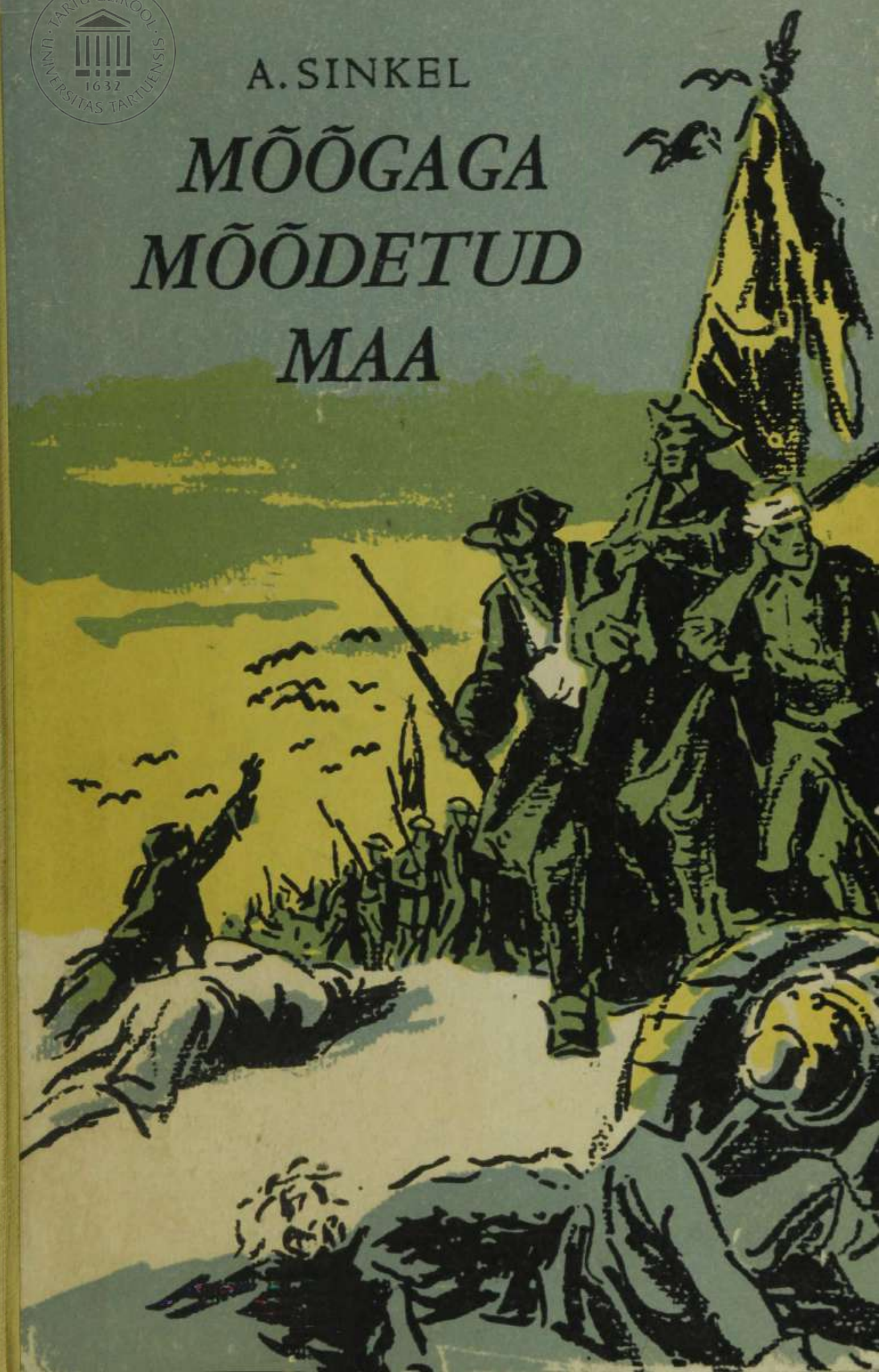
A. SINKEL

MÕÕGAGA MÕÕDETUD MAA

A. SINKEL · MÕÕGAGA MÕÕDETUD MAA

A. SINKEL

MÕÕGAGA MÕÕDETUD MAA

ROMAAN

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1959

Illustreerinud *E. ROONEEM*

LEIBA!

I

Matusekella helin kostis hämarasse kirikukäärkambrisse kauge kajana, nagu ei tuleks ta siitsamast, kellatornist, vaid kusagilt alt, mulla põuest, haudade sügavusest.

Pastor Döpner, Audru koguduse hingekarjane, pani käest hanesule ja jäi mõtlikult vahtima kirikuraamatu pärgamendilehti ega saanud lahti tundest, et mitte tema, vaid surm ise oli nüüd hakanud personaalraamatut pidama. Tihedad, murtud kirjaga sissekanded aina kirendasid ristidest. Adratalupoeg Suure Matsi Peeter, Nõmmiku külast; vabadikulesk Käero Jüri Liiso kahe lapsega, Oaralt; Sõõro Pärtli sulane Märt, Sarvi külast; Kohera Peetri taluteenija Mari, Nõmmiku külast... Issandas hingama läinud sel kuueteistkümnendal küünlakuu päeval... kuus hinge ainsa päevaga. Ja neid päevi polnud vähe...

Ta keeras lehti, kuni jõudis aastavahetuseni. Anno üks tuhat kuussada üheksakümmend seitse... Jah, nääripäevast polnud möödas täit seitset nädalatki. Seitse nädalat, nelikümmend üheksa päeva, aga enam kui poolteistsada matusetalitust. Kui tal enesel neid kõiki oleks tulnud pidada, poleks tema sõidutamiseks jätkunud ka kõigist kirikumõisa täkkudest... Aga sõidutamise ajad olid nüüd juba ammu möödas... Kes jõudis kõiki neid, kes nälja kätte närbusid, enam toimetada pühitsetud mulda? Haudade jaoks, mis tekkisid tee veertele ja metsasaludesse, pidi nüüd aitama hingepalvestki kirikukantslis...

Koputus katkestas ta mõtted. Sisse astus talumees. Jäi seisma ukse kõrvale, mätsides katkenud viltkaabut pihkude vahel. Pastor riivas teda põgusa pilguga. Noh,

selleltki polnud vaja küsida, mis teda siia tõi. Silmis istus mure ja põskedel lehvis tuhm kahvatus, mida küünlakuu pakanegi polnud suutnud näolt peletada. Too oli surmasõnum — peatse surmamineja enese suu kaudu.

Ta võttis sule.

«Nätsilt — ütleb sa,» kordas pastor viivu hiljem. «Kolmkümmend kaheksa aastat vana... Vabadikunaine... Juba jälle vabadik. Mitte ei möista... Justkui oleb köik Audru vabadikud kokku reekinud, et era surra...»

Talumees ohkas, vahtides pastori sule all tekkivaid tähti. «Vabadikuleib, kirikuisand, on vaksa jao peremehe omast lühem. Ja nälja päevil loeb iga vaks... See on põline seadus...»

«Looma modi elate...» torises kirikuisand. «Ilma moistuseta. Ega oska aro pidada. Mis on, söte era, aga homne peiv peale ei mötleb mitte...»

«Kui sul täna midagit pole, mida siis sealt veel homseks hoida...»

«Aga miks ei ole?» tõstis pastor häält. «Miks?! Kui oma aro ei vöta, tuleb lugeda pühakiri.» Koputanud näpuga vana testamendi kõmisevale puukaanele, avas ta selle. «Öppetuse sanad. Kakskümnes pehtük kolmateistkümnes salm... Era armasta und, et sa mitte kehvaks ei saa; tee lahti silmad, siis saad sa leiba kül...»

Talumees ta ees vahtis aknast välja ega mõelnudki vaielda. See vaigistas veidi Döpneri ärritust. Ta oli tüdinenud neist kõõrdpilkudest, mis teda sel raskel ajal jälgisid, kõigi nende päevade jooksul, mil nälg kihelkonnas peremehetsema oli pääsenud, ja neist juttudest mõisa ja kiriku kohta, mida viletsus külades sigitas.

«Ei kuuleb teie, talurahvas, see jumala sana. Tunaeile oleb mul jumalateenistusel kirikus kaksteistkümment inimest... Issanda olete unustanud. Aga kes unustab issanda, seda unustab ka issand...» Ta alustas uue rea kirjutamisega. «Nätsi Leeno — ütleb sa. Kuhu maetud?»

«Palub jumalaarmu andma tulla...» vastas talumees.

«Jumalaarmu?» tusatses Döpner taas. «Kirriko maksud kolm aastat maksmata. Kaks taalrid kuuskümmend

krossi ... Mis mina sulle ütlesin ... Kolm aastat ei teab, kus on jumal. Aga nüüd, kui heda kees ... Hea küll, astub kodu poole. Minu vaatab, kuidas sellega ...»

Kui uks ta ees sulgus, asus ta uuesti kirikuraamatu kallale. Seekord arveraamatu lehtede juurde. Ta oli ennemgi mõelnud oma elukutse üle, millel olid mõned hoopis isevärki omadused. Kas või see, et ta pidi rõõmu tundma teiste inimeste õnnetuse üle, sest nii oli juba seatud konsistooriumi määrusega, et iga matus täiendas kiriku laegast. Neli taalrit matuseplatsi, üks taaler palvuse ja viiskümmend krossi kirikukellade eest. Jah, harilikul ajal oleks kuusteistkümmend uue aasta lehekülge sellest põlisest kirikuraamatust talle, pastor Döpnerile, tähendanud oma viissada speetsiestaalrit. See oli ju enam kui piiskopi palk. Aga nüüd võis selle ümber ainult tühipaljast arvestust pidada, enese petteks, sest surid peamiselt need, kellelt polnud midagi võtta, kes läksid issanda ette palja jalu ja räbalais. Kel midagi oli, need pidasid vastu, sest leib polnud veel maa pealt kadunud, kuigi teda Pärnu turul kuuldi hõbedaga kaalutavat.

Jah, õhku jäänud taalrite arvestamisel polnud mõtet. Döpner sulges arveraamatu. Kuulatas, midagi mõtlemata, lakkamatult kostvaid kellalööke. Pimm, pimm, pimm ... Viiskümmend lööki Suure Matsi Peetri hinge eest ... Viiskümmend lööki — viiskümmend krossi. Kross ja löök. Kross ja löök ... Oi jah. Raske aeg. Oli aeg lõunale minna, kirikumõisa korsten tossas juba ammu ...

II

Suure Matsi Peetri hingekella löögid kumisesid läbi kogu hahkja talvepäevase taevalaotuse. Veeresid üle lumistunud heinamaade, üle jäätunud merelahe avaruste, üle Nõmmiku, Sarvi ja Oara tarede. Jõudsid Audru kihelkonna piirimaadelegi, jõudsid üksiku tareni lagedal tuulisel rannikul, rehetareni, mis räästani näis olevat vajunud lumehangede põue. Katuseharjal istuv vares kergitas tiibu, ja vaadates veel korra ringi, sättis enese edasilennuks. Ei siit osmikust olnud midagi võtta.

Ei lõhnanud suitsu ega sõnniku järele. Oli surnud maja, üks paljudest siin neetud, vaeses maanurgas. Oleks ses tares hingelisi olnud, siis oleks sest tunnistust andnud kas või jalgradagi. Seda polnud. Ja ta lendas.

See polnud surnud maja, kuigi elusolenditest siin vähe märgata oli. Hoone põues hämara rehetoa sopis lebas lavatsil nahkade all keskealine naine, kaisus kaheksa-aastane tüdrukuke.

Naine avas silmad. Püüdis pajaakna pragudest paistva valgusekuma järgi selgitada, kas on õhtu või hommik. Ta oli lebanud pikki päevi, poolunes, poolärkvel, ega osanud enam vahet teha päeva-aegade vahel. Katsus tõusta. Ei jaksanud. Ohkas raskelt ja surus otsmiku aseme sügavusse. Hirm ja mure olid jälle asunud närima südant. Hirm ja mure. Ta igatses tagasi kas või lühikestki und, mis kergendaks hinge sellest raskest, lämmatavast survest, mida tõid kaasa painajalikud mõtted... Surm luuras akna taga. Näljasurm. Pikki päevi oli too luuranud õues, rehala taga, lugenud nende suutäisi, lugenud tunde, kuni oli leidnud aja sisseastumiseks. Jah, ta hääletud jalaasted lohisesid nüüd juba rehe all üha lähemale ja lähemale...

Ta oli võidelnud tolle kohutava kontvõõraga juba sellest ajast peale, kui tõbi ta asemele murdis. Need olid olnud hirmsad päevad. Vastlapäeva tuisk müüris kinni välisukse. Pakane ronis tarre, sest polnud enam puid reheahju kütteks... See natuke hagu, mis oli, kulus leeme soendamiseks leelõukas. Aganik oli neid toitnud. Toosamane peotäis õlesasi, mida nad poolpimedas käsikaudu kokku kohmitsesid. Nüüd oli lõpp ka aganaleemel. Ja lõpp ootamisel abi järele. Ta oli saatnud sõna külasse. Aga küla mured polnud väiksemad. Sealgi istus surm tarede varjus. Igalühel omaga tegu, kes jõudis teist toetada... Jah, külale polnud enam mõtet loota. Oli aeg otsustuseks... Tema endaga oli asi selge. Temast polnud enam tõusjat. Vere maitse oli tal suus juba pikki päevi. Ja toiduiva alla ei läinud. Ta oli — mineja. Aga tüdruk, tol oli veel nii palju jaksu, et jõudis astuda. Too pidi siit minema, kuigi väljas paukus pakane, ringi hulkusid näljased hundikarjad ja tuisk mattis lumme viimased rajad. Ent valida polnud.

Pole võimalik, et maailmas ei leidu enam ühtki head inimest. Nende kätte tahtis ta täna usaldada oma ainukese tütre saatuse...

Ta neelatas vaikselt pisaraid, vaadates magava lapse lohkuvajunud palgeid. «Anne!»

Tütar avas silmad ja ohkas. «Jah, ema.»

«Sa pead nüüd minema...»

«Aga sina, ema?»

«Mina... jään siia... Tee on sulle tuttav... kuni Lautri metsani. Sealt keerad paremale... ja pärid... taredest. Kui jõuad Nõmmikule, küsid Rõima Pärtlit. Ja ütled, et oled lelletütre tütar... Küll ta ... korraldab kõik, mis vaja. Ta on ju mu... ainuke sugulane...»

Laps kohmitses end rõivastesse, tublit vaeva nähes undrukupaelte kallal, millega külmast kangestunud näpud kuidagi hakkama ei saanud. Suurräti ta seljale sõlme köita ei suutnud. Tuli aidata. Kui ema sellega oli lõpetanud, langes ta tagasi asemele väsimusest hingeldades, külm higi otsa ees... Oli aeg lahkumiseks.

«Tule ja ... anna mulle veel korraks suud, Anne...» sosistas ema.

Laps, surunud pehme suu ema põsele, märkas pisaraid. «Miks sa itked, memm?»

«Ma... niisama... Mine nüüd ja... kaitsku jumal sind, mu laps...»

Viivu hiljem kostis rehealusest rahutu päritlemine. «Ema, ae! Ma ei jaksa ust lahti lükata... Hang on ees...»

«Katsu... ehk mahud aknast...»

Ta vaatas tütrele järele niikaua, kui pilk ulatus nägema. Must, rabelev täpike liikus vaevaselt hangede vahel, jäi üha väiksemaks ja väiksemaks, kuni kadus päriselt, nagu oleks lõputu valge lumemeri ta jäädavalt neelanud...

Anne oli kaluri tütar. Kalur ei karda ei tormi ega tonti, ei vett ega välku. Nii oli isa öelnud, kui ta veel elas. Too ütelus püsis ikka ta pisikese südame sopis, kui mõnikord hirm kallale kippus, kui räägiti mardustest, koerakoonlastest või kui taliharjapäeva torm kogu pil-

kase öö unkas ulgus. Täna polnud midagi karta. Oli vaikne ja selge. Jalgrada küll polnud ja tal tuli kahlata põlvesügavuses lumes, aga sellest polnud midagi, sest silmapiirilt paistis kätte Lautrimetsa kõrge kuusiku sakiline hari. Ta rühkis selle poole tarmukalt ja jonnakalt, kuni hakkas hingeldama. Puhkas veidi ja jätkas uuesti teed. Astus ja astus, aga metsa viirg seisis ikka veel ligipääsmatus kauguses. Ta märkas seda tõusva rahutusega südames. Jalad ei kuulanud hästi sõna ja pea kippus pööritama. Küllap see oli nälgimisest. Aga ta rühkis edasi, rühkis vihaga hambaid suus kokku pigistades ja silmi sulgedes, kui silmapiir ta ees kõikuma lõi nagu meri raskes tormis, kuni leidis enese äkki niueteni lumes. Ei, nii edasi ei saanud. Tuli hinge tõmmata. Istus hange. Mõnus oli siin. Mõnus ja pehme. Tukk tuli vägisi peale, kuid ta teadis, et magama jääda ei tohi, kui ei taha külmataadi küüsi sattuda. Tuli astuda. Ja ta astus. Visalt ja vaikides, samm-sammult, nagu oleks mingi nähtamatu jõud sealt kaugelt, kodutarest, teda edasi juhtinud...

Lühike talvepäev kaldus juba õhtupoolikusse, kui ta Lautrimetsa vahele jõudis. Reejälgedest kõvaks sõidetud rannikutee andis väsinud jalgadele uut tuge. Samm muutus kergemaks ja kiiremaks. Ta astus tubli tunni, kuni märkas metsa taustal mingit elamut.

Teeristil kössutas hangede vahel tare, mustad aknaaugud seiramas kurjalt nagu nõia silmad. Anne uudistas elamut tükk aega, enne kui söandas selle poole astuma hakata. Oli aeg teed küsida.

Maja oli tumm, sünge ja ebasõbralik, kuid Annel polnud valida. Rehealuse väravad olid pärani lahti, uks samuti. Ta kõhkles tükk aega, julgemata sisse minna, kuni kuulis selja taga samme. Pööranud ümber, tundis juukseid hirmust püsti tõusvat. Maanteelt keeras maja poole — surm ise. Toosama must lummutis, kes astus külast külla ja korjas inimeste hingi. See oli mingi hõreda, pulstunud habeme ja lubivalge kooljanäoga mees, katkise ürbi hõlmad lipendamas tuules, suu avali, ähkides iga sammu järel, nagu oleks hingeõhust puudu. Ta ei tulnud, ta pigem vankus rahutult kobava kepi

najal. Tüdruk liibus lävepiida varju, pidades hirmu pärast hinge kinni. Võõras tatsas jalgu järel vedades üha lähemale, põletikulised silmad pärani valla, suu sosistamas seletamatuid sõnu. Tuikus Annest mööda, ahne pilk rippumas tare küljes, nagu oodates sellelt ei tea mis õnnistust.

«Leiba... Jumala nimel, leiba...» kähistas ta. Astus edasi. Lükkas lahti ukse. Kohmitses siis kusagil. Tatsus ringi, kuni tuli lõpuks tagasi, sama hullumeelne pilk silmis. Jäi viivuks läve ees seisma. Hingeldas. Toppis sõrmed suhu, näris neid ja inises nagu piinatud loom. «Leiba! Lei ... baa ...» Vankus siis uuesti edasi, jalad risti all, nõksudes kord põlvist, kord seljast nagu enne mahalangemist ... Anne jälgis ta kaugenevat kuju kergendustundega. See polnud surm, vaid surmast jälitatu. Näljane. Üks neist tuhandeist, kellest nüüd kubisesid kõik külavaheteed ...

Tee suhtes polnud tal ikka veel selgust. Tuli pärida. Mõni hingeline siin majas pidi leiduma, kuigi ta ise selles nüüd juba kahtlema kippus. Uksed ta ees olid valla. Ta astus edasi, käsikaudu kobades. Rehealune oli tühi ja vaikne nagu hundilaut, ainult jala-asted kõsisesid õlesasis...

Rehetoas lavatsil märkas ta lõpuks seda, kellelt võis vastust saada. Elatanud naine lebas lambanahkade all, vaadates talle otsa sõbralikul pilgul. Too pilk, vaikne ja rahulik, andis Annele julgust jutu alustamiseks.

«Tere, jumalime...»

Naine lavatsil ei vastanud. Naeratas vaid.

«Ma olen ... Anne ... Abajalt ... Ema saatis Nõmmikule ... Rõima Pärtli juurde. Eksisin teelt ...»

Anne katkestas. Too seal ei vastanud talle ikka veel midagi. Kas ta ei kuulnud või?

Tüdruk astus lavatsi juurde. Ja alles siis märkas, et need olid surnu silmad, mis teda kogu aja vaatasid.

Ta kiljatas. Pöördus ja tormas õue. Keegi jooksis ta kannul. See täitis ta südame sellise hirmuga, et tal silmade ees kõik pimenema kippus. Ta jooksis ja jooksis, lõõtsutades, itk kurgus, kuni komistas ja näoli teele lendas. Öö langes taevast alla ja kustutas kõik ta ümber...

III

Vesikaarest ronisid üha uued pilved hämarduvale sombusele taevavõlvile. Rippusid nagu vettinud kaltsud pesunööril, venisid madalalt üle kössi tõmbunud küla, ja tõid lõpuks kaasa tiheda lumesaju. Tuul hakkas uuesti tarenurkades vinguma, lõgistas uste kallal, kaebles ja ohkis nagu sant, keda sisse ei lasta.

Pärtel täksis tulekivi kallal, kuni taela põlema sai. Süütas siis tahi rasvatopsis. Tõmbas aknale riide ette ja käsutas teenijavaimu lauda katma, sest õhtueine aeg oli käes. Ümmardaja tuli, savikausis kuhelik auravaid, ümarapalgelisi kartuleid. Kasetohust karbis ootas sool, kannus — kihisev mõdu. Nojah, võis pihta hakata.

Ta vaatas ümmardaja järel sulguvat ust. Läks ja lükkas siis selle riivi. Ja-jah, ei söömaaeg olnud nüüd võõraste silmade jaoks. Kerjused tulid ja läksid, küla luges iga su suutäit. Kes sõi, sõi salaja seki veerest, et teisele mitte isu teha...

Tatsas kambrinurga varju toidukapi juurde. Avas selle lukust ja lõikas väitsaga tubli viilaku suitsutatud lambakintsust. Riiulilt võttis ruske, läikiva, köömne järele lõhnava leivarõnga...

Pani käed risti, pobises palve ja hakkas pihta. Ta sõi pikalt, peaaegu pühalikult, järades mahlakat liha kõigi kolmekümne kahe hambaga ja lükates suutäisi ühest suunurgast teise. Elus oli juba nii, et igast asjast tuli võtta, mis andis. Ja ega mekkiminegi olnud mahaviskamiseks... Loputanud söögi vahutava joogipoolisega alla, röhatas ta mõnuledes. Jaa, need kartuhlid, mida isegi mõis kasvatas ainult aiapeenrais, olid toredad asjad, tahedad ja magusad naeriniruga võrreldes.

Ta otsis seinaprao vahelt orgi ja hakkas sellega hambaid urgitsema. Põhjalikult, nagu oli näinud seda tehtavat mõisas. Koristanud siis laualt kõik, mis ülearune, kutsus teenijavaimu.

«Krõõt, ae! Kus see Toomas on?»

«Puid lõhub, peremees...»

«Lase tulla siia...»

Viivu hiljem poetus sisse sulane. Vimmasseljaline, palja pealae ja hõbetanud habemevõraga mees. Kehitas võidunud takuseid pükse ja jäi oodates seisma.

Pärtel libistas tast üle uuriva pilgu. Raskeist, lapitud, vettinud pasteldest kuni aukuvajunud, kiprunud silmadeni, milles kibeles sõnatu küsimus.

«Sedapsi, et... Sa, Toomas, oled arukas mees ja tead ise, missugune aeg praegu on...»

«Seda küll, peremees...»

«Vanasõna ütleb, et sea suu sekki mööda... Ja minu sekiga on lugu nii, et... pole enam jaksu teenijaperet nii palju pidada kui enne... Loe suutäisi kuidas tahad, rehnutt ikka ühesugune. Näe, mõisagi laskis tõnisepäevaks hulga teenijarahvast tulema... Ja ega mulgi muud üle jää. Ise näed...»

Sulane neelatas kuuldavalt.

«Kuida siis nii, peremees...» venitas ta lõpuks, ärevusest kähisedes. «Kakskümmend kaks aastat olen sind orjanud...»

«Kõik oleme orjad,» katkestas Pärtel. «Sina orjad mind. Mina von Wulffi Audru mõisas. Aga tema — Rootsi kuningat. Nii on juba kord!»

«Seesugusel ajal saadad mu, vanainimese, kerjateele. Surema talve kätte. Kuhu mul minna? Kuhu?» ahastas sulane.

«Eks igaüks pane end ankrusse paraja põhja peale... Vaata linna poole. Mündrikuks sadamasse, voorimeheks... Pole mul millegagi sind ülal pidada, ise näed!»

«Mis mul näha...» vastas sulane kibestunult. «Seda näen, et kauplesid tunaeile minu asemele omale uue töölooma.»

«No ja siis... On see keelatud või...» tõstis Pärtel häält. «Pean su käest luba küsima või?»

«Ega's ma... Või mulgi sest midagi, kui saad noo-

rema. Nüüd ju peavarjuta orjarahvast ringi hulkumas kuipalju... Aga leivapisku vanusepäeviks oleksid võinud mulle ikka jätta.»

«Pole parata, Kossu Toomas! Pole parata! Ise pean vaevalt hinge sees. Ära ole kuri, aga madisepäevast on meie kaup otsas... Kui ajad paranevad, eks siis näe... Rõivad, mis seljas, võid endale jätta, kuigi sul nende eest teenistusaeg täis pole. Vana pihtkuue võid kah võtta. Nojah. Ja ega's mul muud olnudki.» Pööranud selja, asus Pärtel kohmitsema seinal rippuvate sirvilaudade kallal, mõista andes, et jutt läbi.

Sulane vahtis tuima pilguga oma pastlaid. Pärtel uudistas teda vargsi ega saanud lahti tundest, et too seal oli äkki kuidagi madalamaks jäänud... Nagu oleks nähtamatu murekoorem teda püsti põrandasse vajutanud.

«Kulla Pärtel...» kähistas vanamees lõpuks, peoga üle silmade pühkides. «Kas saaks või jüripäevani. See ju kontrahi aeg... Kas või palja sööma eest...»

Vastust ei tulnud. Toomas ohkas, pöördus ringi ja läks.

Tarre laskus vaikus. Ent too vaikus näis Pärtli kõrvu midagi karjuvat. Lakkamatult ja järelejätmatult. Ta katsus sellest lahti saada. Urgitses orgiga hammast. Urgitses kõrva. Aga südame kallale urgitsema ei pääsenud ja see sügeles edasi.

Jüripäevani — no ja mis too jüripäev targem oli? Ega ju ka siis hakanud vilja taevast maha sadama... Uue lõikuseni pool aastat aega. Poole aasta moon — see oli ju terve tünder rukist. Terve tünder! Issake! See oli ju suur varandus. Kakskümmend taalrit või enamgi. Too uus sulane, kelle ta tunaeile oli palganud, jaksas, kondi järgi otsustades, teha kahe mehe töö. Palja söögi eest. Iga arukas inimene mõistaks, et see oli õige kaup. Oli siis see Rõima siin mõni seek või? Taevas, too kubises heategudest, aga maa peal polnud neid suurt märgata. Ja keegi ei saanud talle sunduseks teha, et just tema pidi Rõimal hakkama vanaks jäänud sulaste tarbeks maapealset paradiisi ehitama. Vaestemaja jõuetutele...

Ta oli lõppude lõpuks seda teinud, mida iga korralik peremees pidi tegema. Oli mõelnud homse päeva peale.

Ja mitte ainult enese kõhutäite või ihukatte peale, vaid tolle peale, mille eest ta vastutajaks oli seatud. Adramaa peale, talu peale. Selle peale, mida issand ja ülemus talle käe alla olid usaldanud, et too oleks õigel ajal haritud ja seemendatud, mitte aga seemneviljast lagedaks söödud. Mõni võis ju näljaga tulevase lõikuse nahka panna, kes oma kõhtu enam armastas kui maad. Tema seda tegema ei hakanud. Tema juba oskas mõõtu pidada suude ja salvede vahel, et üks teisele liiga ei hakkaks tegema . . .

Nad karjuvad kõik — nälg, nälg! Miks temal siin Rõimal nälga ei olnud? Kas jehoova inglid käisid talle salaja aita viljakotte sokutamas? Ei käinud. Ta elas mõistuse järgi ega loopinud ivakest sinna, kust tast tulu polnud loota. Küla võis ju karjuda, et Rõimal nälgib teenijarahvas eluaeg, aga parem oli olla eluaeg poole söögiga kui vahel päris ilma. Seda need irisejad märkasid isegi, ega nad nüüd muidu siit küünte-hammastega kinni hoidnud, kui minekuaeg käe oli . . .

Noh, Rõima põldude poolest oleks ka siin nälg majas olnud, see oli selge. Ikalduse kurat ei teinud vahet põllu ja põllu vahel, ta istus maha igale poole. Tema küünte vahel oleks Rõima niisama kokku kuivanud ja põduraks jäänud kui kõik teised Audru adramaad. Aga Rõima, näed, ei kuivanud kokku. Tema salved olid ka siis täis, kui põllult midagi võtta polnud peale igeriku. Tema loomad ka siis söönud, kui nad mujal juba tapakirve alla olid antud. Mis nõiarohi see oli, mis neid siin püsti hoidis, eh? Mis väetis see oli, mis viletsuse asemel jõukust tares kasvatas?

Pärtel naeris omaette. Eks küla oli seda küllalt arutanud. Oli ehk veidi mõistnudki, aga õige otsa peale ta siiski polnud saanud. He-heh! Ja kust nad võisidki teada. Tema neile seda imerohtu juba näitama ei läinud, et mitte asjatult kadedust ja kurje mõtteid tekitada, kuigi ta seda ise tihti oli silmitsenud. Südame julgustuseks, mõtete rahustuseks ja tuju tõstmiseks . . .

Rõima peremees tatsas mõtiskledes toas ringi. Kuulatas ukse taga. Maja vaikis sügavas unes. Ainult kilk rehetoa ahjulõukal vingutas oma viiulit ja tuul undas teisel pool palkseina. Noh, mis seal ikka . . . arutas Pär-

tel. Kummardus, sikutas ahju kõrvalt põrandalaua üles, ajas käe küünarnukini selle alla ja vedas siis lagedale tubli nahkpauna, mis andis tõsta. Asetas selle lauale, nööris ta lahti, keeras kummuli ja kergitas sekki...

Tammisele lauale valgus vaikse, sahiseva helinaga lopsakas müntide kuhi. Sadasid oli neid seal. Tõmmu, justkui suitsuahjust välja võetud hõbe sädeles ruske kulla üksikuis kildudes, nagu oleks ta mingi elava vere pisaratega üle puistatud. Pärtel istus ja hakkas münte ritta sättima. Lauanurgast alates, tihedalt üksteise kõrvale... Kuni neist terve laud kirendas, nagu oleks ta kirju vaibaga kaetud.

Too polnud paljas ladumine, nagu sõnnikut põllule tõstetakse. Too polnud raha lugemine, ta teadis peast, palju tal seda pidi olema, teadis täpselt. Too oli pühalik talitus, omamoodi jumalateenistus, mida peeti aeglaselt, pidulikult, hinge kinni pidades. Ainult palve puudus, kui aga keegi oleks sel hetkel suutnud Pärtli silmaauku vaadata, kes teab, võib-olla oleks ta sedagi sealt osanud välja lugeda.

Rida sigines rea kõrvale. Taalreid, uusi ja vanu, noorusest erendavaid ja raugaeast rohetavaid. Sekka floriine, kuldnaid, markasid. Ja siis — tukateid. Raskeid, kauneid, ruskelt hõõguvaid tukateid, noid aadlikke kõigi müntide seas, mis ei soojendanud üksi näppusid, vaid ka südant.

See polnud paljas raha. See oli enam kui surnud metall. See siin laual oli elus olevus, kellega võisid isegi juttu ajada, kui oskasid.

Kas või toosamane peotäis erendavat hõbedat, mis praegugi näis ühte kamalusse kokku hoiduvat. Kas too polnud linnast saadud, eh? Kaupmees Behrensilt vilja eest. Noh, taaler oli taaler, talle polnud, jumalale tänu, peale kirjutatud, mille eest ta saadud oli, nagu noile ivadelegi, mille vahetuseks ta oli läinud. Jah, nagu noile ivadelegi... Muidu oleks ehk mõnigi silmitsema hakanud, et mis ajast küla põldude tarbeks säilitamisele määratud magasivili hakkab rändama kaubateid kaudu viieteistkümne taalriga tündrilt. Hinnaga, mida issand ainult näljaaegadel kauplejale osaks laskis saada. Aga vili vaikis, raha vaikis, mõis vaikis, ja eks temagi, Pär-

tel, oli vaikinud kõigest, mis teoks saanud. Vaikis sellest, kuidas too kroonu vili mitte üksi mõisa aidast, vaid ka mõisa pabereist oli maha jooksnud ja sellest, kuidas ta kaupmehesaksa aitadesse oli jõudnud. Too oli nüüd nende, nii mõisa kui ka Rõima, ühine saladus.

Jah, mõisaga oli nende taalrite poolest asi korras. Mõisa poolest olid nad ausalt teenitud, sest mõisa raha oli ise samast sordist. Hullem oli lugu külaga. Kui too lõhna ninna sai, et nende põldude jaoks riigi poolt talletatud seemnevili oli viltu läinud, võis kergesti kuradiks minna. See oli ju kroonuvargus, kui täpselt seaduse järgi vaagida ... Noh, neid vaagijaid võis ka endid üles vaagida, aga eks seegi maksis. Nad polnud seda tehingut sugugi selleks ette võtnud, et kalli vaevaga korjatud hõbedat susata mõne amethärra taskusse ...

Pärtel mõtiskles ja mõtiskles, soris münte ja tundis korraga, et isu nendega mängimisest täis sai. Ta oli lootnud sellest kõigest mingit südamekergendust, aga tõtt öelda, tõi see talle ainult muret kaela. Too, et nad võisid tal korra kaela murda, polnud ainuke. Kurat seda rahaasja üldse teadis. Nad ju rääkisid ammu, et mida vähem tööd on pagaritel, seda enam mündikodadel ... Hõbedat taoti juurde ööd ja päevad, taalreid oli kui liiva, aga saada polnud nende eest varsti tühjagi. Kesse teab, kas nad enam puhtast hõbedast olidki? Korja omale põrandaalune täis, pärast saa ep nendega leesikat soolagi üles kaaluda?

Nojah, tuli poisiga nõu pidada. Too oli kaupmees. Tõsi küll, alles vanemselli auastmes Behrensi juures, aga pea poolest võis ta igale gildikaupmehele silmad ette anda. Ju ta pidi rohkem teadma, kuidas ja mis. Kas see Rootsi raha enam korjamiseks kõlbab, või vahetada ta ringi tukatite või isegi mõne majaubriku vastu Pärnus. Linna luhvt oli tolmune, elamine seal keeruline, aga kurat teab — kiskus sinnapoole ...

Korjanud oma mammona kokku, vedas Pärtel selle panipaika tagasi. Ringutas, sügas mõnuledes karvast kõhtu särgisaba alt, jõi kortlitäie mõdu ja tatsas aseme manu. Oli aeg sõba silmale lasta.

Kiskunud jalast saapad ja seljast nahkse vammuse, poetas ta end lavatsile, õlgedesse. Reheahju müür andis

tallaalustele mõnusat sooja. Ei noh, lavats, see oli väärt küljealune... Suvepäeval ei isutanud siia pimedasse kambrinurka vaadatagi, aga nüüd, kui väljas mässas lumetorm ja seinapalgid külmast paukusid, oli see lausa vanajumala seljatagune...

Ta oli äsja tukastanud, kui kuulis koera ärritatud haukumist ja välisukse krääksumist ning seejärel samme esikus.

«Jälle kerjused! Issand küll, öörahu kah ei anna,» torises Pärtel. Kiskus kasukahõlma üle pea ja keeras teise külje, aga unele polnud määratud lisa. Lävel seisis teenijavaim.

«Sinu juurde, peremees...»

«Kes seal kurrat jälle...»

«Laps. Ütleb sugulase olevat...»

«Sooh! Sest ajast saadik, kui nälg Audrus, polegi terves kihelkonnas muud kui sugulased...»

«Abajalt... Peremehe lelletütre tütar...»

«Või Abajalt. Noh, jätku mind rahule! Mõistad!» tusatses Pärtel. «Abaja Andres oli adramees. Riigitalupoeg. Ja tema eest peab hoolt kandma mõis. Mingu sinna!»

«Kuhu ta, laps, siis nüüd...»

«Kas ma saan öörahu või mitte!» möirgas Pärtel. «Sina, harakas, oled siin majas peremees või...»

Teenija vaikis. Raputas pead ja sulges ukse.

Esikus vaatas ta mõtlikult külalist. See oli ju päris riidepundar. Suurräti varjust ei paistnud muud kui kaks niisket lapsesilma ja pakasest punetav nina.

«Tõesti ei tea, mis sinuga teha,» lausus teenija lõpuks. Toimetas tüdruku koldelõuka ette istuma ja pakkus kausitäie leent kõhukinnituseks. Selle kõrvale asetas odraleivakaku.

Plika neelas leent sellise õhinaga, et teenijavaimul vesi silma tuli. Isegi nüüd, kus kogu küla koosnes ainult näljastest, polnud ta veel näinud näljast last. Nende jaoks hoiti ju viimane suutäis.

Tüdruk tänas, poetades leiva põue.

«Miks sa seda ei söö?»

«Selle hoian ema jaoks...»

«Ema?» päris Toomas, istudes järiga külalise kõrvale. «Ja miks ta siis ise ei tulnud?»

«Ei jaksanud. Tõbi vaevab. Me juba nädal aega söömata . . .»
«Issand halasta!» vangutas teenija pead. «Ja isa? Kus see siis on?»
«Isa uppus tal mullu sügisel kalapüügil . . .» selgitas Toomas. «Ega neil seal Abajal kiita ole. Kaheksandik adramaad. Söönuks sest ei saa. Senimaani andis meri leivakõrvast, aga nüüd . . .»
«Pärtel peab ometi aitama, kui ta sugulane on,» arutas teenijavaim.
«Vanakurat, see oo Pärtli ainuke sugulane,» pigistas Toomas hammaste vahelt. «Ei siit majast sul, Anne, ole abi loota. Siit pole senini veel keegi abi saanud.»
«Peaks homseni ootama . . .» kõhkles teenijavaim.
«Pole siin oodata midagi. Asjata ajaviide,» kinnitas Toomas. «Me siin kaupleme, aga seal inime surma suus . . .»
Vaikus laskus rehetoa hämarusse. Toomas seiras mõtlikult Anne nõutut nägu, millesse oli tekkinud ühevõrra muret ja abitust.
«Lähme Adruneeme Madise manu . . .» lausus ta lõpuks. «Ta on nõukas mees, tunneb kirja, tunneb pisut seadusigi. Ja nõu on meile vaja, Anneke. Nii sulle kui ka mulle. Küll tuleb meil mõlemal vist varsti kanda hulkurikeppi . . .»

IV

Nii nad siis astusidki, käsikäes, üks noorusest nõdruke, teine vanadusest väeti. Kahelpool külavaheteed kerkisid vastu pimenevat õhtutaevast raagus puud. Tared lössutasid vaikivaina. Ei ainustki tules vilkuvat aknaruudukest, ei kaevukookude naginat, ei koera haugatust ega kikka kiremist. Toomas ei saanud lahti tundest, et see siin polnud Nõmmiku küla, vaid surnuaed, milles tared olid vaikivaiks kalmuküngasteks. Mustendavad aknaavad, tardunud liikumatus, matmata laibad . . . Salalik oli too isand Nälg. Ta vajus su selga nagu uni. Suigutas ätid lavale, lapsed sõimedesse, haiged asemele. Kärpis sammud aeglaseks, tappis naeru, murendas jutu vaikimiseks. Oli neid, kes otsustasid ta

eest pageda. Neid jälgis ta lõpuni. Murdis maha hangedele, lükkas tee veertele, peitis metsapadrikuisse. Keegi polnud teda näinud, keegi polnud teda kuulnud, aga jäljed temast jäid kõikjale...

Jah, see oli alles isand. Ainuke isandaist, kes armastas vaeseid: mõisaorje, talusulaseid, teenijavaime, kõiki neid pool- ja täiskerjuseid, kes alustasid reha ja koodiga ning lõpetasid koti ja kepiga. Jah, ja eks temagi, Toomas, kuulus nende hulka. Temalgi oli nüüd käes aeg, mida nad kõik kartsid. Aeg alustada viimast rändu. Kerjateed. Aeg korjata leivapalukest võõraste uste eest, uste eest, mis nüüd niikuinii jäid suletuks. Nälg ei istunud ju üksi Audrus, ta istus Lihulas, Kullamaal, Vändras. Igalpool, kogu maal. Kes pidi temale, Toomale, veel armuleiba andma, kui juba Rõima, toosama Rõima, mida ta elupäevad orjanud oli, talle seda ei andnud...

Imelik oli, kui mõelda, too sulasemehe saatus. Polnud viljatera, mis ta peost poleks enne läbi käinud, kui see jõudis mulda või sealt sügisel salvedesse. Mõisad ja talud, põllud ja tared, need kasvasid sulasemehe teopäevade arvel. Taalrid, mis sigisid rukki- ja nisutündritest Pärnus ja mere taga, eks neilgi oli teomehe higilehk juures. Maa ja linn sai sest söönuks, ainult tegijale ei jätkunud lauas ruumi, kui söögiaeg kätte jõudis. Mõis ja kirik said oma noosi kätte, kaupmehed ja pürjelid, kuningad ja krahvid. Adramehelegi jätkus pisut, vabadikule veidike, aga kui puudus kätte tuli, oli sulasemees too, kes hambad pidi varna riputama, kes ikalduse kinni maksis — oma elu hinnaga. Selline oli juba elu seadus.

«Tea kas varsti?» katkestas tüdruk ta kõrval vaikuse, väsimus hääles.

«Küllap jõuame, Anneke, küllap jõuame...»

Vana sulane heitis pilgu kõrvalsammujale. Ja-jah, too siin alles alustas seda teed, mida tema oli nüüd lõpetamas. Kaheksa talvet alles seljataga, aga ole mees ja oska ise enese eest seista. Ja seda veel seesugustel päevadel nagu nüüd, mil isegi nõukamad ja jõukamad oskasid ainult käsi laiutada. Taati, kaluri Andrest ta tundis. See oli mees, kes nagu teisedki temasugused elas mere-

vee ja rannaliiva kehvast annist, päevakese süües, teise paastudes. Selles, et ta puhkas nüüd merepõhjas kusagil Liu ja Sorgu vahel, polnud teps süüdi tunamullune mihklipäeva torm, vaid toosama tuhande kuuesaja üheksakümne viienda aasta lehekuu öö, mida ei unusta selle põlve rahvas. Toosama lehekuu öö, mil järsku, nagu nõiaväel, lõppes seitse nädalat kestnud vihm ja selgest, tähisest taevast laskus põldudele ja metsadele karge, kõlisev külm. Ta mäletas seda ööd, nagu oleks see olnud alles eile. Polnud taret, mille aknast ao kirka valguseni poleks piilunud murelikke nägusid. Neid palveid, mis sel ööl taeva poole tõusis... Ja neid sajatusi, mis sinnasamasse läkitati. Hommik oli andnud oma otsuse: surm külvidele. Polnud enam mingit lootust. Maa valendas halla hinguse käes pikki päevi ja kui see kord lõppes, jäi taliviljapõldudele vaid närbumise kolletus, mille pikaldaselt mustaks määndas kuudepikkune sadu. Sadu, mil enam lõppu ei paistnud tulevatki. Sügis saabus tusaselt, kuulutades suurt nälga. Seda teadsid kõik juba siis. Salved olid juba eelmisest lõikusest saadik lagedad, viimane seeme mulda pandud. Meri oli siinkandis ainukeseks põlluks, mis veel toidupoolist andis. Ju seda Abaja Andreski oli arvestanud, kui ta hilissügise tormi peale vaatamata aerud pihku võttis. Aga vetejumalal, näe, oli teine nõu. Ei küsinud lese pisaraist, ei orvu ahastusest...

Nad ei märganudki, mil olid jõudnud sihtkohta. Toomas lükkas lahti madala ukse. Kobas käsikaudu edasi ja avas teisegi. Suitsune rehetoa leitsak kargas neile näkku, muutudes valgeks aurupilveks. Tare poolavatud uksest poetus savipõrandale peeru virvendav valgusehelk.

Majaisa tõusis laua tagant. See oli jässakas, tiheda, hõbehalli juukselakaga talutaat, kelle puhmaskulmude alt tulijaile näis vastu sätendavat terane, sõbralik pilk.

«Või Kossu Toomas ise...» pistis ta oma tugeva pahkliku käe sulase pihku. «Ain, poja, paku külalistele istet... Sul ju, näe, noorikki kaasas.»

«Anne... Abaja Andrese tütar... Tema pärast ma siia tulingi,» vastas Toomas istet võttes. «Ema tal tõve-

voodis . . . Tuli Pärtli juurde abi paluma. See ju ta sugulane . . .»

«Nii-nii . . .»

«Noh, sa Madis ju seda vana tõhku tunned . . . Ei andnud ulualustki, aitamisest rääkimata . . .»

«Ei seal ole imestada midagit. Pärtli suguselts, too ei käi vere, vaid taalrite järgi,» noogutas Madis. «Istub kaupmeeste killas, teistega pole tal asja . . . Noh, pakime su lahti, lapsuke, muidu sulad ära . . .»

«Ma pean ema juurde . . .»

«Sellega saame kaubale,» katkestas majaisa. «Ain, poja, mis sa sest arvad? Sul väledad jalad. Abajat tead?»

«Küllap tean; taat . . . Ärgu sul selle poolest muret olgu,» vastas pikka kasvu sitke talupoiss, küünitades varnast pihtkasukat.

«Nüüd siis?» ehmus Toomas. «Südaööl. Huntide suhu?!»

Madis muigas. «Mis sa mu poisi arvad olevat? Mõisapreili või! Varsti neliteist aastat turjal. Teomees, ja nüüd äkki peab pühajüri kutsikaid kartma hakkama . . . Aga olgu peale, aovalgeni on paar tundi, siis asud teele.»

Toomas vaatles mõttes, kuidas Madis tüdrukut lahti riietas. «Sul see lastega ümberkäimine nagu käe sees . . .» tähendas lõpuks.

«Leskmehe asi. Poiss oli paarinädalane, kui emast järele jäi. Mina ta pükse lappisin ja nina pühkisin, naise kätt pole ta tunda saanud. Seelikut kardab . . .» Vaadates altkulmu poja punetavat nägu, lisas muiates: «Pole tõsi või? Eks vii siis tüdruk lavatsile, ahju taha sooja, ta ju vaene külmanud nagu varblane . . .» Poiss piilus altkulmu plikat ega võtnud vedu. Madis viskas käega. «Ega aita midagi, pean ikke ise . . .»

Asetanud külalise magama, tuli ta tagasi laua taha. «Sulgi, Toomas, pole vist täna mõtet tagasi vantsima hakata. Jää meile öömajale!»

«Mul õieti,» kehitas Toomas õlgu, «polegi enam peavarju. Pärtel ütles madisepäevast üles . . .»

Madis muutus äkki tõsiseks. «Mis see siis on? Kas tal tõpral kah juba leivapuudus, et saadab põlise tööorja minema . . . Kuus looma laudas, ait moonast lõhki

minemas, salved täis. Kurat! Ja mis ajast need kontrahid madisepäevast lõpevad, kui seaduse järgi jüripäev selleks ette nähtud? Sa ära jäta!»

«Kuhu minusugusel õigust otsima minna?»

«Sinna, kuhu ette nähtud! Kohtusse!»

«Mõisakohtusse? Pärtel ju ise seal kohtumees.»

«Siis mõisavanema enese juurde.»

«Wulff? See ju Pärtliga mestis nagu särk ja tagumik...»

Madis laksatas käega lauale. «Kas või kreisifoogtini Pärnus! Kõik korrast läbi!»

Toomas raputas pead. «Sina ehk pääsed sinna. Riigitalupoegade kohta on omad seadmised. Aga sulane, too on peremehe jagu nagu müts või kinnas. Ei kroonu hakka vahele segama...»

«Soo! No ja mida sina ise siis mõtled?»

«Mis mul mõelda... Kerjama lähen...»

«Kerjama? Ei tea kellelt? Me oleme siin kõik kerjused. Kogu Nõmmiku küla. Mõned Pärtli-sugused välja arvatud...»

Madis ohkas...

Viivuks laskus rehetuppa murelik vaikus. Ja selle taustal kuuldus ukse tagant jala-asteid. Hilisõhtu näis toovat veelgi külalisi majja.

Uks kägises ja siis ilmus lävele pikk, kuivetanud talumees. Paljapäi, juuksed salkus, hõlmad laiali, nagu oleks pagenud surma suust. Vaatas segasel pilgul ringi, märkamata inimesi. Ei ta lausunud teregi, kobas järi ja istus, küünarnukke põlvedele toetades ning nägu pihkudesse peites.

Madis tõusis. «No-noh, naabrimees?! Mis siis lahti?»

Too raputas pead. «Ei jõua enam... Tulin tulema... Et silmistki ära saaks...»

«Ah või — niikaugel...»

«Niikaugel jah... Viis näljast suud on laua ümber, aga viljaiva tänasest hommikust alates enam katuse all pole...»

Madis ohkas naabrimehe kõrvale istet võttes. «Kas siis muud suupoolist kah enam...»

Naaber raputas pead. «Külimitujagu naerijuurikaid... Neid hoiame laste tarbeks. Aga teistele... Vanaätt val-

mistab end... surma vastu. Kuues päev söömata... Vastu midagi ei võta. Et jäägu nooremaile. Lihane isa, aga raasu talle anda pole...» Ta ei suutnud enam jätkata. Surus rusikad silmile ja vaikis õlgade rappudes mahasurutud nuuksetest.

«Peet,» pani Madis käe naabri õlale. «Aesoo Peet... missa nüüd... ega's seegi midagi aita.»

«Ma ei jaksa enam, Madis!» oigas naaber. «Ta kutsus mind jumalaga jätma! Terve pere on aseme ümber koos. Tänased ja... homsed minejad. Täna taat. Homme noorem poiss — too nelja aastane, kelle kõht näljakakule...vastu ei pea... Kas ma pean seda kõike vaatama, käed süles? Aitab! Ohelik kaela ja valmis!» Ta tõusis püsti, aga Madis surus ta uuesti istuma.

«Ohelikuga sa asja ei paranda! Tuleb aru pidada.»

«Mis siin enam pidada. Küll peetud... Näljasurm sinuga aru ei pea...»

Kossu Toomaski segas ennast jutu vahele. «Kui katsuks siiski veel korra kreisifoogti juures... Korjaks mehed kokku ja Pärnusse...»

«Sai ju sügise käidud...» õhkas Peet. «Tühja sest tulu oli. Pole tal anda ja asi valmis...»

«Kreisifoogti võim ei ulatu riigivilja tagavarasid käsutama...» noogutas Madis. «See oli siis juba selge. Peaks taathalterile Tartusse...»

«Tõstamaa mehed proovisid ju...» lausus Peet. «Said vastusegi. Pööraku mõisarentniku poole. See asi käivat tema alla...»

Mehed vaikisid.

«Tõsi-tõsi,» jätkas lõpuks Madis. «Nii nad meid jooksutavad. Foogt taathalteri manu, see mõisarentniku juurde, too jälle omakorda foogti ukse ette. Inimesed jooksevad, papred jooksevad, aga vili istub ikka seal, kuhu ta kokku veetud on. Magasiaitades, püssitäägi varjul...»

Vaikus laskus tarre.

«Paneks siit minema...» lausus viimaks Toomas. «Venemaa kanti. Või Poola... Sinna kuulukse nüüd paljud nälja eest pagevat...»

«Minagi mõtlesin varem...» sõnas Peet. «Aga või sa nüüd enam pääsed. Kindralkuberneri keeld, too mis

mullusügisel kirikukantslist maha loeti, polnud niisama, vahelugemiseks. Sealt Tartumaalt poetad enese veel kuidagi öö varjus läbi, aga meil siin? Kolme lapsega, naise ja vanaätiga?!»

Madis viskas käega. «Ei see nõu meile kõlba.»

«No aga mis siis?»

Vastust ei tulnud. Mehed istusid laua ümber, vaadates üksteisele näkku, nagu võiks head nõu teise silmist lugeda.

«Ma mõtlen ikka...» algas siis vana Toomas, «et kust too Pärtel küll oma koorma sai, mineval nädalal. Tolle, mille ta öösel, salakesi oma õue sõidutas...»

«Mis koorma?» päris Madis.

«Rukkivakad olid peal. Ei ma muud tea. Või sa küsima tohid minna, eriti siis, kui näed, et saks asja salaja tahab ajada... Vedas aita, ise tõstis, musta ega valget hommikul kellelegi ei lausunud...»

«Kes teda raibet teab...» tusatses Peet. «Hangeldas kusagilt. Sellest ta ju elabki...»

Madis sasis mõtlikult habet. «Aga kui ta sai... mõisast?»

«Mõisast?» raputas Peet pead. «Kesse sealt mõisast enne saand on? Või sääl vähe käidud...»

«Kellele antakse, kellele mitte...» arutas Madis. «Juba küünlakuul oli mõisas jutt lahti, et mingisugust viljalaenu olla adrameestele lubatud. Sai ju opmani man küsimaski käidud. Noh, siis salgasid maha, et ei teadvat praegu veel midagi, et ainult papred olla käigus. Aga mulle jäi siis millegipärast tunne, et midagi selle asja taga on...»

«Ei linnast oie siiapoole veel ühtki koormat magasiviljaga veeremas näha old...» kahtles Peet.

«Või meie seda teame, kuidas ja mis moodi too jagamine määratud võis olla...» tähendas Madis. «Mõisas maksuvilja küll veel, mis magasiaita viimata. Võib-olla selle arvel, äh? Tegid omavahel ära ja küla tea sest midagi?»

Toomas pilutas mõtlikult silmi. «Ega pärgleid tea... Pärtel, opman ja mõisasaks — nende ninad olid terve mullu sügise koos, millal sa ka mõisasse ei juhtunud minema. Ei sealt midagi õiget ole oodata...»

«Õige või mitte õige...» tusatses Peet. «Selle üle otsustavad nad ise. Nende käes vakuraamat, aidavõtmed, kroonukäsud. Tee sa kindlaks, kes, kus või mismoodi. Ja kui tulebki midagi jagamisele, eks seegi läheb paruni määramist mööda. Ega taathalter ise neid tündritäisi jagama hakka...»

Madis näis midagi otsustanud olevat. «Meile pole taathalteri vilja vaja. Antagu see meile tagasi, mis meilt ära võeti, ja aitab! Arutame siin juba pool aastat, kirjutame palvekirju ja saadame saatkondi sakste uste ette kätt sirutama. Mille järele? Vilja järele. Kelle põldudel ja kelle vaeva najal ta kasvas? Kas taathalteril või kuningal on oma põld olemas? Või omad salved, et ta nii armulikult arutab, kas näljastele anda või mitte anda toda peotäit, mis elu seeshoidmiseks vaja läheb? Too on meie oma vili, mida me kerjame! Nõmmiku adramaade vili. Oled sa, Peet, kunagi selle üle aru pidanud, kui palju mullu sügisel teda siit mõisasse läks?»

«Jumal seda teab...»

«Tema teab muidugi, aga oleks aeg ka sinul teada... Kolmteistkümmend adramaad, igalt kaheksa tündrit rukist, kaheksa — otri, neli — kaeru... kakskümmend koormatäit. Kakskümmend! Mitte leisikat ei kingitud külale, kuigi ikaldus oli oma mati talivilja arvel võtnud ja salved pooltühjaks jätnud juba teist aastat... Need olid ju meie elupäevad, mis siis sinna veeti...»

«Ju selline on seadus, et maksud tulevad tasuda.»

«Elu seadus on kõvem kui kuninga oma!» ägestus Madis. «Kui on nälg, jäägu vakuraamat kinni!»

Toomas kehitas ennast istmel ja vaatas ringi, nagu kartes, et võõras kõrv võiks keelatud sõnadest midagi tallele panna. «Õige ta on...» möönis ta lõpuks. «Aga mis seal enam arutada. Ega's mõis seda enam tagasi anna, mis ta võtnud...»

«Ei anna?» lausus Madis. «Siis saab võetud!»

«Vägisi... mõtled või...?» vaatas Toomas talle otsa.

«Kas või rusika jõul!» vastas Madis. «Me oleme küllalt kerjamas käinud. Kas peame noid saatkondi niikaua kokku ajama, kuni viimane hing külas kooleb?»

Peet ajas enese laua tagant püsti. «Sul on õigus,

Madis! Parem surm traguni püssi ees, kui nõndamoodi ...»

«Traguni püssidega on aega! Nende väljanõudmine linnast on parunile kerge, aga vaevalt tal selleks isu on. Sest siis tuleks tal oma vaku- ja arveraamatud foogtiametnike nina alla laiali laotada ja mine tea, mis sealt veel välja koordub ... Ta on omi asju seni küll tasa ja targu ajanud, aga ega's külagi päris pime ole.» Madis asetas käe Peedi õlale. «Mine nüüd koju. Öö on käes. Homme lähme mõisa. Kõik. Terve külaga. Vaatame mõisa salved järele. Ja Rõima Pärtli omad samuti! Saab siis, mis saab ...»

Kui naaber oli läinud, istus ta järile. Mehed vaikisid tükk aega. «Sellest tuleb ju ... päris mässamine ...» õhkas viimaks Toomas. «Oma voliga ... vilja kallale ...»

«Aeg on täis saanud,» lausus Madis. «Ja valida pole. Kui jääme võõra abi peale lootma, ei jätku Nõmmikul enam hauakaevajaidki nende tarbeks, kes juba ... magama on läinud. Aitab sest ... enesetapmisest. Mul oli sügisel rohkem salves kui paljudel teistel, aga võid vaadata — põhi on väljas. Tollele tüdrukule seal,» ta noogutas lavatsi poole, «annan hommikul kaasa viimased ivad ...»

Kesköötund astus tarre. Kõik magasid, aga Madise pilk puuris ikka veel pimedikku, nagu tahaks sealt toda tõde kätte saada, mis päevavalgelgi seletamatuks jäi.

Ju selline on seadus ... oli Toomas öelnud. Et maksud tulevad tasuda. Seadus ... Mis on seadus? Kroonu käsk — oli keegi kunagi öelnud. Jah, kroonul polnud silma ega südant. Tal oli vaid käsk. See ei küsinud, mitu suud sul toita on. Ei ta pärinud, kas oled terve või tõbine, kas sul on täismehe jaks või rauga nõtrus kontides. Anna, mida kästakse! Kui ei anna, käi kuradile ja valmis!

Rehnutt oli tal kah olemas, tol seadusel. Must valgel. Vakuraamatus. Adramaa tulu käis kuuekümne taalri ette aastas. Adramaa tulu ... See pidi ju toitma kahte peret ... keskelt läbi kümme hinge ... üks kõht — kuue taalri ette ... Jah, kuue taalri ette aastas ... Aga mis kõht tol pastoril ees oli, mille eest külad mõisa kaudu talle kuussada taalrit iga aasta maksid? Ja koguduse

laeka kaudu veel teine niipalju otsa? Selle vatsa täitmisest oleks jätkunud ju kahesaja inimese tarbeks? Aga mõisarentniku magu? Palju see kroonu ees vaagis? Kolm tuhat taalrit — oli opman mullu sügisel lasknud sõna kukkuda. Kolm tuhat taalrit jäi parunile mõisa pealt puhast. Kas see polnud viiesaja inimese moon? Aga kroonu enda noos? Kes seda oskas ära arvata? Ega's ta mõisniku omast väiksem olnud! Palju see kokku andis? Tuhat kakssada. Tuhat kahesaja inimese kõhupoolis läks siit kihelkonnast iga aasta minema. Tuhande kahesaja ... See oli ju kaks korda enam, kui siin rahvast oli ... Jah, kroonu rehnutt oli selge. Kaks suutäit sakstele, üks tööorjale, kui sul seevõrra üle jäi. Kui ei jäänud — pane hambad varna.

Madis arvutas veel kord kõik läbi. Vahet ei tulnud. Ja ta ohkas.

Vat, see oli seadus, mis pisemagi ikalduse puhul nälja küla käskijaks tõstis. ... Põld oli pandud rakkesse, inimesed ikkesse, parun kamandas, pastor õnnistas ja seadus — kaitses. Ja siiski oli see seadus, kuulus Rootsi seadus, ikkagi seadus, mis, tänu taevale, oli pandud ka mõisale päitseid pähe ajama, kui see üsna aplaks läks. ... Aga mõis näis siin Audrus hakkavat omaette seadusi tegema. Neid, mis haisesid sohi järele. Ja neid seadusi tahtis ta homme kah selgitada. Kas või vana paruni endaga, kui teisiti ei saa. Häda ei andnud häbeneda. Nad olid riigitalupojad. Ju siis pidi riik nende eest kah seisma, kui riigivargad jämedat otsa enda poole kiskuma hakkasid ... Ei, kahelda polnud midagi. Homme tuli minna!

V

Tohera vabadikutare oli tare ainult nime poolest. Tormidest puretud roogkatus, ripakile vajunud räästad, mätaste ja saviga topitud viltuvajunud seinad, lattidest varjualune — ei, see oli pigem urg, milles ei elutsenud inimesed, vaid viletsus ise. Seal ta, armetu, kükitas künka varjus, justkui kardaks eemal, metsaveerul põrnitsevat Rõima suurt, sünget rehehoonet, mille valitsemise alla ta ju õieti kuuluski. Õuel nukrutses üksik

kaevuvinn, lagunenud tara oli uppunud hangede sülle. Üle lageda, tuisuse künkaharja tuli üksik jalgrada ja jäi seisma ukse ette, nagu arutades, on sest üldse võimalik läbi mahtuda. Tare ainuke aken tukkus hommikuvaikuses, avas viimaks silmaluugi ning laskis välja pakaselisse talveõhku tubli sopsu suitsusegast auru. Väljasseisjal võis jääda mulje, et seal sees polegi nii kõle, kui väljast paistab. Ja et kui seal pole just taalri eest toredust, siis vähemalt krossi eest ninasooja.

Ent polnud seal üht ega teist. Peopesasuurune aknaauk laskis rohkem sisse külma kui valgust. Koldes leegitses vaevane tuli, lakkudes laisalt koogu otsas rippuva paja põhja. Samas nukrutses lõukal pragunenud savinõu ja aja- ning inimhambast nudiks kulunud puulusikas. Laealusest hämarusest, ahjukummilt kuuldus vaid norskeid. Ja samasuguseid norskeid, ainult raskemaid ja sügavamaid venis teisest tarenurgast, lavatsile laotatud õlgede sügavusest.

Kõik magasid alles. Ainult perenaine, kellel majapidamise mure une silmalaugudelt oli minema kihutanud enne teisi, talitas rutakalt. Kallas anumaisse vett, krabistas tarenurgas partel rippuvate kuivanud taimetuustakate kallal, loksutas kulbiga pajatäidist ja puistas mingit heinapuru sekka. Valmistas hommikueinet. See oli usutamatu asi vabadikutare kohta. Nüüd, kus isegi keskmistes adrataludes nälg kostilisena laua ääres istus ja kehakinnitust rohkem ei lubanud, kui kord päevas.

Aga Tohera Maalil olid vabadikunaise silmad. Need, mis oskasid võitluses näljaga leida suutäie ka sealt, kust teised seda poleks osanud. Nälg oli Tohera tare kaasüürnikuks juba pikki aastaid ja ta kombed ning viisid olid siin majas tuttavad. Sellest siis tuligi, et Tohera pere lapsed olid küll luukõhnad, aga nälja paistetust nende näol märgata polnud. Eit keetis hommikust õhtuni ja leemel ei paistnud lõppu tulevatki. Too tuline vesi, milles alatasa kupatati leesikamarju, hundiubasid, kalmusejuuri, kukemarju, kuivatatud oblikaid ja isegi orasheina, näis siiski mingit elumahla sööjale soontesse kallavat.

Jah, Tohera Maali polnud paha kokk. See polnud ta ainsaks ametiks. Kui vaja, võis ta tasuda turjasooni,

lasta kuppu ja lõigata põrsaid. Nõmmiku külas tal võistlejat polnud. Ja seegi tõi midagi sisse, lisaks tollele toidumoonale, mis Rõima Pärtli ihnsuse ja Tohera Jaani alandlikkuse armust ikka ńapiks oli kippunud jääma.

Nii ta võitles enese ja teiste eest, too väsimatu perenaine ja nelja lapse ema, kes ei lasknud pead norgu ka siis, kui teised temasugused meelt heitma kippusid.

Ahjukummil sahisesid õled. Sassis lapsepea vahtis ülalt alla. Kolmeaastane mehike nuusatas nina.

«Emm . . . kuule emm . . . Süüa tahass . . .»

Teine samasugune, kes oli harjunud kaksikvennale kõike järele tegema, ronis kah sasi seest välja.

«Mulle koa . . .»

Tütar, vigase jalaga, rinnust tõbine, oli oma tosinajao eluaastate võrra targem. Tema teadis, kui kaugel siin majas söögiga lugu oli. Tuli oodata ja vaadata, mis nooremaist järele jääb.

Lavatsilt ajas enese istukile vanem lastest — Rein, kes juba teopoisi mõõdu välja andis. Sügas tõmmut sasipead, haigutas, ringutas ja asus jalgu kängitsema ahjumüürilt võetud viiskudesse. Rõimalt oli toodud eile käsk, minna peremehele mere äärest saadudest heina tooma. See ei kannatanud ootamist, sest peremehe käsk oli valjem kui mõisa oma. Emalt sirutatud leemenõu lükkas ta tagasi. «Pole vaja, memm! Küll teenijavaim mulle seal ise . . . Vana tõhk ise täna Oaras, ei pääse sahvreid passima . . .»

«Mine siis, pojake, kaitsku sind taevataat . . .» jälgis ema lahkuvat poega.

Peremees, Tohera Jaan ise, oli vahepeal kah tõusnud ja asunud Pärtli kasukvesti kallale. Tollesama kallale, mis juba nädalapäevi valmis ta vilunud näppude vahel. Talle nahkadest, soe ja pehme oli see. Lapsed käisid seda patsutamas ja kallistamas ning Jaanil oli tegu nende eemalepeletamisega. Määrivad veel ära Rõima peremehe puguvoodri . . . Homseks pidi ta olema lõpetatud, sest metsatöögi, mis vahepeal oli venima hakanud, tahtis tegemist saada . . .

Väljast kuuldus uksele koputus.

Jaan tõstis pea. «Kesse seal...» Võõrad olid siin pärapõrgus harulduseks, eriti nüüd, mil küla vaevles nälja küüsis ja tared olid üksteise ammu unustanud.

Maali läks ja avas ukse. «Sina, Madis... Ja ennäe, Aesoo Peetki platsis... Elate ikka veel!»

Kui käeraputamised raputatud, istumised istutud ja värskemad uudised vahetatud, jäid külalised viivuks vait.

«Ega meil siin pikalt... Tahtsime Jaani kaasa võtta...» lausus lõpuks Madis.

«Mind? Kuhu see minek?» uudistas Jaan.

«Eks ikka mõisasse!»

«Mõisasse...» venitas Jaan kõheldes. «Sealt on seni ainult vitsu selja peale saadud...»

«Valida pole...» lausus Madis. «Nälg võtab võhmu välja. Mõisasalved peavad meid päästma, muidu...»

«Ei sest tule välja midagi...» raputas Jaan pead. «Ennem saad sandi sekist saiakaku, kui mõisaahjust aganaleiva...»

«Aga kui äkki saab toda ammuoodatud laenuvilja. Eks külalgi ole oma sõna öelda, kes seda saab ja kes ilma jääb... Sinul ju kah kuus suud sööta...»

«Laenuvilja...» viskas vabadik käega. «See seitsme mere taga. Ja mina ju — vabadik, mis õigus mul. Minu eest kostab ju Rõima...»

«Eks siis vaatame toda Rõimatki. Kust ta saanud ja mis ta sellega teinud on... Sina peaks ju kah teadma, palju tal varjul on?»

«Mina!» ehmus Jaan. «Ei mina tea tema asjust midagi...»

«Mõtlesime, et saame sinu kaudu... otsa peale...» lausus Madis. «Pärtel tassivat omale vilja kokku. Sihukesel ajal nagu praegu — see pole õige asi...»

Jaan kehitas õlgu. «Tal... omad käigud, või ta mulle aru tuleb andma. Salved seitsme luku taga...»

«Pole viga, küllap lööme nad vallale...» surus Madis hammaste vahelt.

Jaan ajas silmad suureks. «Pärtli käest tahate...»

«Ja mis siis!» pistis Aesoo Peet vahele. «Kas peame surema selleks, et tema pugu paisuda võiks!»

Jaan vahtis põrandale, otsides vastust. Ohkas siis.

«Ei minust ... saa tulijat.»

Külaliste silmis peegeldus üllatus. «Kuidas siis?»

«Ei-ei ...» raputas Jaan pead. «Teil ... on teine asi. Oma tuba, oma luba ... Aga mina ... tunnen Pärtlit. Kihutab mu minema. Kihutab. Kuhu ma lähen oma lastekarjaga?»

Maali näis tahtvat midagi öelda, kuid vaikis ega lisanud midagi. Too vaikus istus tükk aega tares ja rääkis ära kõik jutud, mis rääkida olid. Rääkis sõnadeta juttu. Toda elutõde, mida polnud üheski seaduseraamatus, aga mida nad ometi kõik teadsid. Et kelle katus, selle kohus ... Adramehe osa oli alandlik olla, vabadiku oma — vaikida, sulasel — suu pidada ...

Madis tõusis. «No jah ... Kesse teab. Võib-olla on Jaanil õiguski. Eks me siis lähe ise. Ju meie jutt käib ka sinu eest ...»

Nad astusid uksest välja. Sammusid tükk aega kõrvuti.

«Raske elu, see Tohera Jaani oma ...» lausus lõppeks Madis. «Meie sinuga, Peet, orjame kaht isandat. Parunihärrat Wulffi Audrus ja Rootsi kuningat seal mere taga. Jaan aga orjab lisaks neile veel Rõima Pärtlit ... Ja selle käsi on raskem kui suurte isandate oma ...»

Suurel teel ootas neid tubli meestekobar. Nõmmiku meeste mõisa-minek polnud enam saladuseks. Tolle ümber oli täna hommikul nõu peetud paljudes peredes. Nagu ikka sellistel puhkudel oli külajutt nüüdki kasvatanud omale tiivad külge ja seitse paari jalgu alla. Keegi teadis rääkida, et minnakse laenuks vilja nõutama, teine lisas juurde, et seda jagatakse juba. Ja kui leidus kolmas, kes oli kuulnud, et enamjagu ongi jagatud, siis polnud vähe neid, kes kahmasid nurgast sekid ja kotid ning asusid kiirustades teele, et kallist ivast mitte ilma jääda. Lootus ajas sureva küla elevile. Oli uksi, mis enam ei avanenud, aga enamjagu neist kargas lahti, poetades külavaheteele inimesi, üksikult ja salgakaupa. Nad tulid nagu varjud, nälja nõrkusest tuigerdades, keppidele, kaigastele ja üksteise najale toetudes. Tulid kahvatutena, näljapaistetuse viirud punetavate silmade all, pilkudes ainult üks sõna — leiba!

Madis vaatas neid surmast tagaaetud inimjäänuseid süngel näol. Võttis siis kepi tugevasti kätte ja hakkas koos naabrimeestega astuma sinna poole, kust metsapalistuse tagant paistis Audru kiriku torn...

VI

Audru mõisas mõistsid isegi hooned seisusevahet pidada. Mõisahäärber oli enese nagu härra kunagi venitanud lösakile jõe kaldale, põliste niinepuude varju, vastu hommikupäikest. Seal oli hea, mõnus ja soe. Põhjatuul ei pääsenud sasima ega sügissajud tuju rikkuma. Opmani maja seisis veidi eemal, ootevalmis õue nurgas, kenad pärnad ukse iluks, ja kööritas rõõmsaid aknaklaase tõusva päikese kumas. Muud hooned olid kah paigale pandud, nii hästi-halvasti, kuidas juhtus, igaühel midagi hõlma all. Kel kenake õueaed, kel aidanokats, kel sealaut. Ainult üks, too vaene seisis teistest eemal, hüljatuna, vastu mereäärset heinamaad ja itkes. Korsten oli tal viltu, sein upakil, katus sasitud ja üldse nägi ta välja nagu oleks äsja kaklusest tulnud. Räpane oli ta ja must, küllap vist sellepärast ta teiste seltskonnast oligi välja lükatud. Jah, saatus näis ta üle irvitavat. Oli ta andnud teotamiseks mingisuguse sandikarja kätte. Üürnikud, kes ta sees pesitsesid, ei paistnud ulualusest lugu pidavat. Olid ära reostanud seinaveered, tulehakatuseks ära pruukinud roolatid, viltu virutanud uksepiida, solgiveega üle kupatanud kogu läve ümbruse.

Üks neist kahejalgseist kaltsakaist, takune särk paljal ihul, punetavad varbad lumes, kohmitses ukseesisel veeanuma kallal. Oli mingi plikake, kelle salkus juustest, unesegasest ja külmunud näost võis välja lugeda tosinajagu eluaastaid. Tosinajagu muidugi too, kes ei teadnud, kuidas aastad siin mõisasulaste ja teenijate vanglas möödusid ning milliseid jälgi nad nägudele jätsid. Sest siin saabus vanadus ja surm kiiremini kui mujal.

Eemalt lähenes ao punetavas valguses nahkpükstega mees, roostekarvane pihtkuub seljas, torumüts peas, kepp käes.

Tüdrukuke lippas ukse vahelt tarre tagasi, uudis keelel pakitsemas.

«Kupja-Ants tuleb! Kähku üles!»

Sünge, hämar ruum hakkas kobisema. Piki seina asetseval lavatsil lõid sahisema õled, kerkisid unised näod. Keegi sügas nohisedes selga, keegi haigutas valjult. Mees või naine, toda võis vaid hääle järgi arvata. Kaltsude poolest neil vahet ei olnud, ametite poolest aga küll. Siia armetusse talli oli mõisa talletanud oma kõige alamad tööloomad. Niipalju kui tal neid hädapärast vaja läks jooksva töö toimetamiseks: kaks karjanaist, mõisakarjuse oma vigase eide ja lastepabulatega, virtina käealuse, viinaköögi töölise, tallimehe oma peenikese perega ja linnast vangitorni ukse eest ja sadamakai veerest palja söögi eest kokkukraabitud saarlaste kolmiku, kelle puusepa-ameti oskust vaja läks uue karjalauda ja aida püstitamiseks.

Kössitav kolle nurgas oli saanud tule hakatuseks peotäie hagu. Praksus ja susises, kergitades magamislõhnast umbsesse ruumi sädemeid ja suitsu. Pani siis varjudes hüplema ahjusuudme ette riputatud titelapid ja jalanartsud, mis venisid seinast seina mitmel nööripaaril.

Keegi köhis raskelt ähkides. Sülitas põrandale. Teisest lavatsiotsast kerkis õhku rinnalapse näljane itk. Siis sahises koogu otsas rippuvasse katlasse pangetäis vett.

Uus tööpäev oli tarre astunud.

«Nooh — voosterid! Aitab põõnamisest!» kärises kupja ere hääl. «Kasvate muidu taguotsapidi aseme külge!» Kepp, mis seni oli tatsunud savipõrandal, ronis kurjustades lavatsiõlgedesse.

«Mes sa sorgid . . . oma kaikaga . . .» tusatses unine hääl. «Teistmoodi ei oskagi või . . .»

Kubjas polnud pahas tujus. «Kaigas — see on su hingele toeks, Veni-Villem. Kui seda poleks, läheks sa varsti raisku! No tõuse, tõuse! Aeg kirvelegi tööd anda . . . Mets ootab . . . Ja laut kah . . .» Kubjas astus edasi, magajaid kepiga suskides, unisemaid ka kõrvapidi sikutades. Räpasest aknaruudust kargas sisse esimene päikesekiir ja süütas veretava killu lae tahmunud

aampalgil. Hakkasid valendama hamed, välkuma rutuga selga kistavad rõivatükid. Külm oli kangemaks kiirustajaks kui kupja kepp, ja laste näljane itk kõvemaks sundijaks kui muu käsk. Kupja-Ants võis rahule jääda. Venisid, mis nad venisid, need lutikasöötjad, aga püsti nad viimaks said. Jõudsid ehk keskhommikuks töölegi. Mõni võis ju nuriseda seesuguse venimise üle, aga selle toidu eest, mis neile sel talvel märssi pandi, ei saanud enamat nõudagi. Naerileemega meest püsti ei pea, aga need siin kuidagi püsisid, kuigi tööpäeva õhtupoolikul taaruma kippusid. Ja kaugemale asja polnud lubatud ajada, pärast seda, kui tõbi mullu sügisel siit majast mitmed hauda oli vedanud ja üks töö juures kokku langes. Nii oli isanda käsk, et niikaua kui nälg majas, seisku ka vemmal veidi varjus, et siia mõni kreisifoogti ametnik oma õigust peale lugema ei tuleks...

«Täna hakkate sealt Lautri poolt peale...» seletas kubjas vimmasseljalisele saarlasele. «Hobuseid katsuge hoida...»

«Peaasi jah — et obesed...» suskas teine kõrvalt. «Ise võid kärvata!»

«Muidugi,» lisas esimene. «Neljajalgne maksab viiskümmend taalrit, kahejalgseid saab palja söögi eest nii palju, kui süda soovib...»

«No-noh...» ühmatas kubjas. «Ää sa siin laiuta oma lõugu midagi... Võid ära kõndida, kui ei meeldi...»

Suuremat seletamist sest ei tulnud. Aastavahetusel olid mitmed mõisaorjadest moonapuudusel minema kihutatud ja teistelgi ei teinud isu kesktalvel minna uut ulualust ja suupoolist laia ilma otsima nüüd, kus näljasurm igal teeristil istus ja ohvreid ootas. Naised seadsid enese laudatööks valmis. Mehed kobistasid kirveste ja saagide kallal. Asi liikus, tõbiseid silma ei hakanud...

Kupja-Ants kehitas rahulolevalt oma vööd, kui ta terav silm ukse kõrval asemel märkas meest, kes näis tema eest varjule pugenud olevat. Sasi varjust paistsid ainult suured, vettinud viisu-laabakad.

«Hei, sina! Kust sa siia said?!» hõikas kubjas. Kergitas lamajalt ürbihõlma ja jäi võõrast üksisilmi tunnistama. «Miika Ode! Mis ajast on mõis varaste varju-

aluseks saanud, äh?!» Kupja häälde oli äkki siginenud tubli annus tigedust. «Mis sa siin passid! Kas tahad jälle midagi hõlma alla kohmitseda!»

Õlgede seest tõusis armetu, kössivajunud kogu. Mingi vigane vanamees, kes meenutas samblaga üle kasvanud puujuurikat. Kergitas oma ainsa, allesjäänud käega mahavajunud kanepikeerdudest vööd ja püüdis asjatult tagasi suruda tõbisest rinnast kurku kippuvat rögasegast köha.

«Tee, et sa siit kaod, hulgus!» tigetses kubjas. «Või lasen sulle mõisakohtu poolt veel ühe keretäie anda!»

Eemalt kerkis kellegi sasipea söögikoti kohalt.

«Mis sa, Ants, seal jälle lõugetad!» urises räme hääl. «Jäta ta rahule!»

Kubjas süttis põlema ja viibutas vahelesegaja poole kaigast. «Sina, Tormi Jüri, vaata ette! Vangitornist sa siia tulid, ja sinna sa tagasi lähed! Paarimehe oled omale kah juba leidnud, selle varga! Ise lakku täis, aga laiutamas...»

Pikk laiaõlgne vimmas mees ajas enese aegamööda püsti. Hõõrus laia kämblaga pohmelusest pakitsevat kukalt, sülitas kupjale jalgade ette ja jäi ta otsa tusase pilguga vaatama.

«Sina, untsantsakas, ära kaaguta!» lausus ta viimaks. «Kui jõin, jõin oma rahaga, sinult ma laenamas pole käind! Vangitornis istusin sinusuguse mahalöömise eest, seda pea sa eriti teraselt meeles. Ja Miika Ode pole sinu haukuda! Tema varastas mõisast omale pisut suupoolist, aga teie seal — varastasite temalt kõik. Jõu ja tervise! Niikaua, kui ta mõisakarjus oli, kõlbas ulualla küll, kui aga mõisa pull ta vigaseks puskis, ei jätkunud teil tema jaoks enam armuleibagi. Kihutasite teise kerjateele. Nüüd ajate taga nagu metslooma...»

«Siin pole ta koht!» urises kubjas.

«Kuhu ta siis peab minema?» lausus karjanaine kõrvalt. «Ta ju kah inimene. Ega's teda ometi hange...»

«Mõisakohtu otsus on olemas! Ta on mõisarahva kirjast maha kantud!»

«Kas inimeste kirjast kah?» viskas mõisakarjuse poeg vahele. «Pange siis lauta...»

«Sina ära aja hambaid irevile!» tusatses kubjas. «Kui ta siit kohe ei kao, räägin opmanile ette! Saate teie kah oma osa...»

See, kelle ümber too sõnasõda kees, oli ise päris vait. «Mis te nüüd...» lausus ta lõpuks kähiseval häälel. «Ma jo lään juba...» Ohkas, võttis asemelt niinemärsi, kepi, noogutas inimestele ja astus uksest välja.

Rõhutud vaikus tekkis ruumi. Naised ohkasid, lapsed uudistasid suuril silmil käskijat, mehed aga närisid tummade pilkudega savipõrandat.

«No-vat...» lausus kubjas rahuldatult. «Ja pidage meeles — see siin on tööinimeste, aga mitte hulguste ööbimiskoht...»

«Kui ta tööinimeste jaoks on...» lausus Jüri, suutmata viha talitseda, «siis käi uksest välja! Kubjast inimeste sekka ei arvata, seda sa tead!»

«Ohoh!» urahtas Kupja-Ants. «Või vang tuleb mulle ust näitama?!»

«Tuleb küll!» lausus Jüri ja keeras parema käe varruka üles. Tõmmu, rõugearmiline nägu ei tunnistanud head. Ants vaatas ebaleval pilgul ringi, kuid märganud igal pool ainult vihkamisest pakitsevaid pilkusid, kahmas hõlmad vöö vahele ja tõttas uksest välja...

Tõttas ja tõttas, kui aga jõudis mõisa häärberi tagatreppi, jäi tükiks ajaks mõtlikult seisma. Tont teab, kas tasuski nende kaltsakate peale kaebama hakata? See polnud ju kubjas, kes mõisaorja eest jooksma pani. Ei, selle looga ei tasunud ülemuste ette tulla. Võisid saada veel ise korraliku peapesu, et olid lasknud mõisaametniku au ära teotada. Noh, päevad ei lõppenud tänasega, tal oli veel aega küll Tormi Jüri kangust kahandada...

Opman Kiirats istus kontorilaua taga ega võtnud Antsu tervitust kuuldavaks. Tema tavaliselt heatahtlik, ümarpehme ja sile imikunägu oli kenakesti krimpsus, suu tõusnud üles nina alla, silmad kissis vakuraamatu numbritulpade küljes. Maailm oli kuri ja ihne, ta ei andnud opmanile nii palju taalreid, kui viimane tahtis. Kui vaene ametimees oma hõbedatükid mõisalt ja külalt tõrkumata kätte oleks saanud, ei siis oleks vist kogu Liivimaal temast paremat inimest leidnud. Aga et neid

tuli välja pigistada, näpata ja korjata vaeva ja hirmu varal, siis polnud ta palju parem tollest kepimehest, kes teiselpool lauda seisis.

Opman tõstis viimaks pilgu. «Sina oled, Ants... Korda pole sul enam. Keskhommik käes, kõik alles põõnavad...»

Kupja elutust, tuimast lõustast vahtis vastu tüdimus. «Mis korda sa surejatega. Neile on kirikhärrat tarvis, armulauda andma, aga mitte kubjast...»

Opman ei vaielnud, teadis isegi, kuidas asjalood seisavad. Torisemine alamuse kallal kuulus asja juurde. Tema kallal uriseti, tema urises siis teiste kallal. Ta polnud võhik majapidamise alal, oli olnud linnaveski möldriks, mõistis suutäisi jagada. Tänavu aga võttis see ülesanne higipullid pealaele. Keegi ei tahtnud ju omast noosist ilma jääda — ei kroonu, ei mõisavanem ja ka tema ise mitte. Mis seal siis parata, kui mõnel ninaalune lagedaks jäi. Neil — seal väljas.

«Sa, Ants, võta täna kätte ja käi küla vahel ära. Viska pilk pisut tarede peale. Kuidas seal on. Nii — vaikselt, poole silmaga.»

«Mis käsku ma sinna pean viima?» tusatses kubjas, kellele ülesanne meele järgi polnud.

«Käsku pole miskit... Kepi-Tõnn tõi hommikul teaduse, et seal midagi liikumas on. Sebivad ringi, ronivad viimati linna. Saame jälle mõne ametimehe kaela peale nagu tunamullu, seleta siis ja õienda...»

Kubjas tõusis. Vedas vöö oma kõhetu, sitke kere ümber kokku, keeras üles mustad hiiresabavurrud ja jäi äkki imestunult läbi akna õue vahtima. Ülesanne oli muutunud ülearuseks. Küla oli ise tulnud. Seda tunnistas rahutu meestekobar häärberi tagaukse ees.

Mõisa sakste poolele oli hommik kohale vedanud kah oma osa murekoormast. Parun Wulff oli eile õhtul linnast kaasa toonud mitte üksi kotitäie taalreid, vaid ka tubli peavalu harjumatust brandviinast, mida sõprade seltskonnas oli tulnud endale sisse ajada. Sellest siis tuligi, et ta veel keskhommikul oma asemel pöörles, tutiga öömüts peas, suu ammuli üha üleskerkivaist röhatustest. Pea tuikas. Palav oli. Nii kuradi palav, et nahk

kippus seljas kõrbema. Ja-jah, ega nad muidu rääkinud, et viinakuri läheb suust sisse, aga naha kaudu ronib välja...

Parun viskas teki pealt ja ajas lihavad, karvased jalad vastu voodi otsalauda. Seegi andis veidi jahedust. Võttis pesukausist pea jahutamiseks määratud palaka, kiskus öösärgi kaelani üles ja laotas märja lina kõhule. Eeh, enesetunne läks kohe palju paremaks...

Toatüdruk oli vahepeal magamistoa uksele ilmunud, et koristamisega alata. Märganud peremeest ihualasti asemel rähklemas, kiljatas ja tõmbas ukse kinni.

«Phäh...» krimpsutas Wulff huuli. «Vat kus peen lind... Kubjast pimedas magatada, see kõlbab, aga oma isandat valges vaadata mitte...»

Kõrvaltoas, naistepoolel, polnud elu kah kerge.

«Maman!... Mamaan!» kajas torupillijorina taoline vingumine läbi terve maja.

Clementine-Francesca Wulff, Audru mõisahärra ainuke pesamuna pöörles metallpeegli ees ega suutnud oma väljanägemisega kuidagi rahule jääda.

«Maman, see uus korsett rikub mu figuuri päris ära!»

Maman, paruness Amanda Wulff tuli tõtates. Vaatas tütart eest ja tagant ning leidis samuti, et too uus iluvahend ei kõlvanud millekski. Ei suutnud ta kohevile kergitada pruudiikka jõudnud tütre madalat rinda ega lopsakamaks vormida ka lamedaid puusakonte.

«Maman, ma olen nii õnnetu... Ja see prantsuse frisuur, see ju ka ei lähe mulle!»

Papa Wulff keeras kõrvaltoas südametäiega teise külje. Küllap vanakurat oli naised maa peale välja mõelnud selleks, et unerahu rikkuda... Pea ei lõhkunud enam, mõnus tukk oli peale tulemas, aga need seal kädistasid oma sabasulgede kallal nagu harakad... Pistnud pea kahe padja vahele, sulges ta silmad, aga sellest polnud kasu kuigi pikalt. Keegi toksis teda näpuga. Ta tõusis tigetsedes istuli, särgikaelus vali, öömütsi tutt nagu karvajunn vihaleaetud härja silmade vahel ripakil.

Opman Kiirats seisis voodi ees, hädine nägu peas.

«Parunihärrad... talumehed soovivad... teie jutule.»

«Soo...» urahtas isand. «Ja misjaoks siis sina nendega asja ära ei saa õiendatud?»
Vastust polnud tarvis oodata. Parun nägi isegi, et siin oli midagi niisugust lahti, mille peale opmani võim ei hakanud. Heitnud kössitava ametmehe peale põlgliku pilgu, sirutas ta käe pükste järele...
Ta oli arvanud külalisi kohtavat eeskojas, aga eksis seekord. Nad seisid saali künnisel. Kümmekond meest, kaikad käes, pasteldes jalad kallil põrandavaibal. Lumelobjakased jäljed läikivpuhtal põrandal keerutasid paruni keelele tubli sagara vandesõnu, aga nendega kostitajat tast siiski seekord ei saanud, sest külaliste nägudelt paistis midagi sellist, mis sundis teda vägisi sõnu valima.
Parun jäi seisma sissetungijate ees ja laskis neist tusase pilgu üle libiseda.
«Mis teil vaja oleb?»
«Leiba!» kõmistas jässakas talumees talle näkku.
«Leiba...» kajasid tagantpoolt hüüded.
Too ühesõnaline jutt ütles enam kui päevapikkune pajatus. Midagi sellesarnast oli parun juba oodanudki.
«Audru möisa...» lausus ta pikaldaselt, iga sõna rõhutades, «oleb ammu redutsiert, ennik, riigimöisa, mis keib kuninga fiskus alla. Ja möisa leib ei oleb mitte minu taskus. Mina oleb... mina oleb...»
«Vööritseja...» urahtas keegi tagantpoolt.
«Mina oleb ainult ametnik... Ja abbi jaoks on kuninga ordonnantsi pöhjal ette nähtud riiklik viljamaggasin, mis keib kreisifoogt alla. Teile tuleb tema poole...»
«Aga kreisifoogt...» hüüdis keegi vastu, «ütleb, et see käib teie alla... Ja et juba küünlakuul olla käsk antud talupoegadele abi anda...»
Parun venitas näo imestusest pikaks. «Seda ütleb kreisifoogt? Baron von Weissfeldt? Noh, kui ta seda teile ütleb, siis ta ei jetnud ka ütlematta, et essialgu lubatud viljast, guvernööri kesku mööda ainult veike murdossa jaggamise alla on lubatud...»
«Andke too — veike murdosa — siis kätte!» kurjustas keegi.
«See,» kehitas parun õlgu, «on juba antud...»

«Juba jagatud!» käis kahin meestesalgast läbi. «Kuida nii?! Millal?» kostusid hüüded.
«Ja kellele jagatud?» ragistas Madis, rügades paruni ette.
«Kellele tarvis. Külavanemate ja mõisakohtumeeste sovitamist mööda!»
Meeste seas tõusis kõnekõmin. «Millal see mõisakohus enne õigust teind on,» pistis keegi.
«Rahu!» kisendas parun. «Mina ei oleb selleks siin, et teiega vaielda!»
«Sina, mõisarentnik, pead vaatama, et sünniks õigus...» lausus elatanud hall talumees esireast.
Too mõisarentniku nimetus ajas parun Wulffi vere uuesti keema. Aitas sellest, kui kuningaametnikud seda aadlisoole alandavat aunime kasutasid. Aga talupoja suus oli see juba liig.
«Mina ei oleb sulle rentnik, vaid perisherra, moistab!»
«Ise ütlesid, et ametnik...»
Madis oli too, kes ülearuse sõnelemise lõpetas.
«Me pole sinuga kauplema tulnud, mõisavanem!» kõmistas ta parunile näkku. «Surm on meie selja taga, mõistad! Võtmed siia!»
Von Wulff muutus näost korraga kahvatuks ja puuris oma tigedad mustad silmad talupoja näkku. Ainult värisev habemetutt tunnistas, mis süda sees tegi.
«Röövima, ah?» ähkis ta lõpuks.
«Võtmed!» sirutas Madis käe.
Parun pöördus kannapealt ringi ja marssis uksest välja, sirgelt ja kangelt nagu nekrut sõjaväeharjutusel. Tollest uhkusest jätkus talle ainult kahekümneks sammuks. Oma toas vajus ta kühmu ja vahtis abitult aknast välja, küüsi närimiseks suhu toppides, nagu võiks nende alt tarkust juurde saada.
Mehed saaliuksel jäid viivuks hämmastunult seisma asjade ootamatu pöörde üle. Polnud mõisaaida võtit ega ka võtme peremeest.
«Ega's muud kui... aida manu!» lausus lõpuks üks. Too jäigi käsuks. Kiirustades tõtati õuele. Mõisatrepi ees sumises kenake rahvahulk, see hakkas eessammujate kannul liikuma sinnapoole, kust pargi iidsete niinepuude vahelt paistis mõisaaida hall, raudkivine müür...

Opman Kiiratsil olid lühikesed, kõverad, kuid kiired koivad ja veel kiirem taip. Sellest siis tuligi, et samal ajal, kui parunihärra oma arunatukesega laua taha toppama jäi, teadis tema parem käsi juba, mis ette võtta. Opman ei hoolinud oma kuuest aastakümnest ega õlle nahka läinud südamest, et rutemini jõuda mõisatööliste eluasemeni. Kiskunud lahti viltuvajunud ukse, kargas ta hämarasse ruumi. Koldetule vaevases valguses õiendas naistekari, tagantpoolt hämaruse rüpest kuuldus meeste köhimist ja kirumist.

«Mehed . . .» kisas opman. «Mehed!»

Vaikus sigines ruumi.

«Kesse seal jälle lõugab?» päris üks mehehääl teiselt.

«Jälle miski asjamees!» vastas teine. «Opmani hääl justkui . . .»

«Opman neh . . .» sosistas üks naistest. «Alles käis kubjas. Nüüd vist läheb pahanduseks . . .»

Aga oodatud kärkimisest ei paistnud seekord asja saavat.

«Mehed! Teie leib tassitakse laiali!» tõstis opman häält.

«Leib? Mis kuradi leib?» torises keegi. «Aganakäkk ja seegi samblaga pooleks . . . Kesse seda omale igatseb . . .»

«Külarahvas tuli karjaga siia . . .» selgitas opman. «Mõisasalved veetakse tühjaks!»

See oli juba tõsisem jutt. Ta ümber hakkas kogunema mehi. Kes? Mis? Kuidas? hakkasid langema ärritatud pärimised. Vili — see oli püha asi. Sellega kaaluti nüüd elupäevi.

Jah, nende elud rippusid ju mõisasalvede küljes. See oli pikemata selge.

«Lähme!» sõnas viimaks Tormi Jüri. «Piab järgi vaatama . . .»

«Lähme jah, lähme, kulla Jüri . . .» tõtles opman, «enne kui hilja . . . Teised kah, tulge kaasa . . . Tulge kõik!»

Kutsumist polnud vaja. Kel jalga oli, see astus.

Küla näljased ja mõisa näljased said kokku mõisaaida rautatud ukse ees. Kaks salka ahastusest meelehei-

tele viidud inimesi, keda pandud silm-silma vastu otsustama, kumb jääb edasi virelema maisesse maailma ja kumb kolib parema poole peale, mullapõue.

Tormi Jürit olid kunagised pikad meremeheaastad õpetanud rahulikuks jääma ka siis, kui vaenlane talle rinnutsi vastu astus. Too siin ta vastas polnud vaenlane. Oli Adruneeme Madis, samasugune halli pikk-kuue räbalaisse rüütatud ja elumuredest küüru vajutatud tööloom nagu tema isegi. Ei, selle jaoks polnud vaja käiseid üles keerata.

Opman Kiirats, kes seisis aida nurga varjus, oli oodanud verise kakluse algust. Toda ei tulnud.

«Sa Madis, jäta mõisasalved... Too, mis seal, on meie leib...» lausus Jüri pikaldaselt.

Too rahu näis nakatavat teistki. «Sinu leiba, Jüri, meile tarvis pole. Me tulime laenuvilja järele.»

«Jah, kus on laenuvili?» kostsid hüüded. «Lööge aidauks maha!»

Keegi oli märganud Kiiratsitki. «Opman, sinder, näe sääl! Pidage ta kinni! Las seletab...»

Tõusis sagimine.

«Kuhu sa, varas, magasivilja panid? Tolle, mis laenuks määratud!»

Opman tuikus kohale, rusikaist tõugatuna. Sadakond silmapaari vahtis teda. Oodati vastust, seda ei tulnud.

«Aja lõuad laiali, raisk! Kas oled rääkimise ära unustanud?!»

«Ega siis... mina... toda jaganud... Küsige kirjutajalt. Raamatud tema käe...»

Mõisakirjutaja, väikest kasvu, ripnevate vurrudega mehike, püüdis ennast asjata sahvri ukse varjus veel väiksemaks teha. Nad said ta sealt kätte ja vedasid kontoriruumi. Panid silm-silma vastu väriseva aidamehe ja pruuniksvõidunud arveraamatuga. Ta kohmitses tükk aega närviliste näppudega paberi kallal, kuni leidis õige koha.

«Siin on... Fiskaali korraldus... magasivilja kohta... Jätta kohapeale jagamiseks, viis sälitist...»

«See ju sada kakskümmend tündrit,» aietas keegi. «Ja küla lastakse nälga surra!»

«See pole söömiseks, vaid seemneks,» õiendas opman.

«Ära targuta!» kisati. «Kus too sada kakskümmend on?!»

«Sada kakskümmend oli . . .»

«Kurat sa sest seletad, mis oli . . . Palju järel on?!»

«Järel pole midagi . . . Kõik jagatud . . .» kehitas kirjutaja õlgu.

«Mis see tähendab!?» tigetseti vastu. «Sa Madis, vaata järele! Mis ennemuiste juttu ta seal ajab?»

Madis vahtis tükk aega arveraamatu tihedalt tipitud nurgelise kirjaga ridu. Trükikirja ta tundis, aga nende konksude arutamiseks siin kippus oskusest puudu jääma. Vahtisid teisedki üle ta õla. Tulu sest polnud. Õiget kirjaoskajat ju nende seas ei leidunud. Ju nad siis vahtisid kirjutaja suhu ja silma, et sealt välja lugeda, kas too valetab või räägib tõtt.

«Loe, kellele ja kui palju seal antud?»

«Loe, mis sa keerutad nagu linavästrik!»

Kirjutaja luges, aeg-ajalt pilku aidamehele heites. See noogutas tõsiselt nagu valevanduja pühakuju ees.

«Riigitalupoeg Titse Mihkel, Oaras . . . viis tündrit . . . Riigitalupoeg Rõima Pärtel, Nõmmikul . . . neli tündrit . . .»

«Mis neli!» karjus Toomas teiste tagant. «Kümme toodi! Ise oma silmaga nägin!»

«Kuidas kümme?» kehitas kirjutaja õlgu. «Siin on neli . . . Edasi on . . . Karepa Jürgen, Nõmmikul . . . neli tündrit . . .»

«Karepa! Mismoodi Karepa!» kostsid mitmed hääled vahele. «Jürgen suri juba mullu, nädal enne lauritsat! Lesk läks lastega Vigalasse, tare ammu tühi! Millal talle too rukis kätte on antud? Loe ja ära valeta, tõhk, muidu . . .»

«Küünlakuu viieteistkümnendal päeval,» kogeles kirjutaja. «Käsi on alla pandud . . . kolm risti . . .»

«Vale!»

Kirjutaja katsus sandist sillast tõttamisega üle pääseda. «Kuldikäära Reinu Juhan . . . kolm tündrit . . .»

Ent nüüd paisus kisa kõrvulukustavaks. «Surnud hingi söödavad, kuradid, aga elavaile ei jätku! Juhan juba

poolteist aastat mullapõues, ta sülitaks sulle, tõprale, näkku, kui näeks!»

Keegi kiskus laualt raamatu ja virutas selle kirjutajale kõmatades vastu pead. «Et sa mädaneks, eludega sahkerdaja! Küla kooleb, aga nemad korjavad omale tagavaraks!»

«Tahavad kaupmeestele maha hangeldada, vat mis!»

«Mis seal arutada, võtmed siia!»

Aidamees katsus selgeks teha, et ta võtmeist midagi ei tea, aga sai samas omale sinise silmaaluse.

«Võti siia, varganägu!»

Ta otsis selle tusatsedes saapasäärest välja.

Veidi hiljem kogunes aida ette ärevusest hingeldav rahvahulk. Mehi, naisi, lapsi, kes lootsid ise ja kelle peale kodus loodeti. Keegi teadis rääkida, et sada tündrit magasivilja olevat alles jagamata ja et igaüks saab nii palju, kui jaksab kanda. Jah, see värav, mille taga nad tihedalt, külg külje kõrval seisid, polnud paljas aidavärav. See oli värav surmast ellu.

Kui Madis ja ta kaaslased mõisahoonest pärale jõudsid, anti neile vaikides teed.

Võti ragises ja lukk kriuksus. Keegi ohkas valjult ja kutsus jumalat appi.

Uks avanes. Hämarate, kivist võlvide all olid ridamisi salved.

Need olid tühjad. Tühjad kuni põhjalaudadeni. Nad ei uskunud seda. Astusid ja kummardusid, kobasid kätega, otsisid pilkudega. Polnud mitte midagi. Peotäis kõlkaid, tolm ja ämblikuvõrgud.

Keegi naine, kelle silmade ette kerkis nelja näljase lapse pilk, ei pidanud vastu. Langenud otseti kivisele põrandale, hakkas ta valjult itkema. Ja nood hämarate võlvide all kümnekordselt vastu kajavad kaebed surusid äkki maha teistegi algatuse. Nad seisid vaikides, liikumatult, pead maas, nagu oleks just praegu peale hakanud suur matusetalitus . . .

Samal ajal ründas mõisamajas paruniproua Wulff oma abikaasat.

«Issand jumal, Friedrich, mis see ometi tähendab! Oled sa mõisahärra või mõisakarjus!» kriiskas ta, see-

juures vargsi pilku läbi akna õuele visates, et hääl liiga kaugele ei kostaks. «See on ju subordinatsiooni rikkumine. Mäss! Tuleb kohe teatada statthalter Strömfeldtile Tartusse! Ja välja nõuda sõjavägi...»

«Lõuad!» möirgas parun talle äkki näkku. «Pole sinu asi!»

Frau Wulff kiljatas ebatavalise vastuse puhul. Otsis silmanurgast tooli, kuhu minestada, aga et ühtki lähedal polnud, pööras jäigalt ümber ja läks ust paugutades välja.

Parun vahetas opmaniga vihast leekiva pilgu. Läks siis akna juurde, jäädes põrnitsema õue.

«Kes see... nende ninamees seal on?»

«Keda parunihärrad mõtlevad?» päris opman.

«Noh see... kes minult... võtit nõudis...»

«See? See on parunihärra pärisori... Adruneeme Madis. Elupõline viltuvahtija ja ässitaja...»

«Adruneeme Madis... ütleb sa...» mõmises parun omaette. «Pole viga, saab meeles peetud... Pole viga...»

Too — pole viga — oli öeldud oma südame rahustuseks. Süda aga sügeles edasi, ka siis, kui parun paar tundi hiljem oma tugitooli laskus, et tormise päeva üle järele mõelda.

Nad olid ta läbi puistanud. Päris korralikult. Ristid aidaraamatus vaikisid, aga aidamehe suuvärgi olid nad vallale saanud rusika abil. Ja kuigi too ainult pooli asju teadis ja tollest poolest hädaga ainult veerandi välja lobises, aitas sellest, et paarikümmend tündrit, mille saatus päris selge ja vaieldamatu oli, viinaköögi varjust välja tassida ja küla poole veerema panna. Mõisa enese hobuste ja regedega, kurat võtaks! Opmanilgi oli tulnud matti maksta. Ja Rõima Pärtlit ootas vist veel hullem. Noh, see oli nende oma asi, mis nad ette võtsid teha selle täissöönud matsiga. See, mis mõisaga oli juhtunud, käis aga maakohtu alla. Selle eest võis siia veel täna linnast kompanii traguneid tellida ja selline kadalipp korraldada, et mõisa haned võisid pärast verelombis ringi ujuda...

Kõige kuradim oli see, et need tragunid nüüd kutsumata jäid. Ta ei hakanud endale ise köit kaela sättima,

sest õigus oli seekord matside pool. Vaagi missuguse seaduseraamatu järgi tahes. Kreisifoogt, baron Weissfeldt, oli oma mees. Sellega võis väiksemad pahandused sirgeks ajada. Aga seda, mis täna siin juhtunud oli, ta sirgeks ajada ei saanud. See käis juba statthalteri alla. Ja see nalja ei mõistnud. Ta oli ennegi mõisarentnikke kuradile saatnud. Võisid kohalt lennata ja kohtu allagi minna...

Noh, ta polnud omal ajal selleks kubermanguvalitsuse isandaid hõbedaga üle puistanud, et sellesse ametisse naljaviluks pääseda. Ainult pime jalutas hõbedahunnikust mööda. Tark istus maha ega tõusnud enne, kui taskud täis olid. Ja tema, Wulffi, taskuisse mahtus veel küllalt. Äramineku-lusti tal polnud.

Jah, tal oli tulnud tookord läbi teha kõva enampakkumine, sest rentnikupuki otsa ronida tahtjaid oli küllalt olnud. Kuningas oli mõelnud reduktsiooni abil riigikassat tublisti turgutada, balti aadli nahal liugu lasta. Noh, aadel oli kaht sorti: peaga aadel ja peata aadel. Palju oli neid, kes andsid mõisa käest ja jäid nukrutsema möödunud aegu. Aga kel mõistust oli, too seadis nina uute tuulte perra ja elas edasi, sest kuigi mõisapatendid kadusid, ei kadunud vili. Too, mis oli kogu selle maa elu vundamendiks.

Jah... vili... Ta polnud ilmaasjata oma noorepõlve päevil jätnud pärusmõisa õigused vanemale vennale ja läinud linna viljakaupmeheks, kuigi kaupmehest aadlik tundus pool kraadi au poolest maa-aadlikust allpool seisvat. Au poolest. Aga rahakoti poolest oli lugu vastupidine. Ja õige mees rihtis oma elu rahakoti perra. Too aeg polnud enam mägede taga, mil aadlipatent muutus tühjaks iluasjaks nagu sulg kübaral, tubli kukkur kaalus selle üles igal pool, isegi kuningakoja juures. Ta oli selle põhimõtte järgi elanudki ja hoidnud peod sinnapoole, kust kuuldus vilja sahinat, kuni oli leidnud, et paremini selle kallale ei pääsegi, kui rentnikukontrahti taskusse sokutades.

Pärusmõisnik oli see, kes pidi vaatama, et vasikas kasvaks. Rentnikul polnud muud muret kui mahalöömise ja nahanülgimise vaev. Ta oli sellest varakult aru saanud. Kes mõtles mõisa seljas igavesti ratsutada,

pidi teda söötma, kes mõtles teha lõbusõidu, võis ta kas või surnuks ajada, peaasi, kui jõudis sinna, kuhu tarvis. Mäele — tähendab.

Noh, mõni võis ju viriseda, et too ratsutamine pole kerge, et kroonu kipub viltu vaatama, kui sa majapidamise ära kurnad ja rahahimus isegi metsa maha müüd. Ja et külagi hakkab tagant üles lööma, kui sa kannused talle liiga kõvasti ribidesse vajutad. Sellest sai üle. Fiskaali silmad vajutasid taalriga kinni, matsile pistsid kupjakaika nina alla...

Jah, raske oli. Aga kus see rahateenimine kergem oli? Viljakaupmees istus küll rahulikult oma poes, aga palju ta teenis? Viiskümmend krossi tündrilt. Aga sul oli hind oma teha. Viletsal ajalgi, kui rahu oli maa peal ja linnalaudadele leiba jätkus, pistsid taalrikese tündrilt tasku. Aga kui saamaaeg kätte jõudis, selline nagu nüüd, kus Behrens pakkus viisteist taalrit tündrilt ja turul inimesed jahupeotäie ümber üksteist valmis olid surnuks lööma, polnud muud kui hoia taskud valla. Õige mees jättis isegi maksuvilja andmata. Selle võla, mis fiskaal kirja pani, maksid hiljem kinni. Sõimamine tükki küljest ära ei võtnud. Ja kui sulle ka karistuseks mõisasse trobikond traguneid majutati, polnud too veel surmahäda. Taaler kaalus kõik üles. Jah, taaler kaalus kõik üles.

Ja küllap ta kaalus üles ka tänase päeva mured ja vintsutused. Tuli veidi kannatada. Ta oli tõepoolest ennast ülearu ärritanud kogu selle värgi pärast. Need paar koormat, mis siit täna ilma käsuta minema sõitsid, läksid toetuslaenu kirja. Kui mitte nüüd, siis järgmisel maksutärminil kindlasti. Õhku need tündrid rippuma ei jäänud. No ja mis siis veel? Saali põrand oli veidi kriimustada saanud. Ja au kah. Põranda sai puhtaks lapiga. Ja mis ausse puutus, tollesse, mis oli määratud selle matsikarja silmis kõrgel seisma, siis andis see samuti puhtaks pesta, kui mõni ninamees seal külas vaikseks teha. Ta pidi päris lammas olema, kui sellega toime ei osanud tulla. Mõisakonturahad olid tal tallele pandud, kupja kepp toeks, vakuraamat varuks, maaseadus ja tragunite täägid kah, kui asi päris kurjaks läks...

Ei noh, selle tänase pärast ei pruukinud tõepoolest nahast hakata välja ronima. Kõige parem, vaikselt ja vagusalt, kuni see torm seal külas veidi vaibub. Las kisavad... mõisaõuel. Siin ruumi küll. See on parem kui neid statthalteri manu kisama saata... Silmad tuleb lahti hoida, et ei oleks urgitsemist selle asja ümber rohkem, kui vaja...

Von Wulff ei märganudki, mil ta oli toolileeni najale magama jäänud. Norskas ja luristas ripakilevajunud suud, kergitas kulmusid ja maigutas, kuni päris kössi jäi.

Proua Wulff tuli uksele abikaasat õhtusöögile kutsuma. Silmitses tükk aega põlglikult selle väljaveninud lõusta ja pöördus siis vaikides minema, salaja jumalat manades, et see on talle meheks andnud sellise oina, kes isegi siis silmi lahti ei saa, kui tal laut pea kohal maha põletatakse...

VII

Õhtune päikesekiir ulatus Adruneeme kambriaknast sisse vaatama. Ta leidis eest unistavad lapsesilmad. Pikki tunde oli Anne istunud akna all, tundmata rõõmu koduhoidja ametist, mis tänaseks tema peale oli pandud.

Naabritalu pereema oli teda käinud korraks vaatamas. Katsumas, kas palavik pole tõusnud, sest Anne tundis ennast halvasti. Ja oli siis uuesti läinud, otsusele jõudes, et tegemist ainult nälja tagajärjega. Ei oleks tohtinud kõhtu nii kõvasti täis süüa peale nädalaaegset paastumist.

Võõras oli siin. Ja imelik. Pilk ei pääsenud kuhugile jalutama. Ühel pool oli ees aidanurk, teisel pool kõrge kuusik. Kusagil ülal, puude latvades vihises tuul. Toosama tuul, mis rannikuluidetelt lund kergitas ja seda toredatesse hangedesse kõrkjapuhmastikkude veerde paisutas, tuul, mis laulis päevade kaupa tarenurkades ja öösiti oigas katusesarikais. Tuul, mis tõi suviselt merelt kajakate karjeid ja lainete lakkamatut kohinat. Aga siin — siin polnud midagi. Oli vaikne ja umbne nagu kaevu põhjas... Ta libistas pilgu üles.

Kõrgel taevavõlvil tukkus üksik pilv päikesekiirte palistuses, soe ja pehme nagu utevill. Anne vahtis seda ja vahtis, kuni unustas enda tolle pilve rüppe. Nad olid kodus tihti vaadelnud pilvi. Õhtuseid pilvi, millelt isa luges homse päeva ilma. Ja hommikusi, mille järgi seati paadipurjesid. Emagi armastas pilvi ja mõistatas neist teiste inimeste mõtteid, soove ja saatust. Oli tarvis vaid viivuks silmad sulgeda, mõelda kellelegi ja siis uuesti avada. Kui nägid taevas laeva, tähendas see hulkumisele minekut, kui kodulooma — karjaõnnistust, linikut — lahkumist pikaks ajaks... Anne sulges laud ja mõtles memmele. Memme kurbadele silmadele, mis teda eile hommikul teele olid saatnud. Memme mullakarva näole, millel särasid pisarate jäljed. Kas memm paraneb pea? Millal nad ta siia toovad? Ja millal nad kahekesi jälle tagasi lähevad Abajale, oma tarre, oma põllule, oma liivikule, kus iga põõsas, kivi ja lahesopp ammu igatseb tema järele?

Ta avas silmad, et saada vastust. Aga vastust polnud. Taevas oli üleni raskes pilves.

Anne ohkas ja ronis tagasi lavatsile ega märganudki, mil uni ta oma rüppe oli suigutanud. Too oli pikk, vaevane uni, tulvil põgusaid nägemusi. Ta astus kogu aja, ent ta jalgade all polnud ühtki teed. Ta oli surmani väsinud, ent polnud kohta, kuhu istuda. Ta ümber oli palju inimesi, ent ta otsis asjata nende seast oma isa ja ema. Kõik oli hämar, külm, kauge ja võõras. Nagu oleks ta sügisesel ööl sattunud tundmatusse metsa.

Ukse kriiksatus äratas ta üles. Lävel seisis Ain.

«Sina...» kogeles Anne. «Taevale tänu...»

Poiss vaatas talle otsa ega vastanud midagi. Kobas pihtkasuka pöörasid, siis vöövahet, ega saanud uksest kaugemale.

«Kuidas... memmega on...» kärsitles Anne, süda pakitsemas.

Ain neelatas pilku maha pöörates.

«Surnud...» sosistas viimaks. Too sõna tuli üle ta huulte lihtsalt ja ilustamata, nii nagu kaks last omavahel sellistest asjadest räägivad. Sõna oli vaikne ja kõlatu, aga Anne tundis, et see raksatas ta hinge otse kirve jõuga.

«Emm!» nuuksatas tüdruk. «Emmekene...» Vajunud õlgedele, peitis ta sellesse näo, suutmata maha suruda oigeid, mida kurku kergitas kohutav valu.

Ain astus ta juurde ja sirutas käe tütarlapse võpatlevale õlale. Tõmbas selle tagasi, otsides sõnu, mida aga kusagilt võtta polnud. Istus siis järile, lahtiriietamata, nagu ta oli, peitis pea käte vahele ega märganudki, kuidas pisarad temagi silmist olid pääsenud veerema...

Kui Madis hilisel õhtul mõisast koju jõudis, pisaraist tühjaksnutetud plikakese asemelt magamast leidis ja pojalt sündmuse üle kõik teada oli saanud, ohkas ta raskelt. Aeg oli hirmus, ta ei halastanud kellelegi. Ka neile taredele mitte, kes ta vastuvõtuks end varakult olid valmis pannud. Arukamadki pead ei osanud pääsu leida, julgemadki silmad talle otsa vaadata. Surdi vaikides ega itketud. Ja polnud temagi, Madis, veel tundnud nutu maiku selle üle, mis tulema pidi... Aga siin, selle abitu orvu aseme ees polnud see enam sugugi nii endastmõistetav. Kõik sinus hakkas vastu, kui märkasid, et surm tahtis kätt sirutada kaitsetu lapse hinge järele, et ta hiilis sulgema silmi, mis alles ahnelt uudistasid elu... Jah, lapse hing see oli nagu küünlaleek, pisike, vabisev ja habras. Elutormides kaitsti teda kas või oma elu hinnaga. See oli raskete aegade kirjutamatu seadus. Ainult Rõima Pärtli taoline elajas võis selle unustada.

Noh, Pärtli poolest polnud veel katki kedagi. Tüdruk jäi nüüd siia, Adruneemele. Käigud mõisa ja kiriku uste taha jäid käimata. Ta ei mõelnudki last saata tundmatuile teedele, otsima endale kodu sealt, kust seda niikuinii poleks leitud. Jah, Anne jäi siia! Jäi kasulapseks. Tal, Madisel, polnud selle kohta küll mingit kaupa Abaja Andrese või ka ta naisega ja eks mõni sugulanegi võis edaspidi häält tõsta, aga see ei lugenud. Sellistel päevadel nagu praegu, olid nad kõik omavahel sugulased. Kõikide külade rahvas, kõik, kellele surm näkku vaatas, kõik, kel süda õiges kohas asus. Nad pidid kokku hoidma nagu üks mees, kui nad näljast tahtsid jagu saada. Ja mitte üksi näljast, vaid ka neist, mõisa- ja kaupmehesaksa rõivaisse peidetud kiskjaist, kes nälja-

surma olid oma abimeheks teinud, kratiks, mis neile raha pidi kokku tassima.

See tõbras seal mõisas, keda kroonu oli õnnistanud mõisavanema nimetusega ja kelle peamiseks mureks pidi olema alamrahva heakäekäik, oli külarahva saatuse otsustanud vahetada sularaha vastu. Noh, tema, Madis, tahtis seda veel vaadata. Too, kes varastas, pandi vangitorni. Röövel, kes tappis, läks timukakirve alla. Aga see, kes riisus kihelkonna lagedaks ja saatis sadasid mullapõue, kuidas sellega jäi? Kas ta kõlbas mõisarentnikuks või mitte? Selle pärimise tahtis ta kreisifoogtile enesele otsustamiseks laua peale panna. Nii nad olid täna omavahel arutanud. Ja nii pidi jääma.

Madis kattis Anne kasukaga, kustutas pilakust tule ja heitis asemele.

Und ei tulnud. Mõtted ronisid peas ringi, kergitades viha hinge.

Jah, ta tahtis taathalterile tõe vaagimiseks silmade ette panna. Tõe, mis kisendas, sest ülekohus oli tõusnud taevani... Kas ei tulnud aga viimati välja niisama, nagu neliteist talve tagasi, kui ta, Madis, oma tõe oli Vigala mõisamajas revisjonile ette pannud? Jah, kas ei olnud too ainuke tõde, mis ta oma tõeotsimise järgi tookord oli leidnud, et — ära mine saksale saksa peale kaebama? Et parun paruni kaela murdma ei hakka, kuigi ta on valmis teist silmapetteks kas või kraedpidi raputama. Sedagi õrnalt, et omasugune äkki haiget ei saaks. Nad olid talle tookord ju õiguse andnud. Õiguse Vigala mõisaomaniku vastu. Nood ülesmukitud, kõõrdivahtivad varganäod, kes ennast nimetasid kuninga õigusetegijaiks. Olid torkinud seaduseraamatut eest ja tagant, noogutanud ta jutu peale ja kiitnud muudkui takka. Isegi noominud parunit, et mis see õige mõtleb. Rootsi riik, see olla talupoegade riik juba Gustav Vasa päevist saadik ja rootsi seadus, see olla seesugune, mille kõrvalt isegi issand oma testamendid ära koristab. Seda tuleb austada. Hoolitsegu parun selle eest, et adramehe maksud käiks vakuraamatu perra.

Tema, loll, oli seda uskunud. Niikaua, kui oma õiguse oli kätte saanud, oma kolmekrossilise õiguse, mille eest tuli maksta sellist hinda, et seda surmatunnini ei

unusta. Jah, toosamane revisjon oli ta kolm kuud hiljem oma maa pealt minema kihutanud, maa pealt, mis külasarasest mõisa alla läks sama seaduseraamatu perra. Sest nii oli vaja, nagu saksad leidsid. Ja vaidlemist polnud pärast seda enam kellelgi... Jah, parun oli talle viisakalt tuule alla teinud. Kärmelt ja kiirelt, otse südatalvel, keset kõige kangemat pakast. Siis ta oli mõistnud, et see kuulus Gustav Vasa talupoja õigus võis ju kusagil olla, aga mitte tema, Madise, tarbeks. Jah, küllap too Vasa vist oleks enese hauas ümber keeranud, kui ta oleks näinud, mis siinmail tema nimel tehakse...

Noh, õigusega oli lugu tühine. Viha alla sattunud adramehe ärakõnnitamine — see oli vana lugu. Päris katsumine oli tulnud tagantjärele. Need olid kibedad päevad, mida ta ei unustanud siiamaani. Päevad tulvil tumma astumist koorma kannul, talvisel teel, mis vedasid teda külast külla, uue ulualuse otsingul. Ja siis too kõige hirmsam, mis praegugi ta hinges elas, nagu oleks see alles eile juhtunud. Kui Reet, rahu ta põrmule, oli hobuse lasknud kinni pidada ja öelnud, et tema silmad vist uut taret enam ei näe. Ja talle, Madisele, oli hoidmiseks sirutanud kahenädalase poisi, ise nurgavoodipalavikust värisedes, suured, tummad silmad murest tulvil. Nii nad olidki jumalaga jätnud, keset hämarat, külma lumelagendikku. Jätnud jumalaga igaveseks. Too Reeda pilk, too oli teda jälginud hiljemgi... Jälginud tummalt, nagu pärides: kas sa, Madis, tegid ka õieti, kui läksid tuult külvama ja tormi lõikama? Todasama tormi, mis mu sel talvepäeval kustutas?

Kui palju oli tema, Madis, selle üle oma südametunnistusega nõu pidanud? Selle üle, kas õigus, ka pisike õigus, kaalub üles adramehe naise elu? Reet oli talle viimaks ise vastuse andnud, kuigi unes. Oli öelnud: ära muretse, Madis. Astu ikka seda teed, mida su süda käsib. Sest õigust ei saa jagada väikeseks ega suureks. Kel pole väikest, see ei päri suurt ammugi. Väike — see on suure pandiks.

Jah, see oligi jäänud tema, Madise, usutunnistuseks. Ja selle eest tahtis ta ka seista. Nüüd, kus kaalul oli suurim õigus, mis neile üldse veel jäetud oli — elamisõigus.

Anne pöörles rahutult asemel, unes nuttes. Madis tõusis, kohendas kasukat tüdruku palavikust õhkuvail kehaliikmeil ja äigas peoga üle silmade. Jah, oli alles aeg! Lastelgi ei jätkunud enam päevaajast, et oma südant muredest tühjaks itkeda...

VIII

Madis lükkas kambriukse lahti ja juhatas külalised sisse. Siin oli rehetoaga võrreldes külm ja kõle, hingeaur kippus suust lendama, seinapalgid kirendasid härmakattest. Aga neil, kes väljast lõikava pakase käest olid tulnud, tundus küllalt hubane. Võis isegi lambakasuka hõlmad lahti lüüa.

Toomas lükkas lauale kapa kuumaksaetud joogiga. Too oli mõru ja lõhnas köömne järele, aga andis soontele sooja ning võttis keelepaeladki lahti.

«Raske tali...» pühkis Puldri Jaan õlekarva vurrusid. «Juba paastumaarja käe, aga lund puistab kõvemini, kui tõnisel varuks oli.»

«Raske neh...» kinnitas Aesoo Peet. «Ja raskemaks läheb. Paastumaarjast jüripäevani tervelt neli nädalat, aga ega jürigi veel leiba lauale too.»

«Mis seal leivast rääkida... Vaata, kui ta veel midagi hullemat kaasa ei too. Vangirauad või kerjakepid,» sülitas Vesse Mart, pisike, kõhetu, tusase näoga mehike. «Parun olla linnas käinud...»

«No ja mis siis, kui käiski...» lausus majaperemees, rõivakirstu kaant tarenurgas lahti lükates. «Pole enam taalreid kusagile panna, eks siis pistab pudelisse...»

«Või ta niisama...» vangutas Vesse Mart pead, punetavail särjesilmil kaaslasi tunnistades. «Kepi Tõnnist mõisakäskjalg käis meilgi sosistamas, et ega's see kõik nii jää. Mõisaait on riigi jagu. Kes selle kallale läheb, sel tuleb vastust kanda.»

«Las ta räägib seda juttu oma ülemusele...» viskas Madis käega, laua juurde tagasi tulles. «Too selle aida tühjaks tegi. Vaadaku enne oma taskud järele, kui teiste peale läheb ette rääkima. Me võtsime ainult selle, mis meile määratud oli, aga temal tuleb veel vastust anda.»

Ütles ja võttis suitsukarva puulaeka seest välja paberipoogna. Too oli uudne asi talumehe tares ja kiskus meeste pilgud tükiks ajaks enda külge. Juttki vaikis. Silmitseti sõnatult tihedaid, kõverakonksulisi pookstaave, mille mõistmiseks tarkust ei jätkunud.

«See siis... ongi...» tunnistas viimaks Aesoo Peet.

«Seesama neh...» noogutas Madis. «Lasin ta... linnas valmis teha. Seadusetundjal.»

«Või seadusetundjal? Kreisifoogti juures, äh?»

«Misjaoks seal? Ega kreisifoogt üksi seadust tunne. Leidub teisigi...»

Vesse Mart pühkis näpu kasukahõlma külge puhtaks ja proovis toda imeasja, mis nüüd oli määratud Audru mõisarentniku pattusid suurte sakste silma alla vedama.

«Paber on aus...» noogutas ta lõpuks. «Etem, kui too, millest pühakiri tehtud. Ja pookstaavidel ei paista kah viga olevat. Sirges reas ja selged. Aga kas nad nii selged on, et ülemuse silma lahti lükata, vat seda ei tea... Mis siin ka kirjutatud peaks olema?»

«Mis seal ikke...» otsis Madis lauapõhjast ka värskeltsoetatud hanesule välja. «On öeldud, et Audru mõisarentnik, parun Wulff on varas ja veidi muudki. Pattudest jätkub terve raamatu tarbeks, paljuks neid siia mahub. Aitab, kui ots kätte antakse. Ülejäänu on ülemuse asi...»

«Parun — ja varas...» sügas Vesse Mart mõtlikult habemevõra. «Kui seda niisama, omavahel ütled, saa arugi. Aga papre peal? Kas ikke võib?»

Puldri Jaanil näis naabrimehe argusest isu täis saavat. «No ja mida siis tema kohta oleks tulnud kirjutada? Et on heategija ja annaks jumal talle pikka iga?!»

«Ei noh, siga ta on...»

«Siga...» sülitas Puldri Jaan. «Kui tema on ainult siga, siis istuvad vangikongis — inglid. Seesugust peletist pole tervel Liivimaal!»

«Ega ole küll...» lisas Peet. «Lihula saks, tollest räägiti kah, et koorib kaks nahka seljast. Aga rahvast nälga surra... siiski ei lase.»

«No vat nii...» lõpetas Madis teiste arutluse, paberit taas lauale laotades. «Suplikaat on kirja pandud kreisifoogti nimele. Parun Weissfeldtile...»

«Parunile?» katkestas Puldri Jaan. «Või see kah parun. No ei siis asjast asja saa...»

«Kust meil see parem võtta on...» viskas Peet. «Eks mine paku ennast asemele!»

«Oleks pidanud otse kuningakotta...» tusatses Jaan.

Madis raputas pead. «Minagi alguses arvasin. Maha laideti. Wulff on kuninga jaoks kärbes. See asi käib kreisifoogti alla, kord on kord. Siin ülal on Nõmmiku adrameeste nimed, kes tunnismeesteks võivad olla. Ja alla tulevad allkirjad...»

«Nimed?» jõllitas Vesse Mart vesiseid silmi. «Ja... allkirjad?»

«Paned käe alla...» selgitas Puldri Jaan. «Oma ristid...»

Vesse Mart vaatas ühe, siis teise otsa. «Mina?»

«No aga kesse siis?» imestas Madis. «Pühavaim või?»

Mart tunnistas tükk aega paberit ja vedas käe sellest eemale, nagu oleks too äkki kõrvetama hakanud. «Ei tea... kas tasub?»

«Mis tähendab — tasub?» ei saanud Madis aru.

«Noh, seda tüli omast majast välja vedada. Eks sel mõisavanemalgi ole omad trumbid. Väänab viimati nii et...»

Madis vangutas pead. «Pidasin sind teistsuguseks, Mart. Leppisime ju kokku...»

«Meest sõnast, härga sarvest,» lisas Puldri Jaan. «Ära hakka tembutama. Mismoodi sina siis mõtlesid?»

Mart rähkles järi otsas. «Arvasin, et noh nii... kui teeks selle... salakaebusena. Milleks need nimed?»

«Nii ei kõlba!» lausus Madis, tõusev viha hääles. «Õiguse eest peab õigusega ja õige mehe moodi välja minema. Mida siin karta on? Üle mere on talupojad isegi kuninga nõukogus. Aga meie väriseme mingisuguse varganäo ees!»

«Sul hea rääkida...» venitas Mart hädiselt. «Aga mul võlg mõisaaidas — sarikateni. Jäme ots — tema käe. Kui kihutab tarest välja, on lõpp...»

«Mismoodi — kihutab?» imestas Puldri Jaan. «Ju seadus on kah olemas!»

«Kelle jaoks oo, aga kelle jaoks mitte...» kehitas Mart õlgu. «Kuus suud toita!»

«Minul oo kaheksa. Ja ei kohku!» virutas Puldri Jaan rusikaga lauale. Võttis sule, kaksas selle hamba vahel puhtaks, pistis sarvest tehtud topsikusse ja vedas raginal oma ristid sinna, kuhu vaja. Lükkas siis sule Peedi ette. «Lase käia. Ei ühe lamba pärast lähe laut hukka!»

«Sa siis kohe nõnna...» tusatses Peet, Mardi mahalöödud pilku seirates. «Vanasõnagi ütleb: seitse korda mõõda, üks kord lõika. Aga võib-olla on tõesti parem jätta naasama? Vana tõhk seal mõisas sai küllalt hea õpetuse. Võtta temalt niikuinii enam pole. Kui ta just ise kaebama läheb, siis iseasi. Siis võiks kõik lauale laduda. Aga praegu... Ega's ma üksi,» lisas ta, Madise sünget nägu vaadates. «Mõned teisedki arvavad nõnna. Sõira Jaagup ja...»

Madis tõusis laua taga püsti, vaatas Peedi otsast Mardi otsa ega lausunud sõnagi. Pöördus ringi ja läks kambrist minema, ust raksatades, nii et tahm laest lendas. Istus rehetuppa ja jäi vahtima vaevaselt loitvat lõket koldes, mis sisises, visises, suitses ja vahest hoopis näis kustuvat. Vahtis ja vahtis vaevast leeki, kuni märkas, et see temaga juttu oli hakanud ajama. Jah, sellised oleme meiegi — mõtiskles Madis kibestunult. Nälg ja ahastus — see meid kergitab. Aga ainult viivuks, vaksajagu. Suutäiest sõkaldest jätkub, et uuesti tukkuma jääda... Palju tol Mardil seal salves oli? Kolme nädala moon. Kakskümmend üks järgijäänud elupäeva. Aga selle pärastki väriseti. Viimati võtab parun adramaa ära. Tuleb äkki mulda minna — kerjusekepiga. Mis vahet seal oli? Ja ometi oli võimalus seda tõbrast ära kõnnitada. Peainglit polnud muidugi asemele tulemas, aga leidus ju sakste hulgaski inimesi, kelle meelest teomehe hing kaalus üles kamalutäie taalreid. Ja kui too hangeldaja minema kihutati, läks teistelgi kergemaks. Kogu maal. Paljast kuuldusest aitas, et teisigi Wulffi taolisi mõtlema panna...

...Kambrisse oli siginenud mõtlik vaikus. Raksatav uks oli rääkinud iseenese eest. Puldri Jaan oli esimene, kes lõpuks suu avas.

«Kanged mehed olete, pole midagist öelda... Madise muretsetud leib kõlbab teile süüa küll. Aituma te selle

eest talle pole öelnud, ega ole teilt seda vist oodatagi. Ja kui selle eest maksta tuleb, siis läheb Madise nahk mängu, teil pole sellega tegu. Igalühel tare ja lapsed... Aga mis teda ootab, seda te pole vist mõelnudki. Noh, mina mõtlesin juba siis, kui parunihärra värisevat habemetutti mõisas vaatasin. Madis oo esimene, kes läheb. Mina — võib-olla teine. Aga küllap lähete teiegi, vennikesed. Ühekaupa sööb meid kõiki välja, eestvedajate näod oo meeles. Ühekaupa murrab hunt terve lambakarja ja Wulffi hambad oo veel terved, ärge selle poolest muret tundke!»

Ta oli püsti tõusnud. Astus mööda põrandapalki ja jäi lõpuks kaaslaste ette seisma. «Igaüks teab, mis ta teeb. Paluma Madis teid ei hakka, niipalju ma teda tunnen. Ja teie pärast see paber kah seisma ei jää. Kuigi lubasite juba siis, kui asjast rääkima hakkasime, tunnismeesteks hakata. Aga häbi oo, vat mis, häbi — silmini! Madis seisis Nõmmiku eest, aga Nõmmiku — Madise eest — ei seisa...»

«Mis sa kurdile pajatad...» tatsas Toomas laua manu. «Ma ise — panen käe alla. Mul pole küll adramaad, aga kõht ja hingenatuke oo. Ja eks see paber nende pärast käiku lähebki...» Ta sirutas käe sule järele aga jäi hiljaks. See oli Peedi pihku poetunud. Pigistanud suu kindlalt kokku ja laotanud pahkliku vasaku käe paberi valgele poognale, vedas ta paremaga parajasse paika kaks õpitud pookstaavi ja tubli risti veel sappa.

Vesse Mart näris vurru. «Ega's minagi... Tahaks ainult enne... eidega nõu pidada. Meil see... kombeks.»

«Pea aga peale,» lausus Peet ja tõusis püsti. Viivu hiljem astus ta rehetuppa ja sirutas Madisele paberi. «Sa... ära ole mulle pahane...» tähendas ta rämedal häälel. «Meiesuguse asi... Küür on selga kasvanud, ei jaksagi ennast enam püsti ajada. Ütle, kui minek oo. Mina — maha ei jää...»

Kodus leidis ta laua taga, savist leemekausi ümber kolme näljase lapse silmad. Ja ka Leena omad. Ega nendessegi polnud kerge vaadata. Naine ootas vastust.

«Niisiis... ikkagi...» vangutas Leena pead ja oh-

kas, kui oli mehe jutu ära kuulanud. «Kes tuult külvab, see tormi lõikab. Ja sina oled see ainus õige mees paruniga rinda pistma...»

«Kes seda siis peab tegema? Kas peame õiguse maha matma?»

«Õigust mõistab jumal taevas. Pühakirjalt otsi abi, mitte paberitelt!»

«Jäta, naine, sina seda ei mõista...»

«Mis nüüd mina!» vihastas Leena. «Minu asi on vait olla. Aga kui me ükskord astuma hakkame, pean mina su kerjakotti kandma. Ja lapsi koa!»

Lapsi ka... mõtiskles Peet, vaadates, kuidas sõkaldega kaetud, kahvatu odrajahuleem savikausis kahanes. Eh, leivake, leivake... Kahekordne mure oli temaga. Enne — kust teda võtta. Pärast — millega kinni maksta.

Ei isutanud süüagi. Astunud noorema poja aseme ette, vaatas ta tükk aega selle kahvatut, koltunud vanainimesenägu. Lapse paakunud huuled näisid olevat mustad nagu surejal. Aga hing oli sees, isegi vaevane naeratus tekkis suunurkadesse. Peet istus aseme äärele ja ohkas. Oli aga alles aeg. Taat lamas matmata rehealuse nurgas, kus kesköösel hundid ta järele ulumas käisid, lund seina äärest kaapides. Näljasurm passis õueväravas ja arvutas sirvilaudadel, kas saab siit tarest omale lisa või mitte. Parun istus mõisas ja uuris seaduseraamatut, kuidas sulle, vihamehele, tuult jalge alla teha. Jah, oli alles aeg. See nõudis südant, seesugust, nagu oli Madisel. Noh, pole viga, küllap temagi kasvatab endale samasuguse. See maailm pole alandlike jaoks tehtud, kerjamisega ja põlvepaitamisega kaugele ei jõua...

«Uu... ui-ui-uu...» ulus keegi seina taga, pikalt ja kaeblikult, tuule undamise ja pajaluugi lõgina sekka.

«Issanda halastus...» ohkas Leena, lapsi sülle peites. «Lausa tarre ronivad...»

«Eks neidki kihuta nälg taga...» mõtles Peet ning viskas ürbi selga, et rehealuse väravat kinnitama minna...

IX

Jüripäev tuli, vaatas üle näljast vaevatud maa ja nuttis pilvist alla esimese kevadise vihmasaju. Loodus ohkas raskelt ja ringutas, nagu pärast pikka und. Põllult kadusid lumehilbud, hakkasid rõõmsalt sulisema veed. Korjusid maanteekraavidesse, nõgude põhja, põllu veerde, tassisid ähkides ja kobrutades kaasa kuluheina, viljakõrsi, sõnnikut. Rabelesid ja hüplesid, kuni pääsesid ojade põue. Ojad oigasid rõõmust ja vahutasid heastmeelest, aga Pärnu jõgi, too kogu vesikonna peremees, lausa paisus uhkusest. Käristas seljast jäise särgi, ringutas end kitsaks jäänud sängis ning äratas tukkuva merelahegi pikast unerammestusest.

Maa ärkas, meri ärkas ja inimesedki ärkasid pikast tardumusest. Tarede uksed kargasid lahti, pajaluugid pääsesid valla ja õuedele tuikusid kahvatud, tuhakarva nägudega naised, lapsed, vanaätid. Pilutasid silmi varakevadises valgusesäras ja hingasid sügavalt. Suust hakkasid pudenema jutukatked, kostma laste hõiked, oli märgata raasike rõõmugi. Kuigi päev oli suurimaks matusepäevaks kogu aastas, sest väljasurnud taredest pääsesid kuudekaupa kõdunenud koolnud alles nüüd tärkavasse mullapõue magama. Jah, kevadepäev ei andnud veel salvedele lisa, aga et ta lootusele lisa andis, tundsid kõik. Lehekuu oli käega katsuda ja see kuu ei tähendanud siin mail enam hukatust. Sest meri, too suur avar, põline põld, pani peatselt tallele oma esimese saagi. Räim, va merehulgus, vaksapikkune vilets-vend oli nüüd saamas suureks härraks. Tema peale lootis kogu Nõmmiku küla, lootsid Sarvi ja Oara, lootis linn ja maa.

Aga Nõmmiku külas oli ka neid, kel polnud vaja ei loota ega oodata vesist kala, sest issand oli seisnud nende eest, nende aitade ja salvede eest, pannes sinna varjule sinki, sõira, vorsti, mauku ja muud seesugusel hulgal, et isegi rukkimaarja oleks sest söönuks saanud. Üks neist vähestest oli Rõima Pärtel. Tema, tänu taevale, oli rikas. Aga et ka rikastel on mured ja nad vahetevahel palehigis oma leiba peavad sööma, seda märkas ta alles nüüd, kergitades aidast turjale kolmandat

viljakotti, et seda viia redelvankrile. Kevadöö oli pime ja õu sopane, vanakurat lükkas talle aisa jalgu ja kott ronis üle pea, vedades peremehe maoli mudaloiku. Pärtel sülitas ja vandus, ajas enese ähkides püsti ning hakkas kõhult peoga pori riisuma. Kaksas siis uuesti kotil kõrvadest kinni, venitas selle oma vedelale vatsale ja lükkas põlvega vankripõhjale.

«Sa tõrvane kurat!» ähkis ta pealaelt higi pühkides. Oli ikka temp, kui mõelda. Tema, Rõima pärisperemees, kes kolmkümmend aastat polnud muud raskust kergitanud kui rahakoti oma, pidi siin pimedas rübelema viljakottide kallal. Tema, kolme sitke sulase peremees, kellest üks siinsamas, kümne sammu kaugusel, lakas põõnas. Oi-jah. On aga aeg, mõtiskles Pärtel — ise käi oma aidas vargil ja pea hinge kinni, et teised ei kuuleks... Paksu pahandust olid need viljatündrid talle toonud. Paksu pahandust juba tollest päevast, kui too nälginud külakerjuste kari mõisas mässu käis tegemas. Parun oli teda pikka aega pärast seda viltu vahtinud ja opman rusikat raputanud. Oli ju kaup selline olnud, et nood, hõlma alla määratud viljatündrid pidid kohe Pärnu poole liikuma hakkama, et kohapeal ei tekiks ülearust haisu. Ja et taalrid nende eest pidid mõisahärra kaukasse jooksma veel küünlakuu lõpuks. Noh, taalrid jooksidki, aga need polnud need taalrid, vaid hoopis teised. Ta poleks ju enam Pärtel olnud, kui ta sama juhmi sehvti oleks teinud kui too pooltobu parun seal mõisas. Ja hakanud müüma vilja Behrensile Pärnus küünlalaada hinnaga, kaksteist taalrit tünder, kui juba silmaga võis ette näha, et varakevadeks, paastukuu lõpuks too hind viieteistkümnele tõuseb. Jah, tema, Pärtel, oli kotte aidanurka poetades lootnud, et nad seal istuvad, kuni paras aeg käes. Aga too mässamine oli kogu selle nõu pea peale keeranud.

Suur seletamine oli selle asja ümber olnud siinsamas õuel. Suurem kui seal, mõisas...

Pärtel sülitas sellele mõeldes pilkasesse pimedusse, naksas piitsaga ruuna ja hakkas vankri kõrval astuma.

Suur seletamine jah. Ta oli valetanud nagu vähegi oskas. Oli kokku keeranud muinasjutu kälimeestest ja õelastest, laenudest ja maksudest, Vigala meeste võlga-

dest ja rannameeste rahadest, loranud nii, et omal pea suitses ja nahk seljas leemendas. Oligi pääsenud — kuue tündri hinnaga. Need läksid küla peale, näljaste närida, vaeste vaagida. Aga ülejäänuga oli häda veel suurem. Nendega, mis kopitasid aidapõranda all peidus, ja mis nüüd peavalu hakkasid tegema. Kuhu sa paned, või kuhu vead — igal pool võõras silm peal. Ära süüa kah ei jõua, siis peaks seitse suud nina all olema. Sõidutad Pärnusse, teine päev kogu kihelkond kõmu täis, et ise mõisakohtumees ja kirikuvöörmünder, aga parseldab külarahva leiba kaupmehesakstele. Lähed valges, peavad kinni, sõidad pimedas — löövad hoopis maha. Häda nii ja teisiti. Noh, taevale tänu, et meri tänavu nii vara lahti läks. Lükkad koorma õhtuks paati, hommikul oled linnas, sadamakai ääres, ega ole seal kellelgi küsimist, kes, kuidas ja mismoodi . . .

Ta astus ja astus. Vanker kägises rööpmelisel teel, puurattad nutsid ja süda tuikas murest. Öö sahistas tundmatuid ähvardusi, sammude kaja kõmpis kannul nagu vihamees ja enesetunne oli selline, nagu oleks viimne tee jalge all. Pärtel tusatses, vahtis hirmu pärast pilkases pimeduses ringi ning aiva ohkas . . .

Lõpuks keerutas tuuleiil kõrvu kauge vete kahina. Talla all rudises rannaliiv. Lained pahisesid ja loksusid, nagu ajaksid omavahel juttu. Jah, kusagil siin pidid seisma Nõmmiku meeste paadid. Ja temagi oma.

Pärtel pingutas nägemist, nii et vesi silma tuli. Pühkis põselt pisara, peatas hobuse ja tammus mööda kallast edasi-tagasi, kuni madalas rannavees märkas oma tuttava paadi kuju.

Hobu puristas ja tõrkus vette minnes ning Pärtlil oli tegu, et vankrit parda äärde saada. Kotid langesid potsatades paadipõhja. Noh, taevale tänu, ometi niikaugel . . .

Kui ta tund hiljem, hobuse varju alla pannud, tagasi jõudis, märkas, et Tahkuranna pool taevarand õrnalt õhetama hakkas. Uus päev oli astumas. Pärtel rehvis üles kolmnurkse purje ja kinnitas soodi. Värske tuuleiil vilistas vantides ja paat hakkas tõttama mööda mere nähtamatut teed, solistades ahtris pisikesi laineid, mille pritsmed vahetevahel ulatusid kastma roolija turja.

Paastukuu öö oli jahe. Meri õhkas alles jää järele. Lahel uitasid udupilved ja Pärnu tulesid ei hakanud silma. Ähmane rannajoon venis ja venis, igavalt ja üksluiselt nagu öötunnidki. Ja Pärtli pilk, leidmata kindlat pidet, pöördus jälle sissepoole, pannes peremehe silm silma vastu oma mõtetega.

. . . Jah, nii ta siis nüüd purjetas uude päeva, vaevaga teenitud viljaivad istmiku all. Oma ivad, aga südames, näe, istus hirm, nagu oleks vargil käinud. Hirmsad ajad, jumala eest, kui mõelda. Isegi seda ei tea sa enam, mille üle oled peremees ja mille üle mitte. Kargab kusagilt välja selline taarihull kui too Adruneeme Madis ja hakkab selgeks tegema, et mitte üksi too vili, mis su aidas, ei kuulu sulle, vaid et sulle ei kuulu õigupoolest too aitki. Ei kuulu tare, põld ega adramaa. Tuleb ja karjub päise päeva ajal näkku, et oled selle kõik kokku vööritsenud varastanud, riisunud. Et ainult täid su peas ja nahk seljas on ausalt saadud, muu peaks sinult kõik ära võetama . . .

Vööritsenud . . . Pärtel sülitas vihaselt vette, et kergendada sappi. Vööritseja . . . Tema, vöörmünder, mõisakohtumees! Ja nood teisedki olid kaasa kaagutanud. Vööritseja! . . . Varesekari . . . Vedasid sõnnikut põllule ja arvasid, et seepärast peab nende päralt olema terve maailm. Lori . . . Maailm ei püsi vigla najal, vaid aru najal. Vööritsegu kah, kui oskavad. Kogu elu on üks suur vööritsemine. Vööritseb Wulff mõisas, vööritseb Behrens Pärnus, vööritsevad kuningad ja keisrid . . . Tänu tollele vööritsemisele maailm püsibki. Istub jumal taevas ja valitseb kord maa peal. Nüüd, ikka ja . . . annaks issand, et ka igavesti . . . Võta too vööritsemine ära, mis jääb järele? Mis jääb järele Nõmmiku külast, kui tema, Pärtel sealt ära võtta? Rahvas? Too kari katkise püksitagumikuga sulasemehi ja vesise ninaga teenijavaime, kel tolku peas vähem kui kevadisel vasikal. Neljajalgne leiab endale ise karjamaa, aga need armetud? Noh, ta tahaks näha, mis see rahvas ilma temata seal peale hakkaks. Kõik nood rannikukalurid, kes seni tõrvatündrid, köierullid ja võrguniidi tema käest olid saanud. Tänu temale, ilma krossi lauale ladumata. Ilma taalrikeseta, mida neil, nännipunnidel, kusagilt polnud

võtta ja ilma milleta Behrens oma kaubaaida ust juba lahti lükkama ei hakkaks. Jah, nende jaoks ta ei lükanud, aga tema, Pärtli, jaoks lükkas. Temal, Pärtlil, oli linnas nimi. Korralik nimi, mis kaalus üles kõik võlgujäänud taalrid. Sest nad olid ikka kinni makstud, kui maksuaeg kätte tuli. Kaluri Jänn sai oma mõrra ja kaupmehesaks hõbeda. Oli see vööritsemine või oli see heategu, kui vaene jalule sai aidatud, äh?

Kas oli too vööritsemine või heategu, kui Kaluri Jänni kalad rändasid Rõima vankreil Vigalasse? Pakituna Pärtli soola. Tollesse samasse soola, mis istus samuti kaupmehesakste aitades ega pääsenud sealt tulema Pärtli sõna ja abita, soola, mida mujalt võlgu ei antud kui mõisa aidast. Ja sealtki seesuguse hinnaga, et talumehel vee silma võttis. Külas polnud soola, aga rannas oli. Tänu temale, Pärtlile. Tänu tema astumisele ja istumisele seal kus vaja ja millal vaja.

Ta oli neid, armetukesi, aidanud nagu lihaseid vendi. Nõuga ja jõuga. Ja mida siis tänuks saanud? Silmavett või eestpalveid, äh?

Pärtel sülitas juba seitsmendat korda. Kuulujutte oli tänuks saanud. Kuulujutte ja sosistamisi, et Audru ranniku mõrrad polevat mitte ainult tema, Pärtli, soetatud, vaid ka tema tengelpunga ikkesse pandud. Et Pärtli tünnid saavat täis, aga kalameeste kõhud jäävat tühjaks. Et Pärtli soola hind olla seitse korda soolasem kui too sool ise...

Noh, see oli juba maailma komme, et aitaja jäeti aitumast ilma. Kui ainult sellega oleks jäänud. Aga siin kihutati juba röövimisele, aeti mässujuttu. Levitati noid, kurat teab, kust väljahautud tarkusi, et polevat enam õigust ega korda, et sant peab seks surema, et saks saaks elada; et näljal olla riisumise lõhn man ja et külad peavad selleks koolma, et mõisate viljasalved täis saaks. Nälg tegi inimesed hulluks ja mida enam neid hulle sigis, seda ohtlikumaks ontliku inimese olemine muutus. Nii enam edasi ei pääse. Tema, Pärtel, oli seda öelnud ka opman Kiiratsile ja mõista andnud parunihärrale enesele, et peaks veidi pigistama noid kukkesid, kes liiaks kiresid. Mõningad Pärnusse toimetama, kreisifoogti käe alla, vanglatabade taha teiste hirmuks. Too,

mis siin mõisas näärikuul toimus, polnud lõpuks muu kui mäss majesteedi enda vastu. Täna nad rügasid mõisasse, homme ronisid linna, ülehomme kuningalossi. Enne ähvardasid kirikuvöörmündrit, siis kiskusid pastori kantslist, aga lõpuks lasksid jehoova enese ametist lahti . . .

Kajakas tuli karjudes üle paadi ja peletas Pärtli pilgu põhjalaudade küljest valla. Silmapiiril põles hommikpäikese punane ketas, vesi hõõgus ümberringi nagu sulavask. Ja kiviviske kaugusel õõtsus lainetel üles-alla tooder, tähistades sissepääsu jõesuudmesse. Jah, teekond oli lõpul. Eemal, bastionide rohetava valli tagant kergitasid pead linna punased kivikatused ja müüritornid. Sadamas tukkusid laevad, üle jõe venis parv, kubisedes laadarahvast.

Pärtel haigutas rahulolevalt, sirutas kangeks jäänud koibi ja korjas mõttes kokku algava päeva ülesanded. Jaah, tal oli täna Pärnus tublisti tegemist, kui tahtis õhtuks koosi uuesti kodu poole võtta . . .

X

Suure-Gildi liikme, esimese järgu kaupmehe Hans Heinrich Behrensi kuningriik asus Pika ja Pühavaimu tänava nurgal. Seal oli olemas kõik, mis vaja — kahekordne, viilkatusega kaetud maakivist kaubaloss paraadtrepiga, millele võis paigutada korraga kümmekond santi istuma, ja pööninguga, millesse võis mahutada kas või kümnest kihelkonnast kokku riisutud vilja. Siis kogu kaubamaja rikkuse peapanipaik — raske, kohmakas aidahoone, kahekordsete puust ringrõdude, treppide ja alati suletud luukidega. Ning lõpuks vastu naaberkrunti laia räästaga tall, mille sõnnikulõhn ja virtsane ukseesine kuidagi ei tahtnud sobida peremehe peenikese nimega. Tol kuningriigil ei puudunud ka oma tagamaa rohuaia näol, poolkuivanud vahtra ja viltuvajunud istepingiga selle all. See polnud muidugi kõik, mis kaupmehehärra võimu alla kuulus. Suurem osa asus eeslinnas, vastu mereäärset heinamaad, kuhu ennast laiutades olid istutanud tuule ja päikese paistele linnapürje-

lite küünid, saunad, puuriidad, põllumaad, linalaod ja kõik muu, mis ei mahtunud linnamüüride vahele.

Sel kuningriigil oli ka oma vahimees. Mundrit tal polnud, aga nime poolest võis ta silmad ette anda ükskõik millisele ihukaardiväe ohvitserile: Barbarossa, kaupmeheisanda kunagine jahipeni, kes nüüd pensionile lastuna täitis õuekoera ülesandeid.

Aadlitõugu koeravolask ärkas tänagi esimesena. Ajanud lõuad haigutusest laiali, sirutanud kangeks jäänud küljekonte ja sooritanud vajaliku toimetuse kolmel jalal, tatsas ta, üht külge ees ajades, köögi ukse taha. Selleks, et urahtamisega üles ajada järgmist, kelle kord oli unega lõpetada ja isanda teenimisega alustada. Köögitüdrukut Eulaliet.

See kuivetanud neitsi alustas oma päevakest truuduse kinnitamisega issandale. Palvetas pikalt voodipeatsis, silmi lae poole tõstes, kiskus selga hilbud ja asus küürima nõusid, sest näo küürimiseks ei jätkunud enam aega.

Maja hakkas pikkamööda elama. Paukus uks, kostsid sammud ja õuetrepile tuli ringutades Sofie, maja puhtama poole valitseja toatüdruku auastmes. Kissitas vaarikakarva silmi päikesevalguses, korraldas soengut ja triikis poolsalaja pihta, mis eile õhtul garnisonimeeste poolt hellaks oli muditud.

Sankt Nikolause kiriku tornis helistas kell kuuendat hommikutundi. Riia värava poolt kajas vastu vahimehe sarv. Sissepääs linna oli avatud, viivu hiljem hakkas hommikuselt tühi tänav vastu kõlama esimeste turule saabuvate vankrite raginast. Jah, oli aeg sellidki maast lahti ajada.

Tüdruk tõusis aidarõdule ja raksatas rusikaga vastu ust. Ootas, kuni seest hakkas kuulduma vandeid ja noogutas rahulolevalt. Hansul, nooremal sellil, seisis ees järjekordselt tubli peaparanduse vaev, polnud imestada, kui ta vastu urises... Astus siis edasi, mööda rõdu, kuni jõudis luugi taha varjatud aknani elumaja tagaseinas. Piilus sisse, tõstis rusika ja — koputas ettevaatlikult. Põrutada ei sobinud, too, kes seal sees tudis, oli juba poolhärra, vähemalt tema, Sofie jaoks. Vanem sell Bartolomeus. Täisõiguslik kommersant ja kena poiss

veel pealekauba, ehtne kavaler, kes tema, Sofie eest oli ikka hea seisnud, istmikule patsutanud, ja kui juhtus helde olema, isegi musi kinkinud...

«Herr Bartolomeus! Herr Bartolomeus!»

Seest kuuldus haigutusega poolitatud vastus: «Danke schön, Sofie!»

Toaneitsi pöördus tagasiteele. Viivu hiljem lendasid vanema selli toaakna luugipooled pärani. Aknale ilmus noorisand ise, tubli, söönud ja elurõõmus nagu kukk kõrrepõllul. Kiskus seljast öösärgi, vahtis takseerides keskpäraselt arenenud käelihaseid, pingutas neid, ringutas ja nohises. Mõtles midagi omaette, naeris ja lõi laulugi lahti. Pararam... pam... pam... parai!

Määris siis näole tubli annuse õli ja asus läikimaihutud väitsaga karvakasvu kahandama. Kui sellega lõpetanud oli, seiras suure mõnuga oma healõikelist näolappi metallpeegli kitsas raamis, ihus pumati abiga nõelteravaks kenakesed vurrud ja kadus siis toa sügavusse, jätkama poolelijäänud toimetusi.

Toaneitsil Sofiel tuli täna hommikul veelgi vaeva näha härra Bartolomeusi pärast. Ta oli vaevalt jõudnud tagatrepi käsipuudele üles laduda magamissoojusest hõõguvad tekid ja linad, kui kuulis õueväravas võõraid samme. Näitsik sirutus vaatama. Tuleja polnudki nii väga võõras. Oli härra Bartolomeusi papake. Kui papakeseks sai üldse nimetada toda paksu, jässakat ihurasvade järele läikivat ja lehkavat talumeest, kes näis oma poja tõepoolest kusagilt varastanud olevat, nii vähe oli neil ühist, vähemalt välimuse järgi.

«Morjen, Sohvie,» viipas talumees tervituseks.

Toaneitsi noogutas vastu, arvustavalt külalisele järele vaadates, kui too raske sammuga mööda trepiastmeid üles marssis, mingit luba küsimata. See polnud just maamehe kombe kohane, aga selle jõmmi jaoks näis siin majas erikord sisse seatud olevat, sest isegi kaupmeheisand ise ei keelanud talle kätt ja sõbralikku sõna. Ja kui juba peremees... noh ega siis temalgi, Sofiel, kõlvanud häält tõstma hakata. Kõndigu, kuhu tahab.

Rõima Pärtel ei küsinud ka siis luba, kui ta poja toaukse pärani lükkas.

«Jumalime, Pärt!»

Poeg pöördus ümber ja jäi isale viivuks otsa vaatama. Venitas vesti rinnal sirgeks ja osutas laia käeliigutusega toolile.

«Morjen, isa. Võta platsi!»

Pärtel vaatas poega ja tundis sõnatut headmeelt. Mitte sellepärast, et poiss oli terve, et ta oli peajagu isast pikem, noor, tugev ja terane, vaid hoopis millegi muu pärast. Millegi pärast, millele ta vastata poleks osanud, kui temalt seda oleks küsitud. Kas too polnud mitte toosama käeliigutus, mis tema, Pärtli, südame pehmeks võttis, arutas vanamees vaikselt. Seda liigutust oli ta varemgi näinud, kui oli külastanud vana Behrensit ennast. Või kui oli võtnud platsi Audru mõisahäärberis parunihärra Wulffi vastas. Jaa, see käeliigutus oli pärit isandate mant. Ja tema Pärdil istus see käevarres mitte halvemini kui neil seal. Kui täpselt vaagida, vast isegi — veidi paremini.

Pärtel laskis pilgul puhata poja pihast sisselõigatud pikk-kuuel, kitsastel pükstel, mis kuradimoodi hästi istusid poisi koibade ümber, raskel sõrmusel, mida ta täna alles esmakordselt poja sõrmes märkas, ja nohises rahulolevalt. Härra mis härra. Vähemalt kesta järgi. Esialgu aitab sellestki, sest muu tuleb tagantjärele.

Poeg avas raske tammepuust kapi ukse, võttis välja sigarikarbi ja sirutas selle isale. «Eks proovi kah... Hollandi oma...»

Pärtel keerutas sigarit peos, oskamata sellega midagi peale hakata. «Kust otsast seda junni... süüdata tuleb, ah?» päris lõpuks.

Poiss naksas uutsorti suitsuossil tüki otsast, pistis isale suhu ja süütas tule. «Mõnus, äh?»

«Saa sitast aru miskit...» köhis vana vastuseks. «Kange, see saksasorti jurakas...»

Vedanud paar mahvi, jätkas: «Tea, mis see viljatündri taks praegu peaks olema, poiss?»

«Kakskümmend tuleb ära...»

«Kakskümmend, ütled...» mõmises Pärtel. «Siis pole väga vigagi. Tõin kuus tündrit kaasa.»

Poiss raputas pead. «Müües kakskümmend, ostes — viisteist, taat...»

«Jessuke! Te siin ju päris röövlid. Noh, vanamehe jaoks kaupled saksalt taalrikest kolm tündri pealt juure...»

«He-hee! Taalri jaoks, taat, pole isa ega poega. Tal ükstakõik, kes tast küüntega kinni hoiavad... Aga noh, eks me vaata...»

«Või juba kakskümmend?» rippus Pärtel viljahinna küljes. «Tea, mis ta Stokholmis veel peaks maksma, kui juba siin...»

«Stokholmi kurss on kaheksa.»

«Kaheksa!»

«Ja-jah. Von Dohren tahtis juba kaupa teha, sisseveoks Rootsist. Aga ei saa, riiginõukogu keeld peal...»

«Kurat sest kõigest aru saab...» raputas Pärtel pead. «Liivimaa on olnud põlvede päevi riigi viljaaidaks. Aga kui nälg on platsi astunud, siis ikka siitotsast. Seal — kaheksa. Siin — kakskümmend... Veider...»

«Pole seal imestada midagi...» vastas poeg suitsurõngaid puhudes. «Palju toda vilja siia iga sügise järele jääb? Toosama natuke, mis küla salvedes seisab. Maksuvili, mõisate tagavarad, kaupmeeste jagu — kõik läheb üle mere. Nagu mullugi. Pimegi märkas, et ikaldus platsis ja et saagist jätkub vaid oma tarbeks. Aga laevadele läks teda enam, kui varematel aastatel...»

«Ei või olla?!»

«Või ma sulle valetama hakkan...» lausus Bartolomeus. «Ise kuulsin, kuidas Dohren meie vanaga arutas... Jah, paljaks tegid selle viljaaida. Põhjalaudadeni. Nälja istutasid asemele... Nüüd ei oska ka kindralkuberner muud teha, kui käsi laiutada. Magasihoonelgi jüripäevast saadik vahipost püssiga man, pärast seda kui pööbel üks öö uksi käis lahti murdmas. Kerjuse- ja hulkurirahvast pool linna täis, õhtul ära pista nina tänavale. Püksid kisuvad jalast...»

«Hirmus jah...» noogutas Pärtel. «Ega's külaski targem ole. Nälg ja viletsus... Iva pole hamba alla pista.»

«Sinul kah või?» viskas poiss irooniliselt.

«Minul nüüd... Aga pole kah kiita. Teevad minugi paljaks...»

«Tohoh! Kesse? Wulff või?»

«Tühja sest parunist... Kui nii edasi läheb, on Adruneeme Madis varsti suurem mees kui parun. Juba käiski mind... läbi otsimas.»

Poeg noogutas. «Oled külamehi küllalt koorinud. Eks nüüd ole nende aeg sind koorida.»

Pärtel tusatses. Poisil istus lõõpimine juba lapsest saadik kontides. Kurat teab, kust ta selle pärinud oli. «Koorimisega pole siin tegu... Kaup on kaup. Pole ma taalrit nende taskust riisunud.»

«Riisumise ja kauplemise vahel pole vahest suurt vahet...» kehitas Bartolomeus õlgu. «Lihtne inimene ei oska seda iga kord tehagi. Seaduse seletajat teil ju külas pole... Aga üldiselt pole sul, taat, nuriseda kedagi. Oled ju kah kaubasaks. Ja kaubasakste jaoks on praegu rammus aeg. Eks too kroonu vist mõtles sinulegi, kui ta siit vilja ära vedas. Muidu sa sest niisugust hinda juba ei saaks...»

«Hind... Elu maksab enam kui too viljanäru. Ole selle pärast hirmul hommikust õhtuni.»

«Tühja sest hirmust, kui ta kõvasti kinni makstakse. Hirmu rikkuse pärast, taat, on kergem kanda, kui vaesuse pärast. Seda ära unusta...»

«Tea ühti... Vaesel, tühjal, pole ju kaotada kedagist. Ei puutu teda röövel ega maksuvõtja. Aga sul...»

Kusagil all hakkas seinakell taguma raskeid, kumisevaid lööke. Bartolomeus sättis enese minekule. «Mul aeg, taat, kuntrusse nina pista. Konossamendid vaja üle vaadata, eile tuli laev Riiast. Vanamees ise põduravõitu...»

«Ega's mulgi pikalt...» noogutas Pärtel. «Ehk annad tallimehele käsu, et ta minu kotid sadamast ära toob...»

...Alumisel korral asetsev kaupluseruum oli hämar ja salapärane nagu nõia köök. Raskete kivivõlvide all rippus paksu leitsakuna heeringate, naha, mee, vaha ja tõrva lõhnade segu. Kitsa trellitatud aknakese all tukkus pikajalgne pult ja selle najal noorem-sell Hans, viltuveninud näolapp rusika najal püsti.

Bartolomeus libistas põgusa pilgu pohmelusest unisele abilisele ja astus edasi. Pärtel astus kannul, kobades käigu pealt seinal rippuvaid rangiroomasid.

Kui nad tagaruumi raske, rautatud ukse avasid, jäid viivuks üllatunult seisma. Punastest aknaklaasidest voogas kontoriruumi unisesse vaikusesse tõusva päikese valgus, ruuge nagu kahjutuli. Ja selle sädeluses seisis... naine. Pärtel ei märganud temast alguses muud kui imepärast soengut, mis näis valatud olevat sulavaske. Kahmas mütsi peast. Poeg kummardas sügavalt. Ja kui majaemand talle käe sirutas, suudles seda.

«Minu... taat...» tutvustas poiss Pärtlit. See maigutas vastuseks suud, suutmata pilku lahti kiskuda majaemanda näol lehvivast ebamäärasest naeratusest.

«Ärge laske ennast segada...» venitas emand poollaulval häälel. «Johann on täna... veidi haiglane. Ehk te pärast... astute tema juurest läbi...»

Ütles ja läks, järele jättes vaid peotäie vaevutajutavat nelgi lõhna.

Pärtel istus, silmis veel ikka lahkuja tumepunane brokaatpihik, roosad pitskätised ja raskest sametist seelik. Ning vetruv samm, mis isutas järgi vahtima.

«See siis ongi... vanamehe uus noorik,» venitas Pärtel, kes talvekuust saadik siia majja polnud saanud ja uudiseid teadis vaid kuulu järgi.

«Seesama.»

«Vaata aga vaata... Omal seitsmes aastakümme turjal, aga... Leseaastat ei jõudnud ära kannatada... Nojah, mis see minu asi, igal lollil oma lõbu...»

Pojale too jutt ei meeldinud. Ja vastust ei tulnud. Süvenenud pabereisse, ei osutanud ta Pärtlile enam tähelepanu. See nohises tükk aega omaette ja võttis igavuse peletamiseks jutulõnga uuesti üles.

«Aga kui mõelda, ega's see vale ole... Eks paariminek ole pühakirjaski käsuks seatud. Sulgi, poiss, aeg sellele mõelda...»

«Hm...»

«Kaua sa ikka... Varsti juba viis aastat kaupmehe ametis. Kaks keelt suus. Krutskid selged. Aeg ka oma pesa peale mõelda...» venitas Pärtel. «Võtad naise, kel midagi taga on. Jalad põhjas...»

«Ohoh?» ühmatas poiss, muie suunurgas.

«Nojah, mis siis... Ennegi nähtud... Nime sul ju pole. Ei Rõima papred sind Suure-Gildi uksest sisse lase. Aga naise kaasavaraga... Mõtle järele. Kaupmehetütart sa oma hõlma ei saa, aga lese... võid ära suksutada, kui oskad. Kas või tolle — õndsa Classoni oma, sealt Pühavaimu uulitsalt. Linakauplus missugune!»

Poeg hakkas valju häälega naerma. «Sel eidel pole ju enam hambaidki suus...»

«Ja milleks sulle neid hambaid vaja, äh?» tigetses Pärtel. «Ega's see ole hobuseparistamine... Raha on tähtis, raha! Ise sa istud siin raha sees, aga sellest aru ei saa...»

«Hea küll, taat!» muheles poeg. «Kui käsed, võtan emise laudast naiseks, aga praegu... Näed ise, käedjalad tööd täis. Hiljem räägime...»

«Noh, minugipärast,» tusatses Pärtel ja tatsas tagasi õuele.

Siingi oli uus päev astuma hakanud.

Väravast komberdas sisse mingi hobusesetukas, kannul redelvanker. Sellel kössitas kaks talupoega hallides ürpides, kaabulodud üle kõrvade, näol varakevadine päikeselõõsk. Teine, kes enese üle vankriääre maha loivas, näis õuega tuttav olevat.

«Noh, suksi, olemegi päral... Pane ta siia lasipuu külge, Tõnn. Ma otsin niikaua üles kaupmeheisanda...»

Seda polnud vaja teha. Firma Behrensi noorem nõunik Hans oligi platsis. Ta juba teadis, mis ja kuidas. Keerles külaliste ümber, patsutas neid, patsutas hobuse tagumikkugi, pillas küsimusi ja kiitust, ootamata vastust. Omal silm vargsi redelvankri küljes kinni, kust vastu vahtis keskmine lasu pargitud lambanahku. Nüüd, kus maa vaevles nälja küüsis, oli talupoeg kaupmehe õues üsna haruldane loom, liiatigi veel seesugune, kel midagi tuua juhtus olema. Loomanahad, too oli ainus kaup, mis siin liikus. Tõprad olid ju esimesed, kes nälja aastail oma naha turule viisid...

«Astuge edasi, sõbratuppa, peremehed...» lükkas Hans külalisi enda ees, «küll ma ise korraldan... Puhake jalgu, kergendage kondikest...»

Sõbratuba — lahutamatu osa igast kaubahoovist — oli omamoodi latter talli latrite kõrval pikalt teelt saabu-

nud maameeste tarbeks. Kivipõrand, kaks logisevat pinki, võidunud laud, lutikaterohke magamiselavats — kõik igivanad ja vigased, nagu oleks nad vangikongist välja praagitud. Laual paar armetut saviastjat. Nende taha hakkaja kommersant kunded istutaski.

Ise asus kohmitsema hobuse kallal. Alguses hobuse, pärast koorma kallal. Soris ja näppis nahku, kuni leidis ühe, mis kõlbas hõlma alla sikutamiseks, kuid tänaseks õhtuks Bürgeri kneipe tarbeks varutud vahetuskaup oli määratud minema siiski teist teed.

Peremehe parem käsi jõudis kohale õigel ajal. Bartolomeus tundis oma noorema kolleegi kombeid. Virutas sellele vastu kõrvu, ragistas näkku pooltosina vandesõnu ja asus ise asja ajama.

Kutsus müüjad kauba manu. Laotas lambanahad laiali, triikis peoga ja vangutas pead. Viipas siis Pärtligi trepi otsast lähemale, et erapooletu otsustaja oleks käepärast.

«Nahka olete pannud need nahad, sõbrakesed...»

«Mis neil viga?» päris ehmunud talumees.

Bartolomeus pigistas naha rusikasse, nii et küüned siniseks tõmbusid. «Eks vaata ise... Sisse lõigatud. Ja kõige sandimas kohas. Köösnergi ei saa päästa...»

Krimpsutas nägu. Nuusutas nahka. Isegi hammastega proovis, et oleks kindlam.

«Pahasti pargitud pealekauba. Mädanema läinud...»

Maamehed vaikisid, murekortsud laubal. Oma parkimine, teadagi...

Kaupmehesaks sikutas karva, nii et see raksus.

«Vill kah lahti... Räbal... Taaler tükk, mitte krossi enam!»

Müüjail venisid imestusest näod pikaks. «Mis te nüüd, kaubasaks? Me siis juba parem mujale...»

Bartolomeus viskas Pärtlile pilgu. «Asjata. Küsige tolle käest, kui ei usu. Paremat hinda kui Behrensi juures te Pärnus ei saa...»

«Õigus, kaubasaks, õigus...» leidis nüüd Pärtelgi paraja aja sekka lüüa. «Lähete Tvitmeieri juure, seal varastatakse teil silmadki peast välja. Taaler on paras taks. Ma isegi möödunud nädala müüsin selle hinnaga...»

Müüjad sügasid habemetagust. «Paneksite siiski veidi juurde...»

Bartolomeus raputas pead. «Pole voli. Kui härra Behrens ise, siis teine asi...»

Ilmuski lõppeks peremees ise. Seljas hommikukuub ruskest siidist, jalas — puukingad. Hingeldav vanamees, öömüts poolviltu peas, silmis kaval sädelus, suus neli hambajunni, mille vahelt kohe hakkas voolama vigane maakeele jutt, magus ja libe nagu siirup.

«Aa — söbrakesed... Uus kunde... See on tore... Kuidas kesi keib, mis naine, lapsed tegevad?»

Tõnn imestas. «Lapsed? Ma ju — vanapoiss...»

«Polegi naist... Seda parem... Mul, näed, on, ja muret... kuipalju...»

Behrens pilgutas silma, itsitades vurrudesse, Pärtel ja teenistusvalmis sellid aitasid kaasa, niipalju kui lubatud.

«Ja miksperast istet ei võtab, ah? Nahad? Nahkadega on aega. Enne kostitamine, siis kaup. Hans, toob kohe keelekastet külalistele! Mina, söbrad, oleb rahvamees. Vahet ei tee, kas aadlik või talupoeg. Kes minu majas, see minu külaline. Jaa, mina mitte möni handverkermeister olema, kes keib, nina seljas, aga püksitagumik omal löhki...»

Hans jõudis pärale, poolepangene õllekapp kaenlas.

«Noh kastab keelt, kastab keelt, pikk maa seljataga... Ma ise alles praegu frühstük lopetama...»

Tõnn võttis tubli sõõmu. Arvas õlle olevat ega teadnudki, et see oli hoopis midagi kangemat. Hundijook talutaatide jaoks. Õlu, kali ja puskar, näpuotsatäis ingverit lõhnaks juurde... Köhis ja kööksus. Tükk aega ei saanud hinge tagasi, ajas silmi punni ja ähkis, nagu oleks tündri tõrva alla neelanud. «Sa kurat... Hambad tahtis kurku viia!» lausus lõpuks ja pühkis habet.

Sellidki proovisid moka otsast, et korda mitte rikkuda. Pärtel viskas kah.

Jutt hakkas sulisema, nagu oja, millel paisuväravad avatud.

«Ei noh, Behrensi kaubamaja on üle linna...» mõmises Pärtel. «Üle linna. Kõiki poode tean, keldrist laka-

luugini. Sitta sealt saab. Vana rämpsu ja sellegagi tõmmatakse nahk üle kõrvade. Võta too Tvitmeier oma mädanenud heeringatega...»

«Noh, viskab veel, viskab veel...» sundis Behrens külalisi.

«Meil...» võttis Bartolomeus üles katkenud jutulõnga, «maksab teine kord... Maamees on sõber ja sõpra ei peteta. Sõbra jaoks pannakse tallele kõige parem. Vali, mis süda soovib. Tahad hobuserauda, ole lahke... Saad seesuguse, mis su ruuna elupäevad vastu peab. Kui vaja vikatit, saad. Ja saad seesuguse, et lapselapsed veel niidavad. Saad ilma rahata, ka võlgu, kui vaja. Või maamehel see taaler alati taskust võtta...»

«Jah, annab talle see vikat, Bartolomeus. Annab või võlgu... Noh, rüüpab, rüüpab...» sundis lahke majaperemees.

Aga Tõnnist polnud enam suurt rüüpajat. Naabrimehest samuti. Keel oli pehme ja kael oli pehme, pea kippus vägisi rinnale vajuma.

«Eks vaatab siis neid nahakesi...» leidis kaupmeheisand paraja aja. Sellid laotasid usinasti kauba laiali. Viis paari silmi hakkasid seda sorima.

«Mokas mis mokas...» venitas Behrens.

«Mokas jah...» kinnitas Bartolomeus.

Pärtel noogutas kurva näoga järele.

Tõnn vaatas abiotsivalt sõbrale, see luksus vastuseks midagi segast.

«Ehk võtaks siiski...» arutas Behrens. «Vast kõlbab köösnerile, voodri alla...»

«Kus ta kõlbab...» raputas Bartolomeus pead. «Räbal...»

Tõnn maigutas kõrbema kippuvat suud ega osanud enam midagi lausuda.

Behrens mõtles tükk aega ja oli lõppeks otsustanud. «Sõber tuleb aidata. Tagasi viia ei lase. Küllap ma Schlichtiga korraldab...»

Sirutas Tõnnile käe. «Kaup koos. Taaler tükk!»

Tõnni raske, parkunud käelaba rippus abitult kaupmehe kahvatus peos.

«Ju siis... piab...»

«Ma nüüd jelle leheb...» tõttas Behrens. «Aga teie — puhkab velja. Sina, Hans, neitab külalistele asemed...»

Jõudnud trepi juurde, peatus kaupmees ja andis vanemale sellile viimased korraldused. «Need...» viipas ta üle õla nahkade poole, «saada täna õhtuks Schlichtile. Kaup on korralik, Bartolomeus, alla kolme taalrit tükk ära anna!»

Bartolomeus noogutas. «Javool, härra Behrens...»

Kui kaubasaks oli läinud, tuli Bartolomeus sõbratuppa tagasi, et külalistega arved klaariks teha. Aga silmagagi vaadates oli selge, et neist selleks enam asja polnud. Tõnn norskas lavatsil ja Jänn polnud paljut parem. Tukkus teine käsipõsakil laua najal, ajas vahetevahel silmi lahti ja maigutas rippuvat suud. Märganud tema ette pistetud taalrit, kobas seda tööst korbatanud näppude vahel, nuuksatas ja hakkas joobnud häälel itkema.

«Mis sul häda on?» imestas Pärtel. «Raha laotakse peo peale, aga viriseb...»

«Raha... Sellest ei jätku ju... Katri matuse jaokski... Aga lastele... mis ma neile...»

Pärtel kortsutas kulmu ja lükkas kannu itkeja nina alla. «Ega's sa ole esimene leskmees maailmas. Rüüpa, küll läheb üle...»

Bartolomeus, kes seda kõike vaikides oli pealt vaadanud, tõmbas kannu eemale. «Jäta, taat... Las ta magab enese välja...» Kui ta talumehe asemele oli talutanud, tuli laua juurde tagasi ja jäi mõtlikult taalreid sorima, pikka aega sõnagi lausumata, nagu peaks hinges võitlust.

Pärtel rüüpas kannust punnsuutäie, sülitas nurka ja laskis vöörihma järele. «Mis seal ikka... Loll saab kirikus kah peksa. Sa vaata... pole õiget pasteltki jalas, paljas ihu vahib küünarnukist välja... Noh, viska! Ei taha? Vaata, poiss, samasugune hall loom oleks sinagi, kui ma sind siia poleks sokutanud. Aga siis eit virises. Tema poeg ja tema poeg. Tea, mis ta nüüd ütleks, kui näeks?»

«Mis ta ütleks?» õhkas Bartolomeus. «Ei tea. Küllap pööraks vist hauas ringi...»

«Sedap minagi mõtlen . . .» mõkitas Pärtel naeru.
Aga poeg oli juba tõusnud. «Mis seal ikka . . . panen talle kümme otsa. Pisut õigust peab kah olema . . .»
«Mes asja?» imestas Pärtel. «Jaburaks oled läinud või? Kaup on kaup!»
«Aga mis sul sellest on?» lausus poeg. «Ega see sinu taskust tule . . .»
«Noh, aga kaubasaks ise . . . Mis tema ütleb?»
«Kaubasaks?» Bartolomeus viskas käega. «Pärishärra polegi vahest nii hull kui kubjas. Too kisub omasugusel nahagi seljast . . . Noh, hea küll, ma nüüd lähen. Tule siis enne ärasõitu veel läbi . . .»
Pärtel vaatas naril norskavaid maamehi segase tundega. Tõepoolest, ilmaelu oli tõesti veider, kui mõelda. Vana Behrens, too esimese gildi suli, oli neil kahel seal nahkadega naha üle kõrvade tõmmanud. Too polnud ime. Aga et ta selle nülgimise oli maameeste kallal korraldanud teiste, samast tõust ja verest meeste abiga, see pani nagu veidi mõtlema . . .

Ta rüüpas veel lonksukese, sülitas ja tõusis. Kurat see tema asi oli . . . Saks või maamees, igaüks astub oma mõistust mööda. Kavalus on jumalast loodud, selleta edasi ei pääse. Maailm on küll suur, aga kõigi jaoks tast ei jätkunud. Nagu elumajast pulmade ajal . . . Kambrisse kõik ei mahu, ausad, lollid ja vaesed jäävad eeskotta. Oled mees, pääsed ka hallis vammuses tahatuppa, kuigi on kitsas. Tuleb ainult pressida . . .
Jah, tema oli pressinud. Niikaua kui tolle kambri uksest sisse sai. Püsti seisma, ukse kõrvale, aga pole viga, poiss pääseb ka istuma. Sakste lauda, lihavaagnate taha. Amet aitab kaasa, kaupmehe amet. Tore amet, toredam kõigi teiste ametite seas, mis kunagi välja mõeldud. Sest selle varal võis ka maatõugu mees kaugele jõuda . . . Eluaeg oli ta sest unistanud, teha poisist poodnikku. Juba siis, kui poissi polnud veel ollagi ja õnnis Katri, rahu tema põrmule, alles last südame all liigutamas tundis. Pressib, sinder, oli eit kaevanud. Lase pressib, oli Pärtel lohutanud, õpib varakult rügama, seda läheb elus vaja. Poiss tuleb — oli ta ennustanud, pane tähele, eit. Poodniku teen tast. Kaupmehe, gildikaupmehe, pürjermeistri. Enne ei jäta, kui

Rōima nimi on otsaga kindralkuberneri lossis, küll näed...

Vanamees oli mõtete kütkes nii kinni, et ei märganudki, kuhu jalad teda kandsid.

Keegi oli sulgenud ta tee. Hoovivärava ees trepi najal kössitav kerjus vahtis ta otsa rähmatanud, punetavail silmil. Värisev käsi tõusis Pärtli nina ees üha kõrgemale, mädaneva hingeõhu leitsak ronis talle näkku.

«Leiba! Issanda Õnnistegija nimel — leiba!»

Pärtel taandus jahmunult ja põrkas vastu seina.

«Halasta, härra... lapsukesegi peale... Kaks päeva pole iva hamba alla saanud...»

Pärtel vaatas trepile. Tõepoolest, seal istus, seljaga vastu kivitulpa, mingi inimesehakatus. Rinnalevajunud näokesest polnud näha, on selles eluõhku või mitte. Pisikesed, teetolmust mustunud varbad ulatusid undruku alt välja, lahtised peod lebasid rüpes, annetuse ootel.

Juba jälle... tusatses Pärtel. Tuled linna... siis võta raha kotiga kaela... kerjuste tarbeks...

Ta tahtis edasi minna, aga mees ta ees seisis kangekaelselt, nagu oleks maa külge kasvanud. Ja ega Pärtel vist polekski krossi kukutamiseta pääsenud, kui juhus ise poleks appi tulnud.

Kaubamaja õues tõusis mingisugune sagimine. Kostis hädaldav naisekisa, siis sammude müdin. Värav lendas vallale, mingi mehekogu rühkis Pärtlist mööda sellise hooga, et too hädavaevu jalgadele püsti jäi.

«Hilfe! Hilfe!» kostis köögitüdruku läbilõikav hääl. Siis ilmus Eulalie ise, visplit viibutades, näol nutuvõru. «Varas! Püüdke!» kisas ta, uurides päraniaetud silmadega uulitsat. Aga see oli juba kutsumata külalise neelanud.

«Mis lahti?!» Vanahärra Behrenski oli ilmunud väravale. «Mis škandaal see jelle on!»

«Barbarossa...» nuuksus köögitüdruk. «Ära viis...»

Kaupmeheisandale kargas ärritusepuna näkku.

«Ja kus su silmad olid, vana luud! Sada korda oleb öelnud — peeva ajal koer kuudi sees hoida! Varas istub varga otsas. Pole inimesed, vaid loomad! Koeradki söövad ära, peise peeva ajal. Ja mis sinu siin vahib!» kar-

gas kaupmees kerjuse kallale. «Passib peale, kust saab midagi nepata, ah?! Laps kah vargaameti peal oppetama!»

Sündmuskohale oli tekkinud raevalvur. Seegi sai oma osa.

«Keik kohad hulkurid teis! Mis eest teile raad palk maksab, kui te linn ei saab puhas hoida, mes! Kas ma peab oma verava jaoks veel eraldi vaht palkama!?»

Raesõdur andis kaupmeheisandale au ja viipas peaga kerjusele. «Tule kaasa...»

«Mis kurja ma siis...» hädaldas see. «Halastage lapselegi...»

«Tule kaasa!» ragistas valvur, kätt mõõganüblikule pannes. «Maakeelest aru ei saa või?»

Vanamees sirutas tüdrukule käe. Nad astusid ees, valvur tammus kannul, tusane ja turris äsjasaadud peapesust.

Hakkas astuma ka Pärtel. Oli arvanud, et kross jäi tengelpunga, aga lähema tänavanurga taga sirutus uus käsi ta ette.

«Leiba! Issanda Õnnistegija nimel — leiba!»

Kerjus istus kerjuse seljas, nagu poleks tegemist tänavaga, vaid kirikuõuega. Ta pääses neist suure hädaga mööda. Aga nende halisemine kajas ta kõrvus edasi, nagu oleks see sinna tinutatud. «Leiba... Issanda Õnnistegija nimel...» Leib ja Õnnistegija. Miks ta ei andnud siis leiba, too õnnistegija, keda nii härdalt paluti? Õndsust jagas, aga ihutoidust mitte. Miks? Kõht polnud ju kuradist. Ju tal oli kah õigus oma osa saada. Ega's tema olnud süüdi, kui palvetest söönuks ei saanud... Imelik oli linnas see asi toidujagamise poolest. Koertel näis siin elu parem olevat. Nende jaoks leiba jätkus. Inimeste jaoks mitte. Aga teistpidi oli neil ka halvem. Nad pandi nahka...

Keegi tõukas teda, keegi astus varbale. Pärtel ajas unised silmad pärani. Oli vist tõepoolest püstijalu tukkuma jäänud. Noh, siin polnud külavahetee, et lased koibadel omapead liikuda... Kitsas peatänav lõhnas kivimajade, keldri niiskuse, hobusesõnniku, kevade ja — nälja järele. Jah, nälg, too ei peegeldunud ainult kerjuse silmist.

Nälja astumist võis märgata ka tollest vankrist, mis oma koormaga Riia värava poole veeres. Piigiga raesõdurid sammusid kummalgi pool, roguskikatte alt vahtisid välja siniseks tõmbunud, kondised jalad. Surm oli mingi kodutu hulkuri taas päästnud lõputust leivakaku järele jooksmisest. Ja rael polnud muud muret jäänud, kui neid linna veerde, vaestekalmistule sõidutada. Teiste omasuguste sekka, kelle kääparead mullusügisest saadik aiva tihedamaks muutusid.

Inimesed jäid kahelpool teed toda igapäevaseks saanud matust tummalt tunnistama. Pilkudesse sigines sõnatu mure.

«Juba jälle...» õhkas mingi teenijavaim oma tuttavale. «Millal tuleb sellele ometi lõpp...»

«Jumal teab,» noogutas see vastuseks. «Räägivad, et täna hommikul olla uueslinnas, Liivaristi kandis terve perekond otsa saanud. Mees poonud enne lapsed, siis naise. Siis lõpetanud endaga. Polevat enam jaksanud suupoolist kokku kerjata...»

«Mida nad ometi siia linna kõik kokku jooksevad? Ega's tänav rohkem toita jaksa kui põld.»

«Mis sa hädaga teed? Loodavad heade inimeste helduse peale. Aga kel nüüd enam anda on? Raad sügise katsus... Linnaseegis oli peavarjuta laste jaoks ulualunegi olemas. Aga nüüd ei jõua enam... Kihutatakse teisi linnast välja, nelja ilmakaare poole. Seal nad siis uitavad sissepääsu ootel...»

«Ja-jah... Kes saab, poeb varju. Me möödunud nädalal leidsime ühe hobusetallist, sõime alt. Ega teadnudki. Loom muutus rahutuks, hirmsat haisu tõusis igale poole. Eks mees hakkas otsima... Noor naine oli. Rase. Näljaga oli heinu suhu ajanud, kuni lämbus...»

«Jumala nuhtlus... Seitse aastat kallatakse seda maha. Ja siis tuleb maailma lõpp... Johannese ilmutamise raamatus olla see kõik üles tähendatud...»

«Jumala nuhtlus jah... Inimestel pole ju enam aru peas. Lellepoeg käis paastu-maarjapäeval külas. Hirmsaid asju sünnib seal... Tori kandis olla maarahvas puuslikud metsa püsti pannud. Ja käivat neid kummardamas. Muistsed jumalad polevat kunagi niisugust nee-

dust, nagu praegune nälg, maa peale saatnud. Loodetakse nüüd nende peale...»

«Hädaga vahetad või jumala ringi. Mis seal imestada...»

«Selle usust taganemise pärast neid jumal karistabki...»

Koolnuvanker oli kadunud nurga taha ja rahvas pääses uuesti liikuma. Naised hakkasid astuma ja Pärtelgi nende kannul laadaplatsi poole, kuhu linn näis täna hommikul kokku vedavat kõiki, kel veel jaksu astumiseks oli.

Jõudiski Pärtel teiste kannul sinna, aga pettus peatselt. Kevadelaata polnud ollagi. Tosinajagu hobusesetukat konutas lasipuude ääres. Redelvankritel ilutsesid puutünnid, vitsikud, kirnud, tohukarbid. Isegi tubli sületäis lusikaid ja kulpe. Aga toda, mida nende sisse panna — polnud teps mitte. Tusane rahvas tuias ringi, maigutas tühja suud ega osanud ajaviiteks muud teha, kui vahtida mingi tundmatu pistemaakri kiskumist turukupjaga kauplemisõiguse pärast. Raksumist ja riidu mitmes keeles oli laialt, aga peatselt lõppes seegi lõbu, kui magistraat, kaubahärra Vossbeini isikus kohale jõudis ja püüdliku käsitöölise raesõdurite abiga minema kihutas. Poed ümberringi olid oma uksed pärani ajanud ja silmahõrgutuseks välja riputanud kõike, mida pakkuda oli. Kardnõusid, hoburakmeid, viltkaabusid, vikateid, säärikuid, pitsi-satsi, aga sel kõigel ei paistnud minekut olevat. Ostja pilk tõttas selle perra, mis tähtsam oli, mille järele kõht kisendas. Selle perra, mis liikus vaikselt, tagantuste kaudu, hõlma all, ja mida nüüd kaaluti hõbedaga. Jah, poesellid nägid asjata vaeva rahva juurdeviipamisega. Toda, mis neil pakkuda oli, ei vajanud täna keegi. Istu trepile maha ja maga edasi...

Suurt kiidelda ei võinud Bürgeri kneipegi, mahukam ja mõnusam nende kahekümne seas, mida viinajumal rahva rõõmuks linnas lahti hoidis. Peremees lössutas letil, lahjaks jäänud kõht lotendamas valge põlle varjus. Kundesid polnud, välja arvatud habetunud, tõrvase piibunosuga amsterdamlane linalaevalt. Sellel näis olevat lauale panna üksainus floriin ja toogi võltsitud, nagu sekeldamisest aru võis saada.

Pärtel kallas kortlijagu virtsa järele lehkavat põletatud viina kõrisse ja tuli kõrtsist tulema. Pea surises kenakesti, jaladki olid pisut pehmed all.

Mõnus oli ringi uidata ja vahtida võõraste inimeste toimetusi, kuigi omad asjaõiendused alles järge ootasid. Palav päike kippus uinutama. Ümbritsevast liikumisest jäid silma vaid katked.

Kusagil maja õues tuustisid lapsed prügikasti... Jõuetuks jäänud vanainimene oli vajunud müüri veerde... Seotud kätega kurjategijat talutati magistraadihoonesse...

Ümber nurga seisis too, mida vana Pärtel «silmarõõmuks» nimetas, Dohreni koloniaalkauplus. Ta ei teadnud isegi, miks too teda nii tõmbas. Iga kord, kui ta linna tuli, käis ta seda vaatamas, nagu usklik — pühakoda... Vat see oli alles pood! Hingel hakkas lahe, kui pilgu peale viskasid. Kõrged, kaarjad, värvilisest klaasist uksed, Püha Jüri ja lohemadudega, trepp peegelsile, et kuku või käpuli, kahel pool sissekäiku süllakõrgused kirevavärvilised sildid, mida andis vahtida. Paremat kätt purjetas vaagnasuurune kaubalaev, maailma kuhelik sidruneid, apelsine, tubakapakke ja tont teab mida veel seljas. Selle otsas istus mooramaamees, kuldrõngas ninas, hambad heastmeelest irevil. Vasakul laius maailma vägev vapp, lõvide, raudkübara ja hermeliinmantliga, pikk rodu igasuguseid aumärke ja all «Warenhaus Johann von Dohren aus Ditmarschen, Oberkammerherr d. K. M. gegründet anno 1681...» Jah, kui seesuguse poe saaks omale hõlma alla, sa pärgel, no oleks alles elu! Tõuse hommikul üles, tõld ootab ukse all, kutsar kummardab vööni: «Kuhu käsite sõita, krahv Pärtel? Kas bürgermeistri manu pruukostile või Reiu mõisa värske õhu kätte, isutõstmiseks?» Sa sinder! Wulffitaolised mõisnikukesed kergitaks juba kaugelt eemalt kübarat su ees, aga Nõmmiku, noh, selliseid osta omale või seitse tükki...

«Hei, tolvan, mis sa tukud!» rügas keegi talle otsa. «Magama tulid siia või?»

Pärtel kukkus taevast alla ja leidis enese jälle tänavanurgalt, möödakäijate jalust, seismas rentslis, üks jalg lehmasõnnikus. Sülitas tusaselt, kiskus enda vimma

ja astus edasi. Ikka edasi, suutmata kusagil pikemaks peatuda, nagu sügeleksid jalatallad all.

Jõudis vanaturule.

Istus kaevu äärde. Naistekari askeldas selle ümber, jagades viimaseid uudiseid. Need pudenesid Pärtli kõrvu nagu üksikud tilgad päeva lakkamatust hoovusest.

«Tahkuranna mehed olla eile esimese loomuse saanud...»

«Annaks jumal, saab ometi midagi lauale.»

Keegi pühkis pisaraid, seletades, et sõtsel surnud näljast kolmas laps.

...«Nagelite juurde murti täna öösel sisse...»

...«Stehmesser äigas sellile noaga. Nüüd istub Punases Tornis...»

...«Issand, kes seda oleks võinud uskuda! Vana mees ja magatab teenijat...»

...«No küll vihastas. Mõtlesin, et maha lööb...»

...«Haukuja peni ei hammusta...»

...«Raehärra Steiner olla endine vekslivõltsija...»

...«Pole need teised paremad...»

Järgmisel tänavanurgal ründas rahvamurd pagari ust. Naised viibutasid korve, mehed rusikaid. Lapsed seisid ringi ja aitasid kaasa kisada.

«Tee uks lahti, varganägu! Muidu lööme maha!»

«Pekri Jürgen! Varga Jürgen! Nägime küll, kuidas sa eile õhtul jahukotte aita vedasid!»

«Tee lahti, nahanülgija! Või lähed magistraadikohtu ette!»

Pagar, lontis vurrudega saks, ehmatusest lumivalge, kinnitas seestpoolt riive. Pistis siis pea aknatrellide vahelt välja.

«Armas rahvas! Koorukest kah ei ole! Kristus olgu tunnistajaks!»

«Ära valeta, raisk!» kiljus meeleheitele viidud naisehääl. «Veskipoisid ise rääkisid! Kus on jahud?»

«Seda küsige Dohreni käest!» hädaldas pagar vastu. Puuking lendas laksudes vastu aknaluuki ja jutt jäi sekskorraks katki.

«Kõik nad on vargad!» kisas keegi.

«Vargad jah! Peaks otse kuningale, Rootsi...»

«Kuningale...» irvitas keegi. «Las saadab jah, laevatäie piparkooke...»
«Pole siin naerda midagi. Majesteedi asi on rahva eest seista! Las taltsutab pisut neid kõrilõikajaid!»
Tema majesteedi nimetamine näis olevat erksaks teinud salga grenadere lossiplatsil, kus orduaegses linnuses asus kroonumeeste kasarm. Seersant tuli tõtates.
«Hvad är det?»
Appi astus ka punase ninaga, puskari järele haisev linnavalvur.
«Laiali minna! Laiali minna!»
«Mis sa kired, vana kohikukk...» sähvas vimmas vanamees, kelle ürp andis tunnistust sellest, et tema kandja teenis igapäevast leiba linaaidas ropsimisega.
«Küll on hullud...» toetas Pärtel teda tagant. Ent sõpra ta sest mehest endale ei saanud. Uuriv pilk seiras teda pealaest jalatallani. «Sina, täisõgind jõmm... pole parem ühti! Vaata oma vatsa, see on sul vennavere imemisest suureks paisunud...»
Pärtel vantsis teisele poole teed, hinges tusatuju. Vahtis vilksamisi oma pugu. Oli siis sellel tõesti nähtamatu silt küljes, mida ainult teised märkasid, aga tema mitte. Et näete, siit läheb Rõima Pärtel, kes täna hommikul tõi kuus tündrit rukist Behrensi aita. Nõmmiku külast näpatud rukist...
Pärtel ohkas. Oli tulnud linna asju ajama, aga niisama maha vantsinud terve hommikupooliku. Noh, ega see hulkuminegi mööda külge maha jooksnud. Vanasõna ütles, et mõni õpib alevist läbi minnes enam kui teine tervest maailmast. Linnas kogusid päevaga enam uudiseid kui maal kuuga... Oli aeg pisut keha kinnitada, sest päike istus lõunas. Ta pöördus Rannavärava poole. Siin, taevale tänu, oli veidi rahulikum. Keskpäeva liikumatus vaikuses tukkus unustatud linnamüür, külje all tühjaksjäänud kitsetallid, aidad ja kuurid. Teisel pool väravat laius hõredalt hoonestatud uuslinn. Tühjadel, kevadiselt poristunud tänavail karglesid varblased. Õlgkatustega majalobudikes tuikas vaevane elu. Rahvas, niipaljukest kui seda siin oligi, küürutas sel kellaajal linnapõldudel või pingutas selga sadamas, kaubaaitades, värkstubades...

Pärtel astus ja astus, niikaua kui jõudis linna väliskindlustuse muldvallini. Ronis sellele, istutas enese raskelt põõsaste vahele ja võttis taskust pekiga polsterdatud leivakannika. Teisel pool vallikraavi üle rannaheinamaade sinetas rõõmsalt kevadine meri. Oli ometi leidnud koha selles neetud pesas, kus sai veidi omaette lesida ja leiba luusse lasta.

Nii ta arvas.

Aga sedasama olid arvanud mõned teisedki. Ka too rootslasest grenader, kes teisel pool sarapuuvõsa oma mamsliga ameles.

Pärtel näris ja näris, sihtides vahetevahel paarikese vabaõhuvoodit, mis järjest kirevamaks muutus seljastkistud seelikute uskumatust arvust. Kuni leidis, et nüüd küll aitab. Ta polnud ju selleks linna tulnud, et uuesti õppima hakata unustatud asju. Oli muudki teha. Viljakaup oli alles pooleli, linaketrusmeistrilt Haderilt oli vaja võrguniit ära tuua, Naumannilt köied, Petersonilt kabjanaelad.

Haigutanud tubli lõuatäie ja röhatanud kõhu kergenduseks, asus ta tagasiteele. Värsked muljed ja kevadine ilmake soetasid hea tuju. Ega siin linnas, õieti öelda, viga polnud. Maal pidid jooksma taalri perra. Aga siin jooksis ta sul ise taskusse. Lükka ainult uks valla, lolle küll, kes järjekorda ootavad. Kaupmees, see on isand omal jalal. Pole tal mõisnikku seljas istumas, ei kubjast kannul kurjustamas. Pürjer omaette. Ja kui ikka raha kaukas, kärgi või kubernerile näkku. Et võta oma kolmkümmend krossi soolatolli ja käi eemale, pole mul sinuga enam asja. Jaa. Ammu oleks pidanud siiapoole sihtima. Juba siis, kui poiss sai paigale pandud. Selle aja peale, mis nüüd looja karja oli läinud, oleksid tal ammu jalad põhjas. Oleks juba ammu olnud väiksema vonni kompanjong või igavust tundva lese paariline...

Rõima Pärtel oleks võinud selle mälestusväärse päeva rõõmsalt lõpetada, kui ta õhtu eel poleks sattunud kreisifoogti residentsi ette. Märganud päris juhuslikult lehvimas katuste kohal kirevat lippu, jäi seisma. Oli kah, mida vaadata. Kaks süllapikkust grenaderi, kanged nagu puuslikud, saapad pooles reies ja lõuad püsti, seisid valvel sissekäigu ees. Kolmas, ülemus, õiendas

midagi maameestega. Vahtis paberit, kehitas õlgu ja avas siis ukse.

Alles siis tundis Pärtel, kes need seal olid. Vaatas veel korra. Kahtlust polnud. Need olid Nõmmiku küla mehed. Madise, Adruneeme Madisega eesotsas. Sa tuline kurat... Mis neil siia asja? Kreisifoogti manu! Siia tulid ju ainult need, kel rasked papred taskus. Kaebused mõisavanemate, hakenrihterite, rae peale...

Pärtel kiirendas sammu. Aga mõtted olid pääsenud liikuma veelgi kiiremini. Ja rinnus tormas, nagu oleks seal kolm südant omavahel purelema läinud...

Mis seal jälle lahti oli?!

Nad olid mõisas mitmel korral arutanud toda surnud hingede lugu. Ja arvanud, et sellega on asi vist ühe poole peal. Wulff pigistas ju silma kinni tolle võtme kohta. Ju siis nende mässajate kohus oli silma kinni pigistada muu kohta. Aga nüüd paistis, et tolle Madise jonn käib Wulffi omast üle. Too Madis... Jah, see polnud sihuke, keda võis kurja sõnaga vagaks teha. Ta oli seda juba ammu arvanud ja öelnud opmanilegi, et ega nüüd ole muistne aeg. Et kui muidu matsist jagu ei saa, siis hirmu varal. Nüüd, kus isegi kuningas ennast rahva sõbraks nimetab. Oled väike või suur saks, aga silma ees pead sinagi oskama ennast maamehe sõbraks teha. Nii nagu need kuninga ametnikud — kubernerid, statthalterid, fiskaalid ja muud teevad. Ja kui sa sellest kinni ei pea, võid veel süüdi jääda, et ässitad asjata rahvast üles võimu vastu. Ära ikka varasta, kui varastada ei oska.

Tuleb täna veel mõisale sõna viia — jõudis Pärtel lõpuks otsusele. Et teaks, kuidas ja mis. Kui mõni ametnik kohale peaks sõitma...

«Kuhu sa, härg, tormad...» tigetses keegi vastutulija, kellele ta jälle selga oli jooksnud.

Pärtlil polnud aega vastata.

XI

Pärnu kreisi fiskaal Engwall oli väljanägemise järgi tavaline paberinärija. Lühinägelikud silmad, paruka

alla peidetud kiilaspea, leesikasuurune punnkõhuke... Keegi ei võinud tema kohta arvata, et lisaks kõigele sellele argipäevasusele omab ta ka midagi erakordset: nimelt näpud. Kümme tükki oli tal neid nagu teistel ristiinimestel. Ja pikkuse poolestki olid nad parajad, kui ta neid oma tarbeks kasutas. Aga kui neid tuli tarvitada võõra vara hoidmiseks, näisid nad venivat penikoorma pikkuseks. Polnud siis imestada, kui nende näppude vahele olid aja jooksul kadunud kaks Södermanlandi mõisat ja korralik elumaja Upsalas, mis ta hoole alla oli antud pärast seda, kui lell kõrvad pea alla pani. Ja mõni aasta hiljem veel neljakümne tuhande taalri eest veksleid ning tubli ports riigiraha tagantotsa. Nende näppude pärast tuli Engwallide sugukonna viimasel võsul vahetada ka pesapaika ning ümber asuda põlatud provintsi, mis andis küll leiba, aga mitte tiitleid. Noh, lõppude lõpuks ei võinud ta eriti nuriseda, kui arvestada valikut, mis ta ette oli seatud. Stokholmi vangla kong isutas vähem kui Pärnu lossilääni prokuröri ning maksunõuniku kabinet. Nii ta siis oligi enese istutanud vastsele toolile, mis üsna pehme ja soe tundus olevat. Eks siingi olid omad mured. Leidus viltuvahtijaid ja sosistajaid, kes leidsid, et kits olla pandud kärneriks. Leidus neid, kes ajasid end kohevile, kui neile mõista anti, et õigus on samasugune kaup kui kõik muu, mille eest maksta tuleb. Noh, taevale tänu, selliste arv oli päev-päevalt väiksemaks jäänud. Raad koosnes kaupmeestest, need said asjast aru. Ja mõisa-aadlilgi oli silm lahti läinud. Taalrid jooksid, ja too, kelle pihust nad olid määratud läbi minema, ei saanud just nutta, midagi ikka järele jäi. Esimest korda elus oli kuninglik fiskaal märganud südame kergendusega, et üheaegselt lossilääni tulude-kulude tasakaalu viimisega ka oma isiklikud tulud-kulud selle imeteoga toime tulid. Jah, kui nii edasi läheb, polegi lõppeks mägede taga too päev, millal võib alustada tagasiteed Stokholmi. Kui oskad vaid kõvad reisirahad kaasa võtta. Kuninga leib oli kuiv, tal oli isu täis või otsimisest selle juurde. Aeg oli seda ringi vahetada lihapoti vastu mõnes mõisas, kaubamajas, laevakompaniis...

Mida kõrgesti austatud fiskaal sel päikesepaistelisel pealelõunatunnil oma töölaua taga mõtles või mõtelda võis, pole teada. Lahtisele paberilehele laskus sumisedes kevadiselt vallatu kärbsepaar. Engwall ärkas tukkumiselt, kopsas rahurikkujad laiaks ja haigutas. Mnjah, aeg oli alustada aruannetega...

Ta kobas laua kõrval seisva kapi sisemust. Sirutas niikaua, kui sai kätte pudeli. Vaatas seda vastu valget. Tühi. Tühi mis tühi.

«Krummelstich! Hei, Krummelstich!» kisas fiskaal.

Kuivetanud, vesiste silmadega vanamehenäss ilmus uksele.

«Too mulle... pudel Kristuse pisaraid...»

«Kust auline fiskaal käsib?»

«Kust?... Noh, eks too sealt, kus meil kõige vähem võlgu.»

Vanamees kehitas õlgu. «Raske öelda, kus vähem. Kõik kohad ühetasa täis...»

«Mis targutamine see jälle on...» torises fiskaal. «Engwalli sõna — see on sama hea kui veksel. Seda ütle neile! Ja mark olgu puhas — muidu...»

Käsundusametnik kõhkles. «Või seda vähe öeldud on...»

Engwall süngestus. «No kas saab juba või ei saa!»

«Käsuks, härrad...» tõmbus vanamees küüru ja kadus ukse varju.

Fiskaal põrnitses tükk aega omaette. Kurat! Juba aastaid valitses kirjutamata seadus, et iga kõrtsmik andis, mis temalt nõuti, ega teinud juttu maksmisest. Aga mullusügisel oli üks neist tõpraist, too poola šljahtitš Bandrovski, välja mõelnud uue viguri ja hakanud saatma rämpsu. Selget virtsa kullatud pudelis. Ja eks teisedki hakkasid sellele järgi tegema. See oli ju omamoodi mäss, pärgel võtaks! Majesteedi ametniku solvamine...

Keegi koputas uksele.

«Tema kõrgeausus kreisifoogt palub kõrgeaulist fiskaali enda juurde!»

Kreisifoogt von Weissfeldti kõrges, tammepaneeliga ümbritsetud toas võttis fiskaali vastu ootav vaikus. Üle-

mus ise lebas tugitoolis ja keerutas mõtiskledes vurru, laua otsas sahistas paberilehti vimmasseljaline, lühinägelik tõlk. Teisel pool lauda seisis talumees, liikumatu nagu raidkuju, morn pilk kinnitatud ülemuse silma.

«Suplikaat...» viipas Weissfeldt talumehe poole. «Selle käest... Riigitalupoeg...»

«Adruneeme Madis, Nõmmiku külast...» aitas tõlk takka.

Fiskaal istus. «Nii!? Ja mida ta siis tahab?»

Tõlk tõstis uuesti palvekirja, aga talumees peatas teda, andes märku, et jutt on paberist parem.

«Auline isand!» algas ta. «Häda ajas meid siia. Nõmmiku külas on nälg. Seemnevilja laenu oleks hädasti vaja. Põllud tahavad maha teha, sest kui nüüd ka kolmas külv luhta läheb, ei jää meile enam hingelist järele...»

«Nälg...» tusatses fiskaal. «Jälle nälg! Viljalaenu anti teile ju selleks, et külvid maha saaks...»

«Laenuvilja kohta ongi kaebus...» katkestas kreisifoogt, viibates palvele. «Mõisarentnik Wulff olevat selle välja jagamata jätnud ja kõrvale toimetanud...»

«Wulff?» kergitas fiskaal kulmusid. «Kuhu ta selle siis pani?»

Kreisifoogt kehitas õlgu. «See on teie asi, härra fiskaal, kindlaks teha...»

«Hm... Hea küll.»

«Talumehed tahavad saada uut laenu...» jätkas kreisifoogt.

«Uut!? Kustkohast?»

«Riiklikust viljamagasinist ikka...»

«Magasinist?» imestas fiskaal. «Ei tule kõne alla. Magasivilja pole.»

«Pole?» imestas talupoeg, vastust kuuldes.

«Viimast ei saa välja anda. See, mis sõjaväe varuks on.»

«No aga kuida siis saab?» jätkas kangekaelne paluja. «Kroonu peaks ju aitama!»

Viivuks laskus vaikus tuppa.

«Valitsus on teie eest hoolitsenud, niipalju kui võimalik. Sellest ajast saadik, kui mõisad riigi omaks võeti, ei peaks teil kaebusi olema...» algas kreisifoogt uuesti.

«Külal on ükskõik, mis paberid mõisahärra taskus...» vastas Madis. «Rentniku või pärisisanda omad. Meie jaoks on mõisnik ikka mõisnik. Õigust on tema jaoks nüüd veel rohkem, nagu ise näete. Teeb, mis tahab. Ütleb, et ta on kroonuametnik ja et see, kes temale vastu hakkab, hakkab kuningale enesele vastu...»

Kreisifoogt trummeldas näppudega lauale. «Noh, selle viljaasja me selgitame välja. Aga muus osas — ma ei mõista... Olete ju oma peremehed. Ei saa mõisavanemgi teile rohkem kohustusi panna, kui seadusega kinnitatud ja vakuraamatutega kindlaks määratud.»

«Isand teab ise, kuipalju meil tollest raamatust kasu... Enne viimast revisjonimõõtmist oli Nõmmikul kuusteist adramaad, nüüd kakskümmend kaheksa. Igalt tulevad oma maksud tasuda. Arvestage ise...»

«Nii-nii,» mõtiskles kreisifoogt. «Teil siis polegi suurt rõõmu reduktsioonist?»

Madis raputas pead. «Leib on meiesuguse jaoks ainus rõõm. Selle poolest pole paremaks läinud. Ärgu härrad pahaks pangu, mina olen otsekohene inimene...»

Weissfeldti näole laskus vari. Vahetanud fiskaaliga pilgu, lausus ta lühidalt: «Hea küll. Mine!»

Madis ei liikunud. «Kas siis tõesti küla jäetakse abita!?»

«Vaatame, mis teha annab... Te pole ju ainukesed...» lausus kreisifoogt. «Seniks aga — oodake. Ja mõisarentniku pärast olge mureta. Ülekohut me sündida ei lase. Kui teil tõesti selles asjas õigus on...»

Kui tuba oli ülearustest pealtkuulajatest tühjenenud, vaatasid kreisifoogt ja fiskaal teineteisele otsa. Tükk aega, sõnagi lausumata.

Kreisifoogt lükkas kaebuse enda eest minema fiskaali nina alla ja ohkas.

«Lihtsalt rist... Midagi ei oska enam teha. Sügisel tassi vili külast linna, kevadel linnast külla tagasi. Ja seda nimetatakse — riigimajanduseks. Milline idioot selle küll välja mõtles...»

Fiskaal ei vastanud, olles ametis kaebuse lugemisega. Lõpetanud sellega, pistis paberi käiserevääri vahele ja süütas sigari.

«Noh?» urahtas kreisifoogt.
«Mis noh?»
«Mida sa sellega teha mõtled?»
«Panen teiste juurde...» viskas Engwall. «Ma pole esimest päeva fiskaali ametis ega hakka iga paberitüki pärast pükstest välja hüppama. Nüüd, kus külamehed ja mõisarentnikud võidu on hakanud kirjutama.»
Kreisifoogt vangutas pead. Ta armastas oma kahekümneaastast noorikut enam kui ametit, eriti nüüd, mil too viimane iga päev ainult pahandusi kaela tõi. Aga kuna ta oli kreisi eest vastutama pandud, kergitas fiskaali ükskõiksus temas iga kord vimma. Ta oli kogu asjaajamise usaldanud Engwallile, aga mitte selleks, et ükskord lasta fiskaali pärast oma kaela kahekorra keerata.
«Tuleb selgitada ometi!»
«Mida?» kehitas Engwall õlgu. «Kõik on selgitamatagi selge. Mida vähem on süüa, seda suurem kisklemine laua ümber. Mats on südametäiega valmis või kuningat ennast vargaks tembeldama. Noh, mina pole kah Kristus, et suudan ühe leivaga viit tuhandet kõhtu täita. Käigu kuradile kõigi oma suplikaatidega...»
«Päris häda... Kuidas maksuviljaga lood on?»
«Maksuviljaga?» Fiskaal tegi silmadega laerosetil arvestust. «Saak oli vilets, teadagi... Aga mõisarentnikud said seda kõvemini liistu peale tõmmatud... Noh, nad võivad kisada niipalju kui tahavad, mind nad ei peta. Küll ma juba tean, palju nad jaksavad anda ja palju neil sahkerdamiseks järele jääb... Üheksa tuhat tündrit läks mullu sügisel üle mere. Veskite matt ja riigimagasini puutumatud tagavarad on alles. Neid on üle tuhande...»
Weissfeldt kergitas kulmusid. «Kõvasti, Engwall! Poleks uskunudki...»
«Liivimaa — see on nagu tõrges lehm...» lausus fiskaal. «Kes teda lüpsta ei oska, saab ainult poole kätte. Aga minu pihkude vahelt piiska järele ei jää...»
«Paistab jah...» tusatses kreisifoogt. «Sellepoolest peaks sulle... isegi kiitust avaldama. Noh, riigilaekur Stokholmis võib ju rahul olla, aga ega meil sellest kergemaks lähe. Kaebusi ja palveid sajab nagu taevast.

Kuberner tegi mulle juba peapesu, et kui see paberiuputus ta laual ei lõpe, siis saadab revisjoni...»

«Paberi ja paberi vahel on vahe...» raputas Engwall pead. «Talumeestel on vesi ahjus, seda ma usun. Aga mõisarentnikud kisavad moe pärast. Tündrite arvu poolest jäi neile mullu sügisel salve poole vähem järele kui harilikult, selle vastu ma ei vaidle. Aga maha müüsid nad ta kümnekordse hinnaga. Katsuge praegu althõlma üht tündrit vilja kätte saada. Kakskümmend taalrit!»

«Jah-jah,» noogutas kreisifoogt. «Linnas on leib ammu otsas. Tund tagasi olla vanaturul juba mäss lahti olnud. Komandant äsja teatas. Üle pea hakkab meil see asi kasvama...»

«Komandandi asi on korda majas hoida. Ja minu asi on seista selle eest, et riigi salved täis oleksid. Linna leiva eest peab hoolitsema raad. Tema asi, kust ta selle välja võtab... Igaüks enese, vanajumal kõigi eest...»

Jõudnud oma töötuppa, muheles fiskaal rahulolevalt. Laual seisis rivis kolm pudelit. Burgunder, piparmünt ja... Lacrimae Christi. Avas viimase. Oli puhas mark, tõeline Kristuse pisar. Fiskaal viskas klahvi, ägisedes heastmeelest.

Niisiis, too Wulffi asi. Jälle üks mõisnikusoost äritseja. Noh, ta oli kuulu järgi enne mõisarentnikuks hakkamist viljakaupmees olnud. Oskas oma käe peal sehvti teha. Ega's muidu päriskaupmehed kirunud, et mõisarentnikest pole enam kompanjoni. Mõis müüb ise. Kaupleb vilja kas või mere taha. Ja mitte üksi septembrilaadal, mil tal seks õigus antud, vaid aasta ringi...

Noh, temal, kui fiskaalil kama kõik. Müüd Turku või Stokholmi, kui on kaup, mis valgust ei karda. Aga kui kardab, siis on teine asi. Siis pead, vennas, teadma, kellega ja mismoodi. Varastatud vili, too käib kubermanguametniku voli alla. Too, kes selle eest vastutab, et seadus oleks olemas. Kui tema lubab, on iseasi. Ja tema teab, millal lubada, millal mitte. Kellele ja mis tingimustel. Too Wulff ei paistnud noist kirjutamata seadustest midagi teadvat. Tuleb õpetada ja pigistada veidi, kui vaja. Kui küllalt kiiresti õppust ei oska võtta...

Fiskaal rüüpas veel. Kange oli too Kristuse pisar, omalgi võttis vee silma. Piiritust vist ülearu sisse tembitud...

Need talumehed oma kaebustega... Tal hakkas neist juba isu täis saama. Kaebus muidugi peab olema, et mõisal oleks kah oma pisike hirm talumehe ees. Ja et ametnikul oleks põhjust matsile öelda: näed, vennas, kuidas me su eest seisame. Aga lõppeks polnud too kaebus muud kui paber ja tema, fiskaal, polnud siin selleks ametis, et pabereid korjata ja tuhnida. Fiskaali asi polnud maad jagada mõisniku ja talumehe vahel ja otsida õigust sealt, kus teda niikuinii ei saa olla. Mats tehku tööd ja parun viibutagu piitsa, sest ilma piitsata ei vea ka hobune, ammugi veel kahejalgne tööloom, kel on aru enam peas. Fiskaali asi on seista selle eest, et taaler jookseks riigi kassasse ja et ta ripakile ei jääks. Rootsi riik on talupoegade riik. Vastu lõugu andmist siin pole. Ja kui ongi, siis las sellega tegeleb Liivimaa aadel. Tema teab, kuidas kohalikku alamrahvast paremini tööle panna, on õppinud seda juba viissada aastat. Aga sinu, kui ametniku asi, on talumeest õlale patsutada. Ja kiita. Sest mida enam sa lolli kiidad, seda enam ta tööd teeb. Kui midagi on hästi, näita näpuga endale, aga kui viltu, viipa julgelt parunile, et alamrahval oleks selge pilt, kes on ta sõber ja kes vaenlane. Aga sinule, kui fiskaalile, on ainsaks sõbraks riigikassa ja vaenlaseks too, kes selle ees kohustustest kõrvale hoiab...

In vino veritas. Proosit! Fiskaal tõstis järjekordse klaasi — enese terviseks. Selle Wulffiga tuleb jah — vaadata. Mis loom ta on. Ja mis temaga ette võtta. Kas üles riputada või raputada, kuni kõlisema hakkab...

XII

Teener lõpetas küünalde süütamise kroonlühtrites, laskis veel pilgu libiseda üle gildisaali vaibatatud põranda, rohelisest sametist lauakatte, tuhatooside, reastatud tugitoolide, ja läks siis trepist alla kööki, et kindlaks teha, kas isandate kehakinnituseks kõik valmis on.

Portjee kohmerdas ukse-eesriiete kallal, pühkis aknalaualt taskupõhja kusagilt järele jäänud tubaka ning jõudis parajaks ajaks fuajeesse, et esimesel külalisel üleriided seljast maha aidata. Oli saabunud mees, kel taskus kolm ametit. Samuel Christjan Heno, apteeker, raehärra ja politseibürgermeister. Poetus välja linnunahksest kasukast, kohendas sinepikarva vesti ja andis niigi läikivad pannalkingad hoolitseva harja alla. Peatus siis saali lävel, hõõrus jahedusest kangestunud käsi, võttis vestitaskust rusikasuuruse nürnbergi kella ja mossitas. Pärgli riistapuu, jälle valetas. See raisk on hullem kui naine — arutas bürgermeister. Kanna südame kohal, aga ikka petab.

Pikalt polnud vaja siiski oodata. Trepilt kostus kõnekõma. Tulid kaks, omavahel vaieldes. Jürgen Vossbein, esimese järgu kaupmees, keerutas pumati varal niikuinii teravaks aetud vurru ega paistnud kuidagi nõustuvat oma kaaslasega, rauakaupmees Claus Petersiga, kes tõusis ähkides ta kannul, käsipuu najale rasket keha toetades.

«Sa võid rauakauba kohta rääkida, mis tahad . . . Aga muu, mida me Rootsist saame — on puhas rämps. Sõnnik, millega ma oma ausaid kaupmehekäsi üldse ei määriks . . . Kas pole õigus, härra bürgermeister?» pöördus ta Heno poole.

See raputas tulija kätt.

«Raske vastata, kolleeg . . . Oma naist peab ka siis armastama, kui ta teistest näotum on . . .»

«Naine on naine. Kui ma ta võtsin, siis oma tahtmise järgi. Aga toda põrandariiet, mida Stokholmist villase kanga pähe saadetakse, ei võtaks ma ka pealemaksu eest. Kui ma mõtlen neile hollandi ja lüübeki kangastele, mis vanasti tulid, kui seda neetud keelutolli veel kaelas polnud . . . Vesi tuleb silma . . .»

«Kodumaa huvides . . .» pistis Peters vahele, «tuleb ka vatman kodukootuga vahetada. Teate ju küll, mida kantsler mullusel seisustepäeval rõhutas.»

«Kodumaa . . .» Vossbein sülitas. «Minu kodumaa on minu kodus. Ja tolle kantsleri omaga mul pole asja. Las ta armastab seda, kui tahab. Ja las käib püksata, kui too armastus seda nõuab . . .»

«Õige, härra Vossbein,» noogutas Heno, võttes istet eestseisuse laua taga.

«Kus on kauba kodumaa, äh? Soola kaevatakse Hispaanias, tuuakse hollandi laevadega, müüakse saksa kaubamajade kaudu, aga nahka pistab selle mingi pärismaalane, eestlane või lätlane. Kaubal pole kodumaad ja loll on see, kes ta välja mõtleb. Sellega me kaugemale ei jõua, kui veeuputuse aega tagasi...»

Uued külalised olid jõudnud kohale.

«Sool?» segas end jutu vahele Steiner, raesekretär, teadmata, mille kohta jutt õieti käib. «Öelge, mis selle soolaga õige lahti on? Veetakse teda siia aasta läbi, aga hind kargab üles ikka kevadpüügi ajaks. Kas ei peaks ta sissevedu suurendama?»

Äsja teisele poole lauda istunud talurahvakaupmees Behrens puhus suitsurõnga vastu lage ja hakkas naerma.

«Sissevedu suurendama... Sina, Frants, oled ju koolitatud mees. Ja matemaatika poolest peaks sul asi selge olema. Mis on kasulikum: kas müüa kaks tündrit, kumbki viie taalriga, või üks — kümnega? Kui oled ainuke importkaupmees Pärnus nagu meie lugupeetud Johann von Dohren, kel tänu kubernerile taskus on litsents ja pole karta võistlejat, kes võiks hinda alla viia...»

Lauaotsas helistas kella bürgermeister Lövenstein, Suure-Gildi auväärt olderman.

«On vist aeg peale hakata...»

Steiner köhatas. «Dohren puudub.»

Olderman mossitas huuli. Otsis sõnu, aga ei öelnud midagi. Nojah, too Pärnu kaupmeeskonna kroonimata kuningas oskas. Isegi kuberneri audientsile oli ta mullu suvel leidnud võimaluse pool tundi hiljaks jääda, et jõuda vastuvõtule koos kreisifoogti endaga. Mis siis rääkida Suure-Gildi eestseisuse koosolekust...

Istuti edasi. Suitsetati. Haigutati.

Lõpuks kuuldus väljas hobukapjade plaginat. «Ena keisrit...» kirus Lövenstein kadedalt. «Elab nurga taga, kiviviske kaugusel, aga kolmehobusetõllaga sõidab ette. Ega see vist heasse kohtagi omal jalal lähe...»

Oodatu saabus. Suur ja võimas nagu nuumhärg. Pea seljas, mustal sametivammusel ordeni punane lint, pitsžaboo veeres valge rist. Ja tursunud näol familiaarsuse maski alla peidetud üleolekutunne. Kummardas kergelt ja kõrgelt.

Kummardati vastu. Koosolek võis alata.

«Esimene punkt...» teatas olderman. «Aruanne delegaadi läbirääkimiste käigust Stokholmis, kantsleri juures...»

Aruandja, notaarius Grass, kuivetanud ja hall nagu kuluheina tuustik, hakkas kõlatuid sõnu ritta sättima. Kohmitses nende kallal, edasi jõudmata.

«Leidsid alles delegaadi...» mõtiskles Dohren omaette. «Nelja keelt oskab, aga sõna suust ei saa, paberikoi...»

«...Oli au ette kanda Suure-Gildi seisukoht... linna statuudi muutmise ettepaneku kohta... kõrgeaulise kantsleri obersekretärile... Et statuut on enam kui nelisada aastat olnud linna valitsemise aluseks... et rae koosseis on alati kuulunud valimisele Suure-Gildi poolt, kuna gild koosneb kõige lugupidamisväärsematest bürgeritest, kaupmeestest ja majaomanikest, kes...»

«...maksavad kõige rohkem maksusid...» hõikas Dohren vahele.

«...justament... maksavad maksusid... ja sellepärast on õigustatud kandma vastutust linna heakäekäigu eest ja et Maria-Magdalena Gildi ettepanek, mis on esitatud handverkerite eestseisuse poolt selle kohta, et edaspidi raeliikmete koosseis pooles osas kuuluks nende keskelt koopteerimisele, pole millegagi põhjendatud...»

«Lühemalt, härra Grass...» sõnas Lövenstein vahele. «Vastus?»

«Kõrgestisündinud kantsler laskis teatada, et prepositsioon leiab tema poolt edaspidist läbikaalumist, kuid et ta võib juba praegu öelda, et Maria-Magdalena Gildi nõudmine revisjoni-kolleegiumi koosseisu ümbervalimiseks ja täiendamiseks handverkerite seast — on mõningal määral põhjendatud...»

«Mis kurat...» põrutas Dohren lauale. «Revisjonikolleegium kingseppade kätte!»

«Sigadus...» toetas Steiner. «Mis neil kaltsakail arus! Õppigu enne lugema!»

Olderman kõlistas kellukest. Aruandja jätkas, igavalt nagu salmilaulja, kuni lõpetas: «...mille kohta saab enne ära kuulatud justiitskolleegiumi otsus... enne, kui asi tema majesteedi ette otsustamiseks antakse...»

«Kõik?» päris Lövenstein aruandjalt.

«Rahaline notiits ka, härra bürgermeister...» vastas see suud maigutades. «Saadud väljaminekuteks viissada speetsiestaalrit... Sõidukulud Stokholmi viiskümmend taalrit, voorimehed viiskümmend krossi, võõrastemaja kulud neli taalrit, parukas kaks, valged siidsukad paraadmundri jaoks neli taalrit, kollased kindad sellesama juurde kolm taalrit, kingitused: alamsekretärile viiskümmend taalrit, tema naisele paar siidpesu neliteist taalrit, ülemsekretärile kakssada taalrit, tema naisele kaelakee tarbeks kaheksakümmend taalrit...»

«Tola...» sisistas Dohren. «Palju nõunik ise sai?»

«Nõuniku jutule ei pääsenud...»

«Nojah, enne jagas raha ära, kui sinna jõudis...» sähvas Steiner vahele.

Grassi hall nägu muutus pikkamööda punaseks.

«Eks te katsuge ise seesuguseid asju ajada. Sada ust. Iga ukse peal kaks ametimeest. Kellele anda, kellele mitte...»

«Tagauksi oli üksainuke!» urises Dohren. «Eks sõitnud audientsiks talle koju ja pannud viissada taalrit laua peale. Kas või ilma kollaste kinnasteta. Ja asi oleks aetud.»

«Õige...» kisas nüüd Vossbeingi vahele. «Tuleb saata uus saatkond. Jääda ootama toda otsust, see on pea paku peale panna... Kui revisjon meie käest ära läheb, võite hakata pakkima, härrased!»

Keegi ei vaielnud. Aruandja istus. Linnaisade nägudel lehvis mure vari.

Dohren oli see, kes esimesena lahenduse leidis.

«Olen tuleval nädalal Stokholmis. Ja võin selle asja oma peale võtta. Justiitskolleegiumis on mulle Nieroth tuttav. Aga oma kulu ja kirjadega ma seda tegema ei hakka, mõistate. Kolm tuhat taalrit lauale, kui tahate, et asi liigub!»

«Jeesusmaarja!» oigas Heno. «Kolm tuhat!»
Teisedki ajasid silmad pärani.
«Kust see võtta?» venitas Lövenstein.
«Selge, et raekassast...» viskas Dohren. «See on ju lõpuks rae asi!»
«Pole seal punast krossigi,» raputas Steiner pead.
«Kui pole, siis olgu olla!» tigetses Dohren. «Linn on teil taskus, aga asja ajamiseks raha ei ole! Kaupmehed...»
Vossbeinile see jutt ei meeldinud. «Kust see raha peab tulema? Linnamõisate saak tassiti laiali. Ja maksudega, noh, seda teab auväärne Dohren ise, kuidas nendega lood on. Tal on eksport-import äri, kaheksa maja linnas, kaks laeva sadamas, mõisa pealekauba. Aga ülesantud tulu, mis maksu alla läheb? Palju seda on, äh?»
«Teie ärge minu taskuid sorige, härra Vossbein,» sähvas Dohren vastu. «See on varaste, aga mitte aumeeste komme! Minu tulud ei karda valgust. Aga teie äri noorte plikadega seal Pühavaimu tagasopis, kõrtsi ja sauna sildi all? Kas olete selle arvel kah mingisugused tulud üles andnud?»
Vossbein välgutas silmi. «Kui teil seal kõlbab igal laupäeval külas käia, ju siis kõlbab mul teda pidadagi. Ja tulu kohta võtan teilt, härra Dohren, järgmisel korral kviitungi!»
«Härrad, härrad!» katsus bürgermeister tormikaks läinud juttu peatada. Aga seekord asjata.
Behrensile oli Dohreni laiutamine kopsu üle maksa ajanud. «Mis ta õiendab...» kisas ta vahele. «Ise veab konterbanti...»
«Kes? Mis konterbanti!» möirgas Dohren, end püsti ajades. «Mina või!?»
«Kust see hollandi kohv mineval nädalal lagedale tuli, tollimaja ei tea sest midagi...»
«Kellega sa, päsmrimees, räägid!»
«Obermarodööriga!»
«Sa mädand heeringate parseldaja!» ähmis Dohren. «Ma sulle...»
«Härrad!» möirgas olderman, aga oli juba hilja. Härradel oli veri sarve alla läinud. Dohreni raske rusikas

pühkis Behrensi pikali. Teised kargasid vahele. Kell kõlises tampivate jalgade all tükk aega edasi-tagasi, kuni jõudis toanurka. Gildilaegas lendas kummuli, ähkivate kehade pundar vajus mütsatades vastu lauda.

Kogu too omapärane tants meenutas koertekarja ja härja vahelist kisklemist. Eksportkaupmees suruti viimaks ühisel jõul ainsale terveksjäänud toolile, kuigi see lõbu ülejäänud seltskonnale oli maksma läinud mitu sinist silma ja punetavat ninaalust.

Dohren ähkis ja puhkis, juuksed peas püsti parukast paljakskistud pealael. Märganud rinnal puruksrebitud ordenilinti, kargas ta uuesti püsti nagu ussist nõelatu.

«Auhaavamine! Duellile, kurat, duellile!»

«Rahustage ennast, ülemkammerhärra . . .» püüdis teda leevendada Lövenstein. «Te pole ju mõõgameeski, milleks teile too duell . . .»

«Jälle haavamine!» karjus Dohren, vihast jabur. «Olen ordukavaleride ohvitser! Duellile!»

«Kuidas soovite,» vihastas lõpuks bürgermeister. «Keda siis?»

«Kõiki! Kõiki ühekorraga!»

Dohreni jõllitavaisse silmadesse valgus pikkamööda aru tagasi. Nojah, kõiki ühekorraga ta ikkagi poleks saanud . . . Istus.

«Noh, nii, härrad,» resümeeris olderman, seades sirgeks viltukistud kraed. «Päevakorra esimene punkt on sellega läbi. Arvestades praegust, kuidas öelda, ekstraordinaarset seisukorda, panen ette teised punktid täna läbi vaatamata jätta ja minna üle banketile, söögisaali. Siin tahab ruum . . . korraldamist saada.»

Nälja-aasta tõttu osutus laud vaeseks. Seda pidid nad kõik tunnistama, kui astusid üle söögisaali läve. Kümne mehe peale üksainuke põrsas, kaks hane, maks hapukoorekastmes, sült rõikaga, pikal liual tosinajagu kanapoegi külmas tarretises, külmlõiked vorstist, singist, kausitäis pirukaid, mingisugune hautis, täidetud haug, lõhekala viilud, forell . . . Kõik teisejärguline rämps.

Dohren soris tujutult suupisteid. «On ikka aeg! Hakka kalakonte närima nagu koer. Ülemineval suvel, Lüübe-

kis, vastuvõtul krahv Hohldorfi juures... ehh... oleksite pidanud nägema. Tuvipraad, kaaviar, austrid...»

Heno sihtis viinapoolist. Seal ta sädeles, kallike, mida kõri ihkas, aga haige magu vastu võtmast keeldus.

«Mida sa valid?» päris Dohren. «Võtaks tüki vennaihu, mis? Pipranaps tagantotsa?»

Apteeker ohkas. «Kõht, kurat, keelab... Teistele oskan rohtu valmistada, endale mitte. Ja missugune mees ma olin kolm aastat tagasi! Härja pistsin nahka...»

«Iseenese pistsid nahka. Kesse käskis nii palju õgida. Nüüd oled niisama kaugel kui Behrens oma noorikuga, he-heh. Hammustaks... aga ei jaksa! Kõike peab mõõdukalt, härrad...» seletas Dohren, kümne puudase kere ümbert vöövahet lahedamaks kohendades.

Steiner kõlistas taldriku äärt ja tõusis.

«Kolleegid! Tõstan klaasi Suure-Gildi üksmeele terviseks. Vivat concordia! Proosit!»

«Üksmeele...» mõmises Lövenstein sapiselt, triikides sinisekslöödud sääreluud. «Olgu siis peale, proosit!»

Esimese napsi järel paistis too üksmeel laua taha tekkivatki. Jutt hakkas libedamini jooksma. Teine ja kolmas aitasid tagant. Neljanda järel pidas Lövenstein võimalikuks tagasi pöörduda poolelijäänud teema juurde, mis temagi südant vaevas.

«... kui seda maksude asja mõelda, siis tõepoolest, härrad... igaüks meist teab, mis see tähendab! Maksa ja maksa... Ma saan aru, kui tuleks maksta selle eest, mis omal krundil... Aga misjaoks mul tuleb maksta tolle turukaevu korrasoleku eest, kust ma tilkagi vett pole toonud... Või sadamapeldiku puhastamise eest, kus ma üldse pole käinud... Ega's ma ole linna ära ostnud, et pean kõik ta kulud kandma...»

«Õige,» noogutas Vossbein. «Kui too pööbel leiab, et tal on revisjoniõigus, las siis maksab kah. Hindamismaks, tulumaks, kaalumõõdumaks, hobustemaks, tollimaks, pärandusmaks... ei neid jõua lugedagi — kõik istuvad meie turjal. Viimseni!»

«Neil kaltsakail pole ju midagi maksu alla panna,» arutas Heno. «Siis peaks hoopis isesorti maksud sisse seadma. Hingamisemaks, magamisemaks, täide- ja lutikatemaks, suremisemaks, nälgimisemaks...»

«Pole siin irvitada midagi ...» torises Dohren. «Ja ongi õige! Kui nad käivad minu rahadega sillutatud tänaval või istuvad minu taalriga ehitatud peldikus, las maksavad. Mis leivaisa mina olen Haderi linarookijatele või Olofsoni madrustele? Teil, Steiner, tuleks sündikusega too küsimus läbi vaadata. Töötage välja projekt maksude mittemaksjate maksu sisseseadmiseks ... Ja kes maksta ei jõua, las tulla minu juurde tööle, kuni need krossid välja on teenitud!»

«Selge! Proosit!» kõlas vastuseks. Kõik olid nõus.

Klaasid tõusid ja lauapealne hakkas kiiresti kahanema.

«Kuule, Grass ...» tähendas pärast vaheaega suud pühkides Behrens, «tunnista nüüd üles, mitu plikat sa seal pealinnas meie rahadega ära võrgutasid, äh?»

Ümberringi kähistati naerda. Osatatu kohmetas.

«Kuidas te minust, härrad, ometigi ...»

«Vaata vanapois-

si...» mõmises Dohren hanekintsu närides. «Hähäh! Punetab nagu lilleke! Ei noh, tõepoolest, kolleegid! Tuleb kindlaks teha, kas ta on süütu või mitte...»

Vossbeini silmad ujusid nagu sulavõis. «Kindlaks jah! Mis siin vaielda. Läheme Pühavaimu, minu neitsikeste manu. Seal teeme asja klaariks!»

Notarist vanaätt taganes hädaldades laua tagant. «Mõelge ometi järele, härrad...»

Aga mõtlemiseks oli aeg juba hiline.

«Mitte vaielda!» käratas Dohren, ajades end kõikuvaile jalgadele püsti. «Eestseisus otsustab! Kes on poolt?» Käed tõusid. «Nõus!» kisas Steiner. «Kinnitatud!»

«Mina maksan! Edasi — per aspera ad astra!» käsutas Dohren.

Nad tõusid kisades ja lärmitsedes. Vossbein astus ees, likööripudel kummagi kaenla all, praetud kanapoeg hammaste vahel. Dohren kõikus ta kannul, vastupunnivat Grassi kraedpidi kaasa tassides. Teised lohistasid end järele, üksteise najal rippudes nagu suitsuräimed orgi otsas.

Portjee lükkas ukse lahti. Ees ootas Dohreni landoo. Nad vajusid sellesse kisades nagu kotitäis põrsaid. Nõõ, kutsar! Ahoi!

Tõld veeres minema.

Teener vaatas teiselt korralt läbi akna järele. Pühkis otsaesiselt higi ja raputas oma halli pead...

Behrens jõudis oma magamistuppa pärast keskööd. Kiskus jalast ainsa allesjäänud kinga, seljast kuue ja ronis komistades baldahhiini alla asemele. Tundes käe all naise kuumusest õhetavat ihu, surus kuhugile vesise raugasuudluse, pigistas vedelate sõrmedega nõtket pihta, luksus ja ... jäi magama.

Emilie ta kõrval asemel hingas kiirelt, nagu oleks jooksmast tulnud. Vaatas liikumatul pilgul pimedusse. Jõudmata taluda abikaasa üha kangemaks minevaid norskeid, tõusis ja läks akna alla.

Lükkas aknapooled pärani. Varakevadine, mulla järele lõhnav ja looduse ärkamisest pakitsev öine õhk tungis sisse. Läbi pimeduse viirastusid vaevaselt kõrvalhoonete

kontuurid. Emilie kummardus läbi akna välja, nii kaugele kui ulatus ja tundis äkki, nagu oleks teda keegi salaja emmanud. Kas see polnud tuulepuhang? Ta tundis otse seletamatu naudinguga, kuidas kellegi vallatud kerged sõrmed teda silitasid. Õrnalt, vaevalt tajutavalt. Kukla tagant, oimude kohalt, rindade vahelt ja kaenla alt. Hea oli olla, imelikult hea...

Kusagil pimeduses timmis keegi mandoliini. Vaikselt, nagu sügavas mõttes, hakkasid helisema esimesed akordid. Kus ta oli seda viisi kuulnud? Kas mitte all, poeruumis... Ja kas polnud too seal Bartolomeus, mis?

Kui üles jõudsid esimesed häälekatked, teadis Emilie, et oli õieti arvanud. Ta kuulas ja kuulas. Tõepoolest, poisil oli kena hääl. Jah, üsnagi kena. Isegi väga kena.

Mandoliin tiristas all ja Behrensi noorik kuulas üleval, põsk vastu aknapiita.

Kui kaua?

Seda ta ei teadnud. Kui unistustest ärkas, kumas taevarannal rõõmus koit...

XIII

Aesoo Leena pistis uue vardatäie räimi koldetule kohale. Võttis siis valmisküpsenud ja viis need vaagnaga lauale. Tarre sigis ammuunustatud söögipoolise isuäratavat lõhna ja lapsed, need vaesed, asusid kala kallale sellise õhinaga, et see emale lausa pisara palgele tõi. Issand, kui nälginud nad olid! Noorimal pojal, niipalju kui teda natukest oma nelja aastaga oli, näisid näppude asemel ainult linnuküüned järele jäänud olevat, nendega ta sikutas ja mudis tulipalavat suutäit, jahtumiseks mahti andmata. Plikal istusid mustadesse varjudesse raamistatud silmad nii sügavalt peas, et halb oli vaadata. Too polnud ju enam lapse, too oli rauga nägu.

«No võta, võta...» sundis Leena vanemat poegagi. See, harjunud paremaid palasid nooremate jaoks hoidma, ei rutanud. Krabistas oma kevadisest sulaveest külmetunud kõrist — «küll saab» ja asus pikkamööda järama

räime, sassis juustesalk sisselangenud, sinakakstõmbunud oimukaarel.

«Ää sa neid alguses... liiga palju sööda...» lausus Peet asemelt. «Kõht tahab peale nälga... harjumist saada.» Ei võtnud esialgu ka ise rohkem vastu, kui vaid ühe suutäie, seda pikkamööda mäludes.

Mälus ja mälus räimepoega, aga endal oli tunne, nagu oleks mälunud minevikupäevi. Niisiis oli Liiva-Annuselt jälle üks aastakene tagasi varastatud! Räim oli täna hommikul jõudnud tarre ja päästnud nad jälle näljasurma küüsist. Kui kauaks? Jaanipäevani? Või mihklini? Aastad olid ju nüüd seesugused, et neist ei osanud küla kõige kangem ennustajagi enam midagi välja lugeda: Ega jaksanud mehe mõistuski otsa kätte saada, sest kogu elu paistis alatiseks pahupidi pööratud olevat. Ikaldus oli ikaldus, neid oli ennegi olnud ja maarahvas oli ikka omal jõul neist jagu saanud. Kel jätkus rohkem, see jagas vaesemale, ega olnud kuulda, et iva oleks viimaseni maa pealt ära kadunud... Jah, ikaldusest oldi ikka jagu saadud... Aga kui ikaldus ja riisumine ühel ajal selga tulid, kadus jaks võitlemiseks. Ja muuks, kui riisumiseks toda küll enam nimetada ei saanud, mis siin sisse oli seatud, kuigi seda toimetati kirjutatud seaduste perra. Tema, Peet, oli kaks aastakümmet näsinud nappi vabadikuleiba ja mõelnud, et see on viletsaim, sest ta koosnes ju raasukestest, mis langesid teise mehe laualt. Nüüd aga märkas isegi, et too värskelt küpsetatud adramehe kakk, mille ta lõpuks suure vaevaga oli jõudnud välja võidelda, polnud parem, kuigi ta seda vast esialgu paistis olevat, sest et ta vaksajagu pikem oli. Ent kui mõis oli selle otsast oma kääru maha lõiganud, kroonu teise, kaupmehesaks linnas kolmanda, siis jäi järele vaid armetu kannikas. Toosama, mille pärast igal mihklipäeval saagi arvestamisel pidid värisema, kas ta jääb sulle üle või mitte? Kas temast jätkub uudseviljani või mitte? Iga suu tarbeks? Ka vanadusest väetite jaoks. Või tuleb tol, kes viletsusi küllalt maitsta saanud, loobuda nooremate kasuks, sest elupäevade poolest oli nüüd külas samasugune nappus, nagu kõige muu poolest. Nagu oleks inimesi liiga palju, maad, õhku ja päikest aga kõigi jaoks liiaks vähe...

«Võta nüüd ometi veel...» katkestas naine ta mõttelõnga. «Nii ei tõuse sa maast üldse. Ja küli juba ukse ees. Pead jõudu koguma...»

«Küli?» Peet viskas käega. «Tea, mida mul külida? Kive või? Need ei idane!»

«Mis sa muretsed nii palju...» lohutas naine. «Küll Adruneeme Madis...»

«Adruneeme Madis...» ohkas Peet. «Mis imetegija temagi on! Linnamüürid pole enne vilja kasvatanud, kust ta seda nüüd sealt välja kaevab! Asjata kõik!»

Vaikus sigis tarre. Murelik vaikus. Talv oli läinud looja karja. Kohutav talv, millist ei mäletatud põlvede päevi. Kevad seisis tare künnisel, naeratava näoga, aga väljasirutatud peoga. Eks temagi olnud omamoodi kaupmees. Tulevikupäevi võisid talt osta kõva töö, lakkamatu hoole ja viljaseemne eest. Kuulsid, adramees — viljaseemne eest!

Too viljaseeme näris nagu uss Peedi südames. Teised külamehed jooksid ringi, otsides seda kokku kas või külimitukaupa. Tema lebas tõvevoodis ja vahtis lae tahmunud palke, nagu oleks sealt abi tulemas. Aga kallis päev astus päeva kannul, lehekuu vahtis akna taga ja põllud itkesid iva järele. Kas nad pidid jääma jälle maltsa alla?

Kusagilt kaugelt hakkas kostma vankrikolin. Ta läheneś ja läheneś mööda nähtamatut teed ja Peet tundis äkki, kuidas ta süda taguma hakkas. Ajanud enese küünarnukile püsti, viipas akna poole.

«Sa... Leena... viska pilk välja... Äkki ongi... Madis...»

Leenal polnud vaja tõusta. Lapsed lippasid õue, kambriust avali jättes. Rehealuse savipõrand peegeldas sealt sisse erendava lõunapäikese laigu, kuldse ja sooja.

Ja sellele laigule ilmuski äkki mehe vari, kandam seljas. Peet ajas enese püsti, nõrkusehigi otsa ees, aga südames tunne, nagu hakkaks õhku tõusma.

«Sina, Madis... Said ikke?»

Madis vinnas seljast põrandale vakase koti. See langes maha potsatades, sama raskelt nagu kivi Peedi südamelt. «Sain, siin ta on!»

«Ole . . . meheks, Madis . . .» lausus Peet, pisarad kurgus. «Ma ei tea, kuidas sind küll tänada . . .»

«Jäta jutt, Peet . . .» sõnas Madis. «Nüüd muudkui küli maha . . . Sa ise ei jaksa, aga Ain tuleb teile homme platsi . . . Ta mul kõva künnimees . . .»

Peet ei saanud muud kui noogutada. Kobis viljakoti manu, päästis selle suudme paeltest ja surus peod kuldsesse, sahisevasse sisusse. Nõristas seda käest kätte, patsutas ja silitas nagu ei tea mis sõpra. Ohkas viimaks.

«Eh . . . ivake, ivake . . . Elu andja ja mure kandja . . . Kui palju tuleb sinu pärast võidelda!»

Madis ei lausunud midagi. Aga temagi mõtted jooksid sama teed. Tõepoolest, millest need terad kõik jutustada ei võinud? Pihkude higist, külvaja murest, lõikaja rõõmust, mõisa aidamehe ahnest pilgust, hangeldaja mõnusast muhelusest, taalrite kõlinast . . . Pikk oli nende rännutee, pisarate- ja ahastuserohke . . .

«Kust sa nad siis . . .» päris lõpuks Peet.

«Eks rannameeste kaudu . . .» vastas Madis. «Kala on nälginud linnas kõvasti hinnas. Ja saak — tubli. Nii, et lükkas kaubasakstegi aidauksed pärani. Ju lõin kah sekka, sain Jänniga kaubale. Mihklipäevaks annan talle tagasi. Tündri jao võtsin endale, teise sulle . . .»

«Ole meheks . . .» noogutas Peet, oskamata muud öelda. «Ole meheks . . .»

Ei nad märganudki, mil ukselävele oli tekkinud uus külaline. Kräbe eideke, kelle vilkad silmad sõba alt sädelesid alles päris nooruslikus rahutuses. Ja kellest juba metsarohtude kange lõhna järele võis öelda, et tegemist külatohtriga.

«Tere-terekesta, selle tare rahvas!» kuulutas tulija reipa häälega, tunnistades asemeveerel istuvat peremeest. «Rõõmu rohitsejale, tõusmist tõbisele . . .»

«Jumalime, Maarda!» tõstis Peet pilgu. «Jaksu jõudjale, kangust kõndijale! Võta aga istet . . .»

«Kus see haige siis siin on?» uuris ravija. «Peremees püsti nagu nui. Ja sina, Leena, hädaldad, et surm suu ääres . . .»

Peet naeris: «Hiljaks jäid, Maarda! Näe, Madis jõudis oma rohuga enne platsi. Nii kui seda nägin, kadus tõbi nagu nõiaväel.»

Külaline tunnistas viljavakka ja noogutas: «Oi sind terakest kullakest... oi sind muhedat mullakest... Või käisite kah mõisast saamas? Et seda ka jätkus. Kaks koormatäit kuuldagi teist olevat...»

«Mõisast?» imestas Madis kulmu kortsutades. «Esimest korda kuulen... Millal seal toda seemnevilja jagati?»

«Eile olevat antud... Ega's minagi täpselt tea...» vastas Maarda. «Niipalju kui mõisavirtin rääkis...»

«Vaata pärgłit...» raputas Peetki pead. «Mis ajast see mõisa äkki nii heldeks on läinud?»

«Mis seal heldust või...» viskas Maarda käega, istet võttes. «Silmapetteks... näpuotsaga... Taathalteri ametnik olla ju linnast kohal käinud, eks sellele oli vaja näidata...»

«Tead sa seda kindlasti?»

«Räägivad,» kehitas Maarda õlgu.

«Taathalteri ametnik!» Madis tõusis ärritatult. Jäi Peedi otsa vaatama. «Mõistad sa! Tulid uurima... Aga miks ta meid välja ei kutsunud? Miks?»

Maarda uudistas mehi ega paistnud aru saavat. «Teid? No ega ta siis kõiki... Mõisakohtu mehed kuuldi üle kuulanud olevat. Ja külavanem. Ju neist siis aitas...»

«Mõisakohtu mehed?» tusatses Madis. «Opman, aidamees, Rõima Pärtel... Või need siis olid need õigusetegijad... Ja külavanem!? Oandi Jaan juba kaks aastat mullas?»

Peet viskas käega. «Küllap Wulff selle asemel oskas kellegi rääkima panna.»

«Saadan!» vandus Madis. «Seda ma arvasin! Et esimene asi, millega parun peale hakkab, on vee segamine. On ta veel seal?»

«Kesse?» päris Maarda.

«Noh... see ametimees!?»

Naine raputas pead. «Ära sõitis. Täna hommikul, kohe peale jumalateenistust. Noomis rahvast, et see seemnevilja olla ära söönud. Ja asjata ärevust tekitavat. Kerge polevat kellelgi ja ega's mõisavanem üksi kah tervet kihelkonda jumala karistuse alt päästa saa...»

«Või jumala karistus...» vihastas Peet. «Ei tea, millega me selle ära teeninud oleme?»

«Eks seda selgitas pastorihärra ise. Kangekaelsus ja vastuhakkamine. Jumal olla unustatud ja mõisavanemate peale kantavat viha. Kuigi nad kogu rahva, nagu lihaste laste eest hoolitsevat!»

«Oh sa tõrvane kurat...» kirus Madis.

«Jaah...» noogutas Maarda. «Luges lõpuks tänupalvegi altarist. Parunihärra eest, et see küla viljaseemne poolest jälle jalule aidanud.»

Madis laksatas südametäiega lauale. «Esimest korda elus kahjatsen, et kirikusse ei läind! Ma oleks sellele vargale veel tänupalve pidanud! Ja pärinud kõigi kuuldes, kus istub too seeme, mis siit minema sahkerdati!»

«Mis seal ikka pärida,» viskas Peet vahele. «Või mis pärija sa oled? Too, kes linnast ülemuse juurest pärima saadeti, sai oma noosi ja läks. Tõde pandi kalevi alla, ei sina teda sealt enam välja kisu...»

Maardagi leidis, et küllap see nii vist oli.

«Seda minagi arvan, kulla mehed... Õigus küpsetati mõisaköögis valmis. Niipalju kui mina virtina jutust aru sain. Ega's muidu kästud paremad pudelid keldrist lagedale tuua. Ja kalkun vagaseks teha. Terve öö olla joodud... Ja hommikuks pandud veel korvitäis isandale peaparanduseks kaasa, et linnatee lühem oleks...»

Vaikus laskus tarre. Peet vaatas tükk aega Madise morni ilmet ja rusikaid, mis vihaselt mütsi mudisid.

«Sa, Madis, ära muretse! Too, mis mõisarentnik meilt varastas, on niikuinii seitsme mere taga. Uus seeme on olemas. Katsume sellega läbi tulla...»

Madis tõusis uuesti püsti lausa vihast lõõmates. «Noh, näeme! Ühe ametniku võib ta pimedaks valetada, aga maailmaga ta seda teha ei saa! Homne päev on kah olemas!»

Ütles ja läks, ust lahti jättes.

Maarda raputas pead. «Seda Madist küll... Vana mees, aga äkiline nagu püss... Kui tema teha oleks, oleks mõisa homme maa pealt kadunud...»

«Ja olekski õige!» vastas Peet, kellesse naabrimehe viha näis nakatanud olevat. «Laurits oleks talle paras räästasse panna!»

«Mis sa nüüd!» raputas Leena pead. «Karda ikka jumalat ka. Õnnetust oma kaela...»

«Õnnetust... Kogu elu pole muud olnud, kui suur õnnetus. Tänu neile seal mõisas! Seal ei lasta hobustki tallis nälga surra, aga mina pidin lihase isa...»

Peet lõõtsutas, palavikuläige silmis. Nagu oleks sinna taas kerkinud too sünge, talvine õhtupoolik, mil pereisa leemekausi tagasi lükkas ja silmad sulges, et neid enam mitte kunagi avada hirmsa viletsuse ees. «Peavad tänupalvust paruni auks! No mis sa, kurat, tahad öelda...» ei suutnud Peet ennast rahustada. «Pigistas meilt viimase iva välja! Magasivilja sahkerdas maha! Pool küla suretas oma ahnuse kätte. Nüüd pannakse ta ees veel küünal kirikus püsti! Pühak valmis!»

Sama päeva pealelõunal pääsesid esimesed harkadrad põldudel liikuma. Hakkasid vohama lopsakad vaod. Lõhnav muld kiiritas päikesekuumusesse kevadise niiskuse, tuhmus kohevaks ja soojaks, valmis olles oma põue sigimiseks vastu võtma kauaoodatud ivasid. Neist uudseist vagudest näis elujulgus sirguvat kündjatelegi rindu. Ja kuigi tööhobuseid peale näljatalve oli järele jäänud vähe ja needki jõuetusest komistasid, edenes töö nagu nõiaväel. Kus muidu ei aidanud, asusid inimesed ise appi, sikutades loomadega võidu, kurnatusehigi otsa ees, näod kaamed, aga suudel naeratus. Elu oli tagasi tulnud, päev lausa õhkus temast. Jah — elu! Suuremat kinki kui see polnud neil, surmast pääsnuil, kusagilt enam loota.

Mõiski näis olevat märganud, et küla jälle kaela kannab. Simunapäevast alates oli korrategu läinud kus kurat, surejaid ei suutnud püsti sundida ka kupjakepp mitte. Aga nüüd oli aeg uuesti alustada, kahe- ja neljajalgsed tööloomad näisid rammestusest ärkavat. Kepi Tõnn, mõisa käskjalg, kõndis tarest tarre ja kandis korraldust laiali: esmaspäeval mõisa põldudele asuda. Seksajaks tuli külal oma põldudega valmis jõuda. Sellest siis tuligi, et esimene tööpäev nii pikaks venis, et päikese loojangki sellele lõppu ei suutnud peale teha.

Öösorr oli oma laulu juba lahti löönud, kui Ain harkadra kummuli keeras, laenatud ruuna käekõrvale võttis ja sellega kodu poole astuma hakkas. Hobune astus raskelt, nohisedes ja kaela noogutades pika päeva väsimu-

sest, poiss oli poetanud oma peo ta lakka ja sammus ta kõrval, midagi mõtlemata nagu inimene, kellel viimne võhm väljas ja kelle ainsaks sooviks — pääseda asemele puhkama.

Jõudnud põllupeenralt tee veerde, silmas ta kraavipervel istumas tuttavat kogu. Kas too polnud Miika Ode, külakerjus? Too, keda mõis oli juba kaks talvet tagasi armuleivast ilma jätnud ja kes nüüd käis külataresid pidi suutäisi korjamas, et oma vaevalisi päevi pikendada. Noh, kevadine päike näis tedagi nii ära väsitanud olevat, et ta täna kraavikallast näis eelistavat ulualusele.

«Mis sa siin, Ode,» lausus Ain, istujat õlale koputades. «Tule, lähme meile...»

Kerjus ei vastanud midagi enda ette vahtides, nagu unistaks millestki.

«Kuule nüüd, Ode!»

Poiss lükkas teda veel korra. Ode hakkas pikkamööda vajuma, nagu kännult lõigatud puu. Ta oli surnud.

Ain tundis, kuidas teda haaras ängistus. Ja alguses ei suutnud ta muud, kui maha istuda. Ta oli küllalt näinud suremist ja surnuid, aga see luukõhn, hall, pisike ja armetu vanamees siin maas oli enam kui surnud. Elu näis teda juba ammu enesest ära tõuganud olevat, too, mis siin kraavis vedeles, oli vaid tühi kest, mis juba pikki nädalaid kõdunemise järele lõhnas.

Jah, Liiva-Annus oli teda pikalt vaevanud, lohistanud mööda talviseid teid, magatanud põõsaste all, söötnud männivõrsetega, imenud välja tast elujäänused tilk-tilga kaupa ja lõpuks halastanud.

Nüüd näis ta juba praegu sulavat ühte kuluheinaga, millel lebas. Nagu elav tõend sellest, mida kantslis pajatati, et mullast oled sa võetud ja mullaks pead sa saama. Ta oli nüüd viimaks pääsenud sinna, kuhu määratud. Verest paakunud huuled olid lõplikult suletud nii hea kui ka halva jaoks...

Kodutareni oli mõnikümmend sammu. Ain kandis ta sinna süles.

Madis avas ukse, üllatusest silmi pärani ajades. Aga ainult viivuks. Tooma abiga viidi surnu rehetarre, lavat-

sile. Vaikselt, et mitte asjata äratada kambris magavat Annet.

Madis sulges surnu silmad, pani peatsisse rasvaküünla põlema ja jäi tummalt, sõnalausumata vaatama lahkunu kinnist, enesessetõmbunud, tuhakarva nägu.

«Veel üks... kellele ei jätkunud ilmas eluruumi... Kuigi Liivimaad kuulukse tuhat ruutpenikoormat olevat...»

«Rinnatõbi ta eluküünla kustutas,» arutas Toomas, lamajat vaadates. «Suu tal ju verd täis...»

«Viletsus kustutas,» lausus Madis ja kattis Ode näð palakaga. «Puhka, vaene mees...»

Nad jäid mõlemad lahkunu aseme ette sügavais mõtteis istuma.

Öö poetas esimese tunni. Rehetare katusel vuhistas mingi tundmatu lind oma tiibu. Küünla vabisev leek kergitas varjusid seinapalkidel.

«Vaikne mehike oli...» lausus lõpuks Toomas, pilku küünlatule küljest lahti kiskudes. «Polnud teist kuuldagi, nagu vari käis ringi. Tuli ukse taha, sirutas käe, tänas ja läks. Katsusin korra juttu teha, asjata. Tea, kas oligi päris mõistuse juures?»

«Tal olid omad, kellega ta juttu ajas. Härjad. Oma kõrvaga kuulsin korra mõisalaudas. Sosistas, patsutas, nühkis teisi. Hoidis loomi enam kui inimesi. Noh, elupäevad neljajalgsetega koos, pole ka imestada. Ta käis nende juures isegi magamas, ka peale seda, kui ta sealt ära aeti. Salaja käis, Tormi Jüri rääkis. Noh, kubjas oli ta kätte saanud ja läbi nüpeldanud. Siis oli õhtuti ringi hiilinud nagu kodukäija. Nuuksunud laudamüüri najal, et omade juurde ei pääse... Inimese hing, Toomas, on keeruline. Loomadega oli ta paarimees jah. Aga südame poolest — võib-olla rohkem inimene, kui mina sinuga...»

«Südame poolest... Kes sest küsib. Elas kui loom, suri kui loom ja mattagi tuleb looma viisi. Kirikuaia väravast ta juba sisse ei pääse...»

Madis mõtiskles. «Meie jaoks oli ta inimene ja meie matame ta inimese kombel... Viin ta homme kiriku manu. See on otsustatud.»

«Surnuaiale?»

«Mõisa viin ta...» lausus Madis pikaldaselt, pilk pimeduse küljes kinni, nagu näeks seal nägemust. «Mõisa... Isandaile silma alla. Las vaatavad oma kätetööd. Elavaile ei anta sõnaõigust, las siis surnud kostavad meie eest! Jah, las siis surnud kostavad meie eest!»

Hommikuvalguses hakkasid nad astuma. Ruun vedas vankril surnut, kel kuuseoksad olid viimseks asemeks seatud. Madis juhtis hoost, Toomas ja Ain astusid kannul. Tared olid ärganud. Kõikjal saadeti teolisi. Esimene tööpäev oli mõisasse ja teeristile kokku kuhjanud rahutud kobarad inimesi. Puhati kraavipervel astumise väsimust, kohendati toidumärsse ja kaljalasse, sõnnikuveoks valmispandud vankrid, harkadrad ja viglad ootasid opmanihärra tulekut, kel tänahommikune pruukost näis venivat pikemaks, kui kombeks olnud.

Ent opmani asemel jõudis pärale hoopis külakerjus. Kui surnuvanker teeristil nähtavale ilmus, tõusid kõik uudistades püsti. Matusekutset polnud vaja. Jäid maha hobused ja vankrid, jäid adrad ja viglad. Rahvas kogus kirikuplatsile. Mehed, naised, raugad, lapsed. Miika Ode veeres neist pikkamisi mööda, tema ees paljastusid pead, hakkasid rätikunurgad naiste silmade ees välkuma, vaikis laste jutuvada.

Lõpuks jäi ta seisma. Sajad silmapaarid tunnistasid surnuksvaevatud meest kuuseokstest asemel. Tuhkhall nägu oli tardunud, kokkupigistatud suu vaikis, ent mingisugune sõnatu kaebus näis heljuvat kõigile kõrvu ja ei olnud enam silmapaari, millesse poleks tõusnud pisaraid. Vaikiti.

Kuude kaupa leinakellasid tagunud kirik näis jahmatusest tummaks jäänud olevat. Nii rahvarohket matust polnud ta ammu näinud. Seepärast vaikis temagi.

Vaikis ka mõis. Keskhommik oli käes, aga lokulauda polnud veel keegi kuulnud. Kupjamoodi mees sibas mööda pargi puiesteed peahoone poole, aeg-ajalt üle õla vaadates.

Salkkond naisi sättis ennast pastori juurde minekuks. Mis matus see oli, kui hingekarjane puudus? Ega's jumalasõnata kirikuaeda tohtinud matta!

Sõnatoojad jõudsid tagasi üsna varsti. Ja pikkade nägudega. Döpner oli ära öelnud.

«Polevat koguduse liige...» seletas üks naistest. «Aga kirikuaed on koguduse jaoks...»

«Mis ma ütlesin,» sõnas Toomas sapiselt. «Isegi viimast eluaset ei anta sulle ilma rahata...»

Kohale oli jõudnud ka köster. Vehkis kätega, viidagu Ode, kus seda ja teist. Siin, pühitsetud mullas pole paganate koht. Eluaeg pole armulaual käinud, võib-olla isegi ristimata teine. Loom mis loom, viidagu lepikusse.

«Loom?» Madis läks näost kahvatuks. «Kes on loom!»

Köster taganes marruläinud talumehe eest, päranisilmi teist tunnistama jäädes. «Mis sa nüüd, taevake...»

«Sa vali sõnu, jumalamees!» pigistas Madis läbi hammaste.

«Päris häda...» vangutas Puldri Jaan pead. «Surnuaed on kiriku — muu maa mõisa päralt. Mata või vette...»

«Me matame ta — siiasamasse...» lausus Madis. «Muld on esivanemate jagu. Sellest oleme võetud... selleks saame... isegi kiriku enese seadust mööda. Te, köstrihärra, ärge arvake, et te toda seadust üksi tunnete...»

Hakkasid välkuma labidad ja muld kerkis värske haua veerele.

Sajad silmapaarid vaatasid, kuidas maapõu valmistus Odet vastu võtma. Toda, kelle elu näis olevat tühine ja jäljetu, aga kelle haud nüüd ometi kerkis kiriku ette kõige nähtavamale kohale, nagu mälestussammas.

Viimaks näisid ka saksad oma esindaja platsi saatnud olevat.

Mõisa poolt tuli opman. Kortsus kulmul, kaap peas, hõlmad laiali.

«Mis see tähendab!» kisas ta juba eemalt. «Kas ma pean teid seljaga mõisapõllule vedama?! Keskhommik käes, ainustki hinge...»

Opmanil jäi jutt kurku kinni. Silmanud enda ees haua veerel kunagise mõisakarjuse elutut kogu, kohmitses ta vaikides mütsi peast. Näod ümberringi olid tõsi-

sed. Ei lausutud ainsatki sõna. Aga vaikus näis vihast kisendavat. Ja vanal Kiiratsil hakkasid sipelgad mööda selga jooksma.

«Või Miika Odega ... siis asjad niikaugel,» lausus ta lõpuks kogeldes.

«Niikaugel jah ...» pigistas Toomas läbi hammaste. «Lasti inimest orjata elupäevad. Ja visati ta siis maanteele, kõdunema ... Vargaks tembeldati veel pealekauba ...»

«Eks see ole mõisa mood ...» lisas keegi. «Pead oskama rakkes surra ...»

«Jahikoeri söödavad ka vanas eas. Aga mõisasulase jaoks seda seadust pole ...»

Opman tegi näo, nagu ei kuuleks ta.

See näis vihalõkke lausa leegitsema panevat.

«Seisab kui puuslik. Ei tee väljagi!»

Keegi tõstis rahustuseks käe. Matuse ajal ei sobinud sõnelda.

Kui hauakaevajad olid omadega valmis saanud, astus üks elatanud taat Madise manu.

«Jumalasõna lugejat meil pole ... Ehk ütled ise midagi. Jumalagajätuks ...»

Madis vaatas ringi. Too polnud palve, too oli pigem sõnatu käsk.

Ta tõusis mullakünkale. Ja tundis äkki, kuidas süda ta sees taguma hakkas. Oma kuue aastakümne jooksul polnud ta veel silm-silma vastas seisnud sellise rahvahulgaga.

Nad ootasid talt sõna. Ta ei osanud rääkida nii, nagu tegid seda need, kes seda olid õppinud. Aga mis tal südamel oli, seda tahtis ta siin öelda.

«Me ... ei mata siin täna üksi ... Miika Odet ...» lausus ta valjul häälel. «Me matame kõiki neid ... keda nälg, viletsus ja ülekohus ... on suretanud ... Ja kes oleks võinud elada, kui maailmas oleks — õigus valitsenud! Muud mul teile öelda ei ole! Muu on teile endalegi selge!»

Nii lühikest jutlust polnud vist veel keegi maa peal pidanud. Aga kõik näisid tundvat, et rohkem polegi vaja. Too, kes nüüd kätest kergitatuna mullapõue hakkas vajuma, näis olevat öelnud kõik ülejäänu.

Kirikutornis hakkas taguma kell. Pikalt ja pühalikult oma nukrutsevat laulu läbi kõigi nelja luugi kevadisse avarusse paisates.

Siiagi oli Miika Ode võim lõpuks ulatunud.

Pärtlist kirikuvöörmünder ronis ähkides ja vandudes mööda tornitreppi üles. Jäi siis viimaks rusikat viibutades kellamehe ette seisma, silmad vihast leekimas.

«Kelle loaga, sa raisk! Döpner laseb su ametist lahti!»

Tõiskre Mats, vigase jalaga, kõhetu, vaevatud vanamees pühkis ühe käega silmist pisaraid ja viibutas teisega kellatila edasi.

«Laske lahti, kuradid! Laske! Saatke mindki kerjama!» ähkis ta, kurgus nutt ja viha segamini. «Aga niikaua, kui siin olen — saavad täna kellad lööma! Neid te vaikima ei pane!»

VIIMNE VIIKING

I

Kirik oli külm, hämar ja sünge nagu kuristiku põhi. Kõrgete pingikorjude varjus küürutas külade rahvas. Vasakul naised, üleni mustas; paremal mehed, samuti mustas. Too rõivaste leinavärv näis peegelduvat ka nägudes. Tõmmud silmaalused, tõmmuga viirutatud põsesarnad, tusaselt kokkusurutud huuled... Sügisene korrategu oli kuri isand, ta ei teinud tümaks üksi turjasooned, ta võttis välja viimase võhmu. Suskas köha rindu, pintseldas näole rehepeksutolmu tinase varju ja unetute ööde kahvatuse. Polnud siis ka imestada, kui aeg-ajalt istujate liikumatus reas üks või teine kühmu vajus. Uni surus sõba silmale, rammestus lükkas ninali. Kes oligi ärkvel, sellele ronisid sünged mõtted pähe. Hingamise päev võis olla hingamiseks sellele, kes orjas iseennast, kes aga orjas mõisat, sel oli muudki teha, kui tol ainsal päeval nädalas issandaga juttu puhuda. Oma põllulapp ootas, oma tare otsis taga... Mõisasalv võis ju pugu ette ajada, aga oma rukkihakk vindus alles sügisvihma käes. Mõisarehte tuulati, oma reheahi haigutas suvist järge... Ainuke vihmatu päev, see tänane, ja seegi läks looja karja tühipaljas küürutamises...

Aga valida ei olnud. Vöörmünder, too kirikukubjas, istus vanemate pingil altari kõrval, lõug vastu rinda. Üks silm käärkambri ukse küljes kinni, pastorit ootamas, teine usinasti siblimas koguduses: kas Kärtli Jaak on ikka platsis, kas Palunõmme Jüri, too sulasest väänkael, pole kallil tunnil külakõrtsi pugenud ja kas Ann, too kõlvatu vabadikuplika on ikka oma musta hinge toonud pühakotta puhtaks rookimiseks...

Vöörmündril oli oma arvestus. Iga tare ja iga hinge kohta. Too arvestus polnudki nii tühine asi, too luges

nii kirik- kui ka mõisahärra silmis. Luges mõisakohtus ja maakohtus. Kui sattusid nende palge ette, ei küsitud esimesena, mis sa tegid, vaid — kas sa kirikus käid, et oleks lihtsam vaagida, kas oled äraeksinud tall või laanehunt, kellele võllasestki vähe. Vöörmünder oli tunnismees kogu küla kohta. Tema silm pidi ulatuma ka sinna, kust kupja pilk edasi ei pääsenud... Kambri nurka, sahvri põhja, aseme varju, südamemurede soppi...

Seda nad teadsid. Ja sellepärast nad seal ka istusid, kuigi silm piilus taevakildu kivises seinas ja süda sügeles oma tare toimetuste järele. Istusid eidekesed, istusid lesknaised, istusid tüdrukud. Aga meestepool oli hõredavõitu... «Kõrtsis, kuradid,» kirus vöörmünder salaja ja ohkas murelikult.

Köhatati. Nuusati nina. Jumalakartmatu hing haigutas, teised ümberringi pigistasid lõuad kokku, kuna kiskus vägisi järeletegemisele.

Ülal, koori peal istus köster ja soris sassiläinud noodiraamatut. Oli hakkama saanud patuga, kinni pistes kortlitäie armulauaviina, aga südametunnistuse vaeva tal polnud. Küllap vist sellepärast, arutas vanamees omaette, et armulauaviin see õige viin uskliku jaoks ongi. Ega olegi patt, kui jood patu vastu määratud rohtu...

Tornis kõmatas kell.

Aeg oli pihta hakata. Köster litsus klahvidele. Orel pani vihaselt üürgama, nagu unest üles aetud sõnn.

Valesti võtsin, pärgel... vandus köster habemesse. Aga oli hilja veel midagi parandada. Alt venis üles lai, lame laulujoru. Mõlemad viisid, ülemine ja alumine, võitlesid tigedalt ülevõimu pärast nagu kaks karjapoissi külavainul, ja nähes, et kumbki kummastki jagu ei saa, ratsutasid eraldi. Orel küünra jagu ees, kogudus sörkides järel.

Kaua see piin ei kestnud.

Pastor Döpner, Audru koguduse hingekarjane tuli käärkambrist ja painutas oma lihava turja altari ette kummargile...

Too oli ammunähtud ja kuuskümmend korda aastas korduv lugu. Kogudus vaatas kombetäitmist tuimalt ja

osavõtmatult nagu kass vihmast ilma. Tõusis, kui kästi, istus, kui kästi, ronis pinkide alla põlvitama, kui kästi. Magas püsti, magas põlvili, magas istudes.

Too magamine näis kirikuisandalegi silmi hakanud olevat. Ja mitte üksi silmi, vaid ka südamesse.

Kui ta pool tundi hiljem kirikukantslisse ronis, ei raksunud mitte ainult trepiastmed raskest astest, vaid raksusid ka rasked sõnad peas, mida ta vaevu suutis kinni pidada kokkupigistatud hammaste taga. Ta ei teinud endale muret sellegi üle, et ta maakeele oskuse poolest jalutu oli. Pühakirja salmid olid tublideks karkudeks. Nendega tahtis ta virutada, nii et aitas.

Asetanud oma valged, tööst rikkumata käed kantsliääre najale, laskis pastor pilgul pikka aega tukkuva koguduse kohal rippuda, nii kaua, et pead all tõusma hakkasid ja silmadki lahti läksid.

«Mea tahan tena . . .» algas Döpner, «oma jutluse sehes nende peale mõttelda, kes oma silmad on kinni pannud Jommala palge ees, kes oma kõrvad on kinni pannud Jommala sana ees ja oma südame mede Issanda, Õnistegija ja Erralunastaja ees . . .

Mea tahan tena oma jutluse sehes nende peale mõttelda, kes põlgab mede Issanda iho ja vere osasaamist, kelle jäoks olleb armulaud üllearune asi . . .

Ja ka nende peale, kes jälle kummardap see ebajommal, kes nigo varas hoiap eemal sest pühhakodast, kes ristip sallaja ja matab sallaja, kes oma henge on erasülitanud satana ette . . .

Ja ka nende peale, kes mette ükspehnis mede Issand Jesus Kristus põle era salanud, vaid era on salanud oma leivavannemad ja oma hinge estkostjad . . . oma ülemad ja isandad . . . Ja kes on ülestõusnud kord ja õigus vastu ning painutanud oma pea se kurat melevalla alla.»

Döpner peatus, tõmbas hinge, sirutas ette oma lihava sõrme ja tõstis hääle kõmisema kuni viimsete võlvisoppideni.

«Kes on need erarikutut henged?! Kus nad on? Vatab oma otsa, kogodus, siis sa teab! Vatab teravasti oma otsa, kuni sa tunnep, mis sealt paistap. Se on satana, se on lutsiferi näggo!

Meie Önistegija räägip pühakiri läbi.
Kel körv on, se kuulgo!
Kuulgo, mes ütleb se mosese vies ramat, kakskümendkaheksas pehtük!
Agga se peap sündima, kui sa Jehova, oma Jommala sana mitte kuulda ei vötab, ega teeb tema keskut ja seadmist möda, et su peale tulevad köik need eravandumised ja saavad sino kätte.
Era neetud oled sa linnas ja era neetud oled sa maal!
Era neetud on su korv ja su leivaküna!
Era neetud on su iho sugu ja su maa vili, su hergade sugu ja su pudulojuste karjad!
Ja taevas, mis su peh peal on, peab olema kui se vask, ja maa, mis su all, kui se raud!
Jehova vötab sind lüa koera- ja sojatövega ja südame pöletusega, ja kuumatöbega ja pouaga ja viljakörvetusega ja roosteuduga ja köik ned ajavad su järgi kuni sa hukka saad!
Kel körv on, se kuulgo! . . .
Ja se kolmas mosese ramat, kakskümendkuus pehtük:
Ja kui te selle vasto ei vötab mind kuulda, sis tahan ma teid teie pattude perast veel seitset kord enamb karistada.
Kui mina teie leib saan era rikkunud, siis peavad kümme naist ühes pätsahjos teie leib küpsetama ja teie leib möödu järele jälle andma. Ja teie peate söma, aga teie köht ei peab teis saama!
Ja teie peab sööma oma poegade liha ja tütarde liha peate sööma!
Ja ma tahan teie körged paigad era kautada ja teie surnukehad teie sitajumalate kehade peale panna ja mo hing peab teie vastu tülkama!»
Döpner pidas vahet, tõmbas hinge ning pühkis higistamalöönud otsaesist. Need siin olid kõige kõvemad sõnad, mis käärkambris, piiblit sorides pihku olid jäänud. Oli olemas veel väävlijärv, hammastekiristamine ja terve Johannese ilmutamise raamat. Aga nende kõigi mahakarjumiseks oleks tal täna veel kaht kõri vaja olnud. Tulemus oli ikkagi kahtlane. Tosinajagu eidekesi

vesistas silmi, aga teised kuulasid tummalt ja ükskõikselt, nagu ei puutuks asi neisse.

Nii ta siis jätkaski, peale selle, kui oli Jehoova kättemaksu täiendanud paari hirmsama näitega Juuda rahva saatusest.

«Kadedus on teie südamete sehes! Üks äraräkimata kadedus, mis hukka sadap, sest se, kel midagi pöle ei vöib näha, et teisel midagi oleb. Teie silmad ja teie süda oleb kinni selle küljes, mis koi ja roste rikub. Aga Issanda önnistus küljes ei oleb ta mitte kinni. Ja se sulane vatab viltu se peremees peal. Ja se peremees vatab viltu se möisavannem peal. Ja te silm lähheb sögedaks ja teie süda kurjaks ja te hing läheb hukka, aga satan naerap, sest teie oleb tema perisosa. Teie teeb oma süda lahti se kuradi käsosöna peal, aga Jommala kümnes kesk teie pörab selg. Ja unustab, mis ütleb vägede Jehova. Sina ei peab mitte iggatsema oma ligemise koda, ei tema pöld, ei tema sulane, ei tema ümardaja, ei tema härg, ei tema esel ega muud, mis ligemise peralt on!

Öpetuse sana ütleb ja kel körv on, se kuulgo!

Öige kojas on vara kül, aga höela voos on tühi!

Rikas ja vaene tulevad teine töise vastu, neid köiki on Jehova teinud!

Rikas valitseb kehvade üle ja kes laenuks vötab, saab selle sulaseks, kes temale laenab!

Ja era unustab, armas kogodus, mis ütleb apoostel Pauluse ramat Kalatia rahvale:

Iggaüks peab oma koormat kandma!

Ja seesamma apoostel Pauluse ramat Timoteusele ja Titusele!

Sulased, need pidagu oma isand köige austuse väärt!

Tuleta nende meele, et nemad vürstide ja ülemate vastu alandlikud on!

Ja löpuks apoostel Peetruse ramat teine pehtük:

Teie, sulased, kuulge nende sana, kes teie isandad on, kartuse ja väristusega.

Kuuleb kogodus, mis ütleb pühakiri! Kartuse ja väristusega! Aamen!»

Too — väristusega — kajas värisedes tükk aega ringi kiriku kõrgete löövide all. Kui ta kustus, oli hingekar-

jane oma palja pealae langetanud lihavate rusikate kohale ja palus. Ei palunud kogudusele leiba, vaid alandlikku meelt. Tema oli hinge karjane. Ju ta siis pidi teadma, millest neil seal all kõige rohkem puudus oli.

Aga et ka paluja ise tolle alandliku meele mahatulemise üle kahtlust tundis, sai peagi selgeks. Palve oli hea asi, aga käsk oli parem. Nii ta siis jätkaski:

«Kogodusele on teada anda meie köige armolikuma Liivimaa generalguvernööri graf Dahlbergi publikatsioon, mis on kästud veel kord ette lugeda körgeaulise konsistoriumi märamist möda köigis kirikukantslites.

Meole, guvernörile tuleb paljost paigast teadaandmisi: hakenrihterite ja makohtute poolt, et sest ajast kui söda on kulutatot meie armolise kuninga — majesteedi poolt se Venne keiser vasto... vastohakkamisse ja sanakulmatuse vaim on talorahva seas jälle pead töstitamas. Möisavannemaid ei austatama, rigimaksud mitte makstama, söaväe ja teokohostus mitte teitma. Kurjus on töusnud sureks ja mässamine hirmsaks, seperast on tulnud paljos paigos söaväeülemate komando keskut maksma panna, nagu Vannamöisas, Udriku, Orrava, Kavastu ja Rätla möisas. Töikvere möisas on hukkaläinud henged töstnud käe möisavannema Wrangelli ello vastu...»

Pastor pidas jälle vaheaega, lastes pilgu altkulmu üle kantsliääre libiseda.

«Selle hirmsa teo perast olen mina lasknud need süüdlased kinni vötta, kohtomöistmise alla anda ja otsust möda ärra hukata ratta peal neljaks kiskumise läbi. Ärrahukatute ihod olen mina lasknud kolmeks ööks ja päevaks velja panna avalikute kohtade peale... Olgu se vimane hoiatus, et köik tallupojad, kes näitavad ülles sanakuulmatusse vaimu nink mötlevad seh läbi mitte teita oma kohus, leibategemisest ja mu maa tarvis ollevast töst nink koguneste töstab käsi möisavannema vastu, saab antud raske ihonuhtluse alla nink välja aetud maalt nink möistetud surma nuhtluse läbi...

Selle kohta ütleb öppetusse sana: Jehova silmad on köiges paigas ja vahivad kurjade ja heade pe'el. Kurl karistus saab sellele, kes öige teerada maha jätap; kes noomimist vihkab — peab surema! Aamen!»

Ta oleks oma epistleid veel tükk aega lugenud, sest patustest polnud puudu: kirikumaksude mittemaksjaid, hingamispäeva mittepühitsejaid, roppude laulude lauljaid, oma käe peal paariminejaid, sakramendi salgajaid, porduelu elajaid, kirikuheinte vargaid, mõisametsa rüüstajaid, laimujutu levitajaid, juuste lühikeseks pügajaid, mütsi mittekergitajaid ja muidu viltuvahtijaid. Aga lühtrite palav lõõsk võttis tahtmise jätkata, niigi nõretas kraevahe higipisaraist. Äianud taskurätikuga üle kukla, sulges ta klõpsuga raamatu ja kõndis minema.

Orel kergitas õhku lõppkoraali ja vöörmündrite usinais kätes hakkasid kõlksuma korjanduskarbid. Kõlisesid krossid, kõlises vaeste vaagitud vask. Ja torniski hakkas kõlama kellade kumisev nutt.

Teenistus oli lõppenud.

II

Pühapäeva hommikupoolik oli tõsine aeg, mis pühendatud kolmainule. Isegi rohi ei kasvanud sel ajal. Keskpäev aga kuulus selle eest kuradile. Tema teenimine algas üle maantee kiriku vastas asuvas mõisakõrtsis. Mõnigi võis imestada, et kuidas need kaks, pimeduse ja valguse tempel, naabriteks olid sattunud. Ja et kuidas üks võis teist sallida. Aga teadjamail — ja neid leidus, polnud asi saladuseks. Peremees oli ju üks. Mõisahärra Wulff polnud üksi viinaköögi ja kõrtsi pärisperemeheks, vaid ka kiriku ja koguduse eestseisjaks. Ja kirikhärra Döpner polnud üksi kirikhärra, vaid ka kirikumõisa pärisperemees. Ega tallegi olnud saladuseks, kuidas kirikumõisa salvedest kõige enne taalrid kätte saada, ilma et nende järele vajanuks Pärnusse ja Rootsi reisida. Viinaköök oli neil parun Wulffiga ühine. Eks siis kõrtsi lettki käis kahasse, samuti kui too taaler, mis leti tagant sigines. Döpner oli kange sõitlema seda, kel raha jätkus ainult kõrtsi jaoks, kes aga kirikule oma võlad oli tasunud, selle vastu tal nurisemist polnud. See, poolametlik kokkulepe mõisa ja kiriku, raha ja südametunnistuse, patu ja andeksandmise vahel oli saanud kir-

jutamata seaduseks. Vöörmündrite asi oli vaadata, et vaene ei laiuta, muu poolest võis too kuradikabel ennast sisse seada, nagu soovis.

Vanatühja «kogudus» oli täna rohkearvuline. Ta oleks veelgi rohkearvulisem olnud, aga sees polnud ruumi teps enam. Too osa, mis külalistest üle jäi, rippus sülemina kõrtsi ukseesisel ja õuemurul. Karja-jaak ulatus kortlite põhjas ka siia, käis ringi, lükkas meeste päid kuklasse, kulises kurkudes, näpistas kõhus, kiskus silmi kinni, pani kiruma, ähkima ja seina najalt tuge otsima.

Päris pillerkaar aga käis siiski sees. Vaese mehe pidu polnud muidugi see, mis rikka oma. Polnud kroonlühtreid, hõbepeekreid ega hanekintsu. Kõrts katsus odavamalt läbi tulla. Neljast kiviseinast, madalast laest ja plekk-kortlist laual — aitas. Laetala küljes rippus rasvalamp, ent temagi tossuke virvendus ei suutnud paljut aidata nappi päevavalgust, mis kitsast, trellitatud aknast vaevaselt sisse ronis. Tagaseinas, niiske kivise võlvi varjus kõhutas priske viina-aam, teine ta kõrval ootas järge. Pikkade, ristjalgadega laudade taga küürutasid külg-külje kõrval külamehed — kummutasid kortleid ja sülitasid suupiste asemel põrandale. Leivakott asja juurde ei kuulunud. Too käis kaasas reisimeestega. Õige mees oma suud palukesega ei tsurkinud, kui viinajärg käe oli.

Jutt ronis mööda hämarat, hingeleitsakust tiinet ruumi ringi nagu lõputu lohe, kel sada saba ja tosin päid. Kuuldused Rootsist või Kuramaalt, sõnumid Torist või Vigalast, uudised rannast või linna pealt, kõver kõne Kupu Kaie kimbatusest või Riksu Roosi kosjadest — kõigil oli elamiseruumi. Ruumi oli isegi sihukesel sõnal, millele mujal elamisõigust ei antud, ja mis, kui juhtus sattuma opmani või kupja kõrvaauku, võis ka kõneleja kaela kõveraks käänata.

«Tea mis see kerkosaks seal kantslis täna nii kangesti sajatas?»

«Kuulsid ju — «sanakuulmist» olla vähe . . .»

«Vähe jah. Ja veel vähemaks jääb . . . Ega's see tühipaljas ähvardamine . . .»

«Kuidas tühipaljas! Neljaks tõmbasid . . .»

«Tervet rahvast sa neljaks ei tõmba!»

«Riia pool kandis ... olla pooled mõisad sakstest lagedad. Kel jalad kannavad, paneb linna ...»

«Ise hoiavad nahka, kui aga mats vikati nurka viskab, on kuri karjas!»

Pärnust päritolev pistemaaker-vokimeister kohendas põlvel tööriistade kotti ja teadis pajatada enamgi. Et teisel pool Tartut, Oraval, olla maamehed mõisaga päris lahingut pidanud. Kõik tassitud laiali. Tragunidki polla jagu saanud.

«Seal oleks kulunud endalgi sekka lüüa ...» arutas Vesse Mart. «Manti kas või jalaga segada ... Jaah, sakste ajad hakkavad raskeks minema. Enne kärpis kuningas tiibu. Nüüd sätib maameeski malakat. Saavad vatti ülevalt ja alt ...»

«Ää sa looda ühti!» venitas Puldri Jaan vastu. «Kuningas tiab paremini, kes talle abimeheks passib. Sina või parun. Mõis saab oma õigused tagasi. Ja kuhjaga. Ei saksata ole veel ükski kuningas pukis püsinud ...»

«Tõsi-tõsi ...» lisas keegi. «Mul lellepoeg tuli tunaeile Riiast tagasi. Seal kuulukse koa, et parunitele hakatakse mõisaid tagasi andma. Ja tulebki välja, et opman mullu õigust rääkis. Selle kohta, et Wulffil olla varsti pärishärra papred käe. Noh, siis sa, vennas, enam kõvasti ei kõhata ...»

Mehed vaikisid mõtlikult. See uudis ei teinud rõõmu.

«Sa risu! ...» sülitas Jaan lõpuks vihaselt. «Lähebki Rõima Pärtli ettekuulutus täide. Et astume kõik mõisatalli ukse alla oma turjanahaga kinni maksma leivapalukest, mis tookord, nälja-aastal mõisast võetud sai ...»

«Pärtli, lolli, ettekuulutus või asi,» pistis keegi vahele. «Korjas mõisaköögist peatäie lora. Sealt see talle kõrva pannakse, et ta seda mööda küla ringi veaks, nõrgavereliste hirmutamiseks ...»

«Loll oled sa ise,» tähendas Puldri Jaan. «Kus suitsu, seal tuld. Pärtel, mait, tunneb lõhna. Tiab, millal ja kelle poole hoida. Eks sa kuulnud, mis ta siis laulis, kui Wulffil sõit sehes oli. Ise varastas teisega kahasse, aga kus kirus! Audru mõis olla röövlikoobas ja mõisavanem selle pealik, kes isegi tema ausa nime ära määrinud. Aga

nüüd? Rentnik Wulffist on saanud parunihärra Wulff. Jookseb nagu koer kannul, nina saksa püksip...»

«Sakste sabarakk on ta alati olnud...»

Vesse Mart vidutas silmi. «Eks igaüks katsu nii edasi saada, kuida oskab. Kes kümne küüne varal, kes kintsu kaapides...»

«Kes teise seljas sõites...» suskas Puldri Jaan vahele.

«Maksa nii kergelt kah kohut mõista... Küllap igatseb temagi mõisaikkest lahti. Ei adramees saa mõisat armastada...»

«Tore adramees!» vihastas Puldri Jaan. «Vabadik tal adra ees. Salaja ta seda mõisat just armastabki, kuigi vahest näo ees kirub. Mõis on ta elu, ta leib. Mis on Pärtel mõisata?»

«Õigus! Võta tal kaelast too mõisakohtumehe ametraha, vöörmündri istepink kirikus, kahanda adramaa veerandiku peale, saada sulased laiali ja istuta vabadikud oma leiva peale! Mis jääb Pärtlist järele, äh?»

Laua otsa sigis vaikus.

«Ega paljut küll jäägi...» lausus lõpuks Mart, kes seni oli vastu vaielnud.

Kortlid kergitasid uuesti põhja. Ukse vahelt trügis kõrtsiruumi salkkond üsna kaltsus vennikesi, kellest võis juba lõhna järele ära tunda mõisasulaseid.

Kõrtsmik ei hakanud ennast tulijate pärast kergitama. Neil seal polnud krossi taskus, aga väljaviskamine polnud siin majas kombeks. Külamehed neid kostitasid, see oli juba põline pruuk. Ja temalgi oli kama kõik, kelle kõrist too kinnimakstud viin alla voolas.

Kõige ees tuli, küünarnukkidega teed tehes, pikk, rõugearmiline, laiaõlgne mees, kelle astest võis juba öelda, et ta polnud tallanud ainult vao vahet. Oli tegemist teinud ankruga, mille nahassetipitud kuju takuse särgikaeluse vahelt vastu vilksatas. Selle põlise meremehe minevikust liikus külas igasuguseid kuuldusi, mis ta tuttavaks oli teinud nendegi silmis, kes teretuttavad polnud. Kuuldusi, mis mõne arema sundis temast kauges kaares mööda minema, aga mehi selle eest lugu pidama. Ta oli kandnud vangiraudu, tõsi. Aga raudu kandsid ka need, kes õiguse eest väljas olid. Ja sundija suretamise eest võis seadus küll hukka mõista, aga küla

polnud seda senini veel kunagi teinud. Tema silmis oli Tormi Jüri jäänud meheks, kellega passis patsi lüüa ja nõu pidada. Sest ta ei ulatunud teiste omasuguste seast üle mitte üksi kasvu, vaid ka aru poolest. Tolle poolest, mille järgi meest meeste seas vaagiti, ükskõik, kas tal oli taalrit laualepanemiseks taskus või mitte.

«Istu, Tormi Jüri . . .» hõikas keegi. Tehti ruumi. Uustulnuk istus, jõi pakutud viinakortli ainsa lonksuga põhjani ja äigas käelabaga üle ruuge habemevõra.

«Ole meheks, Madis, kostitamast! Ja selle eest, et sa viha ei pea. Mäletad, kui olime mõisaaida ees rinnutsi koos?»

«Mis möödas, on möödas . . .» noogutas Adruneeme Madis. «Tühja sest enam, mis kolm aastat tagasi juhtus.»

«Ega's muud, kui seda, et oleksime pidanud siis mõnel mehel pea kuklasse keerama, vat mis . . . Tolle, Kiiratsist opmaniga eesotsas, kes mul näo täis valetas.»

«Oleks pidanud jah,» noogutas Madis. «Ega vist maakohuski oleks selle peale kurja nägu julgenud teha, ülekohus oli ju käega katsuda. Aga sai ju ustud ülemuste sisse linnas . . .» Madis sülitas. «Surres saad targaks . . .»

«Viska veel, va kaim . . .» pakkus Madis Jürile. «Tean su põlvekest. Ime, et teile veel hingamispäeva õhtugi hingamiseks vabaks antakse . . . Nüüd rehepeksu ajal, kus külast teolisedki ööd ja päevad kupja kepi all küürutavad.»

«Hingamispäeva . . .» viskas Jüri käega. «Kirikisanda sõna maksab ainult ta suus, ei mõis selle järgi käi. Ise tulime ära. Opman jäi rusikat viibutama.»

«Ise tulite töölt ära?»

«No ja siis? Mis nad ikka teha saavad?! Kahandavad toidumärssi? Las kahandavad, söönuks sest nagunii ei saa. Annavad kere peale? Las annavad, nahk seljas parkimisest juba paks. Ussi-Maarjapäevast saadik pole sõba silmale saanud. Aovalgeks lõpetad rehe, kaks tundi magamist, siis linu rabama või naeripõllule või metsa raiuma . . . Puusepaks tulin siia, aita ehitama, aga nüüd laoti seitse ametit selga. Paranda vankrit, kohenda hobuseriistu, lõhu kive, põleta lupja, tõmba

lõõtsa, vea vett, kaeva kraavi. Ime et veel prouat küürima ei kutsu...»

«Too sulle kõlbaks jah...» irvitas keegi vahele.

«Kiitis, saatan, kui mind siia tõi, et ole nüüd tänulik. Jalaraudadest ostsin su lahti. Kümme taalrit maksin. Saad vabaks meheks, kui aida ja talli lõpetad... Nüüd juba kolm aastat mööda, aga orjusel pole lõppu nähagi. Kuigi too kümme taalrit on tal juba kümnekordselt taskus ja hooned ammu katuse all... Mida rohkem tööd rügad teha, seda enam teda turjale saad. Keera nagu liivast köit... Isu sai otsa. Aitab mulle. Siit saab vähemalt pealäiegi...»

«Ju ta on...» möönas Peetki. «Ega's mõisaorjal vakuraamatut ole. Tema tööpäevi loeb opman silma järgi.»

«Sitta sest arutada...» sülitas Jüri, sirutades kätt uue kortlitäie järele. «Niikuinii panen minema. Merelt tulin ja merele lähen tagasi. Meri, vennas, on ainuke, kus veel hingata võid. Tuhat teed ja ei ühtki peremeest...»

«Pole see minek nii kerge. Mõisapolitseil on omad käsud ärakaranud pärisorjade kohta. Ega ole kohta, kust sind välja ei saa nõuda,» arutas Madis. «Minejaid on ennegi olnud. Keda maha ei löödud, see toodi tapiga tagasi, reisukiri keppidega selja peal...»

«Üks ta kurat kõik!» Jüri häälde oli karanud viina najal püsti ajanud trots. «Enne suskan Wulffile tule räästa, siis aidaa! Sõja aeg! Põrsaski poeb aia vahelt välja, mees ei pääse siis põrgust! Skool!»

«Skool!» hõikas teine mõisasulane, alustades laulu:

«Parem põlv on põrgudena
kui on meie mõisana,
kurat siin pandud kubijaksi,
pagan valla päälikuksi,
saadan seatud kilteriksi...»

Hämar, vihmasombune kõrtsiruum lajatas vastu kümnetest häältest. Nurgas istuv pistemaaker, kes seni oli naabritele jaganud mälestuskilde pikkadelt kaubateedelt, oli paunast, kammide ja harjade vahelt välja otsinud reisikandle ja jätkas sellel, kui mõisasulased omaga lõpetanud olid, setudelt kuuldud rahvaviisi.

«Milles neo herra nii ilossa,
milles näil provva nii punadsõ,
nee omma vaeste vaeva läbi
tütarlaste tüo läbi
perisorje ohu läbi...»

Puldri Jaan, tublisti tuuris, vedas oma käe pistemaakri kaela ümber. «Lõbusamalt, vokilõhkuja! Laulame parem reisimeeste laulu, toda uut!

Kord Riia linnas käisin ma,
sain tutvaks kena provvaga,
tal kleit oli pika sabaga,
lakk peas püsti nõelaga...

Jaa, mehed, vat see on alles linn... Kirikutornid sihukesed, et kui otsa tahad vaadata — heida pikali, muidu murrad kaelaluu... Mullu sügisel, õkk... kui käisime viinavooris... eksisime seal ära. Kolm ööd ja kolm päeva, jummal sundku, kihutasime ringi — välja ei saa! Ma siis ütsin — paneme otse, Rein! Noh, siis saime tulema...»

«Läbi seinte või?» päris keegi irvitades.

«Kuidas juhtus... Kust läbi ei saanud, hõkk... tulime üle. Tuline jutt käis taga...»

«Kümme pange viina pistsid tee peal pintslisse...» kirus keegi. «Wulff pidi pärast naha seljast tõmbama...»

«Sai aadrit lastud jah, neile mõisa-aamidele... et külm, hõkk... neid lõhki ei lööks...» luksus Jaan, oherdit püksitaskust välja vedades. «Riist on aus... sellega hakkan varsti vanale Wulffile enesele... Keeran p...e, saan osagi oma verest ja vaevast tagasi... Noh, laulame, mehed, jõnkadi juulat... Sina — Tormi Jüri, juhata, hõkk...»

Tormi Jüri mustendavate kulmukaarte all näis süttivat rahutu säde. Tõusnud püsti pingi najale ja ajanud oma pugu nii pikalt ette kui selgroog kannatas, algas ta jämedal häälel:

«Võttab kuulda se öppeduse sõna... armas kogodus. Seitsmes psalm enne pörguvalulaulu... Andkem kanget joomaaega sellele, kes on hukka minemas, et ta unustab oma vaesuse...»

«Ja se esimene ja viimane Moosese raamat, kirjutatud vanakuradile endale!» üürgas Puldri Jaan tagantpoolt vahele. «Era joo mitte enam vett, ellik võta pisut viina oma sisikonna perast ja oma sageda pödemise perast!»

«Oamen!» joristas nurgast tõrrepõhjaline hääl.

«Oamen!» karjus kõrtsitäis rahvast vastu.

«Paruniherr Wulffi, opmaniherr Kiiratsi, kolme sarvega kuradi ja kõigi ta sakstest sabarakkude nimel!» jätkas Jüri. «Võtab kuulda, kogodus, need kümme keskut, mis valmis vaagitud perapõrgus ja kirja pandud maarahva säeduseramatus Lihvlandimaal, halleluuja! Sina, mats, peäd paruniherr armastama ja oustama niikaua kui sinnu patused kondid kubja kepi een püsti seisavad!»

«Oamen!» üürgas vastuseks kuradi kogudus.

«Seitse päeva nedalis pääd sa tegema rakmepäevi, kolm veel otsa jalapäevi, iga öösi eritego. Mis üle jääb, olgu so peralt, sest ma tahan so vastu armuline olla!»

«Oamen!»

«Sina ei pää mitte himustama seda, mida koi ja rooste rikub, sest seda köik, mis sul oli, on ja saab olema, tahan ma omale hoida, et so nörk hing ei läheks mitte kiusatuse sisse! Tömba oma vöö kövemini kinni oma keskpaik ümmer, kui sa istud maha silgusaba söma, et sa oma köht tühi ei tunne ja et lihahimmo so üle võimust ei võtab!»

«Oamen!»

«Kui opman lööb sind parem pösk peale, siis säeb ka vassak ette, et kubjas saaks kah oma osa anda! Ole kannatlik, kui sa jalgpakus istud ja röemusta, kui vits on selka peel, sest see sünnib su hinge harimise perast! Seo oma suu kinni, kui sa möisa pahmast tallad, et sulle kuri möte päha ei tiku. Ja era unusta mitte, et haganapuru so köhus, öhk so ümmer ja maa, mis so jalatalla all, on so perisherra jago!»

«Oamen!»

«Ja kui sul on kaebada minu pääle, siis kaeba Jehovale, sest ta on pitka meelega, helde ja annab andeks seitsmekümne seitsmest pölvest sadik! Oamen!»

«Oamen!» kostis kogudus.

Tormi Jüri tühjendas temale ulatatud kortli. Tõstis

siis käe, et peatada mühama löönud naeruköma ja jätkas samas vaimus . . .

Kõrtsis oli kõigil meri vaid põlvini, aga ukse taga seisis üks, kel mure kippus juba üle pea tõusma. Aesoo Leena oli oma küljeluud kõikjalt otsinud ja viimaks ta suure surmaga kortli tagant kätte saanud, tirinud siis välja värske õhu kätte lootuses, et saab mehele teise tee jalge alla soovitada. Aga see oli täna tõrges nagu sõnn, keda rohumaalt ära tahetakse vedada.

«Noh, mis sa must siis tahad? Ää siin hakka oma epiistliga, muidu . . .»

Leena nägi, et kurjaga asjast üle ei saa. «Mis sa nüüd, meheke. Ega's ma mõelnudki. Ainult et oled ju küll juba istunud. Tule nüüd köstrimajja koa, kas või tunnikesekski.»

«Või jälle piiblitundi . . .» tusatses Peet. «Pole käinud, ega lähe!»

Leena kargas äraminejal hõlmast kinni. «Pea nüüd, hull . . . Köstrihärra ise kutsus sind. Ütles, sul, Leena, ontlik mees, las tuleb koa. Mehi niikuinii pole olla, naiste kohus on neid . . . Noh, ma ju lubasin!»

«Jäta!» rähkles Peet vastu. «Rõima Pärtel teil on, istuge ja laulge või viimsepäevani!»

«Jälle Rõima Pärtel sul risti ees. Ega's ta katkutõbine ole. Jumala ees oleme kõik ühesugused!»

«Lase lahti, eit . . . Ei taha ma temaga ühesugune olla, ega saa must vöörmündrit. Kas sul see ikka veel selge pole?»

«Või siis tõesti hakkad issandat ära salgama . . .» virises naine.

«Issand ja issand . . .» vihastas Peet. «Muudkui ratsutavad teise seljas, silmakirjateenrid. Ei issand sinu köstriga ühe laua taha istuma hakka. Ja mina koa mitte . . .»

Leena vaatas mehele tükk aega järele ja ohkas. «Kuradi võim käib üle kõige . . . Ott, kus sa oled!» hõikas siis poega. «Hakkame nüüd köstrimaja juurde minema!» Aga Ottki oli osanud vahepeal jalga lasta uue testamendi võlust lugu pidamata.

Üksi jäänud pereema istus kraavipervele ja pani käed risti. «Kuidas isa, nõnda poeg . . . Paganad, püsti paga-

nad...» Vaatas ahastusega kirikutorni otsa, aga see seisis tuimalt ja osavõtmatult, nagu poleks tal üldse asja talunaise muredega...

III

Kirikhärral endal polnud aimugi sellest, et pealelõunatund oli talle soetanud võistleja elutõe seletamise alal. Võistleja, kelle sõna näis palju jõudsamalt mõjuvat, kui tema, pastori oma.

Döpner polnud põlanud pooleverstalist jalavaeva, et vantsida koolimaja juurde, järele katsuma õpilasi ja ka õpetajat. Lagunenud õlgkatusega vanadusest upakile vajuv tõllakuur mõisaõue tagasopis jahmatas enese hoopis kössi, nähes kõrget külalist. Viltuvajunud ukseniru ragistas piitasid, et sisse lasta vaimuliku lopsakat keret. Pastor kohmitses tükk aega pimedas eeskojas, enne kui lingi pihku sai. Lükkas tagumise ukse valla. Tosinajagu talulapsi, märgates külalist, katkestasid veerimise. Suuremad tõusid jahmatades püsti, silmis tumm hirm üleni musta riietatud lummutise ees, kes käsutas põrguväravaid ja võis terve küla kantslist olematuks needida. Väiksemad istusid, suud ammuli, laua ääre varjus nagu hiirepojad.

Döpner vedas võidunud kolmjala tagumiku alla. Pani uue testamendi ja katekismuse lauanurgale ning avas mantlinööbid.

«Terre, lapsed!»

Vaevukuuldav sosin kostis vastuseks. Hirm oli suudki sulgenud.

«Mäh...» urahtas pastor. «Teregi ei oskap...» Laskis pilgu üle lähemalseisja kehva riietuse. «Mis kolilaps sa sioke oled? Vammus nagu hernehirmutisel... lipp lapi peel. Nina tatine... Hiuksed harimata...»

Kaheksa-aastane mehike jõllitas talle otsa taldrikusuuruste silmadega. Poetas ehmatusega leivakakugi põrandale.

«No-noh... Tõstab üles ja annab suud...» õpetas pastor. «Leiba sa süüa oskab. Aga kas sa seda ka teab, kes sulle see leib igapäev annab?»

«Isa . . .»
«Isa annab sulle vitsu, kui tarvis . . . Taevaisa oleb see, kes annab meil see igapäevane leib. Taevaisa . . . Teab sa, poiss, kus on taevas?»
Vennikesest polnud asja, see oli hirmuga maa ja taeva segamini ajanud. Aga keegi tagantpoolt andis õige vastuse: ülal.
«Noh, nii . . . Ja mis te siis taevast veel teadma? Kes seal veel olema? . . . Kes istub isa parem käsi peal?» Oodanud tükk aega vastust, vangutas kirikisand pead. «Poeg istuma seal. Onistegija. Ja üleval, kes lendab? Noh . . . täht peega hakkab peale! Kas räägitud ei olep?»
«Päike!» hõikas keegi.
«Päike jah . . .» kilkasid paisu tagant pääsenud häälekesed. «Päike . . . Tähed . . . Maakera kah!»
«Või maakera . . .» tusatses pastor.
«Maakera neh . . . See on ümmargune . . . Ja käib ringi . . .» tahtis keegi oma teadmistega hiilata.
«Või keib . . . Ja kus tal need jalad on, eh? Ennemuiste juttu õppedatakse teile, aga see mis vaja on, seda mitte. Kus see koolmeister ise olema!?»
«Oma poole peal . . .» vastas üks hakkajamaid, osutades uksele teises seinas.
Pastor tõusis ja avas ukse koolmeistri ubarikku. Hämarduvas ruumis, mis lehkas kiviseinte rõskuse ja kopitanud õlesasi järele, küürutas armetu laua taga veel armetum inimkogu. Tõusis püsti, põse varju poetades pooljäratud leivapalukest. Lükanud peoga üle õlgaseme heidetud kaltsu, mis täitis nähtavasti teki aset, kummardas.
«Jumalime, kõrgeauline õpetajahärra!»
Pastor ei võtnud pakutud istet.
«Ah siis sina olemagi see mees, kes on otsustanud taevas ümber tegema, eh?»
Koolmeister ajas silmad pärani. «Taevast ümber tegema? Ei mõista, õpetajahärra . . .»
«Nojah. Isa, poeg ja pühavaim olema sa sealt minema kihutanud, ennemuiste jutud — asemele pannud! Sinu oleb siia õppedama pandud see kõigekõrgema tarkus, aga mitte inimeste rumalus! Moistab, koolmeister! Miks nii vehe tena kirikus oleb, neid lapsed?»

«Haiged . . .» seletas koolmeister. «Ja karjas . . . Vaese rahva asi, iga töökäsi kallis.»

«Vaesus ja jummalakartmatus, koolmeister . . .» õpetas pastor, «on paarimehed . . . Noh läki, kuuleb, mis sul lapsed veel oskama . . .»

Magister Henricus Stahli käsi- ja koduraamat avas oma võidunud leheküljed. Nösuninalise plika peos hakkas ronima õlekõrs. Värises ja hüples, vedades oma kannul lapse kogelevaid sõnu.

«Nedt vihs pehtükit meddi põhast risti oppetusest . . . Se essimenne kesk — Sinnul ep pea . . . vat töist jummalat minno eddes ollema . . .»

Pastor noogutas armulikult. Pärinud veel teise, kolmanda ja neljanda käsu seletust, sai vastused, mis rahuldasid.

«Noh, nii . . . Aga nüüd . . .» tõstis pastor näpu, «lööb se ramat lahti. Ükstaköik meskohast lahti ja loeb.»

Tüdruk ei kohkunud ette pistetud uue testamendi ees. Raamat oli küll võõras, aga tähed tuttavad.

«Aga hooratöö perrast, olgo iggaühel omma naene ja iggaühel olgo omma mees . . .»

Koolmeister köhatas. Pastor näis veidi ehmuvat ja lükkas eemale Korintuse raamatu kuldaväärt õpetused, mis lugeja kõrvad olid punetama pannud.

«Seda pöle vaja. Parem vat siit . . .»

«Joksep üks sullane . . .» algas poiss akna alt, «tema perremehe jurest erra enne ko tema ast veljass on tenitut, siss kaddub temma palk keik, sest sap se isandt üks kolmas ossa, nink üks ossa se kirk, nink kolmas ossa se kes kaivap . . .»

«Vot nägema lapset . . .» raputas Döpner näppu, «mis on pattupalk . . . Luggeminne on selge. Nüit jääp veel pääst ülesütlemine. Sina tütriklaps, mes om su nimmi?»

«Anne.»

«Ja kust leivast?»

«Adruneeme.»

«No vat, Anne, ütleb mul midagi pääst. Üks ilos psalm!»

Annel polnud palutud psalmi kusagilt võtta. Seda poldud temale veel õpetatud. Aga et kirikisandale mitte võlgu jääda, kasutas seda, mida teadis.

«Laula, laula, suukene,
liigu, linnu keelekene,
mölgu, marja meelekene,
ilutse, südamekene,
küll saad siis ka olla vaida,
kui saad alla musta mulla,
valge laudade vahele,
kena kirstu keskeella.»

Tüdruk vaikis, kuid nähes, et teda kuulati, ladus välja viimase, mida oli äsja õppinud Aini käest.

«Miks on meil maad madalad,
õlgikatused kadalad?
Siit on meie maad madalad,
õlgikatused kadalad,
et on mõisia külassa,
vallasööja vainulla,
see sööb härjad, see hobused,
lehma vatsast sööb vasika,
sea põuest põrsakese,
lamba tagant tallekese...»

Pastor ajas pea õieli, nagu oleks talle herilane kõrvaauku roninud.

«Hulluks oled, tüdruk, läinud? Kes sulle see lorilaul õpetas?»

Tüdruk ehmus ja jäi vait.

«Kes?»

Vastust ei tulnud.

Döpner tõusis püsti ja otsis sõnu, millega kurjategijat nuhelda. Aga tütarlapse silmist vaatas talle otsa selline süütus, et ta muud ei saanud teha, kui välja rutata, ust selja taga kinni lüües.

Koolmeister katsus temaga sammu pidada, pobisedes vabandusi. Pastor käratas talle näkku kõik, mis tänane päev oli hingele kogunud. Et Forseliuse seminar laseb välja ainult mässajaid, kelle koht oleks vanglas, aga mitte koolimajas. Et see siin pole kool, sest siin ei puudu üksi Õnnistegija pilt seinal, vaid ka pühakiri laual ja ristiusu vaim laste südames. Et see on röövlikoobas, aga mitte kool. Ta tahab selle kohta veel homme mõisas asja selgeks teha. Ja kui vaja, ka konsistooriumis. «Jäta mo hing, sa pagan!» käratas ta koolmeistrile ja kiirendas sammu.

See jäi seisma, tõstis pikkamööda mütsi pähe ja silitas südametäiega. Lapsed ootasid temalt asjatult vihapuhangut. «Minge nüüd koju pealegi...» lausus ta lõpuks. «Teie pole milleski süüdi... Süüdi pole ka mina... Süüdi on...» Ta ei lõpetanud, silitas ainult laste päid.

Kui nad olid läinud, jäi ta kesk tuba seisma. Noh, selle ühe tündri rukki ja magamistalli eest poleks ta seda ametit üldse pidama hakanud. Talusulane sai ju kaks korda enam. Armastus laste vastu oli ta siia toonud. Armastus nendesamade pisikeste, uudishimulike silmakeste vastu, mis ta suust ootasid teadmisi võõrailt mailt, kaugeist aegadest, uusi sõnu, uusi laule, uusi muinasjutte... Nagu tema isegi oli kunagi oodanud oma äti suust. Mida tohtis ta neile pakkuda? Neile kümneaastastele inimesekestele, keda kodu saatis isegi pühapäeva hommikuti teele kesise suutäiega ja katkiste pastlakestega. Kelle jaoks juba homne päev pani tallele rakmepäevade raskuse, mõisaorjuse mõru leiva, oma tare talitused... Mida oli tal neile pakkuda uue elu hakatuseks? Rahulolemise rabedat, petlikku palukest, taevaõndsuse tulutut troosti? Todasama, mida ta igapäev ise oma turjal tajus? Ei, kui paremat ametit polnud, siis see ka polnud amet...

Koolmeister ohkas ja hakkas oma nappi vara kokku korjama.

Samal ajal tõttas Döpner, süda ääretasa tulist viha täis, mõisa poole. Ja-jah! Tõde, too oli tulnud laste suu kaudu välja! Külakatsumistel polnud selliseid asju juhtunud. Vanemad oskasid lõugu pidada, ükstakõik mida nad ka ei mõelnud. Aga need, lollikesed, lobisesid välja... Ei selle hukkaläinud karja jaoks aidanud enam sõna, siin oli raudu vaja. Sõna võis sigida seal, kus selleks oli põldu. Siin polnud muud kui kõrb.

Mõisauksel põrkas ta kokku Pärtlist vöörmündriga. See tõttas ähkides trepist üles, nagu oleks tuli püksites.

«Mis sa hull tormad!» kurjustas pastor.

«Mõisahärrat otsin...!» ägises Pärtel.

«Mes lahti?»

«Mäss, pastorihärra, mäss! Kõrtsis teotatakse juma-

lat! Tormi Jüri ässitab külamehi mõisa kallale! Jutlustab valeõpetust, kutsub kuradit kummardama . . .»

Pastorile kulus asja selgitamiseks aega. Parun Wulffile samuti. Kui nad viimaks oma jutud räägitud said, oli vähemalt nii palju selge, et mõisale lauritsat räästasse kargamas karta pole. Lakku täis mõisaori laamendas niisama ja teised karjusid kaasa. Döpner langetas ise otsuse. Jumalat oli teotatud ja selle eest tuli süüdlasel karistust kanda. Veel täna. Jalgpakk kirikuväravas ootas.

IV

«Ja sis om mul veel tääda anda, armas kogodus . . .» pajatas Tormi Jüri, laua najal püsti, selg vastu kõrtsiahju müüri, «et kirrikomaksud tulevad tasuda. Kel om veel hame selga jäänud, annap selle ära ja puupöör püksi eest kah . . .»

Ta ei saanud lõpetada. Sissekäigu ees rabeles ennast meestekobarast läbi Rõima Pärtlist vöörmünder, tema kannul mõisakubjas.

«Sa nurjatu hing!» kisas Pärtel, teed jutlustaja poole tehes. Raputas rusikat, lükkas talumehi eest kõrvale, rabeles ja rähkles, kuni jõudis Tormi Jüri manu.

«Tule alla, häbemata lojus!»

Jüri vaatas ülalt alla ja — sülitas vöörmündrile pähe.

Rõima Pärtlit näis rabandus tabavat. Nägu läks lillaks, silmad kippusid peast välja, aga sõna suust ei tulnud.

«Tule alla, ütles rebane kukele . . . Ma õpetan sulle saksa keelt . . .» osatas Jüri. «Kui tahad, roni üles, vana orikas. Aga enne pane vits vatsa ümber, muidu pudeneb praak välja!»

Kõmisev naerupahvak tõi Pärtli tagasi mõistuse juurde. Ümberringi, nii kaugele kui silm ulatus, laius viinaaurust punetavail nägudel tige irvitus. Ta vaatas ringi abi järele ja märkas alles nüüd, et oli ihuüksi. Kubjas oli targu jäänud ukse juurde passima ega mõelnudki oma pead tulle pista. Aga taganeda oli hilja, kui ta ei tahtnud naeru alla sattuda.

«Tule alla, ütlen ma sulle!»

«Kes sind mu ülemuseks on säädinud, sabata kurat, äh?» kärkis Jüri.

«See on mõisa käsk. Lähed silmapilk jalgpakku jumala teotamise pärast!»

Ümberringi muutus äkki vaikseks. Siis karjus keegi:

«Mis kuradi jalgpakk! Me veel vaatame! Jalgpakkude aeg on ammu möödas, sa vana tõhk!»

«Käi välja, kerkokubjas!»

«Vaat, kus ajas enese kohevile, kintsukaapija!»

Pärtel vaatas meeleheitliku näoga ringi, pigistas hambad südametäiega risti ja kahmas Tormi Jüril hõlmast kinni. See seisis ahju najal endiselt püsti nagu sammas. Tõstis jala ja lükkas tüütaja eemale. Pärtel lendas selili, tagapool istujate turjale. Kuuldus meeste vandumist ja ümberlükatud kortlite kolinat.

«Kurat sa ronid selga!» karjus keegi.

«Päris saksaks hakanud! Muudkui küürule kargamas!»

«Näidake talle, kuidas Luukas õlut teeb!»

Kümned käed kahmasid vöörmündrist kinni. Kellegi raske õlatõuge pani ta veerema laudade vahel, nagu kaljalassi. Ta lendas ühe seljast teise selga, sai matsusid nii, et terve kõrts vastu kõlas. Ta ähkis ja kisas, aga asjatult. Vehkis käte ja jalgadega, aga ei jaksanud kusagile pidama jääda. Süllapikkuse Toodri Jänni jalalöök lennutas ta läbi ukse välja, käpuli maanteeporri.

Ta ajas enese püsti, ägisedes vihast, silmad punnis nagu õlesööjal. Lõõtsutas raskelt, otsides kivi või aiateivast, mida aga kusagilt näppu ei puutunud. Märgates enese vastas seisvat Tohera Reinu, kelle näole oli veninud lai irvitus, ei jaksanud ta ennast enam taltsutada. Või see vabadiku idu irvitas kah veel! Oma peremeest! Pärtel kargas teopoisi kallale. See sai seesuguse obaduse, et lendas selili vastu kõrtsiseina ja jäi

pooluimasena selle veerde lamama. Pärtel tahtis poissi veel õpetada paari jalalöögiga, et sellegagi oma ülekeevat südant kergitada, aga keegi astus talle ette.

«Jäta ta rahule, kuuled!»

Pärtel tõmbas sügavalt hinge. Seda nolki ta tundis. Adruneeme ussiseeme . . . Vana Madise poeg. Noh, oota, raisk . . .

Poisi juuksed jäid ta pihku. Neid rapsas ta sellise jõuga, et nadikaelal pisarad silmas välkusid . . . Aga siis tuli kusagilt lennates selline löök, et tal enesel lõuapära raksus ja ümberringi sädemed tantsisid . . .

. . . Ajanud enese püsti, vandus Pärtel tulist kurja ja kargas taas poisi kallale, et seda vaeseomaks teha. Aga seekord sai uuesti, otse silmade vahele, ja juba nii, et taplemiseks isu kadus.

Ta ähkis tükk aega küürakil maas, tõusis siis üles ega öelnud enam midagi. Aga too vaikus ütles rohkem kui vandumine. Ümberringi kobaras seisvad inimesed andsid talle teed. Pilkudesse puges mure poisi pärast, kes seal eemal oma sõpra tohterdas ega paistnud möödunud juhtumit millekski panevat.

«Tublisti kostitasid toda Rõima paksmagu . . .» patsutas Aini keegi õlale. «Ole meheks!» Mitmed astusid ligi, pärisid, kas ta pole viga saanud. Ja nendegi silmist, kes eemale jäid, võis lugeda tumma tunnustust selle üle, et ta oli seisnud õige asja eest.

Ain ei saanud parata, kui talle kohmetusest puna näkku ronis. Oli kartnud pilkamist või hurjutamist, sest kaklejaid ei hinnatud külas kuigi kõrgelt. Aga nood paar rusikalööki, mida ta oli jaganud Tohera Reinust sõbra tervise päästmiseks, näisid olevat sattunud õigesse kohta, seda ütlesid ümberseisjate üksmeelsed pilgud. Ja ta isegi jäi uskuma, et see, mis oli juhtunud, polnud süü, mida võidi pahaks panna. Vöörmündritel oli nuus-

kimise ja kaebamise õigus, aga peksuõigust polnud ei mõis ega kirik neile veel andnud...

Ta ei märganudki, mil kellegi käsi ta seljale oli laskunud. Kui ringi pöördus, nägi Annet enda ees seisvat. Tüdruku silmist vahtis vastu mure.

«Ain, sul ju põsk verine...»

«Pole miskit...» viskas poiss. «Hakkame minema...»

Nad astusid kõrvuti mööda vihmaporist maanteed. Tüdruk seadis ettevaatlikult samme loikude vahel, poiss lõikas otse, sest mõtted olid mujal. Kui nad mõisapargist mööda olid jõudnud, heitis Anne vargsi pilgu poisi kinnisesse näkku ega suutnud enam oma kärsitust tagasi hoida.

«Ain...»

«Noh?»

«Mis nüüd saab?»

«Mis seal ikka saada?»

«Jumal, küll ma kartsin, kui ta su kallale tormas... Nagu sõnn... Kivigi oli mul valmis pandud, isegi ei tea, kust ta... pihku sain...»

Ain mõtiskles omaette ega vastanud midagi.

«Ain, kuule Ain... Ta läks mõisa kaebama...»

«Las minna!»

«Kas sa ei karda? Nad hakkavad sind... peksma?!»

Ain ei vastanud jälle midagi. Too vaikus näis tüdruku südant sööma hakkavat.

«Jumal küll...» ohkas ta, nutt kurgus. «See on hirmus! Ain, kullake, sa peaks pakku minema, niikaua kui... Abajale, seal ju tare tühi. Ei sinna tea nüüd sügise keegi minna... Ma toon sulle süüa järele... No vasta ometi midagi...» jäi plika lõpuks seisma, ahastus hääles.

Poiss heitis käega. «Lähme, Anne, pealegi. Ja ärgu sul selle asja pärast muret olgu...»

Tüdruk solvus. «Ja ei tea, kel siis peab olema... Nojah, ega's minuga sobi mehejuttu ajada. Kaheteistkümne aastane, see ju alles titeke...»

Ain astus ja astus. Pööras pilgu tüdrukule ja alles siis märkas, et selle avatud silmist voolasid pisarad, voolasid lakkamatult, kuigi neid vargsi katsuti olematuks pühkida. Ja Aini süda hakkas äkki vaevama.

Paljukest neil neid ühiseid muresid oli olnudki, kuid need mis olid, olid jagatud üheskoos. Too vaenelaps oli talle sõtseks olnud sest ajast saadik, kui talvine õhtupoolik ta Adruneemele tõi, oli kudunud talle sokke, soendanud leent, tema jaoks tallele pannud paremad palad. Nii et vana Toomaski oli korra pistnud, et kui ka kogu küla peaks kunagi nälga surema, ei siis Ainil seda karta ole. Annest plika juba hoolitseb selle eest. Tüdruk hoidis teda nagu lihast venda ja ega temalgi pruukinud oma nelja-aastast vanusevahet teisele nina otsa riputama hakata.

«Mis sa nüüd, Anneke...» lausus Ain ebaledes. «Pärtlil muudki teha, kui minu, tühipalja talupoisiga maad mõõta... Ära itke, tüdruk, kuulsid ju, mida taat ütles. Et nüüd on aeg, kus isegi naisel peab mehe süda sees olema...»

Anne pühkis käeseljaga pisarad silmist. «Ega ma siis üksi sellepärast. Sain täna lugemistunnis... riielda. Kirikisand käis ise katsumas...»

«Kirikisand,» ühmatas Ain. «Ää tee väljagi...»

«Või see üksi... Koolmeistri kihutas minema. Hea mees oli, — too meie koolmeister. Ei tõrelnud, ilusasti rääkis... Ja mida ta kõik ei seletanud... Kas sa, Ain, tead, et maa on ümarik?»

«Ümarik? Mismoodi ümarik?»

«Noh, nagu... kanamuna...»

Ain mõtles ja mõtles. Seiras tükk aega vasakut kätt laiuvat lahte.

«Lori!» lausus viimaks. «Meri peaks siis maha jooksma, kui maa ümarik on...»

Too väide näis tüdrukugi ebalema panevat. «Koolmeister rääkis. Ei ma usu, et ta valetas. Tal nii aus nägu.»

«Loras...» oli Ain kindel. «Kõik nad loravad. Toomaski ütleb, et usu seda, mida ise käega oled katsunud, aga saksa tarkus — see on aina petmise jaoks välja mõeldud.»

«Mis saks too koolmeister ka on. Pole õiget särkigi seljas...»

«Ju ta siis valetab käsu peale...»

Tüdruk raputas pead oma juurde jäädes.

Rannaheinamaa kohal kõikusid õhtuses vaikuses kajakad. Merelaht, kustunud ehapunasse, lebas laisas rahus. Ja taevas, triibutatud üleni lillavärvilisse pilvevanikusse, kattis seda kõike mingi rahuliku, kauni ja suursuguse ülevusega, millest osa ka kahe inimlapse hinge näis poetuvat.

«Vaata ometi, Ain, missugune ilus õhtu...» lausus tüdruk. «Kui ise saaks kah nii rännata nagu need pilved. Täna siin, homme ei tea kus... Läheks vastu hommikut. Seal on üks suur maa, kus türklased elavad. Need on kõige rikkamad ilma peal... Siis on üks rahvas, kes on puhta kollased, nagu vaha... Musti on olemas. Ja isegi punaseid, teises maailma otsas. Koolmeister rääkis. Tead sa, Ain! Kui suureks saan, hakkan reisima mööda võõraid maid. Aga sina?»

«Ah mina või? Mina... jään siia. Siingi tegemist küll...»

«Koolmeister lubas kah reisima hakata. Hakkab lapsi õpetama. Ühes külas lõpetab, siis läheb teise edasi, kuni terve maa läbi saab. Tore amet. Ise näed... teistele võid jutustada...»

Ain ei vastanud midagi.

«Sa ep kuulegi mind...» tusatses tüdruk. «Mille peale sa mõtled?»

«Mina?... Tohera Reinu peale. See... Pärtlist saadan teeb tal nüüd elu kibedaks. No on aga hull! Saa peksa ja ole veel hirmul pealekauba...»

«Rein?... Mõtle parem enese peale...»

«Mis minul... ega mina tema võimu all seisa.»

Tüdruk ohkas. «Sa, Ain, ära siiski homme mõisa mine...»

«Aga kes siis minu teopäeva seal ära teeb?» muheles Ain. «Sina või?»

«Kas või mina. Mul jaksu on, usu...»

«Mis sa nüüd, Anne... Kui minemata jätan, siis pistan ise kepi tallimehe pihku.»

Asi tuli jutuks kodus söögilaua taga pärast seda, kui Madis koos Toomaga olid mõisast tagasi jõudnud.

Madis ei öelnud algul midagi. Istus söögilaua taha, mõtted kusagil kaugel, näol murevari. Ain piilus teda

altkulmu ja märkas, et taadi tujuga polnud lugu kõige parem. See ei teinud temalgi isu juttu alustada.

«Raske rusikas sul, poiss...» lausus taat lõpuks, «aga kerge tõusma. Oleksid pidanud enne mõtlema...»

«Mis sa nüüd, Madis!» segas Toomas vahele. «Õigus on Aini pool. On mees see, kes enese eest seisab, kaks korda parem, kes teise eest...»

«Ega ma vaidle...» noogutas Madis. «Aga oli tal vaja seda saadanat nii kõvasti katsuda... Hoidnud kõrvale...»

Ainile tõusis ärritusest puna näkku. «Kas sina, taat, oleks kõrvale hoidnud?»

Madis mõtles ja ohkas. «Mis on olnud...» lausus viimaks, «seda enam tagasi võtta ei saa... Isasse oled läinud sa, poiss. Isasse. Mina olin kah seitsmeteistkümne aastane, kui Vigala kupjal näo lõhki lõin. Tahtis teine heinaajal tüdruku kallal vägivalda tarvitada... Õigust polnud mul siis vähem kui sul, poiss. Aga kepid sain selja peale. Sest õigust tehakse mõisas...»

Madis vaikis viivu.

«Noh, toda keretäit ma ei häbene. Ja olen teda valmis uuesti vastu võtma, kui vaja. Ülekohtu vastu peab seisma. Alati. Kui me kõik seisaks, nagu vaja, siis poleks teda enam ollagi... Aga tollel, kes seisab, pole kerget põlve oodata. Ega sulgi, poiss, pea seda meeles! Pea meeles, kui häda käe on, mis taat sulle ütles.»

«Ära muretse, Madis,» segas Toomas vahele. «Kogu küla saab Adruneeme eest seisma. Tunnismehed on olemas, neid ei saa ka vöörmündrite tarkus olematuks teha. Ma rääkisin juba. Isegi Oara mehed lubasid platsi tulla, kui vaja...»

Koldelõukal istus Anne ja liigutas kulpi, märkamata, et leem juba ammu keeb. Vaatas teineteise vastas istuvat isa ja poega, kuulas nende juttu ja tundis äkki, et neist kahest temassegi mingit jõudu hoovas. Mure tundus südames murenema hakkavat...

V

Audru mõisa põllud olid kahes tükis. Ja mõisarehtesidki oli kaks. Vanem, auklikuks vajunud õlgkatuse ja vihmadest luitunud seintega lösutas keset mereäärseid lagedaid välju nagu mätas soos. Ei kevad, suvi ega talv toonud siia elumärki. Harva eksis vares katuseharjale istuma või lippas haavikuemand värava vahelt sisse, et näkitseda mullust õlesasi. Nii tukkuski too sajaaastane, samblane ja tohletanud rauk, räästad ligi maad, haigutas poolavatud väravapooltega ja kuulatas, kas tuul ei too merelt uudiseid.

Aga mardipäeva-eelsed nädalad panid ta elama. Põllud puistasid siia kuhilaisse oma kuldse saagi vankrirataste lakkamatu, kriiskava laulu saatel. Tared saatsid rehepeksule üha uusi teolisi, et neist jätkuks nii ööks kui ka päevaks ja mõiski andis selle, mis tal anda oli — käskijaid, kaagutajaid ja kepi viibutajaid. Jah, viinakuu rehitses siia kokku nii palju elu ja liikumist, et isegi kirikulaat oleks võinud selle üle kadedust tunda . . .

Vana rehi lausa laulis rõõmust. Köhis ja sahises, kräunutas uksi ja väravaid, vilgutas tulehelki sügisöö pimedusse, tossutas suitsu ja sädemeid ja muudkui matsutas viljavihkusid, nagu suur loom, kes ometi korra on pääsenud priske söögi peale.

Need, kes ta sees rassisid, ei tundnud see-eest kuigi suurt rõõmu. Isegi kubjas Ants mitte, kes ise ei pruukinud liigutada, vaid pidi ainult seda passima, et teised liigutaks. Öö oli külm ja tuuline, vihm nõrgus läbi hõreda katuse kaela ega teinud isu mujal olla, kui reheahju ees. Sealt õhkus hämarasse tarre hüplevate leekide roostekarva helk, mis andis tubli sopsu sooja, lisaks tollele karjajaagu pudelile, mida rehepapp, jutukatkete vahel, poolitamiseks pakkus.

Kubjas kummutas järjekordse lonksu kõrisse, sülitas saateks ja pistis karbist näputäie tubakat ninasse. Too oli lõbu, mida külamehed enesele lubada ei saanud.

«Kuule, Ants, anna mulle koa üks nokatäis . . .» nurus rehepapp. «Tahaks proovida . . .»

«Noh, lase käia . . .» lausus palutu moka otsast, «kui surma ei karda . . .»

Rehepapp vedas sõõmu ninasse ja aevastas nii, et suust ja silmist vesi lendas.

«Kange, kurrat! Englismann, äh?»

«Ollandi oma...» tusatses kubjas, täissülitatud nägu pühkides. «Aga oli kuulda, et mõiski hakkab omale kasvatama. Sõja aeg, kurat teab, kas mujalt enam saabki...»

Rehepapp noogutas. «Eks ta ole... Sa, Ants, seal mõisatubades iki liigud... Tia ka, mis sest sõast... lähemat kuulda?»

Kubjas kehitas õlgu. «Mis seal siis ikke... Purelevad edasi. See noor kuningas... paistab kange kakleja olevat... Olevat taanlasele kõvasti... naha peale andnud... Sel juba sussid püsti...»

«Vaata kurradit... Või siis juba lõpp käe...»

«Mis lõpp! Nüüd alles läheb lahti! Kuulukse teine siiapoole astuvat, et venelasega rinda pista.»

«Vai venelasega...» mõtiskles rehepapp. «Seda sunnikut nii kergesti ei vääna. Tuleb alles tants. Ja meie turja peal...»

«A kelle siis. Ikka meie peal...»

«Sellepärast parun selle sügistööga nii ruttabki...» arutas rehepapp. «Osa tõuvilja alles koristamata, mardini maailma aeg, aga tal — kuus rehte nädalas...»

«Või tal endal rutata...» arvas kubjas Ants. «Maksumeister, too Engwall, susib taga, et kui rootslane oma väega maale tuleb, leib omastkäest võtta oleks...»

«Ähäh... kuule sa... mis asja see Engwall siin mõisas ilmast ilma tolgendab? Revisjoni teeb või?»

«Revisjoni...» naeris kubjas. «Mõisapreilile teeb revisjoni, vat mis. Väimeheks tuleb, pane tähele...»

«Ai sa kurat...» laksutas rehepapp keelt. «Vat kus keeras vembu, see meie parun... Ja mehed külas arvavad, et tal peenike peos ja varsti minek sees, ega's muidu...»

«Neil endil on varsti peenike peos ja mõnelgi minek sees...»

Võtnud tubli lonksu lisaks, jätkas kubjas, häält madaldades:

«Rõima Pärtli naha parkimine seal kõrtsis tegi mõnele mehele laialt rõõmu, aga nuttu tuleb tagantjärgi veel rohkem. Tormi Jüri saab täna öösel raud käe ümber.

Ja mõisakohus mõõdab juba pealelõunal mõnelegi tublid kepipaarid turjale. Sest on, mis too Pärtlist pärdik ka on, aga eile õhtul täitis ta ammeti kohuseid ja selle kohta on kah omad seadmised olemas...»

«Õige, õige,» noogutas rehepapp. «Ammetniku eest seisab kuningaski, mis sest rääkida...»

«Ma nüüd lähen vaatan, kas need lojused seal aega surnuks ei löö...» lausus kubjas end püsti kergitades. Lükkas ahtmeid tõstvale teopoisile põlvega tagumikku ja astus rehealusesse.

Silm ei seletanud algul midagi. Tõrvikute vaevane valgus näis lämbuvat läbitungimatute tolmupilvede keerises. Seda kerkis maast nagu suitsu. Hämarus oli neelanud kõik ega jaksanud varjudki end sellest lahti rabelda. Ainult higist leemendavad seljad välgatasid vahetevahel siit-sealt, koodi tantsides pea kohal. Rehealune raksus ja paukus, matsus ja sahises, nagu oleks mingi nähtamatu imeloom seal inimesi õginud.

Viivuks valitses vaikus. Tatsusid jalatallad, lohisesid sammud. Uus lade läks maha. Siis tekkis keskpõrandale nohisev ja mõmisev härjapaar. Plaksus piits. Loomad lõõtsutasid ja turtsusid. Jälle sahin, pindi plaksumine, mõmisemine, ähkimine, sekka kupja joomisest kähisev hääl.

«Lase käed käia, Mats!»

«Anna veel üks vihk, Jürgen!»

«Pole ju enam!» vaidles keegi vastu.

«Tuleb väljast tuua! Räästa varjus peab veel olema...»

«Kuivamata ju...»

«Kurrat, pole sinu asi. Tee tööd ja pea suu!»

«Kesse siis märgi ahtmeid. See ju jaburus!»

«Küll ma sul teen jaburust, nii et selg sügeleb! Liiguta!»

Mehed sülitasid ja lasksid partel käia. Nii et õlg koos ivadega sodiks muutus. Mõisa käsk näis täna kangem olevat kui mõistus. Noh, nende asi see polnud, ainult viljast oli kahju.

Nii möödus veel tunnike. Ent siis ei jätkunud ka käsu jõust enam. Kubjas sügas kõrvatagust ja andis märku hingetõmbamiseks. Oli vaja opmaniga nõu pidada.

Keegi lükkas lahti rehala värava. Salkkond teolisi poetus õue. Hingati sügavalt värsket, hommikujahedusest karget õhku. Pühiti silmnägu, mille rehetolm ja higi olid ära parkinud mustaks lõustaks. Ja kergitati pükse, mis tundidepikkusest küürutamisest olid reitele vajunud.

Idas ahetas aovalgus. Vihm oli lakanud, merelt vajus pikkamööda rannaheinamaadele piimjas udulaine, varjutades hämarusest esilekoorduva metsa. Kusagilt kaugelt tõi nõrk tuulehoovus kajakate karjeid ja maantee poolt hakkas kostma puurataste kriiskamist ja hobuste norskeid. Uued teolised olid tulemas.

Uus tööpäev oli algamas.

Mehed seisid seina najal, istusid alusmüüri kividel ega lausunud sõnagi. Pikk öö oli vajutanud väsimuse laugudele, seljad kipitasid koodi viibutamisest ja kõrigi oli nii umbseks kuivanud, et sõnal polnud ruumi tulla. Ega kõhtki suutnud enam jaksu juurde soetada. See korises ammu. Sekipõhi oli ju kahe ööpäeva jooksul ära andnud kehakinnituseks viimase, mis anda oli. Külm näis seda märkavat ja puges särgikaelusest sisse, pannes teolise kössi tõmbuma, õlgu kergitama ja jalgu tampima, et lahti saada kallalekippuvast lõdisemisest.

Rehalanurga tagant veeresid välja esimesed vankrid. Oara mehi oli tulnud platsi, viljaveoga võis alustada.

Niikaua kui kohendati hobuseid, pääses jutukeragi veerema.

«Opman tahtvat sel nädalal lõpetada . . .»

«Jaa, tänavu näivad mõisasalved õige näljased olevat . . .»

«Eile anti ju käsk kätte, maksuvili mihklipäevaks ära tuua . . .»

«Maksuvili? Noh, käsk jääb käsuks. Kust teda võtta, kui ta alles aunades . . .»

«Kui ta sul aunadeski oleks . . .» lausus üks Oara omadest. «Ega põld ole teomees, et ta seljast kaks nahka koorid. Teda sa piitsaga rohkem andma ei sunni . . .»

«Ei mõis sest küsi,» vastas teine. «Tema rehnutt ei käi maa, vaid vakuraamatu järgi, muuga ära sa lagedale tule . . .»

«Vakuraamat neh. Ja revisjonikirjad. Nende vastu ära

vaidle. Näe, käisin mullu opmani jutul, et mõelgu ometi järele, selge pea ja silmaga. Ega's toda lapikest liivapealseräbu, mis minu käe, saa ometi poole adramaa ette arvata. Paras kahe tündrimaa jagu, sedagi patuga pooleks... Irvitas, raisk. Et mis sa nüüd, ise riigitalupoeg ja vaidled revisjonikirjade vastu, mis kroonu poolt sinu enese heaks tehtud. Et peaksid tänulik olema ülemuste vastu, kes su eest seisid. Ptüi!... Et maad on sul küll vähevõitu poole adriku jaoks, aga eks see ole teise kraadi põlispõld taksi perra. Rootsimaal elab talupoeg niisuguse peal ära nagu mõisnik. Sa kurat, mõisnik... Et pane aga tublisti sõnnikut peale...»

«Kust see sõnnik võetakse, ei küsinud kah?»

«Küsisin. Ütles, et see on juba sinu enese teha...»

«Või enese teha... Peab vist põllul ise kükitamas käima...»

Mehed vaikisid.

«Eks ta ole...» jätkas üks Nõmmiku omadest. «Tegin minagi eile õhtul salvede kohta rehnuti... Madal maa, vesine kevad... üle viie seemne välja ei andnud. See on — kümme tündrit rukist... Kümme... Mõisale läheb maksuvilja ette neli, tatsioonimaksuks kaks, sõjateenistusmaksuks poolteist, kirikule tünder... Järele jääb — poolteist. Oma pere saaks sest hädapärast söönuks, aga mis sa teolistele ette annad? Üks sulane teeb nädal ringi mõisas rakmepäevi, suiline jalapäevi. Kui korrategu — siis lähen ise naise ja kahe tütrega platsi. Moonakott olgu minu salvest. Ei muud, kui pühi seks aastaks rukkikakust suu puhtaks, nagu tunamullugi...»

Elatanud taat kohendas narmendama löönud kuuesiilu. «See mõis on nagu loom. Mida enam söödad, seda enam kasvab... Rootsi krahvi, tolle Gardie ajal, aastakest nelikümmend tagasi, polnud teda rohkem, kui mõnikümmend vakamaad seal jõekäärus. Krahv elas üle mere, vana opman — too oli siis keiser ja kuningas koha peal. Sõi niisama silku ja kärti nagu meiegi. Viljavaka mõõtis silma järgi, kirjagi ei osanud teist õieti panna, numbrit ei tundnud... Aga nüüd? Miskisugune parunihakatus, matside seas saks, aga sakste seas mats — aga sabakandjaid — sada. Toapoisid ja tüdrukud, kokad ja virtinad, tütre seeliku sidujad, emanda

paruka kõhvitsejad, vanamehe vuntsi keerutajad... Kesse neid priisöödikuid kõiki lugeda jõuab. Kõigil lõuad pärani — anna nämmu. Anna või, anna mune, anna kana. Anna sulgi tagumiku alla panna, anna poolteist sülda puid häärberit kütta, anna kedrust, anna mett... Aga andja, see on sama kiitsakas kui varem... Põlispõldude poolest isegi vaesemaks tehtud. Nende adramaade arvel, mis mõisa külge võetud...»

«Jah, selle revisjoniga panid alles külale koorma selga...» lausus Oara mees. «Teomehe töövaevale tehti sihuke taks, et ei oska suudki maigutada. Jalapäeva arvestasid kolme krossi ette. Kolme krossi ette! Sa kurat, selle eest saa kamalutäit rukistki! Põldu on parajasti nii palju, et mahud peale istuma, aga mõisale pead tegema — üheksasada teopäeva! Kolme mehe orjus kaelas suutäie söögi eest!»

«Ää virise, vennas! Kõik, mis on tehtud, on tehtud ju rahva kasude pärast,» suskas naaber vahele. «Kuulsid küll, kui kindralkuberneri plakaati kantslist ette loeti ja pastorihärra tänupalvet peale luges. Küll ta, sinder, teadis, kellele ja mis eest tänulik olla...»

«Ja mina määgisin siis kaasa...» siunas keegi ennast. «Pisar oli silmas, kurat, et näe, kuningas kah sinu sõbraks heitnud. Et ometi kord ka maamehe õigusel maa peal ruumi...»

«Räägivad, et see revisjon olla küll kuninga köögis valmis küpsetatud, aga meitele jõudnud paruni vaagnal. Nagu kõik need asjad, mis teiselt poolt merda tulevad...»

«Toogi võib õige olla...» noogutas jutukaaslane. «Kuninga õigus on kõva, paruni oma — kõver. See pääseb peale.»

«Kuninga silm peab kõike nägema! Ka seda, kui õigust väänatakse...»

«Või ta su tarre kaema ulatab. Eks parun — see ongi ta silmaks. Parun võtab, parun vaagib, parun kannab ette, et kõik on korras...»

Jutt jäi pooleli, sest sekka astus uusi mehi mõisasulaste seast. Tulijate jutust võis aru saada, et midagi oli juhtunud.

«Mis seal lahti?» päris keegi.

«Kuulsite koa, mis mõisas juhtus?!»
«Mis siis? Sõda platsis või?»
«Ega's palju puudu jäänud. Taheti Tormi Jürit raudu panna...»
«Raudu? Öösi!»
«Magamise pealt jah...»
«Sa kurat!» Meeste sekka oli tekkinud ärevus. «Mis see siis tähendab?! Läheme nõuame seletust!»
Mõisasulane tõstis rahustades käe. «Ega's nad seepärast teda kätte saanud. Kinnivõtja sai pimedas sinise silma, aga Jüri — läks. Kuhu poole, ei seda tea kuredki...»
Istumise aeg oli täis. Kupja-Ants kisas rehalast uusi käskusid ja eemalt vantsis üle põllu opman ise patsiirkepi najal, kõht õieli, peenikesed kintspükstes koivad siblimas nagu ämblikul, kes tõttab kärbseid püüdma.
Esimene hobune hakkas astuma. Teised, hirnudes ja puristades, selle kannul. Mehed valgusid laiali.
Opman tunnistas tükk aega kortsus kulmul tehtud ja tegemata tööd, lükkas jalaga rehala värava lahti ning paistis midagi otsivat.
«Hei, teie seal! Kas keegi Adruneeme omasid on kah näinud?»
Mingi teopoiss viipas põllule, sinna, kuhu meestesalk oli asunud aunasid kokku vedama.
Ta leidis Aini lõpuks teiste seas.
«Sul, poiss, tuleb täna mõisakohtu ette tulla!» lausus opman valjult.
Mehed ümberringi jäid seisma. «Mispärast?» nõudis üks.
«Seda teab ta ise paremini!» vastas opman ja asus minekule.
«Tunnismehed tuleb koa välja kutsuda!» lausus keegi.
«Kohtul on tunnismehed olemas!» viskas opman üle õla. «Teie kõigi tarvis, kui vaja läheb!»
«Vaata, vaata...» arutasid mehed. «Või juba olemas...»
Mõtlik vaikus laskus meeste sekka. «Nüüd läheb siis... nahaparkimiseks valla...» lausus lõpuks keegi. «Kangemad raudu, teised kepi alla... Kõik korrast läbi...»

«Paistab neh. Hakkavad «sanakuulmatust» välja rookima. Kindralkuvernööri käsku mööda...»

«Leidsid paraja aja oheliku pingutamiseks. Pole mõis enne kõrtsi roninud õigust vaagima, aga nüüd tahavad sest tühisest loost terve mässu välja keerutada...»

«Madise poisist hakkavad pihta, eks pärast tule järg täismeeste kätte. Eks Pärtel ole kõik oma obadused kirja pannud. Mõisakohus mõõdab vaksaga muhud üle, selge sott, palju kelleltki valuraha võtta...»

«Ta, raisk, oli ise esimene, kes käed külge ajas!» vihastas keegi. «Seda nägid kõik!»

«Ää sa sellepärast muretse... Küll kohus teab, kus silma kinni pigistada. Pärtel tuleb puhtalt välja. Aga sina, Jänn, saad vitsad. Sinu jalg oli kõige esite Rõima Jõmmi püksip...e küljes...»

«Noh, eks me vaata. Kohtualusel on ikka õigus olnud oma tunnismehi kaasa tuua. Ja meilgi tuleb täna minna, et seaduse silma lahti hoida, kui ta kinni kipub vajuma. Märt, sina nägid ju kah?»

«Nägin!»

«Mina nägin koa!» segas keegi vahele.

«Kõik nägid! Igaüks võib tunnismeheks olla!»

«Lähme jah, mehed! Lähme kõik!»

Kuuldus kohtukutsest liikus mööda hommikusi põlde edasi, nagu oleks tal seitse paari jalgu all olnud. Lõunavaheajaks kogunes mõisahäärberi trepile ja selle vastu, jõe kaldale, tubli hulk tunnismehi. Ja mitte üksi tunnismehi, vaid ka muid teolisi, keda asja käik oli huvitama hakanud. Mõis sättis tallis vitsu valmis, jumal teab, kel veel nende alla minna tuli. Rõima Pärtlit polnud ju parkinud üksi Adruneeme poiss, vaid terve küla...

Opman Kiirats vahtis rahvakogumist läbi mõisaakna sügeleva südamega ja hakkas alles nüüd aru saama, et kohtul tuleb täna vaagida õigust mitte üksi Rõima Pärtli ja Adruneeme poisikluti, vaid — mõisa ja küla vahel. See polnud rõõmus üllatus. Ta oli lootnud noid eilseid kõrtsikangelasi veidi taltsutada Tormi Jüri puuripistmisega ja keppide valmispanemisega mõisatallis, aga Kupja-Antsu kõrva ja suu kaudu äsja toodud uudised ei tõotanud head. Seal all oli jälle mingi nõu liikumas.

Rusika raputamised ja kõõrdpilgud andsid sellest selget tunnistust.

Opman mõõtis tuba edasi-tagasi sammudega, aga targemaks ei saanud. Ohkas ja koputas mõisahärra uksele.

Wulff istus raskes tammises tugitoolis, kõrge otsmik murekortsudes ja näis seedivat mõrusid mõtteid. Opman kandis ette omad kahtlused, et mine tea seda asja, kui lükkaks kohtuistungi edasi paariks päevaks. Las meeled rahunevad.

Mõisarentniku kotkasilmi kargasid sädemed ja vurrud tõusid turri.

«Sa kurat!» kähistas ta viimaks. «Misjaoks ma sind siin ametis pean, äh? Õueilustuseks või? Ma soetan siis endale parem tubli koera. Sööb vähem ja matsi ees hända jalgade vahele tõmbama ei hakka . . .»

Opman katsus murtud saksa keeles vastu vaielda, aga kallas ainult õli tulle.

«Laiali! Põldudele! Seal, kus igaühe koht!» kärkis Wulff. «Et nende sõnnikulõhna kah siin tunda poleks!»

Aga too lõhn oli vahepeal roninud juba häärberissegi. Kohtutoa ukseesine oli puupüsti mehi täis, eeskojast trügis üha uusi juurde. Tuba tõotas peagi kõigi jaoks kitsaks jääda. Ei võinud enam kindel olla sellelegi, et paika jätkub kohtumõistjate jaoks, sest rohelise kaleviga kaetud istungilaud näis jäävat rahvale jalgu.

«Mis te siia otsite kallil tööajal!» karjus opman üle sumiseva toa. «Kas te ei tea, kus teie koht on, äh?!»

Talle ei vastatud. Opman jäi hõõguvail silmil vahtima esireas seisjaid.

«Noh, hakake astuma!»

«Minu koht on siin . . .» lausus elatanud taat talle otse silmi vaadates. «Olen tunnismees . . .»

«Sooh, või tunnismees!» osatas opman. «Ja sina seal?!»

«Olen kah tunnismees!»

«Mina kah!» lausus kolmas, turjakas sulasemees, kinnitades pöidlaid vöö vahele.

«Tunnismehed on need, keda kohus välja kutsub!» kärkis opman.

«Tea, kus see on öeldud . . .» sõnas Adruneeme Madis.

«Opmani-härra peaks teadma, et korra järgi on süüalusel õigus oma tunnismehi kaasa tuua! Seda õigust pole seni keegi ära muutnud...»

Opman jõllitas Madisele otsa, leidmata vastuseks parajat sõna.

«Ena mul õiguseseletaja...» Pööras siis ümber ja läks sõna lausumata uksest välja.

«Ilma jõudu tarvitamata neist jagu ei saa!» kandis ta viivu hiljem parunile ette.

See hingas raskelt. Virutas siis rusikaga lauale, nii et hanesulg tindipotist välja hüppas.

«Tõld ette! Silmapilk!» ähkis ta. «Kreisifoogti juurde... Õhtuks olen tagasi. Eks siis vaatame!»

Kiskus ärritatult selga mantli, nii et õmblused ragisesid.

«Kepid valmis panna! Nelisada paari! Koorem vitsu! Valitsejamajas tagaruum vabaks, neljakümne traguni majutamiseks! Söök kah!»

Opman kummardas, näost valge.

«Kuidas jääb kohtumõistmisega?»

«Peale alata. Ise oled minu eest!»

«Aga...»

«Mis veel!?» karjus parun. «Kas pean sinu jaoks kah kepid valmis panema!»

Opman kummardas veel korra. Vaatas niikaua eemalduvale tõllale järele, kui see nurga taha kadus. Ohkas ja pühkis higistamalöönud pealage. Ta oli siis nüüd siin — peakohtumees, mõisahärra ja ülemkäskija. Kõik koos. Aga rõõmu talle see asi ei teinud, jumala eest mitte...

Kõrge kohus oli täna madalas meeleolus. Kirjutaja tuba, mida kasutati nõupidamise ruumiks, oli kitsas nagu taevatee ja lehkas kopitanud paberi ning rotisõnniku järele. Seinalt vaatas Gustav Adolf pilguga, mis head ei tõotanud. Laual, võidunuks kulunud vutlaris vedelesid kohtumeeste ametirahad. Ükski käsi ei tõtanud seda avama. Opman vahtis mõrult kaasistujate otsa. Kõõrsilmne aidamees, Tuha Juhan, näris närviliselt vuntsi, üks silm sihtimas laudlina mustendavat auku, teine opmani punetavat nina. Kepi Tõnn, lahti-

lastud kubjas, keda nüüd kasutati käskjalana, kössutas teenistusvalmilt, suu pilukil nagu õuekoeral, kes ootab konti. Rõima Pärtel trummeldas närviliselt lauale. Oli unustanud isegi oma sinise silmaaluse.

«Sul ikka tunnismees on olemas?» päris opman Pärtlilt.

«Tohera Jaan on . . .»

«Kinnitab seda, mis tarvis?»

«Küll-küll, kui vaja . . . Ta ju — minu käealune, vabadik . . .»

Tuha Juhan kõhkles. «Kas ta . . . löömist pealt nägi?»

«Pole tähtis!» katkestas opman. «Tunnismees tunnismehe vastu! Küll kohus ise otsustab, keda usub . . .»

«Hakkaks õige pihta . . .» arutas Tuha Juhan.

«Ei tea . . .» kõhkles opman. «Kui teaks, et parun need — tragunid kaasa toob, siis teeks põhjalikuma rehnuti . . .»

«Kuluks jah . . .» noogutas Tuha Juhan. «Kahandaks veidi mõne mehe kõrkust. Vaataks, kas nad veel lõugu pärani ajavad.»

«Ma ju ütlesin parunile, et peaks veel paar ässitajat lisaks Tormi Jürile liistu peale tõmbama,» seletas Pärtel. «Noh, kahtles teine, et kas tasub. Et pole ehk tunnismehi . . . Mis tunnismehi seal vaja? Niigi teada, kes on kes. Võta või too Adruneeme Madis . . . Käbi ei kuku kännust kaugele. Vanamees oleks pidanud täna koos poisiga peksupinki jagama, vat mis . . . Või siis too Aesoo Peet. Vana viltuvahtija. Mõis on tal hammaste vahel . . . hommikust õhtuni . . .»

«Õige, õige,» pakkus nüüd Kepi Tõnngi oma teadmisi abiks. «Ise oma kõrvaga kuulsin, kui mullu, mardipäeval kiitis, et ega's seal mõisas olegi muud kui varas varga otsas . . .»

Opman kergitas kulmu. «Või varas varga otsas? Tea, kedas ta mõtles . . .»

«Kõiki, opmaniisand, kõiki! Parun, ütles, varastab kroonut, aga opman ja aidamees mängivad kahasse ja varastavad parunit. Et mis ajast . . . opmanil on kaupmees Behrensile korraga kümme tündrit rukist müüa. Et ega's tal oma põldu ole. Ja moonast seda juba kokku ei hoia. Ooh, palju muudki rääkis . . .»

Opmanil kippusid millegipärast kõrvad punetama. Vahetanud aidamehega pilgu, köhatas pihku.

«See et... Behrensile... ütles... äh?»

«Behrensile jah!»

«Sina, Pärtel!» urises opman. «See on sinu poisi töö... mes?»

«Mis sa nüüd!» tõrjus Pärtel. «Issanda ristike! Kolmainu nimel võin vanduda... Kui, siis Kossu Toomas, too, kes mu juures sulaseks oli...»

«Jäta,» pigistas opman läbi hammaste. «Ja sina, Tõnn, kuulsid oma kõrvaga?»

«Tõejutt, opmaniisand, tõejutt...» kinnitas päritu. «Kuulatasin läbi ukse...»

«Noh, pole viga. Las parun tuleb tagasi. Me veel räägime...» kähistas opman. «Sa, kirjutaja, pane paberile — «Adruneeme Madis, Aesoo Peet»...»

«Puldri Jaan,» lisas Pärtel. «Vana vihakandja. Eilegi muud ei teinud, kui kraaksus: oamen ja oamen! Ise nägin!»

«Pange siis juba Vesse Mart ka...» suskas Kepi Tõnn vahele. «Rumalusi räägib küla peal. Mõisaproua ja toapoisi kohta. Irvhammas ja vastane...»

Kirjutaja kirjutas. Kohtumehed ajasid pead paberi kohal õieli ja lugesid patukesi nagu pihitoolis, ainult selle vahega, et võõraste omi.

Too nimestik oleks vist jõudnud nii kaugele, et sellega oleks võinud asendada revisjonikirja, sest välja ei jäänud naljalt keegi, kes külaleiba sõi.

Kirjutaja oli esimene, kes tüdis. «Eks saksad ise seda aruta, või see meie asi... Peaks vist tõesti peale hakkama...»

«Peab vist jah...» tõusis opmangi.

Kohtutuba oli tiine hingeauru, märgade riiete ja poriste pastelde leitsakust. Opman kobis pühaliku näoga laua taha, katsus, kas ametiraha ikka rinnas on, ristatas peod ja pidas meieisa palve. Kaasistujad kössitasid kahel pool, pilgud põranda küljes.

Lõpetanud palve, istus. Kutsus siis ette asjaosalised ja andis jutuotsa Pärtli kätte. See pani käed kõhule risti ja algas Aadamast ja Eevast. Et kuidas ta

eluaeg on õigust ja korda armastanud. Üheksa aastat olnud vöörmünder ja kaksteist otsa veel kohtumees. Iseloomu poolest alandlik ja ligemisearmastaja, kes sääselegi liiga ei tee. Ja kuidas teda mõisaherragi on teistele eeskujuks seadinud, hoolsuse ja aususe poolest.

«Kuhu sa magasivilja pistsid!» ühmatas keegi vahele.

Opman laksatas peoga lauale. «Mitte segada!»

Pärtel jätkas oma kannatuslugu. Kuidas too krants seal talle näkku karanud, kivi peos ja väits vöö vahel, et teda surnuks lüüa, mis olla kogu Adruneeme hukkaläinud pere ühine soov. Kuidas tal üks silm päris pimedaks jäänud ja teine ainult pisut veel seletab...

Pajatus oli pikk ja südantlõhestav, nagu Jeremia nutulaul. Andis päris oodata, kuni ta viimaks lõppes. Kohtu käes on võim, tehtagu siis otsus, et ausad inimesed ei pruugiks oma elu eest hirmul olla.

Ainile andis opman vaid kaks sõna. Kas ei või jaa.

«Ei tunnista süüdi?! Tunnismees ette tuua!»

Kubjas talutas laua ette Tohera Jaani. See tuli, näost tuhkhall. Kobas väriseval käel hõlma ja vaikis küsimuse peale, pilk maas.

Opman kortsutas kulmu.

«Noh, räägi mis tead, kauas kohus peab ootama?»

Tohera Jaan tõstis pilgu ja kohtas Rõima Pärtli suuri, süngeid silmi. Maigutas tükk aega suud, nagu hakkaks lämbuma. Kähistas siis viimaks: «Ma... Pärtel sai lüüa...»

«Kesse lõi?» aitas opman tagant.

«Kesse esimesena lõi?» kõlas samas Madise hääl. «Räägi tõtt, Jaan!»

«Rahu!» möirgas opman. «Ma lasen teid välja viia!»

Hetkeks valitses ruumis selline vaikus, et räästa tilkumistki oli kuulda.

Siis lausus hõbehalli peaga talutaat eest reast:

«Vaata meie otsa, Jaan, kui sul raske on õiguse eest seista! Vaata!»

Jaan vaatas. Nad nägid, kuidas ta silmi valgusid pisarad. Ja kuidas nad pikkamööda hakkasid veerema üle kondiste põskede pulstunud habemesse. Ei, ta ei suutnud. Too, kelle vastu teda tunnistada kästi, oli päästnud eile ta lihase poja selle kuradi käest, kes seal

teisel pool laua otsas jõllitas, nagu mõista andes, et tema taskus on Tohera pere elu ja au...

«Ma ei jaksa, mehed...» kähistas Jaan. «Jumala nimel...»

Pööranud pilgu opmanile silma, lausus siis kindlalt nagu inimene, kes on teinud lõpliku otsuse: «Ma olin eile... kodus. Ega ole jalaga ei kiriku ega kõrtsi juurde saanud.»

«Jaan!» möirgas Pärtel.

«Mu leib on su käes, Pärtel,» lausus tunnistaja. «Aga mu sõna jääb minu kätte. Valetama ma sinu jaoks ei hakka. See on kõik!»

Opman vahtis ehmunult Pärtli otsa. Pigistas siis hambad risti, heitis vihast leekiva pilgu meestele ja pöördus minema. Kaasistujad vantsisid talle järele, näod tulvil tumma kohmetust.

Kui uks oli kohtu järel sulgenud, ärkas Pärtel nagu unest. Seisatas tükk aega oma vabadiku ees ja paiskas sellele siis näkku trobikonna süljest pritsivaid sõnu, mis mõjusid teisele nagu noalöögid.

«Mu leib pole valetajate päralt! Kuulsid, närakas! Olgu mu maa homme sinust ja su värdjaist puhas. Mõistad!»

«Mis sa seal ähvardad, vereimeja!» tõstsid talumehed nurinat. «Sinust on suuremaid ülemusi kah olemas! Seadus on kõigi jaoks!»

Pärtel pöördus segajate poole. «Minu ja Jaani vahel pole muud seadust kui see, mis mina teen. Mõistate!» Pöördus ja läks.

VI

Pärnu kreisifoogti Johann Beyer von Weissfeldti meeleolu oli kõike muud kui roosiline. Laud ta ees kubises paberile pandud käskudest ja kulleripost tõi neid, pakituna nahkvutlaridesse, üha juurde. Sõda oli astumas siiapoole. Ja kõik mured, mis sellega seotud, näis kindralkuberner Riias ja kuningakoda Stokholmis otsustanud olevat tema kaela laduda. Majesteedil oli isu Moskooviale lõppu teha ja temal, väikesel vennal, tuli kõik valmis panna, mis vaja. Kõhutäidis, istmealune, maga-

disase. Küüt kümnele tuhandele mehele, moon kaheks nädalaks, öökorterid härradele ohvitseridele, mahalaadimine, järelvedu, furažeerimine... Peale selle kõik muu, mis peakortermeistrile pähe juhtus tulema. Oi jah... raskeks läks see au, pakkuda Pärnut postijaamaks tema majesteedile. Raskeks.

Ta ei istunud kreisifoogti kabinetis esimest aastat. Tundis raehärrasid, kaupmehi, mõisarentnikke ja maaomanikke peaaegu viimaseni. Polnud nende seas inimest, kes sunduseta oleks midagi teinud. Kui sa neile õigel ajal kuklasse ei koputanud, võis kõik jääda vanaviisi, kõrs kah kõrre peale ei tõusnud. Sõjaväelaste najal see värk püsis. Aga nendegagi polnud murest puudu. Raske käega mehi oli siia saadetud, provintsikolkasse patte kahetsema. Nende taltsutamine ja vaoshoidmine võttis pea halliks. Kes pistis omasuguse kahevõitluses surnuks, kes peksis kõrtsi segamini, kes magatas pürjeri naist ja lõi lisaks veel peremehe pea lõhki. Skandaal istus skandaali otsas. Need kuked olid vist ainukesed, kes sõja puhkemise üle headmeelt tundsid, said nüüd nii palju kakelda, kui süda soovis...

Noh, pürjerid polnud kah, tõtt öelda, paremad. Eriti kaupmehed. Igaüks teadis, mis on kaupmees. Kroonupatendiga varustatud röövel. Aga siinsed ei paistnud sellest mõhkugi taipavat ega teinud märgatavakski, kellele nad oma olemasolu eest tänu võlgnevad. Varastasid rahvast ja varastasid riiki, aga kui tuli selle lõbu eest maksta, siis oli kisa lahti. Kroonu pidi hoidma, kroonu pidi kaitsma, aga kui kroonul endal häda käe oli, saadeti ta seenele...

Kreisifoogt ohkas. Ta oli juba mullu oodanud, kui sõda algas, et pääseb siit minema. Sõda oli ju see, mis pani kõik rattad liikuma. Vähemalt tolle jaoks, kel oli oma tõld. Sai kaupmees oma krossid hinnatõusu arvel, sai mõisnik oma noosi. Ja ega's ametnikki ilma jäänud. Ordenid, tiitlid, ametkohad, määramised. Nii ta oli arvanud. Aga senini, tont võtaks, ei paistnud too jagamine kuidagi otsaga siia jõudvat. Ei läinud munder kardpaeltest kuldsemaks ega rind rahadest...

Noh, tuli oodata. Päev polnud veel õhtul. Majesteet alles keeras käiseid üles. Näo poolest oli ta küll poisike,

aga kämmal andis mehe mõõdu välja. Travendali rahulepinguga oli esimene vaenlane, Taani Frederik, põlvili pandud. Ja Rootsi saadiku sõna Inglise kuningakojas näis nüüd veelgi enam kaaluvat, kui varem. Läänemeri oli majesteedi päralt. Ja ega maalgi nuriseda võidud. August Teine istus küll Riia all, aga vahtis üha tihedamalt selja taha. Püksid lõid püüli. Abimees, too Peetrist Koljat võis olla ju hea sepp ja laevamees, aga ta sõdis arvatavasti samuti nagu Moskva possadskid — palja rusikaga. Pikalt temaga ei lähe...

Kulleri ilmumine katkestas kreisifoogti mõtisklused. Rebinud lahti raske pitseri ja heitnud pilgu pärgamendile, tõusis ta püsti. Nii. Vägede laadimine laevadele Karlshamnis oli alanud. Oli aeg siingi käsud liikuma panna.

«Kapitaneus Derfeldt siia!»

Käsundusametnik ilmus, jäädes valvelseisangusse.

«Märkige endale üles...» algas kreisifoogt. «Oberst Liphardt... major Gunerstorf minu juurde... bürgermeister Steiner... fiskaal Engwall... sadama ülem kah... Krummelstich alaku kohe küüdikohustuskäskude väljasaatmisega. Edasi tooge majutuskohtade asupaigad... furažeerimispunktide nimestik... viljamagasini seisud...» Kreisifoogt soris pabereid... «Mõistate, Derfeldt! Meil tuleb kokku ajada kaks tuhat hobust — tunahomseks... ja tuhat tündrit uudsevilja, esijärjekorras ümbruskonna mõisatest... Või majesteet riputab meid isiklikult...» Ta osutas pöidlaga üles. «Noh, kõik... Liigutage jalgu ja — ajusid kah! Ja öelge seal ees, et mind täna, homme ja ülehomme siin ükski ei segaks, peale nende, kes on kutsutud!»

Kapitaneus saluteeris ja läks.

Kreisifoogti korraldustest rikuti viimane enne, kui ta jõudis maksma hakatagi.

Ukse taga kuuldus ärritatud vaidlemist, siis kiskus keegi selle pärani, lävel seisis Audru mõisa rentnik parun von Wulff.

«Ma ei võta täna vastu!» lausus kreisifoogt ametlikul häälel.

«Ka siis, kui mäss on lahti, teie kõrgeausus?!» kähistas Wulff.

«Mäss? Mis mäss?!» urahtas Weissfeldt.

«Teisiti seda nimetada ei saa, härra kreisifoogt!» laiutas Wulff käsi. «Audrus on võim eilsest alates mitte mõisa, vaid küla käes. Pekstakse mõisaametnikke, peetakse riigivastaseid kõnesid. Kohtumõistmine kurjategijate üle on võimatu, talupojad seisavad teivastega ukse ees. Töö seisab.»

Weissfeldt pistis pöidlad vestitaskusse ja jäi mõisarentniku otsa tigedalt vahtima.

«Ja misjaoks teie siis seal olete, isand Wulff? Teid pole sinna magamiseks saadetud, vaid valitsejaks. Mõistate — valitsejaks!»

Wulffil kargas äkki hing täis. «Mitte valitsejaks, vaid — tolaks! Jah — tolaks, härra kreisifoogt! Mina olen see kalts, kellesse te oma käed puhtaks pühite, nagu Pontsius Pilatus, kui midagi lahti on! Kui mina ütlen sellele karjale mõisas jaa, siis teie kinnitate — ei! Ja kui mina ütlen ei, siis teie parandate — jaa! Õigus pole kanapraad, et selle võid pooleks teha... Milleks mina siis veel siin olen? Minge nüüd ise Audrusse ja pidage korda!»

Kreisifoogt ajas enese sirgu, näost kahvatu. «Te valige oma sõnu, parun von Wulff. Või ma lasen teid välja visata, kuigi olete aadlik!»

Wulff vabandas vastu tahtmist. Viivuks laskus vaikus kabinetti.

«Mitte mina pole teie olukorda võimatuks muutnud...» lausus kreisifoogt, «vaid teie ise. Talupoegade koorimisega...»

«Kui koorin, siis koorin teie käsul ja teie jaoks!» pistis Wulff vahele.

«Enam kui minu käsul, vat mis...» lausus kreisifoogt külmalt. «Ja enam, kui seda mulle vaja läheb. Kelle jaoks te seda teete, teate ise paremini!»

Wulff tahtis midagi öelda, aga kreisifoogt peatas ta käeliigutusega. «Ma pole pime, kuigi olen silmad kinni pigistanud. Ma võin nad aga ka pärani ajada, kui te soovite!»

Mõisarentnik vaikis nagu koer, kel suukorv pähe aetud.

«Hea küll ...» lausus ta lõpuks. «Andke mulle rühm traguneid, muud ma ei taha ...»
Kreisifoogt raputas pead. «Mul pole traguneid, vähemalt teie jaoks mitte. Mõistate? Tema majesteedil on kolm sõda kaelas. Neljandat — oma talupoegadega ta pidama ei hakka. Võite selles kindel olla!»
«Sel juhul pean nad nõutama kindralkubernerilt!»
«Olge lahke. Kui arvate, et tal neid teie jaoks jätkub ümberpiiratud Riias ...»
Wulff ohkas. Selge.
«Mida pean siis lõpuks tegema?» lausus ta peaaegu nuttes.
«Seda peate te ise paremini teadma ...» vastas kreisifoogt. «Mina pole teie õpetaja. Soovitan teil igatahes halva mängu juurde hea nägu teha... Macchiavellit olete lugenud? Ei? Lubadus on kõige odavam, millega ära saab osta. Kasutage siis seda. Ja arvestage, et mulle on tulnud korraldus organiseerida maamiilitsa üksused kohapeal. Teil tuleb mõne päeva pärast sõjariistad välja jagada. Pole just lõbus neid oma vihavaenlastele pihku pista, eks? Katsuge vahekorda mitte liialt teravaks ajada, vat mis ...»
Wulff pani käed risti. «Siis pole mul mõtet enam tagasi minna. Esimene pauk, mis püssist tuleb, on minu pihta ...»
Kreisifoogt kehitas õlgu, nagu ei puutuks asi temasse. «Jagage nad välja ustavaisse kätesse. Rahvaga ärge kiskuge. Ninamehed, kui nad üle pea hakkavad kasvama, kaotage vaikselt ära. Muud ma teile soovitada ei tea.» Ta võttis paberid. «Minu aeg on läbi ...»
Wulff lahkus kummarduste saatel.

Macchiavelli leidis rakendamist Audru mõisa häärberis veel samal päeval.
Kui kirjutaja hilisõhtul hakkas mõisakohtu otsust ette lugema, selgus, et see on ainulaadne. Mõisamajas poldud sellist varemalt kuuldud.
«Kolmainu jumala ja Tema Majesteedi Rootsi kuninga nimel...» luges kirjutaja. «Adruneeme perepoja Aini süüdistuse asjas ... on tunnismehe Rõima Pärtli seletusega, mis tõendatud ärapaistetanud silma läbi, mida

kohus ise näha ja katsuda võis ... süüaluse süü kindlaks tehtud. Mispärast kohus on nõuks võtnud teda karistuse alla määrata kahekümne paari kepi löögiga, missugune otsus on armulise mõisahärra, parun von Wulffi tahtmist ja eestkostmist mööda ära muudetud süüaluse noore ea ja rumaluse pärast valjuks noomituseks.»

Need löögid, millest Adruneeme Ain ilma jäi, jagati veel samal õhtul välja Rõimal, metsikuks muutunud peremehe käe ja jala läbi. Pärtli jalgu jäänud kukk sai sellise obaduse, et kõnges samas, taluõues. Teenijavaimu Maie silmad peksti paistesse selleks, et ta ei näeks enam peremehe sahvrisse vargile minna. Sulase küür sügeles veel järgmisel hommikul saapa jäljest. Miks, seda Tõnu ei teadnud, kuigi kogu öö arutas, mis tollele Pärtlile küll okka nii sügavale südamesse on ajanud.

Vaene Rõima peremees ei saanud tunda headmeelt isegi lahtilastud vabadiku minemakihutamisest. Oli oodanud keskhommikuni, et ehk tuleb too kaltsakas silmi vesistama ta ukse alla. Paluma, et teda jäetaks mardipäevanigi oma pabulatega taresooja. Aga Tohera Jaan ei tulnud ega tulnud. Pärtlil ei jäänud muud üle, kui minna ise vabadikku vaatama. Oli arvanud sealt leidvat karja õnnetusest kössitavaid inimesi. Aga võta näpust. Tohera Jaan kolis. Ja kolis nagu mõisnik. Küla oli saatnud kümmekond hobust. Ja abistavaid käsi rohkem kui vaja, kõigi jaoks ei jätkunudki tõsta seda vaest varanatukest, mis vabadikutares leidus. Lapsed mässiti hobusetekkidesse, vigase jalaga Juuligi tõsteti peale ja siis võis too killavoor astuma hakata Oara maile, uude, tühjaksjäänud vabadikutarre, põllusiiludele, mis pidid poole paremad olema siinsest sooveerikust. Vankrid veeresid Pärtli eest läbi. Igaüks, kes mööda sõitis, sülitas ta jalge ette. Üks isegi viibutas piitsaga, nii et vanamehel oli tükk aega järele jooksmist ja rusika raputamist...

VII

Kuuenda oktoobri hommik aastal üks tuhat seitsesada oli sama sügissombune ja argipäevane kui teisedki.

Pärnu jõe suus kisasid kajakad suitsuonnide kohal, oodates kalameestelt silgurappeid ega olnud neil aimugi, et linnapürjerid seavad ennast valmis sündmuseks, millest võidakse osa võtta vaid kord inimpõlvede jooksul.

Carolus Kaheteistkümnes, Jumala armust Sveedide, Gootide, Wendide kuningas, Soomemaa suurvürst, Eesti, Liivi, Karjala, Breemeni, Verdeni, Stettin-Pommeri, Karlsruhe ja Vendeni hertsog, Rügeni vürst, Ingerimaa ja Vismari härra, Baieri markkrahv, Jülichi, Kleve ja Bergeni hertsog — oli tulemas. Too tiitel ja kõik, mis selle juurde kuulus, mõjus vaesele provintsilinnale nagu kassile palderjan. Aovalgusest alates valitses kreisifoogti residentsis, raekojas, Suures-Gildis, universiteedis ja kõigis majades, kus vähe isanda lõhna tundus olevat — käega katsutav hullumeelsus. Kes vandus kadumaläinud ordenipaela, kes muretses koltunud žaboo ja põlvpükste pärast, kel ei sobinud äsjasoetatud paraadkindad, kel kriuksus tõllaratas, kel oli tekkinud vistrik sinna, kuhu pole vaja, kel puudus vajalik hulk taalreid, et kostitada seisusekohaselt härrasid majesteedi ohvitsere, kel pigistas korsett puusakonti, kel oli parukas moest läinud, kel oli hirm, et ta pidulikul vastuvõtul asetatakse seisma naabrimehe selja taha . . . Tulu kuninga-majesteedi tulekust sai tunda oma turjal ka rohkearvuline teenijarahvas. Nükkeid ja sajatusi, mis see hommik neile kaela ladus, andis mäletada aasta lõpuni.

Kuningal näis täna olevat suurem võim, kui jehooval enesel, sest seisma olid jäänud ka need tööd, mida tihtipeale pühapäevalgi ei katkestatud. Vana-Pärnu kalurite noodad lipendasid mahajäetuna hommikutuules, suitsutusahjudes polnud tossu, onnides hingelisi. Seisid kudujate kangaspuud, kingseppade kõverad noad, köietegijate keerupoolid, linaropsijate rauad. Isegi väike vend viskas käega igapäevasele leivapalukesele ja keeras käised viivuks alla. Kel vähegi jalga ja silma oli, see ronis tänavaile, uitama mööda vastuvõtupalavikust värisevat ja ohkavat linna.

«Seda paksu ja vedelat, mis härrastel täna kõrist alla läheb . . .» arutas linaropsija, seistes uue-turu nurgal ja vahtides möödalükatavat moonakäru, mis kõlises pealeladitud veinipudelite tantsust. «Saaks kah kuskilt

lonksu keelekasteks. Vahelduseks kaljale ja silgusoolveele...»

«Katsu parem ilma olla...» lausus kaaslane ta kõrval. «Kõht läheb lahti või jääd peast oimetuks. Saksal on oma soolikas, sandil oma. Ega's neile ühesugune nämm passi...»

Kolmas selja taga sülitas. «Oleks ju õhtuks võinud saada ka parema otsa peale. Kaupmees Dohren otsis juba eile omale teenreid. Pühade ajaks. Saad kolm krossi päevas ja selle, mis isanda lauast üle jääb...»

«Ei tasu vaeva...» vaidles esimene vastu. «Lase oma lõust karvadest lagedaks ajada, selle paari päeva tarbeks. Tolamunder aja selga... Turi ropsimisest niikuinii küürus, aga toda küürutamist, mis seal nõutakse, minu selgroog küll välja ei pea.»

Selja taga avanes kriiksudes pagaritoa uks ja puistas tänavale küpsiste isuäratavat lõhna. Laiapuusaline lopsakas naine, pooleliolev soeng lindikestest kohevil, tunnistas murelikult taevaalust.

«Hei, emandake!» hõikas linaropsija. «Kas saaks ka meile kuningliku kõrguse kummardamise puhuks midagi kõhu toeks?»

«Was wünschen sie?» kirtsutas küsitletu nina ja kadus.

«Vuntsen jah...» torises töömees. «Kolm aastat tagasi magatas valli taga sõdureid, aga kui pääses pekrihärra voodisse, unustas maakeele hoopiski. Noh, kurat sinuga. Igaüks elab, nagu oskab. Lähme sadama kanti, majesteedile patsi lööma. Puistab ehk taalrikesi tänavale — alama rahva jaoks...»

Sinna — sadama kanti näis täna liikuvat kõik, mis liikuda andis, küll ratastel, küll jalataldadel. Teisel pool Tallinna väravat asuv jõekallas, mis tavaliselt haises tõrvatünnide, kalasoolvee ja hobusesõnniku järele, näis samuti end kokku võtnud olevat, et kuidagi majesteedi rahulolu ära teenida. Viltuvajunud sillakai uppus kuusevanikuisse, lipuvardal väänles laisalt kuldatikitud plagu ja sõiduteed palistas linnagarnisoni grenaderikompanii. Ei näinudki nii hull välja, nagu karta võis. Suuri saksu polnud veel kohal, linna au ja uhkust alles

viksiti-kohendati kibedasti — triikraua, vasepulbri ja nõela abil. Ainult Maarja-Magdaleena gildi handverkerid olid asunud platsi, sõjaväekolonni vastu, et varakult vaatamiseks välja panna oma joomisest õhetavaid näolappe, aga ka selleks, et kindlustada enesele paremat paika, kui tunglemiseks läheb.

Päev veeretas pikki, rahutuid tunde, mis näisid venivat sama aeglaselt kui pilved sügisesel taevavõlvil.

Siis põrus äkki maapind kärgatustest. Veenuse bastionile ülesseatud patarei saluteeris. Enne kui suits jõudis lahkuda, mürisesid ka teised linna kindlustused. Saturnuse, Marsi, Jupiteri kahurite kõma vaibus, jättes järele raugeva kaja. Tuuletus vaikuses kõmises vastu meri, nagu oleks kaugelt tõusmas äike. Silmapiir kirendas mastide metsast ja purjede valendusest. Laevastikud, kaks päeva varem saabunu ja kuninga standardi all pärale jõudev — tervitasid teineteist.

Kokkukogunenud rahvasumm lõi kihama. Linna väravast tuiskas lagedale garnisoniülema asetäitja, oberst Liphardt, ohvitseride saatjaskonnaga. Veeres lagedale kreisifoogti kõrge, must tõld. Ja üle kergetest lainetest viirutatud veepinna hakkasid tõtlema aerupaadid, et viia majesteedi vastuvõtjaid merele.

Kreisifoogt hingas raskelt, püüdes asjatult maha suruda pead pööritama panevat ärevust. Laine kiigutas paati, madrused rähklesid aerude kallal, breidvimpel plaksus, aga tema meeltesse ei jõudnud sest midagi. Ainult näpud kobasid pitskätise vahele pistetud paberit, mis pidi aitama tervituse ettelugemisel majesteedile, kui kätte jõudis raske hetk. Laenanud käsundusohvitserilt külmavärina peletamise ettekäändel viinaplasku, võttis ta sellest tubli sõõmu ja tundis peagi, kuidas süda kergemaks läks . . .

Liinilaevad olid end kahes reas ankrusse pannud. Eemalt poetas silmapiir üha juurde varustuse-, veo- ja abilaevu, nii et laht lausa kihas. Paat libises piki sõjalaevade kõrget, tumedat pardarivi, mis kirendas kahuritorudest ja madruste lehvitavatest mütsidest. Saluudid aina raksusid ja põrusid. Iga laev köhis välja oma püssirohust lõhnava tervituse, nii et kreisifoogti pea näis lõhkema kippuvat. Suits vajus raskelt veepinnale.

Tuhandest suust rebestas õhku ebamäärane kisa. Purjed vajusid pikalt ja pidulikult, aga kreisifoogti otsiv silm ei seletanud ikka veel kuninga standardit...

Mererand, kindluse muldvallid ja jõekallas mustendas rahvast. Sadamakai maandumissild nagises tammuvate jalataldade all, naksusid ka kaelad peavenitamisest üle naabri õla. Punase ninaga, sasitud, räpased ja ilmastilma puskari järele lõhnavad raesõdurid näisid täna põrgu puhastustulest läbi käinud olevat. Isegi nende kärkimine pealesuruvale rahvahulgale näis olevat märksa mõõdukam kui tavaliselt sellistel puhkudel. Polnud enam kuradi lehmi ega hobuseid, ei kärnaseid koeri ega pärgeli pärdikuid. Oli jäänud vaid «noh sina — hoia tahapoole, muidu ma...» ja sedagi vaid sekspuhuks, kui tatise ninaga poejunge lausa sinna kippus ronima, kuhu tal ei kõlvanud. Sest siingi, majesteedi auks korraldatud laadal, valitses oma kord. Kuigi lasipuid polnud, pidi iga tõbras teadma, kus ta koht. Linnarahvale määratud seisupaik, otse vastu maabumissilda, oli küllalt kitsas, et tekitada purelemist. Raehärrad oma vaske tikitud mundrites ja kolmnurkseis peakatteis mahtusid esiritta, kaupmehesakste rahakoti raskusele aga näis tänane päev vilistavat ja igalühel tuli ennast paika panna sinna, kuhu oma kondijaks võimaldas...

Sidelaev, täispurjedes brigantiin, jõudis maandumissilla juurde. Oli karjumist ja lehvitamist, aga peagi selgus, et ilmaaegu. Saabunud oli trabantidest ihukaitseväe kompanii. See rivistas end kähku, kiirelt ja asjalikult, nappide käskluste saatel. Rinnakilpide, kiivrite ja suletuttide joonsirge rivi kohal lõi vilkalt plagisema kuningakoja siidine standart.

Pool tundi hiljem jõudis pärale too, keda oodati. Uus purjekas tuli, kiirelt ja tõtates, mastis ruuged vimplid. Pardalt pudenes maabumissillale suur hulk punasesse ja kulda viirutatud sõjaväemundreid. Keegi karjatas eredalt, nagu oleks noaga rindu saanud. Too käsklus mõjus nagu välgulöök, kõik, mis oli ümberringi elavat, tardus.

Prahvatas õhku trummide kõrvulukustav ragin. Lõid metsikult kisama fanfaarid. Lipud laskusid tervituseks. Läigatas mõõkade haljas teras.

Tol, kes tuli, polnud küljes auväärsuse lõhnagi. Ja oma mundri ning aumärkide poolest oleks ta pigem sobinud teenriks teda saatvale kindral Rehnskjöldile. Oli noor, lahja, vaikiva olemisega mees, kelle tõmmust, peaaegu inetust näost vahtisid mustad öökullisilmad. Aga kuhu nende pilk langes, seal jäi hingamine seisma ja kuhu ta põgus naeratus ulatus, seal hakkasid naiste südamed taguma. Trabantide rivi õgis teda silmadega, pürjerid maigutasid suud ja liigutasid kõrisõlmi, tüdrukute laugude alla tekkisid pisarad...

Jah, midagi ses kõrgest soost mõõgakandjas oli. Laisk käeliigutus, veniv samm; rahulik, peaaegu põlglik enesekindlus; siledast, üleolevast näost lehviv sõnatu muie — kurat teab mis... Keegi neist poleks osanud vastata, mis lumm see oli, mis neile selle noorisanda nägemisest pähe vajus, mis nende südamed taguma pani, hinge kinni pigistas ja silmad vesiseks võttis. Ja mis nad üheskoos, nagu sõnatu käsu peale hõiskama pani. Hurraa murdus välja tuhandest kõrist. Karjus bürgermeister Lövenstein, karjus oberst Liphardt, karjus kammerhärra Dohren, karjusid handverkerid, mündrikud, kaupmehed, poesellid, mõisnikud, kalurid, ihukaardiväelased, raesõdurid, preilid, prouad, studendid, koolitüdrukud, karjus isegi eruapteeker Winterkamp, keda teati kurttumma olevat. Ja kui tol hetkel keegi oleks omanud võimu näidata grenaderidele, kes möirgasid nagu marruaetud härjad, toda tolmuste maanteede pikkust, mis neil nüüd ees seisis selleks, et mahalöödud saada ja mädanema heita jäljetuisse haudadesse Ukraina mullas — nad oleksid ikka edasi karjunud.

Hurraatamine jätkus, kahanes ja paisus jälle nagu tõusulaine. Ei aidanud seegi, et kuningas oli tõstnud käe rahustamiseks. Tal tuli ootama jääda. Bürgermeister ei saanud tervituskõnega alustada, kuigi majesteet oli atlaspadjal pakutud linna kullatud võtit juba puudutanud ja omapoolse kombeosa täitnud.

Kui too palavik lõppeks jahtus ja vaikus jälle eluõiguse sai, pühkis üks elatanud grenader vargsi pisara silmanurgast ja sõnas naabrile: «Kuusteist korda olen teda näost näkku näinud. Ja iga kord nutan. Ta on ju laps. Poisike. Aga ta teeb meid suureks, pane tähele.

Pole maailmas võimu, mis teda peaks. Isegi mitte too Peeter, kellest nad räägivad, et ta suutvat taldrikuid rulli keerata...»

«Taldrik jääb taldrikuks...» vastas teine. «Poiss keerab kogu tolle Moskoovia rulli ja pistab püksitasku, küll näed...»

«Annaks jumal,» ohkas keegi kõrvalt. «Annaks jumal...»

Bürgermeister Lövenstein alustas auaadressi ettelugemist. Ja kuigi ta seda oli kodus vähemalt kakskümmend korda ette veerinud, kippusid siin sõnad suus sassi minema.

Too, kellele nad määratud olid, seisis liikumatult, käsi mõõgapidemel, pilk mõtlikult kinnitatud bastioni rinnatisele, millest üle kerkisid kahurite torud. Mõtted näisid tal rändavat hoopis teist teed. Kutsus käeviipega juurde kindral Rehnskjöldi ja osutas näpuga kindlustusele, siis käsutas enda juurde oberst Liphardti. Elatanud hallid kindralid ja kõhukad oberstid seisid ta ümber nagu poisikesed, seirates teenistusvalmilt kuningliku kõrguse suust tulevaid korraldusi.

Bürgermeister isegi märkas, et aeg oli lõpetada. Laskis kõlada kolmekordsel hurraal ja astus kõrvale, et ruumi teha kreisifoogti tõllale, mis ette veeres. Majesteet ei tõtanud. Seletas midagi linnakomandandile, jooksutas adjutante, näis silmi omavat vaid sõjaväelaste jaoks. See vist magadeski ei tee muud kui komandeerib... mõtiskles tusatsedes bürgermeister, olles solvunud ilmsest tähelepanematusest tema püüdlikkuse vastu.

Kuningas, tunnistanud tükk aega sõjaväelaagri telkide linna Sauga väljadel, tõstis lahkumistervituseks käe ja astus landoosse. Trabantide pataljoni trummid põristasid tseremoonia lõppu...

VIII

Vilhelmus Rode, bademeister, oli kuulsaim mees oma kutsealal kogu Pärnus. Tulnud kuus aastat tagasi Köningsbergist, tõi ta kaasa kümblusteaduse viimased vigurid, millest teistel siin kolkas aimugi polnud. Kupa-

tamise tulise ja külma veega vaheldumisi, pakkimise palavaisse palakaisse, istmiku ja kukla aurutamise, klii- ja kaerajahuvannid, potase ja soolveega hõõrumise, nahutamise sinepipulbri ja sipelgatega, rahustamise balderjani juurikatega. Polnud siis imestada, kui tema juurde ronisid oma ihuhädadega nii ülesöönud kõhukesega kaupmehed, pohmelusest lõhkuva peaga ohvitserid, teise nooruse valudes vaevlevad prouakesed kui ka plekilise südametunnistusega preilikesed. Kõik, kel oli jaksu maksta au eest olla bademeister Rode patsiendiks, sest igaüks siia juba ligi ei pääsenud. Bademeistri saun Vee tänaval oli sama hädavajalik peenema seltskonna kooskäimise koht nagu Vossbeini samanimeline ettevõttekene Pühavaimus, selle vahega, et ta oli puhtam ja kombelisem, ega olnud siiatulekuks vaja oodata öötunde, mille varju oma salajasi astumisi peita. Sellepärast oligi kujunenud tõelisse seltskonda kuuluvate härrade juures heaks kombeks alustada õhtut Rode juures ja kolida ööseks Vossbeini manu, et sealt siis vastu hommikut uuesti Rode juurde tagasi tulla, kui üleärritatud süda või lõhkuv peakolp seda tõeliselt nõudis. Kõik see maksis muidugi härrade kohta. Daamide osas oli lihtsam. Kes tuli, sai oma kuuri ja läks ohates.

Rode juurde pääses sisse ainult too, kel oli tutvust. Või soovitusi. Siin ei lugenud iga kord kukru raskuski. Räägiti mitmestki maja-, poe- ja mõisaomanikust, kes jäid ukse taha. Rode polnud loll, need taalrid, mis ta nende päris põhjuseta hüljatute läbi kaotas, sai ta kuhjaga teisalt tagasi. Bademeister Rode polnud igaühe jaoks saadaval. Ja see juba luges.

Täna polnud aga bademeister saadaval ka kõige vanemate ja auväärsemate klientidegi jaoks, kuigi need oleksid maksnud kümnekordse taksihinna, et pääseda sauna uksest sisse. «Reserviert f. Köningl. Majestät» — seisis uksel. Ja valvelseisev grenader võis kinnitada sama. Rode oli täna kõigutamatu ja auväärne nagu piiskop ise. Von Dohren anus asjatult. Täna tema jaoks ruumi polnud. Ka tuhande eest mitte, sest too silt, mida Rode juba homme kavatses oma vesise poe kiituseks üles riputada, — kuninglik bademeister — kaalus rohkem, kui ühe ülemkammerhärra igatsus viibida ainuski

kord Rootsi kuningaga ühes saunas. Ta oli ju isegi daamide jaoks määratud sissekäigu sulgenud. Ettevaatuse mõttes. Pärast seda, kui too hull, Frauensteini vanamoor oli talle kolmsada pakkunud õiguse eest piiluda vaid korrakski majesteeti läbi seinaprao. Sada üleriides, kakssada pesus ja kolmsada — ilma. Naised näisid üldse jaburaks läinud olevat. Isegi selline auväärne daam, nagu bürgermeistri enda abikaasa, kes majesteedilt näpatud püksipannalt oli valmis puhta kullaga üles kaaluma. Suveniiri maania oli naiste seas laiali lagunenud nagu katk. Kes kauples majesteedi kinnast, kes särginööpi, kes tükikest paberit, kes saabast — aga ei puudunud neidki, kes julgesid ihaldada paari öötundi majesteedi voodis...

Bademeister katsus veel kord vee soojust. Algul näppudega, siis küünarvarrega nagu imikute jaoks kombeks. Kuninglik nahk, kurat teab. Kallas sisse peotäie kümblussoola, riputas näpuga veel juurde, pani lisaks äädikaessentsi, tilgakese lõhnaõli... Segas käega tükk aega ringi, maitses keelega ja noogutas rahul olles. Teatas siis adjutandile, et kõik on valmis.

Ekstsellents tuli, tõmmu, sale ja sitke nagu männijuurikas, plaksutas peoga vastu lahjat kõhtu ja puges vette. Ümises lõbusalt ning andis siis märku, et võib alata. Bademeister hõõrus peod kokku maikellukeste järele lõhnava leeliselahuga ja asus vilunud liigutusega kuninga veestnõretavate juuksekahlude kallale. Endal pisike hirm südames, et mida vastata, kui kõrgeltsündinud kunde äkki suvatseb pärima hakata ihuhädade, linnasaladuste või tüdrukute kohta...

Aga majesteedil näis muu peas olevat. Viipas adjutandi lähemale.

«Päevakava?»

«Täna kell kaheksa õhtul pidulik vastuvõtt raekojas... Siis Suures-Gildis...»

Majesteet tusatses. «Jälle kaupmehed...»

«Võiks ju härrad ohvitserid...»

«Ei-ei, olgu pealegi. Tänane päev on nagunii mokas...» viskas kuningas. «Mis sul seal veel kirjas on?»

«Kaks talupoegade saatkonda... Ja üks linna alamrahva oma. Ootavad...»

«Talupojad... Noh, küll kreisifoogt nendega ise toime tuleb...»
«Kuulen, teie hiilgus!»
«Ei, aga siiski... Ei sobi vist hästi, mis?... Mida nad õieti tahavad, eh?»
«Käsete palvekirjad ette lugeda, majesteet?»
Majesteet triikis vasaku jala säärt. «Lase käia, Nordenskjöld!»
Adjutant luges. Kuningas sukeldus vahepeal peaga vette, puristas ja ähkis. Andis siis oma sitked turjasooned ja abaluud bademeistri käe alla.
«Ei saa aru... Tee kokkuvõtlikumalt. Mis nad tahavad?»
«Maksude kergendamist, teie hiilgus... Mõisarentnikud suurendavat omavoliliselt koormisi ja valitsusametnikud olevat sellega vaikselt nõus. Paluvad majesteedi vahelesegamist, et ülekohut kord juba lõpetada... ja rasket põlve kergendada...»
Kuningas noogutas. «Nurisevad nagu meie omadki... Raske ja raske... Aga kas sõduri leib on kergem, ah?»
«Ei, majesteet!»
«Noh, näed. Ütle neile: kel adra taga raskeks läheb — tulgu minu poiste sekka. Prii ülalpidamine, külje- ja tallaalune, kuulsust kamaluga pealekauba...»
«Käsuks, majesteet!»
«Muide, et keegi ei saaks öelda, et ma talupoegade vastu huvi ei tunne: kui suured kontingendid on maamiilitsas? See on ju meie — abivägi...»
«Lubage kutsuda kreisifoogt?»
«On ta siin?»
«Just nii, majesteet! Garnisoniülem Liphardt kah...»
«Lase tulla, Nordenskjöld... Teie, bademeister, minge, küll ma ise...»
Kutsutud ilmusid. Oberst raporteeris. Majesteet ähkis surisevast naudingust, froteeris selga ja kuuldes raportit, kergitas kulmusid.
«Kolmsada, oberst? Nalja teete või? Ma tulin siia sõdima, aga mitte mõisasse öövalvet pidama. Kirjuta üles, Nordenskjöld, et oberst... mis teie nimi oligi?»
«Von Liphardt, teie hiilgus!»

«Et oberst Liphardt värbab meile nädala jooksul tuhat sirget poissi maakaitseväkke või esitab lahkumispalve. Saite aru?»

«Käsuks, majesteet!»

Oberst pööras ringi ja marssis eesruumi. Kreisifoogt valmistus sama tegema, aga kuningas peatas ta käeviipega.

«Kas too Liphardt on baltlane, ah?»

«Just nii, majesteet!»

«Eeh! Patkuli kambamees. Vahib salaja piiri taha, mis?»

«Minu teada mitte, majesteet. Usaldusväärne ohvitser.»

«No-noh . . . Hoidke silm peal. Me ei saa sõdida, kui selja taga sigatsetakse. Kuidas teil talupojad siin kah on?»

«Nagu ikka . . . Nurisevad . . .»

«Ma ei küsi seda. Kas sõjaväkke kõlbavad? Julgust on? Jaksu?»

Kreisifoogt kippus muigama naiivsetvõitu pärimise üle. Aga adjutant vaatas talle otsa pilguga, milles lehvis vaikne ähvardus. Siin ei tehtud nalja.

«Just nii, ekstsellents! Tugev rahvas ja mehine. Liigagi. Mõisarentnikud käivad karjas kaebamas, et alandlikkust vähe . . .»

Kuningas kohendas särgikätiseid. «Mees, kes sõna ei kuule, ei kõlba sõdima . . . Aga pole viga, ma teen ka sikust grenaderi. Peaasi, kui sõdimiselusti on.»

«Sõdimiselusti . . . ?» kreisifoogt kehitas õlgu. «Talupoeg eelistab atra mõõgale. See on vana tõde . . .»

«Soo-oh!» kergitas kuningas kulmu. «Minu poistest on kolmveerand talutaredest pärit. Pole aru saanud, et nad tahaksid mõõgast lahti saada . . . Mida see maarahvas teil siis igatseb? Johan Julma aega tagasi või?»

Foogt ohkas. «Nad igatsevad vaid üht. Balti aadlist lahti saada . . .»

«Mina ka . . .» noogutas kuningas sapisel ilmel. «Jumal olgu tunnistajaks. See ussiseeme rikub kogu supi. Asjata hakkasime neile mõisaid tagasi andma.»

«Just nii, majesteet. Asjata. Juttu, et rootsi võim on hakanud paruneid jälle pukki upitama, on kõik kohad

täis. Eks seegi on üheks põhjuseks, miks talupojad tagasi kipuvad tõmbuma...»

«Noh, rootsi võim... on mõõga käes. Ei tal ole tarvis kõigile meele järgi olla.»

Kuningas peatas riietumise ja viipas siis adjutandile. «Kirjuta üles, Nordenskjöld — abivägede mobilisatsioon spetsiaalselt kaalumisele võtta. Paluma ma ei hakka. Kes tahab, las istub kodus. Võite minna, härra kreisifoogt!»

Kui Weissfeldt oli läinud, jäi kuningas tükiks ajaks mõtlikult toolile istuma.

«Kuule, Nordenskjöld, mis sa sellest... kreisifoogtist arvad?»

«Raske öelda, majesteet! Tundub olevat kogemustega ametnik...»

«Mullegi näib... Kuigi ma neist provintsitegelastest midagi head pole kuulnud... Noh, kui tarvis, sõdin ka üksi. Ainult omadega. Rootsi mõõk kaalub üles kogu selle Sarmaatia rämpsu...»

«Just nii, majesteet! Kaalub!» plaksatas adjutant kannad kokku.

Kuningas sirutas adjutandile jala. See asus sikutama selle otsa säärikut.

«Rehnskjöld!» helises majesteedi nooruslik hääl adjutandi ähkimise sekka. «Papi Rehnskjöld!»

Kindral ilmus lävele, kiiruga mundrit palavusest õhetaval turjal korraldades.

«Kuule, taat! Homme kell üheksa sõjanõukogu koosolek! Ja ülehomme hakkame astuma. Ei tahaks kuidagi Peetri korraldatud pidusöögile Narva all hiljaks jääda, eks ole?!»

«Just nii, majesteet!» Kindrali vanad silmad vahtisid kaheksateistaastast kuningat hellitusest ülevoolava pilguga.

Ukse ees ootas landoo. Bademeister kummardas sügavalt. Too taaler, mis ta pihku oli tekkinud, kaalus üles kõik teised, mis täna kaduma olid läinud.

IX

Piduliku vastuvõtuni raekojas, mis tõotas saada kogu päeva naelaks, oli veel kaks tundi aega, aga vanaturu veered kirendasid juba uudishimulikest. Tõllad tõid raekoja ette üha uusi saksu, neid kobaratena maha puistates. Hobused perutasid, sõidukid kiilusid kokku ja üldse nägi raeesine täna hullem välja kui mardilaada aegu. Nii palju oli siin tunglemist ja tõuklemist, varvaste peale astumist ja vastastikust vandumist. Rahvas vahtis toda enneolematut vaatepilti eemalt.

Kogu selle segaduse põhjustaja, raesekretär ja sündikus Frants Carl Steiner, seisis sissekäigu ees nagu keerub. Kaks raesõdurit oma raskete turjadega aitasid tõkestada pealevalguvat, siidi ja sametisse pakitud piduliste hulka. Steiner kisas, ähkis ja higistas, püüdes korda maksma panna, aga ta kähisev hääl kadus üldisesse lärmi nagu sääse pirin härja möirgamisse.

Ta oli seda kartnud juba hommikul. Raekoja suur saal mahutas vaevalt kaheksakümmend istekohta, majesteedi adjutant oli teatanud kolmestkümnest armee esindajast ja ülejäänud viiekümnele toolile pidi ta nüüd ära paigutama kaheksa raehärrat oma prouadega, Suure ja Maarja-Magdaleena gildi delegaadid, ülikooli saatkonna, garnisoni ohvitserid, suure karja mõisnikke, vaimulikkonna ja linnakonsistooriumi isandakesi, kõnelemata kreisifoogti saatjaskonnast, mis nõudis oma istmiku alla kõige paremaid toole majas. Ta oli kõvasti haritud mees, tundis isegi täheteadust, aga too matemaatika ülesanne, mida tänane õhtu talle ette oli pannud, võttis pea vägisi märjaks.

«Ma ütlesin teile juba, et Maria-Magdaleena gildile on reserveeritud kolm kohta!» ähkis sündikus tusaselt näkku härjaturjalisele karvasele hiiglasele, kes ta oma päratu puguga vastu ust oli surunud. «Seda on niikuinii palju . . . teiesuguste jaoks!»

Gildi esindaja, kardsepp Michael Brandies mõmises nagu sõnn, kel rõngast ninasse hakatakse ajama. «Või meiesugustele! Ja kes siis need teiesugused on, kes vabalt sisse võivad saada? Vekslivõltsijad, äh!»

«Keda te siin teotate, klempner sihuke!» kirises sündi-

kus vastu, tõusvast vihast hingeldades. «Teie koht pole üldse siin! Käige oma putkasse Riia värava alla!»

«Selle kohta tuleb anda interpellatsioon majesteedile enesele!» karjus sekka müürissepp Paulsen, handverkerite saatkonna teine liige. «Kroonuvargad istuvad esimesse ritta, ausad töömehed peavad ukse taha jääma!»

See oli juba väljakutse. Vähemalt Suurele-Gildile, sest muid esimeses reas istujaid siin linnas polnud. Igipõline gildidevaheline vimm, mis kolmsada kuuskümmend viis päeva aastas, nagu tuli tuha all hõõgus, leidis paraja aja sädemeid pilduma hakata.

Kaupmees Jürgen Bohnsack oli esimene, kes sekka lõi. «Kes on kroonuvaras, äh?!» kisas ta müürissepale näkku. «Mis te, kaltsakas, sellega öelda tahate, äh! Magistraadikohus on kah olemas, ärge unustage!»

«Kui seal kohtus õigust tehtaks...» kisas Paulsen vastuseks, «siis istuks sa ammu trellide taga salakaubaga hangeldamise pärast! Hollandi kalev vahib sul ju hõlma alt välja!»

«Soolamaksu teeb neil Dohren tolliülemaga pooleks, riik ei näe sellest punast krossigi!»

«Aga nüüd trügivad majesteedi külje alla. Tahavad vist sedagi paljaks riisuda!»

Bohnsack otsis vastuseks midagi vägevamat, aga tagavarad olid läbi. Raha poolest oli ta neist närakaist üle, aga mis ütlemisse puutus, siis tuli alla vanduda. Handverkeri lõuad, need hammustasid isegi rauda...

«Härra sündikus!» ähkis ta, rabelemisest punane. «Härra sündikus...»

Aga sündikusest polnud enam lõhnagi järel. Raekoja põlised, rautatud uksed ragisesid ründavate kehade raskest survest, kellelgi kärises hõlm, kellelgi löödi torumüts lömmi...

Viivu hiljem kohale jõudev kuningas, väljudes landoost, oli tublisti üllatatud avanevast vaatepildist.

«Mis lahing teil siin lahti on, kreisifoogt?» päris ta. Küsitu kehitas õlgu. «Võitleme õiguse eest pääseda teie palge ette, majesteet, et teile kinnitada oma piiritut ustavust...»

Kuningale näis see asi nalja tegevat ja ta ei jätnud juhust kasutamata, et tund hiljem peetud lauakõnes

oma värskeid muljeid jagada. Ta olevat meeldivalt üllatatud Pärnu kodanike südidusest ja vaprusest ning lootvat, et kui lugupeetud bürgerid edaspidigi pühendavad ennast sellise innuga Rootsi trooni ja krooni huvide kaitsmisele, siis osutuvat temal, kuningal, oma välisvaenlastest jagusaamine üsna kergeks.

Need, kelle aadressil too kompliment oli öeldud, möirgasid vaimustusest. Hurraahüüded kergitasid raekoja katuselt varesedki õhku.

Bürgermeister Lövenstein tõusis teistkordselt laua tagant püsti, et kergendada oma südant tollest, mis rae tervitusaadressis ütlemata oli jäänud. Temal ja tema kaasbürgeritel, kelle tunnete ja mõtete väljendajaks tal meeldiv võimalus on olla, olevat rõõm oma truuduse ja ustavuse tunded panna kõikide aegade kuulsaima väejuhi, tema majesteedi kuningas Carolus Kaheteistkümnenda jalgade ette. Mehe ette, kes on nende ajallooliste traditsioonide väärikaks jätkajaks, mis alguse said muistsete viikingite surematuist kangelastegudest. Ja kelle peale saatus sel tunnil on asetanud ajaloolise ülesande lõpetada too, mille kunagi alustasid Ruurik, Sineus ja Truuvor. Lõpetada missioon, tõsta armetud, harimatud ja loomade tasemele langenud slaavi suguharud jumaliku armu ja inimliku kultuuri valguse paistele. Suur, kaunis, puutumatu — neitsilik olla see maa, mis nüüd on avanud tema majesteedile oma . . . oma . . . rikkused . . . lõpetas kõneleja, paremat sõna leidmata.

«Millest osasaamisele on kutsutud kõik!» hõikas von Dohren juurde, et asja ümmarguseks teha. «Elagu majesteet, elagu kaupmeeskond, elagu . . .»

«Elagu handverkerid!» karjus temast üle kardsepp Brandies, kelle hinge ei mahtunud, et oberkaupmees neist mööda katsus ronida. «Elagu Maria-Magdaleena gild! Elagu ausad käsitöölised!»

«Elagu ausad kaupmehed!» kisas Bohnsack.

«Keda pole olemas!» lõikas Brandies vahele.

Tollest juhuslikust sõnademängust uuesti lõkkele kippuv vaen oleks vist kujunenud jälle riiuks, kui kreisifoogt oma lõvihäälega poleks vahele astunud.

«Elagu majesteet!» hõikas ta. «Elagu meie võitmatu armee!»

Ohvitseridel olid kõrid, millest jätkus kümne rügemendi paigale kärkimiseks. Polnud siis imestada, kui hasartiläinud gildimehed pärast kahurikõminaga sarnanevat sõjaväe-toosti vaikseks jäid.

Kuningas muigas, tühjendas pokaali ja asus kuulama järgmist sõnavõttu, kuid märkas peagi, et Academia Gustavo Carolina rektor professor Michael Dau ladinakeelne tervitus ei lõpe võib-olla hommikukski mitte. Mõtles veidi, sosistas Rehnskjöldile midagi kõrva, tõusis ja kadus koos generaliteediga kõrvaltuppa. Uksele asunud ihukaardiväe leitnant andis mõista, et isandatel on nõupidamine sõjaliste küsimuste üle.

Professor Dau luges ja luges. Oleks õnnis Vergilius seda lõputut oodi kuulnud, ta oleks võib-olla nutnud. Südametäiega muidugi. Aga siinne auditoorium jäi külmaks. Polnud inimesi, kes tollest, ülikõrgelennulisest ajusünnitusest oleks aru saanud. Kõige enam rahutust hakkasid tundma noodsamad handverkerid, kes olid endale raskete kaotuste hinnaga tee laua taha vabaks võidelnud.

«Muudkui grandissime, klementissime, gratsiosissime, observantissime, amandissime...» osatas Brandies lauanaabrile. «Tolaks tuupind enda, vanamees... Isegi majesteedi peletas lauast minema...»

Teine noogutas, silmitsedes vaagnal lebavaid isuäratavaid põrsaprae lõikeid, mida ei sobinud, niikaua kui too jutlus jätkus, kahvli otsa ajama hakata. «Nälga tahab vist meid suretada oma salmikestega, õpetatud tobu...»

«Mida ta seal pajatab?» küsis Brandies viivu hiljem lauanaabrilt.

«Selgitab universiteedi ajalugu. Too kuulsusrikas teadusetempel olevat nüüd määratud valgustama kogu suurt, pimedat Venemaad. Seal ju isegi tsaar ei tundvat tähti ja suurte pühade ajal söödavat inimesi.»

«Või teaduse tempel...» arutas Brandies. «Tempel on küll, aga preestrid ei tee muud kui joovad. Pole kõrtsi, kus neil võlgu ei oleks.»

«Studendid joovad, ega's vanamees joo...» arvas naaber.

«Vanamees on tobu...» väitis Brandies kangekaelselt.

«Tellis minult pange. Nüüd hautab selles lehmasõnnikut ja salpeetrit. Pidavat sitasitikad välja tulema. Loll mis loll. Ainuke arukas mees nende seas on Schreiber. Too oskab vähemalt tulevikku ette kuulutada . . .»

Pärast professor Daud võttis sõna linnakonsistooriumi superintendent, Püha Nikolause koguduse pastor Westphal.

«See sündis sel päeval . . .» algas pastor, «kui Amalek tuli ja sõdis Iisraeli vastu Revidimis. Ja Mooses ütles Joosua vastu: valitse meie mehi ja minge välja, sõdi Amaleki vastu, homme tahan mina seista mäekünka otsas ja jumala kepp on minu käes . . . Ja see sündis, kui Mooses seisis mäe peal ja oma käe üles tõstis, siis sai Iisrael võimust ja kui ta oma käe maha laskis, sai Amalek võimust. Meie armuline majesteet on see Mooses ja tema mõõk on see käsi, mis iial ei lange. Ja Rootsi rahvas on see Iisraeli rahvas, kes on pandud teiste üle. Sest tema lipp, see on Kristuse lipp! Aamen!»

Kõnedel oli viimaks ometi lõpp peal. Hakkas klõbisema taldrikute vask, helisema peekrite hõbe, kahanema isuäratav suupoolis liudadelt ja praevaagnailt.

Brandies sikutas enda ette peaaegu terve põrsa ega hakanud selle kallal pikalt vigurdama. Tema tugevate töömehenäppude vahel, mis said jagu karrastki, rebenes liha tükkideks, rasvapritsmeid laiali puistates. Vastasistuv Dohren, kelle lumivalge žaboo selle läbi tublisti lapiliseks muutus, ajas enese turri. «Elajad lastakse lauda . . . Süüagi ei oska!»

Kaks kanget oli kokku sattunud. Kardsepp, viina ja vihaga ääretasa täis laaditud, jõllitas oma vastasele kurjakuulutavalt otsa. «Kesse ei oska süüa!? Mina või?!»

«Muidugi! Te pole ju kahvlit ja nuga vist enne näinudki!»

«Põrsast saan ka nendeta jagu,» urises kardsepp ja kallutas oma kere ette, kahvlit pihku kahmates, «aga sinusuguse sea lahkamiseks . . .»

Ümberringi hüppasid inimesed püsti. Polnud kahtlust: Brandies oli otsustanud näidata, et ta kahvlit oskab kasutada, kui mitte muuks, siis oma vaenlase orkiajamiseks. Bürgermeister laua otsas kahvatas — skandaal oli käega katsuda. Aga saatus näis seekord otsustanud

olevat verevalamist edasi lükata paremate aegade peale. Kõlas käsklus ja trabandid võtsid relvade tärinal valvelseisangu. Majesteet ilmus saali. Kõik tõusid nagu käsu peale püsti, isegi need, kellele see juba üle jõu kippus minema. Kuningas peatus viivuks, laskis pilgu üle koosolijate libiseda, saluteeris ja kõndis minema. Saatjaskond astus kannul.

Silmapilguga oli peoruum pooleldi tühjenenud. Vastuvõtu ametlik osa oli läbi.

X

Sügiseõhtu oli oma hämarad tiivad laotanud linna kohale. Plekist kukk Püha Nikolause kiriku tornitipus kriuksatas meretuule käes saba ja sättis end magama. Aga und ei tulnud. Keegi tagus all kella, pikalt ja pidulikult. Kusagil kisasid pasunad. Ja kivist majad ümberringi, ühesarnased ja hallid nagu vaese pere lapsed, olid uksed-aknad uudishimust pärani ajanud. Midagi näis lahti olevat. Oli ju käes juba üheksanda kellalöögi aeg, mil tänavail tavaliselt ainult tuul jalutas ja linn end nohisedes magama keeras, aga täna ei paistnud seda keegi märkavat. Tulesid süttis aiva juurde. Latern uksevõlvil, see oli kõrtside eesõiguseks, aga nüüd näisid end sellega ehtivat ka kõige elatanumad kivimamslid Pika, Riia ja Pühavaimu tänava veeres. Akendel särasid küünlad: vanaturu keskel põles tõrvatünn, valgustades enda ümber kokkukogunenud rahvast; raevalvurid marssisid ringiratast, piigid seljas ja laternad peos... Aga teisel pool jõge, mis vaevu virvendas kuu hahkjas kumas, näis tuli olevat poeginud sadasid lapsi. Lõkete read ulatusid silmapiirini.

Kukk jõllitas hämmastunult alla rahutule linnale. Tulesid oli ta oma pika eluea jooksul varemgi näinud, kui sõjatont pääses tallama ja vaenukirves kerkis linnavärava kohale. Või kui kahjutuli kukkus õgima agulit. Aga too seal all ei sarnanenud kõige sellega. Küllap oli mingi püha, kuigi tema, kuke, teades nüüd, viinakuu alguses mingit püha ei pidanud olema. Jah, küllap vist oli kõrtsipüha. Ta oli ammu seda oodanud. Kui kaks

kirikut tosin kordi aastas pühi pidasid, siis miks ei võinud seda lõbu endale lubada kakskümmend kõrtsi ühe korra aastas? Tõepoolest, miks mitte? Olid nad vähem väärt? Valgust näitasid nad rohkem, vähemalt laternate poolest. Soojem näis seal kah olevat, ega's rahvas muidu sinna aina sisse roninud. Kirikust tuldi ohates, silm vees, aga kõrtsist, kuule, kostis aiva hõiskamine ja karjumine, nagu oleks seal pesitsenud lausa rõõm ja õnn. Kukk kõõritas alla. Ehh, pagan, kui need tiivad vähe paremini kannaksid... Lendaksin alla ja vaataksin, mismoodi toda lõbu seal jagatakse...

Ööpimeduses närveldav kikas eksis mõnevõrra, aga mitte palju. Kui ta oleks küsinud kas või kneipe peremehelt Rüütli ja Pühavaimu tänava nurgal, kes leti taga kahe käega raha taskusse ajas, toogi oleks vist vastanud, et andku issand Rootsi kuningale pikka iga. Et too on tõeline kõrtside kaitsepühak ja et tänane päev, mil ta oma jala siin kandis maale pani, on tühja taskuga Pärnule tõeliseks pidupäevaks. Majesteet ise pidi kuulu järgi olema isegi viinavihkaja. Aga too, mis isanda juures oli puudu jäänud, näisid sellid tuhatkordselt tasa tegevat. Sauga sõjaleeris oli enam kui viis tuhat meest, aga tollest murdosastki, mis ülemuste eriloal linna pudenes, noist seersantidest, vahtmeistritest ja intendantidest jätkus, isegi kuhjaga. Nii et oli tegu nende mahutamisega.

Siiagi, Bürgeri kneipe lävele näis toda õnnistust rohkelt pudenenud olevat. Sissepääsu kõrval tukkus uksepiida najal grenader, viinavõtmisest väsinud, pea põlvede vahel. Paarimees püüdis end juba kuueteistkümnendat korda püsti ajada, aga kasutult. Kolmas oli märksa reipam — ajas juttu väravapostiga. Suudles seda ja patsutas, nagu vana pruuti, kellega üle hulga aja jälle kokku saanud.

Eemalt vankus lähemale veel kaks sõjameest, seersanti, teineteise käevangus. Jõudnud kõrtsi ukse kohale, jäid nad seisma, tummalt tunnistades ametikaaslasi.

«Hvad är meningen med det! Vat kus ukseilustused! Kas nii valvatakse sissepääsu paradiisi!?»

«Var så god!» urises lävelistuja, viivuks silmi lahti ajades.

«Kas plikasid on?»
«Kõike on, kui raha on!» vastas päritu. Keeras end küliti ja heitis trepiastmele magama.
Sõbrad vahtisid viivu teineteise otsa. «Raha?» imestas üks. «Isegi kantsleril pole krossi taskus, kuidas siis mul peab olema...»
«Tühja kah!» luksus teine vastuseks. «Rek-vireerime! Läki sisse!»
Vallalükatud ukse tagant paiskus neile näkku õlle, higi ja ingveri lõhnast segatud leitsak. Kitsas, sügavalt võlvitud kõrtsiruum kubises sõdureist. Leti taga kõrgus laehämarusse raske puhvet tinakannudega, nurgas küürutas aami kallal kõrtsmik ise, ühe käega kruuke letile lükates, teisega aeg-ajalt põllenurka üle otsmiku lastes, et lahti saada allanõrguvaist higiojadest.
«God afton!» kisas üks seersantidest. Teine lükkas mingi väsinud kunde nurgalaua tagant põrandale ja istus ise asemele. Viipas ka kaaslasele. «Viska oma ahter... ankrusse, poiss! Teen välja, mida soovid...»
Kõrtsmik kummardas nende ees. «Härrad ohvitserid käsivad?»
«Vin! Bir! Flicka! Kui minuti pärast siin pole, panen su poe põlema!»
«Silmapilk!»
«Hehee!» noogutas esimene. «Kuulsid, poiss! Härrad ohvitserid! Vean kihla oma vanaema kõdunenud kontide peale, et ma seda varsti ka olen!»
«Skool!» vastas teine. «Sinu terviseks, Bengt!»
«Ja mitte ainult ohvitser...» jätkas esimene. «Mitte ainult ohvitser... Sa kuulsid, Sigward, mida too vana kahurilukk, papi Rehnskjöld meile veel lubas?!»
«Selge, Bengt! Kes kange — saab mõisa pealekauba!»
«Justament, vennas, mõisa. Ja Vene mõisa, see on... eeh! Kolm Wärmlandi kokku panna! Aastaga ühest otsast teise ei sõida. Hakkad külasid üle vaatama... ise ei jõua... alles pojapoeg lõpetab...»
«Selge, Bengt! Skool!»
«Aga külad on neil seesugused, et... mõnes on ainult kirikuid juba sada, aga mõnes ka kakssada... Moskvas, vennas, on neid kaksteist tuhat!»

«Ai sa kurat...» raputas Sigward pead. «Nad palvetavad meid surnuks...»
Bengt viskas käega. «Külad on suured, aga tared see-eest madalad. Kui mööda tänavat lähed... sülita kahele poole üle katuseharjade, kui soovid... Jah, majad on madalad, aga ahjud vat need on kõrged. Kurat, nii kõrged, et ei ulata otsa vaatama. Sõja ajal ronivad nad ahju peale, kätte ei saa...»
«Vaata saatanaid...»
«Jah... Aga muidu, vennas, on rahulik rahvas. Ratsuta seljas, kui tahad. Kasvatavad habet, löövad risti ette ja ootavad käsku...»
«Vastu ei hakka?» kõhkles teine. «Mul vanaisa viimase sõja ajal kaotas Ingerimaal jala... Seletas, et sõdivad kui kuradid...»
Bengt raputas pead. «Väga harva... Ainult siis, kui purjus on. Aga viina on neil vähe. Bojaarid joovad kõik eest ära.»
«Või ära... See on hea...»
«Ma ütlesin ju. Jah, vennas, priskelt hakkame elama. Kõigepealt võtan naise...»
«Naise?»
«Jah! Tüdrukud on seal sellised, et... nahh! Ümbert kinni võtma ei ulata. Aga kui oled võtnud, siis enam lahti ei lase... Siis hakkan viljaga hangeldama. Toda on seal jalaga segada. Sada sälitist panen sügisel laevale ja Stokholmi. Eeh, vennas, kuningakoja varahoidja ise võtab mu ees mütsi maha. Et andke andeks, krahv Bengt Hansson, ei jõua ma tänavu teid kinni maksta... Aga kui Uppsalasse lähen, keeravad plikad silmad peas pahempidi. Et vaata ometi Bengti! Aastat kolm tagasi oli Helstjärna karnis selliks, aga nüüd... Oberst, krahv ja riiginõunik, Stokholmis maja... Södermanlandis mõis...»
«Skool!» noogutas Sigward. «See on siis, kui hästi läheb... Aga kui tappa saame? Eh?»
Kaaslane kortsutas tusatsedes kulmu.
«Hvad för slags... Kes sa oled, kurat võtaks!? Tema majesteedi grenaderiväe seersant või paasatall, kes saba jalgade vahel hoiab! Ma annan su sõjakohtu kätte — arguse pärast!»

Teine viskas käega. «Ega's mina... Aga too vanaisa koib...»
«Mis koib? Sõdur ei mõtle koivaga, vaid peaga!»
Bengt rahunes pikkamööda. Kutsus siis kõrtsmiku.
«Brännvin. Tre!»
See tõi lauale kolm pudelit põletatud viina.
Bengt kallas kruugid ääretasa ja lükkas kolmanda neist kneipe peremehe ette.
«Teie nimi, härra!»
«Minu...» imestas kõrtsmik. «Bürger, teie kõrgeausus.»
«Bürger?» noogutas seersant. «Mina olen kah bürger. Ainult selle vahega, et pauku kuuldes pükse täis ei tee. Noh, härra bürger! Tema kuningliku majesteedi, Carolus Kaheteistkümnenda terviseks! Põhjani!»
Kohmetanud peremees silmitses ebaledes pakutud annust, mis oleks isegi härja pikali sirutanud. Õliekruusitäis põletatud viina!
«Pole nõus, äh!» lausus seersant lõikavalt ja pani püstoli lauale. «Parun Patkuli kompanjon, jah!? Reetureid ma ei salli, härra vonn. Loen kolmeni ja kui see siin tühi pole, siis — duell! Mõistad! Lasen su maha nagu varblase!»
Kõrtsmik võttis väriseva käega kannu ja hakkas ähkides neelama, silmad punnis nagu konnal kudemise ajal. Langetas lõpuks jooginõu kolksudes lauale ja hingeldas nagu uppuja.
«Nii...» noogutas seersant. «Esimest korda elus andsid mehe mõõdu välja! Ja nüüd... palju meil maksta tuleb?»
Kõrtsmik astus kõikuvail jalgel leti taha, võttis kriidi, et kirjutada tahvlile, aga rehkendajat tast enam polnud. Kneipetäis sõdureid, kes kogu sündmust oli vaikides jälginud, pahvatas naerma, kui peremees totra näoga põrandale istus.
«Siin on minu visiitkaart...» kamandas seersant ja sirutas jalatalla lauale. «Kirjuta peale, Sigward, kolm taalrit ja nelikümmend krossi. Jootraha kolmkümmend otsa. Et ei oleks arusaamatust, sest meie oleme aumehed. Järele palun tulla Moskva! Vene Peeter maksab kõik mu võlad! Förväl!»

«Lycklig resa!» karjusid kümned hääled vastu. «Vat kus on alles poiss!».

Kamraadid astusid tänavale. Öine õhk jahutas pead ja kallas uue energia kondotjeeride unisesse ajju.

«Flickan?»

«Flickan!»

Jah, selle mälestusväärse linna tüdrukud olid veel katsumata. Tänav oli neist lage, ent kusagil nad ometi pidid pesitsema. Veidi maad eemal sattusid sõbrad nokastanud linnavahile. See tolvan ei osanud küll rootsi keelt, aga käeliigutuste varal sai neist siiski lõpuks aru.

«Flikan sääl — ümber nurga. Küsi — sauna. Sauna — mõistad?» õpetas raevalvur.

«Sauna?»

«Ja-jah. Sauna.»

Sõbrad tuigerdasid sinna, kuhu näidati. Ukse avas jässakas vanamees, kelles karvarohkus ja mustusearmastus näisid lõplikult ja leplikult ühendatud olevat.

«Sauna!» käsutas Bengt. «Kaks tükki. Ja ilusad!»

Vanamees vahtis neid veidi aega arusaamatuses. Kurat teab, mis täna lahti oli? Sõdurirahvas, too, kes alati oli tüdrukutele kõige maiam olnud, näis põdevat loputamisetõbe. Kõik tükkisid aina sauna. Ta oli algul arvanud, et tegu on arusaamatusega. Ja oli juhatanud sünge kapitaneuse oma voliga alumise korra asemel ülemisele, Musta Margareta juurde. Veidi hiljem oli kapitaneus tulnud, sülitanud talle vesti peale ja läinud, ust kinni virutades. Ja küllap needki kaks siin eelistasid ülemise korra soojadele asemetele alumise korra veetünne.

«Palun, isandad ohvitserid...» juhatas valvur külalised eesruumi, näidates, et siin tuleb riidest lahti võtta. Pistis kummalegi kätte nuustiku ja läks.

Bengt silmitses nuustikut ja kehitas õlgu. «Milleks mulle seda?»

«Kuidas paik, nõnda pruuk...» targutas Sigward. «Siin on vist kombeks, et enne plika juurde minekut pead ennast puhtaks nühkima. Näed ju isegi, et saun...»

Jah, kahtlust ei olnud. Tagatoas ootasid tõrred ja lava. Mis siis, arvas Bengt, ja kooris end riidest lahti. Sõber tegi sama.

Nad solistasid tükk aega jahedas vees, kuni igavaks läks. Ahi paistis juba ammu tossu välja lasknud olevat. Kananahk kippus ihule tulema.

«Imelikud kombed...» urises Bengt. «Meil Ridarsslotis räägiti Abo Katrini kohta, et see suplevat õlles, et poistele paremini pähe hakata. Aga et mehi kah kupatatakse...»

«Pole midagi...» vastas Sigward. «Patud tahavad puhastamist saada. Minu onu on Örebros abiõpetajaks. Ja iga kord, kui ta neitsikeste juurest tuleb, vedeleb pool päeva vannis, teise poole aga kirikualtari ees. Patuse ihu ja hingega ei tohtivat issanda palge ette astuda...»

Bengt hõõrus kohmetanud ihuliikmeid. «On vist aeg minna. Muidu ei jõua mind enam ükski tüdruk üles soojendada...»

Sõbrad kobisid eeskotta ja märkasid jahmatusega, et kehakatteist polnud muud alles jäänud, kui säärikud. Muu oli kõik ära tõstetud. Kurja või hea käe poolt — võta kinni.

«Hvad betyder...» muutus Bengt süngeks. «Jumala välk, ütlen ma sulle! Mina, majesteedi seersant, ei lase end narriks teha!»

Sigward kehitas õlgu. «Aga võib-olla on siin selline komme?»

«Mis komme!» urises Bengt. «Mul on isu täis neist kommetest!»

Ülalt kostus klaaside kõlin ja laul.

«Lähme!» kamandas Bengt kaaslast, saapaid jalga vedades. «Ma panen sellele täitanud poele tule otsa! Pane tähele!»

Kaks sõjasangarit, ainsaks ihukatteks säärikud, marssisid trepist üles.

Esimene uks paremal oli lukustatud. «Hoia alt!» hõikas Bengt ja virutas selle jalalöögiga ristseliti lahti.

Nende ees aeles asemeil kirju seltskond, kes samuti ei võinud seljariiete rohkusega kiidelda. Hetke jõllitasid ehmunud silmad seersantidele otsa, siis tekkis kirjelda-

matu segadus. Naised kiljusid, pugedes palakate varju, rõivatükke kiiruga endale ümber kohmitsedes. Mehed kergitasid pükse ja ajasid end vihaselt püsti.

Jakob Döpner, Audru pastori poeg, oli lootnud tänase õhtupooliku oma ülikoolikaaslaste, Martin Westphali ja Ditrich Bremiga rahulikult veeta. Papid istusid raekojas, nende poolt polnud, vähemalt tänagi, segamist karta. Aga nüüd näis kurat kaks hullu kaela saatnud olevat. Olid vist linnaseegi teiselt korralt trellide tagant putku pannud.

Döpner ajas enese ähvardavalt püsti ja kärgatas nii, et pudelid laual klirisesid:

«Heraus!»

Bengt silmitses teda viivu. Viskas siis üle õla: «Se upp! Vaata, Sigward, kuidas metsas puid langetatakse!»

Sirge hoop lennutas pastorivõsu üle laua. Mürtsus põrand, pudelid lendasid killudeks, naiste kisast jätkus surnute ülesäratamiseks.

Hetk hiljem hakkas kogu toa sisustus kaeblema heitlevate kehade raskusest. Kärisesid sametist aknaeesriided, rebenesid vaibad, helises purunev kristall... Pikalt toda lõbu polnud. Armee jäi võitjaks teoloogia üle. Tudengid leidsid enese lõhkiste nägudega eeskojast.

Bengt vaatas võidukalt üle lagedaksjäänud võitlusplatsi. «Majesteedile tuleks esitada raport, Sigward! Pärnu lahing on võidetud!»

«Juua tahaks...» ähkis kaaslane, heitlusest hinge tõmmates.

«Siin on midagi...» arutas Bengt, kummutilaekast pudelit sikutades. Võttis lonksu ja krimpsutas nägu. «Burgunder vist... Aga pikast seismisest — hapuks läinud.»

Teine proovis ka. «Minu arust on see hoopis — naiste juukseõli...»

«Naiste?» urises Bengt. «Tõepoolest — selle unustasin hoopis. Kaua me neid plikasid siin ootama peame, pärgel võtaks? Tol mustal, kas panid tähele, oli alles ahter! Tuleks üles otsida...»

Naistest nad jäidki sel ööl ilma. Uksest kargas sisse vaenlastele appirutanud abivägi. Maja hakkas jälle vappuma metsikust sõjatantsust. Aga kontvõõrastest lahti-

saamine polnudki nii lihtne. Tänavalt poetus juurde salkkond ringihulkuvaid traguneid. Poolte jõud olid nüüd tasakaalus ja isand Vossbeini maise rikkuse vähendamine võis jätkuda täie hooga...

Majaperemees, vaene, ei teadnud sellest midagi. Istus kaaslastega gilditoas ja ootas ikka veel alles majesteedi lubatud külaskäiku, kuigi kõik lootused ammu näisid looja läinud olevat. Eestseisus seisis juba kolmandat tundi valvelseisangus ukse kõrval, toidud laudadel olid hangunud, lipp lotendas nukralt hoidjate väsinud pihkudes ja isandate näod venisid järjest pikemaks.

Lõpuks, kesköö möödudes, kuuldus tänavalt tõllarataste ragin.

Kõik kargasid püsti. Kohendati paraadmundreid, olderman rebis auaadressi lugemiseks lahti.

Aga päikese asemel kerkis silmapiirile mingisugune tuhm täheke. Ilmus majesteedi nooremadjutant kapitaneus Nordenskjöld. Andis edasi majesteedi tervituse ja teatas, et hiilgusel pole võimalik ajapuudusel isiklikult ilmuda.

Nälja ajal käib ka sitikas liha ette. Kapitaneus ei pääsenud enam tulema. Kõik, mis majas paremat oli, topiti talle sisse, nii et vaene mees polnud suuteline isegi laua tagant püsti tõusma, et vastata neile rohkearvulistele tervitustele ja truudusekinnitustele, mis ta peale maha kallati. Ta jäi lõpuks nii uniseks, et suutis vaid noogutada. Noogutas selle peale, kui teda paluti majesteedile tervitusi edasi anda, noogutas sellele, kui talle soovitati korraldada kõigi Pärnu handverkerite puuripistmist, noogutas sellelegi, kui Dohren talt välja kauples soolamonopoli kogu Liivimaale kümneks aastaks. Palujad polnud kah enam palju targemad kui lubaja.

Aovalguse ajal tormas sisse isand Vossbeini teener, hädaldades, et rüüstatakse linna. Kel jalg kandis, see kargas püsti. Oli tarvis koju rutata, mammon karjus appi. Viimaste tõttajate hulgas oli Behrens, kes astus trepist alla tugevasti vankudes ja vasakut külge kinni hoides. Süda oli imelikult paha ja enesetunne ei kõlvanud kuhugi...

XI

Nikolause kell lõi kesköötundi. Bartolomeus hingas sügavalt ja sirutas end voodis. Kokkulepitud aeg oli käes. Emilie pidi tulema. Jah, iga hetk... Ta imestas, kuidas ta kõige sellega ikka pole veel harjunud. Päris selge, et süda klopib, kui su teki alla poeb esimest korda võõras naine, koos kõige sellega, mis temas on uudset. Aga kui ta on jaganud sinuga armatsemise võlusid juba enam kui pool aastat, peaks see pigem haigutama panema. Sest ka süda väsib.

Noh, aga kui mõelda, siis oli ka vahe olemas. Too, keda ta praegu ootas, polnud ju naine harilikus mõistes. Selline, nagu ta neid oma elus küllalt tundma oli õppinud, kes tuli, soendas veidi su südant ja läks. Ja kellest ei jäänud muud järele, kui killuke leebeid mälestusi. Emilie polnud mõni tüdruk Pühavaimu uulitsalt, ta oli ju selle maja perenaine. Ja selle mehe seaduslik abikaasa, kelle võimu ja tahtmise all tema, kunagine Rõima talupoiss, seisis juba pikki aastaid. Jah, vana Behrens oli talle ju leivaisaks. Leivaisa ja lihase isa vahel polnud suurt vahet. Polnud siis ka imestada, et kogu sel lool seisis man tugev veresüü lõhn.

Aga kui ta kõigele sellele nüüd tagasi mõtles, ei tundnud ta oma hingel patu raskust. Miski oli tugevam kui süütunne. Oli see armastus?

Bartolomeus oli seda kaua oma südame põhjas vaaginud. Talle meeldis too naine. Seda polnud mõtet salata. Meeldis juba esimesest pilgust, kui ta üle selle maja läve astus. Meeldis talle niisama, nagu kõigile teistele. Sest polnud neid, kes poleks kahetsenud värsket Behrensi noorikut, kes pidi oma paremad aastad maha matma vanadusest jõuetu, kuid seejuures ikka veel liiderliku kaupmehe magamistoas. Too naine oli majja ostetud. Ja too ostmise pitser näis Emilie südamesse ja silmadesse olevat surutud kõik need aastad, kuud ja päevad, mil ta siin majaemanda riietes, aga orja südametunnistusega ringi käis. Ta vihkas vanameest, vihkas hingepõhjast, see oli selge nagu aamen kirikus. Oli selge kõigile, peale tolle juhmi kaubasaksa enese, kes

tegeldes noorikuga, oskas selles avastada ainult sooja sületäie naiseihu, aga ei midagi hinge taolist.

Jah, Bartolomeus oli talle, tollele vaesele ostetud hingele, kaasa tundnud. Ja ta polnud kunagi jätnud kasutamata võimalust, et seda tunnet mõista anda. Kas või sellegagi, et ta naise suudlemiseks ulatatud käe kauemaks oma huultele jättis, kui see kombeks oli. Või oma pilgu ta silmadesse unustas. Jah, Emilie Behrensile, ostetud orjapiigale, tundis ta kaasa. Ja ei midagi rohkem. Tolles kaastundes polnud midagi ühist sellega, mis nüüd teoks oli saanud. Kellele kaasa tunti, sellest peeti lugu. Ja kellest lugu peeti, seda niisama voodisse tassima ei hakatud... Ent ometi oli ta nii kaugele jõudnud? Miks? Millise õigusega? Kuidas?

Bartolomeus vaagis tükk aega oma südametunnistust, kuni vastuse leidis. See vastus võttis ta ohkama. Kurat ise oli talle vist selle mõtte pähe istutanud. Mõtte — kasutada Emiliet vanale Behrensile kättemaksuabinõuna. Millal too mõte ta pähe oli tekkinud, seda ei teadnud ta isegi. Küllap too oli istunud kusagil südamesopis varjul juba aastaid. Aga lagedale oli ta roninud tolsamal õhtul, kui must kass tema ja vanamehe vahelt läbi jooksis...

Noh, tõtt öelda, see polnud tüli, mille pärast oleks pidanud abielurikkumise peale välja minema. Kui arvestada veel seda, et vana polnud aastaid talle oma usaldust keelanud. Tal, Bartolomeusel, oli taskus generaalvolitus, teda saadeti Tallinna ja Riiga, kui vaja oli maaklerite ja suurkaupmeestega asja ajada, tema käe all olid selle maja varad katuseunkast keldripõhjani. Need olid kommersandi õigused ja nendega ei võinud uhkeldada isegi saksa soost vanemsellid. Ta oli vanamehele tänuvõlglane ega oleks tohtinud pahaks panna iga ütlust, mis selle suust kukkus. Kas või tolle tühise sinepikarva vesti pärast. Pole muidugi kiita asi, kui sulle kõrvaliste isikute juuresolekul näkku öeldakse, et igal linnul on oma suled ja võõrastega ennast ehtida ei tasu. Ja et temal, kaupmehesellil, oleks sobivam jätta sametvest ja pitserisõrmus neiks päeviks, kui ise omale jalad alla saab... Kesse teab, kas vanamees seda tõsiselt mõtleski, võib-olla ajas sellepärast karvad turri, et

märkas teda, Bartolomeust, liiga pikalt oma prouat silmitsemas. Ent ometi oli sellest aidanud, nagu aitab ainsast tilgast, et ääretasa karikat panna üle jooksma. Jah — üle jooksma... Kui ta nüüd tagant järele mõtles, oli aeg temasse tilgutanud toda seletamatut vimma juba pikki aastaid. Tollest ajast alates, kus ta enese arvas ära teeninud olevat paremat käitumist ülemuse poolt. Ümberkäimist mitte nagu alamusega, vaid omasugusega. See kaubamaja püsis tema, Bartolomeuse aru najal, eriti viimaseid aegu. Ja eriti pärast peremehe naisevõttu, kus vanal peale voodihuvide muuks suurt mahti ei jätkunudki. Seisis tema aru, püüdlikkuse ja töö najal, aga Behrens ei paistnud seda teatavaks võtvat, vähemalt suhtumise poolest. Vahemaa oli ja jäi. Ja tema, Bartolomeus, oli ennast tundnud vahel penina, kellega käiakse küll ühiselt jahil, aga keda veel sellepärast söögilauda ei lasta. Tarvitses kontorisse sisse astuda ükskõik missugusel kaupmehesaksal gilditoast, kui Behrens tema, Bartolomeuse nina ees arveraamatu kinni lõi ja mõista andis, et tal on nüüd aeg minema hakata. Isandate seltskonda ta ei sobinud. Jah, kaubamaja juhtima sobis, aga gildihärrade lauda ei sobinud, nagu ei sobinud ka peremehe õhtulauda, eriti peale nooriku majja asumist. Noh, tolle kõige taga seisis võibolla mitte üksi vana Behrensi tahtmine, vaid kõigi nende dohrenite, vossbeinide ja henode vahel maksev sõnatu seadus, et mats ärgu ronigu sakste poole peale. Mispoolest oli tema neist rasvalottidega polsterdatud kaupmehepoegadest viletsam? Ta käis noist üle nii aru, nõu, jõu, välimuse ja isegi taskuraha poolest. Ta oli küll sündinud Rõima saunas lambakasukate vahel, aga too sametvest, millest teda nüüd ilma oli jäetud, ei istunud ta seljas viletsamini, vaid paremini kui nende täisõgitud logardite seljas. Nad lükkasid ta ees kõik uksed kinni, aga kes ütles, et need igaveseks suletuks jäävad? Ajad olid teised, kui mõni saks arvas. Teiselt poolt merd tulid nime ja seisuseta mehed, riigipatendid ja paberid taskus ning kõlbasid ülemustekski. Miks ei kõlvanud tema gildituppa?

Nii ta siis oli jah, südametäiega arutanud, toppides toda vesti riidekirstu põhja, ja vandunud, et saagu siis

kaup kauba vastu. Tema, Bartolomeuse vest vana Behrensi sarvede vastu. Jah, justament — sarved. Tolle päevaga oligi nõuks saanud hull mõte — võtta oma võimu alla tolle mehe, kelle võimu all ta ise seisis — naine. Mõni teine oleks võtnud vanamehe rahalaeka, tema aga võttis naise. Ja tegi õieti. Sest peale esimest ööd, mil ta võis ennast nimetada majaemanda peremeheks, oli ta tundnud, et ta on tubli mõõduga mitte üksi kätte tasunud kogu sellele gildimeeste karjale, kes end temast paremaks pidas, vaid et temas on nüüd olemas ka see, mis senini veel puudus — üleolek, sest Emilie polnud sel ööl kinkinud üksi enda, vaid ka kirjutamata patendi selle kohta, et tema, Bartolomeus, kõlbab mitte üksi sakste voodisse magama, vaid ka nende laua taha istuma, kui ükskord aeg tuleb. Mismoodi, seda ta muidugi ei teadnud. Aga tal oli aega oodata.

Bartolomeus ringutas ja sulges silmad.

Too polnudki kõik nii kerge, nagu see nüüd tagantjärele paistis. Too viimase punkti panemine tunnustuskirjale, mille ta enesele oli lasknud valmis kirjutada naise käe läbi. Ta oli toda mõtet, vanale Behrensile sarvi pähe istutada, pikki kuid kandnud kaasas nagu koormat. Ja ta oli rohkem kui üks kord peatunud Emilie ukse taga, neil puhkudel, kui vanamees kodunt ära oli. Aga ukselink oli teda kõrvetanud nagu tuline raud. Naise pilkudest ei lugenud ta välja midagi. Need olid alati ühesuguselt suletud, nagu too poolik naeratuski, millega samahästi lubati, kui keelduti. Jah, naise mõtete mõistmiseks tal silma ei olnud, seda pidi ta enesele tunnistama. Ta oli toda elavat mõistatust majaemanda isikus vahtinud nagu hunt kuud, oskamata arvata, mis sealt oodata on: sooja või külma, valgust või pimedust.

Ja ta oleks toda mõistatust vahtinud veel teab kui kaua, kui pime juhus poleks vahele tulnud sammude näol, mida ta ühel ööl enda ukse taga kuulis ja mida ta pidas Emilie omadeks, kuigi need olid olnud, nagu hiljem selgus, hoopis toaneitsi sammud. Tema siis seda ei teadnud ja talle oli aidanud sellest. Vanamees oli olnud ärasõidus, nagu igal varakevadel, Tallinnas. Seekord oli ta tolle neetud ukse lükanud valla pigem viha, kui armastuse sunnil, et ikka ei saa veel hakkama sellega,

mis mõttes ammu on teoks saanud. Oli astunud Behrensite abieluvoodi juurde, lükanud kõrvale baldahhiini serva ja vaadanud tükk aega toda, kelle kallale ta nüüd pidi minema, et enesest täismeest teha, kuigi endal oli kange tahtmine oma tuppa tagasi minna, sest kurk oli kuiv ja põlved ärevusest nõrgad.

Ta oli laskunud voodi äärele. Naine oli ärganud, avanud silmad ja tõusnud istukile. Ilma kisata, mis tõendas, et ta oli selle kohtumise mõttes ammu läbi elanud, et see polnud enam mingiks suureks üllatuseks. «Jätke lollused, Bartolomeus!» oli ta vaid lausunud ja osutanud uksele. «Minge ja pange uks väljastpoolt kinni! Et ma te varju enam ei näeks!»

Ta oli läinud ja pannud ukse kinni, kuid seestpoolt. Oli tulnud tagasi ja kahmanud hämmastunud naise sülelusse. Südametäiega. Õnn, et peaaegu pime oli, muidu oleks ta vist Emiliele küll tapja mulje jätnud.

Naine oli vaid ohanud, laskudes tagasi patjadesse...

Jah, nii oligi siis alguse saanud too lugu, mille sissejuhatus oli nüüd saatuse poolt hakkama pandud ja mille lõppu teadis vaid vanakurat ise. Ta oli Emiliega rahul. Ja küllap vist Emilie temagagi. Nad olid mõlemad aastais, mil inimene hõõgub üksindagi ja süüteks pole vaja muud, kui pisut teise lähedust... Tollest lähedusest oli süttinud tuli, mille kustutamiseks nüüd kummalgi ei paistnud jaksu olevat, kuigi nad seda enam kui korra olid arutanud, et nii edasi kesta ei või. See polnud lõpuks naljategemine, oht rippus pea kohal, nagu nähtamatu mõõk. Tund, mis tema, Bartolomeuse, võis kihutada ukse taha, Emiliele aga ei jätnud sedagi lohutust, sest ta oli määratud magamistoa orjaks surmani. Jah, nad tunnetasid hirmsat ähvardust kõik need napid tunnid, mida päevad või pigem ööd olid neile kinkinud, aga too ähvardus oli nad veelgi tugevamini ühte liitnud. Nad olid nagu kaks puult rebitud lehte, mida sadu kokku sulatas ja torm tundmatusse kihutas. Päeval hoidsid nad teineteist kinni pilkudega nagu vandenõulased, ja öösel südamete ja ihu jõuga, mis pikapeale mingiks hullustuseks näis muutuvat. Jah, nad olid mõlemad haiged. Emiliel võis seda lugeda kaamest näost. Valet, kui ta suureks kasvab, pole kerge varjata. Temal,

Bartolomeusel, polnud võimalust ennast teiste silmas vaagida, aga viha, mis päev-päevalt ja tund-tunnilt vana Behrensi vastu kasvas, kõneles enda eest. Ta oli arvanud vanale sarvi pähe panevat, aga nüüd tundis iga kord neidsamu sarvi enda peas, kui ta pererahva magamiskambri ukse taga luuramas käis, kokkupigistatud hammastega, külm higi otsa ees. Jah, seegi oli üks haiguse tundemärke. Tolle haiguse nime ta ei teadnud. Oli see armastus? Või enesearmastus? Või veel midagi hullemat?

Noh, aitas arutlustest. Tuli vastu pidada. Ja otsus homse päeva kätte anda. Aeg arutas kõik, ka selle, mida inimene oma aruga lahti harutada ei osanud...

Ta ei märganud, mil oli uinunud. Ärkas, kui kuulis ukse kriiksatust. Viivu hiljem tundis, kuidas ta vastu liibus jahe naiseihu ja kaela ümber klammerdus ümar käsivars. Juuksekiharad ta kõrval padjal eristasid nõrka roosiõli lõhna.

«Kus sa niikaua olid, Emilie?»

«Tegin ennast sinu jaoks ilusaks,» kudrutas naine.

«Millal ta tagasi tuleb?»

«Enne keskhommikut pole oodata. Nad pummeldavad ju tavaliselt aovalgeni. Kuninglikud joodud — võid ise arvata...»

«Miks sa ei läinud?»

«Ma ei taha...» vastas naine. «Kui sa teaks, kuidas ma sest kõigest... tüdinenud olen...»

«Usun, Emilie...»

«Ta piinab mind...» nukrutses naine. «Sina... sul pole sellest ettekujutust. Sinu õnn, et oled nii rumal. Kui oleksid abielus, mõistaksid mind...»

«Ärme räägime sellest, kullake...»

«Hea küll...» Naine surus oma niisked, tulised huuled ta suule. Leidnud sellest mingisuguse troosti, muutus jälle rõõmsamaks.

«Armastad sa mind, Bart?»

«Muidugi, Emilie!»

«Mina sind küll mitte...» itsitas naine ta kõrva.

«See pole tähtis...» sõnas Bartolomeus. «Aitab, kui mina sind armastan...»

«Vaata, missugune sa mul oled...» kudrutas naine.

«Peaasi — mina — ja muud ei midagi. Kangust täis nagu kindral. Vaata, et sa oma kaelaluud ei murra...»
«Pole kah tähtis...» viskas Bartolomeus vastuseks.
«Mitte midagi pole sul tähtis... Mis siis tähtis on?»
«Tähtis on see, et mitte midagi poleks tähtis. Et kõik oleks ükstakõik. Siis sõidad elust läbi nagu lepase reega!» vastas Bartolomeus.
«Jäta, Bart. Need pole sinu sõnad. Oled nad kusagilt laenanud.»
«Peaaegu. Kuulsin seda... Dohreni suust. Kui ta meil oli...»
«Dohreni? See on hirmus inimene, Bart. Kui ma teda näen, jookseb mul võbin läbi keha, nagu oleksin härja ette sattunud.»
«Härg ta ongi, kullake. Küsi naistelt...»
«Te pole ükski parem...» ohkas Emilie. «Ma olen vahest mõelnud, et sinagi oled täpselt samasugune. Olen sulle vaid mängimiseks. Tüdined ja vahetad mind mingisuguse kaasavara vastu. Rikastest tüdrukutest pole ju puudus. Raha, see on teile ju kõik...»
Bartolomeus naeris. «Raha, hähäh! Ma pole veel nii vana... Nooruses orjab inimene armastust, keskeas — au, vanaduses — raha. See on põline seadus... Inimesel võib olla mitu jumalat. Aga kõige parem on, kui ta valib jumalaks iseenda, sest see jumal ei vea sind alt. Kui sa vaid suudad ta sisse uskuda nii tugevasti, kui vaja.»
«See on vist jälle — Dohreni tarkus?»
«Tema oma, kullake, jah. Eh, meeldib mulle see jõmm. Ta on elu peremees. Lööb iga ukse jalaga lahti, istub, kuhu tahab ja ütleb, mis pähe tuleb...»
«Härg on ta. Ja muud midagi...»
«Maailm on laut. Siin ei saagi teisiti elada.»
Emilie ohkas. «Sul on vist... õigus...»
Naine vaikis tükk aega.
«Kui sa nii tark oled, ütle, mis meist saab?» lausus ta lõpuks. «Tead, olen sellele ikka rohkem ja rohkem mõelnud. Aga ei oska vastata. Sina oskad?»
Bartolomeus mõtiskles. Kui talt oleks küsitud, mis temast saab, oleks ta teadnud vastata. Aga mis neist kahest pidi saama? Ta polnud sellele kunagi mõelnud.

«Mis seal ikka...» vastas ta lõpuks. «Sust saab minu naine!»

«Naine?» Emilie naeratas nukralt. «Selleks pead sa enne vanamehe maha lööma...»

«Võib ju kah...» viskas Bartolomeus. «Asi see ära ei ole...»

«Ära lööbi...» lausus Emilie. «No on aga jutt...» Surunud näpud mehe juuksekiharatesse, arutas ta poolkuuldavalt nagu omaette: «Usud sa, Bart, ma olen vahest valmis teda ise tapma... Ma isegi kord ütlesin seda talle... Ta oli purjus nagu siga... Arvas mind nalja tegevat. Ega midagi... kiitis — tuleb testament lasta ümber teha... Muidu koksadki mu maha selle vara pärast, mis sulle siis järele... jääks... Eided on ennegi... oma mehi... teise ilma saatnud...»

Bartolomeus mõtiskles. «Testament on sinu nimel?»

«Nii ta ütles...»

«Sa... ole ettevaatlik oma juttudega. Muidu ta võib märgata. Ja teebki... tolle ringi...»

«Ettevaatlik...» nukrutses naine. «Ma ei suuda enam, Bart... Ma... lämbun...»

«Kannata veel...»

«Kui kaua?»

Bartolomeus viivitas. «Noh — tuleb vaadata... Päevapealt ei saa midagi...»

Emilie ohkas sügavalt. Otsis pimeduses mehe silmi. Ja surus siis sellele näkku oma kuuma hingeõhu, millesse näis äkki olevat kogunenud mahasurutud ärritus.

«Bart!»

«Jah...»

«Päästa mind... Ma tahan olla sulle eluaeg truuks naiseks... Mõistad...»

«Päästa...» mõtiskles Bartolomeus ja tundis äkki, kuidas erutus temassegi oli nakatunud. Millega? Mismoodi? Pidi ta siis tõesti minema vanamehe kallale pussnoa või mürgipudeliga? Emiliel näis midagi selletaolist meeles mõlkuvat. Ega ta muidu testamenti meelde tuletanud. Ei noh — see oli kohutav. Aeg näis tõesti oma vaekausid nende jaoks valmis seadvat. Kellele vabaduse, kellele vangirauad, kellele kirstulauad. Too siin tema süles oli valmis pihta hakkama. Aga

tema, Bartolomeus, Dohreni õpilane? Pidi ta naise üksi jätma selle raske ülesande ette? Vastutuse enda kaelast veeretama nagu argpüks?

«Sa pead mind aitama, Bart!» nuuksus naine. «Korista... ta ära...»

«Hea küll, pisike, hea küll...» pomises Bartolomeus vastu, oimud nõretamas higist. Ja tundis siis äkki, päris selgesti, nagu oleks keegi ta sees vastu sosistanud, mahasurutult, aga kindlalt: «Ei!» Aitas sellest, mis oli olnud! Mõrtsukat temast ei saa ka siis, kui tuleks jätta kõik: Emilie, testament, Behrensi taalrid ja kogu tulevik. Mõrtsukat mitte! See nõudis Dohreni südant, silma ja kätt. Temal neid polnud.

Too otsus tema südames näis olevat nagu surmaotsus kõigele sellele, mille külge aeg oli teda kasvatanud. Ta oli korraga nõrk, arg, saamatu ja abitu. Peitis pea patja ja tundis, kuidas pisarad silmi kippusid.

Emilie ei taibanud, et mees haletses iseennast. Arvas pisarad kuuluvat temale ja heldis. Kiskus Bartolomeuse sülelusse ja kattis ta näo suudlustega, nuuksudes ja hellitusi lalisedes. Valest võrsunud kirelaine uputas mõtted. Jäi järele tulekahju. Võimas, vuhisev ja — õnnetustkuulutav...

Tunnil on mitmesugune mõõt. Kannataja jaoks on ta pikk, nautija jaoks üpris lühike.

Selle öö tundidest ei jätkunud neile kahele. See oli esimest korda kõigi nende ööde jooksul, mis nüüd olid läinud minevikku nende armu pandina. Uni oli vajunud nende laugudele nii tugevasti, et seda ei raputanud lahti ka algava päeva häälitsused.

Nad ärkasid alles siis, kui ukselink lõksatas.

Lävel seisis — Behrens ise.

Ta oli sasitud nagu alati, kui viinavõtmiselt tuli. Tuigerdas veidi, silmad pooleldi suletud. Kurat ise oli ta siia vedanud, õige ukse otsingul ao sogases hämaruses. Ja ta oli juba valmis ust kinni tõmbama, märgates, et polnud sattunud sinna, kuhu vaja, kui ta udune pilk poleks sattunud padjale, millel laiusid vasekarva juukselokid.

Sama hetkega oli ta kaine. Astus vankuval sammul

voodi juurde, silmad pärani lahti, nagu näeks seal, palakate vahel, oma surma.

Kolm pilku tardusid üksteisesse. Pikaks hetkeks, mil lõppu ei näinudki tulevat. Siis pudenes mingi ebamäärane röögatus vana Behrensi suust. Käsi rebis lebajailt katte. Emilie kiljatas, kattes öösärgiga valendavad reied ja libises asemelt põrandale. Bartolomeus tõusis pikaldaselt, lubivalge näoga.

Behrens kargas ähkides ta kallale. Klammerdas küüned Bartolomeuse kõri ümber ja pigistas nii, et keha pingutusest kõveraks kiskus.

Sai siis jõulise hoobi rindu ja vaarus vastu seina. Sealt langes raksatades põrandale, raskelt nagu pakk, ega liigutanudki enam.

Nad jälgisid teda, hinge pidades. Vanamees korises maas. Algul vaikselt, siis järjest valjemini ja valjemini. Too loomalik korin näis lõpuks ulatuvat üle kogu maja, kogu linna. Emilie kiljatas, surus käed kõrvadele ja põgenes eeskotta. Bartolomeus kõhkles tükk aega lamaja juures, kuulis siis ukse tagant nuukseid ja järgnes Emiliele.

Nii nad seisid seal tükk aega, oskamata sõnagi lausuda. Naine nuuksus uksepiida najal, nägu peidetud pihkudesse, õlad vappumas summutatud nutust. Bartolomeus neelatas kuiva suuga ega märganud muud kui veresoonte raudseid lööke meelekohtadel. Hall, tinane vaikus laskus neile pikkamööda nagu leinariie.

Siis tõstsid nad äkki nagu kokkuräägitult pilgud. Ukse tagant toast kuuldus kähistamist, mingit kolinat. Ja siis — pikki, raskeid, lohisevaid samme. Nagu oleks seal astunud surm, vedades enda järel mingisugust laipa.

«Issand jumal!» karjatas Emilie põlvili vajudes ja palvesõnu sosistades.

Bartolomeus pigistas hambad kokku ja sulges ukse riiviga.

Sammud jõudsid ukse taha. Nähtamatud käed kobasid linki, nähtamatud küüned krabistasid puud. «Laske...» kähistas hääl. «Laske... te neetud...»

Siis kuuldus jälle kukkumist. «Notariust!» ägises Behrens. «No... ta... riust! Testa... ment!»

Bartolomeus hoidis ukselinki kinni sellise jõuga, et sõrmenukid valendasid.

«Olge... te... neetud! Nee...tud!» karjatas äkki hääl teisel pool ust. Sellele järgnes oigamine ja korisemine. Ja siis vaikus. Selline vaikus, et neil kahel seal ukse ees tundus, nagu oleks isegi maja müürid kisendama hakanud.

«Võta ennast kokku, Emilie!» sosistas Bartolomeus. «Muidu hukutame endid. Mõistad sa!»

Teine ohkas raskelt ja noogutas. Siis avasid nad ukse. Behrensi laip lebas maas, küüned põrandalauas kinni.

Nad toimetasid ta magamistuppa. Asetasid asemele. Emilie kohendas surnut, endal nägu jäine ja liikumatu, nagu oleks see plekist taotud. Bartolomeus vaatas teda viivuks ja märgates, et naine oli enesest jagu saanud, läks oma tuppa tagasi.

Heitis pikali asemele ja sulges silmad.

Nii, see oli siis läbi. Saatus ise oli täna ta eest seisnud. Ja ta eest sooritanud selle, milleks ta ise jõuetu oli. Polnud vaja mürgipudelit ega salamõrtsukat. Polnud vaja enam midagi teha. Panna vaid käed risti ja oodata, vaikselt ja rahulikult, nagu oleks kõik korras. Noh, sellega tuli ta toime, kui enese kokku võttis. Ta oli vist sündinud õnne tähe all. Selliseid inimesi öeldi olevat. Jah. Kas see polnud siis pime õnn? Vaevu pool aastat tagasi sai ta omale kaupmeheseisusest armukese. Ja nüüd, leseaasta möödudes, paneb ta käe kõigele sellele, mis Behrensist järele jääb. Ka kaupmehenimele! Ka sellele!

XII

Tahkurannast tõusis õhetav hommikupäike. Pistis nina üle sügiseselt sombuse pilvepalistuse, hajutas kõrrepõldudelt ja luitunud aasadelt udulinikud, süütas roostekarvased tarekatused koidupunasse ja jäi siis tunnistama laata, millist ta siin mail polnud varemalt näinud.

Sauga väljad kergitasid hommikutaevasse sadade laagritulede suitsu. Lõketel tossasid välikatlad, telkides pakiti ranitsaid, jõe kallas kirendas poolpaljastest sõduritest, kes külmast veest ammutasid värskendust eel-

seisva pika matka tarbeks. Jõelammi veerule olid reastunud sajad hobused ja koormavankrid, mille külad olid kreisifoogti korralduse täiteks valmis pannud. Siin oli neist ainult osa, suurem hulk ootas linnapõldudel, teisel pool Pärnu—Tallinna maanteed. Hommikutund oli siia kokku vedanud talumehi küll Audrust, küll Vigalast, küll Koongast, Torist, Pärnu-Jaagupist. Reas ootasid koormat nii külade puutelgedega veokid kui ka mõisate rasked pikkvankrid. Pealtvaatajaks polnud jäänud ka linn ise. Ta poetas jõele üha uusi parvetäisi koormaveokeid uudseviljast valmistatud jahuga, mida hobuveski oli välja pigistanud ööd ja päevad kestnud jahvatamisevalus. Sõja kõht nõudis süüa. Selleks, et tema päratut pugu täita, tuli pingutada ja vaeva näha kõigil. Nii kaltsuürbisel külarahval rehepõrandal koodi taga, murekail möldreil veskikolu man, agarail aidameestel salvedes ning lõpuks ka küüdi- ja veohobustel, kes kõike seda, mida maa välja higistas, pidid vedama sadade penikoormate taha, kuhu sõjajumal vaevaks võttis maha istuda pruukosti proovimiseks.

Kiita polnud ka mõisasakste tuju. Paremad hobused läksid tallidest suurtükkide ette, veojõudu oli mere tagant tulnud napilt. Noh, nende eest sai makstud, see polnud vili, mis adramehe salvest rändama läks palja numbri eest vakuraamatus.

Jah, kerge polnud kellelgi. Isegi maanteel mitte, mis oma turjale oli saanud sellised voorid, et ta rataste raskusest mudaks murenes.

Pikk, tõmmu talumees peatas hobuse ja ronis jahukottide otsast maha, sest eespool näis läbipääs ummistunud olevat. Keegi hõikas teda tee veerest.

«Peet! Aesoo Peet!»

«Jumalime, Toomas! . . . Kuhu sa vahepeal jäid?!»

«Tont seda täna aru saab, kus kellegi koht . . .» lausus Toomas Peedu kõrvale istet võttes. «Alguses aeti magasiaida juurde, see oli tühi, siis kupatati veskisse. Seal olid sõelad umbe läinud. Mingisugune ülemus vandus mis hirmus, et vilja asemel veetavat kõlkaid kokku. Lubas kõik mõisnikud üles riputada. Muudkui äraandjad ja äraandjad. Sa junu — said saksadki sõitu . . .»

«Kulub ära ...»

«Jaah, ei siin tehta nalja. Raudpeal on kõva käsi. Opman hakkas kah midagi seletama. Sa issanda välk — pidi lapiti mõõgaga saama! Jättis kõik, kus seda ja teist, katsus, et minema sai ...»

«Sooh! Ja kuhu ta siis kadus?»

«Küllap ronis mõisa tagasi. Neil ju täna seal maamiilitsa tegemine. Sul oma koorem käe?»

«Seda neh ... Sain enne kätte ... Mõtlesin, et pääsen esimese voori sekka, aga siin, näed, jälle sõlm sehes ...»

«Sõjavankril on tuhat ratast, pole ime, kui mõni alt ära läheb ...»

Peet tunnistas traguneid. «Kõhnad teised nagu luukered.»

«Küllap harjuvad ära priske söömaga. Pihkva põllud pidid veel suuremad olema, kui meie omad ...» arvas Toomas.

«Kui ainult jaks kannab ... Äkki tuleb aga nii välja, et see, kes kõik magusad maitseb, see peab ka kõik kibedad kannatama ...»

«Ei Raudpea vastu saa keegi. Sa vaata, kus on ikka ratsaväge ... Ja suurestükke ...»

Eemalt tõttas juurde mustavurruline vahtmeister. Kisas ja prõõkas võõrkeele sõnu, virutas jalaga hobustele ja müksas rusikaga mehi, kuni tee jälle lagedaks sai. Lähemale ratsutas ka mingi ülemus, välgutades pisikesi, tigedaid rotisilmi.

«Mis teil töllerdama siin, nagu lambakari!» kärkis ta. Ja seda päris maakeeles. «Esimest kord hobesega söidab või, verfluchtes Kerl!»

«Ise sõidab vist esimest korda,» urises keegi vastu. «Hädavaevu püsib sadulas.»

«See ju meie paruni poeg ...» sosistas üks Tahkuranna mehi. «Pidi ikka ametnik olema seal mere taga, aga nüüd hoopis mõõgakandja ...»

«Mõisniku tõugu mehi paistab siin palju käskimas olevat ...» lisas keegi teine juurde. «Neil olevat ju oma lippkondki ...»

«Eks kõik kipu matti võtma Iivani salvest ...»

Teisel pool, teeristil vehkis kätega jälle üks rootsi ülemus. Kaasa aitas kileda häälega maakeele mõistja.

«Tuleb minna . . .» tähendas Toomas. «Oara kilter ajab oma rahvast kokku, eks minapki täna nende killas. Jää siis nägemiseni, Peet. Ju teel kohtame. Ega's see ole kõrtsiskäik; enne kaht nädalat vist tagasi ei jõua.»

Umbejooksnud veokitevoor pääses uuesti liikuma. Hobused norskasid, piitsad plaksusid, rattad kriiskasid ja solisesid mudaloikudes. Jõekäänaku taga, peakortermeistri asukohas ootas uus peatus. Intendant tuli moonamuretsejatega, luges näpuga koormaid ning hakkas omakorda paukuma. Voorivanem, elatanud seersant, laiutas käsi. Mehed istusid koormate otsas ja vaatasid pealt.

«Rehnutt ei paista klappivat. . .» arvas keegi. «Sõjajumala sekil augud põhjas . . .»

Keegi teadis seletada, et mõisaist olla vilja napilt kokku tulnud ja Saugas käinud intendant sõduritega külasalvi puistamas. Olla väejuhataja käsk koguda kohe kaheksasada koormat vilja. Rehepeks mõisais alles pooleli, eks siis küladel tuleb oma uudsejahu, nii palju kui seda leidub, lagedale tuua . . .»

«Igaüks peaks oma koormat ise kandma . . .» nurises keegi. «Riik saab maksuvilja. Söötku siis oma mehi ise . . .»

«Ega's sõjaväe moona maksuvilja ette arvata . . .» teadis teine. «Selle kohta omad seadused . . .»

«Ja-jah . . . Kui juba nüüd sedaviisi, mis siis hiljem saab? Sõda pole ju õieti veel peale hakanudki . . .»

«Mis seal ikka . . .» arutas keegi. «Talupoeg, see on nagu tolmune kott. Iga kord kui peksad — midagi ikka kätte saad . . .»

Jutt jäi pooleli, sest saabus taas käsk astuma hakata.

Kortermeistri voorid olid juba eile õhtul teele asunud, et korraldada sõjaväe majutamist. Aga nüüd näis aeg kätte jõudnud olevat ka peaväe teeleasumiseks. Pasunasignaalide saatel hakkasid laagriväljale rivistuma eskadronid, jalaväelaste kolonnid, tragunite ratsasalgad, kahurite, haubitsate ja laskemoonavankrite grupid. Kompanii rivistus kompanii, pataljon — pataljoni, rügement — rügemendi taha. Jalaväelaste, hobuste ja suurtükkide rivid vedasid end sirgeks nagu oleksid nad nööri otsa aetud. Viivu hiljem välgatasid mööda

adjutantide kirjud akselpandid ja suletutid. Kohe selle kannul hakkas ragisema komandohüüete pikk, vahelduv heliredel leitnantide, kapitaneuste ja oberstite suust. Rügemendid tardusid liikumatusse vaikusse. Tema majesteet oli saabumas, et teha viimast ülevaatust enne teeleasumist.

Möödusid igavikuna paistvad hetked, enne kui ta kohale jõudis. Tuli ratsul, mõõduka sammuga, mõtlikult vaagides füsiilpüssi tääkide sirget, päikeses sädelevat rivi; grenaderide tardunud ilmeid ja kokkupigistatud suid; ratsaeskadronide tihedat piikidemetsa; tragunite haljendavate mõõkade ridu; kahurite raskeid, ähvardavaid torusid lafettide sabas; haubitsate mustendavaid, surmakuulutavaid suid...

Peatas aeg-ajalt ratsu, tervitades rügementide langetatud lahingulippe. Vastuseks kõmises tuhandehäälne hurraa, mis kustus alles siis, kui kuningas oli jõudnud järgmise väeosa juurde. Kindralid Rehnskjöld ja Horn järgnesid talle kümmekond sammu tagapool, vahetades üksikuid sõnu.

«Eskadronisid on vähe...»

«Laevadel oli niikuinii kitsas... Hobu võtab ju kolme mehe ruumi...»

«Rünnakul läheb neid tarvis. Üks ratsamõõk kaalub üles kolm jalameest...»

«Tühja kah. Iga rootslane kaalub üles viis venelast...»

«Millal majesteet Ruhjast tagasi jõudis?»

«Keskööl. Welling oli ta käest saanud tubli sauna...»

«Täna hommikul polnud teda kah näha...»

«Käis Landskrona omadega mõõka proovimas...»

«Jälle mõtleb lahingusse ronida...»

«Sa ju tunned teda...»

«Ta ei peaks unustama, et on kuningas, aga mitte kompaniiülem.»

«Millal ta enne kuningas on olnud...»

«Aga oleks aeg hakata. Riik pole ju sõjaleer...»

«Mine tee talle selgeks. Üleeile ütles, et parema meelega läheb hobusetalli, kui riigipäevale...»

«Ausalt öelda, mullegi meeldib ta siin rohkem, kui seal...»

«Jah, mehed usuvad tema, nagu õnnistegija sisse...»

«Kui ta ainult taplusse ei tikuks. Ise habras nagu plika...»

«Tuleb panna trabante lisaks, kui ta jälle...»

«Psst!»

Kuningas oli visanud pilgu üle õla. Ja kindralid lõpetasid jutu, manades näole ametliku ilme.

Väeosad seisid tardunult nagu müür. Majesteet näis neid vaagivat ja rahule jäävat. Kõik olid platsis, puhtad ja viksitud nagu inglid, sõjakad nagu muistsed viikingid. Teisel pool Tallinnat ootasid ees soome ja karjala rügemendid. Põhjala pärgelipojad. Võimatu, et ta kõige sellega Peetrit selili ei vääna...

Süllapikkune oberst raporteeris marsiks valmisolekust. Trummid põristasid ülevaatuse lõppu.

Laagri lipuvardast laskus alla kuninglik standart. Teiselt poolt jõge, linna bastionide kohalt sähvatas tuli, tõusis suits ja keskhommiku vaikusesse kärgatas pikk ragisev saluut.

Kreisifoogt soovis linna ja maa nimel rootsi relvadele jumala õnnistust ja edu, et nende kuulsus veelgi enam särama lööks kui seni.

Kerkis õhku mütside mets lahkumistervituseks.

Siis prahvatasid trummid taas pikaks raginaks. Fanfaarid alustasid märguannet esimese ešeloni teelemine-kuks. Maantee hakkas raksuma ja tolmama tampivate sõdurisaabaste all.

Kuninga ratsu eel, lehvivate lippude all lõi kajama trabantide ratsakompanii kabjaplagin. Selle kannul raksatasid sõdurisammu kuningliku kaardiväe tihedad, bajonettide sädelusse uppuvad rivid. Grenaderikompaniid, tuhat viissada tääki, armee au ja uhkus. Järgnes ratsavägi, eskadronide tihedas, kobrutavas sammus, ruugete lippude lehvides. Kindralleitnant Rehnskjöldi tragunid, kindralmajor Ribbingsi nieländi rügement, Liivimaa aadlikompanii...

Tuli oberst Rehbinderi jalaväe rügement, trummide tormikas laulus, pika, hoogsa sammuga. Wärmlandi rügement, Norrlandi oma, oberst Mellini rohkearvulised füsiljeekomandod, Hastfersi ja Tiesenhauseni pataljonid ootasid järge...

Kompanii järgnes kompaniile, üha uusi pikakasvulisi,

reipaid poisse, kelle rõõmsais nägudes sädelesid välkuvad hambad, nagu polekski tegemist sõjakäiguga, vaid pulmaminekuga.

Tragunite möödudes hakkas maapind värisema kahurirataste raskusest. Hakkas liikuma suurtükivägi. Veorakmes harjumata hobused norskasid ja perutasid. Seersandid vandusid, ohvitserid põrnitsesid tumma viha. Noh, polnud viga. Tulejumala piksetorud veeresid. Laskemoona ja hospidalivankrid krigisesid sabas. Ja isegi kutsarite ohjadega välja sirutatud kätesse näis olevat kasvanud mingi sõnatu uhkus. Toosama, millest tuikasid saatma tulnud raehärrade südamed.

Nad polnud siin poolteist tundi vahtinud sõjaväe paraadi. Ei, nad olid näinud siinsamas Sauga väljadel hoopis enamat. Olid näinud uue ajastu algust. Too jõud, mis siit veerema pääses, lükkas pärani lahti Moskoovia väravad. Tegi lahti teed mitte üksi suurtükkide, vaid ka kaubatõldade jaoks. Majesteedil tuli seda kõike veidi verega niisutada, aga piimajõgede ja pudrumägede äärde pääsemiseks polnud see suur tolliraha . . .

Kreisifoogt mõõtis mõtlikult kaugenevaid sõjaväekolonne, ja imestas äkki, miks sõjatrummide asemel ta kõrvus oli helisema hakanud leinakellade kauge, kaeblik kaja. Nagu oleks nood seal, kes läksid, vastu astumas surmale. Ta vaatas ringi ja märkas, et matusekellad kostsid siia linnast.

«Mis seal lahti on?» päris ta lähemalseisjalt, murekorts otsmikul. «Milleks need kellad?»

«Hingekella lüüakse, härra kreisifoogt . . . Kaupmees Behrens on öösel ära surnud . . .»

XIII

Tänane päev näis kõikjal olevat pühendatud sõjajumalale.

Ka Audru mõisas tundus midagi tema järele lõhnavat. Garnisoni komandant oli siia saatnud mingisuguse eruseersandi poole tosina füsiilpüssiga ja kõva käsuga mõisarentnik Wulffile, et maamiilitsa üksus olgu kahe päeva jooksul värvatud, õpetatud ja valmis pandud.

See polnudki nii kerge ülesanne. Von Wulff näris närviliselt vurrukarvu ja vahtis tüdinenult üle laua istuva opmani otsa. Linnast kohale saadetud sõjanõunikust polnud suurt tolku, see haises puskari järele nagu viinaköök ja vidutas ainult punetavaid unesegaseid silmi, lausumata musta või valget.

«Keda sa võtad või keda jätad...» arutas opman. «Pista püss Adruneeme meeste pihku, lasevad su esimese teekäänaku taga maha...»

«Ega's nood teisedki paremad ole...» lisas Kupja-Ants nurgast. «Ammu ootavad, et saaks mõisale säru teha...»

«Ja kelle süü see oleb, ah!» kurjustas Wulff, vihastades tollest peatust ja sabatust targutamisest, mis juba pool tundi kestis ja kuhugile ei viinud. «Põld saab puhastatud umbrohust, kui saaki tahab. Ja küla vastuhakkajatest, kui rahu tahab. Aga teie magab, kirves omal kukla peal, ega näeb midagi...»

«Mis sa siin enam puhastad...» kehitas opman õlgu. «Aja parem kõik laiali. Aga kesse töö siis teeb...»

«Vot — peremees!» osatas parun. «Kui põld raisus, siis arutab. Kus su silm enne oleb! Oma taskusse vahtis, vot mis. Aga küla jaoks nägemist ei olnud! Noh, minul aitab sellest köigist. Ise ajasite vankri kraavi, ise vedage välja!» Kahmanud laualt paberi, hakkas parun sellele nimesid sirgeldama.

«Sina, Kiirats, oleb hauptmann!»

«Opman neh...» noogutas osatatu.

«Mitte opman, vaid hauptmann! Maamiilitsa peamees.»

Kiirats ajas tõrjudes käpad püsti. «Mis te nüüd, mõisahärra. Eluaeg pole püssi peos hoidnud. Kuus aastakümmet turjal. Las mõni noorem...»

«Mitte vaidlema!» kärgatas parun. «Majesteedi leib sööb? Sööb! Aga majesteedi eest seista ei tahab?! Kas mina peab teatama oberst Liphardtile, et opman Kiiratsil oleb head hambad ja tubli köht, aga püssi tema käed ei jouab kanda? Ah?»

Opman ohkas ega vastanud midagi.

«Sina, kubja Ants, oleb esimese numbri mees matsi nahka parkima. Nüüd hakkab parkima see venelase nahk, kui vaja...»

«Mul see parem põlv, mõisahärra...»

«Ära muretseb, Ants...» salvas parun. «Saab parema põlve peale. Kui oleb anständig, ohvitseriks töstetakse... Kes veel?»

«Eks siis aidamees kah kirja...» tusatses kubjas. Miks pidi too jõmm, kes temast neli korda rohkem varastas, koorma otsas istuma, kui teda ikkesse pandi?

«Selge...» krabistas parun paberi kallal. «Aidamees Tuha Juhan... Kepi Tõnn ka, tema ka, kus temagi jääb...»

«Rõima Pärtel...» suskas opman vahele.

«Jaa, Rõima Pärtel ka, tema ka...»

«Kirjutaja...» andis nõu kubjas.

«Õigus, kirjutaja ka, tema ka...» noogutas parun.

«Toapoiss...» arvas keegi.

Parun krimpsutas nina. Sellest armetukesest...? Noh, hädaga sõi kurat kärbseidki. Eks sõjajumalal tuli ka vibalikkudega leppida.

«Olgu siis...» noogutas parun. «Tema ka...»

Paberile tekkis suure punnimise peale juurde veel paar nime. Siis oligi ots käes. Sori või terve kihelkond läbi, tare-tarelt. Mitte üht ustavat hinge.

«Noh, mis seal ikka...» lausus parun ohates. «Mannschaft oleb koos...»

...Mõisaõuele saabusid kolisedes tagasi vankrid, mis oma koorma linnas olid ära andnud. Parun silmitses neid tusaselt. Jah, tänane päev andis alles tunda. Kroonu oli mõisat kergendanud päris mehemoodi. Sellest andsid tunnistust tühjad latrid tallis, tühjad salved aidas... Kurat! Kui kuningas tahtis tsaariga kiskuda, siis oli see tema eralõbu. Misjaoks Audru mõis pidi selle eest maksma?

Tuli aidamees, papred näpu vahel. Intendantuur tõendas kahekümne ühe tündri rukki saamist.

«Kuidas nii!» ajas parun karvad turri. «Kuhu sa mait, neli oled pannud?»

Aidamees nuuskas hädiselt. «Üle mõõtsid... Naha sõimasid täis, et neid olevat tahetud petta. Osa praagiti välja, olla... läppunud.»

«Röövlid...» urahtas parun.

«Justament, parunihärra, röövlid,» noogutas aidamees.

«Sina peab suu!» käratas Wulff. «See keik teie süü oleb. Märg vili kotti toppima, lambapead . . .»

«See ju parunihärra oma käsk.»

«Käib kus kurat!» käsutas parun ja pistis papred laualaekasse.

Aidamees tatsus tusaselt õuele tagasi ja käratas mehed koju minema. Need ei paistnud teda kuuldavakski võtvat. Lakku täis, saadanad . . . mõtiskles aidamees. Millal nad tolle viinavaadi jõudsid ära katsuda? See va Puldri Jaani töö, tol istub oherd magadeski püksitaskus . . .

Ta tahtis oma epistliga peale hakata, aga see jäi seekord pidamata.

Mõisatrepilt marssis õuele hoopis isevärki rongkäik. Opman tatsas ees, tosina jagu ametmeest kannul, püssid igaühel isepidi õlal. Vööras soldatinäss, karvane ja kaltsus nagu hernehirmutis peale pikka talve, astus kõrval.

«En, tva! En, tva! Üks-kaks!» kamandas ta.

«Mis kuradi mardisanti nad . . .» imestas üks talumees.

«Jänesejahti lähevad või?»

«Kas see pole mitte too — maamiilits, mida täna siin kuuldi tehtavat, äh?»

Asjaosalised ise ei teinud pealtvaatajatest väljagi. Muudkui astusid.

«En, två! Se upp!» kisas seersant. «Halt!»

Mõni tammus veel, mõni jäi seisma. Püssid võeti jalale.

Seersant võttis füsiilpüssi ja surus selle laadipidi opmanile vastu rindu, seletades midagi rootsi keeles, mida opman vaevu mõistis.

Sihtijat opmanist ei saanud. Poolepuudane tapariist näis ta pihkusid lausa kõrvetavat. Ta pillas selle enne, kui jõudis oma asjaga pihta hakatagi.

Püss leidis toekama peremehe turjaka teopoisi näol, kelle oli käsk

aida sarikaparanduselt õppusele toonud. Sel polnud julgusest puudu, kuigi oskusega asi soovida jättis. Seersant sebis ta ümber nagu sipelgas, sikutas laskja jalgu harki, kergitas püssiotsa, sättis õlga ja küünarnukki, kuni leidis, et küllalt on. Kamandas siis tuld.

Lähedalseisev Kiirats oli hirmu pärast silmadki kinni pigistanud, aga asjata. Pauku — ei tulnud.

Seersant astus juurde, kiskus sõjariista oma kätte. Kallas püssisalve tühjaks, vahetas sarvest uut püssirohtu juurde, torkis näpuga, nühkis pöidlaga. Tõstis siis püssi

palge, langetas kuke — ei midagi. Jah, too neetud kukk oli käest ära. Naksus üles-alla, tuimalt ja osavõtmatult, nagu ei kuulukski ta tuleriista külge.

Terve kari asjamehi kogus püssi ümber. Käperdajaid oli palju, teadjat — mitte ainustki. Siis tuli platsi — Wulff ise. Sel oli kodus püstol. Suss on suss ja pauk on pauk — arutas mõisavanem. Mis vahet seal ikka. Tõrges riist näis lõpuks ise kah aru

saavat, et kõrge ülemus ta kallale on asunud. Köhatas korra ja prahvatas, nii et aitas, tuld ja suitsu ümberolijaile näkku virutades.

Keegi aietas, keegi kargas valu pärast ringi. Wulff hoidis kannatada saanud näppu tükk aega suus, vandus siis seersanti, toppis näpu suhu, vandus jälle. Mida see tainapea õige mõtlevat, kui ta roostetanud laskeriistu siia veab. Sihuke võib ju sandiks teha. Kroonumees, tusane ja turris, vaidles omas keeles vastu. Tuleriist tahab sõjameest saada, mitte igasugu käpardit. Selle ümber, kumb neist kahest käpard on, käis sõnasõda tükk aega, enne kui õppus uuesti jätkuda võis.

Parun, seda tükk aega pealt vaadanud, viskas käega ja tuli tulema. Märganud mõisaväravas irvitavaid külamehi, peatus kulmu kortsutades.

«Poleb teil siin hambad irevile ajada kedagist! Teil tuleb müts nende ees seal maha võtma. Need mehed on maa kaitsmise eest veljas!»

Külamehed vaikisid. «Eks igaüks kaitseb seda, mis tal kaitseda on. . .» lausus üks vastuseks. «Meil maad pole.»

Parun põrnitses rääkijat. «Kuidas ei ole?! Kust see teie leib siis tuleb? Õhust, ah?»

«Omaenda higist-vaevast ikka . . .»

«Või higist», osatas parun. «Täid tulema higist. Aga leib tuleb maast. Ja maa oleb teile majesteedi poolt antud. Tema oleb teie leivaisa. Ja pärisorja kohus olema oma leivaisa eest seista, ka sõjaväljal!»

«Neid leivaisasid on kah nii palju . . .» venitas keegi taat vastu, «et oska enam arugi pidada. Aga leiba pole ikka . . .»

Parun vaatas tusatsedes üle meestesalga. Ja noogutas. «Noh, mina tahab see aeg näha, millal teil ka küll saab . . . Ikka on vähe. Las tulema see vene tsaar. Küll te silm siis lahti läheb, kui juba hilja on!»

«Mis seal ikka . . .» kehitas taat vöövahet. «Tulgu või vanasarvik ise. Minu tarest tal niikuinii midagi võtta pole, vaest sa vaesemaks ei tee. Teil, parunihärra, on muidugi iseasi . . .»

Von Wulffile tuli puna näkku. «Mis sa tahab sellega öelda, äh?!» käratas ta käsi puusa pannes. «Tahab majesteedi alt lahti saada? Äraandjate kilda astuda, äh?!»

«Meie majesteediks, parunihärra, on viletsus...» lausus taat. «Tolle alt tahaks lahti saada. Ja muud tahtmist meil polegi...»

Parun viskas kulupäisele adramehele pika pilgu ja surus sõimusõnad suusoppi. Too seal võis aastate poolest talle isaks olla. Krobelised, pahklikuks muutunud käed ja orjamisest konksu vajunud põlved andsid tunnistust sellest, et ta oli põllule truudust pidanud. Tema äraandjaks tembeldamisega poleks vist kreisifoogtki nõus olnud. Tuli jätta niisama, kui ta ei tahtnud end narriks teha.

Ja ta pöördus sõnatult ümber, kõndides minema. Omal süda sügelemas äsja pähe kerkinud mõttest, et ta, tola, oleks pidanud tänase suure päeva, mil majesteet alustas marssimist vaenlase vastu, hoopis teisiti ära kasutama. Ajama küla kokku ja laskma pastoril pidada vägeva jutluse. Selle kohta, kuidas majesteet nad nüüd on võtnud oma mõõga kaitse alla. Ja mis nad selle eest temale võlgnevad... Aga mine tea? Võib-olla oli parem, et see kõik olematuks jäi. Võlgnemise ümber oleks vist niikuinii vaidluseks läinud. Kes on kellele võlgu ja kes kellele leivaisaks. Mõis — külale või küla — mõisale. Selle koha pealt neil pastlakandjail tarkusest puudus polnud. Ja ütlemisest kah... Lõppeks polnud see tema asi, mida need seal riigivõimust targutasid. Too võim oli matsile andnud haukumise õiguse. Las ta siis ise maitseb oma tarkuse vilja.

... Adramehed hakkasid kah astuma, sest päeval oli muidki toimetusi, kui see tulutu vahtimine siin, müüri veeres, kuidas miilits värskelt pihku antud püssidega vaeva nägi.

Oli neid, kes naersid, oli neid, kes kirusid, aga üks ütles lõpuks välja mõtte, mis neile kõigile oli kogu sellest loost pähe mõlkuma jäänud:

«Nood püssid annavad mõisale julgust juurde... Ja meile uut koormat kaela. Täna need hädavaresed tatsavad mõisaõuel, homme hakkavad marssima me turjal. Ja-jah...»

Selja taga kärgatas uus pauk ja varesekisa täitis sügisõhtuse taevalaotuse...

XIV

Kell hakkas saali nurgas kägisema ja tagus kaksteist lööki, truult ja täpselt nagu vana jahimees. Mõisaproua Amanda Wulff langetas tikkimiseraami sülle, tunnistas tükk aega nõretavaid vihmapiisku ja koltunud puulehte aknaklaasil ning ohkas. Seda sügist küll. Päev roomas pikaldaselt nagu tigu ja täita polnud teda millegagi. Hämarad, sajust varjutatud tunnid venisid ja venisid, ühesugused ja hallid nagu müürikivid, millega kogu elu näis ümber piiratud olevat. Söögilaud pakkus küll kuus korda päevas vaheldust, aga sedagi ainult kõhule. Näppude ja silmade tarbeks olid jäänud rõivad ja kuigi nendest kubises pooltosin kappi ning kirstu, ei tahtnud ta neid enam näha. Tüütuseni oli tuhnitud koos tütrega noid pitse ja satse, südame ajas iiveldama... Noh, oleks võinud ju minna ka opmanitoa poole, kus külatüdrukuil kedrus käis, aga sealgi polnud muud kui vokivurin ja kurvad laulud... Jah, siin Audrus võis elada vaid suveti. Sõita paadiga jõel, kiikuda mõisaaias, naabritele külla sõita, sekka pilku visata ka majapidamisele, et need kahejalgsed kratid kõike laiali ei tassiks. Aga mihklipäevast alates, kui peissaaž kõrreväljadega ära nuditi ja matsikari oma poriste viisulaabakatega kogu mõisaõue ja eeskoja ära tallas, polnud siin enam mõtet olla. Jah, polnud tõesti enam mõtet... Saaks too korter linnas ometi ükskord ohvitseride alt vabaks, võikski siit minema veereda. Proua Rode juures on sügissesoon juba ammu peale hakanud, aga tema istub ikka alles siin nagu öökull oma urkas. Clementine-Francesca kah. Jah, tütreke kah. No mis siis imestada, kui tollest kihlusest härra Engwalliga ka tänavu asja ei saa. Ükski kaupmees ei pane oma aardeid varjule, aga papaal näib olevat arusaamine, et mõisapreilidest on maailmas hirmus suur puudus. Ja et tema tütar on neist kõige kaunim, kelle järele printsid isegi siia, sopaauku, on valmis ratsutama...

Ta oleks oma tusatujulisi mõtteteri veel tükk aega nokitsenud nagu täissöönud kana, kel ükski iva ei kõlba, aga eesuks raksus ja toalävele ilmus majaperemees ise mantlihõlmu veepritsmeist raputades.

«Mis see siis on, Friedrich?» imestas mõisaproua. «Juba tagasi!»

Parunil ei paistnud linnauudistega kiire olevat. Endassepööratud pilk ja kiprutõmbunud otsaesine ei isutanud ka pärima. Toapoiss pistis oma ruugepäise, põskhabemega lõusta ukse vahelt sisse ja nähes, et isand alles lahtirõivastamata keset tuba seisab ja hajameelsel pilgul põrandalaudu uurib, tõttas appi. Aitas käskijal seljast reisimantli. Kiskus siis jalast rasked, üle põlve ulatuvad jahisaapad, oma kõhna tagumikku teisele jalale toetamiseks pakkudes. Ja kadus jälle, kui oma toimetamised toakingade, kasukvesti ja piibu ümber oli lõpetanud.

«Mis lahti on, Friedrich?» ei suutnud proua Wulff end lõpuks pidada.

«Tuleb vist... kolima hakata...» lausus parun mõtlikult.

«Jumalale tänu...» ohkas proua kergendatult. «Me juba ammu ootame...»

«Mida?» turtsatas parun tigedalt. «Et teid siit minema kihutatakse! Kõige nelja ilmakaare poole? Mõistad sa, mida nad on teinud?»

«Kes?»

«Too matsikari seal!» kähistas parun, läbi akna välja viibates. «Kaebekiri — tema majesteedile enesele!»

«Majes... teedile...» sosistas proua kahvatades. «Issand jumal! On... see tõesti tõsi?!»

Parun ragistas vihaselt piibukaha. «Engwall rääkis. Tema mulle valetama ei hakka...»

«Millal siis?»

«Kohe esimesel päeval, kui majesteet linna jõudis. Kuus tundi oli too tõprakari... ukse taga oodanud. Kuus tundi. Noh, audientsi ei antud. Aga paber on käiku läinud, adjutandi kätte...»

«Ja mida nad seal siis...»

«See ongi kõige hullem, et ei tea... Kurat, on aga aeg! Iga mats meisterdab kirju. Ja kõik uksed hoitakse nende jaoks pärani. Sul pole muud kui aina värise ja hoia keppi ning kotti varuks...»

Tuppa tekkis vaikus. Proua vedas vöö vahelt ninarätiku ja hakkas itkema.

«Jäta oma ninavesistamine!» kisas parun ärritatult. «See veel puudub...»

Proua nuuksus allasurutult. Tahtis küsida, et mida tollest kirjast siis ikka nii karta, aga jättis. Ta ei teadnud mõisa asjust suurt midagi, aga et nad valgust pelgasid, seda oli ammu aimanud. Sosistamised opmaniga tagatoas, sehkendamised paberite ümber, hilisõhtused viljalaadimised linnast tulnud veokeile ja võõrad näod, mis selle juurde kuulusid, rahalaeka raskenemine ja maailmatu matemaatika, mida mees hilisööni toimetas — rääkisid iseenese eest.

«Kas seda siis kuidagi...» hädaldas proua, «kõrvale ei saa... toimetada. Sul ju... tutvusi...»

Parun viskas käega. «Tutvusi? Majesteedi saatjaskonnas?» Tõusis siis püsti. Käis mööda tuba, jalasammudelt nõu pärides. «Kui see asi... Strömfeldtinigi ulatub — on mu laul lauldud!» lausus ta lõpuks. «Kindel nagu aamen kirikus. Noh, Engwall lubas teha, mis teha annab. Tal on pikad näpud, võib-olla et... Sa jäta juba oma pirin. Ja kutsu... Kiirats siia...»

Veidi hiljem tatsas opman tuppa, pea viltu otsas nagu alati, kui midagi sandisti juhtus olema.

Parun silmitses teda tükk aega tigedusest pakatava pilguga. Tänu sellele toojamile polnud külas korda. Aga noh, sõimamisest polnud tulu. Vähemalt täna mitte. Seepärast hakkas Wulff ootuste vastaselt pihta hoopis teisest otsast.

«Sa räägi mulle... mis asjamees see Adruneeme Madis õieti on?»

«Adruneeme Madis...» nämmutas opman õlgu kehitades. «Veankael ikke...»

«Ise oled sa üks veankael!» vihastas parun. «Ja lambapea tagantotsa! Ma küsin, mis sa tast tead. Kust sihuke elukas minu maa peale on tekkinud?»

Opmanil polnud kerge vastata. «Ta juba... enne mind siin. Aastakest neli. Saaremoalt, või kusagilt sealtpoolt kandist... kust need kanged kõik pärit. Räägivad, et ta seal juba... rotsessinud...»

«Mis rotsessinud?»

«Ülemusega vägikaigast vedanud...»

«Seda ta oskab...» tunnistas parun. «Maksud on tal makstud?»
«Makstud.»
«Tööpäevad tehtud?»
«Sedand küll.»
«Viina võtab?»
«Pisut vist ikke.»
«Kas ta midagi seokest — riigivastast...»
Opman raputas pead. «Pole kuulda olnud. Mõisat manab, seda teevad nad kõik. Ja parunihärrat koa. Tunamullu, kui too...»
«Tean...» katkestas parun. «Kes temaga tunaeile veel kaasas olid?»
«Kuidas kaasas...» nämmutas opman. «Kuskohas?»
Parun sülitas. Vat mis tähendas, kui opmani asemel oinas pukis istus. «Noh, mine mu silma alt, pimedusega löödud... Ja kutsu ta täna veel siia...»
«Kelle? Madise või?»
«Issand jumal!» vihastas parun. «No kellest see jutt siis!»
Kui Kiirats läinud oli, laskus Wulff väsinult toolileeni najale. Noh, opman oli oinas, aga eks ta ka ise süüdi olnud. Oli istunud enam kui tosin aastat Audrus, aga mida ta neist tööloomadest ka teadis? Keda ta neist tundis? Kas või nägupidigi. Noh, too Madis oli talle juba siis, kolm aastat tagasi, kui too mõisapuistamine aset leidis, silma ette jäänud, ja nimi kõrvu, mis nõudis ärakõnnitamist, kui vähegi võimalus avanes. Ja muud ka midagi. Nemad teadsid temast kõik. Isegi seda, mis tagatoas, eesriide varjus toimus. Tema neist aga jumala tuhkagi. Oli sõitnud paar korda opmani seltsis läbi küla, kaarikul. Ja vaaginud opmani piitsa näitamise järgi taresid. Missugune on Jaani, missugune Jüri jagu. Põllusiilakuile visanud pooliku pilgu. Aga inimestest ei teadnud midagi. Aga tuli välja, et seegi oli tarvilik, kui tahtsid kõvasti pukis istuda. Paljast rahalugemise oskusest ei aidanud. Ja see maksis nüüd kätte. Noh, ega midagi, tuli päästa, mis päästa andis...

Kiskus juba õhtusse, kui ilmus too, keda oodati.
Von Wulff ei tõtanud ümberpööramisega, kui kuulis

ukse naksumist, ega ka tervituse vastuvõtmisega. Võttis piibu suust, asetas lauale ja heitis alles siis pika pilgu tulijale.

Seal ta oli neh, too kirstunael. Tavaline, räbaldunud, takusesse pikk-kuube pakitud tööori. Kanepikeerdudest vöö jässaka kere ümber, õlgadeni langevad hallid juuksed, rasked metsikud kulmud laugude kohal ja kokku pigistatud suu, nagu hammustaks kive. Adramees nagu teisedki, ainult alandlikkusest jäi tublisti puudu. Noh, põlvenõksutajate ja kintsukaapijate aeg oli möödas, aga mingisugust varjatud kartust oli ta seni ikka osanud välja lugeda nende silmist, kes üle selle ukse künnise astusid. See aga vahtis nagu hakenrihter, jumala eest, päris kohtumõistja pilguga.

Oli see parun von Wulffi plekiline südametunnistus või Adruneeme pereisa pilk, aga jutust ei tahtnud täna kuidagi asja saada. Parun oskas rääkida oma alamatega ainult ühtviisi, aga see ei tahtnud siia sobida. Ta polnud ju toda seal välja kutsunud kiskumiseks.

«Eks . . . votab istet . . .» viipas Wulff lõpuks külalisele.

«Aituma, mõisavanem . . .» raputas too pead. «Siin toas pole talumehele kunagi istet pakutud. Ja mina ei taha teistest parem olla.»

«Mnjah . . . Noh . . . olgu . . .» mämmutas Wulff. «Sa oleb juba elatanud mees, Madis. Ja mina kah. Me peaks üksteist moistma . . . Seda enam, et me elab ühe maa peal ja teeb üks ja sama töö . . .»

Parun tundis, kuidas kaelus teda äkki pigistama oli hakanud. Jumala eest, lollimat jutuotsa oli võimatu välja mõelda. Toogi seal tema vastas näis irvitavat, kui mitte suu, siis vähemalt silmadega . . .

«Nojah . . . Selle vahega, et sinu käe alla oleb antud adramaa, minu oma alla aga see mõisa . . . Khm . . . Ja kui me juba oleb pandud vedama üks koorem . . . tema majesteedi keskut mööda . . . siis peab astuma ka . . . üks tee. Ilma et teineteise elu kibedaks teha . . .»

«Kibedaks . . .» noogutas Madis. «Tõsi ta on. Kibedamat leiba, kui talupoja oma, siin maailmas ei ole . . .»

Wulff tusatses. Ta oli tahtnud hoopis muu peale välja viia. Aga noh, tuli jätkata sealt, kuhu komistanud oli. «Talumehel ei oleb kerge, seda minagi teab. Aga talu-

mees tuleb siis oma isand juure, kui raske on. Ja räägib temaga. Aga ei jookseb mitte kaebama sinna, kus pole sünnis. Teotama oma isand tema majesteedi ees. Ja mitte üksi oma isand, vaid keik, kes ülemuseks pandud. Kreisifoogt, staathalter, generaalguvernöör. See on häbi kogu Liefland peale! Kas seda oleb tarvis? Ei oleb! Tuleb siia, moisa, ja räägip see moisavanem, mis viga. Moisavanem ise teab ja köik teeb. Sinu üle, Madis, oleb mul juba see opmaniga nöu peetud. Sina tubli põllumees oleb, köik maksud tasutud. Saab Rabaranna adriku koht seal Oaras, pool suurem kui praegune. Ja Rabaranna lesk tuleb sinu maa peal, tema ei jouab need maksud tasuda. Küll mina juba korraldab, tema oleb nöus...»

«Aga mina ei ole...» katkestas Madis jutu.

Parun tõstis ehmunult pilgu ja jäi ebaledes tunnistama talumehe vihapunast pakatavat nägu. «Sooh — voi ei ole... Ja mida sa siis veel tahab?»

«Mina? Mina ei taha sinult, mõisavanem, punast krossigi. Ammugi mitte toda adramaad, millelt sa leske tahad minema kõnnitada...»

«No aga mida siis? Mida sa närid mu kallal nagu koi!» vihastus nüüd Wulffki. «Mida ma sulle kurja oleb teinud, äh?»

Madis raputas pead. «Minu võlavahekord sinuga on tühine, mõisavanem. Selle võib-olla saaks küll ühe adramaaga kinni maksta. Aga võlga neile, kes mulla alla on läinud, ei suuda sa kinni maksta ka kõige sellega, mis sul olemas.»

«Või sina oled hakanud surnute eestkostjaks...» irvitas Wulff, näol higipiiskadega täpitatud kahvatus.

«Aga kesse nende eestkostjaks peab olema? Ei, mõisavanem! Las jääb, nagu on. Riik nõuab sinult oma, küla oma. Ja saagu õigus! Kas või kuninga enese kohtumõistmist mööda!»

Parunile näis jutt mõjuvat piitsalöögina. Ta haaras kinni toolileenist. Virutas istme jalust. Astus adramehele rinnutsi vastu ja suutis vaevu taltsutada kätt tõusmast. Aga sõnadele anti vabadus.

«Sina — Adruneeme öigusenoudja! Minu ütleb sulle üht, paneb see omale körva taha. Sina lopetad — völ-

las! Võid kirjutada oma suplikaate kas või issand jumal enesele, aga sellest sa ei pääseb! Minu sõna selle peale! Ja nüüd võid minna, et su haisu enam siin ei oleks!»

Kui uks oli sulgunud, vajus ta ähkides toolile. Pühkis rätikuga pealaelt higi ja jäi poolsuletud laugudega läbi akna tunnistama minejat.

Jah, seal ta läks, too jabur, kellega rääkida ei andnud. Isegi taalrite keeles mitte... Astus, kadakane kepp käes, aeglasel, pikaldasel sammul. Sirge seljaga, kurat võtaks. Ega tundnudki vist kuigi suurt muret oma tuleviku pärast. Nojah, ega tal vist peaaegu pruukinudki tunda. Seadus, mis ta adramaad kaitses, oli olemas. Suplikaat andis julgust juurde. Need «jesuiidid» seal Stokholmis oskasid... jagada ja valitseda. Mitte üksi rahvaste, vaid ka seisuste vahel...

XV

Parvemees kergitas jumalagajätuks mütsi ja kutsar plaksutas piitsa. Tõld hakkas veerema täkupaari sabas edasi Audru poole.

Fiskaal Engwall toetus istmepadjale ja laskis igavleval pilgul libiseda üle sügissombuse maastiku. Vasakut kätt teed tukkus kaluriküla nagu väsinud loom, õlgkatused küürakil, räästad ligi maad, uksed-aknaaugud kinni maailma kurjuse eest. Õuedel nukrutsesid mahajäetud suitsukojad. Tagapool, keset rannaheinamaade üksluist, kohatiste lumeviirgudega kaetud välja, mustendasid võrguonnid ja mõrravaiade kuhelikud. Ja üle selle kõrgus lai, unine, sünkjashall meri, mis silmapiiril sulas kokku samavärvi taevaga. Taevaga, millel võlvi ei paistnud olevatki, sest pilveräbalad tundusid rippuvat lausa pea kohal. Võta või käega kinni ja hakka veest välja väänama...

Fiskaal pööras pilgu paremale, aga sealtki ei hakanud midagi rõõmustavat silma. Luitunud, kuluheinaga kaetud küngaste vahele pugev jõekäär, üksikud, hõredad põllulapid; lame, üksluine metsaviirg. Raagunud, sügistuules värisevad põõsad ja varestekarjad, kelle lakkamatu karjumine võis meele haigeks teha...

«Neetud sügis . . .» mõtiskles fiskaal ja sulges silmad, jäädes üksi oma mõtetega, mida ei ulatunud enam segama kabjaplagin ja tõllaratastc kriuksumine.

Jah, neetud sügis. Sõda polnud siia veel ulatanudki, aga juba tuli tema pärast nahast välja joosta. Nad olid seal, Tartus, ordonnantside valmistamiseks ja käskude kirjapanemiseks avanud vist päris manufaktuurid, sest paberile ei paistnud enam lõppu tulevat. Ja too noor, kuningast kondotjeer näis oma vandersellidega kah üsna aplaks läinud olevat. Aiva nõudis üht ja teist. No jah, tal oli ju kaksteist tuhat meest. Ja kui nad ka neljakümne tuhande eest kaklesid, siis söögiisu paistis neil kaheksakümne tuhande jaoks jätkuvat.

Ta oli arvanud, et söögilaua eest hakkab muret kandma too vene Peetrist ülemmužik. Seda muidugi Pihkva- ja Novgorodimaa salvede ja aitade varal, aga senini ei paistnud sealt siia veel midagi ulatuvat. Intendantide ja moonamuretsejate karjad ronisid aiva tagasi siia, kreisifoogti manu, nagu oleks see nüüd määratud igavesest ajast igavesti nende alaliseks leivavanemaks.

Ja ega's värbajatelgi asi lihtsam olnud. Maailmamaa võidurikas lahing Narva all ei toonud kaasa sõja lõppu, vaid mäetäie tulevikumuresid. Kui otsustada majesteedi käskude järgi, mis nüüd siia, sõja tagalasse, iga päev saabusid kõvade ähvardustega sabas, et uued kontingendid tagavaraväge olgu valmis pandud kahe, nelja või kuue päeva jooksul . . . Sõdurid ei kasva puu otsas, seda pidi majesteet ise teadma, ja maamatsist ei saa grenaderi, kuigi topid ta mundrisse. Mis sõdur see sul on, kui tal sõdimiseks isu puudub? Ei sa seda värba sunniviisilgi, rääkimata vabatahtlikust võtmisest . . . Ja mis seal rääkida talupoegadest, kes pole nõus atra mõõga vastu vahetama, kui isegi pürjerid end nurga taha hoidsid. Noodsamad pürjerid, kes kaks kuud tagasi suures vaimustuses oma hingenatukese pidid seest välja karjuma majesteedi jalgade ette. Aga kui toda mäekõrgust ja meresügavust riigitruudust oli tarvis mõõga varal tõendada, siis lõppes isu otsa ja igaüks ronis oma lihapottide manu, et seal edasi nosida . . .

Noh, neist baltitõugu paruneist ta sai aru. Need hoidsid selle poole, kes kõige odavama tasu eest lubas matsi

seljas ratsutada. Ja Rootsi taks oli küllalt kõrge. Aga teised? Kogu too kaupmeeste, handverkerite, ametnike kari, kes nüüd oli aja leidnud üksteise selja taha pugeda?

Kes nende eest pidi sõdima? Poisikeseohtu sellinokats, nälginud õpipoiss, poolpime linnavaht? Kus oli too oinas, kes oli nõus oma sarvi valmis panema kuningriigi au eest?

Jah, nii see oli. Kes karjus moe pärast kaasa, kes vahtis lausa viltu; püssi alla minejaid polnud. Ja sel vaesel, kaheksateistaastasel, kuningaks kroonitud grenaderil tuli vist varem või hiljem loota ainult oma mõõga jõule... Siin mail oli ta kuningaks ainult nime poolest. Õigeid alamaid oli tal vähe. Eks seegi võttis tuju ära. Pole kerge võõras majas kakelda, see oli vana tõde. Varem või hiljem libastud...

Noh, tal oli senini õnne olnud... Õnn on tihti julgete päralt. Alguses. Aga lõpuks kolib ta tugevama poolele. Kes oli tugevam? Kas too, kes võitis Narva lahingu? Seal, polnud salata, olid venelased saanud hirmsa sauna. Poola August oleks sellise keretäie peale käpad püsti ajanud. Samuti nagu seda taani Frederik tegi, kellel aitas ühest taplusepäevast. Aga vene Peeter sügas vaid selga. Võib-olla isegi tänas kooliraha eest. Kapitulatsioonist polnud juttugi. No ja edasi? Mis siis edasi? Kas tõesti tuli toda võitu Moskvast tooma minna? Tuhande versta tagant? Pooletosina rügemendiga? See oli ju — jaburus...

Fiskaal ohkas. Nädalapäevi oldi toda võitu Narva all pühitsetud. Sellest tunnist alates, kui kuller teate tõi. Nädalapäevi. Küll kreisifoogti juures, küll raesaalis, küll garnisoni kasarmus. Peaparanduseks polnud vaheaega enam jätkunudki. Aga nüüd, kui ta kõige selle peale tagasi mõtlema hakkas, näis, nagu oleks lausa kassiahastus hinge pugenud.

Jah, see oli päevselge, et raskemad päevakesed seisid alles ees. Loll oli see, kes oma maja liivale ehitas. Ta oleks pidanud juba ammu fiskaaliametile käega lööma ja siit ära kõndima. Ammu. Nagu oli kavatsenud. Aga reisirahaga oli asi ikka alles räbal. Oli võtnud, kust võtta andis, aga kokku teda ei saanud. Ega olnudki

seda vist enam tulemas. Sõda võis tuua ainult muresid kaukasse, mitte kulda. Ja maksunõuniku logisevas tõllas polnud tal vist küll lootust mäe otsa jõuda...

Oli veel üks võimalus. Panna käsi mõne neitsikese kaasavarale. Hakata naisemeheks. Polnud veel hilja, neljakümneviieselt mees kopitamise järele ei haise. Ta oligi sihtinud siit-sealt, kaupmehetütreid ja leski ning olekski vist juba istunud mõne kaubamaja kontoris, jalad laual, kui too Dohren poleks kord mõista andnud, et vaadaku Audru poole. Dohren, too oli ju kaupmehelaegaste pealaekapidaja. Ega olnud naljalt taalrit, mis siit maalt välja pääses tema kui eksportööri vahetalituseta. Dohren teadis kõik. Ja too Wulffi nelikümmend tuhat speetsiestaalrit, millele Dohren tookord oli viidanud, olidki fiskaali südamerahu minema pühkinud. Nelikümmend tuhat! Jeesusmaarja, sellega võis osta kogu selle kreisifoogti pesa ühes peamehe enese, ta naha ja karvadega! Mõis Dalärnas maksis sellest poole, mitte enam. Muu — pista pudelisse või saapasäärde, kuidas süda soovib...

Jah,aeg oli hakata vaatama, mis tol Wulffil seal laegastes õieti istus. Tol viljakaupmehel ja inimeludega hangeldajal mõisniku nahas. Riiast oli tulnud paber, võtta mõisarentnike tulud revisjoni alla. Paremat juhust polnud, et pääseda vaatama mehe taskusse, kes on liiaks hea tuttav selleks, et tema kallal võiks toda toimingut ette võtta omal algatusel. Neil oli olnud ju ühiseid jagamisi juba nälja-aastate päevil. Ja praegugi. Tõsi küll, tühiseid, mõnesajataalrilisi, paberite kalevi alla pistmise eest. Aga eks seegi oli tutvus. Ja tuttavatele ei minda päkka silma ajama, eriti veel sellistele, kellest edaspidi võib tulu olla...

Fiskaal kehitas enese kummargile. Teeristilt vaatas vastu kirik ja sellest vasakul, eemal jõekalda käärus, põliste niinepuude jalamil kerkiski mõisahäärber. Ta oli pärale jõudnud.

Trepil tuli vastu parun ise, näol lai heameelenaeratus. Raputas fiskaali kätt ja vedas ta saali.

«Gratuleerin, härra fiskaal, suure võidu puhul! Gratuleerin südamest! Narva lahing, see on Rootsi riigi historia kuulsusrikkaim lehekülg!»

Fiskaal kummardas. «Meie võit, härra parun, on ka teie võit.»

Kohale tõttas ka naispere. Keskeale lähenev mõisapreili sooritas tütarlapseliku kniksu, et sellega kahandada ülearuseid aastakesi, majaproua tuli veinipudelitega.

Laual lõi sädelema kristall.

«Tema majesteedi terviseks!» tõstis parun klaasi.

«Ja-jaa . . .» lõõritas majaproua. «Tema majesteedi terviseks. Mu jumal, kui noor ja kui sümpaatlik ta on! Kas pole õige, Clementine?»

«Oui, maman!» siristas tütar. «Taevalik.»

«Lootkem kõige paremat . . .» lausus fiskaal. «Ja ühendagem kõik oma jõud tema majesteedi teenimiseks . . .»

«Õige, härra fiskaal, õige . . .» kallas Wulff uue klaasitäie külalisele. «Meilgi on siin oma komando nüüd olemas. Maamiilits. Ja kui tarvis, kallis Engwall, võitleme. Viimse veretilgani!»

Fiskaal ei öelnud midagi, mis ta selle vererohke võitluslubaduse kohta arvas. Vein oli siin majas, kurat võtaks, hea. Päris paras liigsete murede kurgust alla loputamiseks . . .

Pärastlõunatunniks, kui kõik joodud olid joodud, hani söödud, mõtted läbi mõlgutatud ja isegi pisike jalutuskäik mööda majapidamist ära tehtud, istusid isandad mõisahärra kabinetti. Parun süütas külalise jaoks sigari ja tõstis sahtlist lauale tubli paki pabereid.

«Revisjon, härra Engwall, on vajalik asi . . .» veenis parun rohkem iseennast kui külalist.

«Ainult võõraste vahel, härra parun . . .» möönis fiskaal. «Meie vahel on see . . . puhas formaliteet, sest isiklik usaldus kaalub rohkem kui paber . . .»

«Väga õige, väga õige, minu kallis . . .» leebus parun. «Ametnikkond, see on riigi ehe. Ei ole meeldivamat ülesannet, kui olla nii targa ja kogenud inimese teenistuses, nagu teie olete, härra fiskaal. Teie olete, sellest ajast peale, kui külastasite meid, muutunud tõeliseks perekonnasõbraks. Ja mul ei ole suuremat soovi, kui see, et te selleks ka edaspidi jääksite . . .»

«Teeb mulle au . . .» noogutas fiskaal. «Teie maja on

minu teine kodu.» Ta oleks heameelega küsinud, mis see kodu maksab, aga praegu oli veel varavõitu.

«Siin on aruanded tulundusasehaldurile Dorpatis . . .» osutas Wulff. «Audru mõis, see on ju mõis moe pärast. Tulusid on siin . . . häh . . .» parun viskas põlastades käega. «Elame peost suhu, jumala abiga. Teate ju ise, see reduktsioon tegi meid, Balti aadlikke, ausalt öelda — kerjusteks . . .»

«Tore kerjus . . .» mõtiskles fiskaal. «Nelikümmend tuhat sukasääres, kaksteist hoost tallis, nelisada tööorja . . .»

«Siin ta on . . .» algas parun. «Ametlik aruanne tulude kohta. Revisjonikirjade ja katastriandmete alusel kaheksakümnendast aastast, kui reduktsioon läbi viidi . . . Olge lahke, härra Engwall. Mõisapõldu — viissada tündrimaad. Mullune saak, kroonuhindadesse arvestatud — tuhat kakssada taalrit.»

«Kroonuhindades . . .» muigas fiskaal mõttes. «Laula aga peale . . . Linnaturg ja sadamakai ukse ees . . . Külast juurdevarastatud põllud. Poole valetab maha . . .»

«Veskid — kaks tükki, mõisakõrts, lubjapõletamise ahi ja kalapüük — kõik kokku ükssada kolmkümmend taalrit . . .»

«Ai sa kurat . . .» Fiskaal lausa ehmatas. «Kirikuski juuakse rohkem viina, kui kõrtsi arvel kirja pandud. Aga kauplemine? Sepikoda, suitsutamisahi, lõngaketrus? Paljukest too mõisaait alla andis keskmisele kaubamajale Pärnus, ah? Kõik too sool, nahk, raud, mõrralõng, mis kala ja vilja vastu kõigisse kihelkonna küladesse liikus? Tuhandekest poolteist pistsid tasku, vennas. Vähemalt . . .» Aga ta ei öelnud midagi, tummalt noogutades.

«Talupoegade maksud, ühes kroonumaksukohustustega — kolm tuhat,» jätkas parun. «Vakuraamatute järgi kindlaksmääratud orjuse ülejääk sellest, mis mõisapõllule vaja läheb — viissada taalrit . . .»

«Kolm krossi maksab teomehe päevast, aga kümne eest pigistab välja . . .» noogutas fiskaal mõttes. «Tuhat viissada puhast. Võta või pea otsast, tuhat viissada . . .»

«Mis seal veel jääb . . .» õhkas parun murelikult. «Vabatalupoegade rendid — kolmsada . . .»

«Kokkumäng suure ja väikse suli vahel. Vähemalt viissada saad...» jätkas fiskaal omapoolset arvutamist, mis juba segamini kippus minema. Paberit polnud ju käe all.

«Maha arvestatakse kroonumaksud, majutamiseraha, ratsateenistusmaks ja moonastamine... Palgi-sillaraha neliteist ja pool taalrit adramaalt, see on kokku seitsesada kakskümmend viis... Neli protsenti talupoegade andamist mõisale... Andam õpetajale — kuussada, kooliõpetajale — kakskümmend, köstrile — sada... Mõisaametnike palgarahad — kaheksasada... Jääb järele — kolm tuhat millegagi. Sellest veel veerand maha mõisa kasuks. Kaks tuhat kakssada. Kõik anna ära ja mis jääb omale? Tühi task! Vot see on Audru mõisa õige pilt, kallis Engwall...»

Fiskaal oli sulgenud silmad. Temagi rehkendas kroonumehe vilunud pilguga ja ilma ülearuste õhkamisteta. Üheksast ja poolest tuhandest kaks tuhat maha. Jäi seitse ja pool. Sellest maha too kaks tuhat kakssada rendimaksuks, mis selle raisakulli siin nina vesistama pani. Viis tuhat speetsiestaalrit jäi puhtalt järele. Viis tuhat. Pidi alles tasku olema, mis selle mahutas; tema, Engwalli püksid oleks see kindlasti rebadele vajutanud.

«Nelja aasta teenistus...» arutas fiskaal, mõeldes oma palgale. Ja õhkas samuti. Loll on see, kes tuleb Liivimaale ja siin mõisnikuks ei hakka! Kas või mõisarentniku nime all. Noh, kui temast, Engwallist, mõisnikku ei saa, siis mõisniku väimees vähemalt. Nad siin ootasid seda ju ammu. Too kongisninaline saks ja ta kondine tütreke. Aga ta oli kõhelnud. Ei olnud tahtmist, kuidagi ei olnud tahtmist selle punapäise krõhvaga abieluvoodisse heita. Või ta vistrikulist nägu päev läbi vahtida, kui omal linnas on toaneitsiks selline paradiisiõun nagu Matilda.

Fiskaal ohkas.

Noh, aeg oli otsustada. Kas võtta priske kukkur koos kõhetu naisega või jääda priske naise ja kõhetu kukru juurde. Ta polnud ju enam kahekümnene, kes mamsleid ümariku tagupoole perra vaagis. Armatsemisest ei saa keegi söönuks. Sest mõelda ikka — nelikümmend tuhat!

Nelikümmend tuhat! Selle eest heida või vanakuradi vanaemaga paari!

Too nelikümmend tuhat virvendas purjus fiskaali silmade ees ka siis, kui ta õhtutunnil Clementinega saaliüksindust jagas. Papa Wulff ütles enesel asja olevat opmanimajas ja mamma Wulff jättis «lapsed» diskreetselt omaette, et oma toas hakata heegelnõela närima, suurest ärritusest, mis ta hinge oli haaranud. Sest papa

oli öelnud, et asi on juba sedapsi, et on vist aeg kihlustele mõtlema hakata.

Engwall siputas mokaotsalt midagi suudluse taolist Clementine kollastele sõrmeküüntele ja küünitas pilgu mõisapreili silmadesse, mille ümber kanavarbad võitlesid selle eest, et puudrikorra alt välja pääseda. Tubli kortel hinge alla keeratud veini aitas kaasa ja napisõnaline fiskaal tuli toime jutuga, mis lõhnas isegi romantika järele.

«Jah, kallis Clementine... juba esimesest pilgust ma tundsin, et ma pole teie vastu ükskõikne...»

Mõisapreili seiras veidi rahutu pilguga kavaleri viltuvajunud parukat ja punetavat nina.

«Mina ka...» noogutas ta. «Mina ka, armas härra Engwall.»

Too «mina ka» oli papi Wulffilt päritud. Ja tüdruk lõi selle ikka lagedale, kui ta muud targemat öelda ei osanud.

«Armastus on tõsine asi, Clementine...» jätkas fiskaal. «Ja ma ei julgeks tema nimel rääkida, kui ma ei tunneks, et mu süda käsib mind seda teha...»

«Minul ka...» vastas hääl ta kõrval.

«Ja ma olen ülimalt õnnelik, et ma seda nüüd võin...»

«Mina ka...»

«Issand jumal,» ohkas fiskaal omaette, tundes, et temas jälle midagi püsti hakkab ajama. «Mida see kuradi kana ometi kogu aeg peaks kaagutama...» Fiskaal rüüpas laualt uue peekritäie, aga isegi see ei suutnud teda leidma panna katkenud jutulõnga. Kaaslase otsa ta vaadata enam ei julgenud. Tolle plekiline näolapp ja kortsus kael võis meeleheitele viia.

«Mnjah,» mämmutas fiskaal.

«Kuidas?» päris mõisapreili.

«Ei midagi...» ohkas tuju kaotanud peigmees. Ent siis tuli pääsemine. Nelikümmend tuhat! karjus talle keegi kõrva. Kaks mõisat korraga! Dalärnes või Westerasis, kus süda soovib!

Fiskaal kahmas mõisapreili pihast kinni, nagu oleks need kaks mõisat siiasamasse, miidri vahele peidetud. Ja preiligi ükskõiksus näis äkki kadunud olevat. Näkku sigis tihe puna, madal rind hakkas õõtsuma, niipalju kui andis.

«Ma armastan teid, Clementine...»

«Mina ka...»

Engwall pigistas silmad kinni, kummardus ja leidis pruudi nina alt suu, mis maitses äädikasse kastetud saunanuustikuna.

Soo! Taevale tänu! Viimaks ometi oli see seljataga!

Sedasama näis tundvat ka Clementine, kes näppis

rahutult medaljongi kallal, suutmata silmi põrandalt üles tõsta. Ta oli pikki aastaid unistanud armastusest. Armastus! Too viina järele haisev isakass oli oma vurrukarvad ta ninasõõrmeisse ajanud ja seda siis nimetatigi armastuseks...

Tollest armastusest räägiti veel järgmiselgi päeval von Wulffi kabinetis pärast seda, kui Engwall oli oma pea klaariks maganud. Viina ta enam ei võtnud ka suure sundimise peale mitte. Too jutt, mis nüüd tuli, polnud enam naljategemine. See nõudis selget pead ja selget rehnungit.

«Te ju teate, kallis äiapapa, kuidas ma teie Clementinet armastan, ja ma loodan, et teilegi on teie ainuke tütar maailmas kõige kallim...»

«Juba hakkab...» mõtiskles Wulff rahutult, «muudkui otsi aga rahakott lauale...»

«Ma loodan...» jätkas fiskaal kuivalt, nagu maksunõudja kunagi... «et teie, arvestades minu, kui kõrgema riigiametniku positsiooni ja elamistingimusi, nii öelda modus vivendit, kindlustate omalt poolt teie lugupeetud tütrele vajaliku ja muretu tuleviku...»

«Mõistan, mõistan...» katkestas teda leebelt parun. «Kaasavara on minu poolt. Korralik kaasavara. Selles osas me lepime omavahel kokku, kallis väimeespoeg. Lepime, nagu juba senini kõiges oleme kokku leppinud...»

Parun trummeldas närviliselt laual. «Millised on, kallis väimeespoeg, teie pretensioonid? Te ju teate minu võimalusi mitte vähem, kui ma ise...»

«Tean, kallis äiapapa, tean. Seda enam, et see on minu elukutse...»

«Muidugi, kallis väimeespoeg...»

«Nelikümmend tuhat!»

Parun kergitas end istmelt, langes tagasi ja maigutas suud nagu oleks kaikaga lagipähe saanud. Korjas meeleheitlikult sõnu segaminilöödud mõttekildudest, aga taipas juba isegi, et sest vist suurt tulu polnud. Fiskaali külm, range, terasene pilk ei lasknud teda hetkekski lahti.

«Seda on... palju... härra Engwall...» lausus ta lõpuks ähkides, nutt kurgus.

Fiskaal raputas pead. «Vägagi mõõdukalt, kallis äiapapa.»

«Mulle ei jää ju omale midagi!»

«Audru jääb teile, äiapapa. Ja nüüdsest peale ei saa see enam olema mõis, vaid kullaauk! Palju te senini maksite — noh olgem avalikud, nagu sugulaste vahel kombeks — altkäemaksude eest? Tuhat kuni poolteist aastas... Niikaua kui mina istun Pärnus fiskaali ametis, pole teil seda enam vaja maksta. Ja tuludeklaratsioon ning maksuarvestus — see jätke edaspidi minu hooleks. Üle takseerimismiinimumi teil see kohustus enam ei tõuse...»

Parun tõusis ohates. Niikaua kui tema istub Pärnus... Aga kui enam ei istu? Äh? Läheb kogu selle neljakümne tuhandega, jätmata sulle leivarahagi... Noh, valida ei olnud. Too seal teisel pool lauda polnud ju inimene. See oli röövel.

Fiskaal patsutas talle õlale, et kaotust meelepärasemaks teha. «See nelikümmend tuhat, äiapapa, pole ju minu jaoks... Teie tütre jaoks, mõistate!»

«Ja nüüd siis... minu poolt teilegi pulmakink, äiapapa. Ärge olge kuri, et selle üllatuse lõpuks jätsin. Siin ta on.» Võtnud taskust neljaks kokku pandud paberi, pistis ta selle parun Wulffile pihku. «Ja ärge arvake, et see mul kerge oli. Suure surmaga sain ta ühe sõjaväekirjutaja paunast kätte, tubli peatäie ja kuldtukatite eest...»

Wulff luges. Tõusis siis püsti, haaras väimehel kaela ümbert kinni ja suudles teda põsele. «Te olete ingel, Engwall... See kaebus istus mu südamel nagu kivi... Ei noh, ilma teieta...» Vanamees oli nii liigutatud, et pühkis pisaraid.

Aga kui ta õhtul voodisse ronis, pärast seda, kui tolle neetud Nõmmiku meeste paberi oli tuhaks põletanud, jäi äkki mõtlema. Mõtles ja mõtles, kuni jõudis selgusele. Too Engwall oli tõesti kurat! Aga mida ta oleks teinud selle paberiga siis, kui nad poleks kaubale saanud? Miks hoidis ta seda taskus varuks kuni lõpuni? Miks ta ei pannud seda kohe lauale, nagu õige mehe viis oleks olnud, äh?

Mõisarahvale oli järgmine päev mõistatuseks. Oli oodata pulmi. Vanatüdruku ikka jõudnud mõisapreili pääses tanu alla. Aga isandal ei paistnud sest mingit rõõmu olevat. Käis ringi, kõneles iseenesega ja toksis rahutult kepiga kive. Nagu vares, kes kaotanud leivakaku lumehange...

XVI

Mart määtab, kadri karastab, nigul needab, siim teeb silla soode peale. See on vanarahva tarkus ilmade kohta sügise ja talve vahel. Aga Pärnu ranniku kohta see ei maksa. Sügis uitab ammu ringi, on koristanud kõrrepõllud, lagedaks laasinud puudevõra, koomale lükanud tarede pajaaknad, aga ei siimust saa siin sillategijat, kuigi aasta lõpp käega katsuda. Ilm on sompus, nagu sauna eeskoda, taeval pole kõrgust, merel pole kaugust ja kuhu sa ei vaata, kõikjal aiva tilgub. Vettinud on puuriit õue nurgas, vettinud on tare samblane katus, vettinud on varesed aiateibas ja inimeste meeleolugi on vettinud.

«Ega's ta vist enne tõnisepäeva külma too...» lausus Toomas mõtlikult, vaadates üle tareläve taevaalust. «Ei pääse randa heinagi tooma, Punikul varsti ninaalune tühi...»

«Sinnamaani jätkub, taat...» vastas Anne, kurnates äsjalüpstud piima. «Ega's ole vedajatki. Millal isa ja Ain hobusega viljavoorist tagasi tulevad? Enne kaht nädalat pole senini ju jõudnud...»

«Rist jah, selle asjaga...» tusatses Toomas. «Tuleva nädala pidi viinavoor Riia poole teele minema. Jälle pool kuud mõisa kirja, aga ise vea või seljas. Töölooma pole...»

«Oleks õiget reeteedki...» arutas Anne. «Ära tapab vaese looma...»

Tüdruk istus lõuka ette ja hakkas tuld kohendama, aga mõtted ei pääsenud vaese kõrvi küljest kaugemale. Neljandat nädalat vooris. Hommikust õhtuni lageda taeva all. Tea kas süüagi õieti sai...

Jah, loomad olid ta südamel juba sest päevast peale, kui ta perenaiseameti siin meeste seas oma pisikestesse

pihkudesse oli võtnud. Punik oli tore loom, rahulik ja tark nagu mõni vanainimene ja kõrbki näis teda, Annet, oma sõbraks pidavat. Hirnatas juba kaugelt. Ta oli algul hirmu tundnud, et ei tule majapidamisega toime. Rehetuba, ait, laut, peenramaa ... sada muret ja talitust. Rannas, isamajas, polnud sellest pooltki. Aga kui Punik oli ta harjumatute näppude vahele mõmisedes usaldanud oma udaranisad ja hobune esimese sõidu põllult koju teinud tema nõõtamise perra, oli temale, Annelegi, midagi uhkuse taolist südamesse pugenud — nemad, nood neljajalgsed tunnistasid teda. Teistest ei maksnud rääkidagi. Tooma taat vedas veed ja kandis puud, rüüpas kulbiga prooviks leent ja muudkui kiitis, kuigi Anne oma meelest soola napilt oli lisanud. Madis patsutas teda põsele ja kiitis samuti, et majaperenaine on meil aus. Elupäevi pole siin talus õiget korda olnud, aga nüüd hakkab asi jälle nägu võtma.

Ainult Ain ei öelnud midagi, kuigi Anne temalt kõige enam sõna ootas. Jah, poiss oli napi ütlemisega, kinnine nagu veimekirst ja kange südamega. Tema poolest oleks võinud taevas maa peale puruks kukkuda, ega ta siiski oleks vist kohmetama löönud. Jah, kui too mõisakohus oli tema asjaga pihta hakanud, kui Madis hulkus ringi kortsus kulmul ja külamehed käisid siin nõu pidamas, mis poisi eest ette võtta, oli too ise vahtinud seda jooksmist ja õiendamist, nagu ei puutukski asi temasse.

Tema, Anne, oli itkenud nii, et aitas. Kakskümmend paari keppe palja selja peale, seda andis tohterdada ... Viimaks oli ta julguse rindu võtnud ja poisilt pärinud, et kuidas sa ometi võid seesugune olla? Kas sinu nahk keppi ei karda? Poiss oli siis õlgu kehitanud, et milleks tal karta. Ei mõis tema naha kallale pääse. Kuidas ei pääse — oli pärinud Anne. Tulevad, seovad kinni ja talli ... Ei nad seo ühti. Panen minema — oli lausunud Ain. Kuhu? Ükstakõik kuhu! Aga kepi alla oma selga paenutama ei hakka ... Too polnud paljas hooplemine, poiss oli salaja isegi veerseki valmis pannud, veerseki ja tagavarapastlad ...

Jah, imelik poiss on too Ain ... Enda pärast silma ei pilgutanud, olgu kas või kerjatee jalge all. Aga teiste pärast itkes ...

Jah, teiste pärast itkes. Anne ei saanud iial unustada toda õhtupoolikut, mis ta orvuks oli teinud. Ega ka poisi pisaraid, mis olid valatud tema, Anne memme pärast. Selliseid asju ei unustata. Eks seegi oli üks põhjustest, miks ta süda nii kangesti Aini külge oli kasvanud. Tal polnud elus olnud veel ainsatki sõpra peale mere ja kajakate. Poiss oli esimene, kes teda kaitses nii võõra käe kui ka kurja sõna eest. Esimene, kes ta silmad või ninaaluse puhtaks pühkis, kui asi pisarateni oli jõudnud ... Noh, nüüd ta, Anne, oli juba suur. Seda, mille üle itķeda, jäi järjest vähemaks ja järjest väiksemaks jäi ka see, mille üle neil ühiseid muresid jagada oli. Ain toimetas meeste seltsis, jagas mõtteid taatidega ... Tema, Anne jaoks tal ei paistnudki enam aega olevat. Nojah, Ain oli tark. Ain oli tubli. Ain oli täismees ... Anne ohkas. Mida rohkem Aini teiste jaoks oli, seda vähem jätkus teda tema, Anne jaoks. Ei tea, kas ta enam neid, memme pärast valatud pisaraidki mäletas. Võib-olla et mäletaski, aga häbenes. Et kas siis mehele sobib nutta ...

Pada kees koldetulel, suits vajus pikalt ja aeglaselt rehetoa mustendava lae alla ja Annegi mõtted tiirlesid lakkamatult kusagil kaugel hämaras minevikus, mälestuste kallal, mida vähesed elupäevad olid surunud silmadesse ja südamesse.

Memm ... Vaene, haige memm. Ta oli palju mõelnud sellele, peaaegu unenäona paistvale päevale Abaja tares, mil memm ta teele oli saatnud, pika pilguga jumalaga jättes. Jah, ja iga kord, kui ta sellele mõtles, hakkas ta ikka ja enam mõistma kõike seda, mis seal siis juhtus. Elu oli ta silmad vahepeal ka muu, kui ainult ema kurva pilgu nägemiseks lahti teinud. Ta mõistis nüüd ka seda, mis tolle pilgu taga seisis ... Ema ... Viimase suutäie oli ta tema, Anne jaoks hoidnud ... Viimase terakese ihusoojusest. Viimase jõunatukese, et teda teele saata. Ja küllap vist viimased elumõtted ja palvedki, et ta jõuaks sinna, kus on veel pääsu ...

Anne surus näo põllenurka ega suutnud enam pisaraid pidada. Kuidas see oli ometi võimalik, et ühes inimeses on nii palju head ja teises nii palju halba? Ema

andis ta eest oma elu, Madisest kasuisa ei keelanud talle, võhivõõrale, viimast leivapalukest, aga Pärtlil, tol rikkal suurel Pärtlil, kellele memm oli pannud oma viimased lootused, ei jätkunud tahtmist talle öömajagi pakkuda... Vana Toomas oli öelnud, et see on rikkus, mis sulgeb silmad naabri häda nägemiseks ja südame asemel kasvatab kivi rindu. Rikkus? Ei, tema, Anne, ei tahaks küll rikas olla... Ei mingi hinna eest. Parem jääda inimeseks katkises ürbis, kui kasvada loomaks linnunahka kasukas... Nii oli Toomas öelnud ja nii oli õigus...

Keegi oli asetanud käe ta õlale. Vana Toomas silmitses teda.

«Mis sul on, lapsuke? Väsisid või? Las ma ise...»

«Ei, ei, taadike...» tõrjus tüdruk. «Ma muidu... Mõtlesin memmele...»

Vanamees vaatas ta otsa mõtliku pilguga ja laskis siis peo libiseda üle tüdruku linalakk-juuste palmiku.

«Mõtle, lapsuke, mõtle...» lausus ta, istet võttes. «Hea inimene mõtleb emale surmatunnini. Õnnelik see, kel ema olemas, kas või hauas. Minagi, näe, mõtleks, kui mul oleks, aga näe — pole...»

Anne pühkis põllenurgaga silmist pisarad. «Ju sul ka ometi...»

«Pole, kullake. Ei ole. Ei teagi ma tast midagi. Ainult niipaljukest, et oli Kuusalu mõisas üks teenijavaim, kes mulle elu andis ja pool aastat hiljem tõvevoodis suri. Seal — Kuusalus — ei kaalunud pärisorja elu looma hindagi üles. Vana Bock suretas neid kupjakaika all ja vahetas nagu laadakaupa. Mehe — hobuse, naise — lehma vastu. Ja minu pani kuue aastaselt hakkama jahikoera vastu. Kuue aastaselt — koera vastu. Koera elu ma siis elasingi. Ja kui mõisaköögis poleks heldet kätt olnud, oleks ma nälga koolnudki. Esimese, omateenitud aganakaku ja õlesasist küljealuse sain kaheteistaastaselt, kui hakkasin adra taga käima Jõelähkme mõisapõldudel. Esimese keretäie kah samal aastal, kui julgesin tukastada enne lõunatundi...»

Taat lisas lõkkele uut hagu.

«Kolmkümmend aastat närisin toda — mõisaorja leiba. Mõistad sa, Anne, mis on kolmkümmend aastat?

Kui sind aovalgel üles kihutatakse, kui sul keres pole muud kui kopsik lahjat körti, seljas paklane särginäru ja kui sa jõuetusest ei jaksa jalga teise ette tõsta... Oma paremad aastad pidasin ma seal vastu. Kuni märkasin, et lõpp on käe... Noh, kui surra, siis surra — mõtlesin — parem laanes nälga, kui põllul pikalt piinelda. Pagesin... ja tollest päevast alates olen ma see, kes ma olen. Ei ori, ei loom. Sest ka loomal on peremees, kes ta eest seisab, aga põduraks jäänud sulasel pole sedagi. Aastake siin, teine seal, vahel kotis moonamehe, vahel kerjuse kannikas... Äh, lapsuke, milleks seda kõike enam meelde tuletada... Milleks kaevata üles seda viletsust mineviku mullast?»

Nähes tüdruku kurbi silmi, patsutas Toomas teda õlale.

«Ega ma seda sulle seks pajatanud, et meil kahekesi kergem oleks itkeda. Selleks rääkisin, et sa, tüdruk, märkaks, kuidas aeg on edasi läinud... Põlvede päevi on meid pargitud, näljutatud ja loomade vastu vahetatud, aga orje pole meist saanud. Ei ole! Sa ära vaata mind, mina pole enam muud kui särki topitud mullahunnik. Sa vaata teisi. Kas või — mede poissi. Kui oled kord nii vana, kui mina, siis tead, mis tähendab näha tulevikupäevi selle inimese silma läbi, keda enda asemele kasvamas näed. Ja mina, taevale tänu, näen... Mina läksin Pärtli ukse alt kummardades minema, aga Ain lõi tal tõpral näo lõhki. Lõhki lõi, mõistad! Õnnistagu vanajumal selle poisi elupäevi! Ma ei räägi rusika pärast, mis tolle töö tegi. Ma räägin südame pärast, mis poisil rinnus on. Kust ta selle korjas, äh? Mõisatallist või? Ei, külast. Siitsamast, Adruneemelt. Tähendab — õigus elab! Kas või tare nurgas, pingi all, aga elab. Ja ta tuleb lagedale! Pane tähele, tüdruk, tuleb! Mina seda ei näe. Aga sina, Anne, näed. Ja kui ka sina mitte, siis su lapsed või lapselapsed ikkagi...»

Vanamees äigas silmist pisara, mille kibedad minevikumälestused olid välja kiskunud. Tüdruk kuulas teda vaikides, peaaegu pühaliku näoga.

Nad istusid kõrvuti, tulle vahtides ja vaikides. Noorus ja vanadus, tulevik ja minevik, linalakk ja kulupea.

Kummalgi peas omad mõtted, mis täna teineteisele lähemale olid pääsenud kui kunagi varem... Ega märganudki nad, kuidas rehetoa uks paukus ja Madis sisse astus, poriseid jalgu lävel puhtaks tampides ning lund kasukalt maha rapsides.

«Sina, Madis...» imestas Toomas. «Kust see ime...»

«Ilmataadi tahtmine loeb enam kui sakste käsud...» vastas tulija. «Järvas on pori üle rattarummu, voorid ei pääse enam läbi. Anti ajapikendust...» Madis võttis üleriided seljast, istus järile ja soendas tulepaistel käsi. Anne tõttas õue Ainile abiks hobust paigale panema.

«Tuul keeras põhja, küllap külmataatki jõuab nüüd pärale...» arutas Madis. «Pikalt puhkamist pole. Niipea kui reetee maas, minek jälle sees... Moonamuretsejad sibavad kui kärbsed. Üks istus jälle mõisas, kui läbi tulime...»

«Või mõisas... Noh, seal pole vist enam hingelistki. Kõik linnas, sakste pulmas...»

«Aidamees oli. Seegi tikkus minema, et jootudest mitte ilma jääda. Prassivad kõvasti!»

«Mõisa mõõduga, teadagi. Neljandat päeva juba. Aesoo Ott käis täna meil, rääkis. Kuusteist tõllatäit isandaid, siidis ja sametis, kari mõõgamehi pealekauba. Praost ise lugenud sõnad peale, maamarssal, või mis ta olnud, pidanud tervituskõne...»

«Või see meie asi,» viskas Madis käega. «Las löövad lulli, see nende amet ongi.»

«Las löövad jah... niikaua kui lastakse. Jumala veski jahvatab pikalt, aga kord tuleb ka pill pika ilu peale...»

Madis keerutas peos läbivettinud pastelt ja suskas selle siis ahjumüürile kuivama. «Jumala veski küll, aga möldriks on sarvedega saks, vat mis...»

«Anna aega. Kaebusega on juba nii, et mida kõrgemale lendab, seda valusamini kukub. Pikalt käib, aga kui korra põrutab — pole neil seal mõisas muud kui tuline jutt taga!»

«Tea midagi... Vana saks oli alguses ete longus, aga nüüd on pea jälle püsti ajanud. Tunneb saadan vist, et jalad jälle põhjas.»

«No aga kuida siis... ega's too paber niisama...»

«Paber on paber. Sada ülemust, kelle taskust sa seda otsima tead minna, või pärima. See, vana Toomas, on nagu meieisa palve. Vastuse saad selle peale võib-olla ... alles teises ilmas ...»

Noorrahvas jõudis väljast sisse. Toomas tunnistas vihma ja tuule järgi õhkuvat perepoega, kes äraoleku ajal veelgi vaksa jagu pikemaks näis olevat sirgunud. «Sa, Ain, hakkad ju varsti habemesse kasvama. Essus, misuke tore pussnuga! Ostsite või?»

Poiss võttis vöö küljest värskelt haljendava terariista. «Kingiti. Tallinna meistri töö!»

«Tallinna? Kust te sinna saite?»

«Tagasiteel ikka,» seletas Madis. «Sakstel oli asja. Sai hobuseid rautatud ja pisut ringigi vaadatud ...»

«Või Kalevite linnas käisite ära. Seisab teine ikke vana koha peal?

«Ega's ta viljakott ole, et üle mere vedada saad ... Poiss aitas seal sepikojas peale lüüa, tal ju see amet pooleldi käes. Eks siis tasuks teenis tolle riistapuu. Meister päris, mida tahad: vikatit või terariista. Noh, eks siis Ain valis selle. Kes teab, milleks ta veel kõlbab ...»

«Ega midagi ...» proovis Toomas pöidlaga tera. «Sõja aeg, küllap läheb tarvis. Hakkad, poiss, veel viimati Raudpea käealuseks.»

Ain võttis noa tagasi ja suskas rihmanaastude vahele. «Ei mees ripu noa, vaid nuga mehe küljes. Keegi peab ka põllule truuks jääma.»

«Kaugel too kuningas ise ka peaks olema?»

«Narva alt olla ära tulnud ... pesitsema Tartusse, talikorterisse ...»

«Pihkvasse ei lähe?»

«Ei. Meie söödale jääb, seks talveks vähemalt. Kevade poole läheb vist poolakatega rinda pistma, Riia alla. Nii oli kuulda ...»

«Sõda sõjaks,» arutas Toomas, «ega elu sellepärast seisma jää. Pere, taevale tänu, jälle koos. Eks hakkame muudkui näärisid vastu võtma ...»

Jah, ega's näärid olnud narrida. Neid tuli vastu võtta nagu kord ja kohus, kui sa ei tahtnud, et nad su tarest mööda läksid oma õnnistust andmata. Esimene päev aastas oli ju kõige tähtsam, tema jälgi mööda astusid

kõik ülejäänud. Vaene see adramehe tare oli ja vaeseks jäi ta ka uuel aastal. Taalrid taevast juba sadama ei hakanud, aga lootus parema peale pidi jääma. See oli põline pruuk, sama põline kui orjus ise — too lootmine uue aasta rikkaliku söögilaua peale. Sest kel polnud eilset ega tänast, sellele pidi jääma vähemalt ootus homse peale, muidu polnud elamisel mõtet.

Nii nad siis toimetasidki, igaüks omaette ja kõik üheskoos. Toomas suskas koldesse uue haovirna, nii et kogu rehetare, kuigi tal polnud ainustki akent, valgeks muutus nagu päikese paistel. Lae alla korjus suitsu, aga kus suitsu oli, seal oli ka sooja. Varsti isegi nii palju, et võta end või särgiväele. Midagi tollest valgusest ja soojusest näis pugevat inimestegi põue. Õled tassiti rehealusest sisse, kümmekond lopsakat, puhast, jahedusest õhkuvat kubu, mis peagi katsid kogu savipõranda sahiseva vaibaga. Pereisa ei põlanud oma kuuendat aastakümmet, et vaeva näha näärikrooni valmistamisega. Otsis naeri, torkis sellesse ringiratast kuldseid, lopsakapealisi õlekõrsi, koolutas need ja sättis, kuni sai sellise ilusa asja, et andis vaadata. Riputa või kirikusse kroonlühtri asemel. Niikaua kui Anne laua lumivalge linaga kattis ja sellele korbid, käkid ja karaskid ootama pani, andis Ain saunakerisele pihta. Sest seljast mahauhtumist ei vajanud üksi möödunud nädalane küüdivaev, higi ja pori, vaid kogu mullune mure, nii pikalt kui aasta selle turjale oli ladunud . . .

. . . Saun suitses ja tossas nagu põrgu eeskoda. Kerisekivid paukusid ja sisisesid, saades kaela uusi kapatäisi külma vett. Ain küürutas laval ja laskis vihal oma seljas tantsida nii, et turjanahk lausa nuttis. Virutas vahest mõne laksu kõrvalistuvale taadilegi pihta, et ehk muidu jääb sel seljasoojast puudu. Taat ähkis mõnuledes vastu ja lausus, et eks me vaata, kumb enne siit alla kobib. Rapsis ja rapsis, kehitas õlgu, ronis alla ja pani veel kaks kapatäit hakkama.

«Tohhoo pärgel, sa Madis paned ju sauna põlema . . .» nurises Toomas.

«Tule üles, mis sa itked . . .» vastas Madis. «Saad korra aastaski kere kuumaks. Patud poevad kergemini välja . . .»

Aga Toomal polnud aega. Kohmitses ja nuusutas meskitõrre kallal, mures selle üle, kas humalaviha pole liiaks vähe pandud. Värskel odraõllel oli selline lõhn, et võttis kõrisõlme liikuma, aga mine tea, lõhn on lõhn, aga mekk on mekk...

Laval läks jälle ropsimiseks lahti. Nüüd andis vana Madis poisile pihta. See pigistas hambad risti, katsus vett jahutuseks vahele siputada, aga tegi sellega asja veel hullemaks. Raputas pead ja kobis ülevalt alla, punane nagu vähk. Taat itsitas laval naerda.

«Saksa tõugu poiss mul... Rusikas on küll mehe jagu, aga nahk nagu naisel... Äh-äh...»

«No oota...» ühmas Ain ja lisas kerisele veel paar kapatäit. Aga kividel polnud enam sutsu anda ja taat jäi võitjana lavale...

Kui nad tund hiljem palavusest õhetades, söönult ja joonult kuumava koldetule ette õlgedele istet võtsid, hakkas õllekapp meeste vahel ringi käima. Anne imes end mõdukannu külge ja kuulas pealt, mida vanad pajatasid. Hea oli olla. Mõnus ja hubane. Seal kusagil väljas undas põhjatuul, kihutades lund läbi pimeda öö, aga siia, tagakambri, rehealuse ja sahvri vahele peidetud rehetuppa ei ulatunud sest midagi. Koldetuli praksus, kilk laulis ahjukummil ja tukk tükkis vägisi kallale...

«Eeh...» mõtiskles Madis. «Vanasti ikka olid näärid... Kui seda pealehakkamist rohkem oli... Näe, seal Vigalaski, mäletan... Oli meil mõisas opman, Krüger. Selle akna taha läksime koos talupoistega näärisokku tegema... Sidusin õlekoo pähe, vana kasuka ajasin selga ja pugesin häärberi ukse vahelt sisse. Neil oli seal pidu, maailma hulk mamsleid ja isandaid koos. Noh, kaua sa ukse taga ikka mökitad, tegin teise praokile, aga Koogu Kustas, too kurivaim, mõtles, et terve nali on parem kui poolik ning andis võmmu kuklasse. Ma siis lendasingi sisse, otse sakste keskele, maoli vastu söögilauda...»

«Häh... häh...» itsitas Toomas. «No siis sind alles kostitati.»

Madis rüüpas tubli lonksu.

«Sa sarviline kurat! Oleks sa nende nägusid näinud. Viie valla pealt kokku kah ei korja seesuguseid lolle

lõustu. Hä . . . häh . . . Siiamaani ei unusta. Kes karjus mein himmel, kes mein kott. Naised minestasid, mehed pugesid laua alla, tuba oli äkki nagu päris tühjaks jäänud. Kahmasin laualt koibapidi hane ja kadusin kus kakskümmend viis . . . Seda pükste puhastamist, mis seal pärast oli olnud, seda toibutamist külmavee lappidega . . . Teenijarahvas naeris, nii et vesi silmis . . .»

«Ega nad siis niisama jätnud . . .» päris Ain.

«Tahtsid jah, mõisakohtusse . . .» jätkas Madis, «aga asjast ei saanud asja. Parun oli arvanud, et mismoodi sa ikka . . . Et on rahva komme ja võid veel ise naerualuseks sattuda . . . Jah, näärióöl oli paljugi lubatud. Sai rinda pistetud, nii et õlesasi lendas ja kondid oigasid, tedrelaskmist ja kiisapüüdmist proovitud . . .»

«Ju ta on . . .» noogutas Toomas. «Igal asjal oma aeg. Ei meil sinuga, Madis, ole enam kellegagi rinda pista kui vaid Liiva-Annusega. Ja tollest juba jagu ei saa. Paneb su siruli, haua põhja ja lõpp . . .»

«Sa ära siin hakka jälle palvetama . . .» viskas Madis. «Mina käin veel mehe eest, kuigi kuuskümmend varsti turjal! Jaksu ei mõõdeta aastate, vaid südame järgi, vana Toomas!»

«Tühja kah . . .» lõi see käega. «Uus põlv on peale kasvanud. Ja selle ramm loeb rohkem kui sinu jagu. Anna aga adrakured üle . . .»

Madis ajas enese istukile. «Ah siis sina arvad, et mina . . . Noh, tule lagedale, Ain! Proovime, poja, kas tol virisejal on õigus või mitte.»

«Mis asja?» uudistas Ain.

«Vägipulka vedama, poiss!» kamandas Madis, istudes tare põrandale.

«Jäta juba, taat!» tõrjus Ain. «Mis paarimees ma sulle olen . . .»

«Või mina ei kõlba talle paarimeheks . . . Sai Ohekatku kõrtsis mingist rätsepast jagu, nüüd uhkust täis! Eks vaatame, kas ka täismeeste ees mõõdu välja annad!»

Ain viskas käega. «Ena mul asja, millega uhkustada. Sa ju ise mind seal ajasid . . .»

«Ohekatku?» imestas Toomas. «Mis jõuproovimine teil seal siis oli?»

Madis naeris. «Puldri Jaani temp ikka. Sai linnas

hamba verre, pea palav otsas nagu saunakeris — tead ju küll, misuke ta siis on. Krutskeid eest ja tagant täis . . . Teritas keelt ühe reisiselli kallal. Noh, oli sattunud ka paraja peale. See viskas vammuse seljast . . . terve sumpti olla sülitsimaadluses selja peale pannud, võib ka matsi pisut õpetada. Turske vend teine . . . vaatan, aga Jaan ei märka õieti püstigi seista. Noh, eks ma siis ise segasin vahele, et täismeest me su tühja peale raiskama ei hakka, aga poisiga võid proovida.»

«Häh-häh . . .» naeris Toomas. «Või siis Ain läks ise platsi . . .»

«Ajas sõrad vastu. Pole ta miski poisike, otsigu poisikesi mujalt. Eks siis sai selgitatud, et Audru au on mängus ja et poistelgi tuleb mehe eest seista, kui vaja . . . Ju nad siis müttasid, kuni linnamees selili jäi. Oled valmis või, poiss? Tõmba vöö kinni, kaksan su viimati pooleks . . .»

«On aga rist,» raputas Ain pead ja istutas enese õlgedele. «Proovivad nagu esimese aasta künnihärga . . .»

«Võta ja ära vaidle!» käsutas Madis.

Nii nad siis hakkasidki sikutama, isa ja poeg, küünrapikkust kaigast, tallad vastakuti, turjad pingutusest kühmus. Pikalt seda polnud, poiss kerkis püsti ja laskis vägipulga peost.

Toomas pani heastmeelest naerma, aga Madis kortsutas kulmu.

«Sina, poiss . . . ära vigurda! Arvad, et ma päris juhm olen, äh?!» tusatses ta. «Mul on selle asjaga tõsi taga . . .»

Ain kehitas õlgu ja istus uuesti. «Noh, kui tõsi, siis tõsi. Eks veame siis tõe eest!»

Vedasidki jälle. Madis, jändrik, lai ja tugev nagu känd, istus raskelt, nagu oleks ta põranda külge kasvanud. Poeg ta vastas näis olevat kerge ja sale nagu osi ja too peajagu pikkust, mis tal enam oli, ei paistnud kah jaksu rohkem lisavat. Aga midagi temas ometi oli, mis vägipulka paigal hoidis ja vastasistuvat taati üha rohkem ähkima sundis. Näod punetasid, kondid naksusid ja siis hakkas Madis tõusma, nagu oleks teda salaja keegi tagant upitanud.

«Valmis!» lausus Toomas.

«Valmis jah...» noogutas Madis vööd kohendades.
Ain silmitses salaja taati, arvates teise näost leidvat tusatuju. Aga sealt paistis ainult peidetud muhelemist.
«Sul on õigus, Toomas...» tähendas Madis uuesti kolde ette istudes. «Aga ainult poolik õigus. Mina tean oma jaksu. Ja kui ma talle alla jäin, siis tähendab see ainult üht: et Adruneeme meestetõug pole viletsamaks, vaid tugevamaks läinud!»
Veidi hiljem kuuldus ukse taga kobistamist. Keegi koputas.
Siis astus sisse jalgu tatsutades ja küürutades mingi vanaeit. Kohmitses üle pea tõmmatud musta sõba kallal, kuni selle alt nähtavale tulid pisikesed, kavalad rotisilmad, pikk nina nagu kliiverpoom ja kortsudesse kuivanud suu, millest kohe hakkas voolama vanainimeselik hambutu jutuvada. Terekesed peremehele ja pojale, kepsukinga tütrekesele, tarele ja tallile, salvele ja söögilauale.
«Sina, Maarda?» imestas Madis. «Kust sa siia veel nii hilja sattusid... Anne, tütreke, pista peerg ahjulõukasse ja pane külaline istuma. Paku söögipoolist...»
Eit, vana külatohterdaja ja lausuja, muudkui tänas ja kummardas, kummardas ja tänas ega tõtanud istumisega. Laual oli laialt võtta, ilmajäämist polnud karta ja jalgade poolest ta juba väsimust ei tundnud. Need olid harjunud tatsuma ühest kihelkonna äärest teise, pühade puhul kas või penikoorem päevas.
«Aituma andijale, peremeheke... Lambaõnne lauakatjale, lehmaõnne leemekeetjale... Kaeraõnne karaskiküpsetajale...»
«No söö-söö, Maarda...» sundis Madis, pistes eidele nina alla vahutava õllekapa. «Koodikintsu kohitsejale, aanispitsi aadrilaskjale... Mehetöö teed, siis mehemõõdu ka jood...»
Eit ei tõrkunud. «Minu suust läeb alla kõik, merevesi ja odrasasi. Näljaga süüakse ära puha — sealihad ja kanamunad!»
Krõbistas korpe, maigutas mauku, aga lambakintsu ümber jooksid silmad asjatult ringi. Polnud hammast, millega võtta. Nüsis siis väitsaga liblesid, toppis neid suhu, matsutas ja mudis, kuni alla sai. Kortel õlut kadus

peale nagu kerisele. Saanud veidi hinge tõmmata, hakkas taas poetama jutukatkeid uute suutäite vahele.

«Ega ma's muidu siia kanti poleks... Rõimal käisin... vana Pärtlit tohterdamas.»

«Või vana Pärtlit...» mõtiskles Madis. «Näe, issand oma võõrmündreist sulaseidki hakand ihuhädadega nuhtlema...»

«Ei seda tea, kelle sulane ta oo, issanda või vanatühja oma, aga näe... kõht teisel rinde alt juba nigulapäevast paistes... Ei lähe sisse ei kartuhvel ega käkk... Tohera Maali teda vanast tohterdas, noh, selle ta kihutas oma maa pealt... Eks siis minu järele saatis... Et aidaku. Noh, tõbi tahab talitsemist. Hakkasin kohe pihta... Kopatäis ussiõli keresse ja muudkui saunalavale... et kõhu lahti võtaks... Ei midagi. Panin siis kortli nõiaverd tagantjärele, kadakavihta ristluude vahele... vanamees päris karjus käe... Kisa palju, villa vähe... Siis sai alles selgeks, et ega ole muud kui kuri silm süüdi... Määrisin juudavaiku ja tasusin tublisti kaarnakiviga. Noh, eks siis võttiski veidi tagasi. Aga järgmine hommik jälle... Pistab ja pistab...»

«Eks proovinud piiblit...» osatas Toomas.

«Või seegi katsumata jäi...» nämmutas Maarda pekitüki kallal, nägu läikimas rasvast, silmad — õllevirdest. «Öö otsa magas kõhtupidi Matteuse evangeeliumi otsas, pärast seda, kui köster oli Kristuse kannatamisloo ette lugenud... Tulu ei miskit... Noh, ma siis ütlesin, et ... keegi on su ära sajatanud, Pärtel. Selge, et ära sajatanud... Ja et ega sest muidu lahti saa, kui vihamehe kaenlakarvade tuhka sööd... Et kes sul too vihamees oo... Noh, mõtles ja mõtles, aga kätte ei saanud... Alguses arvas, et Adruneeme, siis Tohera, siis Aesoo, siis — viskas käega. Mul terve küla vihamehi täis. Andku teine rohi. Aadrit tahad... pärisin. Sul va sant veri... Kurjaks sai. Minu veri on sama hea kui mõisniku jagu. Noh, mis siis, ei taha, pole vaja. Sure siis mõisnikuna... ütlesin. Mõtles ja mõtles — siis käskis pihta hakata... Noh, sai siis talle aadrit lastud, nii et põrand verest libe, tosin kupusarvi toeks veel naba ümber... Mõtlesin, et kärvab kätte, aga paraneski ära...»

«Oleksid pidanud talle veel seda aadrit... Rõõmu tervele külale, kui kurnajast oleks lahti saanud...» arvas Madis. «Polnud tal muud häda kui ülearune õgimine...»

«Ju seda teisedki arvasid... Sööb teine luku taga, et keegi ei näeks. Mõõtu ei pea. On aga inimene...» raputas Maarda pead. «Võõraid oma ümber ei salli. Minugi kihutas vastu ööd minema... Kurja silma kardab, aga iseenda kurja südant ei pelga. Sulane teadis rääkida, et loeb õhtuti taalreid. Terve laud teisi paksult täis. Sorib ja arutab, kust veel saaks...»

«Eks selle aganakaku ja kalja pealt, millega teenijarahvast toidab, anna veel võtta küll...» arvas Toomas.

«Mis seal teenijarahvast..» lausus Maarda. «Ta ju sõi õndsast Krõõdastki eraldi. Asemed olid koos, aga söögilaud eraldi. Ajas ja tappis teist niikaua taga, kuni see suri... Ei tema jaoks inimesi ole peale poja. Seda hoiab nagu sitta pilpa peal. Selle jaoks pole tal taalritestki kahju...»

«Maarda-tädi...» lausus Anne nüüd sekka, «kas on tõsi, et tal kratt tarepõranda all?»

«Ju räägivad...» noogutas eit. «Käind teist tunamullu Oara teeristil tegemas. Luuavarrest ja hundinahast...»

«Kas ta kolm tilka verd kah andis... vanakuradile?» päris tüdruk.

«Ju ikke. Kuidas muidu...»

«Siis ta läheb ju põrgu?»

Madis hakkas naerma. «Põrgus nüüd vöörmündrite koht. Küll Döpner juba ise Pärtli eest seisab, et tal taevaisa aujärje all veidi istumiseruumi vabaks jääks... Põrgu on meiesuguste jaoks.»

Vanaeit oli lõpuks enesega valmis saanud. Äigas käeseljaga näo puhtamaks ja hakkas rääkima äraminekust. Kui nägi, et Anne talle veel suupoolist sekisoppi kaasa hakkab pakkima, läks lausa leebeks.

«Issakene, mis te nüüd... Minu tühja pärast...»

«Kuida paik, nõnda pruuk...» lausus Madis. «Taalreid mul kukrus pole, aga tühja kõhuga pole meilt seni keegi ära läinud...»

Vanaeite näis too tagastamata jääv võlakoorem

rõhuma hakkavat. Tasuda polnud muuga kui ennustamise oskusega.

«Uuta aastat olete ka proovinud, kullakesed? Sulahõbeda varal? Või leemevahu pealt?»

Madis viskas käega. Kust too sulahõbe võtta olevat. Igaüks oma õnne sepp, aasta saab selline, nagu teda meisterdada oskad.

Maarda raputas pead. «Kuidas siis sedasi, peremeheke... Nääriöö on nägemise jaoks, vaimude tund vaatamise jaoks...»

Kobistas kolde alt tuhka, sosistas ja sülitas peale, puistas siis veepange. Käskis igalühel parema käe nimetissõrmega segada ja siis vaadata. Ise hoidis peergu.

Mehed käisid oma vooru ära. Sogane, tahmalapiline vesi peegeldas vaevaselt pirrutuld ja ega kuratki oleks sealt osanud midagi välja lugeda. Aga Maarda luges. Päris sorinal, nagu oleks homne päev pange põhja tähtedega raiutud.

Madis sai tubli noosi vilja- ja laadaõnne, vihameeste vähenemist, uue suksi ja kirjaku, taalrihõbedat peoga pealekauba. Oleks veel muudki saanud, aga tuli toobri juurest tulema käega visates ja naerdes, et aitab juba, äkki Pärtel saab rabanduse, kui näeb siginevat uut paarimeest.

Toomas ei tulnud ligidale. Mis ta omast puusärgist ikka vahib.

Aini jaoks pandi tallele tubli noorik, rõõsk ja punane nagu õun, puudajagu paatreid kaela ümber, kõrge rinna, kerge jala ja päratu veimevakaga.

Anne, nääpsukese jaoks aitas karjaõnnestki.

Kui külaline oli läinud ja pere magamaheitmise vastu hakkas valmistama, oli veel tublisti juttu Maarda tohterdamistarkuse ümber, mis Pärtli võhmu pidi välja võtma. Ilma ei jäänud ka tulevikukirjaga veeanum tarenurgas.

Anne oli ainuke, kes midagi ei rääkinud. Kes teda oleks osanud vaadata, oleks ta mõtlikes silmades isegi muret märganud.

Veidi hiljem, kui teisest seinast, lavatsilt, norskeid hakkas kostma, puges ta vana Tooma juurde ja nügis seda ribide vahele seni, kuni vanamees ärkas.

«Toomas, ae... Toomas...» sosistas tüdruk.
«Mis on, latseke?»
«Aga mis siis minust saab, kui Ain... nooriku ära võtab?»
«Mis sust ikka peab saama...»
«Noh, mind pole siis enam vaja...»
«Kuidas siis? Ikka on vaja.»
«Noh, aga temale mitte...»
Toomas pugistas kasuka vahele naeru.
«Sind kah... Vanaeit loras niisama. Ei saa Ainist nooriku toojat...»
«Ei tea midagi... Ta na imelik viimasel ajal. Ei räägi ega kedagi...»
«Mine nüüd, laps, pealegi magama! Too oli lori ja muud midagi...»
Anne lebas asemel, tukk silmis, aga peas — mõtted.
Koldetuhas praksusid viimased kustuvad söed.
Ahju taga saagis kilk unelaulu.

XVII

Emilie avas Dohreni poe raske, vasknaastudega kaetud ukse. Pea kohal lõi helisema kell ja leti taga tõstis vanemsell päevatööst väsinud pilgu hilisele kundele. Tõusis siis aupaklikult.
«Mida käsete pakkuda, proua Behrens?»
«Ma sooviks härra Dohreniga kokku saada. On ta vaba?»
Sell viskas põgusa pilgu tahapoole, portjääri taha peidetud uksele, kõhkles veidi ja noogutas. «Kui lubate, ma kohe selgitan...» Ja läks.
Emilie vaatas hajameelselt kaupluse pillavat sisustust. Kullaga raamitud, kõrgeid, klaasitatud kappe, lopsakalt nikerdatud soklite ja uksekaunistustega. Kipskujusid saali nurkades, laemaali luikede ja alasti naistega, meekarva põrandaparketti... Laeni tõusvaid, kumeraid aknakaari raskete tinaraamidega. Ei, see siin nägi pigem peosaali kui kaupluseruumi moodi välja... Noh, igal peremehel oli oma maitse. Kes teab, võib-olla oli selle maja omanikul õiguski, kui ta mõtles, et kaup-

luseruum kaalub üles koduse saali. Siin võeti vastu rohkem külalisi kui kodus ja pealegi neid, kes tulid raha näpu vahel. Raha ees kergitas kuningaski kübarat... Jah, tolle raha lõhna näis siin kõvasti tunda olevat. Terve linn tassis seda siia kokku, siia, taalrite ja tukatite kullatud pühakotta. Ja eks temalgi, Emiliel, tuli oma noos siia jätta, kui tahtis sellega toime tulla, mis tal ees seisis...

Sell tuli tagasi. «Härra Dohren laseb paluda...»

Ta avas ukse. Majaperemees pöördus peegli juurest, viskas talle pika pilgu ja kummardas. «Suur heameel teid näha, armuline proua...»

Tuli, võttis Emilie siidkinnastatud käe ja suudles randmele. Viipas siis sohvale.

«Mis toob teid minu juurde, proua Behrens?»

Emilie vaatas jutukaaslase jõulist, musta sametisse rüütatud ja muskuse järele lõhnavat kuju ega osanud kuidagi pihta hakata. Nad polnud võõrad, olid seltskonnas vahetanud nalja järele lõhnavaid sõnakõlksusid, aga tänane jutt, see oli ju päris selge ärijutt. Selle ajamiseks tundis ta enese nõrga olevat. Too ta kõrval oli mees, kes otsustas mitte üksi tuhandete taalrite, vaid ka tervete kaubamajade saatuse üle. Inimeste saatuse üle, kes tundusid selle võimuka, taltsutamatu, ordenilinte kandva metslase kõrval armetute orjadena. Ta oli ju selle linna jumal, kelle käsk kaalus rohkem kui kuberneri oma, sest selle taga oli raha ja viha, mis pühkis kõik oma teelt! Ta hukutas selle, keda tahtis, pani püsti, keda tahtis. Oli su sõber — olid su ees avatud kõik uksed, ja sai ta su vaenlaseks, siis oli parem, kui kolisid siit linnast rahulikult minema... Sellisega tuli sõnu valida...

Noh, kaupmehejuttu tema, Emilie, rääkida ei osanud, pikalt keerutada kah mitte. Oli vist kõige õigem asuda kohe asja kallale.

«Tulin teiega kauplema, härra Dohren...»

Suurkaupmees hakkas naerma. «See mulle meeldib... Nii kauni kontrahendiga pole mul seni veel tegemist tulnud teha... Katsun ennast kokku võtta, armuline proua. Naise ilu ees on ka kõige kangem kaupmees abitu...»

Emilie mõtiskles. «Miks te olete Bartolomeuse... see tähendab, härra Reimi vastuvõtmise vastu gildi?»

«Mina?» kehitas Dohren õlgu. «Kes teile seda ütles?»

«Grass . . .»

«Hm . . .» mossitas Dohren. «Aga võib-olla ei seisa asi üldse minu, vaid teiste eestseisuse liikmete taga?»

«Teistega on asi korras, härra Dohren. Nad on nõus . . .»

Dohren muigas. «Juba! Te olete geenius, proua . . . Viimasel koosolekul olid nad kõik vastu . . . Noh, öelge avalikult, palju see teile maksma läks, igasuguste kingitustena? Ma neid härrasid tunnen . . .»

Emilie ebales uuriva pilgu all. «Miks te mind . . . piinate, härra Dohren . . .»

«Nii-nii . . .» noogutas jutukaaslane pead. «Väljapressijad! Sellise ilusa naise röövivad paljaks . . . Noh, võib-olla on härra Reim ka seda väärt, mis?»

Ta pilgutas silma. Emiliele ronis puna palgele.

Dohren patsutas teda familiaarselt pihale, tõi kapist pudeli ja kallas klaasidesse rasket, venivat likööri, mis tundus lõhnavat vürtsi järele.

«Teie terviseks, Emilie, kui tohib! Teie talendi terviseks. Teie oleks pidanud meie gildi liige olema. Proosit!»

Emilie jõi ja tundis, kuidas temas midagi surisema lõi. Hea oli olla. Julgustki tuli tubli vaks juurde. Ja keelgi pääses vabamalt liikuma.

«Teised eestseisuse liikmed on nõus . . .»

«Ja nüüd tulite siis mindki ära ostma . . .» naeris Dohren.

«Teid ma ära osta ei jõua, härra Dohren . . .» muigas Emilie. «Ma loodan teie suuremeelsusele . . .»

«Suuremeelsus?» kergitas Dohren kulmusid. «Kakskümmend viis aastat olen olnud kaupmees, aga sellenimelist kaupa ei tunne. On see midagi päris uut?»

«Miks te must kiusate?» mossitas Emilie huuli. «No mis see teile teeb, nõusolek anda?»

«Ma ei saa, armuline proua. Olen palju ostnud ja müünud, aga kinkinud pole ma veel kunagi. See oleks mu põhimõtte vastu . . . Kui ma juba annan midagi, siis ainult — tasu eest . . .»

«Kui palju?» viskas Emilie. «Ma olen nõus . . .»

«Ärge katsugegi . . .» muigas Dohren. «Vaeseks jääte. Rahaga te seda — ei jaksa . . .»

«Muud mul pole...» kehitas Emilie õlgu, endal imelik tunne südames, et kuhu see jutt nüüd tüürima hakkab.

«Te tahtsite vist öelda, et minu jaoks teil muud... pakkuda ei ole.» Dohren tõusis. Kõndis mööda kabinetti edasi-tagasi, käed vestitaskus. Jäi siis Emilie ette seisma.

«Ma ei salli teie Reimi, mõistate!»

«Miks?» sosistas Emilie. «Ta on ju nii korralik... noormees...»

«Olen talle armukade!»

«Mis te nüüd, härra Dohren!» ehmus Emilie.

«Jah! Tuleb mingi mats ja röövib su nina alt sellise naise...»

«Ma ei luba, härra Dohren!» tõusis Emilie punetades püsti.

«Soo-soo...» osatas Dohren. «Või sedasi?» Lükanud Emilie kergelt diivanile istuma, jäi ta naise silmi uurivalt vaatama. «Armastate te teda?»

«Ma... abiellun temaga...» vastas Emilie ebaledes.

«See pole tähtis! Ma küsin, kas te armastate teda?»

«Mul pole teist sõpra peale tema olnud...»

«Sõpra...» ühmatas Dohren. «Mis sõber ta teie jaoks on? Millega ta teid aidata suudab?»

Emilie kehitas õlgu. «Ma lubasin talle...»

Dohren põrutas peoga laua äärele. «Ja mina lubasin iseenesele, et ma teid temale ei anna! Mõistate! Juba siis, kui ma esimest korda teie asjast kuulsin!»

«Ma ei mõista teid...» kehitas Emilie õlgu.

«Ei mõista? Mis siin mõista on? Et üks mees teid armastab!?»

«Kes?»

«Mina!»

Nad vahtisid teineteisele näkku. Naine — hämmastunult; mees — pilguga, millest oli raske välja lugeda, mida selles rohkem hõõgus — kirge, viha või käsku. Siis haaras Dohren Emilie oma embusse ja surus oma januneva suu ta kaelale.

«Laske!» ähkis Emilie. Rebis enese valla ja tõusis lõõtsutades püsti.

Ent ka kaupmehes näis kihk lõkkele löönud olevat.

«Kui te siit lähete, Emilie...» hingeldas ta sügavalt, «siis olgu issand teile kõigile armuline! Ma kaotan te Reimi maa pealt, et tast mälestustki järele ei jää! Ja ta kaubamaja samuti!»

Emilie läks, haaras ukselingi pihku ja jäi seisma. Tundis, nagu oleks lävi ta ees äkki kasvama hakanud, üha kõrgemaks, nii et sellest enam üle ei pääsenud astuma. Toetus siis vastu uksepiita ja hakkas nutma.

Bartolomeus tuli õhtul koju, viskas mantli varna ja päris Sofielt, kas proua on juba tagasi.

«Tuli jah... Ja kadus jälle kusagile...» vastas toatüdruk.

Bartolomeus sammus mõtlikult mööda saali edasitagasi, suutmata surnuks tammuda rahutust, mis põues surises. Oli olnud konsistooriumis, raekojas, notari ja linnasündikuse juures. Nädalatepikkusel ühe ukse tagant teise ukse taha jooksmisel näis nüüd lõpp tulevat. Ta oli nad suutnud lahti koputada, kukru varal muidugi, nii uksed kui ka lubadused. Polnud enam neid, kes oleks õlgu kehitanud või käsi laiutanud, nagu alguses...

Oberpastor Westphaliga oli olnud kõige raskem. Too patsutas käe all kanoonilise õigusega raamatukest nagu hurdakoera, keerutas leseaasta ja teistkordse abiellumise keelu ümber, soris pabereid ja vangutas pead nagu harakas, aga ei-d ega jaa-d ta suust ei tulnud. Kaupmehega oli lihtne, tollele viskasid taalrikukru lauale, aga konsistooriumi superintendendiga nii ei sobinud. Võisid ülearuse käeliigutusega kõik nahka panna... Noh, koguduse registerraamat oli hakanud vahemeheks ja nad mõlemad hädast välja aidanud. Ta oli ju senini olnud Audrus Döpneri lammaste kirjas. Matsikarjas. Ümberkirjutamine Sankt Nikolause sakste pihtkonda oli suur asi selle risti kandva ahnitseja silmis. Ja ega's temal, Bartolomeuselgi, selle vastu midagi olnud, võtku oma seeklid mille arvel tahes. Nii nad siis oma asja olidki sirgeks saanud ümberkirjutamise taksi, kümne aasta liikmemaksu, seegi toetuse, vabatahtliku annetuse ja kurat teab veel, mille nimel. Vanamees oli saanud oma viissada ja näis üsna rahule jäänud olevat. Oli surunud kätt ja soovinud õnne. Kihluse vastu tal pol-

nud. Paariminekuga tulgu siis, kui kaupmeheõigused käes ja ka magistraadipaberitega asi korras.

Magistraadipaberitega... Gildipaber oli too, mille taga kõik nüüd pidama oli jäänud. Õieti üheainsa allkirja taha sel paberil. Dohreni allkirja taha. See polnud tühine asi. See luges kõik. Ilma selleta polnud ta gildi liige. Ja kui ta polnud gildi liige, siis polnud ta ka kaupmees. Kui ta polnud kaupmees, polnud ta ka peigmees. Ja kui ta polnud peigmees, siis polnud ta muud kui paljas Rõima Bart, tühine sell teiste omasuguste seas. Nahavenitaja ja tõkati kaaluja...

Bartolomeus peatus ja viskas pilgu välja. Kevadeõhtu oli kergitanud taevale uduse eesriide, päev oli lõpul. Kuhu too Emilie ometi jäänud oli?

Ta istus kirjutuslaua taha ja alles nüüd märkas sellel võõrast paberirulli. Keeras selle lahti ja tundis, kuidas lausa lämmatav rõõm ta südame tuikama pani.

Siin ta oli! Gildipatent!

Kurat! Ometi!

Ta ei suutnud silmi pöörata rohekalt, kullaga raamitud pärgamendipoognalt, millel mustad, rasvased tähed olid tummadeks tunnistajateks. Kahtlust ei olnud. Bartolomeus Reym, Kaufmann... See ta nimi nüüd oli, kuigi kõlas võõralt. Reym jah. Too kõver igrek oli ise maksnud kakskümmend viis. Ta oleks ka viiskümmend maksnud selle eest, aga sekretäritola polnud märganud enam küsida. Neile seal ei tähendanud too üks täht midagi, aga tema «Rõimale» oli see nagu varese sappa pistetud paradiisilinnu sulg. Andis hoopis teise väljanägemise...

Bartolomeus Reym... Nüüd puudus veel ainult vonn vahelt... Noh, selle saamiseks tuli veel raha korjata. Alguseks aitas niisama... Maailma ei ehitatud ju kah ühe päevaga valmis.

Jaa — see oli alles paber... See tegi kõik uksed valla. Taevaväravad kaasa arvatud...

Siin ta oli, must valgel. Loe või laula, kuidas süda soovib. Bartolomeus Reym — Kaufmann... Jaa, Reym on nüüd Kaufmann. Ja pole enam võimu, kes selle vastu vaielda saab. Kroonuvapp oli peal, kuninga pookstaavid ja kulda võõbatud pitsatid siidnööri järel sabas...

Ta kobas ja keerutas neid nagu laps, kes pihku saanud uudse mänguasja. Tõusis püsti. Vaatas toda paberile pandud hiilgust eemalt, sammu kauguselt, et kas silm seletab veel kirja nägema, siis saali keskelt, et kuidas ta näeb välja raami all, võõraste pilkude tarbeks. Ja mida enam ta toda vaikivat tunnistajat vahtis, seda enam ta alles mõistma hakkas, mis too seal tähendas.

Nüüd siis, vennas, on sust viimaks inimene saanud... Too, kes elab oma maa peal, omas majas, peab oma hobuseid, teenreid, tõlda, rehkendab oma rehkendamist, teeb oma otsuseid, annab oma käskusid. Ja kelle jaoks pole muud ülemust kui jumal taevas, ning tollegi tunnustamine on su oma asi. Kas lähed kirikusse või mitte... Ainult maksud tulevad magistraadile maksta, muu poolest aga saada kõik põrgusse, kui tahad. Isegi kuningas ise ei pääse su käest tükki kiskuma muud moodi kui kohtu teel... Oled härra. Ja mitte üksi teenijate, vaid ka teiste, omasuguste jaoks. Härra Bartolomeus Reym, Kaufmann... Sa tuline pärgel...

Keegi köhatas. Bartolomeus ärkas unistustest, pöördus ja märkas nooremsell Hansu.

«Noh, mis sul oli?»

«Mul... ei midagi..» kehitas abiline õlgu, uudistades pitsatitega paberit Bartolomeuse peos. «Niisama vaatan ringi...»

«Siin pole ringivaatamise koht...» viskas Bartolomeus. «Oma tuba on sul olemas? On. No mida sa siin siis hulgud?»

Hans jäi talle üllatunult otsa vaatama. Behrensi päevil polnud sell sakste poole peal mingi haruldane loom ja igaüks ei hakanud kohe pärima, kas oled siin asja pärast või mitte. Nüüd näisid teised ajad kätte jõudnud olevat.

«Ega ma siis...» kohmitses Hans ja hakkas minema. Aga süda sügeles sees ja keel ei saanud enam pidama. «Mis see... uus patent või?»

«Uus,» noogutas Bartolomeus armulikult. «Mis sa tast kõõritad? Eks loe, kui nii kange isu on...»

Nooremsell võttis pärgamendi ja limpsas keelega üle kuivanud huulte. Luges täht-tähelt ja ohkas omaette... Andis siis selle tagasi.

«Soovin õnne ... härra Reim ...»
Kurat ise teadis, mille järele too härratamine lõhnas, kas pilke või alandlikkuse perra, aga Bartolomeus jäi rahule. Oli kartnud õla peale patsutamist või muud sellesarnast, aga too seal näis asjast aru saavat, et tegu pole nüüd enam kompanjoni, vaid ülemusega.
«Siin on sulle taaler ...» lausus Bartolomeus. «Võid hakkama panna minu või oma terviseks, kuidas süda soovib ...»
Ametikaaslane veeretas viivu münti näpu vahel. See oli esimene, mille ta seitsme aasta jooksul Bartolomeuselt sai. Ja selgi oli nüüd kange peremehelõhn juures, tea, kas ta muidu olekski kukkunud.
«Kas sa ... prouat pole juhtunud nägema?» päris peremees.
«Prouat? Mis prouat?»
«Minu prouat!»
«Ah ... Emiliet ...» venitas Hans.
«Ta pole Emilie, vaid proua Reim ...» lausus Bartolomeus tusaselt.
«Ei ... nojah ...» nämmutas Hans hämmelduses. «Ei ... ei ole näinud ...» Ja katsus seekord, kuidas minema sai.
Ukse taga raputas pead ja sikutas südametäiega kaeluse lahti, nagu oleks õhku vähe.
Bartolomeus vahtis õndsakstegevat ametitunnistust, kuni isu täis sai. Sofie tuli, niksutas põlve ja kandis ette, et söök on laual.
Aga majaperenaist polnud ikka veel näha.
Kuhu ta ometi oli kadunud?
Bartolomeus läks esikusse. Emilie kasukas rippus nagis. Ei noh, ta pidi ju lõpuks kusagil olema.
... Ta leidis Emilie tühjaksjäänud teenijatoas, asemel. Naine vahtis kinnipigistatud huultega lubjatud seina, näol kustunud pisaratejäljed. Midagi ta pilgus oli sellist, mis Bartolomeusele sõnad kurku tagasi lükkas. Mis oli juhtunud?
«Emilie!»
Vastust ei tulnud.
Ta astus aseme juurde ja asetas käe naise õlale. «Mis sinuga on?»

«Jäta mind rahule!» sähvatas see vastu, näol seletamatu vihalõõsk.
«Issand!» jahmatas Bartolomeus. «Mis on juhtunud?!»
«Ma tahan rahu saada, mõistad!» lõõtsutas naine.
Bartolomeus võttis nurgast järi ja istus sellele. Nii edasi ei pääsenud. Tol seal näis hing tormamisest vahutavat. Miks? Mis pahandused nüüd jälle lagedale olid roninud? Kõik oli ju korras. Too viimane, mille pärast nad värisenud olid, Dohreni allkiri, istus kah nüüd paberil. Noh, võib-olla oli Emiliel tulnud sellele kammerhärrale pista enam, kui nad arvanud olid, aga ega's raha selle jaoks kahjatseda saanud. See tuli ju teisipidi kümnekordselt tagasi.
«Kõik on ju nüüd korras, Emilie...» venitas Bartolomeus.
Naine ei vastanud sõnagi.
«Mis ta võttis ka selle nõusoleku eest?»
«Ja mis see sinu asi on!» lausus Emilie õõnsal häälel. «Sa said, mida tahtsid. Oled nüüd gildikaupmees ja täna jumalat!»
«Emilie...» meelitas Bartolomeus, kätt naise piha ümber pannes. «Ma ju tean isegi, et olen sulle...»
«Käi kus kurat!» karjatas naine, lükkas ta käe eemale ja viskus nuttes patjadesse. «Te olete kõik sead! Mõistad! Kõik! Issand jumal... Kas ma selleks ühe vägistaja käest pääsesin, et teise küünte vahele sattuda!»
Emilie õlad vappusid mahasurutud nuukseis, aga Bartolomeus tundis äkki, kuidas ta südame ümber midagi jäist ja külma sigines. Ta tõusis, pea tuikamas veresoonte raskes löögis. «Mida see tähendab?! Räägi!»
Vastust ei tulnud.
«Libu!» karjatas ta siis. «Libu!»
Emilie kargas välgukiirusel asemelt püsti ja virutas talle näkku lajatava hoobi, nii et ta seina najal tuge pidi otsima. Sõnad jäid tal rindu kinni. Naine vaatas talle otsa kaame näoga nagu surija. Kõik tundus temas lausa pahupidi pööratud olevat.
«Närakas...» lõõtsutas naine talle näkku. «Närakas! Ainuke trööst, mis mul oli, oli see, et ohverdasin enese... mehe eest... Aga sa pole mees! Sa oled ... näru! Näru! Kao mu silmist, kuuled!»

Emilie osutas uksele. Bartolomeus heitis tumma pilgu naise meeletuks muutunud näkku ja mõistis, et sõnad olid ülearused. Ta pöördus ringi ja läks välja, ust kinni lüües.

Eeskojas kahmas ta mütsi pähe, kiskus värisevi käsi mantli selga ja tormas tänavale. Tal oli valida, kas... Ei, tal polnud midagi valida! Tal oli üks valik... lõpp tehà tollele kammerhärra mundris tõprale! Kelleks nad teda, Bartolomeust, pidasid!? Ja kelleks nad teda oma tallis muuta tahtsid? Esimese numbri sarvekandjaks!? Kelle üle lõbu tunda ja omavahel irvitada? Olid leidnud omale matsi õuenarri ametisse?! Noh, ta tahtis seda veel vaadata... Kui keegi sel jääral enne pead kuklasse polnud keeranud, siis tahtis tema esimene olla! Sead! Issand, millised sead!

...Ta ei märganudki, millal pärale oli jõudnud. Kahekordne, tuledes hõõguv hoone seisis ta ees.

Ta virutas koputiga vastu Dohreni maja ust sellise jõuga, et see lausa raksus.

Lävele ilmus teener, vaadates talle küsiva pilguga.

«Kas isand Dohren on kodus?»

«Olete kutsutud?»

«Jah!» pigistas Bartolomeus läbi hammaste.

«Palun!»

Esiku riidenagide otsas reastusid linnunahksed kasukad, mantlid, mundrisinelid. Ühe neist tundis ta ära, kandjat nägemata. See oli kreisifoogti oma.

Ta vahtis seda veel ja tundis, kuidas see tumeroheline, kuldsete kardpaeltega riidetükk talt jõu röövis. Oli mõelnud, et alustab skandaaliga, peksab puruks terve maja sisustuse, aga kas tasus? Võis ju ka niisama tõe näkku öelda. Ta polnud ju karjapoiss...

Teener aitas tal mantli seljast, võttis vastu ulatatud kübara ja kohendas harja abil kingad läikima.

«Keda käsete teatada?»

«Reym. Bartolomeus Reym...»

Teener läks ja tuli peatselt tagasi.

«Härrad lasevad paluda...»

Uks ta ees avanes. Ruum hõõgus küünlaleekide valgusest ja soojusest. Kristallist sädeleva kroonlühtri all säras lauakristall punasel sametlinal. Ja selle ümber

istusid, sigarisuitsu vinas, selle linna kuningad, hertsogid, piiskopid ja kindralid. Weissfeldt oli seal, Vossbein, Heno, Grass, Liphardt... Teisi Bartolomeus ei jõudnud silmitseda. Võttis südame rindu ja astus tolle juurde, kellega tal asja.

«Härra Dohren... mul on teiega... nelja silma all...»

Suurkaupmees pööras ta poole oma joomisest tursunud näo ja noogutas. Silmis segu uudishimust ja leebusest. Pöördus siis teiste lauasistujate poole ja viipas Bartolomeusele.

«Saage tuttavaks, härrad. Behrensi kaubamaja uus omanik, härra Reym...»

Tosin silmapaari vaagis Bartolomeust. Ta kummardas, suus allakugistatud sõnade lääge maitse. Ja talle noogutati.

«Ma sooviks...» kähistas ta.

«Istuge, mu noor sõber...» patsutas Dohren talle käsivarrele. «Ja ärge muretsege. Teie asi on korras... John...» pöördus ta teenri poole. «Tooge uus burgunder härra Reymi jaoks...»

Bartolomeus vaatas, kuidas veripunane viin ta klaasi valgus. Tol klaasil on pärast seda päris südame kuju. Üks tilk valgus üle veere. Nagu oleks ta mingist haavast nõrgunud.

«Proosit, Reym. Teie tuleviku terviseks!» noogutas Dohren.

Bartolomeus vaatas majaisanda viinast hõõguvaisse härjasilmadesse ja tundis, kuidas temas midagi end püsti ajama hakkas.

«Proosit!» viipas keegi ta poole. Too oli kreisifoogt Weissfeldt ise.

Bartolomeus võttis klaasi, noogutas ja jõi selle põhjani tühjaks.

«Nii...» lausus Dohren värsket kaupmeest mõtlikult jälgides. «Ja muu poolest ärgu teil muret olgu. Iga algus on raske, aga mina teile krediiti ei keela. Me leppisime teie tulevase abikaasaga juba kokku...»

Bartolomeus tahtis tõusta, aga keegi vajutas teiselt poolt talle raske käe õlale. Brandviinast hõõguv suu kähistas ta kõrva ääres:

«Veab sul, poiss! Igaüks meist maksaks peale, et sellist naist oma voodisse saada. Aga näed, talle pistetakse... terve kaubamaja tasuks... Kuradi sell. Ei noh, proosit... Sa ära unusta, et omajagu oled selle eest Vossbeinilegi võlgu... Ära seda unusta, proosit! Ilma meieta, vennas...»

Klaasid tõusid uuesti... Keegi patsutas teda veel õlale. Siis veel keegi, kuni ta lõpuks enese nende patsutuste all päris küüru tundis vajuvat, nagu oleks keegi ta selgroo kõveraks koolutanud...

Bartolomeus lahkus pool tundi hiljem.

Pages nagu varas. Kahmas varnast kaabu, konksu otsast mantli, lükkas ukse salaja lahti ja viskus kevadvihma piserdavasse öösse...

Tõttas mööda kottpimedaid tänavaid, komistas ja kukkus... kuni leidis enese lõpuks oma maja trepilt.

Istus sellele, haaras pea kahe käe vahele ja tundis, kuidas ta sisemuses peale tunde kestvat tühjust vastu hakkas kõmisema küsimus, aeglane ja ühetooniline nagu matusekella löök.

Kes ma olen? Jah, kes ma olen?!

Vastust polnud vaja otsida. Vastuse oli andnud talle tänane öö.

Närakas oli ta. Närakas. Sellepärast, et oli sõimanud seda, kelle ees müts oleks tulnud maha võtta, ja et ta mütsi oli maha võtnud nende ees, keda ta sõimama oleks pidanud...

Noh, ta ei elanud esimest päeva maa peal. Oli märganud ennegi, kes nad on ja mis nad on, need gildijumalad. Aga iseasi oli olnud seda eemalt vaadata, piiluda läbi lukuaugu ja irvitada. Ja iseasi — oma naha peal tunda.

Tal oli enda arvates olnud paks nahk, mis kriimustamata peab vastu kõigele. Ja ta oli arvanud, et millist üllatust elu talle enam pakkuda saab selles maailmas, kus peaasjaks on saanud — kõik on ükstakõik. Aga ta oli ennast üle hinnanud, tal polnud veel toda nahka. Tal tuli alles seda nahka kasvatada.

Jah, tuli kasvatada. Ta märkas seda alles nüüd. Kaupmehe ja kaupmeheselli vahel oli vahe. Ta oli seni olnud Behrensi teenriks. Ja oli arvanud tänasel päeval

saavat omaette peremeheks. See oli olnud kohutav eksitus. Ta polnud omaette peremees. Ta oli sulane. Sulane uue isanda juures, kelle nägu ta täna esimest korda oli näinud. Ja kelle kätt ta oli katsuda saanud. Täna oli sel isandal olnud Dohreni nägu, homme võis olla selleks juba keegi teine. Aga nimi oli tal üks ja muutmatu — raha. Jah — Tema Majesteet — Raha. Ja see isand juba nalja ei mõistnud. See ei andnud sulle vaba päeva, omaette olemist, gratifikatsiooni . . . See võttis kõik, mis sul oli. Su eluaastad ja töö, su naise ja au, su nime ja südametunnistuse. Jah, ka nime ja au, tolle, mille poolest ta nüüd oli arvanud enese rikkamaks saanud olevat. Tal oli too paljuoodatud au nüüd käes. Sarvekandja au. Ja kõrge nimi kah. Rõima Barti tundsid ainult oma tuttavad, aga kaupmees Reymi — terve linn. Härra Reym oli too, kelle abikaasat veel suuremad härrad magatasid.

Bartolomeus ohkas ja tõusis. Trepp oli ta jalgade all, ja valik kah: kas minna siit minema ja alustada uut elu, vabana kõigest sellest saastast, millega teda kaupmeheametisse oli ristitud, või astuda sisse ja teha nägu, et kõik on korras, sest nii elatakse kõigis sakste majades. Kolmandat võimalust ei olnud. Isegi toda mitte, et ta oleks võinud ennast oma südamevalust tühjaks karjuda ükskõik kelle peale. Dohreni ees oli ta suu täna suletuks jäänud. Ja Emilie ees jäi see nüüd suletuks mitte üksi tänaseks, vaid ka aastateks. Tema, Bartolomeus, oli ju võlglane. Ja võlglased ei karju nende peale, kes neid püsti on aidanud . . .

Avanud ukse, puges ta sisse, kikivarvul, et mitte maja äratada . . .

KOHUS KOHTU ÜLE

I

Seitsmendat aastat lasus sõda maa kukil. Tema raskust oli märgata ka seal, kuhu mõõk ja tuli polnud veel ulatunud. Isegi kargel, päikeselisel lehekuu päeval tundus külade kohal nagu sõnatu vari rippuvat. Teedel polnud kihutamas lustlikke laadalisi, kõrtsi ees tammumas rahutuid ratsusid. Oli jalamehi, aga nende vöörsekid ja kepid lõhnasid kerjamise järele. Palujaid näis olevat palju, aga lahkeid lävesid vähe. Tared tukkusid tummalt nagu haiged loomad, sarikavahed lohku langenud, aiatarad vedelesid abitult maas, põldude mustendavasse kangasse olid tekkinud umbrohukulu lapilised paigad. Asjatult otsis silm tahutud palkseina rõõmsat valendust, vastsete katuste kuldkollast erendust. Polnud vaja pikalt uurida inimeste mõtlikke nägusid, laudasõimede lagedust, aidasalvede armetut tühjust, et aru saada, kes oli saanud maa peremeheks. Ei see olnud rootsi kuningas ega ka vene tsaar. Viletsus oli see. Tema Majesteet Viletsus, külade kroonimata peremees, kuningas Sõja paarimees. Töötasid need kaks suurt saksa kahasse. Üks kooris maa lagedaks sõjamaksude ja andamite varal, koristas tarelaualt kõik, peale agananse leiva, võttis laudast lamba, tallist täku ja sirutas käe ka rehetuppa, meestetõust suurtükiliha järele. Teine tegi lõpliku rehnuti tule ja mõõga varal. Elu oli määratud varemeiks saama ja see tõde näis olevat pugenud ka inimeste südameisse. Homse päeva jaoks polnud seal enam asu...

Too minnalaskmise ja kõige peale käega viskamise meeleolu oli täna nähtavasti roninud ka Audru mõisa põldudele. Teolisi oli vähe ja needki ei teinud oma kondile liiga, et tõuviljakülvi lõpetamisega rutata, kuigi

aeg oli täis saanud. Hobused venisid äkete ees vaevaselt, mehed sammusid pikaldaselt, nagu tambiks savi, ja käskijadki näisid sellega rahule jäänud olevat, sest õhk oli neist puhas.

Üksik kajakas lendles õhtuse taeva all. Tegi tiiru, uudistas pikakasvulist, tugevat teomeest, karjatas midagi oma keeles ja tõttas taas mere poole. Mees peatus, vaatas linnule järele, tunnistas põldu ja hakkas sõnalausumata lõpetama. Rakendas ruuna lahti, võttis suurauad ära ja saatis looma lepiku veerde värsket rohtu krõmpsutama.

Töökaaslane, kes veidi eemal oma kõrvil range kinnitas, pöördus ümber. «Mis sa, Ain — juba õhtale või?»

«Sedap neh, Reinust poiss. Nädalapäevi rassitud võõra leiva heaks. Aitab!»

«Arvad? Noh, ega's midagi...» Nähes, et teine asub äket maast kergitama, viskas ohjad käest. «Lase ma aitan...»

«Pole vaja...» vastas too, kellele abi pakuti. Sikutas üleskeeratud käise all mänglevate lihaste võimsal ponnistusel äkke ühe käega üles ja viskas selle raksudes vankrile, nii et selle põhjalauad oigasid.

«No on sul kuradil seda jaksu...» vangutas Rein pead. Jäi siis põldu tunnistama. «Sinkadi-sonkadi, nagu sea tuustitud... Mõni koht pole adratera saanudki, kulu alles väljas. Kodus oleks vana selle eest kaikaga üle küüru...»

«Kõva küll,» katkestas Ain, käega heites. «Mõisapõldu õnnistab issand niikuinii, milleks toda higi veel juurde...»

«Ega's muud kui kubjas...»

«Sel istub lõunast saati õllelaar peas. Tiirutab ringi, et opmani silme alt pääseda. Saks joob ja mina pean tema tööjärje pärast südant valutama, häh!» Kehitas kokku takuse särgi kaeluse laialt, karvaselt rinnalt, heitis üle otsmiku kuklasse lopsakad, tõmmud juuksetukad, ja visanud pikk-kuue üle vasaku õla, hakkas hobust päitseidpidi talutades astuma mõisa poole. Oodata polnud mõtet, toda, kes tööd vastu võttis ja silmaga üle vaagis, polnud.

Kupja-Ants oli endale leidnud parema paiga teisel põllul, tüdrukute man. Tema kadakane kepp näis seitsme aasta jooksul kah märksa lühemaks kulunud olevat. Sest ei jätkunud muuks kui väsinud ihu toeks. Suurt jutumeest tast täna polnud, keel oli liiaks pehme. Aga silm oli selle eest küllalt selge tolle vahtimiseks, mis isu tegi. Piigad olid ausad. Eriti too Adruneeme plika, kes seal kraavipervel end loputas, seelik vöö vahel. See oli ju päris maasikas, pärgel võtaks! Mullu saand tast tühjast arugi, aga nüüd... need sääremarjad, põlveõndlad, rinnakuhelikud... Sa sinder, hea oleks sihukesega pisut naljatada, aga ei tule sest vist tühjagi. Käsi kuulukse tal kõva olevat, saad vastu vahtimist, nii et tuli taga...

Kupja mõtetel näisid täna jäljed taga olevat, ega neid muidu oleks märgatud.

«Kuule, Anne!» hõikas keegi tüdrukuist. «Vaata ette, Kupja-Ants kaetab su ära!»

Hüütu ajas enese püsti ja vaatas arusaamatuses ringi.

«Midas te krantsid... haugute...» tusatses kubjas ja sättis end minekule.

«Vaata aga ette, Ants...» viskas keegi järele. «Joosu Kaarel lööb su pea paksuks.»

Anne kortsutas kulmu. «Sa, Krõõt, võid selle Kaarli omale päriseks võtta, kui isu on. Ja kupja pealekauba!»

«Ää sa salga midagist. Teada puha...»

«Mis sul teada on?» tusatses Anne. «Passi oma Reinu peale. Ja minu hing jäta rahule...»

«No mis te tühja...» lepitas vanem naine. «Aega teil poisse jagada küll. Lähme aga mõisaje, muidu jääme kojusõiduga veel hiljaks...»

Lokulaua kutse peale hakkas mujaltki põldude vahelt teolisi mõisa poole liikuma. Astusid taadid, räbaldunud pikk-kuue hõlmad vöö vahel, põlved konksus aastatepikkusest orjamisest, astusid eided kobaras, väsinud selgade ja puhanud suuvärgiga, millest voogas lakkamatu jutuvada, astus ka noorrahvas, kel kuus teopäeva näis mööda külge maha jooksnud olevat, sest jätkus võhmu üksteise tagaajamisekski. Sõnnikused vankrid kolisesid väsinud hobuste sabas, savised adrad ja äkked

turjal, tühjad seemneviljakotid lipendamas õhtuses tuules.

Opman silmitses oma häärberi ukselt sõnatut vaatepilti ja jäi rahule. Taevale tänu, küli oli maas ja toogi oli suur asi kehva aja kohta. Vanasti oli korrategu see, mis tööorjal võhmu välja võttis, aga nüüd polnud käskijarahval kah kergem. Mis aasta edasi, seda enam sekeldamist, õiendamist ja jooksmist, enne kui inimesed põllule said. Noh, teadagi, moonakotid polnud need, mis vanasti, veoloomi oli väheseks jäänud ja käsk ei kaalunud kah enam seda, mis ta oleks pidanud kaaluma. Aga riidu polnud mõtet norida. Las saavad oma talguõlle teekostiks kaasa ja õla peale patsutamised ka. Heinaajal kergemad tulema...

Opmani õllevaat ootas janunejaid jõe veeres murul. Sinna oli kogunenud tublisti noorrahvast loputama ihu jõevoogudes ja kõri keelekastes, mida mõisa heldus tänase päeva puhul polnud keelanud. Oli neid, kes toidumärsi põhjast kobistasid järele jäänud suutäisi, aga enamjagu viskas sellele käega, kodutee oli niikuinii varsti jalge all. Õllekannud liikusid ringi, kolksusid kokku, aga suurt rõõmu kostitatuile ei paistnud tegevat.

«Rabavesi...» sülitas üks teopoistest. «Odraivade asemel turvast sisse pandud...»

«Ja humalate asemel koerapöörirohtu...»

«Millal too mõisaõlu teistsugune oo old...» rähmas keegi vanem mees vastu. «Igal linnul omad suled, igal joogil oma mekk... Meil Sarvil on pulmaõlu nii paks, et pead hammustama enne, kui tüki küllest saad, matuseõlu nii mõru, et kolmeks päävaks paneb silmad vett joosma... Aga mõisa talguõlu — tiadagi. Piaasi, et võtaks kõhu loksuma...»

«Sakste suutäie jaoks peab olema ka saksa soolikas, vat mis!» kuulutas Joosu Kaarel, lihavatvõitu, tedretäheline talupoiss, kel elurõõmust puudus ei paistnud olevat. «Mina olen mekkinud nende tubakat, hobusesõnnik on etem. Kollast viina olen proovinud, virts mis virts. Kartuhligi kahmasin kord aiast, sõin juurika ära, tüki vart tagantotsa, pool päeva öökisin. Ei, velled, igaüks jäägu oma leivakoti juurde!»

«Kõik, mis mats sakstelt saab, on hea...» hammus-

tas Rein. «Olgu see eestpalvus või keretäis mõisatallis...»

«Aamen!» kinnitas Kaarel püsti tõustes. «Laulame selle peale, nagu kästud on!»

«Au kiitus olgu igavest me moisavanemalle,
et tema suurest heldusest meid avitanud jälle...»

«Sa, Karla, laula nende sõnadega, mis Puldri Jaan tegi!» hõikas keegi vahele.

«Jäta!» keelati tagantpoolt. «Liiaks vänge. Naised kuulevad, panevad pahaks.»

Õlu oli küll vilets, aga oma töö tegi temagi ära. Kergitas õhtuvaikusesse tubli laulujorina, pani piigad kepslema, paarikesed üksteist taga ajama, poisid mustlase moodi maadlema ja vägipulka vedama.

«Päris keskmine kirmes,» tunnistas Rein viivu hiljem. «Ainult torupill puudub. Noh, rüüpa...»

Ain ei võtnud pakutut vastu. Tõusis püsti, vaatas ringi Anne järele ja seda leidmata kõndis jõekaldale. Kiskus higilõhnalise särgi seljast, keeras püksid poolde säärde ja hakkas end loputama. Mõnus oli. Veri surises päevasest rassimisest naha all, jõevoog oli puhas ja karge, pühkis peast uima ja suust mõruda maitse. Teisel pool kaldal, kõrkjate vahel prääksatas unest üles aetud part. Ja veepinnal lõi virvendama ebalev rõngaslaine, särg küttis nähtavasti putukaid...

Kaunis õhtu oli Aini nähtavasti uinutanud avasilmi magama. Ta ei kuulnudki müdisevaid jooksusamme oma selja taga. Kellegi käsi lükkas teda sellise hooga, et ta kaldapealselt otseti vette lendas, ülepeakaela. Kui ta solisevates pükstes enda püsti ajas, polnud kurjategijast muud järel, kui tükk helisevat tüdrukunaeru ja eemale tõttavad jalaasted.

Kaldalt kuuldus laia irvitamist. «Vaadake, poisid, Ain püüab latikaid!» kisas keegi. «Pükstevahe juba täis!»

Ain ronis näost punetades kaldale. Küllap see oli toosama Oara tüdruk, kes lõunavaheajal konna märsipõhja sokutas... No oodaku, harksaba! Ta veel näitab, kuidas Luukas õlut teeb...

«Ole mees ja ära jäta mette...» anti nõu. Ja ega ta jätnudki. Tormas tulistjalu, poolpaljalt rahva keskelt läbi, märkamata kõmisevat naerukaja, kuni jõudis jäli-

tatu kannule. See lipsas kergelt nagu hirv mõisaaida nurga taha. Ain ei hakanud ringi tegema, kargas otse vöökõrgusest nõgesepõõsast läbi, virutas jalust ettesattunud tünnivitsa, keeras ümber müürinurga ja oligi silm silma vastu sellega, keda otsis.

Tüdruk seisis, selg vastu kivimüüri ja lõõtsutas kiirest jooksust. Must juuksekihar rippus otsaesisel, suu ahmis õhku, aga pilgus istus tal midagi sellist, et Ain äkki ei osanud muud teha, kui kogeleda.

«Kätte... sain su...»

Piiga ei vastanud midagi. Nähes poisi hämmeldunud näoilmet, hakkas vaikselt naerma, nagu kudrutades, ja kargas siis Ainile kahe käega kaela ümbert kinni.

Sel vajusid käed ehmatusest alla. Ta käis kahekümnekolmandat, aga sellist asja polnud talle veel juhtunud. Noore naise sitke, higilõhnaline kallistus lõi ta tummaks nagu puupaku.

Tüdruk tõstis äkki näo, vaatas langetatud laugudel poisi otsa ja surus niiske suu ta suule.

«Eh sind, pikka küll...» Löönud Ainil juuksed segamini — kadus.

Ain maigutas suud, pilk müüri küljes kinni. Kõndis siis pikkamööda tagasi. Teda oldi juba oodatud. Rein ajas enese imestusest püsti.

«Ain-poiss! Mes sinuga lahti on?»

«Vuadake, misuke nägu tal peas...» irvitas Kaarel.

«Hä-häh! Oara Elts on ta ää teind!»

«Ää teind jah, sa kurram!»

«Lammas laulis laudas mää... Oara Elts tegi Aini ää...» laulis keegi.

Ta heitis pilgu ümberringi. Nägi naerust lõkendavaid nägusid, ainult üks ei naernud. See oli Anne. Too seisis vaikides, imestunud pilk silmis.

«Mis te'nd jamate...» ühmas Ain, näost punetades ja läks jõekaldale. Tõmbas särgi selga ja tundis, et inimestest oli isu täis saanud. Aeg oli hakata koju minema. Madis oli juba läinud ja neilgi polnud siin enam midagi vahtida. Kui ta teiste juurde tagasi jõudis, oli vaidlemist.

«Kuhu siis nii ruttu...» tusatses Joosu Kaarel. «Pole saand õieti pihta hakatagi. Sa, Anne, ütle koa oma sõna...»

«Pole mul siin öelda midagi... Lähme ära pealegi...»

«Ei noh, kuida siis nii? Kui lähme, siis koos. Mul võik valmis, viin teid teeristini. Sina, Rein, tuled koa oma noorikuga...»

Võik oli valmis neh, ootas juba ammu astumist. Joosu Kaarel näitas, et ta on teokas poiss ka siis, kui pea raske. Kahmas Anne sülle, tõstis vankrisse, ronis ise kõrvale. Rein tegi sedasama oma Krõõdaga. Ainile jäid ohjad.

«Sul selge pea,» viskas Kaarel. «Lase keskmist sörki, aega on...»

Vanker veeres rattaid kriuksutades mõisapargi puude all, siis hakkas kolisema maanteel. Jäi maha lössutav kõrtsihoone ja kiriku mustendav torn. Silmapiir kustus kahvatus kumas, männik kahel pool teed tukkus öises rahus. Õhus oli toda seletamatut varakevadist kargust, mil puud on alles raagus ja muld ärkab, mil pole veel õite lõhna, ent midagi siiski on, mis inimsüdame kiiremini tuksuma paneb.

Midagi sellest näis olevat pugenud ka Reinu põue, kui ta Krõõda ümbert kinni võttis ja laulu alustas. Neil mõlemil olid head hääled, mis sobisid koos jooksma nagu kahe jõeharu veed.

«Minu kaasa kaugeella,
minu peigu teises rannas,
ei me saa sõna kõnelda
ega ööd ühes magada...»

Ain ohkas. Süda oli millegipärast raske. Ta oleks tahtnud ise istuda Anne kõrval. Panna oma käsi ta piha ümber. Ja pärida, mis nende vahel õieti lahti on, et nad teineteist enam ei mõista. Küsida, mida need jutud Annest ja Joosu Kaarlist tähendavad. Aga tänane õhtu näis teisiti otsustanud olevat, tõde näis tulevat teisest suust. Tollest, mis selja taga sosistas, vaikselt ja mahasurutult, vankripõrina sekka, aga küllalt selgesti, et seda võis kuulda too, kes tahtis.

«Kuule, Kaarel...»

«Noh?»

«Võta käsi mu ümbert...»

«Juba sa jälle... Mida sa must ometi piinad...»
«Mismoodi ma piinan?»
«Ise tead.»
«Sa oled purjus...»
«Õige pisut, kullake. Ainult niipallu, kui julguseks tarvis... Lauritsapäevast saati pole õiget und... su pärast silma saanud. Oled mu päris ää teind — kullake...»
«Ole nüüd ometi vait! Teised kuulevad!»
«Lase kuulevad. Aga nõnna edasi koa ei saa. Sa ju ise lubasid...»
«Mis asja?»
«Mulle tulla!»
«Pole ma midagi lubanud.»
«Mõtlemisaega tahtsid. Kaua sa ikka mõtled. Ma juba rääkisin taadile. Kärjemeega võtavad su vastu, usu...»
Ain pigistas hambad risti ja virutas hobusele seesuguse sähmaku, et vanker hakkas kargama, nagu oleks rattarummude vahele neli välku pugenud. Jutt ja laul katkes. Aga ainult viivuks. Jälle lõi kõõritama Krõõda mahlakas hääl.

«Tule homme hommikulla,
siis olen jälle üksinisse,
siis olen valmis vainulle,
kaunis karja saatemaie...»

Ja jälle oli Joosu Kaarlil Annega asja. «No kaua me siis niiviisi, kullake... Nagu kaariku rattad... Kõrvuti jookseme, aga kokku ei saa...»
«Räägime sest teine kord. Ma täna... ei saa.»
«Taevas sind hoidku küll, Anne. Juba jälle homme...»
Reingi oli märganud, et tagumisel paaril täna omavahel liiaks palju tegemist. «Mes sa sääl sõdid, Kaarlist poiss?»
«Mes ma sõdin... Isameest oleks tarvis.»
«Või kohe praegu...» naeris Krõõt.
«Aga mis praegusel ajal viga?» hädaldas Kaarel.
«Noh, eks ma ise siis hakka peale...» muigas Rein, «Kui kirjud kindad saan. Annele tahad kosja minna või?»
«Aga kellele siis. Sinu Krõõdale või?»

Küsija hakkas laginal naerma. Pöördus siis Aini poole. «Noh, kuidas siis on? Võtad väiks vastu või?»

«Eks see ole Anne oma teha,» pigistas Ain hammaste vahelt. «Minu poolt keeldu pole...»

Too, tõe ja naljaga pooleks kokkukeeratud jutt sai äkilise lõpu. Anne nuuksatas, hüppas vankrilt maha ja kadus videvikku. Teised jäid üksteise otsa lolli näoga vahtima.

Krõõt sai äkki Kaarli peale kurjaks. «Mis see siis nüüd on! Kiusasid niikaua, kui välja vihastasid. Oled pruudiks valinud, siis oska ka ümber käia!»

Kaarel ohkas, hüppas kah vankrilt maha ja tõttas Annet otsima.

Hobune norskas ja vahtis tagasi, mis sõitjatega lahti, et edasi ei saa. Rein heitis selili vankripõhjale hambaid õlekõrrega torkides.

«Kuradi lugu... Hobu teel, mees metsas. Vaata, mida see armastus kõik ää ei tee. No kui sa, Krõõt, mu eest jooksu paneks, ega ilma keretäieta ei jääks.»

Krõõt vaikis. Polnud tuju enam naljagi heita. Nii nad ootasid öisel teel tubli pooltundi. Rein hõikas ja vilistas. Tulejaid polnud. Sõideti siis edasi, sõnagi lausumata.

Teeristil viskas Ain ohjad vankrisse. Viipas nägemist ja hakkas astuma Nõmmiku poole. Selja taga lõi kõmisema äraveereva vankri rutt kahe õnneliku inimesega. Aga tema oli üksi. Üksi nagu hunt metsas. Üksi nagu ei kunagi varem.

Ta ohkas, virutas südametäiega jalust ettejäänud mudakamaka ja astus. Astus ja astus, pimedus ümberringi. Midagi tollest pimedusest näis ka hinge ronivat. Nojah, Annega oli lõpp. Eks iga tüdruk teadis, kelle ta valis. Mõtlemisajaga või mõtlemisajata. Ta oli ju nüüd kaheksateist täis. Jah, kaheksateist, kuigi nad teda kodus vana harjumuse kohaselt alles lapseealiseks pidasid. Ja mis oli temal, Ainil, selle kohta ütlemist? Nad olid kasvanud koos nagu vend ja õde, olid teineteist hoidnud, nagu see õiges peres kombeks. Olid koos läbi teinud mure- ja rõõmupäevad. Ja kõik. Tüdruk ei saanud sellepärast surmatunnini jääda Adruneeme tarekatuse alla, kuigi ka selle ümber oli vahel vilksamisi

juttu olnud, kui vana Madis teda miniaks kippus nimetama. Noh, selle naljategemise nahka tema, Aini, süda vist oligi läinud... Rändama unistuste teid, et talle kasvab elukaaslane... Kasvas küll, aga teise mehe tarbeks... Nojah, Joosu minial polnud laita. Tare oli uus, põld kõrge, kambris valged, suured aknad ja ase kahele...

Ta jäi keset teed seisma. Keegi oleks nagu oherdiga sees puurinud. Jumala eest, kui läheb Anne, siis pole kogu see Adruneeme kah enam midagi väärt! Ei, ta ei kannata enam kambrissegi minna. Anne asemekoht, too jääb meeldetuletuseks nagu kalm surnuaial. Siis tuleb minema minna, linna või mujale. Silma alt ära, et keegi ei märkaks, mis tal sees põleb... Eh, Anne, Anne! Noh, aga kes selles kõiges lõpuks süüdi on? Kas mitte tema ise? Aastaid oli aega. Aega? Mille jaoks? Kas südant sai osta päevadega? Ei, vennas, südamel olid oma teed. Ja Anne süda, see rändas praegu seal, heinamaadel... Teise mehe käevangus. Koidikuni välja, kuni kosjakaup koos on, lõplikult ja kindlalt, mahakuulutamiseks kantslist ja üleslaulmiseks peolauas...

Ta astus ja astus ega tahtnud enam millelegi mõelda. Jalg tatsus teel ja süda tuikas rinnas ainult üht: Anne, Anne, Anne... See sõna toksis kõrvades nagu peitliga. Oleks tahtnud siiasamasse, mullakamarale pikali heita. Itkeda, kurat võtaks. Või ennast mehemoodi täis juua. Homseni, tunahomseni, niikauaks kui see kõik möödas on. Ununenud... Aga või ta ununeb. Elu sa peast välja ei pese ja inimest südamest...

Öö oli lühike, aga küllalt pikk, et ennast mõtetega surnuks vaevata. Kui Ain Adruneemele jõudis, vedas ta jalgu järel, nagu oleks just praegu lõpetanud kõigi nende teede matkavaeva, mis elus seljataha jäänud. Lükkas lahti kambriukse ja istus asemele. Viskas pilgu ka «naistepoolele», Annet seal polnud. Heitis siis riietes pikali ja sulges silmad.

Und ei tulnud. Sääsk pirises kõrvas. Umbne ja palav oli. Toomas pöörles rahutult asemel ja oigas läbi une. Kilk laulis kolde taga. Ja koi näris palki. Jah, üks koi näris palki, teine urgitses südame kallal...

Oli vist jälle tunnike möödunud, kui ta unerammestusest silmad avas. Aknas rippus hahkjas aovalgus. Sees kõrbes, nagu oleks seal tükk kõrbet.

Ta tõusis, läks rehe alla, joogiämbri juurde. Jõi ja jõi. Pöördus tagasi, ja heitnud pilgu värava vahelt õuele, märkas seal, ukse ees pingil Annet. Tüdruk istus üksi, kaks kätt koos põlvede vahel, pilk taevaranna küljes kinni. Istus vaikides, liikumatult nagu raidkuju.

«Unistab,» mõtiskles Ain. «Pulmadest. Aga võib-olla häbeneb sisse tulla. Noh, miks? Ta pole Adruneemele mingi tänuvõlglane, et peab enese perepoja jaoks ohverdama, kuigi Adruneeme ta kasvatanud on. Seda võib talle öelda.»

Kui ta aga Anne kõrval seisis, ei tulnud sest ütlemisest midagi välja. Mingisugune krobeline, kogelev jutt, mida ta tagantjärele enam meenutadagi ei osanud.

«Anne . . .»

«Mis on?»

«Kuida sa . . . koju said?»

«Kahel jalal.»

Ta tammus veidi aega tüdruku kõrval, vahtides sõnatult teise tõrksat, endassetõmbunud pilku. «Kuhu sa selle . . . Joosu Kaarli panid?»

«Eks sinnasamasse, kuhu sa oma Oara Eltsu!»

«Sest nüüd . . .» kohmetus Ain. «Muidu plikatirts. Aga kui sul . . .»

«Mis asja?»

«Selle Joosu Kaarliga . . . tõsine nõu peaks olema . . .»

Anne oli püsti tõusnud. Vaatas talle otsa välkuvate silmadega ja lausus vastuseks, peaaegu karjatades ainult ühte sõna: «Loll!»

Keeras siis ringi ja tõttas redelit kaudu lakka, nii et sääred välkusid.

Ain tunnistas tükk aega uksepakku. Vedas enese asemele ja rehkendas laepalkidelt vastust. Loll!? Seda polnud talle veel keegi öelnud. Aga küllap ta seda vist tõesti oli, mõneski asjas vähemalt. Ei noh, pärgel, selle Joosu Kaarli looga polegi ehk asi nii hull . . .

Keeras enese ringi, sulges silmad ja jäi magama nagu haige, kes tõvest terveks saamas.

II

Suvine taevas, kõrge, pilvitu ja avar, hõõgus kuumavast päikesepaistest. Meri lameskles laisas pealelõunarahus, vaevu kiigutades kuldrohelisi, hapraid laineid, mis sädelesid lakkamatult, nagu oleks neisse peidetud kustumatu tuli. Valendav liivarand, taamal tõusvate männimetsade, aasade ja niitudega embas teda laias kaares piki kogu silmapiiri. Justkui valvates, et siia, avamerest eraldatud lahekääru ei ulatuks tuulte karget jahedust ja suurte vete rasket õõtsumist.

Põuakuumus virvendas rannaluidete kohal, kergitades aeg-ajalt unise kajaka mändide kohale kõikuma, silmitsema soojaks haudunud lahvavett ja taas laskuma kõrkjapuhmastikku. Tuliseks hõõgunud kivil kergitas kiivits jalga, keerutas saba ja teritas nokka juba kümnendat korda. Muud polnud ajaviiteks teha.

Kusagilt metsavarjust kalpsas välja vallatu tuuleiil, põgus nagu liblika tiivalöök, tõi kaasa midagi, milles tundus vaiku ja kuldsete niitude mett. Tantsiskles piki magavaid luiteharju, sügas neil seljast peotäie liiva tolmama ja nähes, et rohkemaks jaksu pole, kadus jälle.

Rannik magas. Magasid männid, külitades maa poole oma kaharaid võrasid, magas kõrkjapadrikusse, vahusesse kõntsa pugenud ummiklaine, magas rannaliiva põue peitunud, vettinud paaditääv ... Seljataha oli jäänud pakaseline, jääd paugutav talv, tigedad kevadetormid, mis päevade kaupa tirisid tukast, hammustasid ja lõõtsusid. Oli saabunud ometi kord päev, mil võisid keerata külge ja mõnuleda, taevataadi kustumatu kolde leitsak kuklas ...

Pealelõunatunnid venisid aeglaselt, nagu oleks neilegi külge hakanud too üldine tukastus. Päike muudkui naeris. Küllap vist selle üle, et kahvatu kuu oli roninud Tahku nina rannakivide otsa, aga kõrgemale ei päästenud. Mingisugune pilvejäss proovis kah lagedale tulla, aga kadus, nähes, et üksinda läheb igavaks. Liu poolt kergitas põuatuli õrna suitsuvine metsade kohale, jõesuudmest puges välja üksik puri, vaevaliselt loovides peaaegu tuuletus vaikuses ...

Oligi kõik, mis vaadata andis. Põline mänd kaldaliivikul, kel üksindusest und silma ei tulnud, kahistas oksi ja ohkas. Igav oli. Pidi sättima end parajasti tukkuma, kui märkas siiski midagi, mis veidi vaheldust pakkus. Lahekääru tagant ligines piki rannaliiva kaks täpikest, nii pisikest, et võta või jäta, aru ei saa, mis nad seal olid. Veeresid või astusid teineteise kõrval, vahest üks ees, siis teine, vahest mööda lahvavett, siis mööda kaldaliiva. Mänd uudistas kas või oksad sirgu, kuni viimaks silm seletama hakkas.

Talupoiss ja plika olid. Noorrahvas...

Noormees, kõrge ja tugev nagu kuusk, astus pika sammuga mööda veest väljaulatuvat luiteharja. Püksid üles keeratud poolde säärde, pastlad visatud üle õla, tõmmu juuksetukk lendlemas laubal. Oli kinnitanud pilgu silmapiirile ega paistnud märkavatki jalgu jäänud rannavett, mis ta sammude all kõrgele pritsis rõõmsate piiskade sajus. Viskas aeg-ajalt pilgu teekaaslasele.

See tantsiskles ta kannul nagu liblikas. Pruunistunud sääred vilksatasid vöölekergitatud undruku serva alt, käevangus kirendas raske vihk põllulilli, ninaots ja silmakesed uudistasid ümbrust.

«Ain, ae, Ain!»

«Mis on, Anne?»

«Peaks sind kastma, muidu lähed tormamisega põlema...» naeris tüdruk. Sibas eessammuja kannule ja äigas sellele vallatu jalalöögiga tubli sähmaku merevett selga.

Ain põikas kõrvale ja raputas naerdes rusikat...

«Ain, ae, Ain!»

«Jah, Anne?»

Tüdruk pidas jälle poisiga sammu. «Me oleme päris lapsed, Ain... Muudkui hullame... Kas see pole patt, kui mõelda, et ma praegu lähen memme kalmule...»

«Mis sa nüüd, Anne... Ega's memm sult pisaraid oota...»

Anne riputas enese Aini käevangu. «Minagi mõtlen... Et mis sest on, kui ühe päeva aastas saad rõõmus olla... Käik Abajale... tead sa, see on mulle iga kord suureks pühaks, mida annab kaua aega mäletada..

Kümme aastat on nüüd sellest möödas. Kümme aastat. Aga mu süda on ikka tolle mahajäetud kodutare küljes...»

«Eks nii peagi olema, ega minagi Adruneemeta elada oskaks... Inimene, see on ju juurega taim, ilma kodumullata närbub...»

«Vaene Abaja...» nukrutses tüdruk. «Mullu, kui käisime, oli tare juba päris upakil. Tuulte ja tormide lükata... Tea, kas seal enam ongi midagi järel...»

«Küllap seisab, kus ta ikka...» vastas poiss, sirutades pilgu üle põõsaste, mis tähistasid metsa lõppu ja heinamaade algust.

Nad astusid ja astusid, kuni lõpuks peatusid.

Seal ta seisiski, üksik, mahajäetud kalurionn. Rookatus ulatus vaevu üle künkaveere vaatama, roovitsad väljas nagu näljase lehma küljekondid. Aidast paistsid vaid lagedaksjäänud sarikad, kaevukooku aga polnud teps enam...

Teerada oli rohtunud, nagu poleks siin kunagi astunud inimese jalg. Liivast randa palistas uhterisu viirg, mida polnud koristatud juba ammustest päevadest. Mõrravaiad kõdunesid läbikasvanud orasheinas, õuetara kummardas sügavasti harvanähtud külaliste ees.

Tüdruk vaatas sünnikodu niiske pilguga. Tõmbas siis poisi enesega kaasa. «Lähme, vaatame...»

Tare uks oli ristseliti lahti, läveesine ja savipõrand rohetas samblavaibast. Ja humalaväädid olid varjutanud kogu välisseina nii, et pisikesest aknast ulatus kambri vaikusesse ahjumüüri tahmunud kividele ainult õhtupäikese rohekaskuldne laik.

Nad istusid sõnatult lavitsale, julgemata rikkuda pühalikku vaikust, millest aastate jooksul näis olevat läbi imbunud iga seinapalk selles hääbuvas onnis. Anne libistas peo üle söögilaua tuhmuma löönud krobeluse, nokitses pajaakna kõdunenud luugi kallal ja ohkas. Aastad olid teinud oma töö. Aastad, mis kasvatasid lastest täiskasvanud ja täiskasvanud kahandasid raukadeks. Aastad, mis tõstsid püsti uued tared ja lükkasid kummuli vanad. Aastad, mis said kõigest jagu, ainult mitte südamest ja mälestustest, mis selle külge olid kasvanud.

Tema, Abaja Anne, oli nüüd suur tüdruk, piiga. Aeg

oli talle andnud sitked peod, selged silmad ja aru pähe. Oli andnud kasuisa hoolitsuse, külarahva poolehoiu, Aini sõpruse... Aga too, mis võlgu oli jäänud, jäigi. Memm jäi puudu. Jah, memm jäi puudu. Kuigi tal seda häbi oli teiste ees tunnistada. Ainult Toomale oli ta seda usaldanud ja Toomas oli teda mõistnud. Võib-olla ehk Aingi oleks mõistnud. Too, mis ta ütles juuretu taime kohta, oli ju sulatõsi. Lapski oli taim, mida ühest perest teise istutada ei saanud. Noh, Ain pidigi mõistma. Eks ta oli isegi pooleldi orb...

«Ain!»

«Jah?»

«Kas sa oma ema mäletad?»

«Ei, Anneke, olin ju ainult mõnenädalane.»

«Aga mina mäletan... ega suuda unustada ta kurbi silmi... Kuidas ta siis ootas taati merelt... pikki öid ja päevi. Oo-jah... Torm undas seinapalkides, meri möirgas läbi pimeduse... Aga tema — valvas... Kohendas mind kasuka all ja läks jälle randa... tuld näitama. Iseenda trööstiks, kuigi teadis, et sest enam tulu pole...»

«Selline on juba... kalurinaise elu...»

«Jah, Ain, selline ta on... Toomas ütles korra, et maailmas pole õnne, mida kurvastusega ei tule kinni maksta ja nii ta vist ongi. Kedagi ei anta sulle igaveseks. Täna ta sul on ja homme... pole. Ja tollel, kes läheb, on ehk isegi kergem kui tollel, kes jääb...»

«Sul oli hea taat, Anne... Hoidis memme?»

«Jah, Ain, hoidis... Vaeselt nad elasid. Hirmus vaeselt... aga ma ei mäleta, et sellepärast riidu oleks majas olnud. Rõõmu oli rohkem kui rikka tares, sest üksmeel on tugevam kui viletsus. Kui juba koos elada, siis ainult nii. Kas pole, Ain?»

Ain noogutas tummalt, südames seletamatu tunne, nagu poleks Anne, vaid see Abaja onn ise neile oma minevikku jutustanud.

«Lähme siis pealegi...» lausus Anne lõpuks pärast pikka, mõtlikku vaikust, «memme hauale...»

Puistanud peotäie lilli lavatsile ja sulgenud ukse ristpuuga, astusid nad taas õuele. Teisel pool tara, künka veerel, männi jalal kerkis üksik rohtunud kalm. Anne

astus selle juurde, puistas ta üle põllulillede kirju linikuga ja laskus siis põlvili pikaks ajaks sõnatusse vaikusesse, nagu ajaks emaga juttu.

Ain seisis ta kõrval. Jah, siia olid nad ta matnud... Palakate vahele, liivast aseme põhja... Kuulatama lainete kahinat, unustama murepäevi... Talle tundus, nagu oleks see alles eile olnud. Ja nagu oleks see, kes ta ees siin põlvitas, toosama pisike Anne, keda ta nüüd jälle trööstima pidi hakkama. Jälle polnud sõnu, nagu tol korralgi. Õhtupoolik, mis tüdruku Adruneemele oli toonud, tõusis uuesti ta silmade ette. Plikake kandadeni ulatuvas pihtkasukas, rätik paksult pea ümber, pisikese punetava näolapiga, millest vahtisid vastu kaks kartlikku silma... Nii ta oli astunud tema, Aini ellu. Aastateks, pikkadeks aastateks, millele nüüd lõpp näis saabunud olevat. Jah, elu oli nad pannud oma jalgele ja kummagi jaoks määranud oma tee. Küllap vist tüdruk aimas seda isegi, kui ta arutas, et kedagi pole teisele antud igaveseks...

Ain ohkas salaja. Ta oli sellest palju mõelnud. Aga kaugemale mõelda ei tahtnud. Valus oli. Milleks õieti heietada lahkumise mõtteid, kui elu alles ees seisis. Nii oli ta arvanud ja vilistanud kuulujuttudele Joosu Kaarli ümber, mis vahest kadusid, ent siis jälle välja ronisid. Kaarlil näis aga kindel nõu olevat, nii kindel, et Annegi vist enam selle vastu ei saanud. Ja kui too Maardast kuulueit oma astumised mineval nädalal oli ära astunud, oli Ain äkki tundnud, et nii enam edasi ei saa. Keegi justkui oleks ajanud käpad ta südame kallale. Sõba ei tulnud öösel silmile. Ja päevadelegi näis nagu kae peale kasvanud olevat...

Ta oli oma mõtete küljes nii kinni, et ei märganudki, mil tüdruk oli tõusnud. Kohates teise silmade küsivat pilku, ta isegi kohmetas, saamata sõna suust.

«Mis sul on, Ain?»

«Ei midagi, Anne...»

«Peame vist jälle astuma hakkama, Ain... Õhtu jõuab...»

«Puhkame veidi jalgu, Anne...»

Nad istusid üksikule kaldakivile. Õhtune laine loksutas varvaste ümber leiget vett, heinamaalt kuuldus üha

valjenevat konnade krooksumist ja kajakategi kisa näis uuesti elama hakkavat.

Päike sättis end merre magama, kattes aset kuldse linikuga. Ja taevarannalegi olid tekkinud värvid, milliseid võisid asjata otsida ükskõik millises veimevakas.

Ain vaatas kõike seda tõusva pakitsusega südames. Oleks tahtnud midagi öelda kas või selle kohta, mis silmis elas, sest südame murede kohta polnud oskust, seal oli kõik segamini. Aga sõna polnud varnast võtta, nagu alati. Tüdrukulgi näis midagi hingel lasuvat.

«Tead sa, Ain ...» lausus ta lõpuks. «Mu süda on nii raske...»

«Miks, Anne?»

«Ei tea. Isegi ei tea. Aga kui ma ema kalmult tõusin, oli millegipärast tunne, et see oli nüüd lahkumine igaveseks. Ja et ma siia enam kunagi jalaga ei saa...»

«Mine nüüd... Kus siis sedasi...» tõrjus Ain.

«Mõistusega seda seletada ei oska...» lausus tüdruk. «Aga süda — ütleb...» Tüdruk vaikis viivu nukralt, siis poetas oma käe Aini kaenla alla.

«Räägi mulle midagi, Ain...»

Ain ohkas. Seekord päris hinge põhjast.

«Anne...»

«Jah...»

«Kas sa tõesti selle... noh, Joosu Kaarli kosjad... vastu võtad?»

«Joosu Kaarli...» venitas tüdruk. «On sul siis... tema vastu midagi?»

Ain raputas pead. «Ei... Ta on ju... tubli poiss...»

«No aga mis siis?»

Vaikus sigis jutu vahele.

«Ma — ei taha!» pigistas lõpuks Ain läbi hammaste.

Tüdruk jäi äkki vait ja otsis poisi silmi. Leidis nad ja liibus nende külge peaaegu niiske pilguga.

«Ain...» lausus ta sosinal, «...kui sa ei taha, ma ei lähe!»

«Anne...»

«Jah, niikuinii ei lähe. Kui minna, siis minna ainult sellele, kellele süda käsib!»

Poiss ei vastanud midagi. Neelatas valjult, suutmata peita rõõmu.

Asetas kobamisi oma tugeva, tõmmu käe tüdruku põlvele.

«Ma ei anna sind änam kellelegi, Anne! Kuuled!»

«Ma ei lähegi kellelegi teisele... kui sulle...» vastas tüdruk vaikselt, pihkudega poisi käest kõvasti kinni võttes.

Nii nad jäidki istuma teineteise najale, sõnagi lausumata. Õhtune laine kastis lakkamatult kaht jalapaari, kuni väsis. Tuli kajakas, tunnistas kaht inimlast, kes üheskoos näisid magama jäänud olevat, aga millegipärast avasilmi. Imestas tükk aega ja lendas tagasi merele.

Anne ohkas. «Jumal... kui hea on olla... Ei siit tahakski enam minna...»

Aga aeg oli astuma hakata. Kägu kukkus õhtulaulu ja sorrgi sättis keelepaelu. Tuli tõtata, kui ei tahtnud ööle jalgu jääda.

Kohendanud rõivad ja kängitsenud jalad, hakkasid nad minema. Anne pööras veel korra tagasi ja lehvitas Abajale lahkumiseks.

«Head nägemist, Abaja... tuleva suveni...»

Aingi vaatas, südames seletamatu soojus tolle hääbuva kalurionni vastu, mis oli talle pärandanud selle tüdruku. Ja tänutunne vaikiva kalmu vastu, mille ees ta täna oli, peaaegu märkamatult, teinud oma elu suurima otsuse. Jah, ta ei saanud lahti tundest, et too seal puhkav kalurilesk oli ise talle kaasa andnud oma vaikiva õnnistuse ja usaldanud talle oma ainukese lapse. Jah, ta tahtis seda hoida enam kui oma hinge, enam, kui midagi muud maapeal... Anne oli olnud Adruneeme päralt pikki aastaid. Ja oli olnud tema, Ainigi päralt. Ta oli Anne enesega kaasas kandnud ise seda märkamata. Aga Anne hinda oma südames oli ta tundnud alles nüüd, kui tüdruk oli minemas. Noh, selline oli juba elu, et tare sooja hakkasid hindama alles siis, kui ta maha oli põlenud; vanemate väärtust siis, kui nad surnud olid; noorust siis, kui ta sul seljataha oli jäänud. Kõike alles tagantjärele.

Ain vaatas eessammuvat teekaaslast, nagu näeks ta teda täna õhtul alles esimest korda. Silmitses tüdruku kerget astumist, undruku alt välkuvaid jalakandu, nöt-

ket, kõrgelt vöötatud pihta, õhtutuules lipendavat pearätti, mille alt sirgeile õlgadele keerdusid linalaka lopsakad kiharad...

Tüdruk näis seda tundvat. Pöördus ringi.

«Miks sa mind vaatad, Ain?»

«Ei midagi, kullake... Pole sind ammu näinud...»

«Nalja teed või...» imestas Anne. «Kümme aastat, igapäev... ja nüüd äkki...»

Ain naeris vastuseks ega hakanud pikemalt seletama. Võttis tüdrukul piha ümbert kinni ja sättis sammu. Polnud isu isegi rääkida. Nii hea oli astuda läbi õhtuse vaikuse, valendav rada libisemas taldade all, kõrvus rukkiräägu krudisev laul, silmis õhetav taevarand ja südames selline tunne, nagu oleks äkki sinu ees kõik uksed pärani avatud: mine, tee, ela ja ole. Pole sinu jaoks, poiss, enam käske ega keelde, ei jumalat ega kuradit. Võta oma paun, mis rõõmudest pungile tuubitud, ja astu, oled peremees maailma üle!

«Tead sa, Anne...»

«Jah, Ain...»

Poiss ohkas. «Ei oska ma sulle midagi rääkida. Niikuinii sa ei mõista...»

«Pole vajagi, Ain...» vastas Anne vaikselt. «Pole vaja... Küllap... mõistan.» Ja pigistas ennast veel tugevamini teise käevangu.

Tee keeras metsa äärde. Päevasest palavusest õhetav männik lõhnas vaigu järele. Teiselt poolt, hämarusse uppuvailt lagendikelt tõi meretuul siia heinamaade udusegast jahedust, küüvitsate laulukatkeid ja mereavaruste nähtamatut hõngu. Kusagil kõrgel ja kaugel hakkas aegamööda kumama tähtede kahvatu valgus. Öö oli avanud oma tuhanded silmad.

Jah, öö oli avanud silmad. Vaatas uinuvat merd, vaatas liikumatult magavaid metsi, udulinikuisse mähkunud heinamaid, tukkuvaid külasid... ja jäi rahule. Kord oli majas. Meri magas maa süles, küla põrnitses mõisat eluseadust mööda.

Kuulatas. Mets kasvas, muld kõdunes, vesi sigitas kalu. Jälle eluseadust mööda.

Siis jäi ta pilk pidama kahele teekäijale Nõmmiku küla vahel. Kuulatas. Sõnakest nende suust kuulda pol-

nud... Vaatas: poiss ja tüdruk. Ta vahtis neid tükk aega mõtiskledes, aga targemaks ei saanud. Jah, tont neid teadis, mis nad olid? Nägemist mööda nagu armastajad, aga kuulmise järgi — vaikisid nagu vargad...

Öö ohkas. Inimestega oli üldse raske. Pagan neist ja nende jutust aru sai. Vale oli ju nende välja mõeldud. Too, kes neist issandat kiitis, ei uskunud sellesse üldse; kes kaebas ülekohtu üle — hoidis ise kätt teise taskus, ja kes hakkas riisuma, see laulis silmakirjaks armastusest...

Polnud siis imestadagi, et need, kes tõeliselt armastasid, ei lausunud sest sõnagi...

Noh, olgu — arutas öö. Eks seegi ole — eluseadus.

Need, kelle üle too arutus käis, olid lõpuks koduväravasse jõudnud. Peatusid ja jäid veel viivuks jumalagajätuks teineteise vastu seisma.

Öö oli nii pime, et nad teineteise silma vaatama ei ulatunud. Aga hingeõhk, rahutu ja palav, nagu tuleks ta otse südamest, sidus nad kokku, isegi läbi hämariku.

«Ain...» sosistas tüdruk ja sirutas oma käed poisi kaela ümber.

«Anne!»

Janunevad suud leidsid teineteise.

Too esimene suudlus oli selline, et võttis pea pööritama. Kui Ain uuesti silmad avas, polnud Annet enam ta käte vahel.

Kuidas nad kumbki oma asemele jõudsid, seda nad ei teadnud.

Und ei tulnud laugudele.

Suur, kaunis päev, too, mis tähistas uue elu algust, oli möödas. Aga südames tuikas ta edasi, nagu oleks ta sinna määratud igaveseks jääma.

III

Academia Gustavo-Carolina professor Samuel Auseen sorkis noateraga hommikueinet. Jah, sõda oli sellelegi oma käpa peale pannud. Keedetud munad, külmad lihalõigud ja pasteet eksisteerisid ainult mälestustes. Laual jõilitas mustunud, karvane naeris, vähe isuäratav nagu

tükk hobusesõnnikut, ja mingi kalaroju, mis koosnes ainult luudest, nii et võis arvata, et see on enne nälja kätte kõngenud, kui mõrda jõudis.

«Sic transit gloria mundi...» õhkas professor ja asus näsima järjekordset suutäit, mis kuidagi alla ei tahtnud minna.

Tuim toidupoolis tekitas tusamõtteid... Ega's see kõhutäis üksi, muuga oli veel hullem... Ütles ju too ladinakeelne vanasõnagi, et kui räägib Mars, siis vaikivad muusad. Eks nemadki olid nüüd oma tarkusega nii kaugel. Sõdur istus peremehe pukis — ja eks kombedki kohanesid kogu riigis tema perra. Majesteet vajas seersante, mitte professoreid. Mõõk oli tema õigusteadus, rusikas — filosoofia, lõuatäis lorilaulu — teoloogia. Ja kasarm — too õige ülikool. Too, mida nüüd nime poolest ülikooliks nimetati, polnud muu kui teaduse seek, viimne varjupaik Liivimaal. Jah, nad ju austasid teda suurte pühade puhul moka otsast, kui oli tarvis klaasi tõsta ja karjuda vivat, crescat, floreat! Et elagu ja õitsegu valguse tempel, mis on pandud tuletorniks kõigile rahvastele Sarmaatia lagendikul. Küünlaraha aga tolle templi jaoks ei jätkunud, ei taalrikest küttepuude, ei katuse parandamise jaoks, ei kasimiseks ega koristamiseks.

Professor sülitas luu taldrikusse ja jätkas kala ning murede järamist. Jah, lisaks kõigele sellele oli teaduse pühapaik alandatud vanderite võõrastemajaks. Garnisoniülem toppis siia nekruteid magama, eskadroniülem — hobuseid, kindluse kahurväepealik — tagavarakahureid. Intendant oli laiali tassinud prepareerimiseks määratud piirituse, kindral Levenhaupt riisunud omale velskrid ja välipastorid, raad ihus hammast kõigele ülejäänule. Ruumi oli mõõgakandjaist üleküllastatud linnas ju nii napilt, et isegi ohvitserid tuli pööninguile pista...

Jah, ja eks too pärisülemus, varakantslergi näis neid unustanud olevat. Kolme kuu palk oli saamata. Seersandimundris vandersellid tulid laevalt, taskud hõbedat täis, aga teaduste doktorile toda näpuotsatäit, mis ette nähtud, ei jätkunud...

Professor asus lõpetama. Loksutas tükk aega mõrudat

kohvilaga hammaste vahel ja neelas selle nägu krimpsutades alla. Loll oli ta olnud. Loll, et tuli siia, provintsikolkasse. Ja veel lollim, et jäi. Oleks pidanud juba ammu sihtima Leydeni, Jena või Köningsbergi poole, kuhu paljud teised olid osanud end paigale panna ja nüüd rahuga päevakesi looja karja veeretasid. Ubi bene, ibi patria — ütles roomlane. Ja õieti ütles. Igaühe isamaa on seal, kus hea elada...

Tuli hakata minema. Sankt Nikolaus tagus üheksandat hommikutundi, ja studendid ootasid. Nii palju, kui neid seal ootamas oli...

Professor kohendas luitunud parukat, kruttis hõredaid vurrukarvu pumatiga, võttis kaenla alla Vesaliuse koguka köite, mis narmendas laialilehitsetud arstiteaduse tarkusest, ja läks.

Udune hommik tukkus tänavate kohal. Kahel pool Rüütlit nukrutsesid laokilejäänud fassaadid. Aknaluugid olid visad avanema. Õueväravais solises pesuvesi, teenijarahvas haigutas, ringutas, sügas selga ja vahtis möödasõitvaid taluvankreid, asjatult koormaid uudistades. Söögipoolist veeres napilt ja tänanegi turg ei tõotanud õiget kõhutäit.

Kaupluste ustel konutasid sellid piidapostide najal. Rutata polnud kuhugi. Pood oli sama tühi nagu peremehe tuluteadaanne maksunõunikule. Peotäis näruseid lambanahkrihmu tagaseinas, poomiseks paras nöörikera letinurgal, kopsikujagu tõrva tõrrepõhjas. Kõik, mis parem, istus põranda all, keldris. Seal, kus kaupmehesaks ise toimetas. Soolavakad, jahutündrid, meeanumad... Ostjaist pääses sinna vaid see, kes oskas silma pilgutada, ja kel oli põues punga, mis jaksas toda lagedale tuua, mida süda ihaldas...

Uuele turule oli roninud linna näljane kõht. Vahtis välja ostjate tusaseist pilkudest, ajas inimesi nappide müügilaudade ümber hunnikusse kokku, lükkas neid sabasse, kiskus jälle laiali, kihutas üksteise kallale, ässitas vanduma ja tigetsema...

Jah, hommik näis olevat toonud linna vahele ainult vihaseid nägusid. Välja arvatud too salkkond sõdurimundris söödikuid, kes istusid statthalteri residentsi väravas, röhatasid kroonuleiva raskusest ja urgitsesid

hambaid. Viha näis söötvat kõiki. Alamrahvas vandus kaupmehi kõrgete hindade pärast, need manasid ametnikke kõrgete maksude pärast, ametnikud vahtisid viltu mõõgakandjaile, kes sõja nahka olid pannud... Igaüks otsis süüdlast, kelle pärast püksirihma tuli pingutada...

Professor Auseen riivas seda kõike põgusa pilguga. Noh, inimene ei ela üksi leivast... arutas ta tusaselt ja keeras ümber nurga lossiväljakule, mille tagapõhjal raskelt kõhutas neljanurgeline, määrdunud, kõledalt haigutavate uste ja akendega kivihoone. Kunagine orduloss, siis kasarm, nüüd kuninglik teadusetall, mis kandis akadeemia kõrget nime...

Sissekäigu ees tampis jalgu lõõga seotud ratsahobune. Professor raputas kingalt külgekleepunud sõnniku ja läks kutsumata külalisest mööda aupaklikult, eemale hoides rahutu täku kapjade ulatusest.

Siseõuel kössitasid üksteise najal pensioneeritud kahurid, mis oma tervise kolm aastat tagasi olid Tartu all ära rikkunud ja nüüd olid pandud roostet turjale kasvatama. Kummulikeeratud lafettide ja pommivirnade vahel mängisid lapsed sõda, paugutades üksteist suuga surnuks. Ärritatud kukk vahtis pealt ja kisas kaasa.

Teadus oli surutud õuesoppi. Viltuvajunud ukse tagant haigutas vastu pime eeskoda, külm ja rõske nagu kabel. Raske, luitunuks kulunud tammine trepp kisendas iga jala-aste all. Teise korruse nurgatoas, seminariruumis, kõrge kamina ees soendasid end vaevase koldetule ees härrad kolleegid — professorid Folcher, Matheseos, Schulten ja Quensel.

«Väljas on soojem, kui sees...» lausus Auseen, peale tervituste vahetamist.

«Ära mõtle oma ihu, vaid hinge peale, ütleb issand...» vastas vana Matheseos, kes otsis parajasti piibli vahelt tähendamise sõna, millega alustada eelseisvat hommikupalvust.

«Mina olen matemaatik, härrased...» sõnas Quensel vahele, nokitsedes narmendava käise kallal, «ja kui lubate, mõtlen parem selle saja kahekümne taalri peale, mida mulle tema majesteet, kes kogu ilma olevat põlvili pannud, ei jaksa välja maksta...»

«Pst...» tõstis teoloogiaprofessor Folcher hoiatades näpu. «Juba jälle teie, härra Quensel, hakkate... Ärge unustage, et olete tema majesteedi kuningliku ülikooli õppejõud...»

«Te öelge seda minu söögilauale, kolleega. Tema ei taha seda kuidagi tunnustada...»

Too söögilaud näis teistelgi peas mõlkuvat.

«Teie, Auseen, kui rektori asetäitja peaksite rae poole pöörduma...» tähendas Folcher. «Nad ju lubasid meile riigihinnaga vilja magasini tagavarade arvel... Ja rannarentnike kaudu ka osa kalasaagist... Statthalter ise...»

«Statthalter...» viskas Matheseos käega. «Sel pole muud peas kui sõjavägi...»

«Sõjavägi jah,» noogutas Schulten. «Selle jaoks ohverdatakse kõik, nagu poleks muud tähtsamat enam maa peal olemas.»

«Ega olegi,» toetas Quensel. «Sõdur on tsivilisatsiooni õilsaim produkt ja sõda — kõrgemat liiki filosoofia. Selle abil lahendatakse ka need probleemid, mida mõistus kinni ei võta. Teidki, härrad, tuleks mundrisse toppida, võib-olla, et...»

«Jätke!» urises Matheseos. «Meil pole naljategemiseks isu!»

«Ma ei tee nalja...» suskas sapiselt Quensel. «Ma ainult toetan meie riigitarkust. Leidub ju lolle, kes arutavad, et miks head rootsi verd Saksi ja Moskoovia põldude väetiseks peab kasutama, kui ta muukski kõlbaks.»

«Pst!» segas Folcher vahele. «Teie, Quensel, lõpetate võllas, jumala eest...»

Quensel naeris. «Kui võllas, siis võllas. Tänapäeval on see ainuke õige surm ausa inimese jaoks. Eks Kristuski lõpetas ristisambas, eh!»

«Jätke Kristus rahule!» solvus nüüd Matheseos. «Te olete ainuke meie akadeemias, kes tema sisse ei usu...»

«Tänan meelituse eest, kolleeg...» kummardas Quensel. «On mulle suureks auks...»

Folcherile ajas matemaatiku sapine ülbus kopsu üle maksa. «Teie, Quensel, ei tunnista ei jumalat ega kuningat. Noh, see on teie oma asi, kummardage siis kuradit.

Aga kui olete juba valinud elukutse valgustada noorsugu...»
«Mina kummardan ainult mõistust, kolleeg...» katkestas Quensel.
«See on üks ja sama...» pistis Matheseos vahele. «Jumalast valgustamata mõistus on viljatu. Teaduse iva sa sellest ei leia.»
Matemaatikule tegi teoloogi viha vaid nalja. «Teadus, kolleeg, on vaimuliku talaari alt juba välja roninud ja kõnnib omal jalal. Asjata pakute talle toeks oma pühakirja karkusid.»
«Noh, teie hulkurikepi najal ta kah kaugele ei jõua,» lõikas elatanud vaimulik vastu. «Mida te sealt Leydenist, Rostockist ja Marburgist oma kerjakotti siis õige kokku korjasite? Tükike tühist mehaanikat, teine loodusteadust, peoga jumalateotust pealekauba!»
«Parajasti nii palju, et mõista, kustpoolt valgus paistma hakkab.»
«Valgus tuleb taevast!»
«Ka selles eksite, kullake! Päikeselt!»
«Aga kes lõi päikese? Jumal!»
«Jätke!» segas nüüd Schulten vahele. «Teie, Matheseos virutate igaühele muudkui jumalaga nagu kaikaga. Kas te ei arva, et ta võib selle peale vihastada, et teda kasutatakse ainult inimese alandamiseks. Inimene on ju ise osa jumalast!»
«Sooh, või teie, Schulten, ka...» ajas teoloog karvad turri, märgates, et kõik tema aeda, issanda viinamäele hakkavad ronima, kuhu tema ainukesena kunstkärneriks seatud.
Matemaatika ja teoloogia vaheline vägikaikavedamine katkes, sest kirikuruumis hakkas kärisema orelijoru. Oli aeg minna.
Hommikupalvus oli kohustuslik nagu habemeajamine.
Matheseos ronis altarisse. Täna oli tema kord.
Auseen istus ja libistas silmad üle kokkutulnute. Mõnikümmend mõisniku- ja kaupmehesoost teadusejüngrit aeles pinkidel, ülejäänud studeerisid seal, kus oli nende õige koht — kneipedes, õllepoodides, lõbumajas või ka lihtsalt tänavail. Ja nendegi seas, kes olid ilmunud, ei

puudunud tüüpe, kellest ainult vanasarvik võis rõõmu tunda. Seal oli too studiosus theologiae, Jakob Döpner, kes ei pidanud paljuks Pühavaimu tänava Musta Margareta pärast isa käe alla antud koguduse kassat kergendada... Püha Nikolai kiriku oberpastori ainus võsu Martin Vestphal, kelle kahekümneviieaastases näos istusid viiekümneaastased ärajoodud silmad ning põues saja-aastase pattudega ülekoormatud südametunnistus... Erastvere mõisarentniku auväärt poeg Friedrich Radeloff, kes oli otsustanud kõrist alla loputada selle, mis venelaste eest pagemisel vanamehe kaukasse järele oli jäänud... Sassis, unised, igavusest haigutavad lõustad, mille otsa vaadates söögiisu kadus...

Auseen ohkas. Teda oli pandud siia ametisse pärleid sigade ette viskama. Jah, pärleid... Aga mine tea, kas need pärlidki olid õiged pärlid... Augud olid sel asjal sees, see oli selge, kas või meditsiini osas. See oli õppekavas, aga viimase arsti tõugu mehe oli Levenhaupt siit juba mullu ära tassinud sõjaväge lappima. Noh, keegi seda tohterdamise tarkust ju lugema pidi, õppetool ei saanud tühjaks jääda ja taalrid, mis selle tarbeks tallele pandud, niisama laiali joosta. Nad olid selle eeslita jäänud koorma ladunud tema, Auseeni, õlgadele, nagu kõik muu, mis siin majas ripakile jäi. Ju ta selle eest sai rektori palga. Suur kunst see polnud, see tohterdamise teadus. Raamatud olid olemas. Ja maha lugeda ta oskas. Silmad olid tal head. Praktikumidega oli asi räbalam. Poleks toda Jakobit abiks, jumal teab, kaugele ta selle kõigega oleks jõudnud...

Auseen maadles oma mõtetega palvuse lõpuni ja jätkas seda ka siis veel, kui jalad olid teda kandnud anatoomikumiks ümberkohendatud endisesse linaaita, mis asus siinsamas, lossihoone külje all.

Ait oli külm, kõrge, sünge, niiske ja hämar nagu sügisene mets. Tuulgi puhus lae all, keerutades lendlema tont teab kust sisse pääsenud tuvisid. Auseen ärkas mõtetest, äigas rätikuga üle kukla ja vaatas ringi. Jah, võis alata. Laual lebas resektsiooni jaoks määratud laip, prosektori ülesannete täitja vana Jakob oli platsis ja studendidki seisid laua ümber, trampides külma pärast jalgu.

«Anna meile, patustele, andeks...» ristatas Auseen käed avapalveks ja sirutas pilgu laepalkide poole. «Inimese keha — see on jumala tempel...»

«Tempel» ise, keskealine, luine palgasõdur, piirituse leost välja võetud, meenutas pigem surnuksvaevatud kuradit.

Lihuniku Jakob, elupõline loomalahkaja, oli keeranud käised üles. Sülitades pihku, kahmas seitset sorti riistapuude seast stileti ja tõmbas preparaadil ainsa lõikega kõhukoopa kõrist nabani lõhki nii mis sirises.

Korjus kergitas õhku tubli pahvaka raipelõhna. Härrased ümberringi krimpsutasid nina, aga lihunikul näis nina asemel porgand peas olevat. Ta toppis peod laiba rinnakoopasse ja hakkas sealt kergitama mustunud, läikivaid esemeid, millele ükski teine siin nimesid poleks osanud anda.

«Vot, saksad.... süda...» seletas lihunik. «Ajab verd ringi...»

«Ja-jaa — süda...» noogutas Auseen Vesaliust sorides. «Ladina keeli — cors...»

«Süda...» noogutasid studendid ümberringi. «Cors...»

«Aga see siin...» jätkas Jakob, «söögitoru... Siit läheb läbi kõik, paks ja vedel, mõru ja magus, majad ja mõisad...»

«Ja-jaa...» noogutas Auseen ladinakeelset vastet leidmata, sest raamatu järg oli käest läinud. «Palehigis pead sa oma leiba sööma...»

Studendid ei vastanud midagi. Ainult Radeloff imestas vaikselt, kuidas nii suur mõis, nagu nende oma Erastveres oli olnud, siit läbi mahtus.

Lihunik seletas edasi, Auseen noogutas järele ja teised ümberringi seisid vait.

Kui ta omaga lõpule oli jõudnud, päris äkki Radeloff, kel kunagi küsimustest puudu ei paistnud olevat:

«Aga kus see hing on?»

«Hing!?» Lihunik ajas silmad kimbatuses pärani, oskamata vastata. «Pole oma silmaga näinud...»

«Küllap see kusagil kõri ja kõhu vahepeal on...» arvas keegi. «Iga kord, kui kortlitäie viinakest olen kurgust alla lasknud, hingel hoopis lahedam olla...»

Auseen tõstis käe. «Härrased, jätke diskuteerimine. Hing on kehatu substants. Tema asukohta pole kusagil . . .»

«Lihaliku iseloomuga substants, härra professor,» arvas Radeloff. «Kas pole tõsi? Hing ei saa ju eksisteerida väljaspool keha. Omaette ringi jalutada . . .»

«Õige,» pistis studiosus Beier vahele. «Thomas Hobbeski ütleb, et vaim — on väljamõeldis . . .»

Tol nimel — Hobbes — näis professorile olevat imelik mõju. Ärritus tõi ta pärgamendivärvi näkku tubli annuse verd.

«Härra Beier!» lõikas ta vahele. «Kui te soovite antikristuse jälgedes astuda, olge lahked, uks on teie ees lahti! Võtke oma Hobbes, võtke Spinoza ja Betsebul kaasa, põrgus teile ruumi ei keelata. Aga meid siin — jätke rahule! Mõistate!» Tudeng kohmetas ootamatust peapesust ja jäi vait. Auseen nuuskas nina, vahtis tükk aega taskurätikut ja näis selle seest tubli tüki tarkust juurde saanud olevat, nii et võis juba rahulikult jätkata, näppu viibutades. «Hing, minu sõbrad, on immateriaalne substants, vormitu, kujutu, surematu. Hing — on jumala osadus! Seda ütleb pühakiri, mille ainus täht kaalub rohkem kui kõikide tarkade mõistus . . .»

Ta oli arvanud, et rahutuile studiosustele nüüd aitas, aga need ei mõelnudki lõpetada.

«Härra professor . . . kui on juba jutuks — kas putukatel on kah hing?»

Auseen raputas pead. «Putukas on jumala kätetöö, kulla Radeloff, mil pole midagi ühist inimesega. Inimene sigib, putukas tekib ise. Te teate kõik, kallid sõbrad, et ussid näiteks tekivad liha ja naha jäätmeist, sipelgad — hapnema läinud mullast, kärbsed — toatolmust, täid ja satikad — keha lõhnadest. Putukas pole midagi igavest, aga inimeses — on, kuigi mõlemad on jumala tahtel loodud . . .»

«Jätkem see diskussioon hinge ümber . . .» arvas keegi. «Meid, härra professor, huvitaks praegu rohkem, mille kätte see siin . . .» ta osutas korjusele, «suri.»

Auseen köhatas pihku ja vaatas altkulmu Jakobi poole. See vaene, kõrgelennulisest filosoofiast midagi taipamata, märkas, et arutlus oli jälle jalgadega maa-

pinnale laskunud ja et tema abi teps tarvis oli. Võtnud sisikonnast välja pudeda, verest täisimbunud mao, osatas näpuga sellele.

«Näe, saksad, sellesama kätte ta kooleski...»

«Ja-jaa,» noogutas Auseen. «Raiskuläinud, patune veri. Oleks tulnud välja lasta ja südametunnistust palvetega puhastada. Palve, tõsine palve on parem kui ükski ravim, mida inimese mõistus on välja mõelnud. Ta aitab kõige vastu. Jah, minu noored sõbrad...» asus professor pidulikult lõpetama. «Ei ole suurimat tarkust kui teoloogia. See on teaduste teadus. Ja ei ole paremat õpperaamatut selle tarkuse omandamiseks kui pühakiri. Piibel, see on raamatute raamat. Lugege seda ja ärge väsige mitte! Issand olgu teie kõikidega. Aamen!»

«Aamen...» pomisesid studendid vastuseks, pilku lõpupalveks kivipõranda külge kinnitades. Praktikum oli läbi.

Noh, see on siis seljataga... arutas Auseen mantlit äraminekuks selga ajades. Tuleb veel ära käia raes, nagu otsustatud. Eks siis astugem. Tulu sest vist pole, aga — dixi, et animam salvavi — saab südamegi kergemaks rääkida...

Justiitsbürgermeistri kõrgete võlvidega toas võttis teda vastu eruprofessor Dau ise, kõbus vanamees, kellest üks veerand kuulus Vergiliusele, teine — vanale veinile, kolmas — mälestustele ja neljas — jalutuskäikudele, nii et oleks päris ime olnud, kui kõigest sellest veel rae tarbeks midagi üle oleks jäänud.

«Taevake! Teie, Auseen...» langes bürgermeister külalisele kaela. «Tulete ka mind, kõduhunnikut vaatama! Istuge, kallike, istuge...»

«Kuidas käsi käib, härra professor emeritus?»

Dau laiutas käsi. «Teate ju ise, kullake... Rektor olin, teoreetilise filosoofia ja luulekunsti doktor... Nüüd korjan maksusid ja puhastan linna peldikut. Kujutate ette, Auseen: Vergiliuse oodid ja peldik... Issand, issand...» hädaldas bürgermeister, «mida majesteet ometi mõtles, kui ta mind sellesse ametisse kinnitas...»

Ukse vahelt pistis pea sisse politsei-bürgermeister Samuel Christjan Heno. Reinuvaderi peegelpildiga sar-

nanevast apteekrinäost kilasid pisikesed, kavalad silmad, nagu tahtes öelda, et kõik mis oli, jääb meie vahele, võtke aga rahuga see mürgipudel oma äinma tarbeks...

«Aa... professorihärra ise...» sirutas ta oma kitsa, karvase käe. «Oligi hea, et tulite. Ootasin. Mitte ei tea, mis peale hakata teie lugupeetud studiosustega. Linnavahtide arv peaks vähemalt kahekordne olema, et nende kõigiga toime tulla...»

«Mis siis jälle lahti?» kortsutas Auseen murelikult kulmu.

«Ei midagi erilist, professor...» kehitas politsei-bürgermeister õlgu ja tõi lagedale tubli patsaka ettekandeid. «Vana vein, ainult uutes peekrites... Döpner kiskus kahe seersandiga isand Bürgeri kneipes... Damme on petnud leskproua Frauensteinilt sada taalrit, Neoknapp reostas ära Suure-Gildi sissekäigu... Wissel ja Scharno jätsid Vossbeini juures neitsikeste eest maksmata... Westphal ronis öösel kirikutorni, jõi ja laulis seal halleluujat...»

«Aitab, aitab...» tõstis Auseen punetades käe. «Öelge, armas bürgermeister, mida ma pean peale hakkama? Minu sõna nad kah ei kuule...»

«Kartser teil on?»

«Mis te nüüd, bürgermeister... Meil on ülikool, mitte kasarm.»

Heno kehitas õlgu. «Teistes ülikoolides on. Minu poeg Martin studeerib Leydenis, see kirjutab... Kartser ja kadalipp. Seadige aga sisse. Küll näete, et asi paraneb...»

Auseen raputas pead. «Mõisnikuseisus ja kepid... Seda ei luba seadusedki mitte.»

«Noh, see on majesteedi asi.. Mina soovitaksin tal kõik need härrad studiosused sõjaväkke ohvitserideks värvata. Las kaklevad venelastega, on neist niigi palju tulu...»

Härrad istusid. Dau pakkus sigareid. «Ma tulin õieti...» alustas Auseen, «tolle vilja pärast, mida raad ülikoolile sügisel lubas. Te ju teate, härrad bürgermeistrid, meie olukorda. Teadusejüngrite asi, vaimutoidust meil puudu pole, aga ihutoidusega...» ta laiutas käsi,

«nagu näete... Dorpati päevil olid universiteedil omad mõisad Ingerimaal, aga nüüd pole tal isegi oma õue alles jäetud. Ja mis isiklikku varasse puutub, siis teie, härra Dau, võite kah kinnitada... Omnia mea mecum porto — kõik, mis mul on, seda kannan endaga kaasas. Ei ole mõisat, ei maja, isegi mitte tutvusi kaupmeeste või maa-aadlike juures... Turult praegu söögipoolist saada on lootusetu. Seepärast tahtsin ma kolleegide volitusel pöörduda teie poole, et ehk magasivarude arvel, nagu lubati...»

Henot ei paistnud see kerjamise moodi palve suurt liigutavat. Ta vaatas Dau otsa.

«Kas me siis lubasime midagi?»

«Ja-jaa...» noogutas Dau. «On olemas rae otsus. Aidata võimaluse korral...»

«Võimaluse...» tusatses Heno. «Ma ei näe seda võimalust. Magasiaidas on iga iva loetud. Sõjaväe tarbeks... Ostke kaupmeestelt.»

«Pole ju...» hädaldas Auseen. «Mis on, see läheb altkäe. Teie kui politsei-bürgermeister peaks kontrollima müüki...»

Heno hari hakkas punaseks minema. Mida see õpetatud tobu õige arvas? Et tema, Heno, hakkab politseibürgermeistri aunime ja sandipalga eest kroonu ketikoeraks kaupmehe ukse ees! Kaupmeeskond oli riigi alusmüür, teadlased — ainult tarbetu ilustus. Siin poleks majesteetki hakanud pikalt vaagima... Suur-Gild kaalus rohkem kui kogu too universiteet oma logarditega. Kerjamise loa võis ta neile anda, kui soovivad, rohkem mitte...

«Igaüks müüb seda, mida ta tahab, siis, kui ta soovib ja hinna eest, mida õigeks peab. See on põline kord, professor...» vastas ta rõhutatult.

Auseen tõusis. «Hea küll... Sel juhul pean ma statthalter Strömfeldti poole pöörduma...»

Dau vahtis abitult ühe otsast teise otsa. «Mis te nüüd, Auseen. Härra Heno, kas me tõesti kuidagi ei saaks...?»

Heno kehitas õlgu. «Võin teile ainult soovitada, professor... mitteametlikult ja konfidentsiaalses korras. Pöörduge proua kapten Derfeldti poole...»

«Kapten Derfeldt!» imestas Auseen. «Minu teada pole tal mõisatki...»

«Mõis pole ainuke koht, kust vilja saab, professor,» vastas Heno.

«Ja-jah...» toetas Daugi tagant. «Minge, kallis kolleeg. Võib-olla proua kapten Derfeldt saab teid aidata. Minu kuulmist mööda sealt... Head aega, kolleega. Terviseid teistele. Oh jumal, jah, seda... sõda küll...» Auseen lahkus, õlal patsutused, kõrvus isevärki soovitused.

... Veel sama päeva õhtul kohtas ta Quenselit Riia väravas. Matemaatik oli tagasiteel jalutuskäigult.

«Noh...» päris Quensel, märgates kolleegi näol vihast pakatavat ilmet, «mis siis jälle lahti on?»

«Röövli käes olin, kolleega. Röövli käes...» õhkas Auseen. «Kas te teate, millega tegeleb meie sõjaväe kaptenarmus, ah?»

«Joomisega...» arvas Quensel.

«Marodeerimisega!» kisas Auseen. «Marodeerimisega! Ise ohvitser ja riisub maalt vilja kokku, koormate kaupa. Ja naine sahkerdab sellega linnas. Müüakse altkäe kaupmeestele. Kõik liigub aina altkäe. Ja raad vahib pealt ega mõtlegi vahele segada. Öelge, Quensel, mis see on?! Mis see ometi on, issand jumal!»

Quensel noogutas. «Seda peaks te tõepoolest issandalt jumalalt küsima. Minu teada on see tema poolt sisse seatud kord...»

«Te olete peletis, Quensel...» kahvatas Auseen.

«Ja teie olete naiivne inimene, kuigi professori nahas... Teie arvates sündis ausus maailma sõjaväemundris, mis? Tänage õnne, et sattusite moonamuretseja otsa. Kardab valgust, annab odavamalt. Palju te siis temalt saite?»

«Kakskümmend tündrit, igaltühelt tahab kaheksa rubla...»

«Rubla!?»

«Jah, taalreid ei taheta. Need tuleb veel enne ringi vahetada Dohreni juures. See tahab kah oma protsendikesi... Kust me selle raha võtame, Quensel? Kust?»

«Visake jurisprudents nurka ja hakake hangeldama, Auseen.»

«Teil on hea nalja teha...»

«Mis nalja? Kõht ei naljata. Olen matemaatika professor, aga tegin eile kauba maha. Hakkan lootsimajas instrumente parandama. Kala omast käest...»

«Issand jumal...» ohkas Auseen ega rääkinud enam midagi.

IV

Detsembrikuu hämarduv, pilvine õhtutaevas hakkas poetama üksikuid lumehelbeid. Raagunud mets kahel pool teed vaikis tummalt ja ähvardavalt. Kusagil kaugel ulgus näljane hunt.

Oberstleitnant Johann von Kaulbars ei kuulnud ega näinud midagi. Tundis vaid, et külm ronib jälle kallale. Kehitas end sadulas paremini istuma ja tõmbas sinelikrae üle kõrvade. Kasu sest polnud, ka üle õlgade visatud kasukas ei jaksanud asendada sooja kõhutäit, toda, millest ta oli unistanud juba nädalapäevad, samuti ka und, mis tuletas ennast meelde iga mõnekümne sammu tagant, pannes tema tukastama nagu vana eide. Ta avas viivuks rasked, rähmast kipitavad silmalaud. Vahtmeister ühes maakuulajatega sõitis ees ja tagantpoolt kergitas jääkeltsane metsatee hobukapjade rahustavat krabinat ümbritsevasse vaikusse. Noh, võis veel tukkuda. Kusagile pidi see neetud rada ometi välja viima.

Jah, see polnud esimene penikoorem, mis neid tundmatul teel eksitas. Küllap ta oli kümnes, või viieteistkümnes. Kes neid oli lugenud tollest ööst alates, kui too taandumine Tartumaa piiridelt algas. Või kes neid saigi lugeda, kui pidid maanteelt eemale hoidma nagu hunt, kel kütid kannul. Vene ratsasalkadest kubises terve maa, neid kerkis lagedale igast metsatukast, iga künka tagant. Ära looda, et leiad puhkepaika ainsakski ööks, rääkimata suutäiest... Jah, see oli neetud maa, maha jäetud jumalast ja inimestest. Surm istus siin kuberneritoolil juba viiendat sõja-aastat. Hummuli, Patküla, Sangaste, Karksi... Ei ainustki terveksjäänud mõisahoonet, kirikut, kõrtsi, ei ainust suitsutaretki, kust saaks seljatäie sooja. Ainult varemed, varemed. Vares puu otsas, see näis olevat ainuke hingeline...

Noh, polnud ka imestada. Mustamantlimees koristas oma põldu korralikult. Talvel rookis külasid nälja varal. Kevadel rehitses tõbedega. Suvel ja sügisel niitis mõõga abil. Mis üle jäi, jäi tuleroaks. Põlesid küpsenud põllud, põlesid metsad, rüüstesalkade redelvankreil viidi ära viimsed viljaivad. Järele jäi surnuaed. Ei sellepärast tasunud enam sõdidagi.

Jah, eks Brömsengi oli talle öelnud tol õhtul Sangastes, et lõpetame see tulutu paugutamine ja hakkame parem minema otse Pärnusse välja, sest seal, kus pole leiba, paneb isegi sõjajumal kõrvad pea alla. Las Peeter istub siin kõrbes omadega edasi, kuni kärvab... Jutt jäi muidugi jutuks. Kindral Levenhaupti käsk oli kangem kui ükski arutlus. Venelast tuleb peksta seal, kus ta pihku satub. Ju nad siis olid teda peksnud veel samal õhtul Sangastes, kus Brömseni eskadronist pool alles jäi, ja Patkülas, kus Tartu maakaitseväe pataljon hakiti salkadeks, millest üks enam ei teadnud, kus teine asub...

Mis jäi talle üle muud kui ära tulla? Ta ei saanud ju kahekümne viie traguniga minna kindral Schaumburgi Tartust välja lööma. Selle imeteoga poleks toime tulnud isegi majesteet, kuigi ta kümne tuhandega Poola- ja Saksimaa põlvili oli surunud...

Kaulbars peatas hobuse. «Vahtmeister Sjögren!»

«Kuulen, kõrgeausus!» ilmus kutsutu.

«Öö on käes... Kusagil siin ometi see neetud Abja mõis peab olema... Ratsutage otse läbi metsa suurele teele ja katsuge kindlaks teha. Me ootame!»

Vahtmeister, karvane, kaltsus ja porine, nagu sügiseselt põllult ärakorjatud hernehirmutis, saluteeris loiult ja läks. Kaulbars vaatas teda ohates. Jah, sellised nad nüüd olid, nagu mardisandid. Kel rätik külma kaitseks ümber pea, kel lambanahk turjal, kel surnu jalast kistud saaparäbal koiva otsas. Tema kuningliku majesteedi grenaderid. Ehh, et pärgel seda kõike...

«Kas tohib tuld teha?» küsis keegi ta ümber kogunenud traguneist.

«Karksi õppetunnist on veel vähe, äh?» sisistas Kaulbars. «Valvepostid välja, sinna metsa veerde... Teised — paigal ja vait nagu aiateibad...»

Möödus tumm veerandtund. Tuul oigas puude ladvus. Pimedus nukrutses ümberringi, ajaviiteks lumeräitsakaid silmi poetades. Siis kostis taas porist nätske kabjaplagin. Vahtmeister saabus luurelt tagasi.

«Vana-Kariste, härra oberst! Paljad mõisavaremed ja üks saja-aastane vanamoor... Muid hingelisi pole...»

«Venelasi on nähtud?»

«Tunaeile, härra oberst. Teel Pärnu poole...»

«Noh kurat...» vandus Kaulbars habemesse. «Surm siin või seal. Öömaja peab saama!» Ajas end sadulas sirgu. «Lähme siis!»

Veidi hiljem ronisid nad hobustelt maha. Mingisuguse oja käärus tukkus põlispuude all mustendav varemetekobar. Niikaua kui ratsud kustutasid janu, otsisid mehed asjata ulualust ja söögipoolist. Härrastemajast polnud rohkem alles kui neli seina, mille aknatühemikest tuul sisse lõõtsus. Pooleldi kokku varisenud tall oli lund täis tuisanud, nurgas sõime ees vedelesid mingisugused luukered. Ait, taevale tänu, kuidagi sobis. Osa katust oli terve, teine pool oli vajunud üle müürinurga alla. Selle kallal hakkasid näljast meeletuks muutunud hobused hambaid proovima. Säilinud, kõdunenud salvelauad kõlbasid tulehakatuseks. Ainult süüa polnud tuhkagi. Mehed närisid õlekõrsi ja sülitasid lõkkesse. Mõtted vindusid aeglaselt nagu tuli toores puus.

«Veel aastake, vennad,» lausus keegi, «siis on isegi muld siin maal näljaga nahka pandud. Ja sõjal lõpp...»

«Ei see loe... Sõdid niikaua, kui kuningas käseb.»

«Seitsmest aastast peaks jätkuma...»

«Kui tarvis, kas või seitsesada. Majesteet otsustab, millal küllalt on...»

«Aga mul on tunne, et temal ei saagi kunagi küllalt. Kolm kuningat on ta läbi sõdinud, aga maailmas olla kolmteist tükki veel...»

«Pole sinu mure... Ju see tema asi, kellega ta sõdib. Viriseda siin pole... Majesteet on kangelane ja meiegi peame olema... Kuulsid, mida oberst ütles.»

«Ei noh, ega's ma selle vastu. Sellepärast ma sõdingi, et näidata, et ta kangelane on. Ainult et... noh, võtaks kurat seda kõike!» katkestas toriseja, märgates, et vahtmeister Sjögren oli kohale ilmunud.

Vahtmeister sülitas tusaselt tulle. «Sinusugust armetukest ei võta isegi kurat. Kolm päeva pole nämmu saanud — pirin lahti. Sõjamees ...»

«Ma ei räägi kõhu pärast. Aru peab kah asjal taga olema!»

«Mis — aru?» vihastas vahtmeister. «Ise täi, aga arutab kui kantsler ... Sõduri asi on sõna kuulata. Ülemus teab ise, mis su jaoks on hea, mis halb. Sõnakuulmisega oleme meie, rootslased, suureks saanud ...»

«Suureks ...» ohkas too, kellele epistel oli peale loetud. «Ei tea mille poolest ...» Keeras enda sineli alla ja jäi magama. Jutt soikus. Hämarasse, suitsusesse, tuleleekide punetavast valgusest värelevasse aidaruumi sigis vaikus, mida ikka tihedamalt hakkasid täitma surmani väsinud meeste norsked. Ülevalt, katusesarikate alt lõõtsus tuul sisse üksikuid lumehelbeid. Väljas, teisel pool seinu astus valvur, köhis ja sülitas. Ja öö — eks seegi astus, kuigi polnud kella, mis ta tunde oleks mõõtnud.

Vana-Kariste mõisavaremed ei suutnud küll anda õiget ulualust, aga sellegi peale vaatamata näis neil küllalt hea nimi olevat ringihulkuvate sõjasalkade seas. Sest viivu hiljem kostis teelt taas kabjaplaginat.

Oberst oli esimene, kes virgus. «Mis seal lahti on!» käratas ta valvurile. «Magate nagu notid seni, kui venelane selga kargab!»

Oli kuulda hüüdeid, hobuste norskamist ja viivu hiljem tekkis tulevalgusesse valvuri külmast siniseks tõmbunud nägu. «Meie omad, härra oberst! Moonavankritega!»

«Moonavankritega ...» ajas oberst enese istuli. «Vat kus alles kingitus paastuaja peale ...» Teised ümberringi olid samuti värskete uudiste ja kõhutäie ootel erksaks muutunud. Ometi oldi jõutud maile, kus rootsi mõõgal oli mõõtu ja söögikotil — kaalu.

Sisse astus lumiseid mantlihõlmu raputades noorevõitu ohvitser, kelle roosatav nägu andis tunnistust heast söögilauast ja mugavast tagalaelust.

«Kapitaneus Derfeldt, härra oberst,» saluteeris tulija. «Pärnu garnisonist ülesandega — vilja rekvireerida.»

Kaulbars tunnistas tulijat tusaselt. Oli lootnud näha kaadriohvitseri. Sõjahunti, kellega võib seljad kokku

lüüa ülbeks läinud vaenlase tagasitõrjumiseks. Aga too seal näis olevat mingi mammapoeg, intendandist tagalarott ohvitseri mundris.

Märkamata teise väljasirutatud kätt, urises oberst rahulolematult: «Või rekvireerija... Ma pean käputäiega kaitsma poolt Liivimaad, aga Pärnus kasutatakse ohvitsere küla salvede puhastamiseks. Äh?»

«See on statthalter Strömfeldti korraldus!» vastas kapitaneus.

«Statthalter...» tigetses Kaulbars. «See on kah istumisest ogaraks läinud... Söödavat teil midagi on?» päris ta veidi leebemalt.

«Küllap jätkub!» osutas kapitaneus teenistusvalmilt.

Tubli kamakas suitsuliha ja pudel viina klaaris vahekorra paremini, kui seda oleks suutnud teha tunde kestev jutt. Kaulbars võttis sellise käraka, et kõrvus kohisema hakkas. Kui ta pool tundi hiljem kuuendat korda pudeli pärast kummutamist kapitaneusele tagasi andis, luksus ta rahulolevalt.

«Skool, Derfeldt! Kas sa polnud varemalt kaardiväes, äh?»

«Olin Västmanlandi rügemendis, härra oberst!»

«Wästmanlandi? H... ukk!! Seal olid kõik — mammapojad... Noh, god natt...» Ja magaski juba.

Said mehedki kõhusoppi midagi. Vahtmeister Sjögren, pühkinud näpud sinelihõlma külge puhtaks, röhatas, pani käed kõhule ja jäi poolsuletud silmil takseerima kõrvallebava vooriseersandi viinaplaskut, millest kostituseks saadud lonks alles naba ümber keerles.

«Hea ots sul, sindril. Istu pukis ja muudkui mäletse. Intendant annab koorma magasiaita, teise kaupmehele, ega's abimehi ilma jäeta, lonks ja lobi prii...»

Teine kehitas end ebamugavalt. «Või veel... Tunaeile panime kaks meest omadest magama. Maamees oskab nüüd kah püssiga ümber käia.»

«Noh, tead vähemalt, mille eest peksa saad. Kõhutäie pärast. Aga meie? Kolm nädalat olen mõelnud, kes ma õieti olen — tragun või jahiloom. Peale küünte pole meile ju midagi jäänud. Hobused läksid katlasse, viimne püssirohupeotäis rohitsemiseks, kahurid oleme unustanud ei tea mis ajast saadik... Mõõkadega murd-

sime läbi, mõõkadega. Mis on mõõk kasakapiigi vastu... Sada oli meid. Järele jäi tosin... Ja nad ütlevad, et issand jumal on taevas olemas. Miks ta ei pane meid — mees mehe vastu?! Ma olen valmis kas või selle Vene Peetri enesega... Püsti, pikali, ratsa — kuidas tahab. Ei karda neid lõustu. Aga nii nagu praegu... See pole sõda, see on tapmine... On sul veel lonks...»

Seersant sirutas sõjahundile plasku.

«Eeh... terviseks... Ja nende mälestuseks, kes jäid...» ohkas Sjögren. «Rootsi sõjamees on surnud. Kes äratab ta üles? Nad ütlevad, et ainult kuningas suudaks seda teha. Kuningas. Et tema on kõik lahingud võitnud. Ma olen seitse aastat sõdinud, päev päeva kõrval, ja tean, mis ma sulle ütlen. Lollus on rääkida võidetud lahingust. Lahingus on kaks kaotajat, too, kes vähem kaotas, arvab, et ta võitis. Võid seitse aastat võita ja lõpuks oledki viimse meheni jõudnud. Nagu meie, vennas... Jah, lahingut võita ta oskab, see kahekümne viie aastane kindral, seda ta oskab. Aga sõda võita — vat seda enam ei oska... Üksi kindrali tarkusega, vennas, me sest sõjast jagu ei saa...»

Võtnud veel lonksu, sirutas vahtmeister tühja plasku tagasi. «Ülemuse asi on arutada, las tema vaevab pead, miks me nii kaugele oleme jõudnud... Meiesugusel on kerge — pead oskama vaid surra. Ja selleks olen ma valmis, pärgel võtaks, sest ajast saadik, kui vana Gröndahl armulauakarikast meile portsud kätte jagas. Peetrus seisab juba valvel, inglid laulavad halleluujat, tule... Ainult kaunist Dalärnast on kahju. Pruut jäi mul sinna, sada aastat tagasi. Valge kaelaga nagu luik. Temal on räbalam. Käi kiriku vahet, vesista silmi, oota vanaeidepõlve. Eh Sigrid, Sigrid...»

Mehed uinusid, pikast rännust valutavaid konte keerates. Raske, rammestav uni langes neile peale. Täis kõht tahtis täit magamist, kuid idataevas lõi juba hahetama ja vaevane aovalgus hakkas roomama mööda talvist maastikku...

Kuuendat päeva taovad hädakellad kirikute tornides. Kuuendat ööd. Ümberpiiratud linn leegitseb, kergitades raskeid suitsupilvi lämbe, pimeda taevavõlvi poole. Pom-

mid tulevad unnates ja sädemeid pildudes, raksatavad majadesse, hammustavad torne, kergitavad tänavailt kivi- ja mullasambaid, jooksutavad hirmust hullunud inimesi edasi ja tagasi, paiskavad neid pikali ja rebivad tükkideks. Maa kõmiseb ümberringi sadade müüsrite haugatusest. Too kõmin tuleb pimedast ööst nagu raske laine ja vajub linna kohal kokku kõuena. Tormitsev, pekslev tuli sööb kõike, mis ette

jääb: rauda ja mulda, puid ja kive, inimesi ja loomi. Järab tükk-tükilt linna kindlustusi, hammustab üha kasinamaks kaitsjate julguse.

Peavärav on minema pühitud kogupaukude raskeist löökidest. Puruks on murenenud müür, tolmuks tuisanud kurtiin, laiali pekstud bastionid. Öö vahib väljast sisse kaitsetuks jäänud linna. Kahel pool sissepääsu, põiktänavate varjus, seisavad rootsi kompaniid tormijooksu ootel. Leekide lõõmas sädelevad bajonettide read, kumab kürasside vask, punetavad meeste suitsust ja higist määrdunud näod, hõõguvad ärritusest silmad ja vaikivad kokkupigistatud suud. Lipud on laskunud ette. Kõik on valmis . . .

Juba kolmas tund kestab venelaste turmtuli, silmapilgukski vaikimata.

Kolmas tund. Ja kui see siis äkki lõpeb nagu noaga lõigatult, tunnevad nad kõik, kuidas veri nende soontes järsult tuikama lööb.

See, mis nüüd tuleb, otsustab Tartu saatuse.

Tema, oberst, heidab veel kord pilgu üle õla. Majori nägu ta kõrval on valge ja liikumatu nagu kipsmask, ainult põselihased värelevad kokkupigistatud lõualuudel. Mehed söövad teda silmadega, oodates käsklust.

Märguanne tuleb.

Ta rebib tupest mõõga. «Maailma algusest peale on rootslane venelast peksnud!» karjub ta. «Peksab ka täna! Majesteedi nimel — edasi!»

«Hurraa!» ragiseb vastuseks tuhandest suust ta selja taga.

Rünnakulaine viib nad üle varemete ja tuha linnast välja sellise hooga, et ta ei tunnegi jalgu enda all. Issand ja jumal olgu nüüd sellele armuline, kes ette jääb! Rootsi teras on tugev, aga süda veel tugevam...

Ent siis lööb ta ees äkki kõik kirendama. Pimedusest viskub neile vastu mingi määratu laine. Sel pole nägu ega kuju. Ei karreesid, ei kolonne, ei ahelikku, ei käske, ei komandohüüdeid. Ainult punaste vaskkotkaste ja tääkide õõtsuv meri, ainult mingisugune vaikiv käsk, mis elab vastase silmades. Tuhandetes silmades.

Pataljonid lähevad raginal kokku. Viis tuhat meest on väravate all rinnutsi koos, nii tihedalt, et surnutel pole kohta maha vajumiseks. Pole ruumi isegi mõõga tõstmiseks. Pole mõtet käsutamiseks. Siin loeb ainult jõud.

Jah, ainult jõud. Ja ta tunneb, kuidas too jõud ta maast kergitab ja vastu müüri paiskab, peaaegu lömastab.

Ei ole pidamist — ütleb ta mõistus samal hetkel. Ei ole! Selle vastu ei saa. Vaenlasi on kaks korda rohkem.

Aga süda vahutab vihast. «Minu järel!» möirgab ta. «Hurraa!» Need, kes kuulevad, püüavad higist nõretades ennast kokku surutud inimhunnikust valla rebida. Ta märkab kohe, et sest suurt kasu ei ole. Obersti mõõk ei kaalu ses möllus enam kui grenaderi tääk. Esimene venelane, kelle otsa ta satub, virutab ta püssipäraga pikali ja meelemärkus ongi läinud. Ei ole tast enne tõusjat, kui võitlusemöll on valgunud linnamüüride varju. Sealt kerkib tuli, suits, prahvatuste kaja. Kes on peale, kes alla jäänud? Laibad ümberringi vaikivad. On tegu ellujäänud kaaslaste leidmisega...

Nad ärplevad vaenlase järelsalkadega veel tükk aega. Ja neil on parajasti nii palju aru, et jalga lasta. Tartu ei vaja neid enam. Aga nemad vajavad vabadust.

Ja ta tõttab, et hing rinnus kinni.

Tee on lõputu. Selle kohal lõõmab päike, keerleb tolm; siis kahiseb sügisene, nukker sadu; siis märatseb talvetorm lumes ja tuisus. Ta astub ja astub, jalad põlvist tuimad nagu äraaetud hobusel, astub niikaua, kuni tunneb ennast otse mullapõue vajuvat. Maa hoiab tast kinni nagu küüntega, nähtamatu haud avaneb ta ees. Jah, määratu haud. Ja selle põhjast, halla ja udu varjust kerkib laipade virn, kõrge nagu mägi. Tragunid, grenaderid, füsiljeed, ratsaväelased... Kompaniid, pataljonid, segamini paisatuna üksteise otsa... Verest nõretavad lipud... Purustatud kahurid... Lõhkikistud hobused... Tardunud silmad, vahakarva näod, krampikiskunud lõualuud...

«Valvel!» möirgab keegi. «Elagu kuningas!»

Surm ise on vist selle käsu andnud. Sest viivu hiljem on nad kõik taas rivis. Tuhanded laibad. Tuul lehvitab räbaldunud standarte, tühjaksjooksnud silmakoobastega kapitaneus istub liikumatult peatu kimli seljas; luukeredeks muutunud trabandid seisavad sirgelt nagu tikud, isegi jalutu trummer on enese veristele põlvenukkidele püsti ajanud. Jäine vaikus ripub kogu surnud armee kohal. Ei vähematki liikumist. Ja ometi kisendab see vaikus, kisendab läbilõikavalt, kuigi aeg näib helid ära tarretanud olevat. Too on hirmus kisa, sõnatu süüdistus, mida kõrv ei kuule, mis aga südamesse ulatub nagu nuga. Miks? Mille nimel? Vastake, kes vastata oskab! Vastake elavad, sest meie suud on suletud!

«Ääh...» oigab ta. Ja tunneb, et keegi teda õlast raputab.

«Oberst, aeg on tõusta!...»

...Kaulbars avas silmad. Derfeldt seisis ta ees.

«Hea küll...» lausus Kaulbars roidunult ja andis märku, et teda rahule jäetaks. Tõusis üles, vaevatuna nagu peksupingilt tulnu, ja hakkas ennast korda seadma.

Seda und oli ta näinud vist küll pooltosin kordi. Näeb edaspidigi, niikaua, kuni sureb, ja vist peale surmagi veel hauapõhjas. Nii kõvasti oli too nägemus ta mälusse juurdunud. Kolm aastat oli nüüd sest möödas, mil too hirmus öö aset leidis. Tuhat päeva oli aeg talle lisaks andnud, aga kinni katta ta nendega seda ei jõudnud. Jah, Tartu — too istus nagu nuga rinnus. Valu tegi. Ja

ega sellest vist saanudki enne lahti, kui oli tagasi võetud. Millal too aeg tuli? Jah, millal? . . .

Derfeldt ilmus uuesti, küsiv pilk kortsus kulmu all. «Peaks vist Laatre kaudu ringi minema . . . On vaiksem ja kindlam. Sillad ja purdedki korras . . .»

Kaulbars noogutas tujutult. Mingu, kus tahes, peaasi, et Pärnusse jõuab . . .

Vankrid põikasidki veidi hiljem kõrvalteele, tragunid ratsutasid järel. Oberst koos kapitaneuse ja vahtmeister Sjögreniga tulid kõige lõpus.

«Kuidas teil seal Pärnus kah . . .» algas oberst juttu. «Süüa on?»

Derfeldt kehitas õlgu. «Mida täägi varal võtad, seda on. Magasiait on tühi.»

«Aga maksuvili?»

«Toda pole ammu enam . . .»

«Tuleb mõisarentnikke kõvemini pigistada . . .»

«Pole ju mõisaidki enam. Sõda on pooled põletanud. Ülejäänutes tühi maja. Mõisnikud istuvad linnas, paos.»

«Maal siis polegi enam peremeest?»

Derfeldt viskas käega. «Mats on nüüd ise peremees. Ja tema käest ära sa paljut pärima mine. Hoiavad külakaupa kokku, kui nõudma lähed, on pahandus lahti . . . Isegi mõisate viljasalved tassivad laiali. Siinsamas Pornuses toodi pärast mõisa mahapõlemist ümbruskonna maksuvili kirikusse kokku . . . Piirasid ühel ööl ümber, lõhkusid ukse maha . . . Viidi nii lagedaks, et isegi kirikuhõbe läks. Pärast sai talusid kaudu taga otsitud ja kohut peetud, aga mis sest enam . . .»

«Te siis peate sõda talupoegadega . . .»

«Ju see me saatus on, härra oberst. Sõdida kõikjal ja kõikidega . . .»

«Venelasi pole nähtud?»

«Linna all veel mitte, aga pikalt sedagi . . .»

Mõlemad vaikisid tükk aega, uurides nukrat, vaevase lumega kaetud maastikku.

«Kurat sest aru saab . . .» jätkas viimaks Derfeldt. «Seda Vene Peetrit ja kogu ta armeed. Loomakari kokku aetud . . . Igasuguseid karvaseid ja pilusilmalisi lõustu . . . Püssigi ei oska palge panna, aga peale kipuvad jääma . . .»

Oberst vaatas kaaslast altkulmu. «Olete ise nendega kunagi jõudu proovinud?»
«Ei,» tunnistas kapitaneus piinlikkust tundes. «Sõja algusest saadik olin kreisifoogti, nüüd aga statthalteri käsunduses... Aga major Wohlfeldt rääkis... Oli Erastvere all olnud...»
«Erastvere all olid teised ajad...» lausus Kaulbars. «Mina olin Erastvere lahingus, kapitaneus. Ja õigust on teie jutus ainult nii palju, et kalmõki ja tatari ratsapolkudel polnud füsiilpüsse. Olid vaid ammud, piigid ja mõõgad... Eks meiegi selle peale lootsime... kui nad tormijooksu alustasid. Esimese kogupauguga jäid neil pooled sadulad tühjaks. Mõistate, kapitaneus, aina kaltsud lendasid. Pole maailmas rügementi, kes sellise tule oleks välja kannatanud, meie omad kaasa arvatud. Isegi mina oleksin andnud taganemise käsu. Aga nemad tormasid edasi. Edasi, silmad pärani, hambad irevil. Ptüi! Ja peale selle ei päästnud meid enam ei karree ega põgenemine. Viis tuhat meest jäi maha. Neil lõustadel, nagu te neid nimetate, on südamed kivist. Surma nad ei karda.»
«Oleks tulnud tranšeed kaevata. Välikindlustused...»
«Mis tranšeed!» ägestus oberst. «Tartus olid meil korras bastionid, glassiid, kurtiinid, retranšmendid — kõik, mis fortifikatsioon ette näeb. Puruks lasti. Juba tuhat seitsmesaja neljandal olid neil müüsrid kahepuudaste laengutega. Aga nüüd...» oberst viskas käega. «Nende füsiilpüss on tosin aastat meie omast noorem. Võtab sada sammu kaugemale. Asjata loodate, kapitaneus, sõjariistade peale. Manööverdamine, see on ainuke, millega me neid veel lüüa võime. Ja see on kunst, mida meil oskavad ainult lahinguohvitserid. Moonavankrite sabas seda õppida ei saa...»
Derfeldt neelas kibeda obaduse hapu näoga alla. «Statthalter loodab, et kindral Levenhaupt annab meile Riia alt väliväegesid juurde...»
«Pole tal sealt anda midagi, venelane on igal pool arvu poolest ülekaalus. Ja õige sõdur loodab oma käe peale. Teil, härrad, tuleb ennast Pärnus liigutama hakata. Aitab leivakorjamisest. Kindralmajor Schlippenbach tegi juba ettekande Riiga. Kolme kuu jooksul

panete püsside alla kõik, kes Pärnu- ja Viljandimaal pükse kannavad... Neli tuhat hobust kindlustustööle Võrtsjärve—Emajõe liinile... Poole aasta moon... See on kõik. Ülejäänu eest hoolitsen ma ise. Ärge kartke, küll ma teid juba sõdima õpetan...»

Derfeldt piilus altkulmu elatanud oberstit. See oli... jaburaks läinud, selge... Suurest peksasaamisest jaburaks. Neli tuhat hobust... Ja mida ta endast üldse arvas... Komandeeriva kindrali või?

Noh, tühi temaga, parem oli vait olla. Kui Schlippenbach selle kõige taga seisis, siis polnud nalja. Statthalteri peale nende hammas ei hakanud ja eks temalgi, Derfeldtil, jäi seljatagune alles, aga küllap mõnelgi mehel tuli lihapott vahetada sõdurikatlakese vastu. Ja söödamaagi jäi lagedamaks...

Derfeldt ohkas ja kannustas hobust.

Oberst vaatas talle järele ja viipas vahtmeister Sjögreni lähemale.

«Mida käsite?» vedas see enese sirgu.

«Sa, Klaus... vaata seda kehkadiveid, kes seal ratsutab... Mõistad sa, vennas, miks meil pole leiba kõhus, särki seljas, püssirohtu sarvedes. Täna hommikul hakkasin alles taipama... Nende nahka ongi kõik me võidud läinud...»

Vahtmeister silmitses kapitaneus Derfeldti ja vaikis.

«Mäletad sa Pikka Jörni, Klaus?»

«Miks ma ei peaks mäletama, härra oberst.»

«Seesuguseid mehi oleks tarvis... Ühestainsast rügemendist aitaks...»

Vahtmeister mõtles tükk aega. «Jörni taolisi ei sünnigi enam, härra oberst. Ajad on teised. Ta ju ise kiitles, et pole tulnud emaihust, vaid kahuritorust.»

«Ta ei kiidelnud, Klaus. Ta oligi terasest... Silm läks tal ju Narva all. Ütles, pole viga, seda kergem magama heita, pool tööd vähem... Hummulis, mäletan, tuleb Jörn peale taplust nagu elav laip — verine, mudane, parem käsi küünarnukini maha raiutud... Velskergi aietas — seda häda! Mis kuradi häda — urises Jörn. Häda on siis, kui pea otsast läinud, ei saa enam suitsu tõmmata...»

«Õigus, härra oberst! Ja sellesama ühe käega ... Sangaste all ... Noh, mis sest enam rääkida ...»

«Jah, rahu ta põrmule ... Silm, käsi, süda ... Jõrni on terve maa täis. Sellepärast ma seda neile karvastele kuraditele ei annagi. Ei anna, mõistad! Ka siis, kui ainult lage kõrb siia järele jääks!»

Vahtmeister noogutas tummalt, kasukanäru endale ümber kohendades. Hobused hirnatasid, kahmates teeveersete mändide küljest võrseid ...

V

Gustav-Adolf Strömfeldt, statthalter, vahtis tusatujus läbi akna välja. Määrdunud kivikatused kergitasid õhtuse taeva poole suitsust tossavaid korstnaid, mingi raagus puu sirutas müüri varjust tuules vabisevaid oksi ja õue nurgas ulgus näljane koer.

Armetu oli see linnake Dorpatiga võrreldes. Lõhnas kalade, suitsu ja kitsesõnniku järele. Armetud olid majad, veel armetumad inimesed. Kari paksuks õginud kaupmehi, agulitäis alamrahvast, näpuotsaga aadlikest renegaate seas. Sõja jalust kokkujooksnud inimesed, tulijad ja minejad, hädaldajad ja nahahoidjad. Peavarjuta hulgused ohvitseride, mõisnike, ametnike rüüs, kel polnud muud sihti, kui kahmata veel, kust võtta saab ja siis jalga lasta.

Noh, eks tema ise oli ka üks nende seast, kuigi rändas esialgu veel ringi kuningavapiga märgitud tõllas, omas residentsi kaardiväekompaniiga ja käsutas kahte maakonda, neid, mida tigetsev saatus ja minemalennanud sõjaõnn oli Rootsi kroonile siin mail alles jätnud. Vilets oli see pärandus ega teinud enam isu selle otsas istudagi. Aga käsk oli käsk, see ei küsinud su nõusolekut. Sellepoolest polnud ka kõrgemat sorti kroonuametniku ja ketikoera vahel suurt vahet. Istusid, ohelik kaelas ja ootasid, millise õuevärava ette isand sind valvama seab. Haukumise ja hammustamise õigus sul oli, äramineku õigust mitte.

Tõtt öeldes oli see äramineku isu tal tekkinud ju alles pärast siia kolimist, kolm aastat tagasi, kui Tartu

residents oli tulnud maha jätta. Nad oleks pidanud ta juba siis Stokholmi tagasi kutsuma. Pärnu- ja Viljandimaa polnud ei kubermanguosa ega kreis. See oli sõja tallermaa. Siia polnud vaja statthalterit, vaid komandeerivat kindralit. Sõnade ja korralduste aeg oli läbi, järg oli mõõga käes. Ja tema, Strömfeldt, tundis seda riistapuud ainult paraadkortiku järgi, mis puusal rippus ning hädakorral hanesule teritamiseks kõlbas.

Jah, mõõgaga tegelemine polnud tema amet. Ta oli siia, Liivimaale tulnud omal ajal ju hoopis teisel eesmärgil. Millisel, seda ei mäletanud ta täpsemalt nüüd enam isegi, sest aastad polnud ta peakupli puhtaks pühkinud mitte üksi juustest, vaid ka ülearustest illusioonidest. Aga seda mäletas ta veel nüüdki üsna selgesti, et napi vara seas, mida ta Stokholmist siis kaasa oli toonud, ei puudunud filosoof Thomas Hobbesi kuulus raamat «Leviathan». Too, mida ta pikad õhtud oli sorinud, küll eest, küll tagant, kuni see pähe ja südamessegi jäi usutunnistusena selle kohta, et inimene on inimesele hundiks ja et neid isegi issand jumal pole suuteline ühe mütsi all hoidma. Ja et sellega võib toime tulla ainult valgustatud mõistusega monarh, kel on selge silm ja kõva käsi. Selliseks käeks oli tahtnud tema, Strömfeldt, ka oma kuningliku majesteedi jaoks olla. Meheks, kes paneb ühe laua taha istuma saksad ja sandid, ülemad ja alamad, sakslased ja eestlased, mõisnikud ja matsid. Rahulikult maitsma elumõnusid, üksteise õla peale patsutama ja hüüdma hosianna Rootsi kuninga ülijumalikule tarkusele. Meheks, kelle tõlla ette lapsed lilli loobivad, kelle pärast naised tänupisaraid valavad ja mehed pead paljastavad, kelle auks kirikutes kellasid helistatakse ja tänupalveid peetakse . . .

Pool aastat hiljem oli ta selle jabura raamatu koldesse visanud ja oma unelmad sinnasamasse. Nelja seina vahel kopitav tudeeritud tark võis ju oma lõbuks maailma ümber teha paberi peal. Hoopis iseasi oli — elu ümber teha. Selle seadused olid kõvemad kui ühegi kuninga käsud. See, kuhu ta majesteedi armust oli sattunud, polnud paradiisi eeskoda, vaid pärapõrgu ise. Röövlikoobas. Põlvede päevi oldi selles provintsis vaeva nähtud, et elamist emamaa mustri järgi sisse seada,

aga asjata. Baltimaade parunit ei suutnud ära pühkida ükski uuendus. Tema peale ei hakanud ka kangem ordonnants. Ta oli igavene nagu umbrohi ja tabamatu nagu mineviku viirastus. Ta poetus kõikjale: mõisahäärbereisse, kirikuisse, kaubakontoreisse, võimuasutustesse... Tõmbas selga ohvitseri, pastori, mõisarentniku, kroonuametniku ausa rüü, vedas ette veel ausama näo... Kohanes värske kesta varjul nagu rästik ega mõelnudki muuta elulaadi, mis sajandite vältel oli kujunenud ta loomuse lahutamatuks osaks. Maa sai omale ette tema kiskjanäo, rootsi kuningliku lipu kiuste. Sai sellepärast, et too saksa mürk nakatas isegi rootsi puhta vere... Jah, maa põdes nagu salatõvest vaevatu. Tarvitses talle vaid otsa vaadata. Mõisnik kägistas adrameest nii, et sel viimne piuks oli välja minemas, kaupmees riisus, keda kätte sai, ja ametnik õmbles kuuele neli taskut taha, et oleks kohti, kuhu altkäemaksu pista.

See kohutav vastuolu paberile pandud korra ja tõelisuse vahel oli ta algul oimetuks löönud; ja siis ta noore, tulise südame sellise vihaga täitnud, et ta oli valmis kogu sellele neetud balti-saksa tõule sõda kuulutama kuni otsustava lõpuni, et tast mälestust kah järele ei jää. Aga ta oli ennast üle hinnanud ja hiljem muidugi üksi jäänud nagu oinas kivimüüri ees. Oli oma sarvedega tagunud, kuni need peast ära tulid, ja saanud kõrgemalt poolt õppetunni, mida andis mäletada. Tulundusasehalduri asi polevat provintsis kodusõda organiseerida. Et tegele sellega, mis su asi: vaata, et riik kätte saab, mis vaja; kui oled ametnik, siis pea erapooletust ja oska sõber olla kõigiga. Et hundid oleks söönud ja lambad terved...

Ta oli nüüd enam kui kümme aastat selle maa rahvast karjatanud antud käsu perra: et hundid oleks söönud ja lambad terved. Katsunud õrnalt näpuga hoiatada, kui püha-jüri kutsikas liiga metsikuks läks ja utt lausa hinge kippus heitma. Oli laveerinud mõisa ja küla vahel nii, et selgroog keerdus nagu punnivinn. Oli kasvatanud endale kaks pead otsa ja kaks suud kah, et saaks korraga kaht juttu ajada. Ja oli lõpuks ära teeninud ka ülemuste rahulolu. Tast oli saanud täisvereline ja õige

rootsi riigi ametnik. See, kes kirjutas ühe käega kubernerile ettekandeid, et maksud on ülemäära rasked, ja teisega teatas kõrgeaulisele majesteedile, et ta on andnud fiskaalidele range korralduse, et viimne kui iva olgu viljamagasini salves. See, kes nuttis koos talumeestega oma laua taga, et elu on tõesti hull ja parunid teevad liiga, ja kes vangutas kaastundlikult pead, kui mõisarentnikust vonn tuli kaebama, et mats sõna kuulda ei taha.

Jah, kümneks aastaks oli sellest valitsemistarkusest aidanud, aga nüüd näis lõpp peale tulnud olevat. Seeme, mis ta oli külvanud, ei kandnud vilja. Hundid olid ikkagi näljas ja lambad poolsurnud. Rootslasest, sakslasest ja eestlasest ei saanud ühe laua taga istujat. Eestlane pidas sakslast ülearuseks, sakslane rootslast ja nii too seisuste ja rahvaste sõprus ja ohvrivalmidus, mida oldi arvatud raskete päevade tarbeks tagavaraks soetatud olevat, oligi jäänud tühipaljaks unistuseks, mida passis serveerida publikatsioonides ja pajatada kantslites — tühipaljaks jutujätkuks. Jõukatsumine välisvaenlasega tõi lagedale teise tõe: nad olid üksi, üksi, ilma küla abita ja mõisa toetuseta. Seda teed pidi igaüks käima, kes siin mail hakkas oma maja ehitama sakslase ja eestlase, aadli ja talupoegkonna, mõisa ja küla lepitamise peale. Tuli ja vesi sobisid paremini kokku kui need kaks . . .

Otsuse päevi polnud palju järele jäänud selle üle, kelle jalg siin maal astuma jääb, vene või rootsi oma. Raske aasta seisis ees, veel raskemad astusid kannul. Tuli minna seda teed, mis viis rappa . . . Tagasipööramiseks polnud enam võimalust. Noh, tema, Strömfeldti süda, oli selle poolest puhas. Ta oli neid hoiatanud, nii Riias kui Stokholmis, siis kui selleks õige aeg oli. Nad olid käskinud tal suu pidada. Eks ta nüüd pidaski. Tema poolest võis see kõik, mis siin tehti, kuradile minna. Ta oli esitanud ettekande, et leiab end praeguses seisukorras siin ülearuse olevat. Oli saanud vastuse — istu! Eks ta siis istuski. Andis allkirju, kuhu paluti. Haigutas, kui oberstid ta kabinetis omavahel kisklesid. Sõimas vanast harjumusest moonamuretsejaid, kui need tühjade kätega tagasi tulid. Esitas kaebusi kubernerile,

neid ise läbi lugemata. Ja arutas, kas tal on veel hinge sees või on aeg selle asemel sinna kaevanud tühja kaevu, sest vahest kippus küll selline tunne südame põhja, eriti siis, kui töökabinetis juhtus olema palju rahvast, igaüks oma murede ja sekeldamistega. Jah, siis ta oli end tundnud teiste seltsis peaaegu laibana, kes ainult tooli seljatoe najal püsti püsib.

Nad pidasid teda siiski energiliseks inimeseks. Vist tolle järgi otsustades, mida ta Tartus oli olnud. Ja vist selle tõttu, et ta jutu juurde harjumuse kohaselt tihti pead noogutas ja südametäiega kergesti käratsema kippus. Oi-jah! Kui nad vaid teda veidi seestpoolt oleks vaatama ulatanud, kuidas ta kõigest sellest tüdinenud oli! Ja kui suure rõõmuga ta siit minema oleks kõmpinud!

Keegi koputas uksele ja statthalter ärkas sügavaist mõtteist.

Ilmus Krummstich, käsundusametnik.

«Oberst Kaulbars palub vastuvõttu!»

«Kaulbars?» kergitas statthalter kulmusid. «Laske tulla...»

Hetk hiljem seisis ukselävel elatanud, halli lakaga sõjamees. Pesemata, räpane ja habetunud, pea sidemes.

«Teie... oberst!» sirutas statthalter käe. «Kuulsin jah — et olete pärale jõudnud. Pole me teineteist terve igaviku enam näinud...»

«Üle kahe aasta, isand statthalter...»

«Ja-jah. Aeg läheb... Olemegi siis... jälle koos... Ainult, et — veidi lähemal kodumaale...»

«Kuidas?» ei paistnud oberst aru saavat. «Mismoodi — lähemal?»

«Noh, Pärnu on ju Stokholmile lähemal kui Tartu...»

Oberst vaatas viivu vanale tuttavale uudistades otsa. Istus siis.

«Seda küll... Aga mul pole Stokholmiga pistmist. Ma ei tulnud siia selleks, et ära sõitma hakata. Las sellega tegelevad...» Ta peatus ega lausunud, keda ta mõtles. «Mina pööran aisad varsti ringi. Dorpat oli ja saab varsti jälle meie omaks, statthalter...»

Strömfeldt tõi kapist pudeli ja kallas klaasid täis. Noogutas siis.

«Teie, Kaulbars, olete jumalate lemmik. Jääte ikka nooreks ja usute enese sisse. Sellistel inimestel on kerge elada. Proosit!»

Nad tühjendasid klaasid. Kaulbars pühkis vurru, altkulmu statthalterit uudistades. «Kas teie siis ... enese sisse enam ei usu? Äh?»

Strömfeldt raputas pead. «Ei tea öelda, kallis oberst. Vahest usun, vahest ka mitte. Isegi usk jääb vanaks ja jõuetuks. Kas te seda pole kuulnud?»

Kaulbars kortsutas kulmu. «Teil, Strömfeldt, ei tohiks selliseid mõtteid olla. Teie olete majesteedi asemik. Teie võitlustahe peab olema sama raugematu kui meie kuninga oma. Selle, kelle hea käekäigu eest ma igal hommikul palvetan ja kelle eest me peame valmis olema kas või surema ...»

Statthalter noogutas. «Kui käsite, olen ennast valmis kas või kohe oksa tõmbama. Minust vist tema majesteedil niikuinii suurt tulu enam ei saa olema ...»

Oberst pani klaasi käest ja lausus siis päris vaikselt: «Kuulge, Strömfeldt, mis teiega on? Ma ei tunne teid enam ära! Te olite ... tuhat seitsmesaja neljandal ... Tartus ... hoopis teine inimene. Strömfeldt!»

Statthalter langetas pea. Kas see oli viinast või kauaaegse tuttava südamesseminevaist sõnadest tingitud, aga pisar ronis talle laugele. Ta äigas selle silmist ja ohkas raskelt.

«Seda ma arvasin ...» vastas ta peale pikka vaikust, «et teie mind ära ei tunne. Ma ei tunne end isegi enam ... Sõda, Kaulbars, on see, mis seda teeb. Sõda! Ta ei löö üksi elavaid surnuks, ta teeb neid ka vigaseks. Ja mina olen vist üks neist vigastest, kes — hinge poolest on sandiks tehtud ...»

Too seletus näis teda ennast rahustavat, aga oberstile see ei mõjunud.

«Mida te, Strömfeldt, küll välja mõtlesite? Te pole ju sõjas olnudki! Kui mina seda räägiks ...»

Statthalter raputas pead. «Te olete elanud kõik need rasked aastad sõjameeste seas. Need on ... parimad inimesed, keda meie kodumaa siia on saatnud. Teie tee, mõõga tee, on selge. Mina elasin ametnike seas. Nende seas, kelle jaoks elu pole muud kui kompromiss ... Ja-

jah ... Teie võtsite sõtta minnes kaasa oma südame julguse. Too on teil alles. Mina võtsin siia tulles kaasa südame puhtuse. Ja seda mul ... enam pole ... Mõistate ... ei ole ...»

Strömfeldt langetas pea kätele ja hakkas nutma.

«Kurat!» vandus Kaulbars habemesse ja tõusis püsti. See siin oli ju haige. Ja selle juurde oli ta tulnud, et paluda kolme päeva jooksul neli tuhat hobust, elanikkonna püssi alla käsutamist ja kiiret ettekannet Levenhauptile Riiga! «Praegu pole aeg, statthalter, oma hingemuresid kaaluda, kui otsustatakse isamaa saatust!»

Statthalter ohkas ja tõstis pea. Äigas üle näo. «Andestage, Kaulbars ... Ma pole alati selline ...» Jäi siis obersti otsa vaatama. «Mida te soovisite?»

Kaulbars kandis ette, et on aeg juba lõpetada selle peata olekuga, et kõik peavad andma oma panuse raske seisukorra päästmiseks, mõisad ja külad, kaupmehed ja aadlikud. Linn on kahureid täis, mõisatallides pole hobustest puudus, talutaredes sõjakõlblikest meestest. Vilja on maal veel küllalt ja püssirohtu keldrites. Ainult usk ja pealehakkamine puudub. Ja selle eest vastutab juba tema, Strömfeldt. Antagu talle, Kaulbarsile, need kaks pataljoni, mis siin linna varjus muidu leiba luusse lasevad, ja tuhandet poolteist maakaitseväge, ta teeb ise tolle Peetri kindrali Schaumburgiga asja klaariks ...

Statthalter noogutas ja kirjutas paberile korraldusi. «Teen, kallis oberst, mis minu võimuses ...» lausus ta lõpuks. «Kindluseväe kohta pean ma enne veel Riiga teatama. Aga muu ...» Ta kehitas õlgu. «Küllap näete ise, kui sellega tegelema hakkate ...»

Ta tõusis lahkumiseks püsti. «Ja sellest ... mis siin juhtus, kallis oberst ... ma palun mitte kellelegi rääkida. Ma ...» ta viskas hajameelselt käega.

Kaulbars noogutas ja lahkus. Jäi sissekäigu kõrval sügavas mõttes seisma. Mis tol seal üleval küll viga oli? Pelgas ta oma naha pärast? Või oli teda keegi kuningakojast solvanud? Kartis ta ametis alandamist? Oli enese maha müünud, altkäemaksu eest? Või oli ta naine üleaisa lööma hakanud? Nii või teisiti, see head ei tähendanud. Selle abi, mis ta tollelt mehelt sai, sai ta vist ainult paberite peal ...

Möödamarssiv traguniterühm ajas ta mõtted laiali.
«Tervist, härra oberst!» möirgas vahtmeister Sjögren rivi ees. Mehed raksatasid jalga. Oberst tõstis tervituseks käe ja keeras muheldes vurru. Siin nad läksid. Millised poisid, eh! Igaüks neist kaalus üles kolm ogaraksläinud ametnikku. Noh, pole viga. Antagu aega. Ta veel vaatab...

VI

«Ain, ae!»

Hüüe kajas üle kevadise põllu kergelt, väreledes taeva avaruses nagu lind.

Kündja peatas ruuna, heitis pilgu üle päikeses sädeleva, mustendava vao ja pühkis otsmikult higi. Lõunatund oli käes. Sidus lahti hobuse, pani selle nokitsema kahvaturohelist kuluheina ja jäi tulijat ootama.

See tuli lipates mööda põllupeenart, lumivalge linane undruk lehvimas tuules.

«Tule nüüd sööma, Ain!»

Kutsutu vaatas oma nooriku jooksust õhetavaid palgeid, millesse kevadine päike näis olevat peitnud mingi varjatud tule. Ja noogutas muheldes.

«Küll on täna aga palav...» lehvitas Anne rätikuga näkku. «Istume veidi, Ain!»

Nad lasksid pilgu üle kevadiselt pakatava, värskest mullast lõhnava künnipõllu. Hobune krõmpsutas, kuldnokad karglesid vao vahel ja kusagil kõrgel lõõritas sinitaeva all nähtamatu lõo. Noor lehekuu sirutas tiibu ja tema elustavat kohinat oli tunda kõikjal, merel ja maal, taevas ja mullas.

Ain istus põllupeenrale, Anne heitis põgusa pilgu oma undrukule ja pani ennastki istuma — Aini sülle.

«Ma olen su naine, sa igavene nui... Võta mu ümbert ometi kinni...»

«Määrin su ära, kullake...»

«Ah!»

Ain sättis kohmetunult oma käe noore naise piha ümber, nagu asuks mesipuud kandma.

«Sind küll...» naeris noorik. «Suur poiss nagu karu, aga kardad mind, pisikest...»

«Mis sa seletad...»

«Muidugi kardad... Mäletad... isegi lakka pidin sind oma juurde vedama...»
Ainile aitas sellest. Vajutas nooriku oma sülle, nii et sellest jäid välja vaid siputavad jalad ja punetav nägu.
«Pea nüüd ikka, sa igavene...»
«Ähäh...» naeris Ain.
«Sul habe torgib... Oota'nd...»
Hobune eemal tõstis pea ja heitis mõistmatu pilgu kahele inimlapsele, kes rabelesid ja rabelesid, kuni jäid äkki vait, vaikselt hingeldades, suu surutud suule.
Päike kõrvetas. Ja ümberringi kahises kuluhein, nagu hakkaks mullapõu ta all pakatama nähtamatute mahlade voogamisest.
Anne peitis näo Aini rinnale.
«Ma olen nii õnnelik, Ain, et päris häbi...» sosistas ta.
«Mina kah, kullake. Mis sest ikka...»
«Sõda on... Ja nii palju viletsust...» mõtiskles Anne. «Aga meie...»
«Igal asjal oma aeg. Sõda, siis sõda. Ega's elu sellepärast pooleli jää,» arutas Ain. «Anna aga aega, las ta lõpeb. Teen Adruneemest mõisa, pane tähele...»
«Uue lauda? Punikule oleks ammu vaja...»
«Mis lauda... Kambri teen! Uue! Sinu jaoks, kullake.»
«Aga Punik?»
«Las ta ehitab endale ise, kui tal kiirem on... Kõige enne meie ise. Siis laut. Siis aida katus... Söödipõld metsa veeres...»
«Reheahi...»
«Jah, ka reheahi. Korstnaga tuleb, nagu mõisas...»
«Korstnaga?!»
«Justament, korstnaga. Esimene külas!»
«Sa taevake!» ohkas Anne. «Paned mu viimati tõllaga sõitmagi!»
«Toda pole vaja. Nii palju kui tarvis, kannan sind kätel. Ena mul asja...»
Ja nagu selle tõenduseks tõstis Ain nooriku sülle ning hakkas astuma sinna poole, kust Adruneeme tare kergitas lõunatunni suitsu.

Noorik lebas ta kätel, nagu oleks sinna taevast langenud. Pea kuklas, juuksepalmikud rippumas, pilk sinitaeva küljes, valge seelik värelemas igal astel. Tõstis siis pea.

«Lase mind maha pealegi. Oled väsinud...»

«Häh!» viskas Ain. «Seesugune nääpsuke...»

Anne naeratas, seletamatu leebus näos. «Lase pealegi, kullake. Toomas näeb...»

«Las näeb kogu küla... Ma pole sind varastanud.»

Nii nad jõudsidki koduõuele. Vana Toomas, kel pirdude lõhestamine pooleli, vahtis neid ammuli suuga ja vangutas muheldes pead.

«Kuradi poiss...»

Aga ise tundis peaaegu kadedustki, et maailmas on nii palju õnne, millest temal on tulnud ilma jääda.

Lõunalaud oli kaetud kambris. Esimest korda pärast karmi talve, mis oli hoidnud inimesi pikki nädalaid rehetoa umbses, suitsuses hämaruses. Kambris, mis näis lausa põlevat väljast sisse kiirgavast päikesevalgusest. Ja pakitsevat põldude ning metsade kevadisest lõhnast, mis voogas tuppa avatud akendest. Valgeksküüritud põrand õhkas äsjasest pesemisest, laual valendas lina.

Toda valgust ja päikest oli tänane päev andnud nii, et sellest jätkus isegi perele, talletamiseks südamesoppi.

«Päris pulmapäev...» muheles Madis, laua taha istudes. «Kuigi alles mullu sai teist peetud. Kohe näha, et noorik majas...»

«Me täna arutasime Annega...» lausus Ain, leivale tohukarbist soola peale riputades, «et kui sõda lõpeb, hakkame taret kohendama... Uusi palke vaja seina. Ja teise kambrigi peaks tegema...»

Madis pistis puulusika leemekaussi, aga pilgu unustas õuele. Tükiks ajaks. «Õige ta on, poja,» lausus ta lõpuks. «Õige... Tare vananeb niisama kui inimene... Ja eks igaüks taha oma kätt mööda... Näe, kui minagi end siin sisse hakkasin sättima — oli esimene mõte, et — tare... Eelmisest peremehest polnud ju muud järel kui paljad seinad... Kirves sai enne tööd, kui adral oli aega maad katsuda. Nii too orjamine siin algas... Jajah... kui palju päevakesi on siia — õuele ja põllule

maha maetud! Aastad ja aastad, kui tagasi vaatad, aga näe — pihku pole jäänud midagi.»

«Eks see ole — elu seadus...» lisas Toomas. «Mullast on kõik võetud ja — mullaks saab jälle...»

Madis ühmatas. «Ja vahepealne ei loegi midagi, äh? Kas need minu elupäevad on mahaviskamise jaoks või? Kas ma inimene ep olnudki?»

«Mis... inimene,» hammustas Toomas leivakakku. «Inimene elab mõisas... Küla kasvatab ainult tööloomi — ja selle osa oled sa kätte saanud. Hing on sees...»

«No vat...» noogutas Madis. «Aru sai... Niisiis, lapsed. See ongi teie jaoks — meie põlve testament. Ehitage taret ja harige põldu. Armastage teineteist ja kasvatage lapsi. Tehke tööd, aga teadke, et olete inimesed. Inimesed, mõistate! Mitte tööloomad... Siis võib-olla näete kord, et too, mille pärast vaeva olete näinud, teile endile jääb...»

«Ilusasti mõeldud...» arutas Toomas. «Aga tühja sest tulu oo. Seadust mööda oled pärisori ja asi vask. Kõik mis sul oo, oo mõisa jagu...»

«See on mõisa seadus...» segas end Aingi vahele. «Aga ükski seadus pole igavene. Näed, muistsel ajal, räägitakse, olla mõisal pärisorja peale kaelakohtu õigus olnud. Võeti sul nupp maha, kui heaks arvati. Aga nüüd ei saa sulle sirakaidki ilma kohtu otsuseta peale lugeda. Taadil on õigus — tuleb enda eest seista. Ükskõik mis hinnaga.»

«Ega see ole minu tarkus...» jätkas Madis. «See mu taadi tarkus. Kas teda vähe kõnnitati kange kaela pärast... Adratalu võeti käest, naha peale sai, surmatunnini sõi vabadikuleiba... Aga jutt oli ikka üks: seiske oma õiguse eest. Päev päeva, aasta aasta järel. Kui ise enam ei jaksa, las seisavad pojad. Ja pojapojad. Küla õigus on kõvem kui mõisa õigus. Küla rusikas on raskem kui mõisa oma. Ja maamehe veri kangem kui saksa oma...»

Madis oli lõpetanud söömise, ja teisedki. Viivuks siginès kevadisse tarre midagi pühaliku vaikuse taolist.

«Mina...» lõpetas Madis, «seda päeva enam ei näe. Aga teie, lapsed — võib olla... Pole mul suure-

mat rõõmu, kui see, et te teineteise leidsite. Mul oli sihuke tunne juba siis, kui too nälja-aasta Anne meile tõi, et jääb mulle tütreks ja võib-olla isegi miniaks. Saaks veel lapselapsi oma põlvedel hüpitada, siis olekski minu tahtmine siin ilmas täis...»

Anne tõusis ebaledes lauast ja hakkas nõusid koristama. Tõusid teisedki. Toomas vantsis peremehe kannul õue, et murul pisut leiba luusse lasta. Vaatas Madise vaikset endassetõmbunud näoilmet, mis kuidagi ei sobinud kevadisse päeva.

«Sa, Madis, täna nii tõsine...» lausus Toomas lõpuks. «Kuulan ja kuulan — juttki teistsugune kui muidu... Päike paistab, mis sa...?»

Madis istutas enese rehalaukse ette, pakule. «Tea, pikalt seda päikest on... Tunaeile, kui vooriga linnas olin, kuulsin ühtteist. Sõda, taat, astub kärme sammuga siiapoole. Rasked päevad on ees. Sul ei pruugi sest neile...» ta osutas noorpaarile, «hingata. Häid päevi on elus niikuinii napilt. Pole meie asi neid... lühendada...»

Õhtutund toretses taevavõlvil verekarva värvides. Ain tuli põllult, lükkas õuevärava valla ja talutas väsinud hobuse ulualla. Astus siis kaevu juurde, kus Anne jahutas äsjalüpstud piima.

«Põld on lõpetatud, Ain?»

«Lõpetatud, kullake... Homme, peale tahenemist muudkui iva maha...»

Tõmbas särgi seljast ja asus end veega uhtma.

«Oota, ma ise...» katkestas Anne. «Selg ju sul puhta kirju...» Haaranud toobri, kallas ta sellest tubli poole mehele õlgadele. Nühkis ja nühkis, kuni küll leidis olevat. Teise poole kihutas Ainile kuklasse. Niikaua, kui Anne kätt kuivatamiseks rätiku järele ulatas, suskas Ain oma veest soliseva näo talle kaeluse vahele. Noorik kiljatas ehmatusest, rabeles enese lahti ja lajatas naerdes kiusaja turjale sellise plaksu, et Ain aietas.

Nad oleksid seal ärbelnud veel, aga Ain oli äkki midagi märganud. Eemalt, Aesoo poolt ratsutas keegi lähemale.

«Kepi Tõnn või?...» arutas Ain.

«Kepi Tõnn jah...» uuris Anne. «Ratsa?!»
«Hähäh...» naeris Ain. «Nagu koer aia otsas. Kiire paistab teisel olevat.»
«Mis ta siia otsib?» muretses Anne. «Mõisategu ju läbi ja põllud seemendatud...»
«Ei mõisal tööst puudu tule...» arutas Ain. «Küllap jälle käsk paunas.»
Tulija kihutas oma kapukal õueväravasse ega märganud teretadagi. Sikutas põue vahelt paberi ja tegi, nagu loeks, kuigi terve küla teadis, et mõisa käskjalg tähti ei tunne.
«Sina oled — Adruneeme Ain?»
«Ah või ei tunne enam äragi...» osatas Ain irvitades vastuseks. «Eks tule ratsu seljast alla, silm seletab paremini...»
«Mina olen mõisa ametnik, sa väänkael...» tigetses käskjalg vastu, «ja mul ei pruugi kedagi tunda. Nii palju olgu sulle teada, et keskhommikul on mõisas nekrutikomisjon. Ja sina oled kirjas. Kolme päeva moon, üks paar ihupesu ja jalanõud olgu kaasas. Statthalteri käsk. Kes kõrvale hoiab, läheb sõjakohtu alla!»
Pöördus ringi, kannustas hobust ja läks.
Anne, näost lumivalge, tahtis midagi öelda, aga sõna tulema ei pääsenud. Haaras Ainist kinni nagu uppuja, vahtides pärani silmadega mehe näkku. Selleski peegeldus tusk ja mure.
«Ain!» karjatas ta lõpuks. «Ain, mis see ometi tähendab?!»
«Pole midagi, pisike...» trööstis küsitu. «Sõda. Mis parata!»
Anne peitis näo ta rinnale ega öelnud enam midagi, kuid ta noored õlad hakkasid allasurutud itkemises vappuma üha tihedamalt, kuigi Ain neid silitas. Ain tundis, kuidas palavad pisarad läbi ta särgikaeluse alla nirisesid, üle rinna, üle südame, nagu jooksma pääsenud veri. Ja ta tundis äkki, kuidas temagi sees midagi murdus ja kärisema kippus.
«Me pole saanud elama hakatagi...» luksus noorik ta rinnal. «Jumal... nüüd siis... Ain, Ain... Sa oled kõik... mis mulle ilmas jäänud... Mida hakkan ma sinuta peale?...»

Ain surus peo nooriku vallalepääsenud juuksekiharaisse ja tõstis ta näo rinnalt. Teise abitud, pisarmärjad silmad vaatasid ta otsa pilguga, millesse oli kätketud lausa ahastus. Ta vaatas neid siniseid, kuldtäpilisi, aastate jooksul nii armsaks saanud silmi, milles nüüd pisaratekaes virvendas ta enese peegelpilt, ja ohkas.

«Anne, kullake, ma tulen ju tagasi...»

«Aga kui sa... ei tule...»

«Tulen!»

«Kust sa võid teada...»

«Tahad mind enneaegu maha matta?» naeratas Ain.

«Mina... sind! Ain, kullake...» noorik klammerdus ta kaela ümber ega saanud enam pisaraist lahti.

Ain silitas teda ja silitas, kuni arvas, et küllalt on.

«Anne, kullake... sa oled ju kaluri tütar... Need, kes merelt, ei nuta...»

Too, kellele see öeldud oli, tõstis veel ikka pisaraist niiske pilgu ja raputas pead. Ja ta näos oli juba jälle pisike kiirgus tollest päikesest, mis nende päevi seni nii ohtralt oli ehtinud...

VII

Seitse sõja-aastat polnud jaksanud seersant Bengt Hanssonit tõsta ei vene mõisnikuks ega ka rootsi kuninga nõunikuks. Aga vahtmeister oli tast saanud ja see oli kah asi kehva aja kohta. Taalreid jätkus ta tasku põhja parajasti nii palju, kui igapäevaseks joomiseks vaja läks, ja kui juhtusid veel ülemuseks olema, nagu täna siin, Audru mõisas, siis võisid nad sinna jättagi, kostitamine ei maksnud ju.

Opmani maadam kallas «ohvitserihärrale» vaskpeekrisse viimase pera kadakaviinast.

See noogutas ja viskas pakutud suutäie ainsa lonksuga kõrisse, söögipooliseks ninast peale nuusates. Patsutas kostitajat istmikule, nii et see näost punetama hakkas, tõmbas mütsi pähe ja astus õue.

Värsked nekrutid istusid murul ja tegelesid veersekkide ja paunade kallal, sest jalamatk linna seisis ees.

«Valvel!» möirgas vahtmeister, pöidlaid vöörihma vahele toppides. «Või mune hautamas! Ma vaatan!»

Käsutatavad ajasid end pikaldaselt püsti ja jäid seisma, kuidas keegi juhtus.

Vahtmeister põrnitses nekrutite tusaseid ilmeid niikaua, kuni näod kahekordselt silmade ees virvendama lõid. Hakkas siis värskeltvärvatud sõjamehi nagu lambaid ritta lükkama, abiks kamandades linnast kaasa võetud tragunit.

Viimaks olid nad sellega valmis. Rivi ei andnud küll kaardiväe mõõtu välja, aga alguseks kõlbas. Vahtmeister astus selle eest mööda, lükkas mõnele seisjale rusikaga rindu, teisele kõhtu, kuni arvas, et nüüd küllalt on.

«Noh, härrad!» möirgas ta siis mingis rootsi-eesti segamurdes. «Täna... hõkk... hakkab peale teie teenistus kuninglikus rootsi sõjaväes! See on au, mida teie, tõprad, ei teeniks ära ka siis, kui teil sarved peast ja saba tagant maha võetaks! Tänage issandat armulise saatuse eest, te satikasöötjad, et ta teid nüüd traguneiks ülendab... Jah! Jumal tegi inimese mullast, aga mina, kuninglik vahtmeister Bengt Hansson, trumpan ta üle. Teen sõnnikust sõjamehe!» Vahtmeister keerutas vurru, kogus uut tarkust ja jätkas: «Tema kuningliku kõrguse Carolus Kaheteistkümnenda armee on kõige parem maailmas, kelle ees isegi kurat põrgus kapitulatsiooni aktile alla kirjutab! Iga selle armee sõjamees kaalub üles viis venelast, seitse sakslast, pataljon poolakaid. Sellise mehe ma teistki teen! Sest seesugune on majesteedi käsk ja majesteedi käsk — see on aamen kirikus! Jah! Aga selleks, et teist, kahejalgsetest kohioinastest teha traguneid, tuleb teid enne tublisti püssirohus küpsetada ja viinas leotada, mõnel keppidega nahk maha koorida ja mõni kõripidi üles riputada, et teil too sõnniku hais küljest kaoks. Ja et teile kolpadesse midagi aru taolist sigineks!»

Sülitas suu tühjaks ja jätkas, kõhtu õieli ajades.

«Kuulge siis, künnihärjad! Jehoova andis Iisraeli rahvale kümme käsku ja seepärast juutidest ei jäänudki essugi järele. Aga meil, majesteedi armees on üksainus käsk ja selle abil paneme põlvili kogu maailma! See käsk on — subordinatsioon! Rookige oma kõrvad täidest puhtaks, et sealt läbi mahuks. Sub-or-di-natsioon!»

«Mis asi on subordinatsioon, sina jõmm?» jäi vahtmeister vahtima lähemalseisva nekruti näkku. «Juba su totrast näost on näha, et sa seda ei tea. Noh, kuula siis. Subordinatsioon on see, et kui ma sulle ütlen, et sa oled siga, siis sa saluteerid ja vastad — just nii, härra vahtmeister, olen siga! Selge? Korda! No korda, issand jumal, või ma keeran su lõuad bajonetiga lahti!» laamendas vahtmeister. «Olen siga ... noh!?»

Too, kellele käsk oli antud, kehitas õlgu.

«Härra vahtmeister ... on siga!»

Keegi turtsatas selja taga, teised ümberringi muhelesid.

Vahtmeister jõllitas silmi. «Kuidas? Kes on siga!?»

«Kui keegi meist kahest peab olema, siis mina küll mitte,» vastas küsitu.

«Sa kurat!» kergitas vahtmeister rusikat. Aga lööjat tast ei saanud. Talupoiss oli temast pool pead pikem, kaks vaksa laiem ja pilkki istus tal silmis selline, et head ära looda.

«Kes see sehuke on ...» kärgatas Hansson üle õla. «Eh?»

Rõima Pärtel, maamiilitsa ülem, saluteeris teenistusvalmilt: «Adruneeme Ain, kõrgeausus! Väänkael, küsige, kellelt tahate.»

«Soo-soo ...» urises vahtmeister, verivärsket vaenlast nagu härg uut väravaposti tunnistades. «Mööda lõugu juba saanud oled, äh?»

«Senini pole proovijat leidunud ...» vastas Ain rahulikult.

Vahtmeister tatsutas tükk aega tõrksa nekruti ümber ringi, aga jutulõngal oli sekskorraks ots peal. Käratas miilitsameestele, et toodagu ta ratsu. Ja kui Kupja-Ants oli selle kohale talutanud ja isanda sadulasse aidanud, käratas värskelt sisseõnnistatud suurtükiliha marssima.

Mehed hakkasid astuma, viiskude tatsudes tolmusel teel. Eemalt, puude vahelt lehvitas saatma tulnud naispere lahkumiseks rätikuid.

Ain heitis veel pika pilgu kaugusse kaduva kuju poole, milles vaevu võis Annet ära tunda, ja neelatas, nagu oleks sõkal kurku jäänud. Viskas siis veerseki üle õla ja lisas sammu.

«Esimene tarkus käe...» tähendas paarimees Tohera Rein talle.

«Käe jah...» noogutas Ain. «Härradega algas, sigadega lõpetas...»

«Mõisa omadest ei läinud kedagi püssi alla...»

«Nad ju miilitsa kirjas...»

«Küll uhkustasid oma tuletukkide üle, aga nüüd, näe, tuleb meilegi need pihku anda. Hirm venelase ees suurem, kui meie ees...»

«Ega's küla sellepärast veel püssi näe...» arvas Ain. «Meiegi saame ta alles Pärnus kätte. Kui lahingutee jalge all...»

«Esimese paugu paneks Pärtli raipele, kui saaks...»

«Teise parunile...»

«Kolmanda tollele pärdikule seal ratsu seljas...»

Ain viskas käega. «Paljas palgaline. Karjub niisama, enda julgustamiseks...»

Rein muigas. «Nii tuleb ju sõda oma sakste vastu. Ja kes siis venelaste vastu läheb?»

«Venelane pole minu kõri peale astunud...»

«No aga kui astub, ega siis kah nalja ole. Tuli ja tuhk taga...»

«Aga milleks see minu elunatuke veel sinna juurde peab kuuluma? Isandad kisuvad, mats aidaku... Mina olen vakuraamatu järgi tööloom, mõõgakaupa seal ette pole nähtud...» tusatses Ain.

«Kes on pandud orjama adraga, see orjaku ka mõõgaga. Ei vahtmeistergi ole muud kui kubjas. Astud viltu, saad paugu kuklasse ja valmis! Kuulsid ju — suportsjoon... Sõnakuulmine...»

«Noh, mind too saks pikalt kinni ei pea...» arvas Ain. «Jalga lasen...»

«Ju minagi...» tähendas Rein. «Ainult et omastele võid pahanduse kaela tuua... Iga pühapäev laulavad kantslist, et kes väejooksik, selle pere läheb nuhtluse alla...»

«Eks näe. Ühe nuhtled ära, aga kogu rahvaga... pole see neil nii lihtne...» Vaikus laskus sõprade vahele. Kiirendati sammu.

Tee venis ja venis, loogeldes lepavõseriku, siis orasest haljendavate põllulappide vahel. Kaugel eemal sinetas

keskpäevavaikuses meri. Tuul oli tukkuma jäänud ja päike kõrvetas nii, et meestel kadusid mütsid peast ja seljast pikk-kuued. Särgikaelused rebiti valla, kõik mis ülearune, jäi üle õla kepi otsa kõlkuma.

Nii nad tampisid tuttavat teed kuni õhtuni. Kui parv nad üle jõe oli viinud ja jalgade all hakkas kõmisema tänavasillutis, ronis loojenev päike juba kuldama Püha Nikolause kõrget, telliskivist portaali.

Vanaturul ootasid neid ees teised, ümbruskonna mõisatest värvatud nekrutid. Halli ja musta rüütatud meestekobarad uudistasid linnasi, need omakorda piidlesid murelikul ilmel värsket väge. Sõda astus siiapoole, ei nüüd olnud selles enam mingit kahtlust...

Tuli mingi major, võttis vastu vahtmeistri rapordi ja kortsutas kulmu. Keerutas peos paberilehti, sügas kukalt ja kõndis trepist üles, tagasi statthalteri kabinetti.

Siin polnud rahvast puudu. Kaartidega kaetud raske, tammise laua taga tusatses Strömfeldt ise. Oberst Liphardt istus ta kõrval, sügades mõtlikult tuhakarva habemetutti ja piilus major Gunersdorfi otsa. See pilutas uniseid silmi ja oli vist ainuke, kellele üldine mure külge ei hakanud.

«Noh, Rosenkampf?» tõstis statthalter küsivad silmad sisseastunud majorile. «Kui palju seni kokku on saadud?»

«Pole kolme sadagi...»

«Nelja tuhande mehe asemel...» vangutas statthalter pead.

«Nii palju kui lähema ümbruse mõisaist võtta andis...» kehitas major õlgu. «Vändras ja Toris on külad rahvast lagedad ja Abjas — teate ise...»

Statthalter noogutas. «Seal on vist venelane juba sees jah. Brömsen üksi oma eskadroniga neid pidada ei suuda... Noh, tuleb otsustada, härrad! Vaenlane on varsti ukse ees.»

«Linn peab kah oma osa andma, isand statthalter,» lausus Rosenkampf. «Suurel-Gildil on oma lipkond olemas. Välja pole sest toodud muud kui paljas lipp ise ja kaks kaubaselli. Ja needki püüavad tõendada, et kõlbavat ainult vooriteenistusse...»

«Kaupmeherahva asi...» pistis oberst Liphardt vahele. «Käsi pole kasvanud mõõga järgi... Rääkisin oldermaniga. Lubasid moonaga aidata...»

«Lubadus on linnuke...» vaidles major. «Ja kus on öeldud, et kaupmees võib oma vere viljaga välja osta? Püssi alla, muud midagi!»

Liphardt vaatas abiotsivalt lakke nagu nõu pärides, mida majorile vastata. Gildi eestseisusele oli antud lubadus, et kaupmehetõugu rahvas seekord rahule jäetakse. Noh, lubadus on lubadus. Sõja ajal võib sellele vilistada. Aga kui lubaduste katteks on saadud kõva käsiraha ja taalreid veel tublisti tagant tulemas, siis pole asi nii lihtne.

Statthalter sügas mõtlikult ninajuurt ja arutas, kas püss suudab kaupmehest sõjameest teha, vähemalt seesugust, kelle pärast tasuks garnisoniülemaga vaidlusse laskuda. Aga vaidluseks ei saanudki minna. Uksest rühkis sisse Kaulbars, pea haavasidemes, habe ajamata, silmaalused mustad unetust ööst. Viskas rullikeerdunud pärgamendi lauale. «Kulleriteade!» kähistas ta. «Jõudis praegu kohale. Levenhauptilt pole Riia alt abi oodata!»

«Kuidas nii?» tusatses Liphardt. «Lubati ju...»

«On saanud majesteedi käsu välivägedega Poolasse minna!»

Vaikus laskus ruumi. Statthalter tunnistas tummalt teadet. Seegi rääkis sama.

«Vahtida pole siin midagi!» jätkas Kaulbars. «Kõik, kel püksid jalas — püssi alla!»

«Selle üle meil siin vaidlus käibki...» osutas Rosenkampf üle laua. «Suur-Gild saatis kaks poisikest, ülikool — kojamehe. Polevat sõjakõlbulikke...»

Kaulbars viskas rännakuhigist raske, võidunud mütsi paberitele, statthalteri nina alla. «Pole kõlbulikke?! Aga minu, kuuekümneaastane veri on kõlbulik mahavalamiseks kaubasakste maade ja majade, rahapungade ja praagamagude eest!... Kas nad on palganud mind oma ihukaitsjaks või?! Käsk on üks ja jagamatu — kõik majesteedi eest! Ja teie asi, statthalter, on seda täita! Kui tahate majesteedi ametnik olla!»

Strömfeldti nägu hakkas punetama.

«Teie, oberst, ärge tuletage mulle meelde, kes ma olen...» lausus ta allasurutud häälel. «Sest muidu peab teile meelde tuletama, et praegu allute siiski veel mulle...»
«Aga too teie ülemnõunik allub Suure-Gildi laekahoidjale!» ägetses elatanud oberst vastu, Liphardtile osutades. «Ma pole veel nii vana, et mu silm ei seleta! Selle nädalaga, mis ma siin olen olnud, on mõnigi jutt mu kõrvu ulatunud...»
«Mida te tahate sellega öelda?!» möirgas Liphardt püsti tõustes.
«Seda...» karjus oberst vastu, «et teil tuleb ahju tagant välja tulla! Jagamise ja magamise aeg on läbi, härrad!»
Garnisoni ülem vaatas abiotsivalt statthalteri otsa. See kortsutas kulmu, mõista andes, et jäetagu kord juba see omavaheline ärplemine.
«Oberst Kaulbars, te valige oma sõnu!» sisistas Liphardt. «Et teil kahjatseda ei tuleks...»
«Teie jaoks ongi mul valitud...» lõõtsutas oberst vastuseks. «Nahahoidja! Mida te ootate? Ronige Patkuli juurde, seal on te koht! Mahute ühte kirstu küll!»
Liphardt jõllitas silmi nagu lehm, kes puhuksest lõhki minemas. «Teie, Kaulbars, olete suurest peksasaamisest oma aru kaotanud!»
Seda oli vanale oberstile juba pisut palju. Too tagalarott tuli tema nahatäisi lugema!
«Noh, härra parun,» ähkis ta ja kargas Liphardtile rindu. «Sellest peksukoormast võin ka teile kuuluva osa kätte jagada!»
Enne kui keegi sai vahele astuda, lendas Liphardt lajatavast rusikahoobist laua alla. Vana obersti kinnipidamisele kargas pooltosin meest, aga neilgi oli tükk aega tegemist, et vihaleaetud sõjasõnni rahule sundida.
«Priileiva söödikud!» karjus ta. «Teen rapordi majesteedile enesele...»
Lõpuks vajus kogu staap lõõtsutades istmeile. Esimene lahing oli peetud, kuigi omavahel. Käsundusohvitser astus tuppa, paunatäie uusi muresid lauale ladudes. Selle varju jäi kõik muu, isegi äsjatoimunu. Oberst Liphardti sinine silmaalune ootas asjatult kom-

pensatsiooni. Arvestades erakorralist olukorda, teatas statthalter püsti tõustes, loeb ta intsidendi lõpetatuks.

Kaulbars vahtis mornilt aknast välja turuplatsile. Tollesama kolmesaja talupoisiga tal siis nüüd tuligi kaitsta seda nappi vara, mida aeg oli Rootsi kroonile alles jätnud — Pärnu linna, hirmust surevate pürjeritega ja paari kihelkonda, mis olid rikkad ainult varemete poolest...

VIII

Kui kõrgesti sündinud vürst ja isand, sveedide, gootide ja vendide kuningas oleks juhtunud nägema seda sõjasalka, mis oli marssimas Pärnust Karksi poole, et kaitsta tema lipu au, ta oleks vist ohanud...

Kaheksa aastat sai varsti sest täis, kui see toredus algas. Trummide ja fanfaaridega, kahurisaluutidega ja tääkide sädelusega, tormijooksude ja võiduparaadidega. Nüüd oli sest kõigest vana Kaulbarsi hinge settinud vaid hunnik uduseid mälestusi. Tõelisus tatsus ta selja taga. Pasteldes, lapitud, vanades sõjaväe kintspükstes, narmendavates kuubedes. Rivi asemel lohises tolmusel teel mingi rohekashall soolikas. Üksik lipp lotendas nukralt, vaadates seda viletsust, millele oli antud küll sõjaväe nimi, aga polnud sõjaväe nägu. Polnud ratsaeskadrone, polnud kahurväge, polnud õiget moonavoorigi, sest need paar setukat, kes rongkäigu sabas koperdasid, ajasid isegi ümberhulkuvail huntidel söögiisu ära.

Noh, meestel polnud viga. Aastaga oleks neist turjakaist, pruunikspõlenud sellidest saanud kasvatada sellised grenaderid, et hoia alt. Aga seitsme päevaga poleks sellega toime tulnud isegi vanajumal ise, kuigi ta maailma selle ajaga valmis jõudis munsterdada. Talupoiss jäi talupoisiks. Püss ei teinud tast sõjameest, aga tema tegi endale püssist midagi hangu taolist, mida kõlbas üle selja riputada või maanteetolmus järel vedada. Sadul istus sea seljas kah paremini, kui ranits verivärskete maakaitsjate turjal. Ka ei paistnud püssirohusalv ja vöörihmgi teadvat, kus nende koht, ronides

neile kord abaluude vahele, siis rebadele, patsutama kandja istmikku. Seda viletsust küll...

Kaulbars näsis tusaselt vurru. Ohvitseridega polnud lugu kah kiita. Aeg oli võtnud paremad neist. Kus oli Rehbinder, Carstens, Olsson? Kameraadid, kes läksid läbi tuisust, tulest, porist ja veest. Narva päevade kangelased, siis kui Peeter omadega lippas, särk pükstest väljas... Nad olid mulda magama läinud. Neid asendasid nüüd ratsudele upitatud tagalarotid, kel süda istus saapasääres. Liphardtil oli balti paruni kongis nina, Gunersdorfil intendandi punnkõht, Derfeldtil varga pilk. Silmad aga näisid neil kõigil ühtemoodi kuklas olevat. Selja taha vaatamine ei lõppenud kunagi. Ega neist olekski vist kaasatulijaid olnud, kui ta toda skandaali Strömfeldti juures poleks korraldanud ja statthalterit enda nõusse saanud. Jah, selliste kangelaste eestvedamisel tal siis nüüd tuligi Schaumburgi kuuele tuhandele tragunile vastu astuda, Levenhaupti käsu kohaselt nad korralikult läbi peksta ja tagasi saata oma kange peremehe manu, teisele poole Võrtsjärve.

Ta polnud muidugi loll, et mitte aru saada, kui lootusetu kogu see asi on. Tsaarikindral teeb neist kõigist õhtueineks hakkliha. Aga olgu pealegi, ta tahtis olla kondiks selle liha sees. Las murrab, kurat, hambaid. Surra tuleb niikuinii ja tema, Kaulbars, polnud selle jaoks nelikümmend aastat mõõka kandnud, et minna kõngema Norrkjöpingisse oma vanamoori selja taha...

«Härra oberst, kas lubate teha lõunaks peatust?» päris keegi.

Kaulbars tõstis pilgu sadulalt. Derfeldt ootas vastust.

«Olgu siis pealegi...» vastas ta, märgates, et pealelõunatund ammu käes. Viskas ratsmed käest ja ronis hobuselt alla. Liphardt ja Gunersdorf astusid ta juurde.

Alandlikuks olete muutunud, vennikesed, arutas Kaulbars endamisi, nähes tulijate abituid nägusid. Pärnus olid oberst, aga siin ei anna lipniku mõõtugi välja. Kui näed esimest kasakat, poed talupoiste selja taha...

«Siin lähedal on Voltveti mõis ja teerist,» lausus Kaulbars. «Aeg on kokku leppida, härrad, edaspidise liikumise kohta... Teie, Liphardt, lähete oma kompaniiga Laatre poolt, Gunersdorf — Viljandi teed kaudu,

mina otse — Abja suunas... Venelaste edasiliikumist tuleb tõkestada, ükskõik, kus te ta peale satute...»

«Kui... hoiaks kokku...» kõõritas Liphardt eemalseisva küla poole, mis põlenud männiku veerel kergitas suitsenud ahervaremeid. «Meid niikuinii vähe...»

Kaulbars raputas pead. «Kui silmad on seotud, siis peab käed laiali hoidma. See põline sõjaseadus peaks staabiohvitserile teada olema... Brömsen on oma eskadroniga kusagil eespool, Wohlfeldtist pole aimugi... Kui tiivad lahti jäävad, piiratakse meid ümber ja pole pääsemist kellelgi...» Otsinud sadulataskust välja kaardi, istus Kaulbars kraavipervele ja asus selgitama edaspidise tegevuse kava.

Niikaua kui ta ohvitseridega maad jagas, käsutas vahtmeister Hansson mehed lõunale.

«Hei... teie, hobuse unenäod! Lobile!»

Mehed vaatasid küsivalt üksteise otsa. Polnud näha kokka ega katelt. Ranitsad haigutasid samuti tühjusest.

«Mida käsite jagada, härra vahtmeister?» päris keegi.

«Minu poolt on issameie, kroonu käest lusikas, ülejäänu eest hoolitseb igamees ise! Või tahate, et ma pean teile pudi valmis tegema, ah!?»

Oli selge. Moonavankrid kolisesid juba hommikust saadik tühjalt. Tuli endal ringi vaadata.

Ain sikutas Tohera Reinu käisest ja viipas silmadega küla poole. See noogutas vastuseks. Nad hakkasid minema.

«Vilets see kroonu leib...» arvas Rein. «Otsi teist tee veerest...»

«Mardisandiks tegid...» lisas Ain. «Esiteks riputasid kaltsud selga, nüüd saadavad kerjama...»

«Ja-jah. Tühi laud ootab... Kolmas põlenud küla täna hommikust saadik...»

«Kolmas! Edaspidi muid polegi, nagu too vahtmeister ütles... Lage maa...»

Külavahetee polnud ratta raskust tunda saanud ei tea, mis ajast. Umbrohi lokkas ammukustunud jälgedes. Tarad olid vajunud kummuli, ahervaremeil ilutsesid kõduseened, peenramaadel vohas malts. Siin-seal kergitasid küüru üksikud, tulest puutumata kõrvalhooned, mille kallal ajahammas oli lõpetamas oma tööd.

Rein lükkas pettunult kinni poolkõdunenud aidaukse. «Ei, siin pole rotilgi hambaalust!» Vaatas ringi. Eemal uitasid sama nõutult ringi teised sõdalased.

«Hoiame sinna, kaasiku veerde...» arvas Ain. «Seal näikse mingi põld olevat...»

Tollestki avastusest polnud kasu. Põld jah, aga vili oli saanud ammu tuleroaks. Umbrohi uputas poolkõrbenud maakamarat. Ent siis avastas Reinu terav silm eemal midagi jalgraja taolist ja selle kaudu nad hakkasidki astuma. Kuni jõudsid pooleldivarisenud hüti juurde, mis enese häbelikult oli poetanud võsa veerde.

«Ei siin ole hingelist...» arvas Ain, pajaaknast sisse vaadates. Mustavast pimedikust immitses vastu ainult kõdu lehka.

«Justkui suitsu oleks tunda...» nuusutas Rein ja lükkas ukse pärani. Sees polnud peale armetu kolde ja lavatsi midagi. Nad olid taas välja astumas, kui märkasid lavatsi all midagi liikumas.

Koer — arutas Ain ja sirutas ettevaatlikult käe. Pihku jäi midagi karvast ja kobedat, mis sisises ja ähkis ega tahtnud välja tulla. Viimati nad vedasid ta lagedale, päevavalguse kätte.

Vanaeit oli. Hunnik kaltsu. Nägu mulla karva. Küürutas hirmu pärast, käed risti kõhul ja avas pikkamisi poolkustunud silmad.

«Mis sa lõdised!» rahustas Ain. «Ega me sind ära söö...»

«Issake...» ägises eit. «Sa püha ristike... Mõtsin, et nüüd oo minek...»

Pärimine võttis aega. Eit ei kuulnud peaaegu üldse, karju tal või pea otsast.

«Kuhu teised on läinud?» kisas Ain.

«Ei ma tää...» susistas eit hambutut juttu. «Pagesid. Mullu juba... kui küla ära põletati. Kes Vigalasse, kes Tahkuranna kanti. Ma üksi jäin. Ei jaksanud...»

«Süüa siit kusagilt saab?»

«Ei siit võta surmgi änam...»

Rein sügas kukalt, Ain näris hapuoblikat. Kõhud korisesid suutäie ootel. Aga toda polnud kusagilt tulemas, ei maast ega puust.

Vanaeit uudistas altkulmu mehi ja näis viimaks julguse ka pärimiseks kokku kraapinud olevat.

«Sõjamehed olete või?»

«Kurat seda teab... Sõjamehed või santlaagrid...»

«Ma vaatasi jah...» seletas eit. «Peninukid viimate..» Pugesin hirmuga varjule...»

«Ilma asjata, eideke... Oma poisid oleme...»

«Või see kellelegi näo piale kirjutatud... kes ta oo,» arutas eit. «Rahvas kaeb — kaftani perra. Sii hall, mis sul sällas — om kuningamehe oma. Ega's selle eest vähem oidma pia. Peninukk poeb tarre, ruots ronib aida kallale... Ja et tii kah, pojakesed...» Vanaeit vangutas pead. «Mida kõik ära ei pia nägema...»

Rein sülitas südametäiega. «Jäta, memm... Või me omast tahtmisest... Kroonu käsk...»

«Vai kroonu...» noogutas eit. «Ah et siis ruotslasel omad mehed nüüd kõik otsan, et maarahva poegi hakkava püssi alla panema. Ja-jaa... Suurelt alustava, aga väikselt lõpetava...»

Vanaeit vahtis tükk aega vaikivaid mehi ja näis viimaks midagi otsustanud olevat. Tatsas võsasse ja ilmus viivu hiljem tagasi, kaenlas kaetud mügarik. Äigas peoga selle puhtamaks ja sirutas meestele.

«Mis see...» tunnistas Ain. «Küpsetatud siil või?»

«Kos sul nüüd lihapoolist võtta...» seletas eit. «Kakk ikki... No võta, võta...»

Nad poolitasid näljakaku küünte varal. Selle seest vahtis välja peenekshõõrutud õlesasi, männikoorepuru, aga ei puudunud viljaterasidki. Suus oli ta mõru, nii et vee võttis silma. Ja hammaste vahele jäi krigisema savikord. Aga kui see kopsikutäie veega oli alla uhutud, tundus kõhus siiski midagi olevat. Vähemalt niipalju, et püksid enam rebadele ei vajunud.

«Aituma, eideke...» noogutas Ain. «Tasuda meil pole sulle millegagi...»

«Mis te nüüd...» heitis kostitaja käega. «Hää, kui hingelist nääd... Muidu uneta veel kõnelemine ära...»

Maanteelt kõlas sarvehääl. Mehed teritasid kõrvu. Jah, kahtlust polnud, vask kisas appi. Nad panid jooksma. Maanteel näis päris lihajagamine lahti ole-

vat. Kompaniid kogunesid kiiruga, vahtmeister kärkis ja kirus, keegi paugutas püstolit.

...Oberst vahtis kätt silmade kohale pannes eemalseisva teekäänaku poole. Sealt tõttas lähemale ratsasalk, kergitades tolmupilvi üle metsapalistuse. Veidi hiljem jõudsid nad pärale. Pikemata selge, et otse taplusest, seda tunnistasid püssirohust suitsunud higised näolapid ja rebenenud mundrid.

«Sina, Brömsen!» hüüdis oberst pikale luukõhnale ohvitserile, kes sadulas kõikus, juustevahe nõretamas rohkest verest. «Mis lahti on?»

«Venelased! Tulevad!»

«Kuskohast? Kui palju?»

Tulija viskas käega. «Kasakad! Nende salkasid on kõik kohad täis. Pole mõtet siin vastu hakata... Katsume Reiu jõel... pidama jääda...»

Saabusid uued salgad, sama sasitud ja väsinud. Midagi neilt teada saada oli lootusetu. Reiu jõe päästvate jahedate voogude järele hakkas äkki igatsema Liphardtki, kes kättpidi juba sadula küljes rippus, aga moe pärast veel aru katsus pidada.

«Taktikagi ütleb, et ülekaaluka vaenlase eest tuleb taanduda!» seletas Liphardt.

«Teie taktika on mulle ammu klaar!» sähvas Kaulbars, kätt püstoli järele sirutades. «Paigal, kurat võtaks!»

Aga minejate tagasikäsutamiseks vana obersti kangusest ei aidanud. Liphardt kappas minema, Derfeldt samuti ja ega teisedki kutset oodanud, vaid tegid oma ülemustele järgi. Hakati kiirmarsil tagasi tõttama sama teed, mida hommikust saadik oli tallatud. Brömson kõhkles veidi ja otsustas siis jäämise kasuks. Tal olid hobused ja kolm korda pikemad päevateekonnad kui teistel. Kes pidi veel julgestusväkke jääma, kui mitte tema?

Kaulbars laskis pilgul üle oma kompanii hõredate ridade libiseda, ronis ratsule, palvetas ja kohendas mõõgavööd. «Jumala ja majesteedi nimel, mehed!» käsutas ta siis. «Näitame, kuidas rootsi sõdur surra oskab... Teie, vahtmeister Hansson — jääte minu asemele. Seadige end metsa varju, kahele poole teed. Ja hoidke silmad lahti. Mina lähen maad kuulama. Õhtuks olen tagasi!»

«Hoidku küll,» kirus Brömsen habemesse. «Ise ülemus, aga ronib vaenlase mõõga alla... Maakuulaja... Eeskirjadki ei luba seda...» Aga keelamiseks tal võimu polnud. Seepärast ronis ise kah ratsule ja teatas, et tuleb ühes.

Oberst, võtnud kaasa tosinajagu traguneid, asus teele. Kõrge kuusik kahel pool teed kergitas jahedat rõskust. Hobused astusid sammu, aeg-ajalt suuraudu lõgistades. Oberst silmitses Brömsenit, võttis sadulataskust veeplasku ja sirutas kaaslasele. Too tänas, tõmbas käisega üle määrdunud näo ja imes enese ahnelt jooginõu külge.

«Saite päris korralikult rappida?»

Brömsen noogutas. «Sattusime Abja mõisas tsaari tragunite otsa. Jagasime neile... kõvad vitsad kätte... Veidi hiljem, jumal teab kust... kargas kasakate sotnja kaela. Istusime, ei teadnud oodatagi... Noh, nende piigirünnakule vastu ei jaksanud seista... Isegi ei tea, kuidas tulema saime. Pagemisegagi häda... hobustel väsimusest pead ripakil... jää või kätte...»

«Sooh... Ja kuhu te mu vahtmeistri panite?»

«Sjögreni? Ei tea. Kadus silmist, kui tapluseks läks.»

«Kadus silmist... Õigel ülemusel ei kao ükski mees silmist...»

«Andke andeks, oberst, aga olukord...»

«Jätke!» lõikas Kaulbars tusaselt.

Pool tundi hiljem jõudsid nad metsa veerele. Hõredate puude vahelt paistis kätte lagunenud tuulik, selle juures kunagise talutare varemed.

«Siin see oligi,» peatas Brömsen ratsu. «Edasi minna on kardetav!»

«Igal pool on kardetav,» vastas Kaulbars, pigistas silmad pilukile ja ratsutas edasi.

Jah, siin oli aadrit lastud. Tee serval vedeles habetunud kasakas, jalad laiades pükstes harali, rinnakorv avatud raskest mõõgalöögist. Paar sammu eemal suudles võõrast mulda rootslane, käed laiali, kukal nõretamas verest. Kunagine aed, mille umbekasvanud põõsastest ja kummulilükatud meetarudest praegugi tundus veel tõusvat õite lõhna — oli saanud kalmistuks. Laialiloobitud laibad, hobukapjadest mustaks tambitud muru-

pind, maharudjutud tara andsid tunnistust heitluse tulisest lōōmast. See oli pōletanud nagu tuli, surnuid kōveraks kiskudes ja verepritsmetega ruugeks kirjates.

Teisel pool hooneid krōmpsutas värsket rohtu peremeheta jäänud ratsu. Tragun, kes seda tooma läks, hōikas, et seal olevat üks omadest, kel veel pisut elumärki sees.

Viivu hiljem leidsid nad oja veeres vahtmeistri mundris mehe, kelles elu vōis ära tunda ainult lakkamatu korina järgi. Piik oli ta läbi puurinud ja pooleks murdunud, maa külge naelutades.

Oberst tuli hobuselt maha, rebis torkerelva ohvri rinnast, tunnistas ehmunult tema pruuniks korpunud nägu. Ja laskus siis pōlve peale.

«Sjögren! Sjögren — kuuled sa mind?»

Too, keda hōigati, avas ühe silma. See oli punane nagu kild ōhtusest taevast, aga tema taga paistis siiski veel piisake mōistust olevat. «Teie... oberst...» ragisesid kurgu pōhjast murtud sōnad. «Ai... tuma, see... ork... vaevas kuradi moodi...»

«Vōta ennast kokku, Klaus! Me seome su haavad. Hullemastki on jagu saadud!»

Vahtmeister pööras vaevaliselt pead. «Jumalaga... oberst...» Sulges siis silma ja vaikis. Kaulbars vōttis mütsi peast ja kummardus surija kohale. Korin jäi üha vaiksemaks, nagu oleks too napp elumahl, mis veel jäänud, maapōue nirisemas. Mingisugune viha näis vana oberstit haaravat.

«Vahtmeister Sjögren! Kuuled sa! Sa ei tohi surra! Ma käsin...»

Käsk ei maksnud enam. Kaulbars näis seda isegi aru saavat. Vedas peo üle kibelevate silmade ja nuuksus. «Et kurat sind küll... Üksi jätate mind, mehed... Üksi...»

Surunud suu lahkuja pōsele, sosistas oberst, nagu iseenesele rääkides: «Sa kuuled mind, vana hulkur? Kuningas ei unusta sind. Mäletad — Narva all. Ei unusta!»

Too, kellele see määratud, näiski kuulvat. «Kuningas... on meid kōiki... unustanud. Tahaks vaid üht... et Rootsimaa mind... ei unusta... Tervitage...»

Vahtmeistrit polnud enam. Oberst tõusis, tunnistas viivu surmtõsiseid nägusid enda ümber ja pöördus minekule. «Matke ta maha... Ma sõidan edasi...»

Brömsen vahtis mureliku näoga, kuidas ülemus kimlile ronis. «Oleks vist aeg tagasi pöörata, oberst?»

«Tagasipööramist ei ole!» surus vanamees hammaste vahelt. «Teie jääge. Aga mina lähen!»

«Kuhu siis, issand jumal!» ahastas Brömsen. «Üksi — vaenlasele vastu?! Mis mõtet sel on!»

«Mõtet!» karjus oberst talle näkku. «Kõik on mõtlejaks hakanud! Kes siis sõdib? Ise olete ohvitser!»

Brömsen vaikis. Võttis mütsi peast. «Ma palun teid, Kaulbars! Võtke ennast kokku. Te olete ainus, kes meile veel jäänud... Kui te ei taha enam enesele mõelda, siis mõelge teistele...»

Oberst näis pikkamööda tasakaalu tagasi saanud olevat. Ohkas, pööras ratsu ringi ja asus tagasiteele, näol kivine, enesessetõmbunud, sügavale peidetud ja vihaga poolitatud valu.

...Hämarus laskus pikaldaselt suvisest taevast alla. Kustutas ehapuna, mässis udude hõlma kaugelt paistva heinamaariba, sulatas metsaviiru kokku ähmaseks muutuva taevarannaga ja suigutas lindude laulu. Jäi järele mingisugune keldrihämarus, niiske ja nukker, mis vajus hingele nagu vari, toomata und.

Mehed lamasid metsa ääres kahel pool teed ja kuulatasid tühja kõhu urinat. Oli jahe, aga lõkke tegemiseks puudus luba. Idataeva palistus õhkus tulekahjude kumas ja vaenlane hulkus kusagil ligidal. Aeg polnud magamiseks.

Kõrvad kihelesid uudiste järele, aga pärida polnud kelleltki. Ülemused ja muud asjamehed ei osanud maa keeles teregi öelda. Vahtmeister mõistis vanduda kolme kupja eest, aga temaga ei isutanud juttu teha. Viimaks ronis üle tee linnalähedane veskipoiss, kaasa tuues seda, mida oli juhtunud kuulma ratsaväelaste nappidest kõnekatketest. Neil, vaeseil kuradeil oli tulnud proovida kasakapiigi teravust. Enam kui pooled olid magama pandud — teadis poiss rääkida. Sõdurirüüsse topitud talumehed kuulasid mõtlikult.

Oli neid, kes tõmbasid pea õlgade vahele ja pugesid varju, et veeretada süngeid mõtteid homse päeva üle. Aga suurem osa, kuigi nad polnud tundnud püssirohu lõhna ega näinud vikatimehe niidujälge — ei hakanud südant saapasäärde peitma. Kahekümneaastane ei mõtle surmale, ammugi siis mitte, kui tubli sats omasuguseid koos. Sellest andis tunnistust juttki, mis katketena hakkas pudenema hämarasse öösse, vürtsitatuna küla mahlakast naljast.

«Ja-jah... need kasakad...» arutas keegi, «nendega pole nalja. Mõõk on neil kõver, süllapikkune. Korra äigab — nupp maas!»

«Kas need ongi need... peninukid?»

«Peninukk on maakuulaja, kollanahkne. Viltu silm on tal, sellega näeb ka öösel. Ja koera nina. Nädala vanuse jälje võtab maast üles.»

«Ja hambad on tal rauast, kisadega. Vahetab teisi igal kevadel,» salvas keegi. «Vanu naisi ta ei puutu. Aja püksid jalast ja tõmba seelik selga...»

«Irvita aga peale. Kui tulema hakkavad, küll sa siis lippad!»

«Kes lippab ja kes ei lippa...»

«Kuhu sa kahel jalal ikka lippad, kui sind neljal taga aetakse...»

«Lubasid jah, meid traguniteks teha. Aga jalameesteks jääme vist lõpuni. Vantsi niikaua kui koivad alt ära kuluvad. Püss kah — surmale seitse aastat võlgu. Paar pauku veel — tükid taga. Sõdi siis...»

«Mis sa püssist, tühjast. Saaks kõhtu midagi. Selle sekid ammu tuult täis...»

«Eks mine küsi vahtmeistri käest. Tal lõug läigib rasvast...»

«Sadulatasku paistab koa alles pungil olevat...»

«Küll kuluks ära paar tulist verekäkki, sihukesi, nagu Juukri Jüri pulmas sai. Kapatäis kuuma mõdu otsa...»

«Tulist ja verist käkki saab sul varsti nii palju olema, et aietad, seda ää parem igatse. Aga lonks karja-jaaku, selle vastu poleks mulgi midagi...»

«Kas teil, sarvikuil, muust enam rääkida pole!» vihastas keegi. «Surm suu ääres, nemad aina õgiks!»

«Aga mis sa tahad, et me peaks siin õhtust hommikuni palvet pidama? Aitab neistki sõnadest, mis pastor Pärnus peale luges. Vaim on valmis, vennas, aga liha nõder, sellepärast olekski pisut vaja...»

«Lõuad!» möirgas tagantpoolt pimedusest vahtmeister. «Mis pläramine see on. Pikett ei tohi peeretadagi, aga teie...»

«Ega's meie... Kõht uriseb...»

«Topi mulda täis, tolvan!» kostis vastuseks.

«Sul omal tuleks...» torises keegi poolel häälel vastu. Metsa alla sigines vaikus.

Ain, kõrini tüdinenud talupoiste lõõpimisest, keeras enese selili, sirutas käed pea alla ja jäi vaatama vilkuvaid tähti. Kui päratu suur oli maailm ja kui vähe selles oli ruumi — õnnele... Kui palju oli päevi ja kui vähe oli neist — päikesepaistelisi... Sinna kaugele, Pärnu lahe soppi oli jäänud kõik see, mille pärast tasus elada — Anne kullake, Madisest taat, Adruneeme. Sinna ta oli jätnud maha enesest parema osa. Isu töötamiseks, ehitamiseks, kündmiseks ja külvamiseks, unistused tuleviku päevadest, uuest tarest, uuest kambrist, uutest põldudest, isegi uuest kätkist, milles pisike Ain või Anne ennast püsti hakkavad ajama...

Nii palju oli ees toimetusi! Heinaaeg oli käes, taadi ja Tooma vedas mõis vikatit viibutama, Annel tuli loomi talitada, oma heinamaa — jäi närbuma... Ja ega's sügiski targemat toonud. Häda ronis tarre, varem või hiljem. Korrateo päevadel karju või appi... Aga temale enesele polnud päev muud teha jätnud kui oodata ja ohata. Kuulatada vahtmeistriraibet, kes haukus nende kallal nagu vihale aetud peni, panna oma elu mängu kuninga eest, keda ta ihusilmaga näinudki polnud ja sättida tääki valmis tundmatu vene habemiku tapmiseks, kellega ta kurja sõnagi polnud vahetanud... Jah, too, kes seda ilmaelu juhtis, näis küll magama jäänud olevat...

Nii ta mõtles, too Ainist poiss, ega märganud, mil uni ta endagi oli siruli sikutanud.

Hommikuvalguses ajas nälg nad uuesti maast lahti, tampima jahedusest kangestunud jalgu lõkketulede

ümber. Brömseni mehed vedasid kohale mingi metskitse korjuse, mis lehkas juba kümne sülla kauguselt. Selle kallal siis rübeleti ja kisuti, kuni leemekatlad oma osa kätte said. Maakuulajad olid teate toonud, et eespool pole venelase lõhnagi.

«Noh, kotkad...» viipas oberst mehed enda ümber. «Me veel vaatame... Kuningas Leonidas pidas kolmesaja kreeklasega sada tuhat pärslast kinni. Ja Kaulbars pole veel oma viimast sõna öelnud...»

«Mis ta seal seletab...» päris Ain lähemalseisjailt.

«Ei tea...» vastas tundmatu külapoiss. «Räägivad, et mingisugune Kreeka kuningas olla lubanud talle kolmsada meest appi saata...»

«Ena kuradit...» imestas Rein. «Aetakse siia aga rahvaid kokku...»

«Supile, härrad!» kamandas vahtmeister. «Püüdliku teenistuse tasuks on täna linnupraad Göteborgi peenemast kõrtsist! Ärge end aga looma moodi täis ajage, et ma teid pärast karaga kergitama ei pea...»

«Kubjas mis kubjas...» tähendas üks Tahkuranna poiss lusikat ranitsast otsides. «Meie oma, too vana Jürgen, kah muud ei laula, et küll ma teid kergitan. Muudkui kergitab ja kergitab. Aga mullu sügisel kergitas tolle härjapiitsaga iseenesele keretäie selga...»

«Teil õige veider kubjas. Mis ta on — usklik või, et iseennast nuhtleb...»

«Kubjas, nagu kupjaraisad kõik...» jätkas jutustaja. «Hommikust õhtuni silm sihib, kuhu saaks virutada... Noh, rehepeksu ajal, kui ta rehala all ringi uitas ja logelejaid otsis, sattus mõisast sinna ka kilter. Täis kui tina. Ronis kupjahärra nägemata reheahju taha põõnama. Ei me mõistnud sest midagi arvata, aga Päärdu Mihkel, too väänkael, viskas oma kuue kiltrile peale. Et saksa eest peab hoolitsema. Noh, kubjas tuli veidi hiljem sinna. Vaatab — mees põõnab õlgedel. Ainult koivad paistavad kuue alt välja. Ma sind kergitan, vennike! kiitis. Sülitas pihku ja tõmmas karaga, nii et rehealune laksus. Sa sinine jutt, kui too kilter siis tulise valuga talle kallale kargas. Karvatutid lendasid. Hommikul, päevavalgel, poleks lihane emagi osanud vahet teha, kes

on kes. Mõlemad olid katkutud ja sinised nagu mardihaned...»

Naerulagin kostis vastuseks.

«No aga Päärdu Mihkel...»

«Sai kiltrilt käraka. Tasuks selle eest, et isanda eest hoolt kannab...»

Leem kahanes pajas kiirelt lusikate vilka abiga. Raipel ikka raipe lehk man, arvas keegi, aga nälg ei andnud arutada. Väitsaga õngitseti välja ka lihapoolis. Seegi läks käiku parema puudumisel. Ainult peotäis sisikonda jäi perra. Ain silmitses seda viivu, nuusutas ja viskas koldetuhka.

«Kuidas siis nii...» arvas Rein. «Tuleb ülemus ja näeb äkki, et sa kroonu toitu niiviisi raiskad...» Võttis ja heitis jäätmed tagasi pajapõhja.

Eks ta nii olnudki. Vahtmeister jalutas kohale, suud pühkides äsjasest viinalonksust.

«Hei, sa õlesööja...» hõikas Reinule. «Mis sa punnitad oma silmi. Kroonuleib jääb kurku kinni, ah?»

«Solk, härra vahtmeister, aga mitte söök!» tähendas Rein.

«Sa pärgel!» müristas vahtmeister. «Või solk! Kui mina olin noorsõdur, sõin tallanahka ja hammustasin telliskive peale. Aga kõht kasvas sihuke, et püssikuul läbi ei lähe. Taguge endale pähe, te kahejalgsed ruunad: grenader sööb kõike! Köit ja kabjanaelu, kihvti ja kirikuküünlaid!»

Tallanahasööja, märganud enda ümber umbusklikke pilke, ei kartnud sõnade juurest tegude juurde minna. Tõmbas katlast kahtlase väljanägemisega suupoolise, laksutas keelt ja lõi hambad sisse. Sõigi nahka, ilma et oleks silma pilgutanud. Rüüpas uue lonksu plaskust peale ja alles siis sülitas.

«Se upp! Valvel!»

«Püssid õlale! Marss!»

Kuningliku maakaitseväe Pärnu pataljoni esimene kompanii hakkas liikuma. Kuhu ja mille jaoks, seda ei näinud teadvat isegi oberst seal eesotsas, kes tükk aega hobusega teeristil tammus ja silmapiiri tunnistas.

IX

Päike oli loojumas ja tared sättisid end tukkuma, aga Kepi Tõnn, vaene kurat, polnud oma päevatööga ikka veel valmis jõudnud. Vantsis mööda tolmust külavaheteed ja vandus. Käskudel ei paistnud üldse enam lõppu tulevat. Jah, mida räbalamini sakstel läks, seda rohkem nad kamandasid. Sõjaväeülemustel oli kange nekrutinälg, riigimagasin näugus vilja järele, parun istus linnas ja nõudis raha, pastor näitas korra kuus nägu ja kui tuli, vahtis kah ainult kirikulaegast. Opman mõisas tahtis oma osa, kupjanärugi kurjustas, kui moon hiljaks jäi. Kõik ootasid, suud pärani. Kõik vahtisid mõisakäskjala otsa, kahvel peos. Kas küsisid? Kas nõudsid? Kas käskisid? Kas tõid? Mida ta neile sealt külast pidi tooma? Kaigast, mida tal igal õuel nina alla viibutati? Hea on mängida ülemust, kui sul kümme püssimeest kaasas ja kuninga kirjad taskus. Aga mõisakäskjalal polnud muud kui kadakane kepp, mis kulus vigaseksväänatud jala toeks. Jah, tema, sant, pidi sakste eest seisma varavalgest õhtuvidevikuni. Tasuks sai hurjutamist ja sõimu, kaks tündrit vilja hinge seespidamiseks ja neli paari pastlaid, mis kulusid enne, kui nigulapäev kätte jõudis.

Noh, ta oleks juba ammu selle leiva otsast tulema pannud, kui poleks toda lubamist olnud opmani poolt, et saab kupjakoha tagasi, kui Ants möldriks läheb. See oli juba teine asi. Elamine ja olemine prii. Kes mütsi ei kergitanud, selle põrkisid läbi. Ja kes vastu hakkas, selle kohta tegid ettekande. Su käsk oli küll pisike, aga ikkagi käsk. Seadus seisis selja taga... Jah, see oleks teine asi. Aga eks lubamine ja tegemine oli kaks iseasja. Vanasõnagi ütles — kiida lolli, loll teeb tööd. Ja kesse ütles, et temagi tolle vana Kiiratsi silmis see loll polnud... Ole tragi, oli opman kiitnud. Eks me siis parunihärraga vaata... Jah, pikalt vaatasid. Kevadest saadik juba, aga ikka ei saanud vaadatud...

«Jumalime, külamees!» sõnas keegi ta kõrval.

Kepi Tõnn ärkas mõtetest. Kaltsus, habetunud talumees, õlal kepp, selle otsas kokkukuivanud paun, sobitas temaga jutuotsa.

«Terekest jah...» sõnas Tõnn, võõrast altkulmu piiludes.
«See et... oled siitkandi mees või?» päris võõras.
«Siitsamast neh...»
«Adramees või?»
«Vabadik...» valetas Tõnn.
«Ahah...» mõtiskles võõras, otsides sõnu. «Ega sa tea soovitada, kust saaks öömaja ja pisut — kehakinnitust? Pikk tee seljataga...»
«Mul oma tare kaugel...» venitas Tõnn, mõtteid korjates. «Noh, eks vaatame siinsamas kusagil... Kust sa siis tuled kah...»
«Sõja jalust, kaim...»
«Seda minagi arvasin... Kuidas seal siis... lood... Kaugel venelane on?»
«Ära parem pärigi... Ei me teda pidada jaksa...» lausus võõras. «Taganesime Reiuni. Sealt tulin tulema...»
«Või siis kroonumees oled...» arutas Tõnn.
Teine heitis talle pika, uuriva pilgu. «Kust sa seda tead?»
«Ise ütlesid. Ja mul on hea silm.»
Võõras vaikis.
«Noh, olgu siis pealegi, mis seal salata,» lausus ta lõpuks ohates. «Väejooksik olen neh... Hirm omalgi nahas. Et keda sa usaldad, keda mitte. Näe, sindki vahtisin lepiku veerest tükk aega...»
«Minu poolest — ole mureta...» vastas Tõnn. «Küll panen su paigale, parajasse kohta...» Vastas, aga pilku enam maast üles ei tõstnud. Nagu oleks see liiga raskeks muutunud teisele silma vaatamiseks.
«Seal, näed...» osutas ta veidi hiljem kaaslasele, «on Adruneeme talu. Vanaperemees Madis on oma inimene. Tal eneselgi poiss sõjas. Mul endal kiire. Öö tuleb peale...»
Kui kaaslane oli läinud, tõstis Tõnn pilgu. Vahtis tükk aega minejale järele ja nähes, et võõras avab tareukse, tõmbus põõsaste varju küüru ning lisas jalgadele kiirust. Otse mõisa poole.
«Näed sa, kuidas võib juhtuda...» lausus Madis külalisele kaljakappa lähemale lükates. «Kohe, nagu su

nime kuulsin, mõtlesin, et kust see Luiste poiss mujalt saab olla kui Vigalast. Ei mujalt ole sellist talu nime kuulda olnud... Kuidas siis vana Andres ka elab? Kaks aastakümmet pole teist näinud. Kui viimati teil käisin, olid sa juba mehe eest — nina ulatas lauaveereni...»

Külaline pühkis suud ja naeratas. «Mis sest elamisest... Eks sa isegi tea, kuidas need päevakesed meiesugusel veerevad. Pime õues — piits peos, koit punetab — kott kaelas, valge väljas — vagu taga... Aasta aasta järel. Ühed surevad, teised sünnivad peale. Sain adrakured õigel ajal pihku, taadist pole enam töötegijat. Teist aastat tõvevoodis. Eidega pole lugu paljut parem...»

«Siis teil olemine üsna vilets...»

«Ju see mu südant kogu aja sõigi. Kaks vanainimest, leivakakku lauale panna pole, aga ise vedele jõe ääres ja kuula sakste vaidlemist, kas venelane tuleb või ei tule...»

«Meie Aini ei juhtunud ka nägema?» sõnas Anne vahele.

«Kui oleks tundnud, küll oleks näinud... Ära muretse, noorik. Ei sest sõjast jätku jaagupipäevani...»

«Annaks taevas...» nukrutses Anne. «Saaks ükskord lõpu... Ja teaks, mismoodi elama hakata. Niikaua kui oma aastaid mäletan, polegi muud kui sõda. Sõda näljaga, sõda mõisaga, sõda venelase ja rootslasega...»

«Igal asjal on kord ots...» trööstis külaline. «Tuleb rahu ja ongi hädad nagu peoga pühitud. Mees tares, leib salves, lapsed hällis, taaler taskus...»

Madis vangutas mõtlikult pead. «Ei sa muret uksest välja saa, see meiesuguse jaoks elupõline paarimees. Aga noh, elu jääb sisse ja seegi asi seesugusel ajal kui praegu, kus vahest pead kartma, et kas järgmist põlve jääbki maa peale. Lapsi on tarvis. Lapsi — kulla noorrahvas... Elu edasikandjaid...»

«Küll saab, taat...» noogutas külaline. «Anna aega...» Anne vaikis, silmad põranda küljes kinni.

«Aitüma perevanemale...» tõusis külaline istmelt.

«Pole midagi...» tähendas Madis. «Lähme nüüd tahapoole. Toomas tegi su jaoks aseme valmis. Hommikuvalges viin su ise läbi Rannametsa teeristile,

seniks siruta jalgu. Ja kinnivõtjate poolest ärgu sul muret olgu. Käsk on kirikukantslis kõva, aga talutarre ta ei ulata...»

Toomas tuli rehe alt. Sulges pajaluugid, süütas rasvapotis tulukese ja hakkas selle valgel heinalemineku viiske valmistama. Madis vaatas ta toimetamist viivu pealt ja ohkas. «Kurjaks on läinud me päevakesed, vana. Saksad nõuavad verematti, anna muudkui poegi. Noh, oodaku!...»

Hommikuni oli veel tubli tükk aega, kui välisuks põruma hakkas. Kambris tõusid kõik püsti.

«Kesse pagan seal lõhub?!» tusatses Madis särki selga tõmmates.

Aga tulijal oli nii kiire, et riivide avamiseks enam mahti polnud. Kamber raksus ja värises, siis lendas uks ristseliti lahti. Sisse trügis tubli pooltosinat meest, täägid püsside otsas õieli. Ähmasest tulevalgusest jätkus niipaljuks, et ära tunda Rõima Pärtlit ja Kupja-Antsu. Nende tagant rabeles välja tundmatu seersant, püstol vöö vahel.

«Hvär-är...?!»

«Mis teil viga!» tigestus Madis ja astus rindupidi seersandile vastu. Pärtel tahtis tast mööda lipsata, aga leidis eest vana Tooma.

«Siin ta peab olema!» kisas Pärtel. «Too väejooksik! Siduge nad!»

Hetk hiljem lõi kamber kõmisema võitluse möllust. Toomas paisati pikali, aga Madis väänas järiga Pärtlile nii, et see laua varju kadus. Seersanti ta kõri kallalt raputada ei suutnud, kolme mehe jõud surus ta vastu seina. Ta rähkles ja ägises, nägu lämbumisest sinine, aga siis tatsus kusagilt kerge jalg ja kurikas kõmatas seersandile vastu pead sellise hooga, et mundrimees aietas. Lasknud Madise lahti, kobas ta vöö vahelt püstoli, et vahelesegajaga siinsamas lõpetada. Nii kaugele ta aga ei jõudnud. Madis rebis end hoidjaist vallali ja kargas ta kallale nagu ilves. Laud lõi kõikuma, tuli kustus ja kohe lajatas pimeduses pauk. Siis laskus tuppa surmavaikus. Kellegi käsi lükkas aknaluugi avali.

Ao hahkjas valguses lebas põrandal seersandi laip. Madis vahtis seda tummas imestuses. Maamiilitsamehed seisid ta ümber, tusaselt tunnistades surnud ülemust.

«Valmis . . .» lausus Kupja-Ants, kobades tapetu verestnõrguvat rinda.

«Valmis!» kinnitas Rõima Pärtel. Astus siis Madise juurde ja kuulutas peaaegu pidulikul häälel: «Aduneeme Madis! Kuulutan su kuninga nimel vangistatuks. Sõjaväelase tapmise ja väejooksiku varjamise eest!»

«Isa!» karjatas Anne ja tormas Madise rinnale.

Nad kiskusid ta eemale.

Madis laskis end siduda, seirates tummalt tarepõrandat jalge ees.

Teistel kästi kaasa tulla mõisasse, ülekuulamiseks.

Too, kelle pärast kõik see oli toimunud, näis sissetungijaile üsna kahe silma vahele jäänud olevat. Pärtel viskas pilgu ahju taha. Seal polnud muud kui tühi ase.

«Läinud?» päris Kupja-Ants Pärtlilt.

«Tühi temaga . . .» vastas Pärtel. «Polegi enam tarvis . . .»

«Ega ole. Võlla minekuks aitab sellestki . . .»

Tare jäi tühjaks. Õu samuti, nagu oleks surm Adruneemele astunud . . .

Sama päeva õhtul toimus mõisakohtu istung. Madisega oli asi selge, selle võttis statthalter enda hoole alla. Linnast tulid neli tragunit pikkvankri ja jalaraudadega. Sidusid vangi korralikult ja pakkisid sisse nagu kalli kauba kostiks maakohtule, aga võib-olla ka sõjatribunalile, nagu üks saatjaist arvas.

Annega oli lugu raskem. Selle ümber oli seletamist, et kas kurikas naise käes võib kuningale ohtlikuks saada. Lõppotsuse tegi kohale jõudnud parun. Las jääb esialgu mõisakohtu määrata, mis tolle hukkaläinud naisega ette võtta.

Anne ise seisis kohtulaua ees, valge nagu lina, ega paistnud midagi märkavat, mis tema kohta arutati. Ainult pisarad tekkisid silmi, kui ta kuulis, kuidas õuelt vanker koos Madisega linna poole hakkas veerema.

«Sa jääd siis oma juurde, Pärtel...» tähendas parun Wulff, «et kurjategija minia antakse su eestkostmise alla?»

«Ta mu sugulane... Õetütar, parunihärra,» kinnitas Pärtel.

Toomas ei suutnud ennast pidada. «Või sugulane! Nälja-aastal lõid ukse ta nina alt kinni. Saatsid lapse surema... Siis ta polnud sugulane. Nüüd on palgata töölooma tarvis...»

«Välja!» möirgas parun Toomale viibates. «Kümme paari keppe — lõugade eest!»

Kui seitsmekümne-aastane vastuhakkaja oli mõisatalli tarvis kõrvale toimetatud, jätkas parun paberite sorimist.

«Vastutuse võtad oma peale, Röima Pärtel?»

«Jah, parunihärra... Ega's ma teda, riivatut, oma juurde... Saadan poja manu, linna, teenijaks. See ammu otsib... Saab omale ontliku leivaisa ja pääseb korraliku elu peale...»

Parun noogutas. «Sinu poeg ma tean. Anständig kaupmees, joukas.» Pöördus siis kaasistujate poole. «Nous?»

«Nõus, parunihärra, nõus!» noogutas opman. «Sellele hukkaläinule on kõva kätt vaja, enne kui tolle Adruneeme kihvti tal vere seest välja saab...»

Aidamees kiitis kaasa, truualamlikult kummardades. Kirjutaja krabistas paberile otsuse.

Parun tõusis rahuloleva näoga ja leidis kohtualuse jaoks suutäie troostigi.

«Asjata piriseb, noorik... Adruneeme Madis sai, mis ära teeninud oleb. Kes teisel ouku kaevab, see ise sisse langeb, vat mis. Juba ammu ma ütleb, see mees ei lõpetab hästi, tal oleb mörtsuka süda sehes. Ongi käe.»

«Te ise olete mõrtsukad!» kisendas Anne.

«Lõuad, sa litakas!» kargas Pärtel nooriku kallale ja lõi selle pikali. «Või mõisahärrat teotamas! Ärge pange pahaks, parunihärra, ta on hull!»

Tollest rusikahoobist oli niipalju kasu, et vitsad jäid talli juures Anne jaoks valmis panemata. Need lubas Pärtel oma käega kodus kätte jagada.

Kesköōl jõudis Toomas Adruneemele tagasi jalgu järel vedades. Istus käsikaudu kobades pingile ja võttis pea käte vahele. Seljas tuikas tuim valu, aga südames veel hullem. Taat vahtis pimedusse, nagu näeks sealt haua põhja.

Nii. Nad olid siis ometi kord oma tahtmise saanud. Toda, mida nad juba pikki aastaid olid oodanud. Pärtel, kubjas, parun ja kogu too mõis. Adruneemet ei olnud enam. Ei olnud. Ah, kuidas siia nüüd oleks Aini vaja olnud! Tasuma, kõige selle eest, mis juhtunud. Tasuma!

X

Bartolomeus Reym, gildikaupmees, sirutas varbaid ja avas silmad. Pühapäevahommikune vaikus tukkus magamistoa raskete portjääride vahel, ainult kõrvalt teki alt kuuldus pikaldast, nohisevat hingamist.

Bartolomeus laskis unesegasel pilgul viivu viibida abikaasa magamistanust raamistatud näolapil, kanavarbaist piiratud silmalaugudel ja jonnakal suul, millest kuri kurd ronis lõua ümarasse polstrisse. Pööras siis vaate läbi akna, otsides tärkava päeva mõtetele tuge vastasmaja kiviselt frontispiissilt, mis näis rohkem rõõmu tegevat.

Niisiis — jälle uus nädal. Uus päev. Aga uut mitte midagi. Tõused, ajad riided selga, sööd ... Kärgid tallipoisi kallal. Kõmbid sellega siin kirikusse. Haigutad käisesse. Tuled tagasi. Jälle sööd. Magad tunnikest kaks. Sõidad Rode juurde, kuulad, kuidas see Vossbeini kirub. Või sõidad Vossbeini juurde, et kuulata, kuidas see Rodet tõrvab. Jälle koju. Jälle sööd. Jälle heidad magama ... Vat, elu ... Venib nagu köis. Ei ühtki sõlme, ainustki silmust. Ei otsa ega lõppu. Ja teised aina vangutavad pead — õnneseen oled, Bart. Lausa õnneseen. Kui mõelda, mis sa olid, mis sa nüüd oled ja mis sust veel võib saada. Kopsakas pood, kakskümmend tuhat taalrit parajas paigas ja ilus naine pealekauba. Neid, kes veel meelde tuletavad, mis sa olid, pole palju. Vana Pärtel üksi, kui tuleb pajatama, mis ta sust teinud on. Ja Emilie muidugi ka. Tema ka, kui järjekordselt

kiskumiseks läheb ja kui vaja näidata, kellele kõik see vara mitte poesildi, vaid notaripaberite järgi kuulub. Aga teised, taevale tänu, on ammu unustanud selle, mis seitse aastat tagasi oli. Vähemalt näo ees. Seljataga sosistajaid on veelgi, sarvenäitajaid ja takupärdiga suskijaid, aga need ei loe. Loeb see, mis taskus on ja mille laua peale võid laduda. Mündiks taotud hõbe, lõvide ja kuninga pookstaavidega.

Jah, neisse hõbelatakaisse näis olevat koos kiskjalõustadega sisse pigistatud kõik, mis maailmas väärt: au, kuulsus, rahulolu, võim, jõud... Õnn ühes naha ja karvadega. Õnn — puhas, sulaselge õnn, too, mille pärast inimesed võitlevad ja millest nad unistavad...

Ta oli tihti mõelnud, mis asi see õnn õieti on. Oli vaadanud enda ümber ringi, oli lasknud silma kõigest sellest üle käia, mis tal oli. Oma prouast, keda kiitsid ilusaks need, kes temaga koos maganud ei olnud. Oma majast, mida altkulmu vahtisid need, kes elasid üürikortereis. Oma taalritest, mille peale hammast ihusid need, kel endal taskud tühjad olid. Ja oli lõppeks järeldusele jõudnud, üsna imelikule järeldusele, et õnn koosneb teadmisest, et teine su olemise üle keelt limpsab. Ei mitte millestki muust. Vähevõitu oli seda. Vähevõitu, kui sa ise selle olemise voodrikülge iga päev oma silma ees pidid nägema. Naine oli sul peen, käis brokaadis ja sametis, lõhnas muskuse ja maikellukeste järele. Aga lõhnas ka teise mehe järele ja see juba suurt rõõmu ei teinud, kuigi jaksasid nägu teha, et sul kama kõik. Maja oli aus, kahekordne ja kivist, tinasse raamitud akende ja tammepaneelist seintega, aga sinu jaoks polnud ta ikkagi rohkem kui vangimaja. Raha oli sul jalaga segada, aga see, mida sa ta eest ostsid, südant ei rõõmustanud...

Jah, raha ja õnn võisid paarimehed olla vaese silmis. Tema, Bartolomeuse silmis olid neist saanud vaenlased, kes ei mahtunud elama ühe katuse alla...

Bartolomeus ohkas. Ta oli tihti mõelnud, et kas seesama neetud raha polnud ka nende abielu nahka pannud. Oli mõelnud, et mis siis oleks saanud, kui vana Behrens oleks Emilie särgiväel ulu alt välja kihutanud ja tema, Bartolomeus, jätnud kus kurat oma sõgedad

unistused kaupmehe nimest. Ja kui nad oleks paari heitnud kas või ainsa taalrita hinge taga...

Sametit neil seljas poleks olnud, see oli selge. Ja voodigi oleks neil olnud vist õlgpolstriga hanesulgede asemel, kuid jaganud oleksid nad seda kahekesi ja tollel kolmandal poleks siin siis ruumi jätkunud. Käed oleks tal, Bartolomeusel, olnud krobelised, ilma kuldsõrmusteta. Aga nad oleksid võõrast higist ja vaevast puhtamad olnud kui praegu. Emiliel oleks muskuse asemel vist kalasoolvee lõhn man olnud, kuid ta poleks seda vist märganudki. Jah. Taalreid tal, Bartolomeusel, poleks olnud. Aga selle eest oleks naine olnud. Oma naine. Too, kes on pool sinu elust...

Noh, nüüd oli sellest kõigest imelik mõeldagi. Seitse aastat olid nad jaganud selle magamistoa üksindust, seitse aastat purelnud pikki õhtutunde selle ümber, kes neist on midagi ära teinud või tegemata jätnud, sõdinud südametäie pärast, vaielnud tühja-tähja üle, aga armastuse jaoks polnud sõnakestki jätkunud. Too armastus oli surnud vist tolsamal ööl, kui vana Behrens suri...

Tõsi, tookord polnud ta sest veel midagi märganud. Aga mida ta üldse märkas? Päev langetas päeva järel pealaelt juuksekarvu ja kasvatas vaikselt kõhurasva. Mida sa sest nägid? Alles aastate möödumisel taipasid äkki, et oled muutunud kiilaspeaks ja vats on vanade pükste värvlist välja astunud. Toda, mida silm ulatas seletama. Aga mida ta ei ulatanud, see jäigi varju. Mõtlesid, et oled samasugune kui seitse aastat tagasi, ja et elad samasugust elu. Aga tühjagi. Sa olid juba ammu surnud. Su nahka oli kasvanud teine inimene, teistsuguste silmade ja teistsuguse südamega, mõtted jooksid teisi radu, isu käis teiste asjade perra. Ainult nimi oli sulle järele jäänud, sest paberid ei muutunud nii nagu inimesed. Nimi jah...

Tollest nende abielustki oli vaid nimi alles jäänud. Abielutunnistusele... Too abielu oli juba ammu surnud. Ja kippus nüüd oma haisuga ainult õhku mürgitama. Jah, tal oleks pidanud oma haud olema, tubli sülla sügavusel maapõues. Kuid nad vedasid teda nagu raibet kaasas. Ja imestasid, millest see tuleb, et päev on hommikust õhtuni vingune, riiukukk istub küll voodis, küll

lõunalauas ja et ka kaheksas toas tundub elamiseks kitsas olevat, sest ei ole ruumi nii kaugele minna, kus teineteise jorisemist ei kuuleks...

Jah, ta oli vist tol korral teinud küll räbala valiku, kui oli otsustanud selli seisusele selja pöörata ja hakata astuma isandate rada. Oli vahtinud vaid seda, mis sülle langemas on. Aga mis maha jätta tuleb, see oli päris kahe silma vahele jäänud.

Kõht sai nüüd muidugi söönuks, pea joonuks, nahk naeris siidsärgi üle, aga süda ja hing jäid tühjaks. Tühjemaks kui sellipäevil. Siis oli seal veel midagi ootuse taolist, nüüd polnud muud kui tüdimus. Hommikul oota õhtut. Õhtul — hommikut. Nagu hästisöödetud veis latri ees.

Kas sa siis rahast rõõmu ei tunne — oli pärinud Pärtel. Rõõmu? Kui teda polnud, siis tundsin. Nüüd mitte — oli ta vastanud. Hull oled sa, poiss — oli Pärtel pead raputanud. Hull. Hästi sa ei lõpeta, sul pole terve inimese aru... Noh, jutt oli jutuks jäänud. Ta oli sellele veel hiljemgi mõelnud. Ladunud isegi prooviks lauatäis taalreid lagedale, nagu taat kodus armastas teha, et armastust hõbeda vastu tõsta, et ehk see katab kõik muu, millest ta nüüd ilma oli jäänud ja puudust tundis. Aga ei aidanud midagi. Hõbe laual ei öelnud midagi, silita teda või hommikuni... Ta oli siis käega visanud. Kurat kõige sellega! Pühakirigi ütles, et õndsad, kes vaimust vaesed. Ülearune mõtlemine pole veel kellelegi head toonud. Ela, nagu teised elavad. Võta, kust võtta saad. Ära jäta ka sellele, kellele jätta võid. Sea nina vastu tuult, et tunneks, kust midagi tulemas on. Kummarda suure ees ja hoia väikest põlvede vahel, et ta su peost ei pääseks... Too oli Pärtli tarkus. Selle perra elasid kõik, kes olid suureks saanud. Mida pidi tema siis tegema? Sülitama selle peale? Dohreni majast välja kihutama? Emilie tagantjärele? Oma vara vaestele jagama, neile, kelle seljast see kokku riisutud oli? Ning ise kirikutrepile kerjuste sekka minema...?

Bartolomeus sügas selga ja haigutas. Tõepoolest, õigem oli tõusta, kui iseenesega edasi vaielda.

Naine ta kõrval hakkas liigutama.

Soo, nüüd hakkab peale — ohkas Bartolomeus ja sulges silmad, tehes nagu magaks, kuid tukkumiseks enam aega ei antud. Tuttav rusikas nügis küljekonte.

«Bart! Kuule, Bart!»

«Hommikust, Emilie!»

«Bart. Ma nägin hirmsat und...»

«Juba jälle...»

«Meie majal olid rattad all. Veeres ja veeres mere poole...»

«Rattad tähendavad raha saamist, kallike...»

«Aga mina usun, et kaduma minekut,» hädaldas naine.

Bartolomeus viskas käega. See ärritas teise päris üles.

«Issand, küll sa võid ükskõikne olla. Sõda seisab linnaväravas, kõik arutavad, mida ette võtta. Tema aina magab!»

«Ei ta meile jõua, Emilie. Rääkisin veel eile oberst Liphardtiga. Kuningas koondab Poolamaal vägesid Moskoovia peale minekuks. Üks korralik lahing ja lõpp kogu sellele loole...»

«Liphardt valetab. Ise hangeldab vene rubladega. Proua Rode rääkis, et isegi Dohren oli vahetanud kakskümmend tuhat vene rublade vastu. Kõik vahetavad. Ainult meie tukume...»

«Las hangeldab...» krimpsutas Bartolomeus huuli. «Kui lolle leiab, kes selle kursiga... Üks komplott, Riiast Tallinnani välja. Balti soost mõisnikud ja sõjaväelased, kes otsustanud kaupmeeste hirmu ja rumaluse najal rikkaks minna.»

«Komplott, siis komplott...» virises Emilie. «Iga arukas inimene teab, kuhu ta oma raha paigale paneb ja kelle poole... ta hoiab...»

«Mina hoian oma poole, Emmi. Kaupmeest on igale riigile vaja, olgu see rootslane või venelane. Sõda meid ei puutu...»

«Issand küll...» viskas Emilie teki pealt ja hakkas tuhvleid jalga ajama. «Mis on seesugusest mehest, nagu sina, kasu? Kui olid poissmees, hoolitsesid selle maja huvide eest enam kui praegu...»

«Maja, kallike, on ju sinu jagu...»

«Aga raha — sinu oma!»

«Sellepärast ma seda igale vargale tasku toppima ei hakkagi...»

Naine oli poetanud enese öösärgist välja ja asus pesukausi kallale. Bartolomeus riivas põgusa pilguga teisepoole lopsakaid kehavorme, mida ka aastad polnud suutnud moonutada. Ja tundis, kuidas vimm end temas püsti ajas. Kahte meest magatab, saatan, aga ihu poolest ikka alles kahekümneviiene... Nojah, ega's Dohren muidu tast ei raatsinud loobuda... Aga sõna ta mõtteist ei siginenud. See oli keelatud jutt. Nii ta siis vaikiski.

...«Grassil on täna sünnipäev,» tähendas Emilie. «Peaks minema gratuleerima!»

«Ei hooli,» tusatses Bartolomeus. «Las see vana suli trimpab ise enese terviseks...»

«Soo! Või suli! Ära unusta, et ta sai kassakolleegiumi liikmeks. Ja sinu maksumääraga on lood... nagu isegi tead...»

«Ma ei või teda kannatada. Juba sellest ajast peale, kui ta selle eest sõdis, et minu käest ära võtta vilja kokkuostu õigust maalt...»

«No ja mis siis...» vihastas teinepool. «Kõik sõdivad kõigi vastu... Sõimad teda suliks. Aga Steineriga kõlbas sõbrustada! Vekslivõltsijaga, oma lihase isa paljaksriisujaga, ah!»

«Ta oli ju bürgermeister!»

«Ja mis sest. Olgu või Hiina keiser! Ilma sa täis sööta ei jõua, aga neid, kellest kasu, pead nägema...»

Nii me päevakene läheb, nukrutses Bartolomeus, ega vastanud midagi.

«Sofie!» kisendas majaproua, hõõrudes end kuivatuslinaga ja silmadega roosiõli pudelit otsides...

Toatüdruk tuli hilinemisega.

«Jälle hulkusid öösel ringi, ah! Niikaua selle vahtmeistriga ringi aeled, kui tite saad!»

Sõimatu tusatses vaikides, kohendades siidsärki perenaise jaoks.

«Või ongi juba käes?! Näita ennast...»

Kobanud teenija pihta, raputas majaproua rusikat. «Porduelu peale olete maiad! Sa ära mossita midagi! Ja näppamise peale kah. Vaatasin eile sahvris järele.

Seasingil sitsepoolt maailmatu tükk ära . . . Issand teid nuhelgu! Kuhu sa mu rinnahoidja pistsid?!»

Tüdruk higistas, vedades majaprouale korsetti kere ümber. Proua ähkis ise samuti, lehvikuga värsket tuult näkku puhudes. Herilasepiht oli moes. Ja moe pärast tasus vaeva näha.

«Jumal küll . . .» virises proua. «Jälle olen juurde võtnud! Laku äädikat kolm korda päevas — midagi ei aita . . .»

Soo, viimaks oldi sellega valmis. Brokaatpihik, siidkuub, šavrookängitsed ja frisuur, leegitsev nagu tulekahjuseeme.

Kui naised olid magamistoast läinud, ajas Bartolomeuski ennast üles. Keha oli tuim ja raske, nagu oleks ei tea mis tööd teinud. Vedelemisest, muud midagi, see oli selge. Vaatas peeglisse. Vastu vahtis väsinud, lõdva näoga tolvan, vihastamapanevalt uniste silmadega, sorakil vurrudega, millesse paraja paiga olid leidnud esimesed hõbeniidid. Noh, ta oli kunagi kena mees olnud, aga nüüd ei igatsenud vist Sofiegi temalt enam musi saada. Jah, aeg läks . . .

Kohmitsenud ennast rõivaisse, astus ta söögituppa. Suur kõverjalgne laud hõbenõudega oli kahe peale jagada. Aastad polnud siia lapsi toonud ja neil tuli kogu selle küllusega, mida köök alt üles saatis, omal jõul toime tulla.

Emilie näkitses hõbelusikaga muna kallal. Viskas pilgu Bartolomeuse näppudele, mis singiviilukaid sorisid ja küüntele, mille puhtus näis soovida jätvat.

«Sa sööd ikka veel nagu talusulane. Isegi taat oskab sul kahvlit peos hoida!»

«Tühja kah . . .» viskas Bartolomeus vastu. «Parem peoga pekki võtta, kui hõbedaga uba urgitseda . . .»

«Hoidku küll . . . Poissmehepõlves oskasid . . . kätt suudelda.»

«Siis mul polnud raha. Vaene peab oskama viisakas olla. Rikkal pole vaja . . .»

«Soo — või rikkal pole vaja . . . Kust sa selle tarkuse korjasid?»

«Dohrenilt, kallike,» mõtiskles Bartolomeus endamisi. «Ta ju suskas sullegi sügisel peotäie taalreid krae vahe-

le — Gildisaalis. Kõigi nähes. Minult nõuad viisakust, aga tollelt? Tollele vastu kõrvu andjat sust siis polnud. Tollele — «vägistajale», kellega kokkusaamist sa nüüd nagu hingeõnnistust ootad . . .»

Aga ta ei vastanud midagi. Võttis kahvli, virutas selle pidemeni lihalõikude hunnikusse ja kergitas suhu sellise täie, et hundilgi oleks selle neelamisega tegu olnud.

Emilie ei lausunud midagi. Lõpetas söömise, pani käed risti, pomises issameie ja tõusis. «Vaatan, isegi söögipalvet sa lauas ei pea,» viskas üle õla. «Et tänaks ka issandat . . .»

«Ei tea, mille eest . . .» mõmises Bartolomeus. «Las vargad tänavad, kes kergelt saanud. Mul temaga võlavahekorda pole . . .»

Emilie raputas pead. «Pole sinu jaoks ei jumalat ega kuradit, ei kartust ega kahetsust. Mis inimene sa küll oled?»

«Siga ikka . . .» venitas Bartolomeus, suurätiga nägu pühkides. «Ainult et pisut parem kui teised minusugused. Ei palu issandat appi, kui kätt teise taskusse ajan . . . Kaupmehe töö on must töö. Ma ei salli selliseid, kes seda tehes valgeid kindaid kätte kisuvad ja enesest peavad, kurat teab mida. Kõik need sinu Bohnsackid, Vossbeinid, Henod ja mis nad on, kes lõbumajast korjatud taalrikese kiriku korjanduskarpi pistavad ja sellest kuulutada lasevad . . .»

«Soo! No ja miks sa siis seda kaupmeheametit üldse pead . . .» sisises Emilie, «kui see nii must ja räpane on?»

«Paremat pole rahategemiseks välja mõeldud, naine. Ausa tööga võid nälga surra, aga mina olen oma kõhuga ühel nõul ja südamel pole sellega pistmist . . .»

Emiliel ei jätkunud sõnu isegi sõimamiseks. Ta astus akna juurde ja jäi mõtlikult õuele vaatama.

«Nime poolest oled sa härra!» lausus ta lõpuks. «Aga mõistuse poolest — mats! Et ma seda ka varem ei märganud . . .»

Bartolomeus ei mõelnudki vihastada. Laskus leentooli, viskas jala lauaristile ja röhatas.

«Mats, kullake, on inimene. Nii kaugele ei jõua me kunagi . . .»

Emilie pöördus ringi, turtsatas ja läks ust paugutades toast välja.

Bartolomeus itsitas veidi aega omaette. Niigi palju vaheldust oli, taevale tänu. Said välja öelda, mis südamel. Kuigi ainult oma kodus ja nelja seina vahel.

Ta mõtles hakata ümber riietuma, kui trepilt kostusid võõrad sammud.

Sisse astus Pärtel. Tatsutas ukse vahel nagu laanepõuest tulnud karu, salkus, punetav ja higi järele haisev. Talutas kaasa mingit tüdrukut, kes jäi seisma seina äärde, silmi tõstmata ja sõna lausumata.

«Terekest, poju...» noogutas Pärtel, vedades end hingeldades istmele.

«Jumalime, taat...» vastas Bartolomeus. «Pole sind ammu näha olnud...»

«Või minusugusel vähe tegemist...» lausus taat. «Kümme ametit seljas, kisu või lõhki. Võlglasi pool kihelkonda täis. Passi neid. Rannameestele võrgulina... Mõisale püssiparandajat... Kirikule katusesindleid... Sullegi näe... tõin teenijahinge...» osutas ta tüdrukule ukse kõrval.

«Teenija?» imestas Bartolomeus.

«Jaah... Proua ju tellis. Vana pidi poolpidune olema...»

«Võib-olla...» ei vaielnud Bartolomeus. «Pole mul neist majapidamisasjadest aimu. Räägi Emiliega...»

«Juba rääkisingi. Trepil. Lubas kohe tulla...»

Bartolomeus silmitses uut teenijat. Selle noort, väsimusest kahvatanud nägu, rõõmsatriibulist undrukut, mille maanteetolm oli hallikaks lubjanud. Näppusid, mis olid kehvast kompsukesest nagu viimses lootuses kinni haaranud. Tüdruku pilku ta kätte ei saanud, see püsis endiselt põrandal.

Noh, tollel seal istus mure südamel. See oli pikemata selge. Ja Bartolomeus ei saanud maha suruda pisikest kaastunnet, mis kusagilt näis äkki ta hinge pugevat.

«Istu, laps!» osutas ta toolile. «Ja puhka jalgu...»

«Pole tal midagi...» viskas Pärtel käega. «Teenijarahvas peab püsti seisma...»

«Kust sa ta siis...» päris Bartolomeus. «Mõisavaim või?»

«Adruneeme Madise minijas . . .» lausus Pärtel.
«Madise? Selle sinu vihamehe? Kuidas ta siis oma minia sinu kätte . . .» imestas Bartolomeus.
«Madisel pole siin enam miskit öelda! Tema laul on lauldud. Mõisa määras . . .»
Tüdruk ukse kõrval nuuksatas ja surus rusikad silmile, õlgade vappudes mahasurutud itkemisest.
«Sina, sunnik, ära vingu!» vihastas Pärtel. «Ussiseeme! Ohvitserihärra tahtis ära tappa! Vangirauad ära teeninud, aga piriseb veel . . .»
«Jäta järele, taat . . .» katkestas Bartolomeus. «Ja seleta. Ma ei mõista mõhkugi . . .»
Pärtel pajatas. Kui ta lõpetanud oli, sigines vaikus tuppa pikaks ajaks.
«Nii-nii,» noogutas Bartolomeus mõtlikult. «Hullusti küll . . .»
«Mis hullusti?» osatas Pärtel. «Sellele ussipesale oleks juba ammu pidanud tule otsa pistma!»
«Sinu jutu järgi tuleb välja, et Anne on ju meie sugulane . . .»
«Sugulane . . .» torises Pärtel. «Õige mul . . . Ja kui ongi, siis tänagu jumalat, et ta kindla leiva peale istuma panen . . .»
Majaproua oli leidnud aja kesk pühapäevahommikusi majatalitusi ka uut teenijat vaatama tulla. Sulges ukse, vaatas tulnukat eemalt, siis ligidalt. Käis isegi korra teise ümber ära.
«Issand, milline . . .» raputas viimaks pead. «Teregi ei oska öelda. Kõnelemata reveraansist. Proua Henó ostis mullu Vigala mõisast teenija. See oskas reveraanssi ja kõike. Ja kuidas veel . . . Pakkusin ta eest viisteist taalrit, ei andnud ära. Aga lõpuks ajas ikkagi minema. Varguse pärast . . .»
«See, proua Emilie . . .» seletas Pärtel, «on tubli tööinimene. Ja varguse poolest ärgu teil olgu muret . . .»
«Küll ma juba tean . . .» osatas Emilie. «Kõik nad varastavad. Kõik. See on neil juba vere sees . . .»
«See on ju meie veri . . .» pistis Bartolomeus vahele. «Sinu äiapapa on ju tema sugulane . . .»
«Kuidas?» imestas Emilie näost punetama hakates.
Pärtli kulm tõmbus kortsu. «Mis see peab tähendama,

poiss! Misjaoks sihukesed jutud? Ma ju ütlesin juba, et see on üks selgitamata asi . . .»

«Kirikus ta ikka käib?» jätkas Emilie.

«Annan ta teie hoole alla, kallis proua . . .» lausus Pärtel. «Tehke tast õige ristiinimene. Adruneemel pole ta muud, kui vastuhakkamist õppinud. Jumala käskudest pole tal aimugi . . .»

«Eks me vaata . . .» noogutas Emilie. «Esialgu aitab, kui sõnagi kuulab . . .»

«Justament, proua . . . Esialgu aitab sellestki. Ja kui ei kuula, siis hoidke kõvat kätt ta peal. Tallimehe kätte. Soolatud rihmadega. Küll õpib . . .»

«Jäta, taat . . .» viskas Bartolomeus. «Meil pole siin mõis . . .»

«Ja väga kahju, et pole . . .» suskas Emilie vahele. «Seepärast polegi korda majas! Sofie tassib sahvri tühjaks oma vahtmeistri jaoks! Eulaliel on köögi asemel seapesa. Majahärra aga targutab, milleks vihastada. Lase olla . . . Tund tagasi leidis voodiasemelt uue tõe. Te kuulete, Pärtel? Kaupmehe ja varga vahel vahet ei olevat! Mina olen, tähendab, varga naine!»

Bartolomeus hakkas naerma. Pärtel raputas murelikult pead.

«Hea küll, jätame seekord . . .» lausus Bartolomeus viimaks. «Annest saab siis toatüdruk? Ja Sofie?»

«Sofie jääb!» vastas majaemand. «Varastab, aga tal on vähemalt jaksu. Aga Eulaliel tuleb minna. Tema aastad pole enam töö jaoks. Las annab sellele siin köögimured üle. Proovime teda. Algul käealusena, pärast . . . eks näe. Konti tal paistab olevat . . .»

«Seda pole karta, proua . . .» kinnitas Pärtel. «Kes juba talutöö peal olnud, ega sellel . . . Hoidke aga silma peal! Kõvasti silma peal. Jumalasõna ja kepp — nagu armuline pastorihärragi ütleb — üks hinge, teine ihu jaoks . . . Ilma nendeta läheb teenijarahvas raisku . . .»

Emilie sättis ennast uue teenijaga minema. «Eulaliele . . .» viskas ta abikaasale üle õla, «tee sa abrehnung esimesest . . .»

«Sooh, või mina . . .» imestas Bartolomeus. «Teenijad on sinu jaod. Aga kui neid vaja uksest välja visata, siis

pean mina... Kuhu ma ta panen? Või kes teda enam võtab? Kerjakepi pean talle kinkima...»

«See on sinu asi...» lausus Emilie ust sulgedes. «Nuriseda tal pole. Saab vabaduse. Ja see on suur asi... ostetud hinge kohta...»

Bartolomeus vahtis mõtlikult isa otsa. See vaatas sama mõtlikult poega.

«Noh, oled siis oma elukesega rahul?» päris lõpuks poeg. «Vihamehed trellide taga, mõisas oled nüüd suur ülemus ja võlglasigi tuleb iga päev juurde...»

Pärtel ohkas. «Mis sa minu pärast muretsed. Muretse enda pärast. Mina oskan elada. Mulle juba keegi üle pea ei kasva. Keda tarvis, seon köiega, keda tarvis — taalriga, ja kellest muidu jagu ei saa, selle kaotan ära. Kui vaja, kõlban ülemuseksi... Aga sina? Vaata, et sinuga ei juhtu vastupidi. Oma naisega sa sõber ei oska olla. See pole veel kõige hullem. Kõige hullem on see, kui inimene iseenesega enam sõber pole. Ja sina, nagu paistab, ei ole. Tegin sust kaupmehe. Tähtsamat ametit siin maa peal ei ole. Isanda raha üle. Ja kes on isand raha üle, see on isand kõige üle. Aga sina räägid — varas! See on, kui inimene on kergelt rikkuse otsa saanud. Tagumikku pidi upitatud. Iseennast hakkab reostama...»

Ta oli mõelnud hakata pikema epistliga pihta, aga uus segaja ilmus.

Tuli elatanud, küüruvajunud eideke, šitstanu peas, selle all kaks vanadusest punetavat, vesist silma, kroogitud pühapäevajakk seljas ja põll ees. Kummardas ja jäi nende ette seisma, tööst parkunud, jooksvast pahklikuks muutunud käed risti allavajunud kõhunatukesel.

«Noh nii, Eulalie...» lausus Bartolomeus. «Sa oled seda maja orjanud tubli hulk aastaid...»

«Kolmkümmend, isand Bartolomeus...» vastas küsitu. «Tollest ajast, kui õnnis Behrensi härra mu ostis... Ülehomme saab täpselt kolmkümmend...»

«Nii...» Bartolomeus otsis tükk aega vastust sõrmeküünelt. «See on pikk aeg. Küllalt pikk, et sellega välja teenida priipõlve. Mõistad sa, Eulalie?»

Eit pühkis põllenurgaga silmi. «Õnnistagu jumal teid, et te ka minu peale mõtlete...»

«Jah, priipõlve, Eulalie... Rääkisime ennist Emiliega. Meie poolest oled sa nüüd prii. Võid minna, kuhu tahad...»

Köögitüdruk naeratas läbi pisarate. «Mis te nüüd, härra... Pole mul tahtmist siit enam kusagile...»

Bartolomeus sügas kimbatuses lõuga, märgates, et too seal ikka veel aru ei saa, milles asi seisab.

«Proua soovib sulle — abrehnungit anda,» lausus ta lõpuks.

Eideke ta ees jäi äkki tummaks. Hingas sügavalt, nuuksatas ja vajus äkki põlvili.

«Kerjama!» ägas ta. «Issand jumal, kerjama! Halastage ometi, härra!»

Pärtel põrnitses, tõusis siis püsti ja urahtas, nii et tuba kajas.

«Sulle, eit, anti priipõlv kätte! Aga sa ei oska kättki selle eest suudelda! Äh!»

Eulalie vaatas ahastaval pilgul Pärtli otsa. Kahmas siis Bartolomeuse käe järele. See ei pidanud enam vastu, pööras kanna pealt ringi ja läks uksest välja.

Eit jäi põlvili olles abiotsiva pilguga Pärtli otsa vaatama.

«Hakka astuma!» käratas see vihaselt. «Päev läbi muud polegi kui naiste silmavesi! Kurat! Noh!» osutas ta uksele.

Käsutatu tõusis. Surus käed rinnale, nagu kägistaks teda keegi ja vankus uksest välja...

Päikesepaistelise pühapäevahommiku pilvised sündmused olid Bartolomeuse tuju varjutanud kogu päevaks. Hiline õhtutund leidis ta toetumas aknavõrestikule ja vahtimas alla õue, sinna, kus kaevu ääres askeldas uus köögiteenija, paras heinasao suurune hunnik pütte, tünne, vitsikuid ja toobreid käepärast, mis majaemanda käsku mööda tuli läikima hõõruda.

Ta vahtis teenija toimetamist pikka aega. Segajat polnud. Majaemand oli läinud Heno juurde, Sofie saanud vaba päeva, Eulalie itkes kusagil nurga taga, kommersant Hans aeles kneipes. Maja oli tühi. Ja too tühjus näis Bartolomeusessegi olevat surunud mingisuguse erilise tunde, segu nukrusest, mahajäetusest, olemuse

mõttetusest, tüdimusest. Midagi sellist, mis nii tihti viimasel ajal kippus ta mõtteid varjutama.

Imelik oli elu. Ta polnud varem märganud, et see nii üksluine võis olla. Vaata siia alla õue, või kõrvalasuvasse, või üle tänava. Kuhu sa ka tahad. Pilt on ikka sama. Üks sööb ja magab. Teine töötab ja itkeb. Mõlemad on inimesed, vähemalt välispidi. Pea otsas . . . käed, jalad . . . süda sees. Aga kui lähemalt vaatad — pole. Üks on inimene, teine — paljas asi. Kahejalgne asi, mida võid pruukida, milleks tahad, kas vee vedamiseks, köögi küürimiseks, puude lõhkumiseks, ja mille võid uksest välja visata, kui ta ära on kulunud. Noh, kui selline on kord, siis olgu. Ainult ühest ta ei saanud aru. Milleks neil kahejalgseil asjadel oli inimese väljanägemine. Neil oleks võinud olla ju karvad seljas, saba taga . . . Et siis, kui on juba tarvis teda välja visata või maha koksata, pole arutamist ega mõtlemist, et miks ja kuidas, nagu nüüd, kus ta selle Eulalie pärast ennast peaaegu mõrtsukana tundis. Ja kui nad polnud asjad, kui nad siiski olid inimesed, nii ihu kui vaimu poolest, siis oleks pidanud ka kord teine olema. Et kellelgi pole õigust teise peale. Nii nagu nüüd, polnud see siiski õige. Ei olnud, kuigi see oli saanud põlvede seaduseks, mille vastu oli imelik vaielda, nagu kõigi teiste, põliseks saanud kommete vastu. Aga too mõte polnud talle nähtavasti esimesena pähe karanud. Oli teisigi, kes kõhklesid. Juba mullu, kui ta oli ühe Tallinna raamatutrükkaliga jutuotsa peale sattunud, oli seegi midagi selletaolist arutanud. Et seda uurivat nüüd isegi professorid ülikoolides, kas inimesel on teise inimese peale piiramata õigus või pole. Et kusagil peaks ikka mingisugune piir olema.

Kas või selle nooriku jaokski seal all. Mehe võtsid talt. Kasuisa võtsid. Selle vähesegi vabaduse võtsid, mis tal oli. Ja mille eest? Kurat teab. Paistis, et ainult selle eest, et oli sattunud Adruneemele. Peresse, mis taadi silmale viha tegi. Kenakene oli ta ise. Vaikne, puhas, selgete silmadega. Piimalõhn alles man. Aga nüüd sumasid teise elupäevadeks sopa sisse . . .

Keegi tuli trepist üles.

Ta vaatas. Jah, sealt ta tuligi, too värskelt ametisse

pandud majaori. Kandis veeämbreid. Pani nad maha, ukse ette ja jäi viivuks aknast välja vaatama, märkamata õhtuhämaruse rüpes seisvat majaisandat. See seisis temast käeulatuse kaugusel ega lausunud sõnagi. Kuulatas tüdruku hingeldamist ja püüdis asjatult näha ta silmi, mille vaade oli pööratud punetavasse õhtutaeva kildu katuseviilude vahel, nagu igatseks pilvedele pääseda.

Bartolomeus ei teadnud isegi, mis teda sundis Anne juurde astuma. Vaikselt, nii et see ei märganudki. Nii lähedale, et ta tundis isegi teise juustest immitsevat värske heina lõhna.

«Anne!»

Naine jahmatas ja taganes. Pilk, mille osaliseks majaisand sai, oli selline, et lõi järsku segamini kõik valmispandud sõnad. Ta oli mõelnud toda seal trööstida, aga tundis äkki, et õige jutuots oli läinud kus seda ja teist.

«Sina, Anne...» lausus ta lõpuks pikkamööda, «ära ole minu peale vihane... Kõiges, mis juhtunud... pole mina süüdi... Niikaua, kui siin majas oled, sulle ülekohut ei pea sündima. Minu sõna selle peale...»

Too, kellele see öeldud oli, ei lausunud vastuseks midagi, kuigi Bartolomeus seda ootas. Kobas isandat umbuskliku pilguga, võttis veepanged ja läks, järele jättes astumise kaja ja tubli annuse segadust majaisanda hinge.

Lolliks olen enese teinud — arutas Bartolomeus. Mis kurat mind küll ajas... Mingisuguse külatüdrukuga... Pakkuma kaastunnet, kui seda üldse ei vajatud.

Tusatses ja viskas käega, kuid ei saanud lahti tundest, et süda oli kuidagi kergemaks läinud...

XI

Kõu kihutas üle pilkaselt pimeda taevavõlvi, pannes kõmisema kogu nähtamatu laotuse. Pikker pillutas tulise noole, mille sähvatus, nagu mustava mere põhjast kergitas metsade ja küngaste sakilise turja. Raksatus, mis sellele järgnes, pani värelema sooja, tolmu järele lõhnava suveõhtu. Kaja veeres üle kaugete kinkude. Veeres, kuni kustus. Vaikus, mille öö selle järel oma

põuest kergitas, näis olevat selline, et võis kuulda isegi rohu kasvamist. Aga ainult viivuks. Siis virutas uus välgusähvatus jälle kõik kohad tuld täis, pannes kogu magava ümbruse lõõmama kahvatus, tontlikus kumas, mis aina kustus ja süttis, kustus ja süttis üha uute raksatuste ja sähvatuste saatel. Nagu oleks valgus ja pimedus riidu sattunud, maailma oma vahel pooleks kiskudes.

Kusagilt kaugelt hakkas midagi lähemale kahisema. Nagu oleks määratu luuaga tõmmatud üle taevaste ja maapealsete tündrite. Heidutatud, tukkumiselt ärganud tuulehoog kargles pimeduses ringi, otsides peidupaika selle eest, kes tulemas. Ja isegi kõu näis oma pilli pauna pistnud olevat ja minema kihutavat, et mitte jääda tulija jalgu.

Langesid esimesed, lopsakad vihmapiisad. Suveöö ringutas ja sosistas nagu noor naine, kelle juurde asemele poetumas kauaoodatud kallike. Sosistas ja hingeldas, aiva kiiremini, rahutumalt, kirglikumalt, kuni vaibus selle rüppe, kes oli saanud kesköötunni peremeheks. Paduvihm vajus alla, raskelt ja tihedalt, tormise lainena, mattes oma rüppe kõik häälitsused ja jättes järele vaid ainsa, hingepõhjast tuleva ohke, mis enam ei kustunudki . . .

Bengt Hansson, oberst Kaulbarsi väeosa maakuulajate salga ülem, polnud luuletaja. Ta tundis ainult ühte: oli sattunud maanteelt ojasse. Otse maoli. Poolde reide ulatuvad rasked sõjaväesaapad pidasid vastu, aga seeeest voolas krae vahelt sisse kohinal vesi, solgerdudes külmana ja limasena põues, nagu oleks peotäis konni särgi vahele pistetud. Osa sellest oli sattunud isegi suhu. Vahtmeister vandus ja köhis.

«Kurradi elajas! Maha lasen!»

«Keda?» päris keegi tagantpoolt.

Ta vaikis. Toda, kes sealt ülalt vihma alla kupatas, kuul ei võtnud. Tuli juba leppida, kuigi süda kippus iiveldama allaneelatud veest. Ta polnud juba ammu peale viina muud vedelikku suhu saanud. Vesi — see polnud ta meelest muud kui solk.

Keegi sikutas ta vöörihma pidi välja ja viivu hiljem seisis ta jälle omade seas, maanteel.

Neid oli seal pooltosina jagu meest. Pooltosin näljast, kondiüdini läbi vettinud rootsi grenaderi, keda oberst Kaulbarsi käsk juba keskhommikul oli pannud vantsima piki Aliste mahajäetud teid, et heita pilku sellele, mis pesitses eespool, kuulatama, kas pole kuulda vaenlase kabjaplaginat, nuusutama, kas ei tule kusagilt söögi lõhna, ja otsima ka küljealust, kui seda kusagil peaks olema, ehkki siin kandis peale varemete midagi oodata polnud.

Antud käsust polnud täidetud viletsat veeranditki. Pool päeva oli kulunud suupoolise otsimisele, kasutult nagu alati, ja vihmapilvede varjul kiiresti saabuv hämarik oli nad hoopiski ära eksitanud. Vesi oli üleval, vesi all, tühi kõht keskel. Kas või nuta . . .

Nad nohisesid tükk aega pilkases pimeduses keset ladisevat teed. Pead koos, asjatult oodates üksteise suust õiget nõu, mida ette võtta.

«Hakkame minema . . .» ühmatas viimaks vahtmeister. «Iga tee viib lõpuks kuhugile välja . . .»

«Teeristist vasakul . . .» tähendas üks teadjam, «seda kohta ma tean — peab olema kirik, paarsada sammu eemal. Ega's ta vahepeal saanud ära kaduda . . .»

«Kirik . . .» osatas esimene. «See on alles paras paik meie jaoks. Kõht juba laulab koraali . . .»

«Kus on kirik, seal on ka kõrts . . .»

«Mis ammu maha põlenud . . .»

«Noh, mälestuski vähemalt alles. Tilgake kadakaviina lõhna . . .»

«Ära plära!» tigetses vahtmeister. «Viin on püha asi, sa nolk! Sellest ei räägita. Seda juuakse. Ja kui teda pole — peetakse lõuad!»

Uus vihmavalang tormas teeliste kallale. Nad vantsisid küürus, üksteise kannul, hanereas, käsi eesastuja kuuesabas kinni, et mitte üksteist kaotada. Sellest siis tuligi, et vahtmeister madala kivimüüri otsa komistades teisedki pikali viis.

«Siin ta on . . .» seletas üks. «Näe, kirik paistab. Mõis on seal — tagapool . . .»

Tuju tõusis järsult. «Noh, poisid . . .» käsutas vahtmeister. «Minu järel — marss! Bajonetid valmis hoida. Ja silmad lahti! See siin pole plika juurde ronimine . . .»

Kui nad pool tundi hiljem uuesti kogunesid, oli pilt siinsest selge. Ulualust polnud loota. Paljad varemed, nende vahel sõnnik, äratambitud õlesasi, paar poolkõdunenud korjust. Nagu kõigis mõisates, mille pikad sõjaaastad olid muutnud läbiratsutavate sõjasalkade öökortereiks ja taplusepaigaks.

«Kirikusse...» käsutas vahtmeister. «Vähemalt katuski pea kohal. Inglite kaitse pealekauba!»

Katus oli siingi tulest söödud. Aga telliselöövid tõotasid tublit varju.

Vahtmeister astus ees, käsikaudu kobades. Sai peatselt muhu pähe ja laskis tule üles võtta. Pühakoda oli tühi, nagu hundilaut. Akendest lõõtsus sisse vihmasegane tuul, nurgas vedeles riit lagunenud istepinkidest, altarimaalilt kummitas vaevase valguse süngeis varjudes ristipoodu väljaväänatud, roheliseks määndunud ihu. Mehed vahtisid tusaselt ringi kivipõrandal aseme kohta otsides, aga Bengt Hanssonil ei tundunud suurt väsimust kontides olevat. Nuuskis ringi, sihtis ja vahtis, vaagis silmaga ja avastaski lõpuks midagi ka oma tarbeks. See oli — lahtimurtud hauakamber. Haigutav nelinurk põrandas ja kõrvale lükatud kivine plaat tähistas teisel pool altarit mingi paruni viimast puhkepaika.

Vahtmeister laskus avause kohale, pilguga puurides tintmusta sügavikku. Haud kergitas talle vastu aastakümnete läägeltimala kopituse. Ei siia oleks vist issanda ingelgi viimselpäeval julgenud laskuda, aga Bengt tuli sellega toime. «Tuld, te tahmanäod!» käsutas ta, alla hüpates.

«Hull oled või!?» noomis keegi. «Surnuid rüvetama...»

Vastuseks kuuldus alt vaid kolinat. Algul tõusis üles tubli sähmakas tolmu. Siis hakkasid kerkima vanded. Kuradi pilusilmad, kristusetapjad, tsaarikoerad — isegi haudu ei jätvat nad rahule.

«Ja sina jätad!» salvas keegi meestest, kel kogu see asi kopsu üle maksa näis olevat ajanud.

«Mina?» ajas vahtmeister ämblikuvõrkude ja lubjaprügiga määrdunud lõusta august välja. «Mina täidan kohust! Käsk on antud — kõik arvele võtta, mis ripakil. Kroonu tarbeks.»

«Arvele võtta ... Sina võtaks küll vist kogu Liivimaa arvele, pakiks ranitsasse ja tassiks üle mere kaasa ...»

«Pole sinu asi, paberikoi! Õpeta oma tatise ninaga koolilapsi, mitte mind!»

Sajatanud veel tükk aega nimetuid hauarüüstajaid, kes olid julgenud revisjoni toime panna ilma temale eesõigust andmata, jäi ta viimaks rahule, pärast seda, kui oli viivu midagi oma peopesa varjus tunnistanud ja selle siis vaikselt taskusse toppinud.

Tuul undas nähtamatute võlvide all. Kusagilt raksatas alla lahtine telliskivi. Tormis kraaksatas unest üles aetud hakk. Maakuulajad vaikisid, surnuaia järele lõhnav öökorter ei teinud rõõmu. Noh, sidemehed olid tagasi saadetud, kompanii pidi peatselt järele jõudma ...

Möödus tubli tund, kui eeskojas kuuldus sammude krabinat, allasurutud jutukõma ja käsklusi. Uks lükati valla, tõrviku punetava leegi valgusesse ilmusid need, keda oldi oodatud. Vihmast läbi vettinud mehed, tunde kestnud marssimine seljataga, sättisid end kiriku kivisele põrandale tukkuma. Kuigi und polnud kauaks antud, sest taevas lõi aovalguses kahvatama. Paar ettevõtlikumat peksid pingid pilbasteks ja hakatasid lõkke, mille vaevane suits pikaldaselt venis hämarusse uppuvate võlvide alla.

Vahtmeister raporteeris Kaulbarsile luurekäigu tulemustest. Teerist, surnuaed, varemed. Venelaste jälgi pole. Brömseni eskadronist aimugi. Kolm tundmatut laipa kirikumõisa õuel. Moonaga ... nagu ikka ... Oberst kuulas teda hajameelselt, kepiga kopsides altarit.

Tatsutas siis ringi, vahtides meeste magavaid kogusid, millelt lõkke soojus kergitas nõrka auruvinet. Näris kusagilt pihku sattunud õlekõrt ja kui sellega oli lõpetanud, asus vurruotsa kallale.

«Kui keskhommikuks iva hamba alla ei saa, kärvame, kurat võtaks ... Nelikümmend aastat olen sõdinud, aga sellist sõda pole veel näinud. See pole sõda Peetriga, vaid näljaga ...»

Käsutas siis valvepostid kirikutorni, teeristile, surnuaiale ja mõisa, keeras ennast sinelisse ja heitis magama.

Vahtmeister viipas endaga Aini kaasa ja hakkas ronima torni. Selle suitsunud, poolkõrbenud keerdtrepp nagises ohtlikult, aga pidas hädaga vastu. Lükanud luugi pärani, jäi vahtmeister tummalt vahtima pimedusest lahtikoorduvat maastikku, mis laius nende ees vihmast puhtakspestud värskeis värvides.

«Neetud maa...» pomises siis habemesse. «Paras kuradile väljarentimiseks...»

Ain vaatas ka. Vaatas kaugeid kinkusid, mis ao roosatavas valguses helendama lõid. Vaatas orulammi põhjas sädelema hakanud järvekildu, mis kergitas hommikuudu. Mõtlikke pajusid vaikse vee kohal. Tukkuvaid kalmuseid ja võhumõõke... Vaatas miljoneis vihmapiiskades sädelevat puudevõra siinsamas torni jalamil... Võimsate pärnade uhket rühti. Sarapuupõõsaste rõõmsat rohelust... Kaheksa aastat oli sõda tallanud siin ringi, kaotanud jäljetult külad, umbrohtu varjutanud kunagised põllukangad, metsavöötmeisse põletanud pruunikad, söestunud laigud. Aga ikka oli see maa ilus, värske ja noor. Ja temast hoovas välja sellist elujõudu, et see kõik, mis siin praegu inimeste südameid koormas, näis lausa tühine olevat...

Ain tundis seda nii selgesti, nagu oleks keegi talle uue usu rindu pannud. Surm jooksis tulutult ringi. Otsis asjatult pesapaika. Ta oli ajutine külaline. Sama ajutine, nagu too, rootsitõugu kukk ta kõrval, kes siin mõõgaga ringi vehkis. Tuli uus kevad ja kergitas teeveertele uued tared, mullast uued põllud, sigitas uued pered! Pühkis minema kõik möödunu! Kes suutis teda pidada? Elu käis surmast üle, käis sõjast üle, käis rõhumisest üle. Jah, teda toitsid juured, mille külge ei ulatanud ühegi vaenlase mõõk...

Ain ohkas.

Bengt Hansson vaatas teda silmanurgast. «Unistad... äh?! Pruut jäi maha? Noh, sinul, sital, jäi üks. Aga mul — kaheksa! Igasse linna. Ptüi! Saaks ühegi ainsaks ööks hõlma alla...»

Saamata teiselt vastust, muutus tusaseks.

«No mis sa jõllitad nagu lehm. Säh, viska lonks...»

Ain raputas pead, viinaplaskut tagasi lükates. «Ei hooli...»

«Häh! Vat kus kaputsiinlane. Noh, pole viga, küll õpid. Mul on hea silm meeste peale. Sinust saab seersant. Kont on sul hea ja süda kah parajas paigas...»

Rüübanud tubli punnsuutäie endisele lisaks, jätkas pehme keelega. «Seda jah, vennas... Juba esimesel päeval... märkasin... Kui sa minuga riidu norisid. Ää arva, et ma sind, sitavarest, pelgasin. Tahad, kakleme, saan sust igal ajal jagu. Palja rusikaga — olen iivaneid mättasse põrutanud, mul on krutskid... millest sa undki ei oska näha. Noh, küllap õpetan... Mammapoegi ma ei salli, aga meestele — viha ei pea. Pea seda meeles, kukk, kui sa ei taha, et ma su sabasulgi... Sul, vennas, on veel palju... õppida. Õige grenader on see, kes ühe ööga üheksa mõõtu, hõkk... hinge alla paneb, kümnel mehel pea lõhki lööb ja üksteist naist... vagaseks jõuab magatada. Sinustki selline saab, kui oskad Bengt Hanssonile meele järgi olla...»

«Ei hooligi sest seisusest...» viskas Ain tujutult vastu.

«Soo-oh... Majesteedi alam tahad olla, aga mõõka kanda ei taha?»

«Aga kesse ütles, et ma ta alam tahan olla?»

«Aga kelle oma siis? Tsaari?»

«Ei kellegi...»

«Himmelkreutsdonnervetter! Siis pead, vennas... hõkk... eremiidiks hakkama. Need tunnistavad ainult jumalat. Aga inimeste seas... pead kellegi alamus olema, nii on kord. Ainult metstõprail, neil pole ülemust...»

«Aga mispoolest inimene metstõprast hullem on, et ta ilma ülemuseta elama ei kõlba?» päris Ain, kellele asi hakkas nalja tegema.

Bengt Hansson põrnitses talupoisist mõttetarka tükk aega altkulmu, pettumus näos.

«Sina nokk... ära minuga vaidle... Mina olen vaielnud...kõigiga... Professoritega, piiskoppidega... vanajumala enesega, ütlen ma sulle... Ja olen ikka peale jäänud... Minu tõde... on siin,» toppis vahtmeister rusika Aini nina alla. «Kui ma sellega korra... Noh, hea küll... Sa, poiss, oled täna purjus, mis ma sinuga, hõkk... Ma siis lähen... aga sina seisad siin

kui soolasammas... kui Loti naine, ütlen ma. Olgu kas või Soodom ja Komorra ümberringi... kuni ma luban alla tulla... Ja silmad lahti, himmelkreuts...»

Sülitanud üle müüriveere, asus ülemus kõikuvail jalgel trepist laskuma, isegi märgates, et oli pisut palju võtnud.

... Tõusev päike oli ajanud kogu kompanii moonaotsingule. See näis olevat kujunenud iga sõjapäeva lahutamatuks osaks, sest kõht tuletas ennast meelde kogu aja, püss ainult siis, kui häda käes. Võtta polnud juba ammu kusagilt midagi. Talupoeg oli siin radadel muutunud haruldasemaks kui metsloom. Napid pered, kes mõõga- ja tulemöllu eest olid pääsenud, pugesid üha sügavamalt peitu padrikute põue või rabade rüppe, hädapärast jäätmaade soppides armetutel peenramaadel ja põllusiiludel sigima pannes elamiseks vajaliku iva. Noile, kurja silma eest varjule pandud eluasemetele nüüd jahti peetigi. See isevärki sõda näis kasvatavat ka isevärki sõjamehi. Selliseid, kelle nina ja silm kaalus üles verekoera oma. Kroonumees, kes mõni aasta tagasi maale tulles ei osanud vahet teha looma- ja hobusejälje vahel, võis nüüd kuluheinast korjatud aste järgi üles otsida ja kinni nabida isegi selle, kes siit läbi oli läinud nädalapäevi tagasi. Nälg tegi nägemise teravaks, nina tundis suupoolise lõhna läbi seinte ja põranda. Mis hamba alla panemiseks kõlbas — puus, vees või maas —, sel polnud kroonumehe pauna eest pääsu.

Sellest siis tuligi, et väljasaadetud maakuulajad jõudsid seekord juba keskhommikuks tagasi saagiga. Pealegi kaunis kopsakaga, sest pooltosinat redelvankrit jahu- ja viljavakkade, naeritündrite ja lambapoolikutega ei antud iga kord õnneks.

Suurem häda oli muidugi see, et too, kes selle rikkusega kinninabitud oli, ei mõelnudki mingeid õigusi enda üle tunnistada. Kapitaneus Derfeldt oli südametäiega, tema asjadesse segamise pärast, valmis Kaulbarsi vahtmeistril isegi nägu lõhki lööma. Aga see tundis nooti ega mõelnudki järele anda. Tulgu aga härra kapten obersti manu, eks seal klaaritakse, kellele too rekvireeritud vara kuulub, kas tagalasistujatele või väliväeosale, kes neli päeva söömata.

Kapitaneusel olid kõvad paberid taskus. Linnas oleks ta nendega õiguse saanud, Kaulbars aga ei võtnud neid vaevaks vaadatagi.

«Nii... Või siis jälle oma ameti man tagasi, matsidega sõda pidamas,» lausus ta pikkamisi, ära tundnud kapteni, kellega kord juba moonakotti jagatud. «Jätke too jutt viljamagasinist. Ma tean paremini, mis asi see viljamagasin on. Ta asub teie taskus! Sellest on veel vähe, et te sõja jalust oma eitede manu, magamistuppa poete. Isegi meie söögilaua riisute paljaks! Marodöörid!» karjus ta kapteni näkku, märgates, et see vaidlema kipub.

«Ma protesteerin!» ägises kapten. «Statthalteri käsul...»

«Lõuad!» möirgas Kaulbars. «Siin käsin mina! Vahtmeister, võtke moon üle ja jagage välja! Puutumatu portsjon ranitsaisse, ülejääk arvele. Ning teie, kapten, käige kus kurat! Desertööridega ma tutvust ei pea!»

Vahtmeister raporteeris teenistusvalmilt. Mehed ümberringi muhelesid.

Katlad hakkasid lootusrikkalt podisema rõõmsate lõkete kohal.

«Ei see pealik olegi nii laita vana...» arvas veskipoiss. «Mõtleb ka sõduri peale...»

«Häh...» viskas Ain käega. «Enda peale mõtleb, vat mis... Nälgasurnud sõdurist pole temalgi kasu...»

Esimesed, varraste otsas küpsenud lihapalad tekkisid meeste näppude vahele.

Sööði maailmatu mõnuga, vaikselt nohisedes, sõnagi lausumata. Kusagilt oli välja ilmunud isegi lähker viinaga. Selle ümber koondusid allohvitseridest asjamehed, vargsi rüübates ja aeg-ajalt pilku obersti poole heites. Veidi hiljem pääsesid meeste pihku ka auravad leemekopsikud. Kolksusid lusikad, higistasid näod, lükati lahti kuuehõlmu, lasti järele viimse auguni kokkujooksnud vöörihmu. Oli saabunud kauaoodatud päev, mil ometi kord võisid enese kõrini täis laadida.

«Vaat see oli alles opmani keretäis...» ägises Rein. «Päris kahju, et pole pastori vatsa, sihukest nagu Döpneril, helbiks veel...»

«Ää ihalda omale pugu ette ühti...» arutas keegi kõrvalt. «Meil Möldri Jaak kiitis koa kogu aeg, et küll

on hüva, kui sul kõtu on ees kui rüakott, võid hommikust õhtuni õlut käristada. Aga mullu sügisel, kui tsaari mehed külasse kargasid ja vanal tuli pool penikoormat lipata, needis vatsa maapõhja. Vandus, et nälgib sõja lõpuni . . .»

Rein kiskus mütsi näo peale ja sirutas enese põõnama. «Minu poolest tulgu või Peeter ise kogu oma karjaga. Enne õhtut ma oma keret ei kergita. Aamen!»

Teisedki vedasid enese pikali, kes ohates, kes haigutades. Leib tahtis luusse laskmist saada . . .

Aga vanasõna ütleb, et ära hõiska enne õhtut. Reinul tuli siiski ennast kergitada. Ja isegi kähku, sest enne kui ta silmad sai uneks sulgeda, ragises teiselt poolt põõsaid kogupauk ja pudenes kivikildude sadu kiriku müüridelt.

«Püssidele!» möirgas vahtmeister. «Venelased!» Ainsa hetkega kees kirikuõuel hullem segadus kui mihklipäeva loomalaadal.

Püsti karates, tõugeldes, vandudes ja kõike kummuli paisates tormasid mehed kiriku kaitsvate seinte vahele.

«Kuhu te rügate, lambad!» karjus Kaulbars. «Teid piiratakse ümber!»

Selle järele lõhnas jah. Aga otsustamise ja kamandamise aeg oli maha magatud. Pühakoda kubises hingeldavaist, vanduvaist ja oigavaist sõdureist, kes jooksid seinast seina nagu lõksu sattunud hiirekesed. Oberst käratas nad vait. Ja kukkus siis sõimama vahtmeister Hanssonit. Selle koht olevat lehmakarjas, mitte kuninglikus sõjaväes. Kus olid piketid?! Kus vahipostid?! Isegi mustlaslaagris on oma kord olemas, aga siin?!

Vahtmeister vandus vahimehi, aga tühja sest kõigest enam tulu oli. Ta polnud ju purjuspäi märganudki neid üles seadida sinna, kus vaja. Niisiis oligi vaenlane osanud ennast vaikselt külje alla poetada ja neil silmuse kõri ümber kenakesti kokku tõmmata. Kirik kaitses küll, aga oli varsti muutumas vanglaks, kust väljapääsu enam polnud. Maanteelt, kalmistu müüri tagant, lepikust — kõikjalt paukusid piirajate püssid. Seinad lausa tossasid kuulirahest. Meestel polnud muud, kui pea õlgade vahele tõmmata ja akendest eemal varju otsida.

Käärkambri hämaruses jagas oberst lipnikule ja vahtmeistrile korraldusi. Salk valitud grenadere ronis üles kellatorni, võttes püssitule alla lähema ümbruskonna. Teised paigutati mööda kirikut laiali akendele ja ustele, tulistama vaenlase ahelikke. Viivu pärast soikus tõtlemine ja sõnaõigus jäi vaid sõjariistadele. Lahing tootas tulla pikaldane ja üksluine nagu rehepeks. Võitjaks jäi too, kel jätkus rohkem laskemoona. Ja selle poolest näis piiratuil peenike peos olevat. Seda taipas varsti oberstki, käsutades püssid vaikima.

Järgnes tükk aega sosistamist vahtmeistriga. Siis viipas viimane grenaderid enda juurde, osutades läbi ukse välja, põõsastega varjatud nõole kalmistu nurgas. Tornis asuv piilur oli toonud teate, et sealt näib veel läbipääs vaba olevat, vähemalt esialgu. Tuli läbi murda. Grenaderid kinnitasid tääke. Maakaitseväelased, kes

olid määratud vaenlast niikaua tule all hoidma, kui taganemistee vabaks võideldakse, hakkasid ebalema.

Osa neist näis veendunud olevat, et nende nahk nüüd turule viiakse.

«Mida me siis siin veel vahime!» kisas keegi.

«Paneme minema, poisid! Niikaua kui pääsu on . . .»

«Minema neh! Ega's meiegi elu odavam ole . . .»

Tulistamine lõpetati nagu käsu peale. Kobati kompse kokku, upitati ranitsaid selga.

Piirajad väljas näisid märkavat, et midagi korrast ära on. Uued kogupaugud prahvatasid aknaavadest sisse, lüües võlvidelt kivikillustiku tolmama ja pannes kroonlühtri kõikuma.

«Püssid palge!» möirgas vahtmeister eeskojast. «Andke tuld, kurat teid võtaks! Me ei saa ju muidu välja!»

Aga käsul polnud enam jõudu, iga mees katsus päästa, mis päästa oli. Kõik tormasid tulistjalu väljapääsu poole.

Nad paiskusid uksest välja tiheda, ummikusse jooksnud salgana. Hävitav tuli võttis nad kirikutrepil vastu, rapsates meestesse nagu nähtamatuid, vilistavaid piitsalööke. Virutas nad segamini, paiskas üksteise otsa, rebis

lõhki rõivaid, purustas pealuid. Hetkeks oli tunne, et sellest trepile muserdatud inimlihast pole jäänud järele muud kui laibahunnik. Ent niipea, kui kustus kogupaugu kaja ja piirajad olid taas tegevuses püsside laadimisega, muutus pilt. Oberst kerkis maast, mütsita, hingeldav, verest leemendava peaga, silmis viha tuline lõõsk.

«Rakt fram!» möirgas ta ja kiskus mõõga tupest.

Viha ja meeleheide tõstis teisedki maast. Tuli läbi murda — see oli käsutagi selge. Oberst ja vahtmeister tormasid ees, mehed tihedalt kannul. Käsikähmlus kirikuaia väravas oli kiire ja verine. Raksusid harvad püstolilasud, vihisesid mõõgalöögid, jäi maha pooltosin tsaari tragunit ja oligi lõpp. Viivu hiljem hakkas kõikjalt kostma venekeelseid vandeid, sest hobukapjade plagin ja korsked maanteeäärses puudesalus rääkisid enda eest. Rootslased olid seekord teinud õigesti. Jah, hulljulgus oli nad päästnud. Võisid minema kihutada, sest olid istme alla saanud tsaaritragunite ratsud.

Mahajääjail, neid oli mõnikümmend haavatut ja samapalju maakaitseväelasi — polnud sest kergem. Neil tuli venelaste tuli enda kanda võtta ja veel kahekordses annuses, viha näis toda kõvasti turgutavat.

. . . Ain ajas enese põlvili. Pea huugas plahvatustest, põselt nõrgus krae vahele veri. Ümberringi oigasid ja ähkisid põrmu tallatud ohvrid. Tuli otsida varju.

«Laiali, mehed! Mööda surnuaeda!» kisendas Ain.

Käsk aitas. Mehed tõusid ja hajusid. Kes kükakil, kes roomates, kuidas jõud kandis. Viivu hiljem võtsid kääpad nad oma varju. Siiagi ragises tihedalt laske. Raudsed ja kivised ristid raksusid, muld ja sammal keerles vastu taevast. Tõmmati hinge, tulistati vastu, kuni viimane püssirohusarv tühjaks jäi. Ainult põlvekõrgune raudkiviaed pakkus veel kaitset ja selle varjus tuli nüüd oodata pimeduse tulekut. Sest päev oli astunud juba nii kaugele.

Tulistamine lakkas ka vaenlase poolel. Aga see ei tähendanud veel pääsemist, sest esimene, kes tõusis, sai laengu pähe. Nad olid ümber piiratud kõikjalt.

Aeg hakkas venima, piinavalt ja raskelt. Langesid üksikud lasud, siis kuuldus komandohüüdeid.

«Lõhnab tormijooksu järele. . .» arvas Ain.

«Paistab jah . . .» vastas Rein pikali olles ja kummelivart närides. «Siia me, vennas, oma kondikesed jätame. Jumalaga, Audru!»

Ain kuulatas pingsalt. Tõstis siis pea. «Tulevad, kuradid . . . Ja mõõkagi pole käepärast, millega vastu hakata. Sure . . . nagu rott . . .»

Hämarduvas õhtuvaikuses lõi maapind müdisema. Kasakavägi oli platsi astunud. Selle rünnaku kõmin tõusis ja veeres üha lähemale, nagu oleks teda kergitanud äikesepilv, kuni piiratute peade kohal rabisema lõid mättad, kivid ja muld ning hakkasid sähvatama mõõgalöögid.

Aga õige aja näis pealetungijagi maha maganud olevat. Hobused komistasid kääbaste ja ristide vahel ja hämaruses ei suutnud enam selgemgi silm vahet teha, kes oma ja kes võõras. Ain viskus mõõgalöögi eest kõrvale, ronis kääbaste vahelt läbi, kuni pääses põõsasteni, ja hakkas jooksma, isegi teadmata, kuhu. Rein järgnes talle pikkade hüpetega, raskelt lõõtsutades.

... Kui nad pool tundi hiljem mingisuguse padriku varjus hinge tõmbasid, hakkas tapluse tormine lõõsk neis pikkamööda järele andma. Mets sahises vaikses õhtutuules, konnakoor laulis unelaulu ja mõõkade teraseline helin näis olevat vajunud jäädavalt minevikku.

Rein kängitses lahti märjaks saanud jalavarjud äsjasüüdatud lõkke ees ja sirutas varbad mõnuledes vastu tuld. «Kroonukirjade järgi oleme nüüd surnud, vennas. Lahingus maha löödud... Kaht nahka ei võeta tapaloomaltki, see mis mulle jäi, selle hoian endale. Jää jumalaga, kuninglik kaltsukompanii, mind sa enam ei näe!»

«Mind kah enam mitte,» lisas Ain, ennast magama keerates. «Aitab naljast...»

Uni uitas ringi. Lõpetas konnade krooksumise, ritsikate sädina, suigutas linnud pesadel, ja leidnud metsa varjus kaks väsinud sõdalast, sulges nendegi silmad...

XII

Statthalter Strömfeldt viipas külalistele istumiseks. Tunnistas siis Engwalli, kelle niisked silmad ujusid viinast punetavate põskede kohal lausa õndsuses.

«Soo-oh ... Mis teil siis täna jälle lahti on,» viskas ta irooniliselt, «et liikusid teete? Tädi surnud? Või ostsite

uue jahikoera? Või valutab tarkusehammas? Too, mida juba kolm korda olete lasknud välja tõmmata, suurte peiete saatel?»

Fiskaal naeris kõhukese vappudes.

«Mis põhjust seal ikka — äiapapa tuli külla . . .» osutas ta peaga kõrvalistuvale von Wulffile.

«Või külla . . .» imestas statthalter. «Minu teada ložeerib härra parun juba pikemat aega linnas?»

«Seda küll . . .» lausus fiskaal. «Aga me elame eraldi majakorral, seda ei tohi unustada. Ja visiit jääb visiidiks . . .»

Statthalterile ei jäänud märkamata, et parunist täna suurt lööpijat polnud. Suu muigas küll kaasa, aga silmist vahtis rahutus.

«Kuidas teil siis läheb, härra parun?» päris Strömfeldt.

«Viletsasti, härra statthalter . . .» vastas see. «Sellepärast ma . . . siin olengi. Teie autoriteetset abi oleks tarvis . . .»

«Minu? Mis abi minust . . . Nime järgi olen suur mees, aga vekslil mu allkiri loeb vähem kui mõne eeslinna kalakaupmehe oma . . .»

«Asi ei puutu rahasse, vaid — rahusse, härra statthalter . . .» lausus von Wulff, keerutades tublisti hõbetama löönud vurru. «Või õieti ühte minu talupoega. Kurjategijat, kelle asja uurimine on antud teie kätte . . .»

Statthalter muutus asjalikuks, kortsutades mõtlikult kulmu. «Ei mäleta . . .»

«Adruneeme Madis, härra statthalter. Too, kes tappis seersandi . . .»

«Nii-nii . . .» noogutas Strömfeldt. «Nüüd tuleb meelde. Maakohtu ülekuulamisprotokoll on siin kuskil . . .»

Otsinud laekast vajaliku pärgamendipoogna, uuris ta seda viivu. «Räägib, et olnud õnnetu juhus. Ja tunnismehed kinnitavad sama. Segane lugu . . .»

«Lugu on selge . . .» viibutas parun konksus sõrme. «Mõrtsukas on mõrtsukas. Ja ma palun isand statthalterit teha vajalikud järeldused . . .»

«Hea küll, Wulff . . .» noogutas Strömfeldt. «Kiiret pole. Lasen seda asja põhjalikult uurida.»

«Asi ei kannata oodata...» muutus parun äkki palavaks. «Mitte üks päev. Kui te ei taha, et see mässaja meile üle pea kasvaks.»

Statthalter vaatas küsivalt paruni otsa.

«Jah, isand statthalter...» jätkas see. «Siin pole küsimus seersandis. Siin käib küsimus võimu üle, mida talupojad enda kätte kisuvad... Adruneeme Madis on nende peamees. Juba aastaid. Üheksakümne seitsmendal korraldas meil Audrus näljamässu. Riisus mõisaaidad tühjaks. Sepitses kaebusi. Minu peale — kreisifoogtile. Ja selle järel — majesteedile. Saatkondi...»

«Hm...» pingutas statthalter mälu. Ja nüüd viirastus temalegi midagi tuttavat selles loos. Weissfeldt oli tõepoolest enne oma lahkumist rääkinud mingisugusest surematust õigusenõudjast seal Audrus, kes oma paberitega oli kippunud isegi kuninga jutule.

«...Külad on tema selja taga. Nagu üks mees. Opman tuli täna hommikul linna abi järele. Mõisas on samahästi kui mäss lahti. Kuuskümmend meest kaigastega. Lastagu Madis lahti. Miilitski on jõuetu... Täna-homme on nad siin. Ja kui teda vabaks ei anta... ma ei vastuta...»

Statthalteri näpud olid hakanud laual närviliselt tantsima.

«Kurat teid võtaks, Wulff! Nüüd, kus sõda linnaväravais, tulete te jälle... Niigi muresid üle pea... Kümme korda olen öelnud, katsuge hästi läbi ajada!»

Parun oli tõusnud püsti. «Seekord — aitab mulle! Kui see Madis peale jääb, ei tõsta ma Audrusse enam jalga! Teen kubernerile ettekande. Võite mind mõisarentnike nimestikust kustutada!»

Fiskaal, kes senini tugitooli üsas oli rahulikult tukkunud, ajas oma silmad pärani ja kinnitas äiapapale takka järele:

«Selge, härra statthalter... Parunil on õigus... Ilma autoriteedita pole võimu. Ja kui seda võimu pole mõisas, siis varsti tuleb tast... linnaski puudu. Pange tähele...»

Statthalter astus edasi-tagasi mööda kabineti tammist põrandat. Jäi siis Wulffi ette seisma.

«Mida te siis tahate, parun? Et pean ta pooma?»

«Nagu kord nõuab, härra statthalter...» tõmbus Wulff sirgu. «Sõjariistus vastuhakkamise, tapmise ja mässuleõhutamise eest — sõjakohtu kätte!»

Statthalter uuris pärgamenti. Viskas selle tüdinenult lauale. Siin oli jälle asi, mis nõudis otsust. Paberi tagant oli tarvis tõde välja tuua. Tõde? Aga kas tõde oli üldse olemas? Tema oli seda otsinud kümme aastat ja polnud leidnud. Miks? Seepärast, et tõel oli mitu nägu peas. Maamehel oli oma tõde, mõisnikul oma. Tema, statthalteri jaoks oli täna tõde see, et riik on ohus ja sõnakuulmine nüüd peaasjaks. Kõik muu polnud tähtis. Jah, misjaoks pidi ta oma pead murdma asjaga, kui selle jaoks olid teisedki otsustajad olemas?

«Tunnistajaid teil on?» päris statthalter parunilt.

«Muretsen, härra statthalter...»

«Hea küll. Annan ta täna... Liphardtile üle!»

Parun kummardas.

Too, kelle elu pärast sakste vahel õiendamine käis, istus Punases Tornis. Madalas, ümaras, ruuge katusega kaetud kivises vanglas, linna ringmüüri sopis. Kunagi, häil päevil, oli too torn kõlvanud pesapaigaks arkebuusilaskjaile, siis oli tast saanud püssirohu ladu. Nüüd, korjanud selga ja põue sajandite kõntsa, passis ta täitma vaid türmi aset, kohta, millest aus pürjer läks kauges kaares mööda. Sest siia, umbtänava mahajäetud soppi, bastion Luna ja lagunenud kiviaitade kopitanud vaikusesse oli linn talletanud midagi kalmistu-kabeli taolist, kuhu toodi need, kes varsti olid mulda minemas, kohtu käsu ja timuka mõõga varal.

Nende vaeste kuradite valvamiseks polnud raad kahjatsenud palgata isegi vahisoldatit. Kõige madalama taksi eest muidugi, sest tema kohustusse ei kuulunud muud, kui passida, et uks seisaks omal kohal. See vennike ei paistnud mardusest palju targem olevat. Kaltsus ja karvane, küürus ja hall, vedas ta jalgu vaevaselt järel, nagu oleks nende külge needitud nähtamatud pommid. Vahtis ajaviiteks roostetanud lukku, sügas värvlivahet, haigutas, viskas vahetevahel vett nõgesepõõsasse ja astus jälle. Elas oma elu, tundmata huvi nende vastu, kes seal sees kõdunesid. Õige kah, sest neile seal oli issand

oma kirjades juba ammu kriipsu peale tõmmanud, kohus käsud ja pastor palved peale lugenud. Ainult hauakaevajail võis nendega veel pistmist olla.

Valvur peatus viivuks ja vahtis õhtule kalduvat päikest. Vahetus pidi varsti saabuma. Pärgel, küll on pikk päev — hakka igavuse pärast või kärbseid tapma —, arvas ta vaikselt endamisi ja istus ukse kivisele lävele. Urgitses taskupõhjast tubakapuru. Pistis ninasse, aevastas ja jäi kuulama.

Sees laulis keegi. Kirikulaulu viis oli. Sõnadest aru ei saa, tee mis tahad. Laulmine — see käis korra vastu. Ja vanamees põrutas püssipäraga vastu ust.

«Hei, sina! Lõuad kotti! Ega siin ole paradiisi eeskoda...»

Kurjustas ilma vihata, ajaviiteks, ise vastust ootama jäädes

«Pole sinu asi... surmakutsar!» kostus läbi kivise seina. «Issandale laulan kiidulaulu...»

Ja jätkas.

«Istus vaga paatrike,
süles kena neitsike,
viinapeekrit kummutas,
ise muudkui leelotas:
issand, kiusatusega
tahan ikka võidelda!...»

Madis ärkas uinakust ja hõõrus kangeksjäänud kukalt. Õlesasi oli külje all napilt. Kesksuve peale vaatamata õhkus müür jäist külma. Ja teise korruse ringrõdu tagant lasksid pooleküünralised aknaavad päikest ja õhku sisse nii palju, et see, mis siia ulatus, ei rõõmustanud ei silma ega südant. Pani vaid hinge valutama tolle kaugele kadunud vabaduse järele, mida teisel pool kiviseina oli nii palju, et sellest kisasid kuldnokadki katuseräästais.

Nad olid kolmekesi.

Elatanud kiviraidur vanglaruumi teises ääres oli pigem surnud kui elus. Väänles raske tõve käes ja soigus, kui unerammestus järele andis.

Teine, too kõõrutaja, oli kõva sell. Oli susanud südametäiega lauritsa isanda räästasse, ootas juba pool aastat otsust ja arvas vangipäevi lühendada võivat lorilauludega.

Olles järjekordsega lõpetanud ja märganud, et Madis ülal, kobis ta selle manu õlgedele istuma.

«Laulame kah, vana! Kõht ei lähe niipea tühjaks, kui kõõrutada saad... Ei usu? Kae, meil oli laevas mees, kes päästis laulmisega elu. Antvärpenist sõitsid... Espaaniasse. Tormi kätte jäid... Nelikümmend päeva uitasid mööda Atlandit. Söök ja jook lõppes otsa, teised kärvasid nälja kätte, tema muudkui laulis. Niikaua laulis, kuni maale sai. Jaa. Kuradi mees oli. Maailma otsas oli ära käinud. Seal, kus meri nagu sein püsti ees on. Põrgutki oli näinud. Seal, teisel pool murjanite maad...»

«Põrgut pole olemas...» vastas Madis. «Lorijuttu ajas... Selle on papid välja mõelnud...»

«Mis papid...» vaidles kaaslane. «Selle kohta ju päris raamat olemas. Kapten rääkis. Mingisuguse itaalia maa mehe kirjutatud. Too, kes seal käinud oli. Juba mitusada aastat tagasi. Seitsmekordne pidi teine olema, too vanakurja vürstiriik. Kõige palavamas paigas keisrid ja kuningad, Juudas Iskariotiga ühes pajas. Ümberringi väiksemad saksad...»

«Jama...» viskas Madis käega. «Rumalaile trööstiks. Päris põrgu, see asub maa peal. Kordasid ma lugenud pole, aga kõige alumine, too keldrikord on siinsamas, Punases Tornis.»

«Ega's see vale ole...» venitas kaaslane vastuseks. Võttis õlekõrre ja hammustas selle pooleks. «Mis eest nad su siia pistsid?»

«Ei tahtnud õiget korda tunnistada...» vastas Madis. «Piibel polnud küllalt peas. Et kes on pandud orjama, see orjaku. Ja kes taalreid korjama, see korjaku...»

«Kopsasid mõne käskija maha, mis?»

«Räägivad, et jah. Eks mul omalgi oleks kergem, kui see nii oleks olnud. Tead, mille eest istud. Aga nii nagu praegu...» Madis ohkas. «Kasutütre elu läksin päästma. Aga tehti mõrtsukaks...»

«Ja-jah...» noogutas kaaslane. «Kohtumeeste käes on see käkitegu. Ei nemad uuri, mis sa teinud oled, vaid kes sa oled. Too, kes suretab ühe, saab rauad. Kes paneb magama kümned, saab kiita, kes tuhanded, sel torga-

takse ordenid rinda. Vahe seisab ainult selles, et sina oled mats, aga too teine — parun või kuningas...»

Väljast kuuldus kobinat. Ukse luuk lükati lahti. Mingi käsi sirutas kivisele põrandale savinõu lahja kapsaleemega. Sinnasamasse potsatas karune leivakäkk, hall ja aganaist pude nagu tükk hobusesõnnikut.

Nad sõid vaikides, kumbki oma mõtete küüsis.

Kui olid lõpetanud, keeras Madis end õlgedele küljeli, jäädes silmitsema äramuljutud sasi. Pilk oli tüdinenud hallidest, määrdunud kividest, millest näis tõusvat surma ja lootusetuse hõngu. Aga õlg, see oli nagu sõber. Vana tuttav lõikuse ja viljapeksu päevilt. Ja kui ta seda kobas, tundus, nagu immitseks tollest isegi veidi päikese kustumatut sooja. Nii palju, et sest jätkus mitte üksi peole, vaid isegi südamele.

Nokitsenud sasi seast välja üksiku viljatera, jäi Madis seda mõtlikult vaatama. Kuldne iva vaikis, ent mingisugust sõnatut troosti näis temastki eristuvat. Jah, siin ta oli, see, kes elu edasi kandis, ja kelle najal püsisid külad, mõisad ja linnad. Tühine kübe, aga missugune jõud! Kuhu ta iial maha sai, seal hakkas võrsuma. Kergitas uued pead, sigis kaheksa- ja kümnekordseks. Pani lainetama viljapõllud. Ei olnud tema jaoks surma. Külmad ja hallad, põud ja ikaldus proovisid oma hammast ta kallal, rüüstasid ja hukutasid, aga too tibatillukene tera elujõudu, mis ta sees, oli tugevam neist kõigist. Aasta astus aasta, lõikus lõikuse kannul, iva aga elas, sigis ja kasvas, sai üha suuremaks ja ta päevade otsa polnud näha.

Midagi tollest surematusest näis olevat saanud ka nende pärisosaks, kelle pihkudest see iva võrsus. Jah, Madis tundis seda nii selgelt, nagu oleks see ta südamesse raiutud. Põldude kustumatu jõud pesitses ka taredes ja külades. Pesitses maarahvas. Põlvede päevi istus mõis kukil. Imes nagu puuk. Ei lõppenud sõjad ega näljaajad, aga surm maarahva üle võitjaks ei pääsenud. Tared võisid põleda, külad hääbuda, aga rahvas — see jäi. Uute põlvede jõud tuli asemele ja selle jaks läks järjest tugevamaks. See oli käega katsuda ja silmaga näha, kes oskas vaadata. Ja lõpuks ei pidanud teda enam miski. Isegi too orjus mitte, mida nii hoolikalt

kohendati nende poolt, kes selle peale oma lootuse olid pannud.

Wulff võis temaga teha lõpparve... Armu ta paluma ei hakka. Kogu oma elu, niikaua kui ta seda mäletas, polnud ta põlvi mõisa ees nõtkutanud ja ei hakanud seda ka nüüd tegema. Tal oli kuuskümmend turjal. Ja ta surmast oli Nõmmiku, Oara ja Sarvi taredele nüüd rohkem tulu kui armu poolest ellujätmisest, kui ta oskas ja jaksas mehe moodi surra. Ta teadis, et ta seda suutis. Nad võisid ta hukata. Aga sellest kerkis uus vihkamise laine, lisaks sellele, mis praegu juba vahutas Audru mõisa müüride vastu. Uus ja veelgi tugevam. Võib-olla ka selline, mis sakstele ja nende sabarakkudele tuule alla tegi, sest ajad olid juba sellised, et isegi kuningas ja statthalterid oma kompse pakkisid. Kes võis teada? Ja siis oli tema, Adruneeme Madis, üks neist, keda mälestati mehena... Üks neist, kes priiusele tee lahti tegi, kas või elu hinnaga...

Jah, patukahetsust ärgu nad oodaku, ega armu palumist. Mis tal veel öelda on, seda ütleb ta kõigile neile rootsi-, saksa- ja eestisoost vereimejatele. Olgu siis kuulajaid vähe või rohkesti selle kohtumõistmise juures. Sest teod räägivad kah iseenese eest ja need elavad kauem kui sõnad...

...Madise enesetunne ei petnud. Suure rehnuti pidamise tund oli saabunud. Ta taipas seda, kui avas silmad ja märkas enese ees pimeduses rippuvat laternat ning kangel maakeelel lausutud käsklust tõusmiseks.

Väljas nukrutses öö. Noorkuu vaevase valguse kuma peegeldus majakatustel, kitsas tänav oli tardunud mustadesse varjudesse nagu kuristik.

Ees seisis tõld, kõrge ja must nagu surnuvanker. Pooltosinat püssimeest seisis ta ümber, lausumata ainsatki sõna. Üks avas ukse.

Veavad nagu krahvi... mõtiskles Madis. Auvahtkonnaga...

Kapjade plagin kaikus piki tühje tänavaid. Rattad kahisesid rohtunud teel, siis veeresid munakivist sillutisel. Peatusid lõpuks. Keegi kergitas laterna ukse vahele. Kostis võõrkeelne jutt. Avanesid rasked väravad,

vihaselt kräunudes roostetanud hingedel. Siis võttis tema vastu kõrgeltvõlvitud, kasarmuniiskuse järele haisev sissekäik. Eeskojas nukrutses vaevane tulevalgus. Tuli veidi oodata, kuni ta ees avanes ukseava hämar nelinurk ja selle taga ruum, mis tundus olevat külm, sünge ja ebasõbralik nagu kirik enne teenistuse algust.

Küünlad kandelaabreis kergitasid virvendavat valgust rohelise kaleviga kaetud laual... Kõrged, tammised toolikorjud vahtisid selle tagant süngelt ja ähvardavalt. Nende kohal seinal jõllitas Madisele pildiraamist vastu mingi isanda ülbe, jultunud nägu, nagu öelda tahtes, et minu käest sa, vennas, juba ei pääse...

Kahel pool ust seisid liikumatult sõdurid nagu puuslikud, bajonetid püsti. Paremat kätt, mustendava aknaavause ees näppis rahutult vurru mingisugune ohvitser. Hääletu, tumm vaikus valitses võlvide all, nagu oleks ta siin peremeheks olnud juba aastasadu. Hauakabel oli see, mitte kohtupidamise koht...

Siis kostus kõrvalruumist kannuste kõlinat.

Ohvitser tõusis püsti, soldatid tardusid valvelseisangusse.

Hetk hiljem seisis Madis oma kohtumõistjatega silm silma vastas. Kolm oli neid, kes end kohendasid laua taha istuma. Kongisninaga kurekaelaga eesistuja keskel, jässakas kõrvitsapealine nõunik vasakul ja teiselpool ääres veel üks mundrikandja, kellest õhkuvat viina haisu võis tunda siiamaani.

Toda keskmist ta tundis. Parunit ohvitserimundris, oberst Liphardti, kasarmute käskijat, nekrutite nuhtlejat. Too pidas isegi rahu ajal sõda — maameestega. Teised olid vist muidu ilu pärast kõrvale istuma pandud, et asjal ka kroonu lõhn man oleks.

Ja kui ta üle õla teise seina vaatas, taipas, et oligi õieti arvanud. Need, kes seal tema otsa jõllitades end istuma sättisid, olid viimseni tuttavad. Parun Wulff, Rõima Pärtel, Kupja-Ants. Isegi Kepi Tõnn oli lagedale toodud. Jah, niipalju, kui tal vaenlasi hinge taga oli, oli tänane öö nad temaga silm silma vastu pannud.

Eesistuja soris paberites. Arutas siis midagi kaasistujatega.

«Namn är... Madis... Adruneeme...»

«Jag förstär...»
«Hvad befalss?»
Siis tõstis oberst oma kullipilgu ka temale. Maakeel astus platsi.
«Sind süüdistatakse... sõjariista tarvitamises käsukandja vastu... Võtad õigeks?»
«Minul pole sõjariista...» vastas Madis. «Ja kui ma seda oleks tarvitanud, siis selle vastu, kes — ära on teeninud. Tolle seersandiga, kes otsa sai, polnud mul tegu...»
«Või ära teeninud...» nämmutas oberst. «Ja kes oli selle siis ära teeninud, kui too seersant seda polnud. Nagu sa ütled?»
«Seda pole aeg siin arutada...» andis vastuseks Madis. «Igaüks teenib oma palga.»
«Palga?» kergitas Liphardt kulmu. «Keda sa sellega ähvardad?»
«Need on piibli sõnad...»
«Piibli? Piibel ütleb, et sa pead jumalat ja oma ülemust austama. Ja nende seadmisi pidama. Aga sina? Eluaeg pole sa muud teinud kui mässanud. Inimesi mõisa vastu ässitanud. Ja nüüd hakkasid siis tapma?»
«Kust teie mind nii hästi tunnete?» päris Madis. «Pole ma teie käsualuseks olnud...»
«Sinu leivaisa tunneb sind!» koputas Liphardt lauale. «Tema tunnistus on siin. Ja see räägib su vastu, mees!»
«Keda te minu leivaisaks arvate?»
«Sooh?» kergitas oberst õlgu. «Isegi seda sa ei tea. Kes on su pärishärra, ah?»
«Pärishärrat mul pole!» lõikas Madis. «Olen riigitalupoeg, vähemalt paberite perra. Ja mõisarentnik Wulff pole ei mulle ega teistele leivaisa. Leivaisa ei varasta oma alamuste käest leiba, nagu tema seda nälja-aastal tegi!»
Parun Wulff hüppas ähkides pingilt püsti, nagu oleks teda piitsaga löödud. Liphardt jõllitas silmi, siis raksatas peoga lauale. «Lõuad, sina mats!»
Nüüd segas ka üks kaasistujaist vahele. Rootslane. Väänas vigases saksa keeles, et ärgu unustatagu seersanti. Siin arutatakse tapmist, aga mitte vilja jagamist.

Aga oberst Liphardtil polnud seersandist enam lugu. Pärishärra pealaele sülitamine oli sada korda suurem süü, kui mingisuguse seersandi-niru tapmine.

«Mässaja!» karjus Liphardt. «Sa, nurjatu, ära unusta, et mõisavanem on kuninga poolt sinu üle seatud. Kes teotab teda, teotab majesteeti!»

Madis kehitas õlgu. «Kuninga viga, kui ta vargaid ametisse seab.»

«Sina nimetad maksuvõtmist varguseks, äh?»

«Ma nimetan seda varguseks, mida ta meie ja riigi käest varastab!»

Oberst põrnitses tummas vihas ega julgenud enam jätkata. See hull karjus viimati kõik lagedale, mida teadis. Võib-olla isegi midagi tema, Liphardti kohta.

«Sa näid unustavat, alatu hing, et oled kohtualune! Sinu asi pole teisi, vaid teiste asi — sind süüdistada! Mõistad!»

Madis kehitas õlgu. «Härra ütles, et Wulff olla minu vastu tunnistanud. Las tulla lagedale. Tema oma ja mina oma tõega. Kas või selle kõigega, mis viimase viieteistkümne aasta jooksul juhtunud. Eks siis võite vaagida, kes riigi ja kuninga ees suurem süüdlane!»

Wulff seisis laua otsas ega vastanud sõnagi. Kaasistujad uudistasid parunit, kes äkki imelikult taltsaks oli muutunud. Liphardti käed värisesid allasurutud ärritusest. «Mina süüdistan sind — sa mõrtsukas!» ähkis ta lõpuks. «Või leiad, et mulgi pole seks enam õigust?!»

«Mõisaga on mul lood klaarid. Tema ärgu tulgu mu peale näpuga näitama. Mina oma maksusid varjanud pole. Ja riigil ei peaks minuga kah võlavahekorda olema. Milles teil, oberstihärra, siis mind süüdistada on?»

«Väejooksikut oled varjanud! Salgad!»

Madis raputas pead. «See on tühine süü. Too, kes jooksis, oli harilik külapoiss. Mis teha siis nendega, kes kannavad ohvitserimundrit ja sõjast eemale hoiavad?»

«Mida sa tahad . . . sellega öelda?» lausus oberst õõnsal häälel.

«Kui ma teid oleks varjanud . . . siis see oleks süü olnud . . .» vastas Madis. «Aga teie, nagu näha, oskate ennast ise paremini varjul hoida . . .»

«Oled hulluks läinud või!» karjus Liphardt lausa arust ära minnes. «Mis kuberneriks sa end siin pead!»

«Kuberner ma pole...» vastas Madis. «Aga minu ainus poeg läks sinu asemel ja sinu eest sõdima. Kui ma saaks, kutsuks ta tagasi! Ta ei läinud selleks sinna, et sul mind siin kergem puua oleks. Mõistad!»

«Välja!» möirgas Liphardt. «Viige ta kartseri!» Tõusis siis püsti ja kuulutas ärritusest luksudes istungi katkestatuks.

Kõrvalruumis kaanis ta end ahnelt veekarahvini külge, kuid toda vihalõõska, mis ta sees keema oli löönud, poleks kustutanud ka meretäis vett.

«Orjatõug...» ähkis ta. «När-rakad... Pastlad jalas, püksegi pole olla. Aga kus lõuad...»

Major Gunersdorf kummutas laua varjust võetud pudelit. Ähkis ja sirutas ennast leeni najal.

«Ma ei saanud sest... maakeelest õieti aru... Mis ta... nimetas von Wulffi riigivargaks või?»

«See elajas on kaotanud oma aru...» kisas Liphardt. «Nad seal külas ei taha enam kedagi tunnistada. Kuulsid, ta nimetas meid desertöörideks!»

«Äh?» tõmbus major turri. «Ena kurradit... Noh, kui Kaulbars seda karjuma tuleb, siis ma saan sest veel aru, aga matsi kohta on seda — pisut palju...»

«Pole siin enam midagi arutada...» lausus Liphardt. «Otsus — ja asi valmis!»

Kolmas kohtunik, sõjakohtu alaline kaasistuja, turritas mõtlikult vurru.

«Tõendusi on napilt, härrad... Parunit võib sõimata, see pole veel crimen laesae majestatis. Siin tuleb — fortiter ise re, suawiter in modo — pigistada sametkinnastes.»

Eesistuja kutsus sekretäri ja soris protokolli. Jah, ega siin muud olnudki kui see, et Wulff on varas ja tema, Liphardt — nahahoidja. Seersandi kohta ei öelnud maakohtu protokoll muud kui seda, et see oli rabelemisel kogemata pihta saanud.

«Lähme!» pigistas Liphardt läbi hammaste.

Surunud näole ametliku rahu, istutas ta enese uuesti laua taha. Laskis süüaluse sisse tuua ega mõelnudki

enam kurjustada. Nüüd oli ta häälde tekkinud terav kõla, nagu näriks ta hammastega rauda.

«Tunnismees Rõima Pärtel!»

Kutsutu tatsas laua ette ja kummardas, silmad rippumas kohtuniku suu küljes.

«Olid selle juures, kui süüalune seersanti laskis?»

«Olin, auline oberstihärra, ikka olin...»

«Seleta, kuidas see juhtus.»

«Mis seal...» pomises Pärtel, näost punetama lüües. «Võttis püstoli ja laskis rindu...»

«Kelle käes too püstol oli, süüaluse — või seersandi käes,» segas alaline kaasistuja vahele, «kui pauk käis? Nägid?»

«Madise käes ikka...»

«Valetad, rästik!» hüüdis Madis. «See jääb su hinge peale!»

«Vait!» lõikas Liphardt vahele.

«Aga teised räägivad...» jätkas alaline kaasistuja, «et see oli pimedas juhtunud. Kuidas sa — näha võisid?»

Pärtel maigutas suud ja vahtis abiotsivalt Wulffi poole. See põikas pilguga Liphardti otsa.

«Tuli kustus pärast pauku?» päris Liphardt. «Kui teda — siduma hakkasite?»

Pärtel noogutas, liigutades kõrisõlme, mille taha sõna näis kinni jäänud olevat.

«Pärast ikka... oberstihärra...»

Liphardt pakkis laual paberid kokku. Ladus need üksteise otsa, vedas sõrmega isegi veered tasa, nagu puusärgimeister, kes kobab, kas kaas ikka täpselt peale käib.

Pöördus siis kohtualuse poole. «Sul on — viimane sõna.»

Madisel oli kõik selge.

«Viimase sõna — ütleb aeg!» lausus ta selgelt ja rahulikult. «Too koristab — teid kõiki!»

Nõupidamistoas lasus rõhuv vaikus.

«Tapmises... süüdi?» vaatas Liphardt kaasistujate otsa.

«Süüdi!» noogutas major Gunersdorf.

Alaline kaasistuja trummeldas tusaselt näppudega. «Too — Pärtel valetas. See on selge nagu aamen kirikus. Aga ... olgu ... Kohtualune ähvardas, et aeg meid koristab. Aga mulle jäi mulje, et ta on ise meid valmis koristama ... Ohtlik ... see on selge.» Mõelnud veel pisut, heitis ta käega. «Summum jus ... summa injuria. Mees ees või taga ...»

«Surma?»

«Surma!»

Liphardt silmitses hanesulge vastu küünlavalgust, naksas selle küünega puhtaks, pistis tindipotti ja hakkas otsust kirjutama ...

Sellele ööle oli antud palju astumisi. Madis imestas, kuidas nad temaga ruttasid. Mingi sõdur kobas ta köidikuid. Keegi lükkas teda trepist alla astuma. Tollele minekule üha allapoole ei paistnud nüüd enam lõppu tulevatki. Nagu oleks nad nõuks võtnud teda lausa mullapõue vedada. Lõpuks ta taipas, et oli jõudnud kusagile keldrisse. Arvas, et seks korraks on saatjaist lahti, aga eksis.

Laternatule ähmases valguses tõusis ta ette musta mantliga mees.

See oli Döpner, Audru koguduse hingekarjane. Tuli muidugi jumalaarmu andma.

Pastor kergitas ta ette risti.

«Mötleb, mees, nüüd issand jumal peale ...» lausus ta pikaldaselt.

Madises kihvatas midagi. «Nii ... Aga kas sina oled kah kunagi õieti tema peale mõelnud?»

Döpner lõi ebalema. «Tema käskis mind sinu peale mötelda ... Ja ma tulin ...»

«Tulid ...» osatas Madis. «Vale kohta tulid, kulla hingekarjane. Kõnni Wulffi juurde tänupalvet pidama, et must lahti saite. Teie töö on vilja kannud ...»

Döpner vangutas pead. «Kahju on mul sinust, sa hukkaleinud hing ...»

«Või kahju ...» viskas Madis vihase pilgu pastori näkku. Selle taeva poole pööratud silmad ja võbisev lottlõug ajasid talle iivelduse peale. Ta polnud harjunud valet nii lähedalt vaatama. Ja ta ei suutnud end

enam pidada. «Variser! Meie viletsusest ja surmast sa elad! Meie pisarad — too ongi sinu leib! Millest sul siin kahju tunda on?!»

Pastor vahtis ebaledes armulauakarikat. Ei, see oli ülearune. Ja ta isegi oli siin ülearune.

«Jäta mind rahule!» kähistas Madis. «Pole sa parem tollest, kes mu peale kaebas. Ega tollest, kes kohut mõistis... Ei taha ma teiega üht õhkugi hingata. Kao!»

Hingekarjane ei lausunud sõnagi. Pöördus ja läks. Madis istus, vaibuv viha südames.

Saatus nagu kiuste toppis talle seltsiks neid, keda ta näha ei tahtnud. Aga neid, kellega ta igatses kas või sõnakestki vahetada, polnud. Ei Aini-pojukest, kelle peale nüüd jäi tasumine. Ei Anne, kullakest, kellelt ta oli lootnud lapselapsi. Ei Toomast, vana kaimu, kellega sai jagatud muresid-rõõme. Ei Nõmmiku adramehi, vabadikke, sulaseid...

Ta vahtis ükskõikselt ettevalmistusi hukkamiseks. Vahisõdurite joomisest paistetanud nägusid, timuka karvaseid ja kondiseid käsivarsi, mõõgatera, mis oli ihutud läikima nagu sulahõbe. Kinnitas siis pilgu aknavõrede tagant ahetama löönud hommikuse taeva killule. Aovalgus paistis. Veripunane ja sädelev uue päeva kuulutaja. Too killuke aovalgust jäigi ta silmi, kui ta kustus, et kanda oma nime nende sekka, kes olid surnud parema maailma eest...

XIII

Pikk, habemesse kasvanud mees vaatas tükk aega Adruneeme rehetaret, mis suletud pajaluukidega tukkus hilisõhtu hämaruses. Laskis pilgu libiseda üle põlise pärna, millest siia, tee veerde, kostis vaid õrna kahinat sügiseses tuulehoos. Kuulatas, kuidas kaevuvinn kriuksatas, kuidas aganiku tagant luksatas tukkumiselt ülesäratatud kukk ja kuidas rehala all norsatas hobune. Ja ohkas siis. See sõnatu jutt ütles rohkem kui mingisugused teretamised. Ta oli koju jõudnud.

Avas õuevärava. Nurga tagant kargas välja vana Kaaro, haugatas, jäi siis äkki seisma ja hakkas saba liputama. Ain patsutas elatanud peni, endal silm niiske. Ära tundis. Inimesed, näe, ei tundnud ära habeme ja rõivakaltsude varjust, aga loom tundis. Eh, Kaaro, Kaaro... pole mul, paljal hulkuril, sulle isegi külakosti pakkuda — mõtiskles kojusaabunu...

Niikaua, kui ta peniga jutles, oli keegi avanud ka rehalaukse. Vana Toomas tunnistas tulijat tükk aega.

Silmade poolest too olekski võinud tundmatuks jääda. Aga süda tundis ära.

«Ain!» nuuksus vanamees. «Ain-poja...»

Nad rippusid tükk aega üksteise embuses. Taat silitas poissi, nagu ei usuks oma silmi. «Kuidas me sind ootasime, Ain... kuidas ootasime! Aga näe, ei jõudnud ära oodata. Õnnetus astub kiiremini kui inimese jalg...»

«Tean kõik... Tulime Tohera Reinuga koos. Jaani juures kuulsin...»

Toomas äigas peoga silmast pisara. «Või siis ometi lasti koju...»

«Oma voliga tulime...» sõnas Ain. «Ja kaome jälle. Aga enne tuleb see sirgeks ajada, mis vahepeal viltu on läinud...»

Taat vedas tulija lauda. Ladus talle ette söögipoolise ja kaljakapa. Soris rõivakirstus hamesid, tikkus sauna kütma. Ainil oli tegemist, et teda istuma panna.

«Mis on taadiga, Toomas?» päris Ain. «Pärisin Toheral, Aesool... keegi ei tea, kus ta on ja mis temaga õieti on.»

Toomas raputas pead. «Kõik kohad käisime läbi, poiss. Mõisa lõuad on lukus, sealt ei võta isegi kaika varal midagi välja. Saatsime siis saatkonna magistraadikohtuniku juurde. Rääkis, et ka tema ei tea midagi...»

«Inimene viiakse kõigi nähes vangi, tema ei tea!»

«Paberid olla tema käe all olnud jah. Aga olla edasi saadetud Riiga. Kindralkuberneri juurde. Ühes süüalusega... Proovisime taalriga tõtt teada saada. Kirjutaja ütles sama. Riias. Noh, Riias, siis Riias... Ega seegi ole mägede taga. Aesoo Peedil on linnas tuttav asjamees. See andis nõu, et katsugu need tabad ja tapid, mille varju Madis pandud, kõvera käega lahti teha. Et seda ametnikku pole veel sündinud, kes ennast ära osta ei lase... Eks me selle nõu perra siis tegimegi. Panime rahad kokku, nii palju kui seda kellelgi oli. Äraütlejaid polnud. Isegi Vigalast tuli tuttavaid, kes asjast teada olid saanud... Enam kui kakssada taalrit. Kolletamispäeval, esimese viinavooriga, pidid need teele minema ühes palvekirjadega...»

Ain noogutas. «Kui nad enne taadile kõri kallale ei kipu?»

«Ta polnud ju süüdi!» raputas Toomas pead. «Isegi seaduse järgi mitte. Tunnismeeste seletused pandi kirja, et tegu oli õnnetusega. Ja sellest väejooksiku asjast... polnudki juttu.»

Ain mõtles, närides leivakoorikut. «Vanglast järele ei pärinud...?»

«Sai vahtmeistrilegi pistetud... Ütles, et olla ära sõidutatud. Pikale teele...»

«Pikale teele...» mõtiskles Ain. «Pikale teele...» Tõusis siis püsti. «Aeg magama heita, Toomas! Leppisime juba Peediga kokku, homme sõidame linna. Lähen Annet vaatama. Tema pärast pole mul vähem muret. Pärtli poja käpa all — see pole naljaasi...»

Toomas kohendas õlesasi lavatsil.

«Selle poolest...» muheles taat, esimest korda kogu õhtu jooksul, «pole vist karta kedagi. Nägin Annet mineval pühapäeval. Proua pidi küünistama kippuma. Aga kaupmehesaks ise, selle kohta ei öelnud midagi halba. Olevat isegi tema eest seisnud...»

«Rõima Pärtli poeg?»

«Ja-jah, Rõima Pärtli poeg... Eks mõisastki kostis siia kõla virtina suu kaudu, et Pärtel olla pojaga vingus. Kogu aeg oli poeg ees ja poeg taga. Nüüd äkki öelnud, et kasvatanud suure vaevaga tobu üles... Ähäh...»

Ain raputas pead. «Inimesi on... igasuguseid. On musti, on valgeid. Kõige hullemad on hallid. Neid peab oskama lahtise silmaga vaadata. Teeb sõbraks, aga pärast...»

...Ain kuulas Tooma järjest sügavamaks muutuvaid hingetõmbeid. Aga endal und silmi ei tulnud, kuigi jalgades istus kümnete penikoormate pikkune astumise vaev ja silmis nädalaid kestnud unetute ööde kipitus. Süda tuikas tummas valus ega andnud unetaadile asu.

Jah, aeg oli ise teinud oma arvestuse. Sõda oli siiski sõda. Tollest, mis seal rootslaste ja venelaste vahel käis, võis ta välja pugeda. Aga sellest siin, mõisa ja küla vahel — mitte. Kui ta seal sõdur polnud, siis siin oli. Mõis oli külale rusika nina alla pannud. Tema selja

taga seisis taathalter, sõjavägi, maamiilitsa püssid. Külal polnud muud kui oma jaks. Taat, Madis, oli olnud neil siin pealiku eest. See oli koristatud kõige enne. Kui nad sellega niisama jätavad, pole edaspidi paremat loota, kui nad ta aga trellide tagant välja toovad, on see külale suureks võiduks. Nagu oli võiduks iga päev, mil nad oma õiguse eest jõudsid seista. Mõis kartis ja värises. Pelgas Madist juba tolle nälja-aasta ülestõusu päevast saadik. Ega ta muidu kippunud Madise suud mullaga sulgema. Noh, pole viga. Kindralkuberneri ees on maamehi ennegi käinud õigust nõudmas. Ja on saanud seda kah. Saks hoidis saksa poole, see oli teada. Aga nüüd, sõja, suure jõukatsumise päevil, kulus kuningale maamehe abi rohkem ära. Seda nad arvestasid, kui otsusi tegid...

«Ega sa, poiss, vist öösi und silma saanud...» lausus Toomas hommikul. «Kuulatasin — muudkui rähkleb aga...»

Ain ei vastanud midagi. Tõmbas säärikud jalga, vedas vammuse selga, silus mõtlikult uut linast särki ja pani selle kirstupõhja tagasi, aga pussnoa, mis juba aastaid oli pesitsenud rõivaste vahel, kinnitas vööle. «Ma siis hakkan nüüd minema, Toomas...» lausus ta kuidagi surutult. «Võib-olla ei tule ma niipea tagasi. Ära siis kohe... muretsema hakka...»

«Kaitsku sind jumal, Ain-poja...» kähistas vanamees, mineja kaela ümbert kinni võttes. «Ootan teid tagasi — koos taadiga.»

«Loodame, Toomas, loodame,» viipas Ain lahkumiseks uksekünniselt. Peatus siis, nagu sõnu valides. «Ma otsin ta üles kas või haua põhjast, kuuled! Ja olgu issand neile kõigile armuline, kui temaga midagi juhtunud peaks olema...» Pöördus ja läks...

Sombuses sügishommiku valguses hakkas vanker veerema linna poole. Aesoo Peet plaksutas piitsa. Ain tegi ruumi Tohera Reinule, kes sõidu pealt vankrile hüppas.

«Oleksid võinud kah üle pika aja pisut kodus põõnata...» sõnas Ain sõbrale. «Minu pärast nüüd hakkasid kaasa kippuma...»

Rein viskas end külili heintele. «Sinu pärast? Madise

pärast! See on kogu kihelkonna asi teda vangikongist päästa. Taatki kippus mul kaasa. Ütlesin, et istu. Küll me, sõjamehed, ise klaarime, mis teha annab...»

«Õige ta on...» sõnas Peet. «Ega see karjaga käimine rohkem tulu too. Saksu ärritad enam, aga tõtt saad kätte vähem. Magistraadis, näe, oli eestuba mehi kuivalt täis. Aga kirjutaja suu jäi lukku. Tengelpung üksi oleks asja paremini korda säädinud... Noh, täna on selle poolest parem...» ta patsutas istmealusele. «Kotitäis hõbedat kaasas. Ehk saab mõnel suu lahti...»

«Peaks kõigepealt mõisasse, Wulffi juurde külla minema...» viskas Rein. «Mis sa, Ain, arvad? Et terekest kah, pärishärra! Meie kord on nüüd läbi. Mine ise sõtta, oma maad ja maju kaitsma. Et oled esimene parun Liivimaal, kes püssi pihku saab...»

«Pole seal mõisas kedagi...» vastas Peet. «Saks istub juba kevadest saadik linnas, oma häärberis, Karja tänaval. Mandi laseb järgi saata...»

«Või siis püksid opmani jalas,» vangutas Rein pead. «Noh, sel on alles põlveke...»

«Eks mõis ole nüüd neil kahasse...» seletas Peet. «Rõima Pärtliga pooleks. See ju nüüd suur miilitsaülem. Engwall saatis linnast isegi kuus tragunit ta käe alla. Pärast seda, kui see lugu Madisega juhtus...»

«Vaata Pärtli kuradit...» vandus Rein. «Päris vonn valmis...»

«Aga mis sa siis arvad... Nende tragunitega ta meid siin nüüd ähvardab. Hommikust õhtuni...»

«Maatõugu käskija, see on ikka kõige kurjem...»

Ain ei lausunud jutu sekka sõnagi. Tema pruuniks parkunud, habetunud näost ei vaadanud vastu üksi minevikupäevade rasked jäljed, vaid ka tuleviku mõrud mõtted. Käsi noppis hajameelselt õlekõrsi, hambad puresid neid vihaselt, pilk rippus kusagil silmapiiri taga. Nad tunnistasid teda viivu ja vaikisid siis samuti. Ees seisis murelik päev...

...Kui nad jõe äärde jõudsid, oli keskhommik käes. Parvele kogus laadalisi, Vigala, Sauga, Jaagupi mehi. Neli-viis inimest vankril, igalühel midagi kaasas, mis aidanurgast või laudaveerest võtta andis. Et seda hõbe-

daks teha, mida kaupmehesaks või mõisaait nõudma juhtus.

Nad kuulatasid vaikides ümberringi langevaid jutukatkeid. Päev oli nappidesse sõnadesse talletanud oma sünged mõtted. Keegi päris mee hindu, teine vandus Dohrenit, kes soolale veelgi kolm krossi otsa pannud, kolmas arutas, kust saaks vene raha... Peaaineks oli muidugi sõda.

«Sakste pattude pärast...» arutas mingisugune eit, «on võim metsalise kätte antud. Tuhandeks aastaks. Pärast seda tuleb jumala riik. Ja tall saab lõukoerast jagu...»

«Tuhande aasta pärast?!» imestas mingi taat. «Noh, annab alles oodata. Seks ajaks on isegi me kondikesed kõdunenud...»

«Küll nad viimsel päeval kokku pannakse. Jumala käes pole võimatut...»

«Vigala Matis, too prohvet, on ette kuulutanud, et sõda lõpeb Andu teeristil. Sinna tulevad kolm kuningat kokku...»

«Tea, kus see näha peaks olema. Tähtedest või?»

«Aja märkidest. Need on seal — seitsmendas Moosese raamatus. Tal see põranda all...»

«Vöörmündri Jaagupil oo koa pühakiri. Käisin laupäe kuulamas. Räägib, et toda seitsmendat polegi olemas. Too olla — vanakuradi jagu...»

«Too seitsmes — ongi õige. Saksad ei taha seda rahva kätte anda. Trükivad toda, valekristuse oma, tartu keeles...»

«Kos see õigus või vale... või seda meiesugune...» lõpetas mingi hambutu eit vaidluse.

«Koerakoonlased jah...» kuuldus kuskilt sekka. «Kolmapäeva õhtul... piirasid sisse... kõrtsitäie rahvast viisid...»

«Kesse käsib lakkuda raskel ajal. Surm on patu palk...» noogutas vastuseks poolpime vanaätt.

«Kes leemega suu põletanud, puhub isegi vee peale...» seletas keegi. «Kus kiltre Mart kargas lakast alla, särk pükstest vällas. Venelased ja venelased... Pärast tuli välja, et lehm oli lüpsikut ragistanud...»

«Sõdigu nad ise... Või kubjastel kaikaid puudus. Pole mul sest mõisast külma ega sooja...»

«Ju minagi ütlesin... Et las see maamiilits näitab, mis eest ta süüa saab. Sitavaresed...»

«Sa ütled õigus...» kostis kõigist üle räme mehehääl. «Millal seda õigust enne on tehtud? Vemmal, see on vaese õigus. Kepp — kehva kohtumõistja...»

«Ja-jah. Ei vesi saa rasvale peale...»

«Mis viga teiste pükstega tules istuda? Ja mis maksab see issanda õnnistus? Näpuga visata. Aga sinu nahk läheb...»

Keegi nukrutses ikalduse pärast, keegi vandus ärakaranud naist, keegi nuuksus niisama, oskamata muresid sõnadesse kallata.

Ain ohkas. Selline oli ta — see elu. Vankritäied muret ja viha. Sõda. Viletsus. Ülekohus. Hirm. Häda istus häda seljas. Paremat päeva ei paistnud kusagilt. Nurisejaid oli sada. Kus oli too üks, kes oskas vastust anda, mida ette võtta?

...Turuplatsil sidus Peet hobuse lasipuu külge ja ütles, et ta siis nüüd läheb. Rein kadus rahva sekka. Ja Ain jäi üksi kipitava südamega vankri juurde ootama Annet, keda oli mindud kutsuma. Annet, kullakest, keda ta polnud näinud pikki aastaid. Nii talle paistis.

Ta istus tükk aega vankriredelil, kuni tundis, et küll saab. Jalutas edasi-tagasi, kuulates iseenese asteid munakividel. Vahtis ümberringi, midagi mõtlemata. Majaräästaid, puid, hobuseid, inimesi. Aga süda virutas sees nagu vasaraga. Ja keel oli kuiv.

Lõpuks nad tulid. Peet jäi eemale seisma. Ütles midagi, aga Ain seda enam ei kuulnud. Selle varju, kes ta ees seisis, oli kadunud kogu maailm.

«Ain!» sosistas Anne. «Ain...»

Suutmata varjata silmi kerkinud pisarapiiska, kummardus naine vankri kohale, nagu oleks tal asja õlgede kallal. Kummardus ja surus, üsna salaja, huuled oma mehe parkunud käeseljale.

Nad ei lausunud ainustki sõna. Aga Ain tundis oma peos naise tugevat, vere järgi tuksuvat käesurvet ja see üksi suutis talle enam öelda, kui kõik muu.

Ümberringi sumises laada katkematu voog. Tulid

inimesed, tõuklesid, pärisid, kirusid. Kaagutas korvi pistetud kana. Kirikukell tagus lõunatundi. Kusagil kisas turukubjas. Aga Ain ei tundnud muud, kui kätt oma peos. Ja toda usku, lootust ja jõudu, mis sellest käest ta südamesse tõusis. Nad olid jälle kahekesi. Ja mured näisid äkki olevat vähenenud mitte kahe, vaid kahekümne korra võrra.

«Küll sa... oled aga kõhnaks jäänud...» sosistas lõpuks Anne, heldinud pilgul vaadeldes mehe ränduripäevade kurnatusest teravaksihutud, habetunud näojooni.

«Pole viga midagi...» maigutas Ain vastu.

«Hamegi katkine seljas... Kirstu põhjas ju pidi olema...»

«Tühja sest...»

«Ain... Ain...» nuuksatas Anne. «Kuidas ma sind ootasin...»

Ain kogeles midagi vastuseks. Mis on sõna? Surnud asi. Ta ei märganudki seda, mida nad rääkisid. Ta janunes Anne, nagu allikavee järele. Oleks tahtnud teda siinsamas oma sülle suruda. Aga või seegi oleks suutnud jahutada toda tuld, mis ta sees põles. Tuld, mida polnud suutnud kustutada päevade ja teede pikkus, mured ja vaev... Jah, see oli janu, mida sai kustutada ainult sõõm-sõõmult, kui teda üldse kustutada sai...

Teine näis tundvat sama, näppides rahutult rätikusõlme. Suletud huultel võitlev naer ja nutt rääkisid iseenese eest.

Nii nad siis vaikisid ja jutlesid silmadega, kuni Peet end lõpuks meelde tuletas.

«Kust otsast me nüüd siis pihta hakkame?»

Ain ohkas ja vallandas nooriku käe oma pihust. «Anne, kullake... me tulime Madise pärast...»

«Tean...» vastas Anne, ikka veel silmadega mehe küljes rippumas. «Ma juba ütlesin Peedile, et kas ongi neil mõtet Riiga minema hakata?»

«Kuidas?» imestas Ain.

«Jah. Pärtel oli oma pojale välja lobisenud, et Madis on antud sõjakohtu kätte. Linnakomandandi võimu alla...»

«Sõjakohtu!» Ain tardus paigale.

«Jah. Muud ei teadnud temagi.»

«Aga magistraadis öeldi ju, et Riias...»

Peet viskas käega. «Tahtsid meist lahti saada...»

Ain surus pilgu maa külge, nagu sellelt aru pärides. «Hea küll!» lausus ta lõpuks otsustavalt. Asetas käe Anne õlale. «Sina, kullake... mine pealegi. Ja jää mind ootama...»

«Jään ootama, Ain. Jään...»

«Läheme!» viipas Ain Peedile.

Turu nurgal said nad seltsiks Tohera Reinu.

«Kus sul see asjamees elab,» päris Ain Peedi käest, «kes palvekirja pidi tegema?»

Too viipas ümber nurga ja läks ees.

Madal, kivine kangialune sundis neid sügavalt kummarduma. Nad astusid mööda toidujäätmete järele lehkavat tagaõue, kuni jõudsid mingi kõdunenud ukse ette, mis lükkamise peale kriisates järele andis.

Peet astus pimedasse vöörkotta käsikaudu seinu kobades. Teised järgnesid. Koputati. Kuuldus jala-asteid. Hämarasse ukseavasse ilmus kuivetanud, kavala näoga vanamees, hambutus suus poolelijäänud einet matsutades.

«Aah... sina...» venitas ta, Peedi otsa vaadates. «Noh... tuleb tahapoole...»

Kongitaolises ruumis, räpase, maarjaklaasist akna vaevases valguses lössitas ümarik, valgekskulunud laud, mida ilustas poolelijäratud suitsulest. Põrandal tammus saba turrutades must kass. Vanamees pani tulijad istuma. Tõstis riiulilt pappkaante vahelt lagedale pärgamendi.

«See suplikaatum guvernööri jaoks...» vedas kirjameister oma määrdunud, kortsus lõuendiga sarnanevale näolapile tähtsa ilme, «oleb valmis. Linnasündikas votaks teilt kümme taalerit, aga niisugune tema juba teha ei oskama. Kuulab ise. Hochwohlgeborner Herr Generalgouverneur. In jure et facto fundirte Anzeige und Bitte...»

Ain segas vahele. «Meil oleks tarvis...»

«Mitte segama, Bauer...» keelas kirjameister tusaselt. «Ich muss hierdurch in schuldigster Submission vorstellig machen...»

Võttis tükk aega, enne kui nad ta pidama said. Vanamees kratsis küünega saadud taalritükke, proovis hamba all, kõlistas neid laual ja leides, et asi korras, peitis nad põue.

«Ah sõjatribunalis, ütleb teie...» arutas ta siis. «Jaa, see oleb kuri asi... See käib siis oberst Liphardti alla. Seal, kulla mehed, ei oleb nalja.»

«Meil on — kakssada viiskümmend taalrit kaasas...» lausus Peet avameelselt, põuele patsutades. Sada juurde, kui te ta välja toote!»

Vanamees kargas püsti. «Kolmsada viiskümmend taalrit — ütleb sa!?»

Jooksis mööda tuba edasi-tagasi. «Ja miks teie, tolvanid... mitte ennem... Ai-ai... Noh, ma katsub, sekretarius oleb mul tuttav, võib-olla tema teab, kuidas...»

Vanamees tõttas tänavale sellise hooga, nagu oleksi need kolmsada viiskümmend tal nina all veeremas. Teised jõudsid temaga vaevu sammu pidada.

Pika tänava otsas, vastu lossiväljakut, peatus ta kõrge viilkatusega sünge kivihoone ees. Andis märku, et teised teda ootaksid. Läks siis ja õiendas midagi vahikorral seisva traguniga. See viskas pilgu pihkupistetud mündile, kehitas õlgu ja kutsus õueväravast teise omasuguse. Veidi hiljem sulgus uks kirjameistri selja taga.

Maamehed läksid üle tänava ja istutasid enese vastasseisva maja kivisele trepile.

Ain põrnitses teisel pool uulitsat asuvat hoonet, selle raskeid, kisadega varustatud trelle, edasi-tagasi marssivat vahisõdurit, ja ohkas. Või siis nendesamade paksude müüride taga tema taat istuski...

Teisedki näisid ta mõtteid jagavat.

«Küll aga valvavad...» arutas Rein. «Tabadest ja tappidest veel vähe...»

«Pole viga...» trööstis Peet kaaslasi. «Kuldne võti võtab kõik uksed vallale...»

Aga ohkas lõpuks isegi. Kurat neid sakste asju teadis...

Lõunatund venis pikalt ja piinavalt. Mehed nukrutsesid päikesest palavaks köetud müüri veeres, igaüks

oma mõtete küljes kinni, sõnagi vahetamata. Isegi kehakinnitamise olid unustanud.

Ain poetas taskupõhjast korjatud leivaraasusid varblastele. Vahtis linnukeste hüplemist ja sädistamist tänavatolmus, ega saanud mööda pähe tikkuvast mõttest, et loomade põli on siin ilmas etem kui inimeste oma. Pole neil teopäevi, pole käskijat. Leivamuregi on väiksem. Aga vabadust! Maad, veed ja taevas — kõik su päralt... Mine, kuhu süda kutsub... Oi-jah...

Ta ei märganud, mil hoovivärav uuesti avanes.

«Tuleb!» kargas Rein ärritatult püsti.

Vanamees astus, pahur nägu peas, nagu kaupmees, kel hea äri vett vedama läinud. Jäi nende ette seisma ja laiutas käsi.

«Pole seal teha midagi... Urteil oleb... täide viidud...»

«Mis asja?» päris Peet.

«Küsib oma mõisniku — Wulffi käest. Tema tunnismehed, tema rahad. Isegi generalguvernöörile ei saadetud kinnitamiseks.»

«Mis ta seal seletab!?» ei suutnud Ain enam pidada.

«Surmaotsus!» lausus Peet kõlatul häälel. «Täide viidud!»

Ain tundis, kuidas ta süda tardus.

Haaras siis kirjameistril rinnust kinni, pilku teise silmadesse puurides.

«Valetad, äh?»

«Hull inimene...» ähkis teine. «Kui ei usub — küsib parunilt endalt...»

«Wulff!»

Ain lükkas vanamehe kõrvale ja hakkas kiiresti astuma. Nagu inimene, kel on pähe jäänud ainuke mõte ja südamesse ainuke käsk.

Teised ruttasid ta kannul. Peet püüdis teda kinni pidada.

«Ain, poja, kuhu sa siis...»

«Sõida linnast minema!» kähistas Ain. «Kohe! Toomale ütle — ärgu mind oodaku!» Ja astus edasi.

Aga Rein ei mõelnudki maha jääda. Ain peatus hetkeks ja osutas turuplatsi suunas «Mul pole aega... Mine!»

«Kuhu sa lähed, kurat võtaks?» tigetses Rein.
Aga teine oli hakanud jälle astuma, üha kiiremini.
«Ma ei jää sust kuhugi, mõistad!» ähkis vihaselt Rein. «Sõjas kõlbas meil kõrvuti olla, nüüd...»
Nad vahetasid lühikese pilgu. See ütles kõik.
Minekuhoog oli nii kiire, et isegi vastutulijad jäid vahtima kaht talupoega, kes näisid olevat otsustanud pühkida minema kõik, mis ette satub.
Ain põrutas õuevärava ristseliti lahti.
Virutas jalaga vallali kõrge, klaasitatud ukse.
Kusagilt tekkis ta ette teener.
«Keda teil tarvis...»
Ain lükkas selle kõrvale. Teine katsus ennast külge riputada, aga Rein sasis ta tukkapidi ja keerutas riidevarna taha...
Nad jäid seisma raske ukse-eesriide ette, mille tagant kostis klaaside kõlinat ja kerget naeru.
Ain rebis riide raksatades vallale.
Söögilaua tagant, lauahõbeda ja punase viinaga viirutatud kristalli varjust vahtis neile otsa kolm üllatusest pärani kistud silmapaari.
«Was ist los?» kärgatas esimesena ohvitserimundris saks.
Aga majaperemees ise näis sõnad hoopis unustanud olevat. Tõusis püsti, näost lubivalge, habeme värisedes.
«Sina...» ähkis ta. «Kes... sa oled?»
«Olen Adruneeme Madise poeg, sa timukas!» kõmistas Ain üle toa. Majaproua minestas, laud lendas kummuli, puruneva klaasi klirinaga kogu maja täites. Ohvitser haaras püstoli järele, aga Reinu löök paiskas ta esimesena laua alla. Ain ei kuulnud ega näinud sest midagi. Ei märganud sedagi, mil käsi oli leidnud väölt pussi. Virutas noa kuni pidemeni paruni rinda ja jäi siis selle laualevajunud, korisevat kogu vahtima, nagu oleks äsja unest ärganud.
«Lähme!» kiskus Rein teda käisest. «Aru oled kaotanud või?!»
Lükkas sõbra esikusse, sealt õuele.
Keegi kargas neile kallale, selle lennutas Rein rusikahoobiga eemale. Ja märkas siis südamerahustuseks, et Aingi oli enesest jagu saanud.

Neil oli selleks küllalt taipu, et tänaval mitte jooksma hakata. Nad ei jõudnud nurganigi, kui Wulffi maja aken lahti lükati ja keegi nagu siga aia vahel kisama pani.

«Hilfe! Hilfe!» Inimesed peatusid. Kusagilt ruttas ripakile jäänud linnavaht neile vastu.

«Mis seal lahti on?»

Rein viskas käega. «Mees peksab naist...»

«Ah soo...» aeglustas reasõdur sammu ja pöördus põiktänavasse.

Viivu hiljem neelas turg nad oma sumisevasse põue. Mehed astusid ja astusid, aeg-ajalt pilku tahapoole heites, kas kellegi silm neid jälitamas pole, kuni jõudsid uude linnaossa, kust linna kivine müür ja raesõduri rahutu pilk polnud takistamas väljapääsu. Ronisid üle umbrohtu kasvanud bastioni, sumasid läbi vallikraavi ja olidki mereäärsel, sarapuupõõsaisse kasvanud heinamaal. See oli tühi ja lage, ainult lehmakari nokitses keskpäevavaikuses ädala kallal.

«Anname nüüd jalgadele valu,» lausus Rein, sammu kiirendades. Ain noogutas tummalt ja astus ta kannul, isegi märkamata, kuhu tõtt teda viib, sest silmis istus ikka veel noahoop, mille raskust ei tundnud mitte üksi käsi, vaid ka süda.

Õhtutund leidis nad eeslinna veerel,änniku varjus kükitavas kalurionnis. Majaperemees, Tohera Jaani vana tuttav, lõikas kiiniga lõuka ees pindu ja jagas Reinuga minevikumälestusi. Ain nokitses omaette ega suutnud pilku pöörata aknalapikeselt, nagu ootaks ta kedagi tulema.

Kui küpsetatud siig oli antud lauale ja selle kõrvale peremehe poolt püsti pandud ka pudel karja-jaaku, külaliste auks, nagu peremees ütles, astus sisse ka naabrimees. Tõi kaasa värskeid laadauudiseid.

«Oli täna aga linnas möllu...» lausus ta, pudelist rüübates. «Kasarmutäie sõjaväelasi ajasid laadarahvast piirama...»

«Mis seal siis...» päris majaperemees, «väejooksikuid püüdsid või?»

«Audru parun oli surnuks pistetud. Linnakomandandi enese silma all...»

Kalur raputas pead. «Ena kuradit... Noh, mina teda taga itkema ei hakka. Üks rajakas jälle maa peal vähem...»

«Audru parun...» kergitas Reingi kulmu. «Kuulsid, Ain! Mede Wulff sai ometi palga, mida teeninud oli...»

Ain ühmatas midagi vastuseks, suutmata jutulõnga pidada.

«Kesse talle sunnikule siis lõpu tegi?» päris kalur naabrilt.

«Ei tea...» kehitas see õlgu. «Otsivad...»

«Kahju, kui kätte saavad. Seda meest tahaks oma silmaga näha ja talle patsi lüüa...»

Rein piilus silmanurgast sõpra. See istus endiselt, pilk põranda küljes.

...Veidi hiljem, kui nad laudapealsel, heinte sees aset jagasid, alustas Rein ise juttu. Talle polnud märkamata jäänud sõbra kokkupigistatud suu ja sissepoole pöördunud pilk.

«Ain, vennas, unusta see... Mis täna sai tehtud, on õieti tehtud...»

«Südame järgi jah... Aga kas ka mõistuse järgi — seda tuleb veel vaagida... Ma tapaks ta veel, kas või kolm korda. Taat... taat oli minu jaoks kõik... Isa eest, ema eest, venna eest. Niikaua kui ma oma päevi mäletan.» Ain vaikis, pühkis kämblaga üle silmade ja jätkas katkendlikult, nagu iseenesega rääkides:

«Eluaeg ajas õigust taga... kirjutas suplikaate. Ma mõtlesin juba siis, et sellega... kaugele ei jõua. Ja et see... hästi ei lõpe. Taat rääkis mitu korda... et Wulff oli teda lubanud... ära kaotada. Aga või sa igat ähvardust tead tallele panna... Arvasin, et kihutab meid Adruneemelt... ja oli mul valmiski mõeldud, et kui lähen... saab mõisale laurits räästasse pandud... mälestuseks mede poolt. Silm silma, hammas hamba vastu... Aga et taadi elu kallale — ei seda teadnud arvatagi...»

«Wulffi hinge peal on sajad elud. Ta sai, mis oli ära teeninud!»

«Teeninud muidugi... Aga siiski, kui hakkad teisipidi arutama... Taat õpetas eluaeg, et ära ülekohtu vastu... ülekohtuga võitle. Jäägu laurits õela käe tar-

beks. Too mu hingel istubki, et kas see noahoop oli ikka õige? Noh, ütle, Rein, kes seisab meie eest, kui me ise ei seisa? Ta oli mu lihane isa. Kas ma pidin tema pärast... paruni juurde minema aru nõudma, kah suplikaat näpu vahel? Hakkama jooksma mööda kohtu ukseesiseid, kerjama õigust, mida niikuinii pole...»

Rein raputas pead. «Pole mede jaoks muud kohut, kui see, mida ise mõistame. Vaata, see on tarkus, mida Madis ei mõistnud, aga mille ta oma elu hinnaga meile pärandas. Sina täitsid tema testamendi, kuigi see pole kirja pandud... Noh, ta suri — meeste surma. Küla võtab täna tema ees mütsi maha. Ja sina, vennas, ära kurvasta. Sinugi peale mõeldakse täna kõigis taredes, teisel pool jõge, kogu kihelkonnas. Sest seda, mis sa tegid, ei teinud sa üksi Madise, vaid meie kõigi eest...»

Ain ei vastanud midagi. Vaikis, pea käte vahel.

«Annest olen ilma...» lausus lõpuks. «Saaks korragi teda näha...»

«Ära sellele mõtle... Nüüd hoitakse tal silma peal, võid lõksu sattuda...»

«Tuleb jälle hulkuri ametisse hakata...» noogutas Ain. «Kepp, kott, nälg... Eh, oleks nüüd taat siin... Tema juba oleks nõu teadnud.»

«Jah, tema oleks juba nõu teadnud...» mõtiskles Ain ja sulges silmad. Taadil leidus ikka nõu, mitte üksi enese, vaid ka teiste tarbeks. Juba lapsepõlveaastaist, nii kaugele, kui mälu ulatas, oli Adruneeme rehetarre ikka kogunenud mehi külast, kes tulid aru pidama, kuigi tema, Ain, siis veel neist juttudest, mis seal, laua taga aeti, veeranditki ei mõistnud. Küla oli Adruneemele omad mured kokku toonud ja nende järgi oli siis temagi pikkamööda hakanud taipama, et elu seal väljas polnudki nii rahulik, kui kodutare kindlate seinte vahel. Jah, nende õhtupoolikute varal olid ta kõrvad elust arusaamiseks enne lahti läinud, kui silmad. Selle kohta, et kõigis taredes ei jätkunud leiba lauale panna, et kõigil lastel polnudki isa ja et kõigile inimestele polnudki ulualust taevataadi poolt antud. Neist muredest oli jätkunud taadile üksigi istumiseks ja arutamiseks, pikki tunde, teinekord kuni kesköönі, mil viimane peerg oli

ammu kustunud ning koldes hõõguvate süte vaevane kuma aitas aset üles otsida...

Ain polnud märganud, mil ta mõtted olid libisenud minevikku. Jumal teab kust oli vaimusilmade ette kerkinud nägemus, kauge ja siiski selge, nagu oleks see kõik alles eile toimunud.

...On mingi kevadine päev. Mõisapõld mustendab verivärskeist vagudest. Hobused puristavad atrade ees ja kündjailgi pole kerge. Kümmekond on neid seal, paklased särgid põlvessilma, Hull Jaan isegi alasti, päikeselõõmast punetava turjaga.

Taat on tema kaasa võtnud, nagu alati, kui kodus hoidjat ei jätkunud. Seal ta istub põllupeenral oma kuue aastakesega, amet kah peale pandud — valvab veersekki, et künnivaresed selle kallale ei pääseks, terve põld ju neid kuradeid täis, muudkui kargavad. Mehed tulevad, rüüpavad kaljalassist keelekastet ja lähevad jälle. Ainult tema istub. Istub niikaua, kui küllalt saab. Pole midagi parata, too mõis kisub jälle enda poole. Seal on, mida vaadata. Viinaköök oma tõrte ja torudega, häärber klaasitatud akendega, linaropsimise riistapuu tallinurgas, missugust kogu kihelkonnas polevat. Ja ta läheb jälle, kuigi pole lubatud. Piilub ümberringi, tõmbab enese kühmu ja läheb. Sinna, mille järele ammu neelud käivad. Vahtima toda — kuradilindu, kel on kana pugu, kolme kuke hari, vikerkaarekarva lottlõug ja Kilu-Mari hääl. Et kui karjuma paneb, siis jookse või metsa. Aga tema, Ain, juba ei karda. Jõuab pärale, kükitab maha ja hakkab sorkima. Too sinder istub nagu alati varbaia taga, ja kuigi ajab sulgi kohevile, kallale tulema ei pääse. Rapsib tigedalt nina alla susatud õlekõrt ja kisab nagu vihaleaetud vanaeit. Naeru ajab peale...

Aga naerul on äkki kibe lõpp. Keegi sakutab teda, Aini, nii, et silmist tuli välja käib. Ta oigab, väänab enese lahti ja hammustab. Ning märkab alles siis, et see, kes ta ees oma kätt kinni hoides vihaselt silmi välgutab, on ju toapoiss. Mõisa toapoiss Värdi, too kõverjalgne kurekael.

Nad vahivad teineteist tükk aega nagu verivaenlased.

«Sina — saadananahk!» ähib too teine. «Kutsikas!»

Tal on hirm, aga ärajooksjat tast ei saa. Pisarad on tulnud silmi, valust või vihast, kes seda teab.

«Mis sa siia ronid! Ja kes sa oled?» kisab toapoiss.

«Isa poeg olen! Ja sina — ära tüki kaklema!»

«Või veel haukumas kah!» kähistab vastane ja kargab ta kallale. Ta pole oma arust vilets vend, aga märkab alles nüüd, et kaheksateist-aastasega rinnapistmiseks jõud ei kanna ... Ta ei tunne mingit valu, kui tükk aega hiljem nuuksudes tagasi vantsib, peale selle valu, mis hinges sööb, et on lasknud enesele peksa anda. Põllukraavis peseb puhtaks verise nina, aga sinine silmaalune tuleb põllule kaasa viia.

Tolle ümber seal seletamine lahti pääsebki. Ta vaikib nagu nui, hambaid kokku pigistades. Ei vasta pärimiste peale kuni õhtutunnini. Taat sätib ta asemele magama ja alles nüüd pääsevad vermed ja vorbid särgi vahelt tunnistust andma tollest, mis juhtunud. «Ain-pojakene...» ohkab taat. «Mis nad sinuga teinud on...» Ja siis ei suuda temagi enam pidada. Itkeb kaua ja valusasti, itkeb enese tühjaks. Mitte enese, vaid taadi pärast. Taadi pilgu ja ta südamemure pärast.

«Mehed ei itke...» lausub taat lõpuks teda patsutades .

«Kas siis ... mina olen kah mees...» luksub ta.

«Näen, et oled ... Jah, meiesugusel pole kerge elada. Meil tuleb ka kuueaastaselt meheks olla...»

Ta noogutab ja kugistab alla viha, valu ja ülekohtu. On jälle hea ja lahe olla. Taat istub lavatsi äärel ega puuduta enam poole sõnagagi seda, mis olnud. Räägib laadalesõidust, tare parandamisest, hobuse rautamisest, räägib temaga esimest korda nagu täiskasvanuga, nagu omasugusega, kellega paras koos arutada elumuresid ...

Ain ohkas ja avas silmad. Oli tukastanud. Nägemus kustus pikkamisi ümbritsevasse pimedusse, aga mõtted tulid asemele. See peksasaamise päev — see oli tast vist tõepoolest mehe teinud. Siis oli ta pilk lahti läinud selle nägemiseks, mis on adramehe pärisosa. Ülekohut tunda ja sellest üle olla. Mitte itkeda, vaid hambad kokku pigistada. Ei ta mäletanudki pärast seda pisaraid oma elus. Need aastate jooksul nutmata jäänud pisarad

näisid see-eest täna väljapääsu otsivat. Lausa kõrvetasid, aga polnud ju hauakääbastki, kuhu kummarduda, et end tühjaks itkeda. Jah, nad olid ta ära kaotanud, ära peitnud, et külalgi poleks kohta, kuhu taati mälestama tulla. Wulff pidas sõna. Noh, suurt rõõmu, ta raisk, tunda polnud saanud, vaid nädalapäeviks pillerkaari. Neile kõigile tuleks oma palk kätte jagada. Pärtlile, vanale Kiiratsile, Kupja-Antsule. Kogu mõisale — tuli otsa. Las põlevad oma rasvas, neetud. Las põleb kogu see tõug, mis ülekohtust elab, et teisedki kardaks. Teised, jah. Aga neid teisi on musttuhat. Kesse neid tapab? Kes suudab neid kõiki siit maailmast kaotada? Ei saa ülekohtuga ülekohtust jagu. Aga ka õigusega ei saa õigust jalule. Mida teha? Kuhu minna? Ja kuidas uuesti otsast peale hakata seda armetut elu, mille tänane päev on puruks peksnud? Võtta salaja Anne kaasa, poetuda võõrasse kihelkonda ja hakata näsima peo veerest sulaseleiba? Õppida kummardama uusi saksu, kergitama oma turjale orjust? Ei! Ta ei saanud, ta ei suutnud enam. Ennem siis juba elada lindpriina, metslooma elu. Kuigi ka see polnud elu...

Ain pöördus ringi ja heitis läbi lakaluugi pilgu öisesse maastikku. Eemal, teisel pool tukkuvaid rannaheinamaid magas meri kahvatus kuupaistes, suursuguselt ja rahulikult, kaetuna suvetaeva tuhmsinise vaibaga. Tolles taevas tundus olevat varjatut ja ometi tajutavat lõputuse avarust, mis oli igavene ja nii põhjatu, et sinna uppusid sügavamadki mured.

Kõrge oli ta ja kauge. Põhjatu ja külm. Aga tähtedest siras alla mingi karge, puhas sära. Just selline, nagu ta seda oli näinud tol ööl Anne silmis, kui nad esimest korda tundsid teineteise südametukseid.

Need Anne silmad saatsidki ta mõni aeg hiljem unerüppe. Ja ta ei tundnud enam oma hingel minevikku vajuva päeva sünget varju...

XIV

Kauplusse tuli uusi ostjaid. Bartolomeus kuulatas tüdinenult läbi poolavatud ukse kontoriruumi kostvaid jutukatkeid. Vanemsell Hans oli oma sõiduvees nagu

alati. Kuidas tal küll need tere-terekesed, kuidas käsi käib ja mis uudist kuulda, suus istusid. Too lakkamatu õlale patsutamine ja nalja viskamine. Ja muistejutt kavala matsi ning lolli pistemaakri üle, mida ta siin leti taga välja ladus vist juba viiesajandat korda! Too krossi peale ümberarvestatud sõbramehelikkus, mille varjul käis kohtlase maamehe peibutamine ja petmine varavalgest videvikuni!

Seal ta sikutas silmakirjaks poolmädanenud rangirooma, nägu punane, silmad punnis. Solgerdas tünnipõhjas tunamullust, roostetanud heeringat, mis pidi maitsema nagu noore neitsi ihu. Vandus ja valetas, tingis ja kiitles, nagu oleks talle juba sündides küünrapikkune keel suhu pandud.

Bartolomeus ohkas ja lükkas ukse vahelt kinni. Kuidas ta sellest kõigest tüdinenud oli! Tollest vana Behrensi vaimust, mis siin kivimüüride vahel edasi elas, kuigi vanamees ise juba kaheksandat aastat mullas mädanes. Tollest — osavalt varjatud kelmusest, mis oli saanud tema, Bartolomeuse päevade sisuks.

Jah, kaubamaja — see oli tugevam kui inimesed, kes temas pesitsesid. Ta oli põline, ta oli tugev ja võimas, tema pruuke ja kombeid sa ei vääranud. Ta neelas su naha ja karvadega, keeras su südametunnistusel kaela kahekorra, toppis silmavalguse taalritega kinni, tegi sust kuuleka teenri. Tema seaduste vastu sa juba ei hakanud.

Kas tahtsid või ei tahtnud, olid Behrensi pärija. Tema nägu sul ei olnud, aga tegu — too käis nende seadmiste järgi, mis sulle kadunu poolt üle anti. Seadmiste järgi, mis olid selged ja lihtsad. Pühakirjas oli ristirahva jaoks kümme käsku. Aga kaupmees, see ei kuulunud nende alla. Tema jaoks oli vaid üks käsk. Tee raha! Tee raha, ükskõik mis hinna eest. Võid valetada, petta, varastada, tappa, abielu rikkuda, kummardada ebajumalaid, võid kõigile käskudele kanna taha panna, aga seda üht pead sa pidama, kui ei taha hukka minna.

See rahategemine polnud kerge. Pidid teadma, kellele anda, kellelt võtta, kelle ees kummardada ja kellel hõlmast kinni haarata, et putkama ei pääseks. Millal ennast puruvaeseks hädaldada ja millal jõukaks kiita. Mis ajast

suli aumeheks nimetada ja aumeest suliks sõimama hakata... Tõde oli olemas, aga see oli tavaliselt võltsitud. Ta iga ei kestnud üle päeva. Teda ei tulnud vaagida südamega, vaid nuusutada ninaga...

Bartolomeus vedas sahtlist raamatud ja paberid enda ette lauale. See, mis tal peas tuikas, polnud paljas targutus. Need pärgamendilehed, näe, laususid sama. Ainult arvude keeles.

Kaubamaja Reymi äriraamat oli kopsakas asi. Puukaantega ja nahka köidetud, nagu oleks ta määratud igaveseks kasutamiseks. Aga lõid ta lahti ja hakkasid kaupmehe silmaga lugema, siis puges kahtlus põue. Kas see raamat oli ikka Reymi kaubamaja raamat või kuulus hoopis Dohrenile. Nii tihedalt oli toda Dohreni nime lugeda arvude tulpade vahelt. Tema, Bartolomeus, oli ise seda juba ammu märganud, nagu võisid seda märgata kõik teisedki kaupmehed, kes oma äri väikselt peale hakkasid, et pikkamööda edasi jõuda. Dohren oli ju peaaegu ainuke importöör kogu linnas. Tema kirjad, rahad ja laevad tõid siia rootsi tarberauda, hispaania soola, hollandi kangaid, inglise tubakat. Temast mööda ei pääsenud, kui sa just katsetada ei tahtnud mõne kahtlase riia kaubajuudiga, kes sul võis esimese tehinguga naha üle kõrvade tõmmata. Tema, Dohreni, pihku pidid sa pistma oma poe võtmed, taalrikesed ja saladused, kas sa seda tahtsid või ei tahtnud.

Bartolomeus ohkas. Jah, need Dohreni taalrid! Raske oli nende ike... Ta polnud eales sallinud toda ennasttäis härga, kes pidas linna oma laudaks. Oli mõelnud, et oma naise kasutusõiguse üleandmisega on nende vahel asi klaar. Et saks sai oma tahtmise ja tema, mats, elamisõiguse kaubaisandate seltskonnas. Kuid isandale näis sellest veel vähe olevat. Sellest oli veel vähe, et Emilie ilustas kammerhärra lõunalauda. Temagi, Bartolomeus, pidi sinna istuma silmarõõmuks sakstele. Niisiis oligi tast saanud selle kroonimata hertsogi õukondlane, kui mitte õuenarr, sest kammerhärra oli arvanud isegi avalikult uhkustada sellega, et tal on lauas sakslasi, rootslasi, taanlasi ja isegi üks puhasttõugu eesti mats. Noh, ta oli alandlikult vastu irvitanud ja esimest korda oma elus hakanud mõtlema, kas tolle matsi nime

üle mitte uhkust hakata tundma. Sülitada neile laua peale ja minna, minna koos Emiliega ja otsida endale mujalt eluruumi. Oli teisigi linnu olemas peale Pärnu, oli mõningaid tutvusi, sidemeid, ja nemad mõlemad olid veel küllalt noored ja reipad, et vabastada ennast sellest alandavast orjusest, millega abiellumise õigus oli tulnud kinni maksta...

Ta oli neid rahutuid mõtteid mitmel korral katsunud Emiliele pähe panna. Ja saanud siis vapustava elukogemuse võrra targemaks, et naised on muutlikud, et nad kohanevad kõigega ja et nad võivad ennast lõpuks vabatahtlikult kinkida sellele, kel on olnud küllalt püsivust neid vägisi võtta. Läksid nädalad, läksid kuud ja Dohren polnudki enam Emilie suus härg, vaid härra. Nende logisev abielukaarik oli veerenud ja veerenud, kuni ikka ja enam selgeks oli saanud, et kolmandaks rattaks selle all polnud keegi muu kui tema, Bartolomeus ise! Kelle juurde pidi ta kaebama minema? Saatus näis ise õigust vaagima hakanud olevat ja päris õieti. Tema ise oli ju õpetanud Emiliele abielurikkumist, ise teda kasvatanud kahekeelsuse vaimus, nüüd oli jõudnud aeg süüa oma tegude vilja...

Ta oli algul hellitanud lootusi, et naine võtab siiski aru pähe. Oli ähvardanud, et kihutab selle suurkaupmehest sea uksest välja. Naine oli vastanud külmalt, rahulikult ja selgelt, et kõik jääb nii nagu on. Ja kui talle, Bartolomeusele, ei meeldi, kõndigu minema. Tema tühja jaks seda kaubamaja ei kanna, Dohreni sõprus aga — too kannab. Olgu see klaar.

Noh, Dohreni sõprus andiski ennast tunda. Kaup tuli. Ja ärimuresid ei olnud. Ela nagu vanajumala selja taga. Naine polnud häbenenud isegi uhkustada sellega, et on pannud nüüd kaubamajale vundamendi alla. Millise hinnaga, sellest nad vaikisid.

Ta oli enese maha müünud. Algul naise ja au, siis lugupidamise teiste silmis, siis abieluõnne, lõpuks kaubamaja. Jah, see oli olnud täielik ja lõplik väljamüük. Seda, mis talle järele oli jäänud, ei teinud isu enam vaadatagi... Täis kõht, pehme küljealune ja mõttetu olesklemine... Kõik see, mis korraliku nuumsea olemise juurde kuulus. Ja seda ta nüüd vist tõepoolest oligi.

Bartolomeus ohkas uuesti. Siga oli ta. Siga! Ainult selle vahega, et igatses inimeste sekka. Millal ta seda igatsust tundma oli hakanud, seda ei teadnud ta isegi. Aga ta ei saanud lahti muljest, et see igatsus oli tekkinud sellest ajast alates, kui siia katuse alla oli ilmunud esimene inimene. Inimene, kuigi teenijatüdruku tagasihoidlikus rüüs.

Ta ei teadnud, kas ka teised seda märkasid, aga tema märkas. Märkas juba paljast silmavaatest, et see, uustulnuk, oli teisest luust kui nemad. Nad siin kööritasid, aga too talulaps vaatas sirgelt. Jah, nii palju kui tema mäletas, oli see põline pruuk, et Behrensi majas saksad ja teenijarahvas üksteist silmanurgast piilusid. Üks selleks, et teise näppusid passida, teine selleks, et vaadata, kas kedagi pole näppamist nägemas. Varastamine ja varguse pärast sõimamine oli heaks kombeks. Ja seda ei pandud siin suurt pahakski. Sakstel enestelgi näis südametunnistus sellest kergemaks minevat, kui märgati, et väiksema venna hing patust puhas pole. Aga see uus teenijatüdruk sellega ei tegelnud. Sõi toda, mis lubatud, jättes nilpsamata kasted ja magusroad. Põrandalt leitud krossid pani laua äärele. Ja kui vaatas sulle otsa, siis seesuguse pilguga, et sul enam midagi öelda ei jäänud. Ütles, mis mõtles, salgama ei hakanud. Kõrgemaks sind enesest ei pidanud ka siis, kui käsku kuulas.

See oli mõjunud temale, Bartolomeusele, alguses nagu löök näkku. Ja küllap vist teistelegi. Ega muidu Emilie uut teenijat päev-päevalt rohkem vihkama hakanud. Sofiet ta sõimas, lõi ja tutistas. See virises ja nuttis, aga võttis uuesti, kui sai. Hommikul kiskusid, lõunaks olid leppinud. Aga too uus oli selline, kellele juba varas öelda ei tohtinud. Jumal teab, mis siis juhtunud oleks, hakka või tõendama, mis, kus ja kuidas. Kallaleminekust polnud ka juttu, sest kuidas sa lähed, kui teine vaatab su otsa lahtise silmaga. Jah, küllap see oligi, mis majaemanda mahasurutud ja väljakallamata jäänud viha üha kõrgemale üles kergitas. Polnud tol uuel teenijal kergem teistegagi. Sofie sähvas, kus sai, Hans põrnitses tigedalt. Kõiges selles, mis tollest tüdrukust välja õhkus, näis olevat mingi sõnatu uhkus ja see

tegi nemadki tigedaks. Sest kui jagasid juba ühist lauta ja moldi, siis pidid koos ka sopas püherdama. Nii oli kord. Aga too seal hoidis peod puhtad, nagu polekski ta mõni mustatöötegija.

Jah, kerge Annel siin majas polnud, kuigi tema, Bartolomeus, oli andnud sõna, et ülekohut uuele teenijale teha ei tohtinud. Mismoodi ta pidi seda sõna pidama, kui kogu elamine siin ülekohtu peal põhjeneski? Mis häda teda seda sundis tegema? Pakkuma palumata kaitset. Ta polnud sellele teise mehe naisele mingiks kasuvanemaks. Sõbrutsemise kaupa neil polnud. Üks oli majaisand, teine teenija, mis keerutamist sinna juurde veel vaja oli?

Mis see oli? Kaastunne? Nii ta oli algul arvanud, kui aga hakkas mõtlema, märkas isegi, et see pole õige. Plika käis püsti päi. Ja kui kedagi haletseda tuli, siis temal, Bartolomeusel, vist küll ennast, et ta ei suuda iseenese majas nii palju teistest üle olla, kui too seal. Haletsemisega polnud siin tegu. Tüdruk oli rikkam kui nemad. Temas oli kõike seda, mis teistel siin majas puudus ja mille üle nad kõik vist väikest kadedustki tundsid. Too, mis isegi tahmakorra ja kaltsude vahelt välja paistis. Puhas, tervise järele hõõguv põsk, selge silm, sitke piht, julge jutt, säravad hambad ... Ja veel midagi, mille üle tema, Bartolomeus, ei osanud aru anda. Too, mis oli kuhugi peidetud ja milles tundus põldude avarust, taeva kõrgust ja piiritut vabadust. Toda vabadust, millest temal, Bartolomeusel, oli ikka puudus olnud. Jah, sellise tüdrukuga oleks tal julgust minna. Saata kõik kuradile, taalrid ja Dohrenid, räpane minevik ja hall olevik, ning minna. Jätta kõik, minna ja alustada uue eluga ... Vabana nagu lind ... Vabana? Bartolomeus ohkas.

Kas polnud see jälle üks järjekordne lollus. Laest korjatud kujutluste riita ladumine. Temal, keskikka jõudnud mehel oli muudki teha, kui teenijatüdrukuid piiluda. Naistega oli ta ammu teinud lõpuarve. Nad kõlbasid üheks ööks, mitte enam, ammugi mitte sõpradeks, kellega mindi elu võitma. See, mis ta siin endale pähe oli võtnud, oli selge jaburus. Küllap vist sellest, et päev oli pikk, tunde rohkelt, aga seda, kellega neid jagada —

polnud. Ta oli üksi, nagu vares suures metsas, kes vahtis omasuguse järele ja leidmata kedagi, oli sattunud silmitsema lillekest, tühjas lootuses, et sellestki saab seltsi.

Noh, oli aeg lõpetada mõtisklemisega, mis midagi ei andnud. Ja Bartolomeus sundis taas oma mõtteid tegelema numbritulpadega arveraamatu lehekülgedel. Varsti märkas aga isegi, et sest suurt kasu polnud. Arvud ei öelnud talle tänasel pealelõunal midagi. Anne sinised silmad vahtisid talle nende vahelt vastu. Vahtisid kõikjalt. Ridade vahelt, kapi lakeeritud ukselt, aknaraamist. Ta ei näinud neid küll kusagilt, aga nende pilk istus ta hinges, nagu poleks seal kunagi muu jaoks ruumi olnud.

Ta tõusis püsti. Tõmbas lahti seinakapi suletud laadiku ja võttis sellest välja pudelitäie rohekalt helkivat viina. See oli ainus asi, mille poolest ta neid seal gildimajas hindas. Köömnenaps, see oli väärt jook. Suu tast suurt ei saanud, nina vaid pisut, aga süda lausa nuttis rõõmust. Võtnud mehise lõuatäie, istus ta uuesti, et jätkata. Nääripäev polnud enam mägede taga. Oli aeg visata pilku kaupluse tööle möödunud aastal. See oli ju lõpuks tema leib.

Ta oli lootnud, et see tilk peenelt timbitud viina paneb ta tööle, aga tundis peagi, et see oli olnud asjata ootus. Päev oli nahas. Ja ta ei hakanudki kiruma segajat, kes uksele koputas.

Sisse astus raesõdur ja tervitas, nuusates puskarist punaseks vettinud nina. Laskis pilgu libiseda üle kontoriruumi rikkalikult nikerdatud sisustuse. Oli harjunud kostitamisega, aga kaupmehesaksal ei paistnud täna selleks isu olevat. Kummardas siis ja manas näole ametliku ilme.

«Teie juures, auline kaupmehehärra, elab teenijatüdruk Anne?»

Bartolomeus tõusis istmelt. «Jah.»

«Oleks nagu vaja ... teda ...»

«Milleks?»

«Magistraadikohtu käsk!»

Bartolomeus tundis, kuidas ta südame ümber külmaks läks. «Mis seal lahti on?»

«Ei või teada, kõrgeauline ...» kehitas sõdur õlgu.

Bartolomeus ohkas, ja andis märku, et teine talle järgneks.

Köögis leidsid nad otsitu. Anne tõusis uhmri kohalt, keeras käised alla ja jäi tulijate otsa vaatama. Kui kuulis, kuhu teda kutsutakse, kahvatas, langetas pea ega vastanud midagi.

«Ära karda, Anne...» lausus Bartolomeus. «Küll ma hoolitsen, et sulle midagi...» Muud ta öelda ei osanud. Pistis sõdurile salaja taalri pihku ja jäi minejaile rahutult järele vaatama.

Seal ta läks. Langetatud peaga ja kokkusurutud huultega, jumalaga jätmata. Nagu surmamõistetu. Kes ütles, kas temast enam tagasitulijat on. Bartolomeus neelatas, kurgus nutu maitse. Ja miks? Mis seisis selle taga? Olid need saadanad otsustanud teda hukutada valekaebusega, kui muidu jagu ei saanud? Taat, kes lausa elas Adruneeme õnnetustest, või Emilie, kes oli valmis tüdrukut kas või rahade eest trellide taha toimetama? Mis siin arutada, tuli endal selgitama minna. Vogelmeier, kohtunõunik, oli tuttav. Võib-olla andis temaga rääkida.

Aga uudis kõndis ise uksest sisse, kahel jalal. Emilie tuli, toetas käed sametiga laiaks kroogitud puusadele ja vaatas temale otsa samasuguse pilguga, nagu alati, kui oli vaja meelde tuletada, et vääritu mats oli asjatult tõstetud saksa seisusesse.

«Noh, ussi oled oma rinnal soendanud!» pigistas siis hammaste vahelt. «Ime, et ta veel kihvti meile joogi sisse ei puistanud...»

Bartolomeuses kihvatas midagi. Naise õelusest lõõmav nägu ajas ta südame iiveldama.

«Räägi selgelt, kui sul midagi öelda on!» sähvas ta. «Mõistujuttudeks pole mul isu!»

«Selgelt!» kriiskas Emilie. «Noh, sina oled vist ainuke, kel see asi selge pole! Mõrtsuka oled oma katuse alla soetanud!»

«Lori!» lausus Bartolomeus. «Lori — kuuled!»

«Kas parun Wulffi tapmine on lori, äh?»

«Mis temal sellega asja?»

«Ju on, kui teda kutsuti. See on tema mehe, tolle ärakaranud väejooksiku kätetöö. Ja tema, see sinu Anne...»

susises Emilie, «on kaasaaitaja. Kaasaaitaja, kuulsid!»

Bartolomeus vaatas oma naisele viivu uurivalt otsa, pööras siis ringi ja läks välja, ust kinni lüües.

Vogelmeieri juures tuli tal tubli tund oodata. Oleks tulnud veelgi, kui ta poleks kirjutajale taalritükki käisest sisse lükanud. See tatsutas varsti tagasi ja teatas, et magistraadikohtu nõunik võtab erakorraliselt vastu, kui jutt liiga pikaks ei peaks minema.

Vogelmeier kergitas tema sisseastumisel ennast ja pakkus istet, jäädes tulija otsa vaatama.

Nad olid ammust ajast tuttavad. Seepärast ta pikalt sissejuhatust tegema ei hakanud. Teda huvitavat, mis tema teenijatüdrukuga lahti on. See on töö poolest korralik inimene, ta ei tahtvat teda nii kergesti kaotada.

Vogelmeier vedas näo kõveraks ja vangutas pead.

«Raske asi, härra Reym. Raske asi... Aadliku tapmine. Ettekavatsetult. Mõrtsukaist ei jäänud ühtki pihku...» Nõunik ohkas. «Skandaal...»

«No aga milles siis tema süüdi on?»

Vogelmeier ebales. «Eks selles too asi ongi... Kui raiutakse puud, langevad ka laastud. Saavad pigistada kõik. Sugulased ja tuttavad. Linnavahidki tagantotsa...»

«Tõendusi on?»

Nõunik viskas talle uuriva pilgu, aga nähes, et too seal oli otsustanud kõik teada saada, ei hakanud asjast suurt saladust tegema.

«Teenijatüdrukut on nähtud oma mehega koos... veidi aega enne tapmist. Kahtlust ei ole. Need on... teie oma maja... andmed...»

Bartolomeus noogutas mõtlikult. Seda võis uskuda. Sofiel oli selge silm luuramise peale. Ja Emiliel kiired jalad. Kes teab, kas taatki sest asjast puhas oli. Kui seda asja lõpetada andis, siis ainult nüüd, kus jutt jäi kahe-kolme vahele ja protokollid alles koostamata olid.

«Ma ei tahaks...» algas ta, «et plikal selle värgiga... palju pistmist oleks... Ta on minu lähedane sugulane...» valetas Bartolomeus. «Vaenelaps, kes sat-

tus kasuisa kaudu halba peresse. Omal tal süüd pole, aga minu hea kaupmehe nimi... Ma ei tahaks seda kella külge riputada...»

«Ma mõistan teid,» noogutas nõunik. «Aga kaebus on kaebus. Olematuks teha seda ei saa...»

«See on kokku valetatud, kadeduse pärast. Naised, kui nad omavahel riidu lähevad, ei vali abinõusid. Toda teenijatüdrukut, Sofie'd, tunnen ma juba aastaid. Ta on elukutseline keelekandja!»

Nõunik näis kimbatuses olevat. «See on küll... konfidentsiaalne asi... Aga ma pean teie tähelepanu sellele juhtima, et kaebus on tulnud... teie auväärt abikaasa käest. Ja tema aususe suhtes, ma arvan...»

Bartolomeus vaikis. Vaagis tükk aega põranda kiviplaate ja ohkas. Ei aidanud muud, kui kõik lagedale tuua. Jah, teist võimalust polnud. «Anne pole majast jalgagi välja saanud ja ta meest pole meil kunagi nähtud... Minu abikaasa... vihkab teda. Hinge põhjast. Kahtlustab mind, et ma... teenijatüdrukuga vahekorras olen. Ja muud põhjust sel asjal polegi...»

«Soo-soo...» noogutas nõunik ja maigutas suud, nagu proovides, kuidas maitseb see uhiuus perekonnasaladus, mis nüüd on määratud rändama mööda kõrvu ja suid. See Reym, tont võtku, polnudki nii armetuke...

«Võite te seda... ka paberil kinnitada?»

«On see tarvilik?»

«Paberit saab ainult paberiga katta...» kehitas nõunik õlgu.

«Noh, eks koostage siis protokoll, kui teisiti ei saa.»

...Kui nõunik oma vaevanägemise oli lõpetanud, sirutas ta paberipoogna ülekuulatavale allakirjutamiseks.

«See pole ju õige...» tusatses Bartolomeus. «Ma ütlesin — kahtlustab, aga teie kirjutate — oli vahekord...»

Nõunik silmitses Bartolomeust mõtliku pilguga, millesse näis kätketud olevat tubli annus umbusku. «Ma ei tea, kas teil oli või pole olnud. Tean vaid seda, et kui te oma... hoolealust... tõesti aidata tahate, siis peate

lauale laduma kogu tõe. Sellise, mida ka teised uskuda saavad. Ma ei saa ju motiveerima hakata... tühja-tähja...»

«Ja seda kutsuvad nad — õigusemõistjaks...» mõtiskles Bartolomeus kibestunult. «Tõega sa ta käest inimest ei päästa, aga vale kõlbab selleks küll...» Võtnud sule, kirjutas ta alla.

«Ma ei tea teile praegu midagi öelda,» lausus Vogelmeier jumalagajätuks püsti tõustes. «Teie vastutuse peale laseme ta praegu vabaks. Ja kui muid kompromiteerivaid andmeid üles ei kerki — jääb sellega...»

«Mul on hirmus piinlik...»

«Mis seal ikka, elu on juba selline, härra Reym...» pilgutas nõunik silma, mõista andes, et asja ametlik osa oli seljataga. «Amor ei küsi, kuhu ta virutab, aga meie peame tema jälgi koristama...»

Bartolomeus astus trepist alla. Niisiis — veel üks plärakas Reymide ärateotatud perekonnaau külge... Noh, seda perekonda polnud niikuinii olla. Rohkem kahju oli tollest teisest, mis alles puhas, Anne omast. Aga lõpuks — inimese päästmiseks pole ükski paber liiga kalliks hinnaks...

Varasügisene õhtu oli sombuselt leige. Hämarduv taevas laskus üle unise linna läbipaistva vaibana, mille sakilised narmad nõrgalt punetasid ehavalguse kustuvas kumas. Akendes süttisid esimesed tuled. Kusagil kõrvaltänaval kolises üksik vanker.

Bartolomeus jalutas aeglaselt mööda tühjaksjäänud tänavat. Sorkis jalutuskepiga jalgteele langenud kastanilehti, silmitses ajaviiteks harvu vastutulijaid ja vilistas omaette. Hingas aeg-ajalt sügava sõõmu jahedat õhku ja tundis, et hea oli olla.

Ta oli otsustanud Annet oodata, kuni see tuleb kohtuhoonest. Aga tund möödus ja oodatut polnud veel ikka näha. Mis paganat nad teda seal küll nii pikalt piinasid? Süütõendid on teie oma majast pärit, oli öelnud magistraadinõunik. Jah, kes võis teada, mida Emilie seal kokku oli keerutanud? Naised ju seda salakaebamise kunsti tundsid. Milleks ta ometi tegi seda? Ja mida ta sellega võitis, kui pani tüdruku trellide taha?

Imelik oli mõelda, et see oli Emilie töö. Tollesama

Emilie, kes alles kaheksa aastat tagasi jagas todasama saatust, mis nüüd Annele kanda oli määratud. Kes ta oli olnud enne vana Behrensiga abiellumist? Vaeseks jäänud käsitöölise tütar, kes müüdi hättasattunud vanemate poolt paarituhandelise võla katteks. Müüdi, kuigi seda toimingut seaduse järgi abiellumiseks nimetati. Ta oli olnud hullemaks orjaks, kui need teenijapiigad, kes said küll hommikust õhtuni tappa ja taga ajada, ent ei pruukinud ööseks oma ihu rüvetamiseks anda.

Ja nüüd? Jah, mis ühist oli sel võimukal majaemandal kunagise kaupmees Behrensi noorikuga? Ainult nimi ja muud ei midagi. Veidi välist sarnasust näojoonte ja juustevärvi poolest. Aga süda ja hing — sellest ei maksnud rääkida. Aastad olid selle ära kivistanud. Tarvitses vaid vaadata ta silmi, jälgida toda karmi kurdu suu ümber, mis enam hetkekski, isegi magades, ei kadunud ta kalgiks muutunud näolt. Kivine pilk, kivine nägu, kivine hing . . .

Nikolause kell lõi üheteistkümnendat tundi, äratades Bartolomeuse nagu unest üles. Imelik päev oli see tänane. Kogu aeg kulus ära jutuajamiseks iseenesega.

Ta tundis, kuidas südamesse uuesti ronis rahutus. Kuhu too Anne ometi jäi? Olid nad ta ikkagi tabade taha toppinud?

Ta kõndis kohtumaja ümber nagu vaevatu. Piilus värava vahelt sisse. Võttis julguse rindu ja koputas uksele. Avama ei tuldud. Kui seal sees keegi oligi, siis see magas. Polnud enam mõtet oodata.

Bartolomeus asus koduteele, kivi südamel.

Avanud oma maja välisukse, võttis ta pimedas eeskojas endal üleriided seljast. Läks trepist üles käsikaudu kobades. Teise korruse vöörkojas jäi seisma. Vaevane kuupaistelaik tukkus Anne toa uksel. Ja sellest ta enam mööda ei pääsenud.

Võib-olla oli ta siiski koju tulnud?

Bartolomeus katsus linki. Uks avanes peaaegu hääletult. Pisikese toapugeriku tagumises sopis, akna all, mustendas voodipähits.

Ta astus sisse kikivarvul, hinge pidades.

Kui jõudis asemeni, hingas sügavalt. Jumal tänatud! Ta oli tagasi!

Rõõm, mis äkki südamesse valgus, oli säärane, et sundis teda seljaga vastu seina toetama. Sinna ta siis seisma jäigi. Kui pikaks ajaks, seda ei märganud enam isegi.

Kuupaistega segatud kahvatu kuma immitses aknast sisse vaevaselt magajat valgustades. See oli tõmbunud küüru nagu kassipoeg, põsk surutud patja, lahtipõimunud juuksekiharad püüri valendavas embuses. Oli toetanud tekiveere rusikaga lõua alla. Hingas sügavalt ja rahulikult, huuled une magususest pruntis nagu pisikesel lapsel.

Bartolomeus vahtis teda tükk aega nagu isa, kes leidnud oma lapse. Kohendas ettevaatlikult tekki, ohkas ja tuli varbaotstel astudes tulema.

Oma abieluvoodisse heitmiseks tal sel ööl isu ei olnud. Naist tal lõpuks polnudki. Oli mingi nõid, kelle ta praegu heameelega kuradile oleks loovutanud.

Võttis varnast mantli, hiilis alla õuele. Seal ta seisis tükk aega, midagi mõtlemata ja midagi tundmata, kuni silm juhuslikult sattus tallipealse lakaluugile. Ronis üles ja heitis end raskelt heintele. Need krabisesid sõbralikult, eristades ammunärbunud ristikuõite kustumatut lõhna. Hea oli olla, imeliselt hea. Ta oli täna esimest korda tõstnud mässu — vana Behrensi vastu. Selle maja pärisperemehe kommete ja seaduste vastu. Noh, kui too nõid seal üleval sellest haisu ninna saab, siis pole nalja . . .

XV

Algav päev oli nukker, nagu kõik talvekuu päevad. Vaevane valgus hahetas silmapiiril, võideldes pikalt eluruumi pärast musta taeva ja musta maa vahel. Näotu ja määrdunud oli ta, too tärkav hommik, hall ja troostitu, nagu söega kiviseinale sehkendatud visand. Ei olnud temas õhku, ei päikest, ei kübetki sooja. Aina tumm, tardunud, elutu liikumatus.

Kusagilt silmapiiri tagant, tukkuvate lagendikkude varjust poetus välja kartlik tuulehoog. Tõttas üle raagunud metsa, kõsistas kuluheina, hüples kalmukääpaina

näivate sammeldunud tarekatuste kohal ja saamata korstnaist sutsugi sooja, ruttas edasi.

Hämarusest laskus vihretena alla lumetuisk. Vedas valendavad jutid koltunud nurmedele, sakutas põõsaraagusid, kiunus üksiku kuuse kallal ja kadus, ruumi andes tummale, pikaldasele sajule.

Too kiunatus oli äratanud hundi. See turtsus, ajas koonu püsti, ringutas pika une järel ja tõusis istuma. Roidevahed olid õõnsad, kõht korises ja nälg, too alaline paarimees, kelle küüsist pääsesid vaid kärvates, tuletas ennast jälle meelde. Jah, aeg oli hirmus, maailm hakkas vist kõngema. Juba teist talve polnud ta lammast katsuda saanud, sooja vere maigugi oli unustanud. Raibe metsa all, see oli ainuke söögipoolis ja sedagi oli napilt antud. Näis olevat juba seadus, et sealt, kust kadus inimene, kadus ka elu. Ja et kui kustus küla, siis jäi vaikseks põld, nurm ja lõpuks metski, nagu oleks katk neid purema hakanud.

Noh, aeg oli targutamist lõpetada. Raputanud seljast lumise kasuka, hakkas ta aeglaselt sörkima vastu päevatõusu.

Sörkis ja sörkis, kuni korjas maast jälje, mis tundus värskena. Nuusutas veel korra, tõstis koonu ja tunnistas ümbrust. Raagunud pajude taga tukkus mahajäetud teerada, porisse külmunud jalajäljed kustumas uhiuue lumevaiba alla. Oli aeg tõtata, kui ei tahtnud jälgi kaotada.

Veidi hiljem jäi ta seisma. Kümmekond sammu eemal lamas teeveerel ristseliti inimene. Surnud või elus — seda tuli uurida.

Ta ligines samm-sammul, silmad põlemas kustutamatust näljast. Nuusutas lamaja porist korbatunud, katkiseid pastlaid, võidunud, narmendavat pihtkasukat, piilus tuhkjashalli, habemevõrast mustunud nägu ja arutas, kust otsast peale hakata, kui too, kes söögipooliseks oli määratud, end äkki liigutas.

Hunt taandus sammu, ent märganud, et lamaja on üsna jõuetuks jäänud, paljastas hambad.

Ta oleks vist hommikueinega pihta hakanud, kui tuul poleks äkki kõrvu toonud koera haukumist. Hunt teritas kõrvu ja urises, sest segaja oli kiiresti siiapoole

tulemas. Haugatused veeresid üha lähemale, kuni viimaks peni tõtlev ja maapinda nuuskiv kogu ilmuski puude vahele.

Koer ja kiskja tunnistasid viivu teineteist. Hunt ajas karvad kohevile ja urises, hingeauru ilast leemendavate hammaste vahelt välja ajades. Aga peni, suur ja tugev, ei taganenud. Urises samuti, valje haugatusi üle õla tahapoole pillates, nagu ootaks sealt kusagilt abi.

Nii nad seisid teine teisel pool lamajat, kumbki oma kaugust muutmata, kuni eemalt hakkas paistma kaks inimkogu, kes tulid tõtates. Koer kargas sammu ettepoole, hunt turtsatas keevast tigedusest, keeras ringi ja lippas minema. Polnud mõtet oma kasukat jätta nende saagiks, kes sealt tulid.

Üks saabunuist oli nii kõrget kasvu, et isegi talumehe pikk-kuub ei ulatunud ta põlveõndlaid katma. Tolle pikad koivad tõid ta ennem kohale, kui kaaslase, kes ähkides järele tõttas, püss üle õla visatud, müts kuklas, jahisaak haavikuemanda näol vöö küljes rippumas.

Pikk käratas koera eemale ja laskus lamaja kõrvale põlvili selle nägu tunnistades.

«Mida sa, Ain, sealt leidsid?» hõikas hilisem saabuja.

«Talumees...» vastas see mõtlikult. «Kust ta, Rein, siia sai?»

«Ätt neh,» tunnistas tulija. «Elus ikka või?»

«Elus. Aga jõuetuks jäänud teine.»

Toibutamine võttis tükk aega. Lamaja avas viimaks rähmased silmalaud ja tunnistas abimehi pilgul, millesse oli poetunud varjatud hirmu.

«Sa ära pelga kedagi...» julgustas Ain. «Me pole inimsööjad.»

Taat vedas enese küünarnuki najale. «Ega's ma seda... Ainult et... püssid...»

Rein kehitas tulirelva õlal. «Ei püss üksi tee kellestki röövlit. Ole rahul...»

«Jumal tänatud...» ohkas taat. «Maamehed olete?»

«Sinnapoole jah, priikslastud soldatid...» viskas Ain. «No ja mis sinuga siis lahti? Sandi koha oled magamiseks valinud, ätt. Pühajüri kutsikas oleks su äärepealt pruukostiks võtnud...»

«Aituma päästmise eest,» kähistas taat. «See on, kui hakkad kaheksakümneselt jahiliseks. Aga nälg, pojad, ei anna valida. Kõht nõuab ka siis, kui jalad kanda ei jaksa. Ööpimedus pettis tee käest. Tammusin niikaua ringi, kuni meelemärkus kadus...» Ta tõusis raskelt vankudes. Jäi lõpuks pidama — abistajate käeõndlais.

«Olemegi nii kaugel, et astuma hakata,» noogutas Rein. «Kus su kodu?»

«Ma olen — Kanaküla mehi...»

«Kanaküla? Pole sellist kuulnudki.»

«See siit — penikoormat viis, Kariste mõisa mail. Aga ega's sinna nüüd tasu, seal paljad ahervaremed. Mede rahvas on nüüd seal — Kikepere rabas. Paari tunni tee. Kui te mind... sinna saaks...»

Ain vahetas Reinuga pilgu. «Hulkuri jaoks pole üks tee parem kui teine, pidusöök pole meid kuskil ootamas. Eks mingem siis pealegi, ripakile me sind ei jäta...»

Jalgrada ahenes, kuni kustus kuluheinas. Ees kerkis madal lodumets, hämar, sünge ja troostitu. Nägi välja selle järele, nagu poleks siin kunagi astunud inimese jalg. Hääletus vaikuses tukkusid haiglased, kahvatud kased keset määndunud kõdu lehka. Polnud see õige mets, oli pigem metsa kalmistu. Soo kergitas tintmustade veeloikude vahelt ammukõdunenud tüvede kõrgeid kääpaid. Puud tõusid neilt, mättaks muutunud haudadelt leinalise nukrusega, ammutades vaevalist elujõudu langenud põlvede põrmust. Soo näis neid õgivat halastamatu aplusega. Tema roosteste põhjavete hingust oli tunda kõikjal. Viltuvajunud, hallitanud tüvedel, mis ainsast puudutusest tükkideks murenesid; kitsastel sammaldunud mustadel kõdu viirgudel, mis tähistasid kunagist kaske või sangleppa. Sellest surma ja kõdunemise hõngust näis pikapeale midagi pugevat ka rändajate rinda. Ei siginenud ainsatki sõna enam. Astuti vaikides, tuima tüdimusega, mille jalgadesse oli vajutanud penikoormate pikkune päevatee. Vanamees komistas üha tihedamalt, kuni jäi lõpuks hingeldades puu najale jõudu koguma.

«On see aga pärapõrgu!» vandus Ain seisma jäädes ja läbivettinud viisku kinnitades.

«Kellele põrgu...» õhkas ätt, «aga kellele pääsmine.

Ära kiru, poeg. Mets on ustav abimees . . . rasketel aegadel. Varjab hingekest . . . vaenlase eest . . .»

Vaikiti. Tuhkjashall õhtutaevas puistas hõredaid lumehelbeid. Tuulehoog langetas kuivanud lehti. Kusagil kraaksatas üksik vares.

«Aitab!» lausus viimaks Ain. «Võtan su kukile, ätt, läheb jõudsamini.»

Astuti. Soovesi lirtsus läbivettinud jalatseis. Ronis edasi mööda püksisääri ja pani mehed lõdisema, kuigi raske tee pea märjaks võttis. Edasi astus ka lühike talvepäev, üha tihedamalt hämarusse mässides nukrat, mahajäetud maastikku.

Oli juba üsna pime, kui nad raba veerde jõudsid. Taat tunnistas tükk aega ähmast ümbrust ja viipas siis vasakule. Seal kerkis hõre metsaviirg soolagendiku tardunud liikumatuse kohal.

Astuti sinnapoole. Tubli pooltundi hiljem tõusis nende ette lummetuisanud liivik hõreda männiku jalamil. Sama surnud ja mahajäetud, nagu kõik muu siin jumalast ja inimestest põlatud maakolkas. Aga kel silma oli näha, võis märgata mustendavaid oksakuhelikke ja nende varjus — muldkoobaste avatud suid. Tõusev tossupilv ja aeg-ajalt välgatav tuluke tõotas rändajaile kui mitte kõhutäit, siis vähemalt ninaotsatäie soojagi, toda, millest kõige enam puudust tunti.

«Tulge . . .» kutsus taat, kummardus ja lükkas esimesel sissekäigul ukse aset täitva loomanaha kõrvale. Suitsu ja auru niiske, kibe leitsak kargas neile näkku, pimestades hetkeks nägemise. Selle varjust hakkas pikkamööda kooruma välja mingisugune segu tõelisusest ja viirastusest. Kümmekonna sammu pikkune, kitsuke, keldritaoline urgas pakkus vaatamiseks oma viletsust. Põrandal, kivide vahel vingerdav ja praksuv leek heitles pimedusega, seda aeg-ajalt lõhki käristades ja veest nõretavail seintel elama pannes hüplevaid varje. Ümberringi, kuuseokstest asemeil kükitasid liikumatud kogud, meenutades räbalapuntraid. Ainult kahvatult valendavad näolapid ja tulle pööratud pilgud reetsid elusolendeid.

Ain soovis jõudu. Mingi eidehääl võttis tervituse vastu. Uudistati tulijaid.

«Mis kandi mehi olete? Audrust... See ju... teisel pool Pärnut... No mis teil siia...»

Ain seletas.

«Ah või endised soldatid. Nojah — püssistki näha. Rootslasest pole ju jah enam sõdijat... Saardest tulite? Kas seal — peninukke kah näha?»

Ain kehitas õlgu. «Tunaeile hakkas salk tsaari maakuulajaid silma, kümmekond meest. Kariste teeristil. Jätsime ulualuse ja tulime tulema.»

Pakuti istet. Jutt hakkas jooksma värskete uudiste najal.

«Või siiapoole ronivad...» oigas keegi vanaeit. «Issanda ristike, kaitse meid ise!»

«Jah, sinu, taevase kuninga käes on vägi ja võim...»

«Kuradi käes on nüüd vägi ja võim...» urises räme mehehääl. «Tema aeg on käe. Teda palu...»

«Pühakiri ütleb...»

«Ei see sind päästa!» katkestas keegi. «Peninuki vastu aitab ainult... surnu seljast võetud särk. Kui selle selga tõmbad, ei ta sind näe. Tõesõna. Pihla Mart käis sellega mullu... teinepool Viljandit ära. Tuli talle vastu noid koera- ja tuhkrunägusid kuipalju, kurja ei teinud. Aga katsu niisama — lõhki kisuvad...»

Keegi kahtles. «Ei nende käest... surnugi päästa. Nad ju koolnute söömisest elavadki. Mullu Halliste surnuaial kaevasid terve ühishaua üles...»

«Jäta juba. Soekarja töö — muud midagi...»

Vaidlus kippus pikaks minema. Lõkke kohal lõi sumisema katlake. Peatselt said tulijad pihku ka kopsikud tulise, kummeli järele lõhnava vedelikuga, mis jättis suhu küll imala maitse, aga andis soontesse tubli annuse mõnusat sooja.

Jutt venis edasi, roostetanud, kärisev, jupitatud vaikusehetketest, mille sigitas mure.

«Ära oleks pidanud minema sõja jalust...» ohkas keegi naine.

«Kuhu?» hädaldas teine vastu. «Kus on see koht, kuhu ta ei ulata? Merest mereni, kõik kohad tapmist täis...»

«Räägivad, et poolakas olla kah uuesti pihta hakanud, Riia taga...»

«Mis seal poolakast, isegi türklane on platsis. Tuleb murjanitega...»

«Issand kah ei halasta enam. Varasta elupäevi. Aga enam ei jaksa. Kui mõelda — kolmed külvid... kõik lauritsa saagiks!»

«Kevadel tuleb vaadata uut puustusmaad. Metsaküla kandis, kahe raba taga on paik. Liivastvõitu, aga sihukeses pärapõrgus, et kuratki...»

«Kevadel...» ragistas köha keegi rinnahaige. «Kevadel oleme kõik mullas. Sest viljanatukesest... mis varjul, ei jätku paastukuunigi. Nälg võtab meid enne kui peninukk. Noh, minule, kama kõik. Minust ei saa nääridenigi. Noorrahvast on kahju, neist, kes elu peaks edasi kandma...»

Vaikus laskus koopasse. «Mis seal elust,» sosistas keegi. «Meie oleme viimne põlv, kes mulda läheb. Pärast meid ei jää miskit. Tühjus, nagu enne ilma loomist...»

Naisehääl nuuksus. Nurgas palvetas eit. Sõnatu ahastus, mida toitis sünge öö ja soomändide ladvas kiunuv tuul, laskus inimeste hinge.

Ain toetus vastu seina. Ta ei saanud lahti väsimustundest, mis ei istunud üksi silmalaugudel, vaid ka südamel. Surm näis tõesti siin kõige peremeheks saanud olevat. Tema ümber keerlesid kõik mõtted. Keegi ei meenutanud enam minevikku, keegi ei vaaginud tulevikku. Päevade pikkusel oli selge ja silmaga nähtav mõõt — leivakakk. Tema järgi võis igaüks arvestada, millal ta aeg täis saab. Polnud enam arutlusi adramaast, tarest, künnist-külvist. Kõik oli läinud kuradile, ainult hingeke oli alles jäänud, hirmust ja vaevast poolsurnud, võbisev kui küünlatuli. See neetud Kikepere ei närbutanud üksi puid, vaid ka inimesi. Siit tuli ära minna. Kuhu? Linna, sõjakohtu mõõga alla? Külasse, kasakapiigi pillata? Maailmas polnud enam ruumi elamiseks, vikatimees ootas kõikjal...

Ain ohkas. Ta polnud elus kunagi hädaldanud. Ka siis mitte, kui Nõmmikul kogu ta elu puruks peksti, kui ta taat aeti maamulda, noorik linna orjaks, kui talt võeti kodutare napp soojus. Aga mida ei suutnud teha päevad, näisid suutvat aastad. Kannatus lõppes otsa. Kerjusel oli kah pisike lootus iga ukse taga, kust armuleiba

lootsid saada. Aga tema elu oli pagenud vangi elu, see sõi südame seest. Nad olid koos Reinuga ekselnud nagu laanehundid. Päeviti maganud mahajäetud taredes, mõisavaremeis, põõsastikes. Öösiti astunud varjatud teid vihmas, poris, lumesajus. Hoidunud eemale inimestest ja lõkketuledest, mille soojust tohtisid igatseda vaid eemalt. Maa oli täis vene- ja rootsitõust sõdalasi. Ja mõlemail oli õigus neilt aru pärida, kust oled saanud kroonumehe püssi, kintspüksid ja miks sa ei asu seal, kus su koht. Jah, polnud enam kodu ega olnud ka kodumaad. «Kto tam?!» ja «Hvad är det?!» kõlas igalt poolt vastu. Parem oli tõesti mullas magada.

Ain keeras külge ja märkas, et öö oli kätte jõudnud. Oli arvanud, et saab Reinugagi oma muresid poolitada, aga too magas, pea ürbihõlma all. Magasid ka teised, risti ja põigiti üksteise küljes kinni, nii nagu napp ruum võimaldas ja väsimus vajutanud oli.

Hommik on õhtust targem, arutas Ain ja sättis enesegi tukkuma.

Aga unest ei saanud asja. Keegi oigas mahasurutud häälel. Algul vaikselt, siis ikka valjemini, kuni viimaks karjatas. Inimesed tõstsid päid. Uudistati.

«Mis seal lahti?» päris keegi taat. «Haigeks jäänd või?»

Tagantpoolt tõusis eit. Kuuldus sosistamist. Siis ärritatud kõnekõma.

«No rohitsege teda ometi . . .» urises keegi, kui soigumine üha valjemaks läks.

«Pole siin rohitseda kedagi,» vastas eit. «Aeg on täis, hakkab maha saama. Kuuma vett on tarvis. Ja teie, mehed, võiks kah . . . ruumi teha, niikauaks . . .»

«Või sünnitama . . . sa issake . . .» ehmus keegi.

«No ja mis siis?» tusatses naisehääl. «Esimest korda kuuled või?»

«Ei noh, muidugi, muidugi . . .»

Tõusti. Kohmitseti end rõivastesse. Keegi tõmbas sissekäigu eest naha kõrvale, astuti välja.

Vaevased soomännid kohisesid öises tuules. Hüpleva valguse paistel iendles hõredaid lumeräitsakaid. Mehed nohisesid, ringutasid ja kogunesid teisele poole sissekäiku oksahunniku taha tuulevarju. Pime, troostitu öö

ja sellesse kustuv sünnitaja hädaldamine ei isutanud jutuotsa üles võtma. Kuulati ja vaikiti.
«Kui ainult... ära ei sure...» muretses keegi. «Sihukesel ajal...»
«Ei aeg luba küsi... Ennegi lapsi lageda taeva all ilmale toodud.»
«Inimesest kahju. Mida kõik kannatada tuleb...»
Naistel paistis all kõvasti tegemist olevat. Tuldi ja mindi ämbritega. Keegi hõikas, kas pole mõnda pesutükki tagavaraks. Ain, kel süda ärritusest kõvemini kloppis kui muidu, kiskus seljakotist ainsa tagavarasärgi ja viskas selle alla.
«Kisab kõvasti... Pane tähele, poiss tuleb...» arvas keskealine mees Aini kõrvale istet võttes. «Mul eit lõugas kah, kui poisiga maha sai...»
Ain noogutas tummalt, oskamata midagi vastata.
«Kas sul, pikk, kah lapsi on?»
«Pole veel jõudnud...»
«Sõjamehe asi. Püss naise asemel...»
«Naine on küll, aga kaugel.»
Mees näris ajaviiteks männioksa. «Kui pole peret, ega siis ole ka kiiret. Arutasime juba, et kui jäeksitegi siia, meile pidama. Soldati tõugu rahvas, püssid koa. Aitate naiste hirmu kahandada. Ja eks jahipidamisegagi...»
Ain kehitas õlgu. «Ei tea, peab veel mõtlema...»
«Kuulete!» katkestas keegi. «Häälitseb!»
Peeti hinge kinni. Tõepoolest, maa sügavusest kostis vastsündinu ergas kisa. Too näis meestessegi sütitavat mingit üsna seletamatut tunnet. Hingati kergendatult. Männid kiunusid vinges tuules, kaugusest kuuldus hundikarja pikaldast ulumist, oli pime, külm ja märg, aga õudne polnud. Uus elu oli Kikepere lagendikkude veeres oma talla maha pannud ja tema eest näis taganevat isegi surm.
«Noh, tulge juba!» hõikas eit. «Kõik on, nagu tarvis. Võite noorikule õnne soovida!»
Kobiti taas alla, aurusesse leitsakusse. Koobas tundus olevat soe ja hubane. Leegitses rõõmus lõke. Selle valguses lebas lambakasuka all pingutusest kahvatu noor naine, kelle higiläikelisest näost sädeles sõnatu rahul-

olu. Käevangu varjust paistis vastsündinu peanupp, mis liikus tublide lutsutuste saatel.

«Sindrinahk...» muheles keegi poolvaljult. «Märka veel silmigi lahti ajada, aga kus pistab juba...»

«Mees ikka mees. Plika oleks tönninud...»

«Näita siiapoole koa. Poiss kuram, kui pulmasai... Sellest alles kasvab... Keerab kas või Kariste kupja oinasarveks...»

«Käh... käh...» ragistas rinnatõbine. «Tubli toe saad, noorik. Paneb kaks härga adra ette ja keskhommikuks...»

«Soo-oh!» naeris keegi. «Alles rääkisid, et mis meist änam järgi jääb. Surm kõigiga rehnuti ära pidanud.»

«No ja mis siis, kui rääkisingi. Vanainimese asi, loriseb kõike kokku. Aga sina usud...»

Kusagilt puges platsi pudel karja-jaaku. Oli tulnud katsikule ka naaberosmiku noorrahvas.

«Mis sa unistad, pikk, viska koa...» pakkus keegi.

Ain võttis suutäie ja sirutas kruusi vaikides tagasi ega saanud silmi noore ema näost lahti. Tol seal oli mingisugune hämmastamapanev sarnasus — Annega. Olid need tumedad, peaaegu kokkuulatuvad kulmukaared, lõualohk või kurd suunurgas, seda ta ei osanud seletada. Aga midagi oli, mis ta südame tummalt tuikama pani. Ta oli viimasel ajal Annet kõikjal näinud. Igas naises näis midagi Annest olevat. Ja iga kord oli talle sellest tükk valu rinda jäänud. Nagu tänagi.

Jah, need olid — Anne silmad. Päris tema omad. Ja too naeratuski. Kustkohast see talle äkki vaimusilma ette oli tõusnud? Hämar, soe rehetare... Ahjumüür... Punetav lõke koldekividel. See oli ju... Adruneemel. Adruneemel, talve neli tagasi. Peaaegu samal ajal, nääri eel...

Ta kummutas pakutud jooginõu tühjaks. Tõusis ja läks välja, et olla üksi enesega.

Rein leidis ta mõni aeg hiljem pimedusest, männi najalt. «Pikk» toetas peaga puu najale nagu haige. See lõi Reinu algul päris tummaks.

«Ain, vennas... mis sul viga on?»

Sõber pöördus ehmunult ringi. Raputas pead. «Ei midagi. Niisama...»

Kui nad taas teiste juurde astusid, ei saadud ta ilmest enam midagi lugeda. Keegi sirutas ta poole kruusi. «Terviseks, pikk!»

Ta võttis pakutu naeratades. «Joome siis pealegi, velled. Elu terviseks, mis on surmast tugevam!»

XVI

Sünged sügisesed pilved olid kogunenud ka Reymide maja kohale. Nad peegeldusid pererahva tusastel nägudel niikaua, kuni pääsesid lehvima ka teenijate pahuraile palgeile. Kisamisele ja riiule oli tulnud lõpp, aga vaikus, mis sellele järgnes, oli veelgi süngem. Istuti, söödi, magati, toimetati sõnagi lausumata, pilgud libisesid üksteisest mööda, tervituse asemel kortsutati kulmu. Sõjaleerid olid taplusevalmis. Ühel pool majaproua Sofie ja Hansuga, teisel pool majahärra, kes keerubina oma tiivad oli teenija-Anne kaitseks välja sirutanud.

Sofie, toatüdruk, oli esimene, kes lahingu avas.

Suutmata taltsutada järjest kõrgemale kerkivat viha uue teenija vastu, kes nüüd näis olevat saanud majaisanda täielikuks armualuseks, jäi ta ühel pealelõunal köögi lävel Anne ette seisma, sülitas ta ette maha ja pigistas hammaste vahelt välja sõna, mille raskus ammu ta südant oli vaevanud:

«Libu!»

Anne kahvatas. Enne, kui ta märkas, oli käsi ise tõusnud ja andnud vastuse. Toatüdruk lendas laksuvast kõrvahoobist tagurpidi mustaveenõusse seda kummuli ajades. Kisa, mis sellele järgnes, oleks surnudki haudadest välja kergitanud. Õuelt kargas sisse Hans, vedas kannatadasaanu põrandalt üles ja aitas kaasa hädaldada, et kõigile selge oleks, milline hirmus ülekohus siin aset on leidnud.

Sofie, kartulikoored seelikusabas, jooksis majaemanda manu abi saama. See tormas trepist alla nagu kanakull. Tuulde lennanud kaebus ja kusagilt kõrvu jäänud sõnakõlks mehe patutunnistusest kipitas tal ammu hinges. Tühjaksjäänud abieluvoodi, millele Bartolomeus juba

teist nädalat eelistas kontoriruumi sohvat, oli vaevanud teda veelgi enam. Ja kuigi ainuski elav hing majas ka kirikualtari ees poleks julgenud vanduda, et Annel oleks midagi pistmist olnud majaisandaga, oli otsus langetatud. Ta oli süüdi! Oli süüdi kõiges. Süüdi selles, et võrgutas Bartolomeuse. Selles, et ta magistraadi näppude vahelt välja tuli, kuhu ta vaevaga oli sokutatud. Süüdi selles, et ei värisenud majaemanda ees, et oli noorem, näokam ja teokam kui Sofie, et ei lasknud Hansul ennast tagumikule patsutada nagu teised. Et kandis teenija põlle, aga teenija hinge ei omanud. Nad vihkasid teda kolmekesi nagu tõmbetuult, mis äkki oli puhuma hakanud. Kolmekesi jäid ta ümber ka seisma.

Emilie silmad leegitsesid nagu pannil särisev rasv.

«Mõrtsukas!» kisas ta. «Paruni tapsite! Nüüd tahad siin pihta hakata! Panen su torni! Kuuled sa, rajakas! Katsu seal veel . . . litsi lüüa!»

Anne ei mõistnud, mida temalt taheti, või mida talle õieti süüks pandi. Oli elanud siin omaette, nagu linavästrik vareste seas ega pääsenud nurga taga sosistatud juttudest jupikestki ta kõrva. Üks valeparukaga emakass oli teda teotanud ja teine kisas veel otsa. Maatüdruku vimm hakkas ennast temas püsti ajama.

«Te jätke mind rahule . . .» lausus ta erutusest väriseval häälel viha ja nutuga võideldes. «Mul on oma mured! Võin tööd teha, kui kästakse, aga teotada ma ennast ei lase!»

«Välja!» karjus Emilie ärritusest hingeldades. «Silmapilk! Et su varju siin ei oleks!»

Anne keeras rahulikult käised alla ja kõndis köögist minema. Vöörkoja uksepiit pakkus talle tuge. Selle najal ta seisis viivu, silmis nutmata jäänud pisarate kibelus. Mida need hundid tast ometi tahtsid? Ta oli teinud kõik, mida kästi. Polnud valetanud, polnud varastanud, polnud lausunud kurja sõna . . . Mida tahtis too hõredaksmineva pealaega majaisand tast saada, kui pakkus oma leebeid naeratusi? Valutas ta südametunnistus oma isa pattude pärast? Või mida igatses too majaemandast nõid, kes aina otsis kohta, kuhu hambaid saaks sisse lüüa?

Ta ei teadnud. Ta ei võinudki teada. Öid ja päevi oli

teda purenud südamevalu Aini pärast. Tolle pärast, kellele ta kuulus kõigega, mis tal hinge taga oli ja kelleta ta elu oli jäänud tühjaks ja kõledaks, nagu oleks vari laskunud selle kohale. Iga tund, mil polnud tööd täiteks, tõi ainult piina, mõtteid, mälestusi ja ootusi, mida nüüd polnud enam millegi külge riputada, sest kes ütles, kus oli Ain, mis ta tegi ja kas temast enam tagasitulijat oligi?

See pidemeta elu oli niikuinii raskeks koormaks. Toda seljatäit, mida need seal talle lisaks kaela tahtsid veeretada, ta enam kanda ei suutnud, ei! Ta läheb siit! Kas või pagedes!

Anne pühkis rätiotsaga üle silmade ja kõndis otse kontorisse.

Bartolomeus istus laua taga, pea käte vahel, silm pabereis, aga pilk kusagil kaugel, nagu vaataks mere taha. Pööras pikkamisi näo ja nähes Annet, tõusis nagu ehmatades.

«Mul on . . . tõsine jutt . . .» lausus Anne, otsides sõnadele jätku põlle servast. «Teie . . . olete minu eest ikka seisnud, härra Bartolomeus . . .» jätkas ta. «Ega olegi mul siin kellegi poole pöörduda abi järele . . . See, mis ma nüüd palun, jäägu esimeseks ja viimaseks . . . Laske mind minna!»

Bartolomeus kahvatas, neelatas ega paistnud sõnu suhu saavat.

«Miks, Anne?» küsis ta siis peaaegu sosinal. «Miks, jumala pärast?»

«Ma olen majaemanda viha all ja ei või teada, mis ta minuga ette võtab . . .»

«Ma seisan su eest!»

«Te teete asja veel hullemaks, härra Bartolomeus. Ma tean. Milleks meil elada koos, kui me ei sobi? Te leiate ju parema kui mina . . .»

«Ei, Anne, ei!» raputas Bartolomeus pead.

«Miks?»

Bartolomeus pöördus, läks akna alla, surus otsmiku vastu võret ega vastanud midagi. Vaikus laskus tuppa, raske vaikus.

«Majaemand viskas mu juba välja . . .» lausus Anne.

«Aga mina sind ei lase . . .» jonnis Bartolomeus vastu.

«Asjata! Ma olen siin teile ainult tüliks. Majaemand ei salli, et te minu eest seisate. Kui lähen, on rahu majas...»

Bartolomeus tuli Anne juurde ja võttis ta õlgadest kinni.

«Sa oled ainuke, kes mulle siin on jäänud. Mõistad!» lausus ta pikkamisi. «Sinuta ei kannata ma siin enam päevagi välja...»

Anne raputas pead. «Meil on kummalgi oma tee jalge all, isand Bartolomeus. Teil oma pere, minul oma. Sundus tõi mind siia. Häda. Teie ei hakka seda ometi minu vastu pruukima...»

«Ei...» lausus Bartolomeus kibestunult. «Aga ma mõtlesin, et sa... minust enam hoolid... Sa pole ju mulle... siin teenijaks olnud... vaid heaks vaimuks. Aga ega sa vist isegi mõista, kullake... Palju sa siin oled elanud? Nädalaid. Aga mina — aastaid! Aastaid, ainsatki inimest nägemata...»

Anne vahtis tükk aega majaisanda hallinevat pead, luitunud rõivaid, määrdunud žabood, mille kõige küljes tundus hoolitseva naisekäe puudumist, ja talle viirastus äkki, et tolle hing seal oli vist veelgi kulunum ja vanem kui ta rõivad. Seda tunnistas isanda põranda külge naelutatud pilk, milles istus tumm, sünge troostitus.

«Sa ei salli mind...» ohkas Bartolomeus. «Ja ega ma seda... saagi nõuda. Ma isegi... ei salli ennast, kullake. Olen ju — Rõima Pärtli poeg. See loeb meie vahel — kõik... Ja ometi...»

«Härra ärgu ajagu patujuttu...» sosistas Anne, kellesse esimest korda kogu nende tutvuse algusest oli murdunud mingisuguse kaastundega looritatud valgus. «Härra on minu vastu hea olnud... Alati hea. Ja pole ta süüdi selles, mis Adruneemel juhtus. Jäägu see minu poolest mulla alla.»

«Sa oled hea, Anne...» vastas Bartolomeus rämedal häälel, võttis naise käe ja surus selle huultele.

«Mis te nüüd, härra...» ehmus Anne, aga tundis isegi, et tal pisarad kurku kippusid. Too seal oli vist veelgi õnnetum kui tema. Ega ta muidu...

Nad ei märganud, et uks oli vallale karanud ja majaemand lävele ilmunud. Too oli juba nädalaid kolm paari

silmi lahti hoidnud ja täna näis lõpuks ometi midagi pihku jäänud olevat. Ukse taga kuulamine tasus kuhjaga ära. Pilt oli selge.

«Ah siis niimoodi...» sisistas ta. «Või armatsema minu silma all!»

Anne kiskus käe lahti, vaatas majaemandale ehmunult näkku ja tormas ust paugutades minema.

Bartolomeus jäi seisma, niiske pilk põranda kiviplaatidel. See pilk näis ütlevat Emiliele enam, kui sõnad. Ta lausa leekis vihast. Armatseda teenijaga võidi, see polnud veel kõige hullem. Seda juhtus paremaiski perekondades. Aga selleks oli oma aeg ja koht. Mitte oma majas, oma naise silma all!

«Sa rajakas!» karjus Emilie ja tormas oma mehe kallale. Kiskus teda ja tagus rusikatega, aga too ei paistnud midagi märkavat. Vahtis kusagile kaugele, nagu iseenesega nõu pidades.

«Ogaraks oled läinud või!» ähkis Emilie. «Vana jäär! Silmapilk koristad selle litaka mu silmist! Et tast kaltsugi järele ei jääks!»

Need sõnad tõid Bartolomeuse taas meelemärkusele. Temassegi näis olevat karanud vihasööst. Lükanud naise enda kallalt vastu seina, nii et paneel raksus, jäi ta talle otsa vahtima vihkamisest leekival pilgul.

«Jäta mind rahule, nõid!»

«Ah mina olen sulle nõid...» karjatas Emilie. «Sina kaltsakas! Külamats sihuke! Mina tegin sinust, täitanud sellinärust, inimese! Tänuks selle eest...»

«Vanglalooma oled sa must teinud!» sähvas Bartolomeus vahele.

«Või vangla! Kaheksa aastat oled istunud mu leival, siis polnud vangla. Võrgutasid mu ära, tõbras, sõid, jõid, magasid. Siis oli hea küll. Soetasid enesele litaka, et mõnusam oleks! Nüüd on äkki vangla! Kas sa tahad, et ma oleksin pidanud ta sulle veel süles voodisse tassima või? Abielurikkuja!»

«Mina — abielurikkuja!? Usud sa, neetu, ise ka seda, millest praegu siin karjud?»

«Terve linn usub! Sa kuulutasid enese ju raatuses maha oma hooraga. Kirjagi lasksid panna, et poleks vaidlemist!»

«Päästsin süütu hinge su küünte vahelt, kelle olid hukutanud...»

«Süütu!» kilas Emilie. «Teist nädalat magatab sind, vana jäära! Nüüd on süütu!»

«Asjata kisad, naine...» lausus Bartolomeus. «Minu süda on puhas. Pole me vahel midagi olnud ega saagi olema, kuigi sa seda ei mõista. Ja kui sa abielurikkumisest räägid, siis parem loe ise, palju sa nende aastate jooksul Dohreni voodit oled soojendamas käinud. Mina pole sinu peale näpuga näitamas olnud ja sinul pole mingit õigust...»

«Sa kurat...» puhkis Emilie. «Või nüüd on veel Dohren põigiti hammaste vahel! Dohreni rahad sulle kõlbavad, Dohreni tutvus mitte! Mida sina, täi, oleks ilma minu vahetalituseta teinud? Seitse korda oleks sa pankrotis olnud, kaltsukaupmees! Siga! Müüb oma naise maha, kisab veel tagantjärele!»

Naine ähkis ja sisises, aga tundis vist isegi, et epistli lõpp ei läinud märki. Noh, kurat temaga, sähvas mõte tal peast läbi. Las palub andeks ja lõpp... Eks neil olnud pattusid mõlemal.

«Veerand tunni jooksul olgu see litakas mu majast kadunud!» koputas ta rusikaga lauale. «Või ma lasen ta kinni panna!»

Bartolomeus raputas pead. «Anne on — ja jääb!»

Emilie silmad vajusid hämmastusest suureks. «Jaburaks oled läinud või?» kähistas ta. «See on minu maja, mõistad sa! Minu. Mina käsin siin! Või tahad, et pean ka sinu ukse taha viskama, ah?»

«Sinu maja, minu rahad — las seadus otsustab...» vastas Bartolomeus.

«Mis sa sellega tahad öelda?»

«Seda, mida ütlesin! Parem, kui läheme lahku!»

«Nii-nii...» osatas Emilie tõusva vihaga. «Pesakest tahavad punuma hakata, turteltuvid... Noh, kui ei lähe tema, siis lähen mina siit! Mõistad! Aga pikka pidu ei saa sul olema, seda pea meeles!»

Bartolomeus kehitas õlgu.

«Jah, selle peale sa, varganägu, ära looda!» kisas Emilie nagu arust ära. «Pugesid nagu uss siia majja.

Peremehe tapsid! Nüüd arvad, et on paras aeg minu kätte jõudnud! Ei lähe läbi!»

«Sa tee aknad kah lahti...» suskas Bartolomeus, «et teisedki su patutunnistust kuuleks!»

«Küll patte kaaluvad need, kelle kohus see on! Ja küllap tuleb sinugi kohta õige otsus. Lähed sinna, kust sa tulnud oled! Külasahkerdaja onni tagasi! Matsikarja sekka, kus su koht!»

Emilie pöördus ümber, viskas põletava pilgu üle õla. «Mina lähen nüüd! Ajutiseks! Aga sina lendad siit varsti — jäädavalt. Raad on olemas, magistraat, ja gildi eestseisus. Õigus samuti! Eks me näe!»

Uks lendas paukudes kinni.

Bartolomeus vajus laua taha toolile ja võttis pea käte vahele. Raske oli kokku korjata mõttekilde. Tänane päev oli talle virutanud nii, et aitas. Ta oli juba ammu kartnud, et sellest lõplikust arveteõiendamisest ei pääse. Inimene polnud ju kahepaikne loom, et sai elada maas ja vees, ausalt ja autult. Oli kannatanud ja piinelnud, suutmata korjata julgust, et teha lõppu. Oli päev-päevalt edasi lükanud otsustamist, lootes, et aeg toob ise arutuse. Noh, nüüd ta oligi toonud. Emiliest ta oli lahti. Jäädavalt lahti. Aga see oli ka ainuke, mille üle rõõmustada võis. Mis edasi teha, sellest polnud tal enam aimu.

Kerge tal ei saa olema. Ta oli kõik need aastad olnud valgeks vareseks mustade seas, keda hädapärast salliti. Mõni teine oleks osanud kraaksumisega toda värvi vahet tasa teha, aga tema nokk polnud seks nähtavasti kasvanud. Emilie arvel oli ta ennast vee peal hoidnud, ja kui hakata mõtlema, oli sel vist omamoodi õiguski, kui ta ütles temast, Bartolomeusest, kaupmehe teinud olevat. Naise seljas oli ta Suure-Gildi uksest sisse sõitnud, naise naeratuse varal sokutanud esimesed kõrgemat sorti tutvused, naise ümber lipitsejate arvel teinud oma esimesed iseseisvad kaubatehingud. See, mis ta sellipäevadest kaasa tõi, oli käealuse tarkus, sekeldamise ja rehkendamise tühine oskus, ja see luges armetu vähe, kui arvestada seda, et suuremadki kaupmehed vaevalt mõistsid oma nime paberile vedada.

Jah, ta oli asjata oma raha üle uhkustanud. Küllap seegi kuulus Emiliele enam kui temale. Selline oli selle

rikkuse, tulude ja kulude lõpparve. Kui ta tahaks olla üks õige mees, siis peaks jätma kõik selle, mis siin leidub ja minema. Minema ükskõik kuhu. Pistemaakri käealuseks, mõnda värkstuppa selliks või kas või maale — sulaseks...

Bartolomeus ohkas. Ta oli hakanud valetama — iseenesele. Need olid vaid suured sõnad, mida ta oma südame sopis sosistas, isegi uskumata, et kunagi nende perra võib talitada. Mis käsitööline tast oleks saanud? Koeradki oleks tänaval ta kannul haukumas käinud, et vaadake läbikukkunud kaubasaksa. Või milline tare oleks nõus olnud temasugust oma katuse alla võtma? Teadis ta ju adrast samavähe kui kurat evangeeliumist. Ei. Elada tuli mõistust mööda, kui ta ei tahtnud põhja minna. Nii nagu elasid teised. Mammona mahajätmist ja kõrbesse minekut lugesid ainult pastorid. Ja sedagi lollidele, ise nad selle järgi ei käinud. Pidi tema too esimene olema. Lolliks oleks nad teda pidanud, irvitanud ta üle ja muud ei midagi. Jah, jäägu juba nii, nagu on. Varastama ta ei hakka. Maksab kinni, mis maksta on. Maksab Dohrenile vekslite eest. Maksab Emiliele majade eest. Nii palju nad talle aega annavad. Ega's nemadki ole sellest huvitatud, et teda ainult auku lükata, kui neil seejuures pool võlga vett vedama läheb. Raske saab olema, see on selge. Suurt hingamiseruumi talle vaevalt jäetakse. Ja seda pole talle tarviski, ainult nii palju, et saaks omadega otsad kokku.

Noh, aitas arutamisest. Oli tarvis minna ja Anne üles otsida. Öelda, et tal nüüd enam pole vaja minna, et võib jääda siia, selle maja varju, kuni aeg talle parema asemele annab. Pole tal enam vaja karta toda peletist, kellest nad nüüd, taevale tänu, mõlemad lahti on. Too võib ju mööda linna ringi joosta, suuvahe laimujuttu täis, aga ega's ta sellega maailma pea peale keera. Aeg selgitab ise, kes on must, kes valge. Selle poolest ärgu temal, Annel, muret olgu. Rõima Bart jaksab veel seista nii enese kui ka tema eest...

Ta läks trepist üles. Maja näis inimestest lagedaks jäänud olevat. Koputas Anne uksele. Vastust ei tulnud. Vaatas saali, magamistuppa. Käis köögis, keldris. Käis hoovis ringi. Hüüdis. Keegi ei vastanud.

Mida see ometi tähendas? Tõtanud hingeldades uuesti teisele korrale, kiskus ta ärritatult lahti Anne toa ukse.

Kiire käsi oli laiali loopinud voodipesu. Siin-seal vedelesid napid, vaesed riidehilbud. Lõngapool. Käärikesed. Rätik, mida ta oli näinud alles tund tagasi Anne peas ja millesse nüüdki paistis järele jäänud olevat pisike piisake soojust.

Annet polnud. Ta oli läinud! Jäädavalt läinud!

Bartolomeus ei uskunud veel. Kiskunud pärani välisukse, jooksis ta tänavale.

«Anne! Anne!»

Hämar tänav vaikis. Vaevases laternavalguses kõrgusid kivised majakelbad, kriiksus roostetanud tuulelipp, undas tuul trellitatud aknaavas. Pimedast taevast vaatas alla nukker poolkuu.

Ta oli siiski läinud! Miks? Armas jumal, miks?

Maja oli äkki nii mahajäetud ja sünge, et Bartolomeus selle lävelt tagasi pöördus. Ei, mitte sinna! Vähemalt täna mitte!

Ta astus, nagu oli, mööda tänavat, pea paljas, hõlmad eest lahti.

Inimesi tuli vastu. Nende uudistamist ta ei märganud.

Mingi linnavaht haaras teda käisest. Sellele vahtis ta niikaua tardunud pilguga otsa, kuni see pärimise lõpetas.

Kusagil ta libises ja kukkus. Tõusis üles, porine ja märg, ning astus aina edasi, nagu oleks ei tea mis kiire asjaajamine jalgade all. Viimaks sattus mingisugusesse kneipesse. Ümberringi keerlesid silme ees suits ja inimeste näod, venisid õllekannud tuigerdavail laudadel, põrnitses sünge hämarus laevõlvide alt, valmis surnuks vajutama vilkuvate küünalde arglikku valgust.

Ta neelas kõike, mida ette kanti. Loopis raha lugematult lauale. Nõudis üha uusi kannutäisi. Jõi ja jõi, kuni põrand äkki üles ja lagi alla keerdus. Langes otseti lauale valjult oiates, sest tumm, näriv mahajäetus sõi südant nagu vähk.

Seal ta itkes ja nuuksus, kuni raske uni ta magama vajutas, näoli tühjade jooginõude vahele.

MURTUD MÕÕK

I

«Laske mind ometi, härra ... All käis uks!»

Engwall kohendas vallatlemisest kortsunud žabood, viskas põgusa pilgu minematõttava toaneitsi sasitud soengule ja vedas ametlik-tusase näo ette. Papagoid olid taas koju jõudnud, pärgel võtaks, lollused tuli teiseks korraks jätta.

Sisse astus vanaproua Wulff. Laskis oma ämmalikult rahulolematu pilgu libiseda üle lauale unustatud brandviina pudeli ja kortsutas kulmu. «Jälle see hirmus solk! Mis lõbu teil, meestel, pakub seda sisse kaanida?...» Kiskus kindad käest ja viskus tüdinenult sohvale. Clementine tippis tuppa kõrgetel kontsadel, kangelt nagu linavästrik. Nuuskas punaseksvindunud nina, keeras pitstaskurätiku hoolikalt kokku, pistis muhvi ja jäi ootama, mis «maman» ütleb.

«Noh, mis teil seal siis jälle lahti on?» päris Engwall. «Õmblejanna rikkus kleidi ära või?»

«Teil, väimeespoeg, peaks ka midagi tähtsamat hinge peal olema kui naistekleit... Millal me ometi ükskord siit minema saame?»

«Ah, see jälle...» tusatses fiskaal. «Noh, tuleb vastust oodata.»

«Kui kaua? Seni kui venelased tulevad ja meid kõiki üles riputavad?»

«Ma ju rääkisin teile, kullakesed. Nii lihtsalt see minek kah ei lähe. Tahtjaid on palju, keegi peab ju esialgu siia jääma asju ajama. Isegi evakuatsiooni ajal on kindel kord ette nähtud, kuidas ja mis, aga siin on praegu kõik tip-top. Rootsi lõvi istub rahulikult ja Engwallil, tema hoidjal, tuleb kah istuda, kuni teist omasugust asemele pole tulnud.»

«Seda muinasjuttu võite rääkida Clementinele...» tusatses äiamamma. «Tema usub teid. Aga mina tahan tõtt teada saada. Mitte üksi minu, vaid ka teiste pärast, kelle eest ma vastutan. Puhast tõtt! Kuidas on lood? Kas see on õigus, et Tallinn on langenud?»

«Jumala nuhtlus!» vihastas fiskaal. «Jääb postipoiss üks päev tulemata, on põrgu lahti. Kas teil muuga tegemist teha ei ole, kui kuulujuttude korjamisega? Ma olen siin — tähendab kõik on korras!»

«Aga mis edasi saab?» jauras äiamamma. «Mis saab edasi?!»

Engwall viskas käega. «Minge ettekuulutaja juurde, neid on nüüd kõik kohad täis...»

«Sealt me praegu tulime...» segas Clementine vahele.

«Sooh...» muigas fiskaal sapiselt. «No ja mida too suli teile siis kuulutas?»

«Ta pole suli, vaid õpetatud mees!» lausus äiamamma jäigalt. «Maagia ja astroloogia professor Mongolfieri. Itaallane. Teiegi võiksite ühes härra statthalteriga tema jutule minna, võib-olla oskaksite paremini oma asju ajada.»

«Kuulen, kallis ämm. Homme laseme kohvipaksu valmis keeta...»

«Ta ei ennusta kohvipaksu, vaid teaduse eeskirjade järgi. Lasksime horoskoobi valmistada.»

«Horoskoobi?» Fiskaal kortsutas kulmu. «Noh, kui horoskoobi, siis on iseasi. Ja mida too horoskoop teile siis kuulutas?»

«Clementine on sündinud kaljukitse all. Enne kui kuud kolm korda luuakse, läheb sealt Mars läbi. Kui ta seks ajaks teisel pool merd pole, on hilja...»

«Kesse pole teisel pool merd? Mars?»

«Ei, Clementine. Ja meie kõik!»

«Ja seda ütles too professor?»

«Seda jah.»

«Noh, ta oleks võinud siis ka öelda, kust ma selle sõiduloa kätte saan...» tusatses fiskaal. «Hea küll, saadan täna veel teise petitsiooni, kantsleri enese nimele...»

«Kas mõisa vara on kõik müüdud?»

«Kõik, kõik... Välja arvatud hooned, need kuuluvad ju kroonule.»

«Mis kroonu siin veel on?» kehitas frau Wulff õlgu. «Meie ise oleme see kroonu!»

«Ma müüksin, kallis äiamamma, kas või Kirbu jõe ära, aga kellele?»

«Oleks pidanud siis, kui aeg oli...» tusatses vanaproua. «Minu mees ütles alati...»

«Sinu mees oleks võinud sind küll kaasa võtta...» vandus Engwall vaikselt habemesse, tõmbas palitu selga ja asus minekule. Amet ootas.

Jõudnud trepist alla, lükkas ta jalutuskepiga ukse lahti ja raputas pead. Pärgel seda ämma küll! Loll nagu saabas, aga majapidamise ümber arutab targemini kui tema, fiskaal ise. Tõepoolest, mis on kroonu? Fiktsioon. Paberlik mõiste. Louis neljateistkümnes ütles, et riik — olen mina. Miks tema, Engwall, ei võinud siis öelda, et kui mitte terve riik, siis vähemalt osagi sellest — olen mina? Vähemalt too osa, mis tema käe alla antud.

Nojah, lõpuks oli see siiski vaid skolastika. Targutamine. Sest seadus jäi seaduseks. Riik jäi riigiks ka siis, kui ta põhja vajuma hakkas. Ei olnud sul õigust ta maise vara külge näppu ka siis pista, kui see niikuinii kuradile oli minemas. Jaburus see muidugi oli. Ja mõistuse vastane asi. Milleks pidid nad magasiaita veel vilja kokku vedama? Rekvireerimiseks venelasele? Las tuleb ostab kaupmeeste käest, verehinnaga! Las laob oma viimased veeringud tünnile, kui tahab sõdureid sööta. See on siis juba era-, aga mitte kroonuvara. Ja selle eest tuleb maksta. Tema kui ametnik talitas selle vilja mahamüümisega kaubasakstele lõpuks õieti, kui sisuliselt võtta. Need, kes vingusid, et omad nälga peavad kannatema, vingusid vingumise pärast. Sõdur juba sõjas nälga ei jää, seda oli aeg ise näidanud. Raskel ajal võis ka veidi püksirihma pingutada, jalg oli sellevõrra kergem. Ja mis altkäemaksudesse puutus, siis ei teinud ta majesteeti kah nende arvel vaesemaks. See raha ei tulnud ju riigi kassast. Seda maksid kaupmehed, käsitöölised ja muu rämps. See oli hõbe, mis niikuinii oleks siia maale venelase näppude veeretada jäänud. Nüüd ta jooksis mere taha, oma rahva tarbeks...

Valvesõdur tervitas kandu raksatades. Fiskaal noogutas ja lükkas ukse lahti. Tuli Krummelstich ja aitas mantli seljast. Vahetati õnnesoove uue aasta puhul.

Statthalteri töötoa uks oli lahti ja isand istus ise sügavais mõtteis laua taga, pead käte vahel hoides.

Fiskaal silmitses teda tükk aega eemalt ega raatsinud sisse astuda. Nad olid enam kui viis aastat jaganud ühiseid ametiruume, ühiseid muresid ja rõõme, aga sõprust ja usaldamist neil omavahel polnud. Tol kahvatul mehel seal laua taga näis mingi mask näole kleebitud olevat, mille tagant sa kunagi ta mõtteid kätte ei saanud. Kui ta naeris, näisid ta silmad nutvat. Ja kui ta vaikis, tundsid, et ta sind endamisi lollpeaks sõimas. Kunagi ei võinud sa teada, mis ta sust mõtles. Jah, Weissfeldtiga oli olnud palju lihtsam. Too laskis ennast nagu lammas lõa otsas talutada. Aga see siin näis elavat omaette elu. Vaagis sind raske, kinnise pilguga nagu kohtumõistja kurjategijat. Peen härra oli, sõimusõna ei tarvitanud. Aga läbi lillede virutas seda kõvemini, et sulle selgeks teha, et ta võib ju sinusuguse kaabakaga üht ametiruumi jagada, aga kodus ta sind juba vastu võtma ei hakka.

Tema, Engwall, oli tihti mõelnud, et selline peabki ametniku ideaal olema. Mees, kelle näost kunagi välja lugeda ei saa, on ta su sõber või vaenlane. Ja kellele sõnad on suhu seatud vaid seks, et oma mõtteid varjata. Vaikne. Mõtlik. Kinnine. See oli ju ideaalne altkäemaksuvõtja, kurat võtaks! Selle juurde tulles värises sul süda sees. Ja lauale ladusid kõik, mis pakkuda oli. Ilma keerutamata. Aga mõistust näis tal vähe olevat, et ta neid jumalast antud eeldusi kasutada ei osanud. Kroonu raha näis pühaks pidavat. Selle külge näppu ei pistnud. Nii et lõppude lõpuks kuulus ikka — lollide kilda.

Jah, see Strömfeldt oli mõistatus inimese nahas. Hing näis tal olevat nagu kahe poolega münt. Kui juhtus pealepoole sattuma too külg, millel ilutsesid kroonu lõvikutsikad, oli ta sind valmis pooma kas või viiekümnekrossilise asja pärast. Tema, Engwall, oli isegi pidanud lendama mingisuguse tühise paberi kalevi alla pistmise eest. Aga tavaliselt ja eriti viimasel ajal näis

pealepoole jäävat too teine külg, mis lõhnas käega löömise perra. Ja siis näis isandal kanapimedus peale tulevat. Võisid tal või nina peast ära varastada, ta vahtis silmadega sissepoole ja kirjutas alla kas või iseenda surmaotsusele. Selline tund oli paras kõigi kahtlaste ja valgustkartvate paberite liigutamiseks. See tarkus istus temal, Engwallil, juba aastaid taskus. Seepärast võttis ta tänagi oma sahtli põhjast tubli peotäie kirjavahetust, kattis pealt kinni paari lihtsa paberiga, mille üle vaidlust ei saanud tekkida, läks ja pistis selle kõik siis isanda nina alla.

Strömfeldt tõstis laua küljest pilgu, noogutas tuimalt uusaastatervituse peale, ohkas, võttis hanesule ja hakkas alla kirjutama.

«Korraldus linnaseegile põgenike vastuvõtmiseks . . .» seletas Engwall.

«Sõiduluba Riiga raesündikusele . . .»

«Parvetamise taksi kinnitamine . . .»

Statthalter kuulas hajameelselt.

«Intendandi ettepanek . . . ülearuse moona kohta . . .»

«Läbipääsuload paarile kaupmehele . . .»

Sulg krabises ja tõtles. Nagu pime loom, kes jookseb siia-sinna, õiget teed märkamata. Allkirjad tekkisid üksteise järele. Ja Engwall hingas kergendatult. Ülearune moon läks kroonu poolt varsti tagasiostmisele. Tõi pataka taalreid, kahasse intendandiga. Läbipääsulubade taga seisis ripakilejäänud kroonumõisate läbipuistamine. Sõjavägi tuli tulema, mis järele jäi, läks hangeldajate jagada.

Strömfeldt märkis viimasele paberile daatumi ja ärkas siis nagu unest.

«Üks tuhat seitsesada kümme, Engwall?»

«Just nii, härra statthalter . . . üks tuhat seitsesada kümme . . .» vastas Engwall pabereid kaante vahele toppides.

Strömfeldt oli sirutanud pilgu aknast välja. «Mida ta meile toob?»

«Kes?» tõstis Engwall pea.

«Uus aasta . . .»

Engwall ei osanud sellise veidra küsimuse peale midagi vastata. Ta polnud ju astroloog, kurat võtaks!

Aga Strömfeldtil näis täna tuleviku ennustamine klaar olevat nagu paljudel teistelgi.

«Jüripäeva toob ta meile, Engwall...»

Fiskaal kortsutas kulmu. «Jüripäeva? Rentniku jaoks on jüripäev olemas. Aga meile...»

«Pole meiegi muud, kui rentnikud sellel maal, Engwall...» lausus statthalter. «Ja halvad rentnikud pealekauba. Ühe-päeva peremehed...»

Fiskaal tundis ennast äkki ebamugavalt ega julgenud juttu jätkatagi. Kurat teab, kuhu see oma mõistukõnega tüüris. Oli ta haisu ninna saanud või märganud midagi?

Statthalter vaagis teda mõtliku pilguga. Viskas siis käega ja tõusis, nagu mõista andes, et selle mehega siin ei tasu midagi tõsisemat arutama hakata.

Engwall piilus ülemust silmanurgast ja hingas kergendatult, kui uksest välja sai. Filosoofiast sel tobul puudu ei paistnud olevat. Maailma tarka juttu ajas. Terve kuningriigi tuleviku nägi ette. Aga nendesamaste paberite nägemiseks, millele oma pookstavid oli alla pannud, silmi tal polnud. Torkis näpuga taevatähti, aga ise komberdas kepi najal...

Statthalter tõusis laua tagant, läks akna alla ja jäi vahtima pilvist taevast. Ärkas mõtteist alles siis, kui kuulis oma nime. «Kulleripost, kõrgeausus!»

Sekretär sekeldas paberirullide kallal. Riiast oli äsja saabunud paras sületäis käske ja korraldusi uue aasta puhuks. Ja-jah... anno üks tuhat seitsesada kümme tõotas suurt tegemist. Statthalter istus ohates ja hakkas pitsereid avama.

Kirjad keerdusid lahti, igaühel oma nägu peas. Esimene oli salajane. Tähed olid pisikesed, armetud ja hallid nagu kärbse jalajäljed, aga neist aitas, et statthalteri silmi suureks venitada. Sõjaväejuhatus teatas, et oberst Liphardti vara, kui seda peaks alles olema, tuleb aresti alla panna. Uurimisega olevat kindlaks tehtud, et ta pole mitte vangi langenud, vaid vaenlase poole üle jooksnud.

Statthalter mõtiskles omaette. Jah, Liphardtiga olid lood nüüd läbi. Ta oli seda juba siis arvanud, kui oberstil too vägikaikavedamine Kaulbarsiga algas. Kaulbars ei kasvatanud asjatult püstharjaseid peas, ta oli jonna-

kas nagu metssiga. Stokholmis teda tunti, armeekomando juures Riias samuti. Ta sõna kaalus rohkem kui kõigi baltlaste oma, kes Pärnu garnisoni juhatusse oma pesa olid ehitanud. Liphardt oli vihanud teenistust välivägedes nagu surma. Aga vana Kaulbars oli talle sõidu sisse teinud, asjatult muidugi, sest šaakalist polnud lõvi saanud. Parun oli varsti sõjatandrilt kadunud nagu tina-tuhka. Frau Liphardt oli vedanud leinarõivad selga, võtnud vastu kaastundeavaldused ja sõitnud siis samuti minema, kusagile Tallinna kanti. Ta oli juba siis kahelnud kogu selles loos, nüüd oli siis pilt selge. Ega too Liphardt muidu neid vene rublasid korjanud, küll ta teadis, kus neid vaja läks... Noh, ausalt öelda, ta oli nüüd parema poole peal. Võis tulla võõra lipu all tagasi ja ennast paigale panna. See oli karjäär, mille järele kõik temasugused keelt nilpsasid. Patkul ise oli lõpetanud küll tapalaval, aga eks teiste baltlaste hind tsaari silmis nüüd seevõrra oli tõusnud. Jah, Liphardt oli peremeest vahetanud õigel ajal...

Statthalter viskas paberi kõrvale. See, mis sellega teha jäänud, oli lihtne. Koostada akt vara puudumise kohta.

Järgmine pärgament oli pisike ja juttki selles lühike. Õuekohus teatas, et Audru kihelkonna Nõmmiku küla talupoegade ühine kaebus Pärnu garnisoni sõjakohtu otsusele Adruneeme Madise süüdimõistmise ja hukkamise asjas, samuti avaldus valetunnistajate vastutusele võtmiseks on jäetud läbi vaatamata, kuna see õuekohtule ei allu.

Seegi vana lugu — arutas statthalter. Matsid ajasid õigust hauapõhjani taga. Nagu tõesti poleks muud teha, kui ühe tühise pastlakandja järele nutta, nüüd, kus tervel riigil hing niidiga kaelas rippus...

Kolmas tuli šifreeritult. Jälle sõjaväejuhatuselt, nagu poleks kubermanguvalitsust enam Riias olemas.

Arvestades komplitseeritud situatsiooni sõjaväljal, mis on tekkinud seoses sõjakäiguga Ukrainasse ja Poltaava lahingu ebasoodsate tagajärgedega, ei tule niipea Liivimaal välivägede täiendust oodata. Kästakse Pärnu statthalteril omal algatusel vajalikud vahendid maa kaitseks tarvitusele võtta...

Ei, selleski polnud midagi uut. Selliseid kirju istus laualaekas juba pool tosinat vastuseks abipalvetele. Situatsioon . . . krimpsutas statthalter nägu. Leidsid alles peene nime peksasaamise jaoks!

«Paluge oberst Schwanghelm siia . . .»

Garnisoniülem ilmuski varsti. Ta oli aastates mees, kui mitte öelda — rauk. Sõjaväe vanavara, kes oli ammu välja teeninud kroonupaiukil istumise õiguse, ent keda nüüd veel ära kasutati augu täiteks parema puudumisel. Need, kel oli jaksu ja hakkamist, magasid ju mullas.

Vanamees istus toolile, keeras jooksvahaigusest poolkangestunud jala kirjutuslaua varju ja asus tõntsidel silmadel uurima väheröõmustavat teadet.

«Major Rosenkampfi kuller oli hommikupoolikul siin . . .» lausus statthalter. «Tal pole Saardes enam sadat meestki, kellega teeristi valve all hoida . . . Tuleks linna garnisonist toetust juurde saata . . .»

«Pole ju . . .» kehitas Schwanghelm õlgu. «Trummilööjad ja pasunamehed on järele jäänud, paarkümmend santi lisaks . . . Vahiteenistus tahab kah pidamist saada, rahva meeleolu on rahutu . . .»

«Kutsuge ümbruskonna mõisatest vahisalgad tagasi, küll maamiilits tuleb ise toime . . .» andis statthalter nõu.

«Maamiilitsast ei maksa rääkidagi, nende püssid on ammu ahjuaugus . . .» viskas Schwanghelm käega. «Ja vahisalgad nõudis ju Kaulbars omale, täienduseks, kui ta sinna, Viljandi poole hakkas astuma . . .»

«Teadet talt pole?»

«Ta ju omaette peremees. Peale majesteedi ta enam teisi ülemusi ei tunnista. Mis teadet talt ikka oodata . . .»

«Fantaseerija,» raputas statthalter pead. «Arvab, et suudab oma käputäiega venelastele hirmu peale ajada . . . Kange kirp saavat koerastki jagu — kiitis. Küll ma veel hüppan, too Peeter sügab end niikaua, kuni nutma hakkab . . . Nüüd siis hüppab . . .»

«Oli aeg, kus see aitas, aga nüüd . . .» arvas garnisoniülem, «peale Poltaavat . . .»

Statthalter kortsutas kulmu ja Schwanghelm katkestas poole sõna pealt. Rääkida Poltaavast ei kuulunud hea tooni hulka.

«Nieroth hulgub kah kusagil ringi...» tusatses statthalter. «Kuradi sõjapidamine see küll on? Venelane võib iga tund linnaväravast sisse ratsutada, aga teil pole millestki aimu...»

Schwanghelm ajas omakorda karvad turri. «Mina olen garnisoni komandant ja vastutan linna eest. Väliväed minu alla ei käi. Need olete teie ise, härra statthalter, üle käe lasknud minna...»

Statthalter urahtas midagi habemesse. Oli ammu siia nõudnud komandeerivat kindralit. Täna-homme võis puhkeda otsustav lahing, mis tulu oli sellest omavahel kisklevast oberstite karjast? Igaüks oli omaette peremees, igaüks oli teisest tähtsam ja targem, tema, statthalter, polnud nende silmas muu, kui ahju taga sitsiv paberimäärija. Noh, kurat, nad võisid vanas vaimus edasi lasta. Temal oli sellest suurest lollusest, mida sõjaks nimetati, isu täis.

«Garnison?!» urahtas ta lõpuks Schwanghelmile. «Mingisugune bande on teil siin, aga mitte garnison! Joovad, kaklevad, peavad kahevõitlusi, tunaeile murdsid isegi kroonuaita sisse! Peale päevaloodet ära linnas liigu, kui ei taha tappa saada. Aga käsuta vaenlase vastu — siis tervis ei kannata, sandikari valmis!»

Ta oleks oma üleskeevat tigedust veel tükk aega vana obersti kaela maha puistanud, aga sekretär ilmus ukse vahele. Raeesindus olevat tulnud uusaastavisiidile.

See oli põline komme, aga nüüd, kus kõik niikuinii oli vastu taevast minemas, tundus ta palja veiderdamisena.

Statthalter vedas endale selga brokaadist rinnaesise ja ordenitega ülekülvatud ametikuue, kohendas paruka pähe, manas näole piduliku ilme ja astus saali.

Olid ilmunud bürgermeister Dau ning kammer- ja raehärra Dohren. Kari ametnikke uste lävel oli tseremoonia tunnistajateks.

Bürgermeister ajas oma kõhetu kere sirgeks, kergitas vurru ja hakkas pidulikul häälel veeretama professoripäevilt kontidesse jäänud ilukõnet. Tal olevat eriline au ja heameel tänasel päeval kõigi Pärnu bürgerite nimel statthalterile kui majesteedi esindajale jalgade ette panna nende kõigi truuduse sügavaim kinnitus. Aeg on see, mis avab tõe. Tee, mille majesteet on valinud, on

kustumatu kuulsuse tee. Sic itur ad astra! Ajalugu ei tunne suurimaid kangelastegusid, kui need, mida korda on saatnud võitmatu rootsi armee. In hoc signo vinces! Andku statthalter edasi, et majesteet võib Pärnu linna kodanikele kindel olla, nad on valmis ustavusevannet, kui tarvis, oma verega kinnitama!

Statthalter põrnitses põranda kiviseid ruutusid ja tundis piinlikkust. See juhm luges sedasama, mida ta kuus aastat tagasi oli lugenud. Pidanud parem suu, kui muud midagi pähe ei tulnud! Majesteet istus maapaos, kuulsuse tee oli ammu rohtunud, ja mis puutus truuduse kinnitamisse verega, siis polnud senini veel tilkagi bürgeri verd valatud.

Ta maigutas tükk aega suud, otsides vastust, kuni viimaks selle välja pigistas. Raske aeg seisvat ees, aga tema, statthalter, loodab, et iga mees jääb oma postile, et anda ka elu, kui tarvis.

Surunud külaliste kätt, juhatas ta need õhtulauda. Bürgermeister riputas rätiku lõua alla, toppis kanakintsu suhu ja alustas Vergiliusega, nagu alati. Teised ohkasid salaja, poetades igavust viinapeekri varju, aga õnneks polnudki asi nii troostitu, vanamehel oli varuks muudki, kui too kaks tuhat aastat tagasi surnud luuletaja. Kraamis välja viimase aasta jooksul korjatud tarkused jalutamise tähtsuse kohta tervisele. Kuidas patseerimine aitavat kõhukinnisuse ja pärasoole punsumise vastu ja nii edasi. Ei puudunud teistelgi tähelepanekud selle asja kohta. Nii nad siis arutasidki, millist karva silmavalge peab olema jumalatervel inimesel, mitu tundi ööpäevas peab tudima ja kas viiekümne aastaselt on kasulik naistega tegelda.

Kui professor emeritus ja bürgermeister oli enese tugitooli najale tukkuma joonud, leiti, et on paras aeg lõpetada. Magaja toimetati teenrite abiga tõlda, aga Dohrenit palus statthalter veel hetkeks jääda. Tal olevat ühtteist südamel.

Statthalter jalutas mööda tuba, otsides, kuidas alustada.

«Sain täna kindralkubernerilt teate, et . . . võib kergesti oodata ümberpaigutusi . . .» valetas ta, «mis ka mind puudutavad. Pakutakse kohta Riiga . . .»

«Soovin südamest õnne, härra statthalter!» kergitas Dohren veiniklaasi.

«Ma ise olen vastu... aga käsk on käsk. Tuleb võib-olla hakata siin oma majapidamist... likvideerima... Te teate, mul on Vee tänaval maja... Tahaksin maha müüa, aga ilma kella külge sidumata. Et ei oleks ülearuseid seletamisi...»

«Mõistan...»

«Ostjate otsimiseks mul seepärast aega pole. Teie, härra Dohren, olete varemaltki mulle majapidamisasjades abi andnud. Võib-olla võtate selle asja enda peale? Vormistame teie nimele, kui ei sobi, võite edasi müüa...»

Dohren mõtles tükk aega. Ja küsis siis ainult üht. «Hind?»

Statthalter tammus põrandal. «Kakskümmend tuhat. Teate ju isegi, taalri kurss pole seda, mis vanasti...»

Dohren raputas pead. «Viis... härra statthalter ja kaup koos.»

«Mis te nüüd...» imestas see. «See on ju poolmuidu!»

«Tutvuse ja hea läbisaamise poolest...» venitas kaupmees, «maksaksin enam, aga sularaha pole.»

«Teil — ja sularaha!»

Dohren naeratas. «Mulle pakutakse praegu müügiks pool Pärnu linna. Rida mõisaid veel pealekauba! Ja kõigil on sularaha tarvis. Kiiresti. Kust seda võtta?»

Statthalter näris vurru. Nii. Ta polnud siis esimene, kes reisikasti pakkis. Oli jäänud viimaste hulka. Oli maha maganud õige aja, nagu alati, kui tegu oli ostmise ja müümisega. Need elukutselised parisnikud koorisid teda nagu küpsekartulit, aga valida polnud, kui ta ei tahtnud päris ilma jääda.

Nii nad hakkasidki kauplema, päris mustlase moodi. Alguses kuue ja viieteistkümne, siis seitsme ja kaheteistkümne vahel. Kuni leppisid kaheksale. Ei aidanud toda hinda tõsta statthalteri poolt lubatud ordengi, mille peale kammerhärra nii maias oli olnud. Orden polnud rohkem väärt kui see, kelle nimel neid välja jagati.

Kui Dohren oli lahkunud, jäi statthalter tusatsedes omaette põrnitsema. Pea huugas solgitud viinast ja süda valutas kuradile läinud kaheteistkümnest tuhan-

dest taalrist. Akendest vaatas sisse pime öö, seinalt seiras pildiraamist Carolus Kaheteistkümnes. Statthalter vahtis majesteedi külmi, tigedaid silmi ja tundis, kuidas viha tema sees paisuma hakkas. Kogu oma elu oli ta andnud majesteedi teenimisele. Kogu elu! Aga see tuulepea oli laeva põhja ajanud, terve isaisadelt päritud impeeriumi.

«Eh sind, poisikest!» kähistas statthalter, suutmata ennast pidada. «Ukrainasse ronis! Leidis koha, kus Rootsi riiki ehitama hakata!»

Vajunud laua taha, võttis statthalter pea käte vahele. Kõrge, hämar saal vaikis. Üksik küünal kandelaabris andis vaevast, värelevat valgust. Oli sulanud üsna lühikeseks rasvapisarate lakkamatus nutus. Pealevalguv pimedus ja sellega võitlev ,leek kergitasid statthalteri hinge süngeid mõtteid. Jah, öö oli nüüd saamas kõige peremeheks. Sajandite pikkune öö, mis oli idast kerkimas kuldse, viljarikka Liivimaa kohale. Tuli ja tuhk jäi tast järele, tolm tsaari ratsu kapjade all. Barbar tõusis Rooma varemeile. Aga miks suri Room? Olid ta seadused viletsamad, kui teiste omad? Oli temas teaduse valgust vähem? Küllap hoopis vastupidi. Riigid ei hääbu sellepärast. Nad ei raugastu aju nõrkuse, vaid — elujõu puuduse pärast. Just nagu sinagi, Strömfeldt. Kolmkümmend aastat oled õppinud valitsemise kunsti, aga varsti ei jaksa sa iseennastki enam valitseda: itked, hädaldad, virised, karjud appi jumalat, kuningat, kindral Levenhaupti, aga usu enesesse oled kaotanud. Pigistad silmad kinni, kui torm tõuseb ja kui on tarvis teed leida taeva ja maa, öö ja päeva, mineviku ja tuleviku vahel... Suur aeg on praegu, suur aeg, mis otsustab põlvede saatuse. See vajab suuri inimesi, aga sina, Strömfeldt, oled väike. Väike oled, veel väiksemaks jääd, nagu see küünal, mis kustub. Ei jää sust järele oode, ei mälestussambaid, ainult pisut hõõguvat tahti, mis tigedusest keerdu tõmbub, pisut suitsutossu... ja lõpp.

Küünal oli kustunud. Pimedusest kostis vaid norskamisega segatud hingetõmbeid...

II

Paastukuu sula jooksutas häärberi räästalt rõõmsalt vulisevaid niresid. Jääpurikad muudkui kukkusid — sups ja sups. Nooruslik päike ja unerammestusest ärkav maa naeratasid teineteisele vastu peale pikki kuid kestnud pilvist lahusolekut. Kevad oli pistnud oma nina üle silmapiiri. Seda näisid märkavat isegi raugastunud, raagus niined mõisaõuel, rääkimata varese noorhärrast, kes kargas oksalt oksale ja kraaksus, nii et hing kippus rindu kinni jääma. Kevad, kullake, tuli, tõi vihmausse ja tõuke, miks ei pidanud siis rõõmust hüppama.

Kõigil näis heameel olevat, ainult mitte opman Kiiratsil, kes häärberis ringi käis nagu kurjast vaimust vaevatu, leidmata kusagilt õiget istumisekohta. Toad kõmisesid tühjalt vastu, akende ees rippusid ämblikuvõrgud, igast nurgast immitses kopitust ja mahajäetust, tunnistust andes sellest, et toatüdrukute ja virtinate virgad käed siin ammu oma hoolitsuse olid lõpetanud.

Mõisamaja oli tühi ja kõle nagu hundilaut, ja eks see tühjus ja kõledus imbus pikapeale opmanilegi hinge. Ta oleks pidanud ju õieti oma eluga rahul olema. Mängis juba teist talve mõisa pärisperemeest. Kõik, mis siin oli, või õigemini — mis siia järele jäänud oli, käis ju tema käsu alla. Wulffi lesk polnud siia oma jalga tõstnud mehe surmast saadik ja Engwallist väimees, too pistis nina sisse ainult paar korda aastas, kui oli vaja saada rendimaksu või moona linnamajapidamise tarbeks. Nii nad olid selle mõisakese seljas ratsutanud, kuni koormakandjal ribid välja tulid ja ta komistama hakkas. Sest sõidutajaid oli rohkesti, aga söötjaid vähe, ja see pidi lõpuks ka tunda andma. Engwall oli toiminud nagu õige peremees kunagi, kes vara oma läheduses hoidis, et see võõra käe alla ei kaoks. Oli lasknud aitadest vedada linna mitte üksi maksuvilja, vaid ka mõisasalvede jäägid. Oli käskinud koormaisse pakkida parema mööbli, millest häärberis puudust polnud. Oli tassinud seda niikaua, kuni majja ainult lagedad seinad järele jäid. Ta oleks vist pikapeale isegi kaevu õuelt endale linna järele sikutanud, selles oli hea ja klaar vesi. Aga siis oli Kiiratski hakanud aru saama, et nii enam edasi

ei lähe, et üks sööb kulbiga ja teised matsutavad moe pärast tühja suud kaasa. Ja mõisa täkupaar, kes seni õppis sörkima ainult Audru ja Vee tänava vahet, oli saanud teisedki teed jalge alla. Need, mis viisid kah linna, kuid opmanihärra tagaukse tagant läbi. Või suundusid Rõimale, et sealt kiiradi-kääradi kaduda rannaküladesse või kihelkonnalaadale.

Tallid ja laudad ohkasid voonakesi taga ja nägid oma silmaga seesuguseid imesid, et löö või risti ette. Kuidas latris sai turskest härjast üleöö katkutud mullikas, rahutust täkust mingi tundmatu setukas. Imestas aitki, kui ta mardipäeval oma pooltühja sisemust vahtis. Põld higistas endist viisi, koormad tulid ja läksid, aga ainult nina eest läbi, kõhtu ei saanud neist suurt midagi.

Küllap imestas Engwallgi, kui vakuraamatu tulbad järjest pisemaks kahanesid, nagu oleks ikaldus neid kuivatama hakanud. Aga õiget sotti ei saanud temagi vilunud maksunõudja pilk. Opman, kubjas ja aidamees kisasid nagu ühest suust, et küla rohkem ei anna. Rõima Pärtel kiitis takka, et sealt pakutavat jah ainult teivast. Kuidas lugu külaga aga tõeliselt oli, selle selgitamiseks puudus käskijal isu. Äiapapa oli nuga maitsta saanud, aga temal, Engwallil, istus alles nelikümmend kaheksa turjal ja tal polnud tahtmist kaunist maailma jumalaga jätta mõne tühise viljavaka pärast. Nii ta siis oligi visanud käega kogu värgile ja istutanud enese lõplikult linna, jättes asjaajamise opmani kätte. Kasvatagu või tiritamme, kui aga kroonumaksud tasub, põllud korras peab ja küla ohjas hoiab.

Selle viimasega, küla oheliku otsas hoidmisega oligi lugu kõige kuradim. Aeg oli nüüd juba nii kaugel, et käsk ei maksnud krossigi, kui tal püssi taga polnud. Püssid olid, aga püssi taga polnud vist õigeid mehi, et neid ei kardetud. Niikaua, kui tragunid mõisaõue ilustasid, nägi mõis veel mõisa moodi välja, isegi viimase lõikuse, rehepeksu ja maksuviljaga olid nad kuidagi mäele tulnud, aga kui garnisoniülema käsk sõdurid ära oli kutsunud, oli opmangi aru saanud . . . et nüüd pole enam küla mõisa, vaid mõis küla lõa otsas. Nad istusid mahajäetud häärberis vaikselt nagu hiired,

julgemata kõvasti köhatadagi. Pidasid kordamööda vahiteenistust. Piilusid varahommikust hilisõhtuni Nõmmiku, Sarvi ja Oara kanti, endal hirm südames, et mine tea, mis sealt tulemas on. Opmanit vaevasid kurjad unenäod. Kuidas tared seal metsaviiru taga ennast kohevile ajasid nagu lõukoerad, neli jalga alla kasvatasid ja siiapoole sörkima hakkasid, lõuad ammuli peas neelamiseks lahti. Kuidas taevast mõisale suur malakas kaela kukkus, sülda seitsekümmend pikk, ja kõik süldiks tegi. Ja kuidas ta lippas tagaajajate eest, nii et särk seljas särises, hing rinnus kinni.

Noh, unenäod olid unenäod. Kevad polnud unenägu, see astus üha lähemale. Ta võis rõõmu tuua teistele, aga mõisale tõi ta surmaotsuse, kui mingit muudatust vahepeal ette ei tulnud. Jürikuu lõpp ütles oma sõna, too päev, mis külarahva pidi käsutama mõisa põllule taas teopäevi tegema. See mõisapõllule tulek esimese käsu peale oli põlvede pikkune pruuk olnud ja tema, opmani, ainuke lootus oligi see, et too pruuk on kasvanud inimestele kontidesse, et pärisorja jalg hakkab astuma enne, kui pea suudab aru pidama hakata, kas seda astumist tarvis ongi. Kui nad märkasid, et seda vaja pole, oli see mõisa lõpp. Nad löövad ta surnuks nagu nõrgaks jäänud hundi. Jah, see oli selge. See oli käega katsumatagi selge.

Opman ohkas ja vedas pigitanud piibu põuest välja, et sellegi varal oma meeleolu tõsta. Temal oli see selge, jah. Aga ega's tal pruukinud seda selgeks tegema hakata neile, kes praegu veel siin mõisaõuel ta käe alla kuulusid: kupjale, aidamehele, Kepi Tõnnile. Nende ees tuli nina püsti hoida, nagu poleks katki midagi. Nagu oleks tal tarvis ainult veidi iitsatada, kui härra Engwall saadab kohe siia kompanii traguneid pooletosina kahuriga. Need tolvanid ei võinud ju veel teada seda, mida tema teadis tollest ajast saadik, kui isanda man linnast käis abi nõutamas. Et statthalterilgi pole rohkem hinge taga kui tosin lombakat tagavaraväelast, kellest ei jätku isegi linna kaitseks, kui venelane peaks siiapoole astuma hakkama. Rääkimata mõisaist, mis sakste kirjast juba mullu sügisel olid maha kantud. Jah, seda tuli saladuses hoida. Niigi vahtisid need siin ta ümber

ühe silmaga metsa poole, valmis iga päev ära kargama, kui kusagilt kõbinat kostab.

Tõmmanud piibust mahlaka mahvi, vedas opman enese ainsale järelejäänud leentoolile istuma. Viskas koivad aknalauale ja vidutas mõtlikult silmi varakevadiselt ereda päikesepaiste käes... Kui sätiks enese õige tunnikeseks tukkuma? Vaikne koht, pole eitegi kaelas kärkimas, et too seda ja vii teist...

Aga päeval näisid olevat teised mõtted kui opmanil. Eeskoja uks paukus ja lävele ilmus Kupja-Ants. Pühkis labakasse vesitsevat nina ja ühmatas midagi tervituseks.

«Noh, mis häda?» venitas opman popsutamise vahele.

«Kaevuvinn läks rikki...» tusatses kubjas. «Ei saa vett kätte...»

«Eks lase ära parandada...»

«Ei tea kellel?»

«Jah, kellel?» opman urgitses keeleotsaga hammast. Tõepoolest — polnudki enam kedagi käskida. Mõisasulaste tall oli ammu tööloomadest lage. Hull Jaan oli olnud viimane ja seegi oli enne nääri putku pannud. Järele olid jäänud ainult käskijad. Ja kes oskas käskida, ega's see tööd osanud teha. Sellest ei andnud tunnistust too kaevuvinn üksi. Kõik lagunes: laudakatus, aidavärav, hobuseriistad, vankrid... Tahtsid linna sõita, polnud rangiroomasidki enam kusagilt võtta. Saunas seitse nädalat käimata, küttepuud otsas... Seda natukest loomigi, mis järele jäänud, ei jaksanud enam sõnnikust kasida. Ainus teenijavaim, see oli visanud käega, kus tema jõudis kõigele sellele vastu panna. Jah, töökäsi oli vaja, hädasti vaja, aga kes läks neid külast küsima? Temal seks isu ei olnud.

«Saab ilma kaevutagi...» venitas opman. «Jõgi külje all. Raiuge veevõtuauk ja asi vask...»

«Hobused tahavad rautada...» jätkas kubjas jonnakalt, märkamata, et opmanil isu majapidamisasjade ajamiseks ammu otsas.

«Kas mina pean neid rautama hakkama, äh!» tigetses opman. «Linnas sepikodasid küll, viige sinna...»

«Raha oleks tarvis...»

«Raha! Iga päev raha...» sülitas opman. «Säe või mündikoda sisse, et teie suud täis toppida!» Keerutanud kimbatuses näppude vahel tükk aega piibukaha, jõudis viimaks otsusele.

«Viinaköögis peab veel mullust piiritust olema... Viige Bürgerile, mul temaga kaubad koos... Kuuskümmend krossi pangest...»

Kubjas tammus nõutult. «Pole seal enam midagist...»

«Kuidas ei ole! Peab olema!»

«Aidamees saatis simunapäeval viimase ära...»

«Sooh, või saatis ära! Pole ta mulle sõnagi iitsatanud! Ja kus ta selle raha pani!?» Opmani silmis süttis tigedus. «Varastate, kuradid!»

Nüüd näis kupjagi kannatus katkevat. Too seal oli terve mõisa enesele taskusse ajanud, neile ainult raasukesi laua pealt poetades. Ja tuli nüüd veel kisama.

«Mina pole midagi varastanud!» urises kubjas. «Vaata parem oma taskud üle!»

«Mis sa, tolvan, õiendad...» kisas opman. «Arvate, et olen pime või? Nii kui selja pöörad, nii midagi kaob. Kaks koormat vilja panite möödunud nädalal hakkama! Alles eile kuulsin Bohnsacki sellilt!»

«Eks küsinud...» ähkis kubjas vastu, «mitukümmend koormat sinna ennem on läinud! Ja kelle saadetud need olid!»

«See on mõisa vili! Ja mina pean selle kohta aru, mitte sina! Ära topi oma nina sinna, kus su koht pole!»

Kubjas kehitas õlgu. «Mis me pureleme. Eks lähme Engwalli manu. Papred tema käe! Ju siis selgub, kelle kirjas need koormad on...»

Opman sülitas, aga vaidluse jätkajat neist polnud, sest mõlemad märkasid alles nüüd Kepi Tõnni, kes seisis lävepakul ja vidutas vesiseid silmi. Väiksem vend polnud kah loll, et jätta käsi sirutamata, kui saamaaeg paistis tulnud olevat.

«Mul oleks kah, opmanihärra, pisut raha tarvis...» susistas käskjalg.

«Mis — raha?» ühmas opman.

Nüüd näis kubjaski oma äsjase vaenlase poole üle läinud olevat. «Moon on sul käe, Tõnn! Rahakaupa sul, minu teada, pole!»

Käskjalg sügas püksitagumikku. «Kaubast nüüd. Ega's teilgi selle kõige peale, mis saadud, kaupa pole. Vanasti oli mul mõisaköögist lõuna prii, nüüd tuleb omast peost...» venitas ta. «Või pean ma isand Engwalli virtina manu, linna, kerjama minema?»

Opman sai aru. «Hea küll! Ju sa saad!»

«Paari pastlaid oleks kah tarvis!» jätkas käskjalg.

«Mis pastlaid...» tusatses opman. «Palju sul neid pastlaid mõisaõuel käimiseks vaja läheb? Kaugemale sa pole ju saanud!?»

«Opmani-isand pole käske andnud, mida laiali kanda. Ega's ma ise...»

Opman tõusis ja ajas käed puusa. «Mis käsku sul vaja on! Sina oled mõisa silm. Sinu koht on külas, oled vaatamas, et seal kurja ei sünniks. Ega's sulle magamise eest palka maksta!»

Kobanud tasku põhjast paberi, viskas ta selle käskjala kätte. «Eile statthalteri juurest anti. Kuulutamiseks Aesoo Peedile. Veel täna viid kätte, hakka astuma!»

Käskjalg näis olevat üpris ebameeldivalt üllatatud käsust külastada pärapõrgut, kus tal nahk võidi seljast maha tõmmata. Keeras paberit peos ringi, aga kasutult. Silm tundis üksikuid tähti. Neist sisu mõistmiseks ei jätkunud.

«Mis sa käperdad...» ühmatas opman. «Las nad ise loevad.»

«Mis seal jälle lahti!» uudishimutses nüüd Kupja-Antski.

Opman viskas käega. «Ikka see Adruneeme Madise asi...»

«Adruneeme Madise!» hädaldas Kepi Tõnn ja pillas paberi, nagu oleks see ta näppe kõrvetanud. Madise vari lasus kogu mõisa kohal juba teist aastat nagu needus. Nad kõik olid selle mehe eluküünla kustutamisega ametis olnud, ent ometi näis ta kusagil, nagu eesriide taga edasi põlevat. See tegi nad kõik kuidagi pelglikuks ja rahutuks, eriti aga käskjala, kelle südametunnistus kõige hellem näis olevat. Oli ju tema esimene, kelle sammudest see asi liikuma hakkas.

«Mis temaga siis lahti on?» päris kubjas. «Ellu ärganud või?»

«Kes mullas on, see mulda jääb,» vastas opman. «Seda on nüüd — õuekohuski Riias leidnud. Teatatakse Peedile, kui kaebajate volimehele — et jäägu rahule!»

Kubjas raputas pead. «Ega nad sellega veel rahule jää...»

Opman viskas käega. «Õuekohtust Liivimaal kõrgemat ei ole. Kellele neil kaevata jääb? Majesteet on kaugel ja issand jumal — kõrgel. Ei nende paberid sinna ulata...»

«Paberid...» ohkas kubjas. «Teibad tulevad platsi, vaat mis... Kui jätaks selle... edasi andmata? Tühja neist ärritada. Niigi mõisa ja küla vahel ammu juba sõda lahti...»

«Ei!» raputas opman pead. «Selle kohta pean aru andma statthalteri kantseleis. Hakka astuma, Tõnn!»

Tõnn astus ja astus. Aga mida kaugemale ta jõudis, seda raskemaks ta süda läks. Adruneeme ja Aesoo tared olid kõrvuti. Ta oli neist kauges kaares ringi käinud juba sellest ajast alates, kui see Madise asi peale hakkas. Tollest päevast peale, mil ta oli hakanud nägema viirastusi. Veriseid jalajälgi, mis viisid mööda maanteed Adruneemelt mõisaõue ja mis olid tema omadega nii sarnased, nagu oleks need ta enese tallatud. Noh, see oli vist puhas silmasõgedus. Niikaua, kui tema üksi neid jälgi nägi, polnud katki midagi. Aga kui neid ka teised hakkasid märkama? Siis olid ta päevakesed loetud. Wulff oli esimene, kes palga kätte sai. Kes sai teiseks, seda olid nad seal mõisas igaüks omaette vaikselt arutanud. Ja küllap siis mõnegi pilk oli tema, Tõnni peale jäänud. Neid pilke tundis ta praegugi oma seljas. Ju see vist oligi, mis teda sundis enne külasse minekut peateelt ära keerama ja Rõimale astuma.

Rõima peremees istus kambris laua taga ja oli ametis kõige meelepärasema tööga, mida ta oskas — kõhu täitmisega.

Pärtel tusatses tulijat nähes. Tal oli, ausalt öelda, mõisast isu ammu täis. Need asjad olid möödas, kui mõisaga mehkeldamine tulu tõi. Kui Wulffiga sai vilja- ja soolakaupa ehk kalalaste kahasse tehtud. Tollest, mis sealt võtta andis, oli ta mullusügisel viimase noosi saa-

nud, kui opmaniga too suurem jagamine sai ära tehtud. Sest opman võis küll valitseda mõisat üksi, aga äritegemisel ta tema, Pärtli abita läbi ei tulnud. Noh, sellega oli nüüd lõpp. Toda, mis mõisasse järele oli jäänud, võis seljas ära kanda. Sellepärast ei tasunud seal püssigagi ringi jalutama hakata. Ta oleks sealt ammu ära kõndinud, kuid ei pääsenud lahti, nagu sääsk, kes noka liiga sügavale ajanud. Need seitse ametit, mille üle ta kunagi headmeelt oli tundnud, sidusid ta nüüd mõisa külge kinni nagu künnihärja adra ette. Döpner istus linnas, see oli talle, vanemale vöörmündrile, usaldanud kirikuvõtmed ja tühja laeka. Engwall pistnud pihku viimsed sehvtid, needki kolmekrossilised, rohkem südame rahustamiseks, et tal on vähemasti nime järgigi mõisa käsutada. Statthalteri armu poolest käisid tema võimu alla maamiilitsa roostetanud püssid, kuigi neist poldud ammu pauku lastud, sest polnud meest, keda see lõbu enam huvitanud oleks. See kolmekordne sakste usaldus polnud küll enam krossigi väärt, sest need saksad isegi olid ära auramas, nagu kogu nende võim, aga ... Selle aga taga too lugu seisiski. Oli roninud hobuse selga, ajanud selle kihutama, aga maha ei pääsenud, kuigi nägi, et tee viis vägisi rappa ...

Käskjalg rääkis midagi, aga Pärtel oli tusamõtte küljes nii kinni, et ei paistnud teist kuulvat. Keeras kartuli põske ja hammustas lambakintsu peale, külalisele istet pakkumata. Ühmatas vahest teise jutu vahele, noogutas moepärast, pilk laepalkide küljes, ja urgitses küünega hamba vahelt lihatükki.

Külaline imestas peremehe sõnaahtrust ega tundnud kuigi head meelt pilkude üle, mis vahetevahel teda riivasid ja mõista andsid, et mida sa, täi, küll ennast siia vedasid? Aga häda ei andnud häbeneda ja nii ta ulataski vihatud paberi Pärtli nina alla.

«Opmani härra palus selle — edasi anda ...»

Pärtel näis nagu unest ärkavat. «Mina? Mis ajast mina mõisakäskjala ameti peale olen pandud?!» urises ta tõusvas vihas.

«See on eriti tähtis teadaanne ... Arvati, et mina — ei kõlba ..» valetas käskjalg. «Sa nagu ülemus ...»

Pärtel ühmatas habemesse ja muutus raasike leebe-

maks, kui aga kuulis, millest too paber pajatas, ajas jälle karvad püsti.

«Ei ma julge...» tunnistas käskjalg lõpuks. «Sandi inimese asi, aga sina, miilitsa peamees... Sind kardavad, teadagi... Statthalteri kantseleiski olla öeldud, et Audrus, näe, kord majas, tänu Rõima Pärtlile...»

Pärtel polnud nii loll, et seda kõverat kõnet uskuda. Ja kui ta lõpuks, pika anumise peale paberi edasitoimetamiseks vastu võttis, siis mitte selle, vaid hoopis muu pärast.

Tal oli ammu aeg külale käsi pihku pista. Küla, see oli vana ja unustatud tuttav, vaeseks ja viletsaks jäänud sugulane, kelle ees ta juba kümme aastat polnud mütsi maha võtnud, kellest ta oli sakste tõllas haigutades mööda kihutanud. Aga ajad olid muutlikud. Kes lõpuks peale jäi, mõis või küla, seda teadis nüüd veel ainult kurat ise, aga arukas inimene hoidis kõik uksed valla. Too, kes istus seljaga elu poole, võis kuklasse saada. Nagu nood halbid seal, mõisahäärberis, kes pidasid ennast uutsorti paruniteks. Külal oli nüüd kaugelt rohkem sõna öelda kui enne sõda, seda ei tohtinud unustada. Külaga tuli arvestada. Ja tema, Pärtel, kuulus lõppude-lõpuks kah külameeste kilda, kurat võtaks, kuigi ta omasugustega vahepeal riidu oli läinud. Vabatalupoeg oli kah talupoeg, kuigi mitte tavaline, hall mats. Seda pidid nemadki seal külas ja mõisas arvestama, kui end kiskuma seadsid. Tema, Rõima Pärtel, jäetagu mängust välja. Ta on korralik riigialamus, kes täidab käsku. Tulgu see rootsi kuninga ehk vene tsaari poolt. Maksab maksud, teeb oma tööd ja igasuguse mässamisega pole tal pistmist. Ta ei soovita seda teistelgi teha, sest kes mõõga tõmbab, see peab mõõga läbi hukka saama, eks see ole pühakirjaski öeldud.

Lõpetanud eine ja saatnud Tõnni minema, hakkas Pärtel kadakakeppi viibutades astuma Aesoo poole. Püüdis ennast rahule sundida, aga süda sügeles ikka veel sees. Noh, mida oli neil seal külas talle lõpuks ette heita? Et ta oli nende ihutoiduse eest hoolt kandnud, soetades linnast soola lahja kalaleeme manu? Või vaimutoidu eest, kui ta vöörmündrina pühakirjatõe troosti laskis nende murede sekka paista? Et ta hädalisi oli aidanud

rahalaenamisega, kui neile kõik teised peod suletuks jäid?

Jah, seda kõike oli aeg neile seal öelda. Et nad olid ühesugused inimesed kõik, ühesuguste rehetarede põuest võrsunud ja ühesuguseid pastlaid kandnud...

...Aesoo tares olid täna hoopis isevärki mured. Pereisa istus laua taga ja põrnitses nooremat võsu. See rahutu hing oli jälle toime tulnud looga, mis ei lõhnanud ainult süütu koeruse järele. Oli poetanud enese koos teistega linna, seal aga varguse pealt kinni nabitud.

«Suure surmaga saime ta kätte...» seletas Puldri Jaan. «Vahtmeister karjus kui hull. Sõjaväevara näppamine — selle eest olevat ülespoomine ette nähtud. Pistsime taalrikese viinarahaks, noh siis...»

Pereema nuuksatas ja peitis silmad põlle varju.

«Sa ära vingu!» vihastas Peet. «Ise seisab kogu aja poisi eest nagu kalkun, kui kere peale tahad anda. Nüüd näed oma kätetööd! Ja sina, Ott! Vana mees valmis, ei saa venna järele vaadatud!»

«Teda pärglit ei pea päitsedki... kesse jõuab passida...»

«No on aga lugu...» kirus pereisa. «Kahest käis jaks üle, selle viimasega mine või hulluks. Tunamullu põletas koos teistega mõisa küüni maha. Kättemaksuks Adruneeme eest. Kättemaksja! Kevadel tõid rannamehed teise tagasi, oli tahtnud paadiga mere taha sõita. Nüüd siis hakkas vargaks. No räägi ise, mait, mis sind selle tuleriista kallale ajas?!»

Kaheteistaastane mehehakatus, juuksetukk silmal, ninaalune vesine, kõõritas tusaselt vanamehele otsa. Kergitas pükse, hõlmaga varjates vöö vahele pistetud nuga. «Ega ma varastanudki... leidsin...»

«Mis sa valetad, rajakas!»

«Vahtmeister magas leti najal,» seletas Puldri Jaan. «Oli purjuspäi püstoli põrandale kaotanud. Poiss märkas — muudkui hõlma alla. Noh, kõrtsmik juhtus nägema, eks siis läkski kisaks lahti...»

«Et sa ka ühest kõrtsist mööda jaksaks minna,» tusatses Peet. «Poisikesedki tassib kaasa... No ja mida sa, sindrinahk, selle tuleriistaga tegema mõtlesid hakata? Räägi!»

«Mõtlesin ... et läheb vaja ... Sõja aeg ...»
«Sõja aeg?! Mis sõjapidaja sa sihuke oled?»
«Sa ju ... ise ütlesid, et nüüd kõlbaks igasse taresse tuleriist marjaks ära ... Vesse Mikul on koa ...»
Leena nuuskas nina. «Isade patud lähevad lastele edasi. Aastaid juba muud ei kuule, kui — sakstele säru ... Saaks aga riisuda ja põletada. Te ei kuule jumalat, lapsed ei kuule teid ... Näed nüüd ise. Oska teine veel issameietki, aga nuga juba vöö vahel. Juba patutee jalgade all!»
«Patt ja patt! Muud sul hammaste vahel polegi!» vihastas Peet. «Köstrimaja piiblitunnid istuvad peas surmani ...»
«Ja südames koa!» sähvas Leena vastu, sööginõusid koristama asudes. «Lapsest saadik! Ja sinna nad jäävad, sina oma püsside ja nugadega neid sealt välja ei aja!»
«Mis te nüüd ...» segas Puldri Jaan vahele. «Eks igaüks mõtle nii, nagu oskab. Naise aru on nõrk. Ju ta otsib tuge piibli najalt, see vana tõde ...»
Tohera Maali, kes pererahva lõunalauda oli jaganud ja seni vaikides pealt kuulanud, kortsutas kulmu. «Sa jäta too naise aru rahule. Pole ma sinu oma laenamas käinud. Aga see, mida sa, Leena, räägid, pole koa õige. Mede patud on kirikhärra poolt välja mõeldud, vat mis. Et oleks, mille kaela viletsust veeretada ... Matsin tüdruku, õndsakese, kevadel. Vigane oli, eluaeg piinles. Küsisin köstrilt, millega ta vaene seda kõike ära teeninud oli. Patu pärast — vastas. Mul kargas hing täis. Mis pattu tal oli? Kui tal polnud, siis oli sul, naine ... Ja missugune siis minu patt on — küsisin. Kas see, et eluaeg olen nälginud, küürutanud kiriku- ja mõisaukse ees? Kümme käsku on mul peas. Missugust ma neist rikkunud olen? Terve inimesesugu on patune, kiitis, kuni teda ükskord issand lunastab. Kogu inimesesugu peab karistust kandma ... Kas saksad koa — küsisin. Siis ei kostnud enam midagi, läks ...»
«Sa oled oma Jaaniga paras paar!» kähvatas Leena, märganud, et üksi oli jäänud. Viskas uskmatutele tusase pilgu ja läks ust paugutades rehe alla.
Vaene patune ise, kelle ümber riid oli tekkinud, sei-

sis ikka alles otsuse ootel. Peet tunnistas poisi väljaveninud, lapitud püksipõlvi, kõhna käerannet, väsinud, nälginud, vimmas olemist, ega saanud lahti tundest, et tollesse seal oli peidetud pisike adramees, keda niikuinii terve pika elu ootavad käsud ja kepid. Pidi tema, lihane isa, sellega ise algust tegema?

«Käi kus kurat!» käratas ta poisile oma haledustunde üle vihastades. «Õhtul vaatame...»

Poiss kõndis minema.

«Sa, Peet, ära teda tühja nii väga...» lausus Tohera Maali. «Nad ju nüüd kõik sihukesed. Meie Jants kah — nagu arust ära. Jumal teab kust vedas koju mõõganübliku. Vanamees päris ehmatas, pole sõjariista enne me tare katuse all nähtud... Teistega nattipidi koos... Kuulan üks päev, arutavad aganiku taga, et läheks Torisse, kulda tooma. Mõisad tühjad, muudkui võta. Noh ma talle siis näitasin Torit... Aga või see aitab... Suuremad annavad eeskuju... Maita-Matsi, mõlemad varsti mehed valmis — kah muudkui sügelevad. Et peaks ikka jah — ringi vaatama, maa või mere poole. Hurjutasin, et lähete tee veerest taalreid korjama, aga vikatimees korjab teid. Lase korjab, ega see vabadikuleib kah asja ole... Me oleme kuus aastakümmet seda söönud, neil — kuueteistkümneselt enam ei kõlba! Lähevad Reinu teed, lähevad, ei aita midagi...» hädaldas Maali. «Viis last oli, aga kui maamulda minek, ei jätku sinu jaoks matjaidki...»

«Meestel ikka meeste tahtmised...» tähendas Puldri Jaan. «Ja Reinu ää sa enneaegu mata midagi. Räägivad, et neid olla koos Adruneeme Ainiga linnas nähtud...»

«See juba habemega jutt,» viskas Peet käega. «Küll nad oleks siis juba mõlemad siingi olnud. Andke ikka aega kah...»

«Ju on antud...» õhkas Maali. «Kaks aastat... Kaks pikka aastat...»

Vaikus laskus kambrisse. Murelik vaikus. Ja sellest läbi hakkasid äkki kostma võõrad jala-asted ukseesisel. Aesoo Peet vaatas läbi akna välja ja ajas imestusest näo pikaks. «Sarvikut oleks ennem siia oodanud. Rõima Pärtel!»

«Mida see parseldaja...» süngestus Puldri Jaan. «Keretäie järele tuli või?»

Kui Pärtel sisse astus, katkes jutt nagu noaga lõigatult. Too äkiline vaikus ja umbusklikud pilgud sidusid Pärtli sõnad suhu mingisuguseks puntraks, mille väljapuistamisega tal tükk aega tegu oli.

Ta oli arvanud, et suudab laia jutuga tee tasaseks sillutada. Pajatas pikalt sõjast ja söögist, sulailmast ja soolahinnast, aitas oma jutule kaasa naeru kähistades, aga märkas peagi, et see ei sobinud teiste tõsise näo juurde. Märkas sedagi, et keegi talle poole sõnagagi ei vastanud. Ja see ajas talle pikapeale kiheluse selga ja punetuse näkku.

Kui ta viimaks käisega otsmikult higi pühkides lõpetas, laskus tarre jäine vaikus. Nagu oleks külma tuult talle vastu puhunud.

«Mis sul asja oli?» päris lõpuks Peet, sõnagi lisamata.

Pärtel pani õuekohtu vastuse lauale, ütles, mis öelda oli, noogutas kurva näoga ja ohkas. «Teadagi... seda kaebuste asja... Mine sa sakstelt õigust saama...» viskas ta käega. «Saksa katel keeb salaja...»

«Või salaja...» osatas äkki Maali.

Pärtel võttis julgust. «Jah, kui mõelda — milles see Madis siis õieti süüdi oli? Sattus mingisugune hulgus tarre, sina — vastuta...»

«Ega's ta sellepärast...» lausus Puldri Jaan.

«No ja mis...» suskas Pärtel vahele. «Seersandi tapmises polnud ta ammugi süüdi...»

«Ju sa ise seda pead paremini teadma...» lausus Peet pikaldaselt. «Sina olid selle juures, kui see asi juhtus. Ja sa olevat ka peatunnismeheks olnud, kui toda asja seal linnas arutati!»

«Mina!?» imestas Pärtel. «Kesse seesugust jama ajab?»

«Eks see jama ole mõisast pärit...»

Pärtel tundis, kuidas verelaine talle äkki pähe valgus. Nad olid lubanud omavahel peale kohtumõistmist vaikida nagu haud. Aga nüüd näisid hauad lahti läinud olevat ja üksteise müümine juba peale hakanud. Kuidas need siin muidu teadsid?

«Lori!» ähkis Pärtel. «Kepi Tõnn oli peatunnismeheks. Tema pärast see asi...»

Keegi oli avanud ukse. Kossu Toomas seisis lävel. Seisis ja vahtis Pärtlit, silmad üllatusest pärani. Virutas siis ukse kinni ja astus vihast lõõtsutades Pärtli ette.

«Mis sa siin vahid, timukas!» karjus ta Pärtlile näkku. «Kas tulid minu hinge järele või!?»

Peet peatas teda käeliigutusega. «Seda me siin arutamegi. Pärtel ütleb, et tema ei tea Madise asjast midagi...»

«Sa kurat!» kargas Toomas Pärtli rinnust kinni. «Minu enese silmade ees kiitles, et nüüd sai ometi Madise pihku! Salgad või, raisk! Salgad!»

Suutmata taltsutada tulist viha, virutas Toomas Pärtlile rusikaga näkku, ikka ja uuesti. Too, suur ja jõuline nagu sõnn, näis olevat pingi külge seotud ega suutnud ennast isegi püsti ajada.

«Kas sul — häbi...» ähkis ta viimaks Toomast käega eemale tõrjudes. «Oma leivaisa...»

«Leivaisa!» hakkas endine sulane uuesti põlema. «Vereimeja! Teiste inimeste hädadest oled enese rasva ajanud! Ädruneeme hukutasid, terve pere!» Pääsemata Pärtli kallale, viipas ta teistele. «Mis te veel vahite! Lööge maha see elajas!»

«Tema tund on veel ees!» lausus Peet rahulikult. Pöördus Pärtli poole ja näitas uksele. «Käi välja! Enne kui pole hilja!»

Pärtel ajas enese püsti, häbist punetades. «See on siis tänu jalavaeva eest. Näpuga näitate minu peale. Noh, ei mina ole teie vaenlane. Teie vaenlane on too seal ülal, kelle olete ära vihastanud oma sõnakuulmatusega! Rõima Pärtlit võite ju peksta, aga tolleni te juba ei ulata, isegi väitsaga mitte. Tolle käsi...»

Jutlusest ei saanud seekord asja. Aitas väitsa nimetamisest. Peet kargas püsti, kahmas kontvõõral turjast kinni ja lükkas ta uksest välja. Puldri Jaan, vihast lõõtsutades, kihutas teist jalahoopidega tüki maanteedki.

Pärtel kiskus enese küüru ja tõttas üle hangede, komistades ja kukkudes, aeg-ajalt üle õla vahtides ja jooksust ähkides. Ta ei saanud enam sammu pidama,

sest kuklas tundus istuvat noatera. Toosama, mis Wulffi oli kustutanud.

Jõudnud külast välja, kahmas ta hangest lund ja hakkas verdimmitsevat nina tohterdama. Selle paistetus tõotas peatselt kaduda, aga südamevaluga oli asi hullem. Sellele ei mõjunud ei külm lumi ega ka tulised vanded.

«Rajakas...» turtsus Pärtel. «Noh, me veel vaatame... Sõda — siis sõda! Jah, sõda — siis sõda!»

Nii ta vantsis kogu kodutee, sosistades vaid kaht sõna, nagu kurjast vaimust vaevatu.

«Sõda — siis sõda! Sõda — siis sõda!»

Aga kusagil sügavas südamesopis sosistas keegi talle vastu, et tühi viha ei toida kõhtu. Ja et kuigi ta saab selle sõja, mille järele ta nii kangesti igatseb, siis võitu sellest loota pole. Sest ta on üksi jäänud. Üksi terve küla vastu.

III

Reymi kaubamaja vanemsell Hans istus lagedaksjäänud poeletil ja kõlgutas jalgu. Toatüdruk Sofie õngitses oma kleidikuheliku alt kinga, mille pael oli lahti pääsenud ja tahtis seadmist saada. Hans vaatas tükk aega tüdruku toimetamist ja ohkas. Ja-jah, nii need aastad astuvad... Missugune piht tollel seal tosin aastat tagasi oli! Lausa lust oli ümbert kinni võtta. Aga nüüd ei suutnud isegi pigistusest ähkiv korsett Sofie seljas toda lopsakust oma kaisus hoida, mis ta hoole alla oli antud. Rind ja puusad ronisid kaugele välja igatsusest vabaduse ja värske õhu järele. Näolapikesest, tollest vaesest ei maksnud rääkidagi. Vanasti olid vist paljud igatsenud seda suudelda, nüüd kõlbas see vaid põrandalapiga ülepühkimiseks puudri ja higi leemendavast saastast. Noh, ega ma vist isegi parem ole — mõtiskles Hans. Kõht venib vägisi vöö vahelt välja ja pealagi annab läbi juuste juba näppudega katsuda. Jah, aastad astuvad. Lapsed saavad täiskasvanuiks, täiskasvanud kuivavad kokku raukadeks. Kõik liigub surma poole. Kõik jõuavad kord lõpuni välja. Jah, kõik! Isegi Reymi kaubamaja, näe, oli nüüd nii kaugele jõudnud...

«Proua Emilie tuleb siis homme tagasi?» päris Hans.

«Nii see kokkulepe olevat...» kehitas Sofie õlgu, pingutusest ähkides. «Kohe, kui see sinu peremees siit ära kõnnib... Mind saadeti siia vaatama, et sisse kolimiseks valmis panna, mida vaja...»

Hans noogutas. «Teadagi. Ega's üürikorter ole oma maja vastu. Kitsas ja vaene...»

«Või vaene...» viskas Sofie. «Kuus tuba on meil. Isegi minul omaette üks. Parkett, portjäärid, tammepaneel. Ase magamistoas — lausa siid. Nii lai, et pane kaheksa inimest kõrvuti...»

Hans irvitas. «Eks Dohren tegi oma mõõdu järgi, et madamit oleks lahe magatada.»

«Fui, Hans!» krimpsutas Sofie huuli. «Sa oled sama frech... kui varem...»

«Ei noh — frech ikke. Või minusugusel passib arutada, mis suured saksad teevad. Kas nad peavad seadusliku naise kõrval armukesi või mitte. Salomonil oli seitsesada naist. Noh — tema oli kuningas. Dohren on kammerhärra. Tema kohta on kolm isegi vähe...»

«Kuidas — kolm?» kergitas Sofie kulmusid. «Kesse kolmas on?»

Hans kehitas õlgu. «Räägivad... et härra olevat Rode juures Brigitta jaoks juba eraldi korteri valmis pannud, et veel üks pesake lõbutsemise jaoks käepärast oleks. Kui ta ainult nendega segi ei lähe. Satub purjus päi veel kogemata oma eide voodisse, seal pole ta vist enam kümme aastat maganud...»

«See on klatš...» katkestas Sofie. «Härra Dohrenil pole mingisugust tegemist selle... Brigittast avaliku naisega. Ja kui ongi, siis ainult nii... nagu see meesterahvaste juures moes. Oma naine, see on tal ju nagu luud. Sigimatu pealekauba. Ei-ei, Hans, Emilie pole seesugune. Tema pole härra Dohreni jaoks armuke, vaid — fröindin...»

Hans hakkas naerma. «Või fröindin!? No ja mis vahe selles on? Üks ihujagamine puha!»

«Sina oled mühakas...» sähvas Sofie, «ega mõista sellest midagi. See on hingeline armastus. Härra Dohren ütles ise, et tema taskusse mahub kakskümmend

naist, aga südamesse ainult üks. Ja see on Frau Emilie...»

«Minu lugupidamine...» kummardas sell. «Proua Emiliel näivad olema tõesti kanged võlurohud, et ta juba kümnendat aastat seda jäära oma kammitsas hoiab...»

«Mida sina, rumal, sellest taipad?» ühmatas Sofie. «Naine peab oskama. Ja pealegi on Frau Emiliel väga ilus figuur. Froteerib ta ennast iga hommiku külma veega, teeb hapukoore näovanne, käib bademeister Rode juures... Küll näed, kui tagasi tuleb...»

«Noh, minu kupatab ta vist esimesena välja...» arutas Hans. «Ma jäin ju siia... kui see... minek oli. Frau Emiliele see ei meeldinud...»

Sofie näkitses turukorvist väljaõngitsetud koogitükki. «Sellepoolest ole mureta, Hans, kõik on ordnungis. Ma kostsin sinu eest ja proua ise polnud kah vastu. Ütles, et Hans varastab küll, aga on sõnakuulelik. Ja see on — peaasi...»

Vanemsell vidutas tänulikult silmi. «Sina, Sofie, oled kullatükk. Lase ma musitan sind...»

Toatüdruk tõrjus naerdes vastu. «Mis sa nüüd, hull... Kuus aastat oleme koos teeninud, kes su, lakekausi eest veel peaks kostma, kui mitte mina...»

«Ja-jah...» ohkas Hans. «Ma olin siin enda pärast juba... väikselt mures. Ei saa ju elada nagu lind oksa peal. Nagu too Bartolomeus, kel on ükskõik, kukkugu või taevas maa peale. Koht on koht ja leib on leib...»

Toatüdruku mõtted näisid rippuma jäänud olevat endise peremehe külge.

«Kus ta ise on?»

«Söödab tihaseid — aias...» viipas Hans akna poole. «Muud muret tal pole...»

Sofie lähenes aknale ja jäi vaatama tagaõues, pingil, kevadises päikesepaistes tukkuvat meest, kelle habetunud näost ja luitunud riietest võis veel vaevalt ära tunda esimese gildi kaupmeest, kuigi ta seda nüüd vist küll ainult veel nime poolest oli.

«Ta on hull, Hans...» raputas toatüdruk pead. «Hull mis hull. Seesugune positsioon käest ära lasta! Jõukas kaubamaja. Niisugune ilus proua...»

«Aga võib-olla ta selle ilusa pärast...» kehitas Hans õlgu. «Ega see lõbuasi ole, kui oma naine teise voodisse ronib...»

«Ena mul asja...» imestas Sofie. «See oleneb sellest, kelle voodisse ronitakse. Kui kõrgemalseisva juurde, pole katki midagi. Kuningakodades on see alati kombeks olnud ja sel matsil polnud kah põhjust nuriseda midagi. Õige mul paabulind! Frau Emilie on tema jaoks ülearu hea. Ta oleks pidanud tänulik olema, kui teda poesellist saksaks tõsteti, aga mitte nina püsti ajama...»

Hans noogutas kaasa. «Seda muidugi. Kahju siiski... Lõbus poiss oli, kui ta veel sell oli. Selleks ta oleks pidanudki jääma ja kõik oleks korras olnud. Aga nüüd... Joob nagu kaamel. Purjuspäi vaidleb iseendaga vahel tundide kaupa. Vaatasin kord, seisis peegli ees, näitas endale keelt. Vaimuhaige, muud midagi...»

«Ameleb ikka selle tüdrukuga?»

«Mis tüdrukuga?»

«Noh, tolle — Annèga.»

Hans raputas pead. «Muidu jutud. Tol ju omal mees. Sõbrutsesid justkui, aga pärast seda pole teda enam siin nähtud.»

«Silmakirjatsevad, häbematud...» viibutas Sofie näppu. «Küllap käivad nurga taga magamas. Salaja. Teada puha...»

Hans vaikis. Jäägu siis tollele õigus pealegi.

«Leidis alles, kelle järele joosta...» krimpsutas Sofie huuli. «Matsiplika miskisugune. Seesugust ei võeta viisakasse kohta teenijakski...»

«Ei tea midagi. Olevat professor Quenseli juures majahoidjaks...»

«Kas sa näed...» imestas Sofie. «Või professori juures! Veab alles sel lehmakarjusel. Endal sõnnikuhais juures, aga kaupmehed ja professorid jooksevad järele... Ma olen alati öelnud, mehed on lollid. Sinagi vahtisid teda...»

«Mis sa nüüd, Sofie!?»

«Vahtisid, vahtisid, ära salga! Aga ei pääsenud näpuga katsuma, sellepärast läksid riidu! Noh, minu

poolest las laiutab. Hakaku või parunessiks. Ja mida see seal...» viipas Sofie alla aeda, «mõtleb tegema hakata? Ta on ju nüüd paljas nagu porgand...»

«Kes teab, mis ta mõtleb...» arutas Hans. «Läheb kusagile värkstuppa või hakkab pistemaakriks. Ehk kobib hoopis isa juurde, külla tagasi. Aeg on nüüd ju seesugune, et kõige targemadki ei oska enam midagi ette võtta. Venelane seisab samahästi kui linnaväravas, varsti on siin võib-olla seesugune Soodom ja Komorra, et...»

Ohkas Sofiegi. «Hirmus maa on see Liefland! Hirmus! Stiftingi Gertrud sõidab oma pererahvaga Breemenisse, kuidas ma neid kadestan! Seal on baueridki peenemad kui meil mõni kaupmees. On rahu ja kord. Aga siin...» Toatüdruk ohkas ja võttis turukorvi. «Lähme siis ja vaatame, kuidas teil siin...»

Hans ronis letilt maha ja avas ukse.

Trepikoda oli koristamata jumal teab mis ajast saadik. Haises heeringa järele. Saalist paiskus vastu kopitanud lõhna, mööbel nukrutses kollaseks võidunud katete varjus, laual vedeles külimitu suurune lasu tuhka ja sigariotsi. Ning kõikjal kergitasid uudishimulikult päid pudelid. Tühjad pudelid brandviina, kürassoo, kadakanapsi, mesiliköõri, burgunderi, pomerantsi ja muu alt. Magamistoas tõstis Sofie kinganinaga maast ebamäärast karva, plekkidest kirendava vesti ja ohkas valjult.

«Mein Himmel! Sellele kõigele tuleks lihtsalt tuli otsa panna ja valmis!»

Too mahajäetuse, lootusetuse ja kõdunemise hõng näis lõpuks kuidagi temassegi mõjunud olevat, sest kui ta hakkas ära minema, ei saanud heitmata jätta veel kord pilku aianurka, oma kunagisele käskijale. Vaatas ja raputas pead.

«Vaene kurat!»

...Hans pöördus paraadukselt tagasi. Otsis kaminast prahi seest järjekordse sigariotsa, süütas selle, aga mõnu mahvist ei tundnud. Soris siis tühje pudeleid, lootuses leida lonksu kehakinnituseks, sest lõuna oli ammu käes, aga köök vaikis. Majapidaja oli kadunud juba nädalapäevad tagasi ja tema, vanemsell, tundis ennast nüüd nagu kapten põhjavajuval laeval, kes pidi sur-

nud majas viimasena asendama nii ülemusi kui ka alamusi.

Pärastlõunatund venis pikalt ja üksluiselt. Väljas sumises linn, hirnusid hobused, kolisesid vankrirattad, tagus Nikolause kell, aga siia, kiviste, vaikivate müüride vahele ei ulatunud läbi aknaklaaside sõrmepaksuse tolmukorra isegi päikesekiired mitte. Ainult varase kärbse pirin elustas vaevast, liikumatut hämarust nagu kauge kaja. Hans sülitas tigetsedes. Lõpeks ometi kord see päev, mis oli määratud viimaseks omasuguste seas! See oli ju hullem kui matus!

Siis nagises jälle paraaduks ja trepilt kuuldus tõusvaid samme. Sell ajas enese sohvalt püsti, uudistades tulijaid unesegaste silmadega. Saali lävel seisid, taevas hoidku, haruldased külalised, keda siin polnud nähtud enam aastaid. Politsei-bürgermeister ning ülemkohtufoogt Heno ja notaarius Grass.

Hans kummardas sügavalt ja päris, mida isandad soovivad.

«Kaupmees... on ise kodus?» uuris politsei-bürgermeister.

«Just nii...» kummardas sell. «Palun, istuge, olge lahked! Ma kohe...» ja tõttas minema. Härrad kehitasid enese sohvale, millelt notarius enne kinnaste abil oli eemaldanud sigarituha.

Heno laskis pilgul ringi käia ja vangutas pead.

«Näed, mis tähendab, kui siga elumajasse lastakse... Ma ütlesin juba siis, kui ta Suurde-Gildi vastuvõtmiseks ette pandi, et hoidke seltskond matsidest puhas. Reostavad ära! Saab taalri tasku, ajab jalad lauale...»

«Mnjah...» noogutas notar nõusoleku märgiks, kobades mapi vahelt pabereid.

«Ei oska seesugune, ersatshärra, elada, nagu tarvis...» jätkas Heno. «Kui joob — joob enese paljaks. Kui amüseerib, teeb seda köögitüdrukuga. Võtab sult võlgu, aga vastab häbematusega. Härra Dohren oleks pidanud teda — õpetuseks — võlavanglasse istutama, vähemalt aastakeseks...»

Notarius kehitas õlgu. «Kinni maksis. Üle noatera. Kaubahindade tõus ta päästis. Kui maja ühes päraldistega tagasi annab ja inventaris puudust pole, ronib

omaga välja. Võib minema kõndida kepi ja kotiga, trellide taha pole vaja minna...»

«Veab kah harakal...» raputas Heno pead. «Dohreni käest pääseda pole naljaasi. Hammustab korra ja — vääks...»

Ukse taga kostsid sammud ja härrad katkestasid jutuajamise.

Hans astus sisse ja kehitas õlgu, kimbatus süüdlaslikul näol.

«Härra Reym käskis öelda... et tal pole teie jaoks aega. Mis tarvis — antagu minule üle...»

«Ohoo...» venitas politsei-bürgermeister punetuse näkku ronides. «Kuulsite, notarius, mis see kaubasell enesele lubab...»

Grass nohises vihaselt. «Häbematus! Milline häbematus!»

Vahetanud pika pilgu, näisid nad lõpuks otsustanud olevat. Notarius viipas Hansu lähemale ja hakkas pabereid lauale laduma.

«Siin on võlakirjad... viieteistkümnele tuhandele... Siin protestiaktid. Siin — maja obligatsioon... Teade väljakolimistähtaja kohta... Maakohtu määrus... Abielulepingu ärakiri... Konsistooriumi otsus lahutuse lubamise kohta... Suure-Gildi eestseisuse protokoll väljaheitmise kohta... Ja siin...» notarius laskis lauale pudeneda peotäie hõbedat, «ükssada kakskümmend kaheksa taalrit kolmkümmend krossi, mis järele jäi...»

«Reisirahaks...» suskas politsei-bürgermeister juurde, «sinna, kust ta tulnud on! Sest linnakodanike nimestikust kustutamine ja elamisloa äravõtmine on meil ka otsustatud. Ärgu ajagu nina rohkem püsti kui kaelakont kannatab! Adjöö!»

Notarius oli oma mapi sulgemisega lõpetanud. «Proua Emilie Behrensi volimehena palun teid homme hommikuks maja ja inventar üleandmiseks valmis panna...»

Hans kummardas ja avas minejaile ukse.

Bartolomeus soris mõtiskledes lauallebavaid pabereid. Jah, siin nad olid, need peatükid ta elust. Võõraste käte poolt segamini pillatud, nagu too elu isegi. Hunnik minevikuks muutunud rämpsu, mis nüüd kõlbas ahju

ajamiseks. Igaühe taga neist suurtest ja väikestest, pitseritega ja pitseriteta lehtedest seisis tükk võitlust, jooksmist, õiendamist, unetuid öid. Ta polnud lasknud end niisama tapaloomaks tunnistada. Oli sõrad vastu ajanud. Kas või ainult jonni pärast, et neile seal näidata, et ta on siiski veel midagi, keda niisama kõrvale panna ei saa. Kuigi too, mille eest ta võitles, temale enam isu ei teinud. Ju sest siis oligi tulnud mingisugune rabelemine õiguse pärast istuda lauas, mille toidud teda ammu juba iiveldama ajasid. Ta oli sõdinud iseenese vastu ja oli alles nüüd päris selgesti tunda saanud, et temas vist oligi kaks inimest koos, kes teineteisega heitlesid hommikust õhtuni. Iga asja pärast, mida otsustada tuli. Üks ütles, et heida käega kõigele sellele, mis sind veel minevikuga seob, teine käskis ennast maksma panna, näidata kogu sellele ahvikarjale, et Rõima Bartolomeuse nimi kaalub rohkem, kui mõne vonnist kaupmehevarga tahtmine.

Nii ta siis oligi võidelnud võitlust võitlemise pärast, ajanud jonni ja kiusanud iseennast. Kirjutanud suplikaate, mis kadusid kalevi alla, pistnud altkäemakse, mis teiste poolt üle trumbati, tagunud vanu võlgu kinni uusi ja hullemaid juurde tehes, ostnud kallilt ja müünud odavalt, et näidata, et poel on hing sees. Välja mõelnud muidki lollusi, asja sellega ainult halvemaks tehes.

Nad olid ta eneste seast ikkagi välja surunud. Põlvega niiöelda. Isegi praegu polnud ta veel pankrotis ja need tühised võlad, millega tema vastu sõda oli alustatud, poleks küll ühtki kaupmeest komistama pannud, sest teistel oli neid veel rohkem. Krediit oli kauplemise lahutamata osa, selleta ei elanud ka suuremad ja rikkamad nende seas. Võlgu ost ja võlgu müük — see oli põline pruuk. Aga tema kohta nad olid ühel nõul maksma pannud teise seaduse. Ja see polnud ainuke, millega tal kael kahekorra keerati. Kes juba Dohreniga riidu läks, see läks riidu ka kõigi ta sõpradega ja pidi varem-hiljem arvestama, et on omadestki sõpradest ilma jäänud. Jah, kõik uksed olid ta ees sulgunud. Ta oli jäänud üksi nagu kerjus suurte sakste vöörkotta. Polnud lõppeks enam neid, kes oleks talle müünud, ega ka neid, kes oleks temalt ostnud, või kes seda enam oleks jul-

genudki teha, kuigi nad tahtsid. Keeld oli keeld, kuigi seda polnud kirjutatud ei statthalteri ega rae paberitesse. Jah, siis oli ta aru saanud, et peab asjatut sõda. Oli saatnud kõik kuradile ja pistnud pea pudelisse, et sealt toda rahu saada, mida päevad talle nii napilt andsid.

Bartolomeus ohkas. Suure arvetegemise päev oli täna. Siin oli vaja kõik lõpetada ja mõelda homselegi, ta ei hakanud ju veel surema. Mõelda, jah, kuigi mõtlemine nüüd oli saanud vastikumaks asjaks maa peal. Pea oli pulki täis, süda tuim ja väsinud... Kust leiaks, pärgel, ometi inimese, kes su mured oma kanda võtaks? Kas või päevaks-paarikski? Kes aitaks aru pidada, mis teha kokkuvarisenud elu varemetega? Katsuda neid veel osmikuks kohendada või — tuli otsa panna? Aga ei, ei ole enam sellist hinge, kes tunneks huvi Bartolomeus Reymi homse päeva vastu... Kõigil on ükskõik...

Nii ta mõtles.

Aga päeval olid omad mõtted. Ta oli siia saatnud nüüd, hilisel õhtutunnil, siiski kellegi, kel oli tekkinud tarvidus mõelda ka selle maja murede eest.

Rõima Pärtel tatsus ukse vahelt sisse.

Ei lausunud isegi tere. Kobas käsikaudu ja hajameelselt tooli. Istus laua taha. Soris oma suurte kohmetute näppudega pabereid, lükkas need kõrvale ja toetas pea kätele. Tõstis siis pikkamööda raske pilgu põrandalt ja jäi poega tunnistama, nagu ei usuks, et see võib luu tema luust ja liha tema lihast olla.

«Läbi?» päris ta lõpuks õõnsal häälel.

«Läbi!» vastas poeg peaaegu trotsivalt.

Pärtel langetas oma salkus pea kätele ja hakkas nuuksuma.

See lõi poja kuidagi rammetuks. Ta oli oodanud karjumist, sõimu, rusikatega põrutamist, aga see, kuidas too halastamatu, suur, tugev, paksust ja vedelast läbi murdnud mees, kes talle elu oli andnud, nüüd abitult itkes — keeras kanguse ta sees kummuli.

«Sa — taat...» maigutas Bartolomeus kuivaks jäänud suud, «ära minu pärast itke. Küll ma...»

Pärtel tõstis vihast punetavad härjasilmad ja hingas raskelt.

«Sinu pärast?!» ägises ta. «Enda pärast ma itken! Enda pärast, mõistad! Sina sitt pole midagi. Mina olen see, kelle elutöö siin puruks taoti! Mina!»

Vanamees ähkis, lihava kämblaga pisaraid silmast pühkides.

«Eluaeg ... on mul olnud ... üks mõte, Rõima omadest ... isandaid teha. Isandaid, mõistad! Mitte üksi minust ... vaid ka sinust, täi ... ja su lastest! Sinist verd ... mul teile anda polnud, aga raha ... toda oli: Ja too ... ei kaalu vähem ... Raha ja ... aru ...»

Pärtel nuuskas nina. «Behrensi juurdegi ... sain su rahadega ... Saksasoost sellide asemel ... Korjasin ja orjasin ... taalrikesi. Mõtlesin, et saan kunagi pojale ... kompanjoniks, kui vanadusepäevad käes ... Äh ... Aga mida sina tegid!» Jätkas Pärtel häält tõstes. «Kõige sellega, mis su jaoks ... valmis sai pandud!? Sul oli kõik: au, rikkus ... peenest soost naine ... Kõik — et istuda parema poole peal ... kas või seitsmenda põlveni! Sa viskasid selle ... aia taha! Aia taha — sõnnikuhunnikusse! Mis õigusega? Mis õigusega, ma küsin!?»

Pärtel jäi lõõtsutades poja otsa vaatama.

Bartolomeus ohkas. «Igal inimesel on õigus oma elu peale. Ma pole ju üksi sinu poeg, vaid ...»

«Maha salgama!» kisas Pärtel. «Lihast isa maha salgama! Seda ma uskusin!»

Bartolomeus viskas käega ja vaikis. Sellega siin polnud mõtet vaielda.

Vana Pärtel ähkis tükk aega, enne kui jõudis viha jahutada jutu jätkamiseks.

«Meie, Rõimad ... oleme olnud ... kõva tõug. Juba mu taat ... Nagu hundid! Kuhu hambad sisse lõime ... ei see suust pääsenud ... Ainult nii saab elus edasi ... Sukasäärde kogujaid on külas ennemgi olnud, aga sakste sekka pääsejaid ... mina ... esimene! See pole kerge asi. Igat sammu pead kaaluma. Vaenlastega oskama ... neist juba puudus pole. Ei all ega ülal ... Sul oli see kõik juba ... seljataga. Pandi pingile istuma — ikka kukkus maha. Veri on sul nõrk. See pole sul minu, vaid ema jagu. Tema oli ... armetuke. Hing on sul jõuetu. Tühipaljaste naiste seelikukurdudesse ... jäid ripakile ... Ei ... sina pole Rõima tõust!

Abarik oled! Samasugune nagu need teised lojused seal külas... kes mõisaiket kaelas veavad...»
Bartolomeus kehitas õlgu. «Ei vaidle, taat... ei vaidle! Inimene on selline nagu ta on. Ei tunne ta ka ise ennast. Püüad millegi poole. Rühid, aga kui pärale jõuad, märkad, et oled vale kohta sattunud. Ma pole kunagi sinu vastu olnud, taat. Istusin sööma ja alles siis märkasin, et vastu hakkab...»
«Või märkasid...» tigetses Pärtel. «Püha vaim tuli peale!? Adruneeme plika põllepaeltesse komistasid, vat mis! Sellest on sul häbi rääkida!»
«Jäta, taat...» raputas Bartolomeus pead. «Mul on isu neist kuulujuttudest täis...»
«Salgad, äh!» kisas Pärtel. «Vedand ta oma voodisse, kui sul ta järgi nälg oli. Ja maksnud kinni. Raha puudust sul polnud. Sakste seas see vana pruuk. Aga jätta naine ja kaubamaja...»
«Sa, isa, ei mõista sellest mitte midagi...» katkestas Bartolomeus. «Ma ei suuda enam niimoodi edasi elada. Ei suuda!»
«Või ei suuda! Sakste sai ei mahu suumulgust enam sisse. Küll aganaleib sulle paremini maitseb!» sähvas Pärtel. «Külakarask on kobedam. Kupja kepp õpetab elama! Aga minu juurde... ära sa end küll sättima hakka! Mulle aitab sellest, mis on olnud. Külarahvale irvitamiseks mul sind pole vaja!»
«Ära muretse, taat!» lausus Bartolomeus. «Ei ma sinna enam...»
«Nii?» kergitas Pärtel kulmusid. «Millest sa siis elama hakkad?»
«Ükskõik millest...» mõtiskles Bartolomeus ega vastanud midagi. Astus akna juurde ja vaikis. Millest siin oligi enam rääkida? Nad polnud kunagi teineteist päriselt mõistnud, nagu isa ja poja vahel kombeks. Aastad polnud seda teineteisest arusaamist suurendanud, vaid vastupidi. Vanamees oli vedanud teda eluteele kaasa tallama tundmatuid radu, mis olid kitsad, kõverad ja ohtlikud ning nõudsid rebase nina ja ilvese küüsi. Tal polnud neid sündides ega olnud ka aeg neid talle kasvatanud. Ei, temal, Bartolomeusel, oli sellest ammu isu täis. Tollega seal võis tal ju üks veri olla, aga

üht teed küll mitte, mingu ja jätku teda juba rahule. Ja ärgu karjugu, nagu oleks tal vasikas koplist ära jooksnud. Tema, Bartolomeus, pole neljajalgne, kes päriseks ostetud...

Pärtli pilk oli vahepeal peatuma jäänud taalrikotile laual. Avanud selle, soris ta hõbedat, soris ja luges, isegi mõtlemata, milleks. Luges niikaua, kuni äkki nagu unest ärkas. Närune peotäis oli temas uuesti põlema süüdanud kibeduse. «Kakskümmend tuhat!» sosistas ta kinnisilmi, kõrvad hõbedahelina küljes kinni.

«Kaks... kümmend... tuhat! Sa püha kurat!» karjatas ta siis äkki, nagu oleks keegi teda tunglaga kõrvetanud. «Kakskümmend tuhat — maha visatud! Mingisuguse libu pärast!» Bartolomeus pöördus ringi ja tundis, kuidas tal sees midagi sähvatas.

«Sa taltsuta ennast, isa! Annel pole sellega tegu!»

«Mina pole su isa!» karjus Pärtel metsikult. «Oled mu maha salanud! Ja mina salgan sinu maha! Ole sa neetud! Tuhat korda!» Virutanud rahapunga vastu maad, nii et sellest mündid kõlisedes laiali lendasid, ajas ta enese vankudes püsti ja kõndis uksest välja, silmad suletud nagu lõves, üha sosistades omaette toda kahtkümmend tuhandet, mis õieti polnud kunagi tema oma olnud, kuid mille võrra vaesemaks ta enese tundis jäänud olevat.

Bartolomeus vaatas tükk aega mõttes akna mustendavat ruutu. Maja vaikis ümberringi nagu haud. Ta kuulatas seda vaikust, kuni kõrvus miski karjuma hakkas. Võttis siis toolikorjult mantli, ja pilkugi ümberringi jumalagajätuks jätmata, lahkus samuti.

Nikolause kell hakkas taguma pikaldaselt kesköötundi...

IV

Jürikuu oli pärale jõudnud ja kaasa toonud häbeliku, noore kevade. See luusis tippides mööda metsaaluseid, puistas siia-sinna lumikellukesi, sikutas mätta harjalt värske rohu udemeid, silitas pajuurbasid ja raputas raagunud puid, neile meelde tuletades, et on saabunud pungade aeg. Maa ringutas pikka talveund, lükkas valla

tarede pajaaknad, pani tossama kütisesuitsud, veerema vankrid alles porist nõretavatel teedel. Meri, too tormakas noorik, äigas seljast jäise särgi ja laskis ennast tõrkumata kallistada vesikaarest päralejõudnud tormil, ise rõõmust kohisedes ja mühades. Too kirglik kohtumine peale kuude pikkust lahusolekut, näis nakatuvat kõigisse. Lained hakkasid tantsima, kuni vaht turjale tuli, kajakad õõtsusid vete kohal heastmeelest kisades, ja isegi kaldamännid raputasid naerdes kaharaid latvu — seda kevadet küll!

Mere ja tuule pulm kestis nädalapäevi. Ja kui ta lõppes, andis priiks vetepõllu põlise rikkuse. Oli tulnud räimede aeg. Rõõmuaeg rannaküladele, kibe tööaeg kalureile.

Võrguonnide uksed kargasid vallale, mõrrad ja noodad kahisesid lagedale. Hakkasid podisema tõrvakatlad, külgi keerama luitunud paadid, kiini all koorduma uhiuued, vaigust lõhnavad vaiad. Sajad puhanud käed tõtlesid kiire töö sunnil, samapalju silmi seiras uudistades silmapiiri, kus kahvatuvalge vaevane riba andis tunnistust sellest, et ajujää alles jalutas lahe avarustel ringi ja mõtles, mida peale hakata.

«Läheks õige täna merd katsuma...» arutas habetunud kaluritaat. «Niigi nädalapäevad tormi nahka läinud...»

«Õige ta on...» noogutas naabrimees. «Merehulgusel oma tied, ega's ta end pakkuma hakka... Jääd päevakese hiljemaks, pühi suurest loomusest suu puhtaks...»

Kolmas kõhkles. «Kui tuule jälle vesikaarde pöörab, veab jää tagasi... Lähed viimati suurt tahtma, aga jääd omastki ilma.»

Toogi oli õigus. Noot, see polnud tühipaljas harkader, mille võisid välja vahetada, kui ära lagunes. Too oli terve vara rannakaluri jaoks, kuigi ta oli tehtud tühipaljast linast, mida mõisapõllul küllalt kasvas. Aga kätte said ta mitme aasta saagi hinnaga ja see ei isutanud püügiriista jätta ajujää tallata. Niikuinii püsis ta vaevalt koos nagu sulasemehe särk, mida aastakümme lapitud ja paigatud.

Nad oleksid merelemineku üle vist veel tükk aega vaielnud, need kolm Audru rannakalurit, kui otsus poleks

tulnud mujalt. Männiku põuest veeresid rannaliivale esimesed külameeste vankrid. Ostjadki olid saabunud.

«See on Aesoo Peet...» tunnistas üks tulijaid. «Nõmmiku rahvas...»

«Oara mehed kah platsis...»

Tulijad ronisid vankreilt maha. Kinnitati hobuseid puude külge. Viibati tervituseks.

«Adramehed tänavu ete vara platsis...» tähendas üks kalur. «Pole me jõudnud veel merd nõudma minnagi...»

«Pole aega pikalt oodata. Salves vilja napivõitu...» tähendas Peet vastuseks. «Hea, kui seemnekski jätkub. Kõhupoolise tuleb näpistada siit.»

«Vat sulle, põllumees — põline rikas,» naeris üks kalureist. «Põld oo jala all, aga toidust tuled küsima vee käest...»

«Ja mis seal imestada... Kui meri oleks kah mõisa jagu, küll te siis pajataks teist juttu. Angerjad tassiks härradele, ise imeks silgusaba.»

«Ju ta mõisa jagu oogi...» noogutas kalur vastuseks. «Mis eest see kuus pütti kala nooda pealt muidu sakstele anda tuleb.» Istus paadi äärele ja tõmbas hinge kaubategemiseks pakutud karja-jaagu pudelit kummutades. «Engwalli isandalt ep ole küll veel käsku tulnud. Te ka sialtpoolt mehed, tia, misajaks ta tänavu oma mativõtmise oo sisse seadind?»

Aesoo Peet sügas habemevõra. «Tea me isandast midagi. Kui saksu sööta tahad, mine opmani jutule. Küll võtab vastu...»

«Mis sa nüüd...» ühmatas kalur vastu. «Mis isu mul neid sööta, aga eks käsk ole käsk...»

«Pole ju käsku olnd...» viskas teine kalur vahele. «Mis häda meil omal pakkuda...»

«Kus ta ikka jääb... Ega's mõis omast käest söödud saa. Ju talle peab andma...»

Peet kehitas õlgu. «Tehke, kuidas heaks arvate... Meie poolest pühkigu nad küll oma suu puhtaks ja katsugu, kuidas ise toime tulevad...»

«See et... kuidas?» päris kalur. «Kas te siis...?»

«Meie poolest on mõisaorjusel lõpp!» vastas Peet.

«Ät-ät...» raputas kalur imestades pead. Teisedki rannamehed kogunesid lähemale. «Kuidas siis nõnda?»

päris üks. «Et tegu jääb tegemata...? Kesse need mõisapõllud siis seemendab?»
«Kelle suu matsub, selle jalg tatsub...» seletas Peet. «Las too logarditekari liigutab ise veidi konte, kui süüa tahab. Ei hakka me siin omatõugu paruneid kasvatama ühti!»
«Mis uudist?» päris üks juurdetulijaist.
«Hä-häh!» naeris kalur, «opmanit tahavad tööle panna. Mõisapõldu tegema!»
«Kuradi nalja saaks...» lisas keegi juurde. «Opman aidamehega adra ees, kubjas sörgib järel, keel vesti peal...»
«Kepi Tõnn külimituga kannul...»
«Nalja pole midagi!» tähendas Peet. «See on otsustatud asi!»
«Jah...» kinnitas Oara mees takka. «Nii meie omadki eile arvasid, et kui mõisa käsk põllule minekuks tuleb, siis on vastus üks — hakka aga ise pihta...»
Vanem kaluritest, lõpetanud võrgu paikamise, viskas selle naabri kätte. «Ega's midagi. Kui oo otsustatud, siis otsustatud. Jääb minugi poiss sinna saatmata. Kodus tööd küllalt...»
Teine, noorem, pühkis tõrvaseid käsi. «Otsus on hea. Aga mis suuremad saksad sest arvavad? Engwall ise?»
«Sakste käsku meil pole ja opmani oma ei maksa.»
«Kuidas ei maksa? Kogu aja on maksnud?!»
«Temal, vargal, pole midagi käskida!» lausus Oara mees. «Kui senini sai teopäevi tehtud, siis seadust mööda, riigi tarbeks, aga mitte mõne mõisaametniku taskute täitmiseks. Too seal on ju — röövlipesa! Poole mullusest saagist sahkerdasid maha!»
«Too kõik võib õigus olla... Aga riik tahab ju oma saada. Maksuvili. Kes talle annab, kui mõisa põld seemendamata jääb?»
«Jah... Mõisahärrast võid jagu saada, aga siis tuleb taathalter kaela... Riik nõuab oma, see on selge!»
«Ega's see vale ole... Tragunid astuvad platsi. Ja kui juba kurjaga võetakse, siis võetakse, nii et salvepõhjad kolisevad...»
«Taathalteril omalgi... nahk tuline...» sõnas Oara

mees. «Püssimeestest nappus käe. Küllap nad muidu oleks ammu mõisas istunud...»

«Taathalter sihib kodu poole. Saaks aga üle mere tagasi,» lausus Peet. «Adruneeme Madis ütles ikka — kui saate... tehke mõisaga lõpp! Nüüd on aeg sellega pihta hakata! Paras aeg!»

Too oli jutt, mis peatas kõik toimingud rannas. Jäid ripakile mõrrad ja paadid, kustus lõke tõrvapaja all, ununes isegi karja-jaak. Aga see-eest oli süttinud hoopis teine. Ja selle sädemeid võis näha kokkukogunenud talumeeste silmis, kes neid vaadata oskas.

«Sa kuram... vat kus oleks alles elu! Teopäevi pole vaja teha. Tõused hommiku, lähed oma põllule...»

«Mõisarehega pole pistmist...»

«Pole vooris käimist...»

«Ega mihklipäeval salve kallal peamurdmist, mis omale jääb...»

«Mets oma päralt, maa oma päralt! Ela, adramees, kui kuningas!»

Viinapudel ja kevadine päev oli tööorja silmade ees lahti lükanud lausa paradiisiväravad. Ainult üks leidus, kes sellesse hästi uskuda ei tahtnud.

«Ei saksad seda niisama jäta...»

«Saksu polegi änam!»

«Lähevad need, tulevad uied. Vakuraamat oo põline.»

«Ei Vene-Peeter seda tunnista...»

«Ei tunnista jah. Tema tunnistab vaid kaigast. Ja sellega ta sulle...»

«Selle tarkuse oled sa mõisaköögist korjanud!»

«Jätke juba!» segas end keegi vaidlejate vahele. «Minapki kuulsin poole kõrvaga, et tsaar olevat paruniteõigused puutumata lubanud jätta...»

«Aga mina kuulsin, et seal vakuraamatuid pole. Ja et kõik rendimõisad lähevad kroonumaade kirja. Nende pealt ei pidavat suurt sintsi olema.»

«Kroonumaade kirja iki, ta ju senigi...»

«Seal ei pidavat kroonumaid olemagi! Ja mõisa õigus veel suurem. Tööori pekstakse surnuks, koergi ei haugu.»

«Sina koa midagi tiad, natt! Käis korra killavooris, nüüd maailmatark valmis!»

Tõde oli tundmatu ja vaidlemist selle ümber rohkesti. Aga selle üle, kas mõisategu veel teha või mitte, vaidlust polnud. Nõmmiku mehed olid seda otsustanud juba mitu päeva tagasi, Oara omad eile ja täna hakkas see otsus liikuma rannikutaresid kaudu. Jüripäev pidi eest leidma inimestest lagedad põllud. Mõis pidi tänavu ilma jääma sellest, mille najal ta hinge sees pidas — tööorjusest. See oli talle surmaotsus, seda mõistsid kõik. Otsus, mida oli oodatud pikki aegu ja mis nüüd ometi oli kord teoks saamas.

... Õhtu eel läksid esimesed paatkonnad merele, et proovida noodaõnne. Mõrdade sissepanek oli määratud õhtuks. Randajäänud tegid tule üles ja hakkasid võtma kehakinnitust. Külasse oli tubli maa tagasi sõita ja nüüd, kus räim juba merelt tulemas oli, polnud enam mõtet seda tegema hakata. Esimene loomus oli tähtis, selle järgi otsustati kogu aasta kalaõnne. Polnud siis imestada, et ootajategi rindu puges pisike ärevus, kui paate uuesti tagasi tulemas nähti.

«Täislastis...» arvas keegi.

«Tea ühti, hulk mehi peal...»

Aerud sädelesid rõõmsalt kevadises päikesepaistes. Tuul õõtsutas kajakakarja tõtlevate paatide kohal. See oli hea märk.

«Viimati on nii palju, et pole kusagile pannagi...»

«Tündreist pole puudus...»

«Soola... vähevõitu...»

«Soolaga on see asi... räbal jah...» leidus teisigi nurisejaid.

Esimene last tuli randa, lopsakas, sädelev ja hõbedane. Lausa kees kaladest, mis hüplesid ta kohal nagu tulised piisad.

Vana kalur, loomusetegija, võttis vastu pakutud pudeli karja-jaaku ja tühjendas sellest vägeva lonksu. Võttis mütsi peast, pani selle täävile, tõstis paadinurgast pika, väänleva angerja ja lennutas merre tagasi.

«Vii meie poolt tänu vetejumalale!»

Seisti tükk aega vaikides tolle ees, kes oli nähtamatu, kuid kelle hääl kohises vahusse piitsutatud lainetes ja kevadtuule vihinas. Tolle ees, kes neid aitas siis, kui kõige napim käes oli. Ahti ees.

Siis andis kalur märku ja kibe askeldus hakkas peale...

Päikeseloojangul jõudsid sisemaalt kohale uued tulijad. Suur hulk Nõmmiku mehi kümmekonnal hobusel. Nagu kutsutult. Kaluritegi mure oli murtud, polnud enam karta, et kala jääb läppuma. Sissetegemiseks poldud ju tehtud suuremaid ettevalmistusigi, päev pidi olema vaid proovimiseks ja nii suurt saaki polnud keegi oodanud, sest paat tuli paadi järel randa ja loomusel ei paistnud lõppu olevat.

«Terekest koa!» hõikas üks Nõmmiku omadest. «Nii püüdjaile kui ka viijaile! Arvasime, et istute mõisaõuel!»

«Mis meil sinna asja?!»

«Noh — soolasabas!»

«Mis soolasabas?»

«Ei tea siis või,» imestasid tulijad. «Mõisast lubati ju neile soola, kes põllule lähevad... Juba eile toodi sõna opmani käest, et kes ontlikult tegu tegema hakkab — saab pool leisikat!»

«Etskae kuradeid!» hõikas keegi Oara omadest. «Vaat, mis alles välja mõtlesid!»

«No ja mis te siis teda teenima ei jäänud?» päriti tulijate käest.

«Me pole kitsed...» vastas Sarvi mees muheldes. «Soolaga meid ära ei peibuta!»

«Ütlesid neile seda?»

«Ütlesin! Et lakkuge, opmani-härra, ise oma soola... kui nälg kallale hakkab tulema!» Naerupahvakas kostis vastuseks.

«Ja-jah. Jõud ei kanna, siis kavalusega!» tähendas keegi.

«Võhm väljas neh!» arvas Aesoo Peet. «Kui neil seal oleks sundimiseks jaksu, poleks meile pakutud soola, vaid traguneid!»

«Peaks saatma mõisa teeristile kedagi valvama, et poleks neid, kes end ära lasevad peibutada...»

«Pole tarvis!» vastas Sarvi mees. «Otsus on teada kogu kihelkonnas. Mõisategu ei ole enam!»

Õhtuvidevikus sättis meri end tukkuma. Hingas pikaldaselt ja kergelt, vaibuvate lainete vaikses kahinas. Aga inimhäälte rahutu sumin venis piki rannikuteed sise-

maale, sinnapoole, kus tared tõstsid hämaruses oma sakilist turja.

Kriuksusid vankrirattad värske kalasaagi raskusest, tatsusid pastlad julges astes. Rand elas. Ainult mõis kössitas üksikuna ja unustatuna jõekäärus nagu ahervare...

V

Kauaoodatud kevad oli viimaks jõudnud ka Kikepere maile. Kaunis, päikesepaisteline kevad. Laukavete mustaval pinnal sädeles päikese leegitsev kild. Lohu põhjas, mätta varjus kihas ja pulbitses rabavetikate kirssjaspruun kae. Turvas, igivana, vettinud ja hall oli pugenud roosatava kanarbiku varju. Sammal vedas küüru selga, lõi koheva ks ja eredaks nagu lambavill. Rabamadar, nokkhein, jäneselill, kukemari, küüvits — kõik olid enese vaikides püsti upitanud. Igaühes piisake värvirikast soojust. Igaühes killuke uut elu. Too soojuse ja elu lopsakas hõng virvendas raba kohal, segunedes keskpäeva päikese tulise lõõmaga. Jäi mulje, nagu hingaksid Kikepere lagendikud pärast pikka talvist tardumust. Hingaksid sügavalt ja erutatult.

Midagi tollest hingusest näis peegelduvat mehe silmades, kes lebas liivikul, männi vaevases varjus ja nokitses rohukõrt. Habemesse kasvanud, tuulest pargitud näos polnud mõnulemise varjugi. Pilk oli uppunud laukasse ja peas näis istuvat kinnismõte, mis tegi kurdiks ja pimedaks kõige muu vastu. Viletsa valvuri olid Kikepere omad täna välja pannud. Vares oleks võinud talle pähe istuda, ta poleks vist sedagi märganud.

Lõunatund oli käes. Taamal oli koogu otsas podisev pada oma töö teinud, ainult lõkketuli väänles veel väsinult laisas suitsutossus. Põgenikelaager hakkas elama. Muldkoopaist ja osmikuist vedasid enese lagedale laisemadki, et jaole saada. Istuti savist leemekausside ümber. Lusikad hakkasid klõbisema ja suud matsuma. Kokk — noor, turske tüdruk, oleks pidanud rahul olema, aga polnud. Kuhu too pikk täna ometi oli jäänud?

Ta tõusis sööjate ringist püsti, laskis pilgul ringi libiseda ja leidis viimaks otsitu liivikul, võsa varjus.

«Ain, Ain ae!»

Vastust ei tulnud. Ja tüdrukul ei jäänud muud, kui minna käppapidi kohale vedama toda, kes enese une rüppe näis unustanud olevat.

Ain ei paistnud tema lähenemist märkavatki. Tüdruk kõhkles viivu ja istus siis ta kõrvale.

«Jälle sa, pikk, unistad... No mis sul seal rabas küll näha on?»

Ain mõtiskles. Jah, tõepoolest, mis seal näha oli? Ta oleks võinud ju vastata, et näeb seal mere sinist avarust, Nõmmiku põldude kangast, Adruneeme luitunud tarekatust. Plika poleks tast ikka aru saanud. Nii ta siis vaikiski. Aga tüdruk ei mõelnudki äraminekule.

«Veider poiss oled sa... Mis sa nukrutsed?» Saamata vastust, sirutas tüdruk käe ja surus sõrmed mehe tumepruunidesse juuksekahludesse. See pööras pikkamisi näo ta poole. Pilk sattus vastakuti tüdruku silmadega, siis pruunistunud, ümarate põlvenukkidega. Neist tundus eristuvat sooja, naiseliku leebuse hõngu, võib-olla isegi iharust ja too tegi Aini äkki segaseks. Pagana plika oli see. Kandis seeliku asemel mingit põlveõndlani ulatuvat rõivatükki, hõõritas puusi, kui astus ja oli algul kõik Kikepere naised oma vastaliseks saanud, eeskätt need, kes oma meeste pärast pelgama lõid. Polnud siis imestada, kui ärakaranud Pornuse mõisatüdruku kohta jutte kokku keerutati, mis juuksed püsti ajas. Kuidas ta kupja magatada olnud, junkruga aset jaganud ja isegi linnas... Noh, rääkida võidi paljugi. Aga tõde oli see, et tüdrukul oli hea süda, et ta oli viletsa abistamiseks alati valmis ning et ta lõpuks oli võitnud ka Kikepere omade usalduse, kuigi teda, teise mõisa hinge, ei tuntud. Hea süda kaalus kõik üles, tema pärast võidi palju andeks anda...

«Miks sa sööma ei tule?»

«Ei taha.»

«Ja mida sa siis tahad?»

«Rahu...» mõtiskles Ain ega vastanud midagi.

«Küll ma juba tean, mida sa tahad...» lõi tüdruk nurru.

«So-oh. Mis see siis peaks olema?»

Nad vahtisid viivu teineteise silmadesse. Vaevumärgatavad tedretähed tüdruku põskedel olid hõõguma löönud ja ta pilgust voogas selline sõnatu jutt, et Ainil vastust vaja polnud. Ta neelatas valjusti, kui tüdruk enese laisa liigutusega istuma sättis, raskelt oma puusa ta külje vastu surudes. Tuline, niiskusest hõõguv naisekäsi ronis ta särgikaelusest sisse, üha kaugemale, sõstrakarva silmade pilk oli nii raske, et vajutas laud alla.

Ain vaatas tüdruku pilutatud silmadesse ja nägi nende taga äkki mingit teist silmapaari. Toda, mis istus kõrgete, lopsakate kulmukaarte all ja mille pilk oli alati selge nagu vilgukivi. Nood olid — Anne silmad. Anne suured, puhtad silmad, mida kunagi miski varjutama ei pääsenud.

«Ära mässa!» lausus Ain kumedalt ja keeras enda teisele küljele, segajale pilku heitmata.

Tüdruk ajas enese aeglaselt istukile. Tõusis siis solvunult püsti, silmis pisar. Nuuksatas, äigas käega abitult ninaalust ja kõndis minema, jättes Aini maha segamini löödud südametunnistusega, milles kaastunne äramineja vastu pidas asjatut võitlust paratamatusega.

Anne, Anne... Rasked olid päevad siin soos. Jalg puhkas, aga süda valutas hullemini, kui kunagi varem. Töid ja toimetusi, neid, mis aega lühendasid, oli talv ja kevad vähe andnud. Muresid oli, aga need ei pääsenud varjutama seda suurt ja ainukest, mis südant sõi. Ta oli ju juuripidi Audru külge kasvanud. Kikepere oli talle kivipõlluks, kuigi siin halvemini ei elatud kui mujal, sest soopõue peidetud metssea liha jätkus nädalaiks ja teisel pool raba, Jaagupi ääremail oli küpsemas uus leib päikese soojas säras...

Jah, talv oli läinud. Mälestuseks maha jätnud poolto- sin hauakääbast, kuhu näis maha maetud olevat ka tubli annus minevikumuresid. Lapsed kargasid metsa all ringi, lehmakiitsakate roidevahed olid juba ümarad, ainuke kass turritas rõõmsalt saba, vanaätidki kähistasid taas ammuunustatud naeru. Ainult tema, Aini jaoks polnud rõõmu jätkunud. Seda oli vist märganud toogi seal, kui ta oma leebusega arvas asja parandada võivat...

Kellegi käsi laskus ta õlale. «Noh, vennas, homme

tuleb astuma hakata.» Rein istutas enese maha ja tiris vöö valla, et päikesel oleks ruumi põue paista.

«Astuma. Kuhu?»

«Loomad tuleb metsast ära tuua. Siia, soo külje alla. Teed on tsaari soldatitest jälle kirjud...»

«Läheb vist suuremaks taplemiseks lahti...»

«Ju vist jah, kevad see õige kiskumise aeg on... Keskhommikul, kui teeristilt tulema saime, sattus vastu taat Saardest. Sealpool olla jutt lahti, et Riig juba venelaste käe. Kui nii, ega's meiegi kandis pikalt...»

Mehed vaikisid. Ain hammustas männivõrse pooleks ja sülitas eemale.

«Ela nagu kotis. Kükitame siin veel kümme aastat ega teagi, mil sõjal lõpp käe...»

Rein kehitas õlgu. «Ja kus see parem...»

«Ei, vennas, mul on sest soost — kõrini! Homme hakkame astuma küll, aga — Pärnu poole!»

«Igatsed Liphardti mõõga alla?»

«Kas või Liphardti... Ma ei jaksa enam. Mõistad!»

Rein vaatas sõbra ahastusest tuhmunud pilku ja vaikis, asudes jalavarje lahti kängitsema. Vaielda ei tasunud. Teda ennastki kiskus sinna vahel sellise jõuga, et hakka või itkema.

«Ega's minagi...» venitas ta lõpuks. «Kui arvad. Ainult et — tuleks nendega kah aru pidada. Loodavad ju meie peale. Võeti meid vastu kui omasid, nüüd, kui kõht täis, kõnnime minema...»

«Või siia, neetud rabaurkasse, venelast karta on. Sügisest saati pole teist ligilähedalegi saanud.»

«Tea ühti. Vara hõisata. Need meie omad on ju vahel nagu lapsed. Tuldki teevad nagu jaanilaupäeval, toss tõuseb poolde taevasse. Penikoorma taha paistab...»

Ain silmitses külarahva talitusi. Lapsed neh. Mingi noorik punus lehmale pärga pähe, teine kööritas laulu. Kaks poissi kemplesid, nii et sammal tuiskas. Eh, kevad, kevad, inimesedki tegi jaburaks...

Rein oli jalavarjudega lõpetanud. Vahtis saapasäärest sisse. Talla vahelt sinas tükk taevast vastu. «Läbi mis läbi...» arutas siis nukralt. «Viimne mälestus kuningas Kaarli heldusest, nüüd pole sedagi enam. Nii meilt see sõjamehe koorik maha pudeneb, vennas...»

Ain takseeris omasid. Nendega polnud lugu parem. Oli aeg viiskudele mõtlema hakata. Säärsaapa kand oli läinud kus kurat ja jalamähistest järele jäänud vaid kaltsud, mida oli tulnud tihendada aseainega, varakevadel Kariste mõisa pööningult hangitud vakuraamatu riismetega. Paber oli küll pudedavõitu, aga kuivas kiiresti.

«Koju jõuame püksata...» arvas Rein. Riputanud sääremähised okste külge, viskas ta enese selili ja sirutas mõnuledes koibi. «Noh, kas või püksata, peaasi, et jõuame. Eh, poiss, niipea, kui Toherale saan, esimene asi — saunakeris tuliseks, nii et sädemeid pillub... No võib see turjanahk alles imestada, kui jälle leili saab. Kolm aastat teine seeni kasvatanud...»

«Saun...» mõtiskles Ain. Tema poolest võis too saun kõduneda. Tema esimene käik oli linna, Anne juurde. Nad seal hakkavad tema peale muidugi jahti pidama. Noh, võis enda asemel sõna saata, pead tulle pistmata...

«Ja siis, vennas...» jätkas Rein unistusi, «õhtulauda. Memm ise... tõstab korbivaagna lauale. Liuatäis lambaliha, mis alles säriseb. Lõhn on sihuke, et...» Ta maigutas suud ja sulges silmad. «Lambaliha, toda oli meie laual, nii palju kui mäletan, ainult üks kord. Noorema venna ristjatsil. Aga noh, kui koju jõuan, pole see pisem püha. Seda memme silmavett... No ja vanaga teeme karja-jaagu kortli pooleks. On temalgi, kellele adrakured üle anda...»

Nad lebasid tükk aega maas, kumbki oma mõtete küthes. Siis ajas Ain enese küünarnukkide najale. «See raba... sööb hinge seest. Vahin teist... hommikul ja õhtul. Tema — vahib vastu. Nagu vangivalvur. Ainult ööks saad saadanast lahti, siis kui kodutare silme ette tõuseb. Värske heinasao lõhn... Lehm krõmpsutab laudas... Vana Kaaro istub uksepakul ja vahib sulle otsa nagu inimene... Kurat, nagu oherdiga keerab sees...»

Rein noogutas sõnagi vastamata.

«Taat ütles kunagi...» jätkas Ain, «et sakste poolest oleme küll looma seisusesse alandatud, aga töö ülendab meid siiski inimeseks... Et kes midagi teeb, kaalub selle üles, kes midagi ei tee. Too tunne oli endalgi,

kui nägid, kuidas su vaevast vagu tekkis ja vili sirgus, kuigi selle poolmuidu pidid ära andma... Vahel unustasid kogu selle orjuse. Aga siin — surma lõhn tükib külge. Kui koju jõuan, kummardan ja annan mullale suud, jumala eest! Kuigi pole muud teinud, kui teda higiga väetanud...»

Rein muigas nukralt. «Misjaoks mullale, kui noorik olemas. Aga mina? Rändurikepp kallima asemel. Kõik...»

Urgitsenud mõtlikult mätast, jätkas ta vaikselt: «Pole mul oma mulda ega ole ka peret. Ülearune inimene, kui mõtlema hakkad. Saatus. Noh, ma pole Krõõdale pahane... et ta mind jättis. Teenijatüdruk pole oma peremees, et ta võiks oma südame üle otsust teha. Tal sada käskijat, nälg polegi neist kõige hullem. Võib-olla oli õige, kui ta Lihulasse, tolle vanapoisi külje alla puges. Mul poleks talle aset ega kõhutäit pakkuda olnud...»

«Tean, vennas...» noogutas Ain vastuseks. «Tean sinu lugu. Aga aru ei saa. Kuidas see võis juhtuda? Anne ei oleks...»

«Sinu Anne — on teisest puust. Selliseid on vähe. Õnneseen oled, poiss, ilma et ise aru saaks...»

«Küllap leiad sinagi uue. Elupäevad alles ees...»

«Võib-olla. Kui see kõik oma teha oleks...» Rein suunas pilgu taevasse. «Kakskümmend neli on turjal. Mõtlesin juba tunamullu, et hakkaks oma elamisega peale. Soetaks oma ulualuse.»

«Sa rääkisid jah,» vastas Ain. «Minagi arvasin siis, et hakkad üksjalameheks...»

«Või see oma hakata on? Tuleb oodata veel aastakest kolm, enne kui vennased sirguvad ja adrakured võtavad...»

«Noh, see kolm kannatad ära...» arvas Ain.

«Kolm kannatan ära jah. Aga mis ma kolme aasta pärastki olen? Paras mees sulaseseisuse jaoks, rohkem mitte. Pole hoost ega lehma, pole sahakökatsit, pole krossigi taskus muu tarbeks... Mis kaupa mõis minusugusega tegema hakkab? Saadab ukse pealt tagasi ja asi vask... Mõtlesin, et kui korjaks. Lõikaks kas või nööriga leiba ja korjaks. Taalri taalri kõrvale... Mis maksab sulasemehe teopäev? Kolm krossi ja prii lobi.

Taaler kuus. Kaksteist aastas. Kümme aastat, enne kui nii palju kokku saad, et võid adrakaheksandiku peale mõtlema hakata! Kümme aastat... Noh lõpeks kord see sõda! Aga millal ta lõpeb! Ja kelle jaoks ta üldse lõpeb? Ei seda veel tea, kuhu oma kondid jätta tuleb. Tead sa, Ain, pole ma elus veel unenägusid uskunud, aga täna öösel... nägin sihukest, missugust ennem pole juhtunud nägema. Seesama — Kikepere soo — sõi mu ära. Mõistad? Sõi ära. Hakkas kerkima, nagu oleks põhjaveed teda tõstnud. Kerkis ja kerkis. Alguses põlvini, siis vööni, siis rinnuni, kuni lämmatas hoopis... Nagu oleksin püsti hauda vajunud...»

Ain hakkas naerma. «Pärgel sind kah võtaks! Alguses — lambaliha ja karja-jaak. Siis — haud. Jätame parem ja lähme keha kinnitama...»

Nad vedasid pikkamööda endale saapad jalga, sikutasid kanepikeerdudest vööd kõhu ümber kokku ja kohendasid püsse. Kusagil kaugel eemal kukkus kägu õhtust õnne. Suits kerkis lõkkelt kõrgele, rahulikult ja pidulikult, nagu uritulelt. Aga selle sisse kostis äkki seesuguseid hääli, mis meeste meeled välkkiirelt üles teritas. Oli kuulda — koerte kilamist.

«Penid!»

«Penid jah!»

Nad kuulatasid. Kahtlust ei olnud. Seal oli neid terve kari. Pikk, erutatud klähvimine tõusis metsa tagant ja voogas üha lähemale.

«Lähme!»

Põgenike hoiatamiseks polnud vajadust. Kõikjal vahtisid vastu inimeste kahvatud, hirmust kaameks muutunud näod.

«Peninukid!»

«Issanda halastus!»

«Mis nüüd saab! Sa ristike!»

Kümned silmapaarid jälgisid ahastuses lodumetsa tardunud seina, mille varjust näis hoovavat surma jahedat hõngu.

Ain kaapis sõrmedega palavikuliselt püssirohusarve põhja. «Jätke virisemine! Kes sealt tuleb, pole veel teada. Kolid kokku ja hakake astuma. Sinna paremale, kus kuusik paistab...»

Käsku polnud vajagi, kel jalga oli, see lippas. Varanatukest polnud ollagi, potid, anumad, mõned rõivahilbud — aga needki pudenesid käest. Naised, lapsed tormasid eel, mätastel komistades, üksteisele jalgu jäädes, põlvini sohu vajudes. Itk ja oiged kajasid kõikjal. Mehed pidasid veel nõu, aga selgi polnud mõtet. Too, keda kardeti, oli ilmunud vaatekaugusele. Vaevakaskede kahvatute tüvede vahel seisis pooltosinat rohelises vammuses sõjameest. Tsaari maakuulajad olid oma jala ka Kikeperel jõudnud maha panna.

«Hakake astuma pealegi, mehed!» käsutas Ain, ennast põõsa varju pikali vedades. «Me Reinuga paneme püssid hakkama...»

«Neid seal ju... terve salk...» hädaldas keegi.

«Küllap jaksame kinni pidada, niikaua kui tarvis!» vastas Ain. «Aga teie — andke jalgadele valu. Ilma püssita teist abi pole. Kähku, kurat võtaks!»

Hetk hiljem olid nad kahekesi silm silma vastu vaenlasega.

Pikalt oodata ei tulnud. Maakuulajate peamees viipas käega ja penid, keda seni käsk näis kinni pidanud olevat, tulid tormates üle lagendiku. Neid oli kümmekond, aga nende käratsev õhin ei ulatunud kallalekippumiseni. Suurim neist, must, pikakoonuline kurat ajas

oma veripunased igemed irevile just Reinu ees, aga nähes meest püssi kergitavat, taganes lõrisedes. Tundis tuleriista jaksu. Rein pani püssirohusarve käeulatusse ja silmitses altkulmu vaenlasi. Need olid hakanud lähenema. Noh, penidele polnud mõtet pauku raisata, püssirohtu oli niigi napilt. Aga noile, kes tulemas, tuli mõõta täpselt, kui tahtsid peale jääda.

Viivu hiljem raksus püss ta peos. Läks täppi, esimene maakuulajaist vajus, põlvi nõksutades. Ain imestas vaikselt. Kuuekümne sammu pealt... Eemalt kostis vandeid. Penid tiirlesid ümberringi, vihast märatsedes. Pealetungijad olid heitnud pikali ja pidasid nõu. Siis kärgatasid lasud ja võsa lõi tolmama, murenevat okstepuru sõpradele selga puistates.

«Küta aga peale...» surus Rein hammaste vahelt, «kui lusti on. Peaks neid pimedani jõudma pidada...»

Aga vaenlane ei võtnud nõu kuulda. Tulistanud veel ühe kogupaugu, kargasid tragunid püsti. Maameeste

püssid raksusid uuesti. Tagajärge polnud näha, penid hüplesid otse ees väljavaadet segades. «Midagi ei näe!» vandus Rein ja ajas enese põlvili. Siis kajas üksik lask ja Ain tundis äkki sõpra endale selga vajuvat.

«Rein, vennas! Pihta said või?»

Vastust polnud vaja. Peopesasuurusest rinnahaavast, särgiräbalate vahelt purskus verd. Sõbra nägu oli äkki tundmatu, kaame, kõhn ja rohekas nagu laibal. Ainult silmad elasid veel.

«Jäta... mind...» kostis verdpulbitsevast suust. «Ja mine!»

Ain vahtis ahastades kaaslase kustuvat pilku ja unustas isegi tapluse.

«Ei!» ähkis ta. «Ei! Üheskoos elasime ja üheskoos ka sureme!»

Haaranud kaaslase sülle, hakkas ta vankuval sammul astuma. Aga pagemisteed olid suletud. Keegi kargas selga teda kummuli tõugates. Reinu elutu keha kadus tampivate jalgade alla.

Ta ajas enese püsti ja kaitses end ülekeeva vihaga. Nad rippusid ta küljes viiekesi. Omamoodi oli sellest isegi kasu, traguninoal polnud ses keerlevas kehadepuntras tegutsemiseks ruumi, otsus seisis rusika käes. Ja need näisid tal märksa raskemad olevat kui maakuulajail. Ta peksis tõmmusid, habetunud nägusid metsiku raevuga, virutas kellelegi jalaga kõhtu, väänas enese vaenlaste haardest lahti ning oleks vist nende küüsist pääsenudki, poleks kellegi püssipära oma sihti tabanud. Hoop oli hästi mõõdetud, Ain ei tundnudki seda. Märkas vaid, kuidas silmade ees puud kummardusid ja soo lainetama lõi...

Nad sidusid ta ähkides ja vandudes kütkeisse. Maakuulajate pealik, elatanud seersant, äigas käeseljaga ninast valguva vere ja oli tükk aega hädas metsikunäolise baškiiri eemalepeletamisega, kes, kõver nuga peos, kippus oma voliga vangi elu lõpetama.

«Jäta järele, Batõr! Kuuled! Tsaari käsku tead — tappa ei tohi!»

«Aga nad, neetud, tapsid Rahimi!»

«Seda selgitab ülemus! Kohtumõistmine on tema käes...»

Kui uimasekslöödud vangi käesidemed olid järele proovitud ja talutamiseks kaela ümber pandud ohelik samuti, tõusid nad vaikides püsti, kohendasid võitluses puruksrebitud rõivaid ja pühkisid mudast kirjuksmäärdunud nägusid.

«Päris saatan...» ohkas üks traguneist. «Silmad tahtis mul peast välja põrutada...»

«Teised pääsesidki käest...»

«Kurat nendega...» viskas seersant, pimenevat taevast tunnistades. «Öö tuleb peale, kes neid enam...»

...Vang oigas ja avas silmad, segasel pilgul ringi vahtides. Baškiir vedas peo uuesti noapärale. «Isand ülemus, luba, lõpp temaga. Kui lahti pääseb, pole nalja...»

Aga seersandil näisid oma mõtted olevat. «Jäta, tolvan... Otsige ta läbi...» käsutas ta, üksisilmi vangi tunnistades. «Selle põrgulise eest saame igaüks sotnikult hõberaha. Näed sa, mis tal jalas on. Rootslase saapad. Ja püksidki. Söön oma habeme, kui ta pole rootsi ohvitser...»

«Ohvitser?!» uudistas Batõr. «Ai-ai...»

«Tegumoe poolest rootslane jah...» toetas teine maakuulaja. «Nina pikk nagu Astrahani kiriku peainglil...»

Läbiotsimisest suurt kasu polnud. Räbaldunud, pleekinud pikk-kuue all oli takune särk, võidunud kroonupüksid, ei ainustki taskut. Aga saapasäärest tuli välja tükk paberit ja see ajas ülemuse ärevile.

«Mis ma ütlesin. Dokumentki kaasas teisel. Salakuulaja...»

Viis silmapaari uurisid vakuraamatu vettinud lehte.

«Dokument jah. Ainult et... pitserit pole...»

«Jäta sa oma tarkus. See ju saladokument. Hõberubla tuleb, pange tähele. Ega sotnik muidu ütle, et maakuulaja — see on sõjaväe silm. Pead oskama näha ka seda, mis varjule pandud...»

Keegi päris, mis sinna kirjutatud on. Seersant tunnistas viivu paberit, mis talle midagi ei öelnud. Pidi ta nende tolvanite ees hakkama õigeks võtma, et ta kirjatähti ei tunne! Nii ta siis vastaski, et see olla saladus. Küll ülemus ise. Keeras paberi kokku ja pistis põue.

Aeg oli valmistuda öökorteri vastu.

Ain silmitses mõtlikult lõkketule virvendust puutüvedel. Pea oli saadud hoobist ikka veel uimane. Ja südamesse oli pugenud selline ahastus, et kirista või hambaid. Mitte kaotatud vabaduse pärast. Tal oli nüüd täitsa ükskõik, mida need inimsööjad temaga ette võtavad. Aga Reinu polnud enam, Reinu, ainukest sõpra, keda aeg temale oli andnud, kellega paaris ta oli tallanud vaevast põgenikurada, jaganud viletsat aset, kehva leivakotti. Jah, Tohera Rein oli täna kõigega jumalaga jätnud. Memme lihavaagnaga, taadi karja-jaagu pudeliga, kodukolde soojuse, põldude muheda mullaga. Kõigega, mille poole ta kõik need hämarad, pikad kuud oli astunud. Et välja jõuda siia, viletsale rabaliivikule, oma viimse aseme juurde...

Jah, aseme juurde. Aga vaesel Reinul ei paistnudki veel aset olevat. Lamas eemal, põõsa varjus, ringihulkuva hundi külastuse ootel. Ain ajas enese küünarnukkidele. Seersant tõttas juurde. Nad vahtisid tükk aega teineteise otsa. Sõnu polnud. Aga liigutuste varal sai asi peagi selgeks.

Seersant sügas tusatsedes kukalt. Viipas siis kaaslastest kaht.

«Palub... toda seal... maha matta...»

«Mida kuradit...» urises üks käsutatuist vastu. «Ma olen tsaari soldat, aga mitte hauakaevaja!» Teine, elatanu, ei tõrkunud. «Mina olen ristiusuline. See pole tsaari, vaid jumala käsk, et pead ka vaenlase eest hoolt kandma...» Ja asus täägiga mätta kallale...

Oli jõudnud öö. Kalmõkk, kes oli jäetud vangi juurde valvesse, järas pikkamööda toorest hobuselihatükki, aegajalt mingit vängelthaisvat juurikat peale hammustades. Märganud vangi pilku, peatas mälumise. Lõikas liha küljest tubli viilaka ja pistis Ainile nina alla. Ain raputas pead. Saanud valvurilt lonksu vett südamekinnituseks, jäi mõtlikult vaatama metsmehe võõrapärast nägu. Mustad, sünged kulmud olid tol; pilusilmad, pikad hobusehambad ja kuivetanud huuled, mille nurkadest imbus hõredasse habemesse söögipoolise roosatav mahl. Jah, see oli alles nägu. Neid ei kutsutud muidu peninukkideks. Aga midagi südametaolist paistis tollelgi sees olevat. Küllap ta oli seal kaugel olnud

samasuguseks tööorjaks, karjaajajaks või veevedajaks, enne kui püssi hakkas kandma. Mis kuradi pärast nad täna siin selle tapluse olid maha pidanud? Kellel sest küll kasu oli? Sõjal olid imelikud seadused — tapa omasugust ka siis, kui sul tema vastu vaenu pole...

Tuulehoog tuli üle rabalagendike ja tõi kaasa soolindude kaugeid kaebeid. Neis tundus olevat lõputut nukrust...

VI

Tsaari kull plagistas lipukangal tiibu. Selle all, lagedal nõmmel laius lopsakas telklaager. Ümbritseva metsa serval vilus tammusid sajad hobused, veidi eemal tossasid lõkketuled. Teisel pool kergitasid reastatud kahurid raskeid torusid ja püssihakkide ümber pidasid lõunat tragunid ning füsiljeed, kelle rohelised ja sinised vammused näisid lagendikku katvat rahutute, kirjute laikudena.

Polgukirjutaja vahtis seda kõike poolunisel pilgul läbi telgiava. Röhatas raske eine järel, urgitses hambaid ja manas pabereid, mis mahti ei andnud metsa alla põõnama minna. Kroonumehe elu, kui sa just ohvitser ei juhtunud olema, oli koera elu, tolle vahega, et peni võis vähemalt päeval tukkuda, kui öösel oli valvet pidanud...

Arutamine ei andnud tarkust juurde. Võtnud viinaplaskust punnsuutäie ja vaksapikkused kasakavurrud keelega üle limpsanud, asus ta jälle ameti kallale. Laskis seersandi ühes kinniseotud vangiga sisse kutsuda ja jäi viimasele altkulmu otsa vaatama.

«Seesamune ongi too rootslane, kelle kinni nabisime...» raporteeris seersant.

«Tean, tean,» noogutas kirjutaja. «Salakuulaja... Võtke platsi, kõrgeausus...» lausus ta vangile murtud rootsi keeles. «Ja rääkige kõik ära. Puhtast südamest. Teile ja meile parem...»

Vangil ei paistnud jutuisu olevat ja see ajas ametmehe turri, kuigi tal ülekuulamiseõigust polnudki, sest sotnik oli alles tulemata. «Noh, ei soovi, pole vaja. Küll ülemus teiega ise... arved klaarib. Paberid olemas, mina ei hakkaks üldse salgama...»

Paber oli muidugi olemas, aga kahjuks võõra kirjaga. Ei vene, ei slaavi ega isegi rootsi keeles mitte. Mingisugused kohanimed ja numbrid. Küllap vist salakiri. Noh, sotnik võtab välja, kindlasti võtab. Seesugust asja polegi, mida ülemus klaarida ei oska.

Sotnik tuligi. Vajus raskelt laua taha, kuivatas rätiga higistamalöönud kaela ja kirus palavat ilma. Kuulas viivu kirjutaja, siis seersandi seletusi ja võttis lõpuks ka pudedaks kulunud «dokumendi». Silmitses seda, esitas vangile paar küsimust, mille vastusest aga aru ei paistnud saavat. Vaatas siis kirjutaja otsa ja tegi resümee ühe sõnaga:

«Lollpea!»

«Pole ta lollpea ühti, kõrgeausus . . .» vaidles kirjutaja. «Mängib ainult juhmi, teada puha . . .»

«Sina oled lollpea! See paber on tükk mingist maksuraamatust. Ja too seal paistab olevat harilik tšuhnaa. Talupoiss mingisugune. Kutsu Georgi sisse, siin on tõlki tarvis . . .»

Veidi hiljem astus telgi varju pikakasvuline, rõugearmiline seersant. Klõpsutas jalad tervituseks harki.

«Sinu kaasmaalane,» viipas sotnik vangi poole. «Küsi, kust ta pärit on . . .»

Tõlk pöördus ringi, vaatas vangile otsa ja unustaski enese vahtima.

«Noh . . .» tusatses sotnik. «Mis sa tast jõllitad?»

«Just nii, kõrgeausus . . . Noh, vasta siis, kust pärit oled?» pöördus seersant vangi poole.

«Audrust.»

«Audrust?» ähkis seersant. «Sa oled ju . . . vana Madise poeg, mis?»

Ain tunnistas pärijat tükk aega. «Tormi Jüri — eh?»

«No muidugi, Tormi Jüri! Sa pärgel, keda veel näha saab!»

Sotnik kergitas kulmusid. Jutust ei saanud aru, aga seesugune teineteise kaelas rippumine käis korra vastu. Vangid polnud seks, et neid patsutada ja kallistada.

«Mis lahti on, seersant?»

«Semlak, kõrgeausus!» raporteeris seersant. «Vana tuttav. Kümme aastat pole näinud. Oma küla mees . . .»

Ülekuulamine jäi pooleli. Soldatid väljas raksatasid

valvelseisangusse. Sisse astus tusailmeline, kõhukas, kuldsete epolettidega ohvitser, kellest hõõguv muskuselõhn samas täitis kogu telgialuse. Kannul tatsas pikk, kõhn, kurekaelaga saks, kondine käelaba mõõgapidemel.

«Polkovnik Balcke soovib andmeid vaenlase liikumise kohta...» käsutas kurekael. «Suvatsege ette kanda, sotnik...»

Luurekomando ülem tõusis püsti ja algas. Reiu mõisas olevat poolkompanii. Kaulbarsi omad. Kõik, mis neist järele jäänud. Saarde on rootslastest lage. Wohlfeldti, Rosenkampfi ja Gunersdorfi üksused on Pärnu linnas ja selle ümbruses. Kindlustavad end. Linna olevat jõudnud fregatt meretaguse pataljoniga. Noored, õppimata sõdurid. Vaenlase meeleolu on kõvasti langenud, üle jooksevad...

«Järeldusi pole tarvis, sotnik...» hammustas polkovnik hapult. «Ma juba nende meeleolu tunnen. Pikali olleski hammustavad... Viinahaisu on teil siin jälle enam kui tarvis. Ja mis hernehirmutis see siis on?» torkas ta näpuga vangile.

«Vang, härra polkovnik! Maakuulajad püüdsid tunaeile. Ärakaranud maakaitseväelane vist, neid on nüüd ju kõikjal...»

«Vang...» tusatses polkovnik. «Matse veate kokku, muud enam targemat teha pole?»

Ain vaatas saksa torisemist pealt, püüdes asjatult võõrkeelsest kõnest aru saada. Nad näisid teda vaagivat, nagu nuumhane enne mardipäeva, et kas kõlbab ikka ora otsa ajada. Erilist isu näis tema järele tundvat too kurekael, kes teda silmadega otse õgis. Kus kohas oli ta seda linnunäoga lõusta näinud? Kus?

Ülemus astus talle otse nina alla. Ja Ain tundis järsku, kuidas temas äkki midagi kasvama hakkas. Too oli ju — Liphardt! Rootsi kuningliku sõjaväe oberst Liphardt! Taadi timukas!

Parun näis temagi näost midagi lugevat. Midagi sellist, mis viimased kahtlused kõrvaldas.

«Vot, kus alles oleb... jällenägemine...» venitas parun murtud maakeeles. «Tunneb sa mind, mees, eh?»

Ain vaatas talle otsa vihkamisest tiinel pilgul. Pigistas siis hammaste vahelt välja vastuse: «Tunnen!»

«Ei, sinu ei tunneb mind veel mitte. Sina alles õpib mind tundma. Mõrtsukas!»

Ainile lõi veri pähe. «Ise oled mõrtsukas!» kähistas ta kütkeid rebides, et oberstile kallale karata. Liphardt astus sammu tagasi, vaatas kohmetult ümberringi ja käsutas kähisedes: «Raudu panna!»

Õhtupoolik leidis nad istumas ja vaikimas. Tormi Jüri mudis peopesas tubakajunni, Ain tunnistas süngel ilmel käeraudu. Valvurid seisid eemal püssidele toetudes. Mets sõõrutas läheneva öö jahedust ja too jahedus näis tungivat Ainile südame viimaste soppideni.

«Sa ära muretse...» lausus lõpuks Jüri, kaaslase murelikku ilmet tunnistades. «Küll sinu eest saab seistud!»

«Minu eest seistud...» ohkas Ain. «Minu eest seismist pole vaja, aga kes seisab rahva eest, kui saksad uuesti turjale hakkavad ronima. Ei ma oleks uskunud, et sihukest päeva näha saab. Liphardt oli ja Liphardt jääb... Kas teie tsaaril tõesti paremaid ülemusi kusagilt võtta pole, kui ta seesuguseid timukaid oma teenistusse korjab?»

Jüri sülitas tubaka suust. «Ää parem päri... Ega neid saksa paruniraipeid meilgi sallita, aga siin maal on neil seesugune võim, et isegi tsaar neist mööda minna ei taha...»

«Paistab jah. Ja mina, loll, mõtlesin, et kui Peetri raskest rusikast muud tulu meie jaoks pole, siis vähemalt seegi, et saksatõugu mõisnikud kuradile saadetakse.»

«Mõisniku ja mõisniku vahel pole suurt vahet. Ää sa arva, et meie omadki inglid on. Priiust, vennas, pole kusagil. Üks orjus puha...»

«Karu jõud pidi teie tsaaril olema. Aga saksu paenutada ei jaksa...»

«Seda ei jaksa vist vanajumalgi. Selle kohta ütleb rahvajuttki, et ta tegi loomade jaoks hundi, maarahvale — paruni. Aga pärast ei jaksanud enam kumbagi talitseda... Tsaari sa ära süüdista. Tsaar on hea, soldati eest seisab, aga kogu rahva eest seista ei jõua. Silm ei küüni vaatama, mis kõik sünnib...»

«Eks kutsugu rahvas appi, küll siis jõuab . . .»
«Rahvast appi — sakste vastu?»
«No muidugi!»
Jüri mõtiskles. «Tule sest midagi välja. Saksa on tsaarilegi tarvis. Kes neid maid-mõisaid valitsema hakkab, kes väge juhatama? Sina või? . . . Oli üks kasakas, seal — Volgamail. Tõstis bojaaride vastu sajad tuhanded. Seesugust ülestõusu, vennas, pole enne olnudki. Pool riiki tegi mõisnikest puhtaks. Tosin linna võttis ära, et panna isakesele tsaarile jalgade ette — võta ja valitse oma õiglast tahtmist mööda. Ei nõudnud muud kui tsaari õigust. . . .»
«Õieti tegi. No ja tsaar?»
«Tsaar?» Jüri kehitas õlgu. «Tsaar laskis ta neljaks raiuda . . .»
Ain kergitas kulme. «Ei saa aru . . .»
«Mina kah mitte, vennas, kuigi olen pool maailma läbi käinud. Küllap on vist juba nii loodud, et aadel peab alamrahva üle seisma. Jumalast säetud kord. Jumalaga aga, öeldakse, ei tasu vaielda.»
Ain surus käe rusikasse. «Aga mina tahan temaga vaielda. Las vahib veidi enda loodud maailma, mis siin tehakse. Kui sealtpoolt õigust ei tule, siis — oma rusika jõul . . .» Jüri vahtis mõtiskledes jutukaaslase vihast hõõguvat nägu. «Madise veri on sul, poiss . . . Temal kah . . . kui seal mõisaaida ees rinnutsi olime . . . hääl rahulik, aga silmis — välk . . . Rusikas, ütled sa . . . Eks minagi omal ajal . . . Äh, mis sest enam. Mõtleksid parem enda peale. Mul oli päris hirm, kui sa sellele — Liphardtile täna kallale tükkisid. Pärgel teab, mis ta veel ette võtab . . .»
Ain vaikis pead kätele surudes. «Poob, siis poob. Itkema ei hakka. Kahju, et teda tol korral — vagaks ei teinud. Käeulatuses oli, raibe . . .»
Jüri tõusis. «Kuradi poiss oled sa. Muudkui maha ja maha. Noh, kõiki sa ikka vagaks teha ei jõua. Katsume parem, kuidas sa neist raudadest lahti saad. Võid minu peale loota. Seletasin neile, et oled mu poolvend. Grigori Palõtši, tolle seersandi, kes sind kinni püüdis, sain oma nõusse. Too sulle peale kukkuma ei hakka. Sotnik on hea südamega mees. Ja Liphardti sõna veel üksi ei loe.

Kui tarvis, läheme või kindrali endani välja. Ta peaks mind mäletama, Riia alt. Oma käega pani risti rinda... Ma siis lähen, moon tahab väljajagamist...»

Kui Ain pärast und silmad avas, oli uus hommik platsis. Lepaoksal istusid kuldnokad reas, mustad ja tõsised nagu eided kirikupingil, ning virutasid oma halleluujat nii, et mets lagises. Kusagilt vantsis välja peni, ajas koonu üles, kuulas neid tükk aega nagu köster, raputas pead, haigutas unerammestusest, poetas oma tilgakesed puujuurele ja kadus jälle. Päikesepuna lõõmas latvades, taevasina oli nii kirgas, nagu oleks teda äsja pestud.

Tore heinailm — mõtiskles Ain ja alles siis märkas raudset jahedust käerandmeil. Jah, see kõik polnud tema jaoks. Ta oli ju vang. Vangi hommik ei tea, mis õhtu toob. Võib-olla seotakse varsti tollesama oksa külge ohelik...

Öö oli ta magamisaseme juurde toonud uue valvuri. Oli teine hall, elatanud soldat, mingi mõisaorjast taat, kellest ihne isanda silm kopsakamat sõjaväe tarbeks polnud leidnud. Näis oma ametiga üsna rahul olevat. Mudis puulusika ja viie vaevase hamba varal kroonu putru, kohendas lõket ja vahtis vangi üsna heatahtliku pilguga.

Jutust ei tahtnud suurt asja saada, sest kumbki ei osanud teise keelt.

«Nu, bratets...» noogutas valvur. «Puhkasid? Nüüd saad siis nämmu ka. Meie tsaar, vennas, on hea. Hoolitseb isegi vangide eest... Võta, võta, hoidsin sinu jaoks soojas...»

Ain vahtis viivu võõrapärast, kollaseteralist hirsiputru ja laskis siis endale hea maitsta.

«Aga kuhu palve jäi, sõbrake?» vangutas valvur pead. «Teie, luterlased, tahate issandalt ainult saada, aga tänada, see pole enam tähtis. Löö, kullake, risti ette, vat nii, nagu seda õigeusklikud teevad...»

Ain ei osanud vene keelest muud kui «da». Seda ta siis vastuseks viskaski, et kostitamise eest mitte võlgu jääda.

«Kallaks sulle viinuškat ka...» lausus taat, kui nägi,

et vang oli lõpetanud, «aga ülemus ei luba. Keelatud, mõistad? Eh, kuidas sa mulle mu Fedkat meelde tuletad! Poeg oli mul. Poltaava alla jäi...» Vana pühkis kämblaga üle silmade. «Sama pikk. Sama tugev...»

«Da-da...» noogutas Ain.

«No ja nüüd räägi, kullake, miks raudu kannad? Vastu hakkasid ülemusele? Ei täitnud korraldust?»

«Da...»

«Pole ta nii süütu lind ühti...» lausus juurde tulnud soldat, moonakotti õlalt maha visates. «Olevat oma isanda maha löönud...»

Taadil venis ehmatuseilme näole. Vangutas teine pead ja lõi risti ette. «Või — maha lõi! Ai-ai! Kesse nii tohib. Ülemus on jumalast, tema vastu astuda ei tohi. Kui ta on ülekohtune, karistab teda isake tsaar, kes teeb õigust kõigi ristiusuliste üle...»

«Eks me ole kõik patused...» lausus vahele kolmas valvur, pikk, vimmas, kõrgete põsenukkidega stepihunt, kes kaaslastega hästi ühel nõul ei paistnud olevat. «Isandaid on kah... mitmesuguseid. Meil Orenburgis laskis Bolotajevist bojaar... olin siis veel poisike... neid, kes tööd teha ei jaksanud, surnuks näljutada. Vedas külast tüdrukuid oma voodisse. Kaebused kadusid ametmeeste taskusse, kõik ostis ära. Mis sa sihukesega teed?»

Taat järas mõtlikult leivaviilakut. «Küllap annab vastust teises ilmas — jumala ees!»

«Sihuke poeb jumala eeski nõelasilmast läbi...» vastas pikk. «Aga vastust tuli tal anda Stepan Razini ees. Ja selle ees raha ei lugenud, võlla tõmmati...»

«Mis sa'nd nii, Grigori...» pistis teine valvur vahele. «Stepan Razin tegi kah pattu. Sellepärast ta surigi piinapingil.»

«Ainuke, kes isandaile õigust tegi!» sähvas orenburglane. «Need ise juba ei hakka...»

«Kuss!» hoiatas taat. «Tahad oma hinge hukutada!»

Soldatid piilusid ringi ja vaikisid. Lõpuks võttis taat jutuotsa taas üles. «Tea, mis nad... sellega siin ette mõtlevad võtta?»

«Võta kinni...» kehitas orenburglane õlgu. «Kirjutaja ütles, et...» Ta ei lõpetanud, tõmmates käega üle kõri. «Polguülem Balcke nalja ei mõista...»

«Ai-ai...» vangutas taat pead. «Või kohe nii...»

«Jah. Otsus olla viidud täna hommikul kindralile kinnitamiseks.»

«Sa vaene mees küll...» tunnistas taat vahialust. «Tea, kas ise aimabki. Istub ja vahib päikest, aga haud juba ootab...»

Lõkke ümber kogunes teisigi soldateid. Ain kuulas nende arusaamatut juttu poole kõrvaga. Kui aga märkas üha tihedamaks muutuvaid pilke, mis teda nagu mingi kaastundega vaagisid, hakkas ennast ebamugavalt tundma. Keskhommik oli juba käes, aga Tormi Jürit ei paistnud kusagilt. Mis oli juhtunud?

Komandeeriva kindrali Rudolf Feliks Baueri punasega viirutatud lõuendtelgi ette oli hommik kokku tassinud tuhat tegemist. Tulid kullerid higiseks aetud hobustel, tulid virgatsid, kiirustamisest lõõtsutades, tulid kõhtukasvanud isandad, ähkides ja vurru keerutades, tulid väeosade komandörid oma käsundusohvitseride saatel, murekorts silmade vahel või vile suus, nii kuidas südametunnistus kõrge käskija ette lubas astuda. Vanemadjutant seisis Cerberusena telgi sissepääsu ees ja eraldas vilunud pilguga sikke lammastest. Keda kummarduse saatel sisse paludes, kellele mõista andes, et tuleb oodata, aga kellele ka näpuga viibates, et kõndigu minema, sest tänane päev on tähtsamate toimetuste tarbeks.

Lihtne seersandike tundus selles rahutult tammuvas ülikute ja asjameeste karjas valge varesena. Adjutant laskis temast pilgu üle libiseda nagu nähtamatust putukast. Tormi Jüri oli ärritusest huuled veriseks närinud. Vere maitse tundus tal suus olevat, veri hõõgus telginarmais, sadulavaipadel, mundrilõkkidel. Madise poja veri, mis täna määratud oli voolama tolle oberstimundrisse topitud timuka tahtmist mööda. Kui see tõesti teoks sai, polnud tema, Jüri, kah enam väärt sinise taeva all edasi elama. Ta oli võtnud Aini oma kaitse alla ja mitte ainult lubamist mööda, vaid südame käsu järgi. Ta oli küll ainult tühipaljas seersant, jah, aga tõe ees ei tohtinud tema sõna vähem kaaluda...

Saagu mis saab — lausus Jüri enesele ja astus adjutandi ette. Ülemus kuulas teda hajameelselt, jutu vahele tulijaile ja minejaile korraldusi jagades. Ta oleks tüütu alamväelase minemagi kihutanud, aga teadis, et kindral selliseid asju ei armastanud. Erilistel juhtudel oli rapordi õigus ülemjuhataja ees kindlustatud ka kõige väiksemale vennale. Ja armuandmise palve lihase venna eest kuulus kah siia alla. Nii ta siis viipaski tahapoole. «Pärast, seersant. Küll saab teatatud...»

Aga teatamist ei järgnenud. Tund venis tunni järel. Ja Jüri süda muutus üha raskemaks. Ta tammus, ahastus hinges, ümber häältest sumiseva telgi, püüdis üksikuid sõnu ja vahtis asjatult tema hiilguse adjutantide kuiv-asjalikke nägusid, millelt ei peegeldunud osavõtlikkuse lõhnagi, kuni äkki tundis palavat lainet südamesse valguvat. Tuli polguülem, tema kõrgeausus von Balcke ja selle kannul too, kelle näkku ta vaadata ei tihanud. Nad astusid ühtsel sammul nagu kaks venda. Jäid sissekäigu ees hetkeks peatuma. Märganud tervitavat alamväelast, kortsutas polguülem kulmu.

«Sina! Mis see töllerdamine siin tähendab!»

«Teie kõrgeausus, lubage...»

«Marss, sinna kus teenistus nõuab! Küll on kord, purjus peaga end väejuhatuse staabi ette vedada! Märkige üles, Liphardt — kolmeks päevaks püssi alla!»

Jüri jäi tummalt vahtima telgi kokkulangevaid eesriidevolte ja valvekorra adjutandi uudistavat näoilmet, mis head ei tõotanud.

«Hakake astuma, seersant!»

«Ei!»

«Mis see tähendab?!»

Jüri lükkas ohvitseri õlaga kõrvale. «Vahtmeister! Siia!» kisas see.

Enam Jüri ei kuulnud. Seisis lõõtsutades telgis, lubivalge näoga, punase sametiga kaetud laua ees. Kümmekond silmapaari jälgis teda kõrgele tõstetud kulmude alt.

«Mis seal... lahti on?» päris kindral, pead paberite kohalt tõstes.

«Teie hiilgus! See mees on hull...» kogeles järeletõtanud adjutant.

«Las ta vastab ise!»

Jüri rääkis enese ühe hingetõmbega tühjaks. Sõnad jooksid üksteise selga ja läksid segamini, aga mingisugune mõju näis neist ülemusele jäävat.

«Ei saa aru...» raputas kindral pead, pöördudes vanemadjutandi poole. «Milles teda süüdistatakse?»

Adjutant valis paberite seast otsitava välja. «Tahab kosta ühe vangi eest, kes määratud eksekutsiooni alla...»

«Lubage, teie hiilgus...» segas vahele Liphardt. «See juhtum on põhjalikult läbi uuritud.»

«Seda me veel vaatame,» katkestas kindral teda, ettekande sisusse süvenedes. «Too peab ju päris haruldane loom olema, mis? Vastuhakkaja, sõjariistus mässaja, tapja... Kelle ta siis tappis?»

«Mõisniku!» lõikas Liphardt teenistusvalmilt vahele.

«Mõisniku? Ohvitseri?»

«Audru mõisaomaniku von Wulffi!»

«Audru?» kehitas kindral õlgu. «Too on ju seal — rootsi poole peal?» lisas ta, pilku lauallebavale maakaardile visates. «Mitte midagi ei taipa. Millal see juhtus?»

«Kaks aastat tagasi, teie hiilgus...»

Kindral ohkas. «Tooge see mees ise siia, muidu me kaugemale ei jõua. Vahepeal, härrased, lõpetame dislokatsiooniga...»

Veidi hiljem toodi Ain kõrge ülemuse palge ette.

Kindral Bauer oli arvanud, et too, keda siia tassitakse, on üks neist, keda looja ja karm aeg on kirvega valmis tahunud — sasipäine, metslasenäoga puustusmaade talupoeg või härjapeaga mõisaori, kes enese põlvili veab ja nuuksudes jalgu kipub suudlema. Too aga, kes toodi, seisis vabalt ja rahulikult, ei hakanud isegi kummardama. Ülbust temas ei tundunud olevat. Kurnatud, lahjast, habemesse kasvanud, kõrge otsaesisega näost vaatasid vastu murest viirutatud, arukad silmad. Ja pilk tundus teda nagu vaagivat — on sul õigust minu jaoks või mitte?

«Nii...» venitas kindral mõtlikult. «On ta — tšuhhonets? Pange siis vastused ringi. Räägi, mis sul rääkida on. Ilma salgamata. Valetamist ma ei salli.»

Kui Tormi Jüri tõlkimise oli lõpetanud ja jutt otsas, noogutas Bauer mõtlikult.

«Tähendab — ikkagi tapsid?»

«Tapsin!» kinnitas Ain. «Ta oli selle ära teeninud!»

«Ära teeninud...» venitas Bauer. «Aga mida sa ise oled ära teeninud. Seda ka tead?»

Ain vaikis. «Otsus on teie käes, kindralihärra. Tehke... südametunnistust mööda.»

«Südametunnistust...» mõtiskles Bauer. Veider sell. Isegi südametunnistusele julgeb koputada. Oli ta enese südametunnistusele nii kindel, kui selle paruni surnuks pistis?

Rudolf Feliks Bauer oli erandlik inimene. Nooruse-päevad polnud teda hellitanud. Sel ajal, kui tulevased maanõunikud ja oberstid küpsesid mõisate pehmel polstril, vantsis tulevane kindral mööda maanteid, viibutades rändurikeppi, mis poole eluea jooksul oli jäänud ta ainsaks varanduseks. Tal oli sakslase nimi ja sakslase pealehakkamine, aga kuna tal puudus sinine aadliveri, mis inimesest inimese tegi, siis oleks ta võinud elu lõpuni pidada üheksat ametit, millele kümnendana lisandus nälg, kui ta poleks sattunud tsaar Peetri silma alla. See oli üks väheseist monarhidest, kes lahtist pead eelistas kopitanud aadlipatendile, vähemalt neis ameteis, kus aru tarvilik oli. Tundmatu, Saksi-Poola päritoluga lihtne sell tõusis mööda karjääriredelit üles sellise kiirusega, et paljudel siniverelistel rivaalidel jäi üle ainult kadeduse pärast hambaid kiristada ja uusi laimu- ning kuulujutte kokku klopsida tema päritolu ja mineviku kohta. Aga kunagine habemeajaja, kingsepp, valekaardimängija, teeröövel, spioon ja vägistaja — jutumärkides muidugi — ei lasknud ennast sellest suurt tülitada, vanasõna järgi: mida enam vaenlasi, seda suurem au. Tema suhtumine aga väiksesse vennasse jäi samasuguseks nagu varem. Teda vaagiti ennast mitte vere, vaid tegude järgi. Ja temagi vaagis alluvaid sama mõõdupuuga. Sellest siis tuligi, et komandeeriv kindral «vanderi» tiitli kõrval võis kanda ka «isakese» oma, toda, millega lihtsoldat juba igaüht vääristama ei hakanud, olgu see kas või suurvürst ise.

See kõik ei tähendanud muidugi seda, et ta oleks oma hõbelusikaga roninud sõdurikatlasse sööma. Subordinatsioon pidi olema. Ja distants kah. Sõjavägi polnud karjamaa, kus kõik neljajalgsed, sarvede ja kapjade peale vaatamata, üksteise kõrvale sobisid. Igaühel oli oma koht.

Aga mõisa kombed tuli jätta ukse taha. Soldat polnud pärisori, tema valas verd tsaari eest ja oli õigustatud nõudma, et igaüks, kes ülemuse nime kandis, talle oma rusikaid näkku ei topiks. Seisuslik arveteõiendamine, too, mis kõik saksad omavahel sõbraks tegi, keerutas kindrali südamepõhjas üles vaikse vimma ja kus võimalik oli, tegi ta sellele käratu lõpu.

Tänanegi juhtum lõhnas selle järele. Mida too Liphardt ennast nii kangesti siia toppis? Teda oli saadetud siia eriülesannetega kui meest, kes tundis kohalikke olusid ja rootsi sõjaväe struktuuri. Too ei tähendanud veel, et tal oli nüüd võimalus tsaari kulli võimu varjus oma vaenlasi vardasse ajada. Too sell suskas rootsi mõisniku surnuks, mässas rootsi võimu vastu, laskis rootsi maakaitseväest jalga, mis kuradi pärast ta nüüd siis vene oheliku otsa kõlkuma pidi minema?

Kindral trummeldas laual näppudega. «Võllase oled sa, mees, ära teeninud, see on selge!»

Liphardt vedas enese sirgu. Ain pigistas huuled kokku näost kahvatades.

«Jah, võllase... Rootsi sõjakohtu poolt. Kuidas ta sinuga arveid klaarib, seda ma ei tea. Aga minu silma alt kao! Et ma su varjugi enam ei näeks!»

«Teie hiilgus...» ehmus Liphardt.

«Noh, mis!?» kergitas Bauer tusaselt kulmusid.

Liphardti kõrisõlm hüppas üles ja vajus uuesti alla, aga sõna suust ei tulnud...

«No vat, vennas...» lausus Jüri veidi hiljem Ainile, otsmikku pühkides. «Sa küsisid eile, mis häda mind soldatiks ajas... Meiesuguse jaoks on see ainuke koht, kus võid veel veidi õiguse peale loota. Mul oli valida kerjusekoti, mõisatalli ja — püssi vahel. Too mind kaitseb. Isegi saksa vastu, kui õnneks antud. Kaitses, näe, sindki...»

Ain noogutas. «Sinuta oleks mul lõpp olnud. Jään sulle surmani tänuvõlglaseks.»

«Jäta jutt ja anna nüüd jalgadele valu, enne kui too neetud vonn sulle uue silmuse valmis jõuab meisterdada!» Möödunud piketist ja jõudnud maanteeristile, sirutas Jüri lahkumiseks käe. «Kade olen sulle, poiss. Sind ootab nüüd kodu. Oma tare. Noorik. Aga mind — Ingeri, Pihkva, Tambovi teed. Kümme aastat olen vantsinud ringi, kümme vantsin veel. Emakeelegi unustan niimoodi viimati ära. Aga selline see eluke on...»

Ain raputas pead. «Pole minust kadestada midagi. Inimese õigusi mul seal pole. Öö varjus hakkan elama...»

«Selle pärast ole mureta. Tänane päev tegi sinu kohta mitu otsust. Tunahomme hakkavad meie polgud liikuma. Pärnu tabad lükatakse varsti valla. Enne pole pidamist, kui lõpp käe...»

... Ain astus ja astus, pilk punetavas õhtutaevas. Soo oli seljataga. Talv oli seljataga. Surm oli seljataga. Ees lookles maantee valendav lint, kahel pool seda metsade ääretu avarus, mis uppus kusagil kaugel hämarduvasse linikusse. Laotus oli tulvil vabaduse sõnatut hõngu ja see mõjus äsja raudadest vabastatud vahialusele nagu viin. Võttis põlved nõrgaks.

Ta istus mättale. Võttis maast peotäie mulda, mis tundus peos olevat soe, kohev ja elav. Tõstis selle siis näo ette, sulges silmad ja hingas sügavalt ammuunustatud lõhnu, mis meenutasid Ädruneeme põldusid...

VII

Õhtupoolik oli lämbe. Heinakuu kuum lõõsk rippus ikka veel alles küla kohal, kuigi päike end merre magama sättis. Taevas punetas nagu ääsituli ja temast näis suur tükk silmapiirigi süttinud olevat, kergitades paksu suitsu. Too raske, ähvardav suits oli Aesoo tare inimesedki toonud õuele.

«Linn põleb...» lausus Aesoo Peet, mõtlikult kauget kahjutuld uurides. «Linn...»

«Seda õnnetust veel tarvis,» vangutas Leena pead. «Niigi pool rahvast peavarjuta.»

Komberdas pärale Kossu Toomaski, et uudiseid jagada.

«Kuulukse, et põletavad eeslinna... komandandi käsul. Venelane ju tulemas...»

«Tulemas neh!» vastas Aesoo Peet. «Ju seda oli... arvata...»

Jah, see polnud nüüd uudiseks enam kellelegi. Rootsi mõõk oli Poltaava lahingus murtud. Lõplikult murtud ja teade sellest oli veerenud laiali mitte üksi kullerite paunades, vaid ka suusõnal, kõrvast kõrva, tarest tarre, külast külasse. Ülemuski ei suutnud lõpuks enam põrsast kotis hoida. Oli lasknud linna turuplatsil, laadarahva ees, trummisid taguda ja teadaande ette lugeda. Kuulmiseks linnale ja külale, et igasugustel kõmujuttudel, mis tulevad salakuulajate ja äraandjate suust, pole põhja all, et majesteet läheb koos türklasega varsti jälle Moskoovia peale. Ja et esimesed võidud ongi käe, kuna Reiu mõisa all on terve vene rügement puruks pekstud, viissada hobust ja poole penikoorma jagu moonavankreid saagiks saadud. Kahte neist võivat igaüks Riia väravas vaadata. Noh, neist kahest ei saanud talle enesele kõhutäitki, rääkimata hingerahust, rahvale aga oli saanud irvitamist küll. Kas või selle ümber, et toda teadaannet oleks tulnud sõjajumalale enesele ette lugeda, siis ta poleks ehk nii kärmelt julgenud siiapoole astuma hakata. Sõjajumal oli jälle astuma hakanud jah. Peale aastatepikkust tammumist ei kellegi maal, mis ulatus juba siiapoole Võrtsjärve, Suure-Jaani, Viljandi, Abja ja Karksi maile. Oli tallanud seal kõik korralikult tuhaks ja põrmuks maakaitseväe ja tragunipataljonide vastastikuses kiskumises ja oli nüüd siis viimaks vist leidnud, et on aeg lõplikult otsustada, kelle käe alla see paljaksrüüstatud ja äravaevatud Liivimaa anda või jätta.

Maa kõmises ratsasalkade tormamisest. Öösiti veretas silmapiir tulekahjudest. Ja küla kuulas hinge kinni pidades. Vana aasta lõpupäevad olid toonud Tallinnast viimase postitõlla ja sellega saabunud uudised polnud jäänud siingi saladuseks. Tallinna—Pärnu ühendus oli läbi

lõigatud. Riia saatis kotiga Pärnu sakstele lubadusi, aga sõdijaid — ei ühtegi. Küllap olid endilgi rasked päevad käes. Kevad oli veninud, rahutuna ja vaikivana, toonud rohkelt kuuldusi, aga vähe selgust. Jaan oli too, kes oli lõpuks tasunud võla kõigi teiste päevade eest ja pannud lauale teate, mis kaalus teised üles. Ka Riia oli avamas väravaid uue peremehe ees. Nüüd polnud enam kahtlust kellelgi. Järg oli — Pärnu käes.

Jah, küllap järg oli Pärnu käes. Seda tunnistasid nood tulekahjudki eeslinnas, mille mahapõletamist sõjaväeülemused paljuks ei pidanud, et kahureile, haubitsaile ja müüsreile tulistamisruumi vabaks teha.

«Ei see neid enam päästa...» arvas Aesoo Peet. «Asjata põletavad vaese rahva vara...»

«Või sest varast enne küsitud on...» lisas Toomas.

«Lõpp on ikke üks...» kiitis möödaminev Sarvi talumees, kes oli kah peatunud, et puhata jalga ja puhuda suutäis juttu. Südamed pakitsesid kõigil, igapäevasteks toimetusteks polnud enam mahti. «Seda oli juba alguses arvata,» lausus mees. «Rootsi Raudpea on Peetril kõvasti peos. Lõpp käe...»

«Tea midagi...» vaidles naaber. «Sitke teine, tea, mis ette võtab...»

«Raudpea ikka raudpea. Kange!»

«Tuulepea on ta, vat mis!» arutas Peet. «Ja palja kangusega kaugele ei jõua...»

«Räägivad, olla teine hoopis kadunud, seitsme mere taha. Oma kindralidki ei teadvat, kus ta hulgub...»

«Muidu jutt... Kuningas pole vaskraha, et ära kaob...»

Toomas ohkas. «Ei tea, kus me Ain küll peaks olema? Jäi viimati sõja jalgu...»

Keegi ei vastanud talle. Vaikiti. Kogu maa oli pahempidi pööratud, kes seal suutis aimata üksiku inimese saatust. «Täna öösel, näe, nägin teist uneski,» nukrutses Toomas. «Tuli ukse taha, must ürp seljas. Rääkis, aga häält suust ei tulnud. Nagu vaim... Ei see head tähenda...»

Peet muutus äkki tusaseks. «Jälle sa oma ettekuulutamistega! Nagu mõni vanaeit. Teised otsivad tõde silmadega, see tuhnib aina unenägudest ja koldetuhalt...»

«No ega's ma ise neid unenägusid endale vali...»
«Aja õhtuti vähem körti sisse, muud pole vajagi...»
Hämarus oli laskunud õuele. Põline tamm sosistas pea kohal tundmatut juttu, kusagil küla vahel klähvisid penid, kraaksatas tukkumiselt ülesaetud kukk rehe all, aga inimesed vaikisid. Silmapiirilt taeva tumedale taustale üles roniv veripunane kuma rääkis enese eest. Raske päev, tule ja mõõga päev ei seisnud üksi linna väravais. Ta oli astumas ka külaõuedele.
«Ega's see vahtimine kõhtu täida...» lausus lõpuks pärast pikka vaikust Peet ja ajas enda aia najalt püsti. «Aeg õhtale minna, homsel päeval niikuinii murekott kaelas...» Märganud äkki Leena kätt oma käevarrel ja teise kaugusesse sihitud pilku, peatus. «Mis on?»
«Kesse sealt tuleb?»
Kõik kolm jäid vahtima. Eemalt, teekäänaku tagant, sarapuupõõsastiku varjust astus välja raskel, väsinud sammul must, vimmas kogu, pamp kepiga õlal, hõlmad lipendamas õhtuses tuules.
«Issake...» sosistas Leena. «Nagu viirastus. Vikatimees ise...»
«Jutt või asi...» ühmas Peet. «Sõja-põgenik. Eks neid nüüd kõikjal...».
Kossu Toomas oli enda kikivarvule upitanud kätt silma varjuks hoides. Uuris ja uuris, kuni äkki kisama pani: «Ain!»
Peet vangutas pead. «Juba jälle. Sa muud enam näegi!»
«Ain, noh, kuulete! Habeme söön ära, kui pole...» kähistas taat ja pani jooksu, mis jalad võtsid, tulijale vastu. Mahajääjad vahtisid järele. Siis venis Peedi nägu imestusest pikaks. «Ongi! No missa kostad! Ja mina juba mõtlesin, et puhkab teine ammu mullas. Kaks aastat ikka, ega see ole niisama...»
Kahtlust polnud jah. Keda too vana Toomas seal muidu ikka kaisutanud oleks...

Uudiste paun oli jõudnud Nõmmikule mehe turjal, keda oldi oodatud aastaid, kelle nimi elas kihelkonna kõigis taredes tollest päevast peale, kui parunihärra Wulff oli läinud ära parematele rohumaadele, kus

polnud enam vaja viljavargusega tegelda. Kange Madise kanget poega oldi nähtud küll Pärnu laadal, küll Rōima Pärtli tare ümber, küll soolalaeva pardal. Temast räägiti poisikeste seas isegi muinasjutte, aga nüüd oli ta siin, oma tōelises, lihalikus olemises, istus Aesoo perelauas ja kummutas aegläselt kaljakappa, nagu tahaks lōplikult kustutada aastatepikkust reisijanu.

Nood aastad istusid tal küljes ja olid kōigile näha. Metsikuks pulstunud habe ja juuksed, halvasti kinnikasvanud arm oimul, punetavad, sügavalt varjutatud silmad, narmendav pikk-kuub ja lagunenud saapad rääkisid igaüks oma osa — surmast, näljast, sōjakoledustest, magamata öödest, teede tolmust. Sellest rääkis ka karm kurd suunurkades ja kuudepikkuse üksinduse kammitsaisse kidunenud jutt, mis vedu ei tahtnud vōtta.

Tare oli Nōmmiku rahvast puupüsti täis. Küsimusi sadas nagu rahet.

«Andke nüüd inimesele aega ometi kōhtugi täis süüa . . .» tōrjus Leena, auravat pudrukaussi külalise ette sirutades. «Näete ise, luu ja nahk teine . . .»

«Vōta, vōta, Ain-poja . . .» sundis Peetki vōivitsikust lisa pakkudes. «Ja Anne pärast ärgu sul muret olgu. Ta on linnas hea isanda man. Ise kiitis. Ei osanud meiegi talle paremat varjupaika pakkuda . . .»

«Kohe tundsin ää . . .» kiitles vana Toomas. «Kuigi habe teisel küünrapikkune. Juba unes . . .»

«Jäta juba . . .» suskas keegi vahele. «Eks räägi, Ain, sōjast koa!»

«Sōjast?» Ain raputas pead. «Mis tast rääkida. Teda — pead nägema.»

«Seal pidi kōik maatasa olema?»

«Seda küll. Kukelaulugi pole kuulda.»

«Räägivad, et hundikarjad . . .»

«Hunt,» viskas Ain käega, «pole midagi. Inimene on ise palju hullem. Lihaseid lapsi sööb. Hauad kaevab lahti. Tuleriidal piinab omasuguse surnuks. Tapab oma lōbuks: ajab teibasse, lohistab hobuse sabas, lōikab kōhtusid lōhki . . . Eh, mis sest kōigest. Sōda teeb inimesest looma, vana tōde . . .»

«Sa, Ain, olid venelaste käe koa? Tsaari kah nägid?»
«Kindrali ees olin. Too mind lahti laskiski. Hea mees oli...»
«Taevale tänu. Saab õiglased ülemused...»
«See on juba teine jutt. Ei ma tea muud, kui seda, mis kõrvaga kuulsin. Sakstest me, vennad, lahti ei saa. Võib-olla tuleb nende samade all küürutada, kes senini turjal istusid... Tsaar olla kange, armastab kaigast. Too kaigas jääb mõisassegi alles. Nii on lood...»
Vaikus laskus tarre. Suits venis lõukalt hämara lae alla, keerles seal, põrkas vastu kinniunustatud paja-akent ja vajus pikkamööda inimestele, neid oma hõlma varjutades.
«Niisiis — ikkagi orjus...» lausus lõpuks räme mehehääl.
«Orjus.»
Ain pistis lusika pudrusse püsti. «Jah, mehed! Te ootate mult häid sõnumeid. Pole mul neid teile anda. Aga eks aeg ise arutab. Rahvas on seal suur ja kangust täis. Kui tarvis, mõistab õigust ka sakste üle. Jah, ka sakste üle. Jüri teadis rääkida lihtsast kasakast, kes tõusis üles ja pool riiki mõisnikest lagedaks tegi. Seal — lõunas.»
«Tõsi ikke? Nagu ei usukski...»
«Tõsi! Noh — nad raiusid ta neljaks. Mehe raiusid, aga teod jäid järele. Tõe peale kirves ei hakka. Võib-olla jõuab too tõde meilegi...»
Kossu Toomas vahtis heldinult rääkijat ja nuuskas nina. «Õigus, poiss, õigus! Need oo ju Madise enda sõnad. Tõde ei sure. Küll tuleb aeg...»
«... kos nad korradid kõik ülesse riputatasse... ka meie mual...» toetas kellegi hääl tagant. «Ma veel tunaeile ütsin Rõima Pärtlile, et Madise, te raiped, matsite maha. Aga ta tõuseb veel ülesse ja see saab sulle, vennikesele, sitt päe olema...»
«Sa, Ain, piaks ete mõisameestele patsi minema lööma!» viskas keegi vahele. «Tia mis teevad, kas panevad kõik laiali, või jääb mõni järele...»
«Pole seal enam kedagist...» tähendas keegi juurdetulija ukselävelt. «Üks Sarvi mees tuli praegu mööda. Mõis hommikust saadik püssimeestest lage. Kes linnas,

kes võsas. Oara mehed juba matti võtmas, kui läheks koa, mehed?!»

Tare hakkas sumisema.

«Tõejutt! Mõis meilt küll saand, las maksab osa tagasi!»

«Lähme! Mis seal veel oodata!»

«Lähme neh! Kes hiljaks jääb, see ilma jääb!»

«Kuidas sina, Ain, arvad?» päris Aesoo Peet. Teisedki olid ta otsust ootama jäänud. Ain tõusis, vaatas viivu meeste ärevusest õhetavaid nägusid, surus mütsilodu pähe ja viipas käega. Käsku polnud tarvis, meestesumm rügas järel...

Kuuldused olid õiged, pisikese erandiga. Audru mõisaperet ja von Wulffi pärijaid oli raskel tunnil jäänud esindama siiski üks truu hing — opman Kiirats. Ta ei saanud võimalike võõraste vastuvõtuks esineda päris seisusekohaselt, sest oli vanasõna järgi, et ära mine soendama kasukat sinna, kus tuli lahti on — otsustanud mõisahäärberist eemale hoiduda. Oli pugenud aidalakka, sasi varju ja passis hinge pidades, mis kuri päev ette võtab.

Ta oli võidelnud enesega kaua aega. Tragunid olid piilunud juba nädalapäevi linna poole ja temagi süda ihkas sinna. Varahommikul, kui mundrimehed oma kolid kokku olid pannud ja teele asunud, et Pärnust, oma jutu järgi, moona tuua, ning kui Kupja-Ants tuli teatama, et õemees olla haigeks jäänud ja teda vaja kaema minna, oli temagi leidnud, et nüüd on paras aeg astuma hakata, sest pimedalgi oli selge, et noist minejaist tagasitulijaid pole. Ta oli vaaginud tükk aega minekulusti ja kuulduse vahel, mis linnast kõrvu oli jäänud, et uus võim jätab paigale need, kes kroonuvara eest on seisnud ja ausalt ametit pidanud. Opmaniamet polnud maast võtta. Kui jääks siiski siia? Hoopis iseasi raporteerida uuele ülemusele, et siin on opman Kiirats, Audru mõisa valitseja, kui pärast, mingisuguse vanderina minna kroonu ukseesist kulutama, et lasksin, härrad, jalga jah, aga nüüd tahaks uuesti pukki ronida, kui lubate...

Ta oli siis lõpuks leidnud lahenduse — olla opman ja

ühtlasi ka mitte olla, olenevalt sellest, kellega tegemist. Oli pugenud põhku, oma eite valitsejamajja jättes. Selle ametiks jäi lesenaise pisaraid valada, silmi lahti hoida ja teadust tuua. Naisterahvas-inime, kes temale ikka kurja hakkas tegema...

Nii ta siis piilus vargsi unkaaugu veerest alla, näsis õlekõrsi ja veeretas kurbi mõtteid. Selline see ilmaelu oli, jah. Mõisaleib oli magus, see kõlbas süüa kõigile, aga kui mõisa eest oli vaja seista, siis pidi tema see ainuke olema, kes kibeda katsumise jaoks järele jäi. Noh, tuleb aeg, kus päritakse, kes, kus ja kuidas. Ärgu siis Tuha Juhan kätt enam aidavõtme järele sirutagu. Ronisid linna, eks mängi seal saksa edasi. Juhani minek — too oli, tõtt öelda, hea asi. Aida tühjust ei suutnud isegi kroonu kviitungid ära katta. Mis puudu jäi, oli paras mineja arvele panna. Tõenda, aidamees, et sa üksi pole laiali tassinud... Pärtel, too pidas suu, temaga olid sotid selged. Jäi veel Kepi Tõnn, lonkurist lobamokk. Temaga jäi asi lahtiseks. Annaks jumal, et too kuuldus oleks õige, mida külaeided tõid, et olla leitud linaleoaugust. Ehk jääb siis too Madise vaimgi rahulikult oma kääpa alla puhkama...

Keegi ronis redelitpidi üles. Sahisesid õled. Opman ärkas mõtetest ja ehmus.

«Papi, ae! Papi!» sosistas naise hääl.

«Mis on?»

«Tulid!»

«Kesse?»

«Terve kari jälle! Nõmmiku mehed paistsid olevat. Üks pikk käis sind pärimas...»

«Mind?»

«Jah, musta habemega. Paistis Adruneeme Madise poeg olevat!»

«Issand jumal!» ähkis opman ja tundis, kuidas kõht hirmust tuliseks läks.

Kui ta tükk aega hiljem jälle alla julges piiluda, astus tõde juba omal jalal mööda mõisaõue. Oara mehed olid muidu uudistamas käinud, aga need, Nõmmiku omad, olid puhta töö peal väljas. Lauda uksed olid pärani lükatud, pisikestkasvu vanamees tiris suurt, musta, lahjaksjäänud härga ohelikkupidi enda järel.

«Kossu Toomas... Sa kuradi heeringas...» kirus opman. «Või Punu kallal!» Tõusis püsti, aga nähes teiselt poolt, kaevu mant, kedagi appi ruttavat, kükitas ruttu maha ega julgenud enam kõvasti hingatagi. Seal ta oli, too röövel, kes nüüd metsast oli välja tulnud ja kogu oma kamba siia vedanud. Too, kes isegi parunihärrale ei kartnud noaga õigust mõista...

Nood seal all näisid olevat otsustanud mõisale täielikku inventuuri teha. Redelvankri ette olid rakendatud viimased hobused tallist. Peale laoti lambanahku, ohjapuntraid, sedelgarihmu, soolakotte... Keegi kergitas otsa uhiuue harkadra, teine vinnas selle kõrvale tuulesõela. Siis veeres ukse vahelt välja tõrvatünn, Aesoo Peedi turjal ilmus nähtavale linase lõuendi pakk... Lõunauinakust ülesaetud lehmad pilgutasid silmi uute peremeeste lõa otsas...

Opman pigistas hambad kokku. Hakkas siis nuuksuma. «Kõik tassivad laiali, kuradid! Viimseni... Mida ma nüüd ütlen!»

Äianud käisega ninaaluse puhtaks, jäi tummalt vahtima ristipandud koibi. «Noh, oodake, raiped! Kõik saab kirja pandud... Ja kõik üles antud...»

Jälle kuuldus redelilt kobinat. Aga too nägu, mis lakaluugist nähtavale ilmus, ei teinud opmanile rõõmu. Hing kippus hirmu pärast kinni jääma.

«Ahaa, või saks ise siin!» hõiskas Puldri Jaan. «No mis sa niikaua põõnad, lokulaud laulis ammu lõunatunni lõppu. Tule aga lagedale!»

Opman katsus vastu ajada, aga adramehe sitkest pihust polnud pääsu. Ta tuli redelit kaudu alla raskelt nagu rukkikott. Matsus vastu maad nii, et aida põrandalt tolm kerkis. Kui ta enese püsti ajas, leidis silm silma vastu olevat talumeestega, kelle pilgud head ei ennustanud. Jutt oli lärmakas ja tige. Polnud ka imestada, olid teised kätte saanud viinavaadi. Tollesama, mille ta juba mullu vaikselt oma tarbeks kõrvale oli pannud, vanade tündrite varju. Too vaat näis nüüd otsustanud olevat kurjalt kätte maksta.

Puldri Jaani rusikas kargas talle raskelt turja kinni. «Noh, härra! Kraami oma tasku lagedale! Kuhu oled

pannud seemnevilja? Tolle, millest mõisapõld kevadel ilma jäi. Ää karda, meie teda ära ei põlga...»

«Sai... linna saadetud, kulla mehed...»

«Valetad, raisk! Pole siit ühtki voori läinud...»

«Jumala tõsi!» hädaldas opman. «Engwalli käsu perra...»

«Valetab!» kisas Vesse Mart. «Põranda alla vedas, vana rott, nagu selle viinavaadigi!»

«Ja kuhu sa hobused oled pistnud, vana suli? Kaks kronu silmapetteks talli jäetud!»

«Terve mõisa maha parseldanud. Paljas sõnnik järel...»

«Viljavakad lagedale, või muidu...» raputas Puldri Jaan rusikat surmani hirmunud saksa nina all. Tollel kippus mokk viltu kiskuma.

«Kullakesed, ega's mina ole siin peremees...»

«Või nüüd pole peremees. Kogu aeg käis kaigas seljas!»

«Mis temaga pikalt!» kädistas Vesse Mart. «Tuleb veidi kasta. Küll see ta keelepaelad valla leotab!»

Ei aidanud itk ega käte ristipanek. Viin oli kohtumõistjaks. Kümmekonnast käest lükatuna ja jalahoopidest aidatuna jõudis opman jõe veerde. Seal teda siis kasteti. Ülepea vette. Veidi hingamist ja siis jälle. Kuni vanamehel võhm hakkas üles ütlema.

«Kas saab lõuad lahti või? Kus on vili!?»

Opman rabeles, kööksus ja luksus. Sülitas suust vett, kobas abitult kaldamätast ülalt ja alt solisedes.

«Kivi kaela ja kuradile!» ägestus keegi.

Nad oleks temaga vist siinsamas lõpetanudki, kui Kiiratsi eit poleks pärale jõudnud. Selle metsik hädakisa jahutas pisut ristijaid, nii et õnnistamisetalitus pooleli jäi.

«Viime mõisamajja...» arvas viimaks Puldri Jaan. «Seal otsustame. Vilja eest sulle, tõprale, aitab, aga Madise arvel on isekaup. Selle klaarid Ainiga!»

Mõisahäärberisse oli rahutu õhtupoolik toonud samuti rohket astumist. Saalipõrand polnud põlvede päevi pastlapaaride pitspalli oma turjal tundnud, aga nüüd tuli hullemagagi harjuda. Tõsi, aeg oli kogu selle kuna-

gise au ja uhkuse ammu lagedaks teinud, aga ühtteist andis siiski uudistada. Kas või rõivatükkegi, mis tühja kirstu tagant kätte saadud.

«Vaata, kus ikka seelik!» imestas külapiiga. «Pane minusuguseid tosin sisse...»

«Saa koa sakste leiva otsa. Küll siis p....gi paisub...» suskas taat vahele.

«Kalaluud, etskae, pihikusse pistetud...»

«Pole see pihik. See prouakese kõhuhoidja, et vats välja ei veniks...»

«Otsige papred üles, mis te kaltsudest!» kisas mehehääl. «Vakuraamatuile tuli otsa, et poleks pärast õiendamist...»

«Vakuraamatud jah!»

Kontoritoa uks lendas hoopidest vallali. Käed sorisid nahkseid köiteid tolmunud riiuleil, aga silm ei osanud vahet teha, mis tähtis, mis mitte.

«Kõigele tuli otsa, mis seal ikka!»

«Küll laurits ise klaarib!»

Riiulid lendasid kandamiga põrandale, lauad lükati kummuli otsa. Keegi oli asunud süüdet kohendama.

Ain ei märganud sest midagi. Seisis akna all ja tunnistas mõtlikult õuemuru. Ta pilk polnud kinni roheluse, vaid millegi muu küljes. Siin ta oli, see mõis, mille vastu oli võideldud põlvede päevi. Ja tuleb võidelda vist veelgi. Tühi, lage, mahajäetud maja, aga kui palju on selle läve ette kokku toodud viletsust, häda ja kaebeid. Kividki kisendaks, kui nad saaks... Ta pöördus ringi, lükkas vallale kahepoolega uksed ja jäi tunnistama tossavat paberikuhja põrandal.

«Mida te seal...»

Vesse Mart ajas enese püsti. «Arvasime, et las laurits peab pidu. Kuradile kogu see värk...»

«Jäta!» lausus Ain ja tampis tule surnuks. «Oma kätetöö põletate. Maja pole süüdi selles, mis inimesed teevad...»

«Inimesed...» imestas süütaja, raputas pead ja hakkas vakuraamatuid läbi akna õue loopima.

Aga järg oli ka inimeste kätte jõudnud. Üht neist toimetati üle läve sisse. Veest nõretavas, sasitud ja läbiklopitud hädavareses oli raske ära tunda opmaniisandat.

Emand, lohmakas ja paks, vajus Aini ette põrandale nagu hunnik õnnetust.

«Pojakene, tee sinagi oma süda lahti! No mida see vanamees teile kurja on teinud?» Itkes ja nuuksus, sest uskus, mida rääkis. Aga too, kelle eest paluti, julges vaid vargsi altkulmu vaadata. Mees, kes ta ees seisis, oli võõras. Raske oli temas ära tunda Adruneeme poissi. Ainult pilgus oli midagi tuttavat. Ja see pilk ei ennustanud head. Jah, too seal oli oma isa poeg, ainult hullem, vähemalt viha poolest. Nuga vöö vahel rääkis iseenese eest.

«Noh, palu sinagi, toojam!» itkes eit, opmanit enda kõrvale põrandale kiskudes. «Näete ju, kullakesed, missugune ta mul on. Juhm, vanadusest ogar. Ei ta tea isegi, mis teeb . . .»

Opman vedas nutuse näo pähe. «Ega's mina . . . Madise veri . . . on paruni hinge peal. Ma seisin ta eest küll, aga . . .»

«Jäta!» urahtas Ain, vihast kahvatades. Opman vaikis valjult neelatades, värisevi käsi särgikaelust kobades. Meeste pilgud ei ennustanud head. Kuri kohtumõistmine oli algamas.

Vesse Mart pakkus jälle oma nõu. Ronis Aini manu ja hakkas sosistama, peaga jõe poole viibates. Opmanieit luges otsuse Adruneeme perepoja silmist. Viskus selle jalgade ette, kahmas ümber põlvede ja hakkas valjult kisendama.

Ain tunnistas viivu endise mõisavalitseja veest nõretavat kulupead, kühmuvajunud selga, rinnale risti pandud raugakäsi. Lükkas siis eide jalust eemale.

«Lõpeta oma lõugamine!» lausus siis kumedalt. «Võta oma vanamees — ja kao!»

Kui mõlemad olid ukse taha kadunud, laskus vaikus ruumi. Aesoo Peet, tunnistanud tükk aega Aini sissepoole pööratud pilku, vangutas pead. «Mis sul . . . Ain? Haige oled või?»

Ain ohkas. «Mis sest . . . vanast varesest väntsutada . . .»

«Vana vares? Ta paneks su praegugi raudu, kui tal võimu oleks . . .»

«Võib-olla... Aga ma olen liiaks palju surma näinud. Aitab sestki...»

...Vana vares oli asunud oma magadiskambris rõivaid vahetama. Käed värisesid alles hirmust ja näpud ei leidnud nööpe. Aga suu jahvatas juba viha, toda, mida süda üles keerutas.

«Oodake, raisad! Küll neidki puid kasvab... kuhu teid riputada...»

«Jäta, vana tobu!» vihastas eit. «Et sa ka jumalat tänaks. Nad oleks su võinud vagaks teha, koergi poleks haukunud...»

«Küll me vaatame, mida mats tohib ja mida mitte. Tuleb tsaar, seab korra majja. Eks siis...»

«Pea lõuad, toojan!» kähistas eit, vargsi aknast välja vaadates. «Või ma virutan sulle. Hukutaja sihuke! Leidis aja suurustada, endal alles püksid täis...»

Vanamees ainult urises vastuseks.

...Puldri Jaan oli oma tavalises sõiduvees. Opmani viina-aamile oli lastud kõvasti aadrit, seda tunnistas Jaani sõjakas laulujorin. Vurrud kohevil, pea sassis, kitsad silmaviilakad kurja lõbu täis, käis ta toast tuppa ja peksis toolijalaga aknaid puruks.

«Põrguvürsti kabjarauad,
kupja kepp ja lokulauad,
pudipeeker, papi särk,
kõigil külles mõisa märk...»

Ain võttis tal käe alt kinni. «Hakkame nüüd astuma, Jaan, kodu ootab.»

«Las ta, kurat, ootab, kuni kukub. Ega's mats saa igapäev mõisnik olla. Näe, siinsamas ta vana raisk seisis, see Wulff, kaks kätt p...e peal ja karjus. Heraus! Otsige ise oma Madist, äi mina oleb kurjategijate vahimees. Ma siis juba ütlesin...»

«Lähme pealegi...» vedas Ain tõrkujat järel. «Kange mees oled, aga karja-jaagule, näe, vastu ei saa!»

«Karja-jaagule?» luksus talutatu. «Õigus, poiss, õigus. Noomi, hõkk... mind, vana ronti. Näe, sinu taat ütles ikka, et sinul, Puldri Jaan, on väärt aru... miks sa sest ilmastilma kannu põhja topid. Joo — möödu

järgi. Aga kus kannul see mõõt on? Mõõdupuu on kõris, hõkk... aga see sinder — valetab! Aga aru pärast ära sa, Ain, muretse. See on mul alati kaasas. Valge vesti taskus. Teda peab ju kah... mõõdu järgi raiskama. Ega's minusugusel seda... ülearu... Parajasti oma jaoks... Madisel oli teiste jaoks, seda saksad ei sallinudki, sellepärast nad ta... Nad, poiss, oleks võinud parem mind... minust poleks kellelgi kahju olnud... Üksik mees, pere mullas, joodik pealekauba...»

«Jäta, Jaan... sa tead paremini, kellele sind vaja on...»

«Ei noh, poiss, kui vaja, mina ennast ei hoia, seda sa tead... Aga et sa täna seda opmanni... ära kuradeid usalda... neile tuleks kõigile seitse jalga välja mõõta... ega enne õiget elu ole...»

Eemalt, aida varjust tuli vana kaim Vesse Mart, lookas suure koti all. Ähkis ja puhkis, otsides müürilt tuge. Nähes naabreid, virutas kandami seljast, nii et see laiali pudenes. «Ei jaksa, pärgel, ennem mädanegu...»

Puldri Jaan tunnistas lahtihargnenud kotti. «Sind, Mart... on mõistus... veel rohkem maha jätnud kui mind... Vana vokk, vispel, tündrilauad, häh... Eluaeg vedas mõisat seljas, nüüd hakkas mõisa koli vedama...»

«Polnud ju muud järel...» tusatses Vesse Mart.

«Riisumise jaoks peab kah tolku olema...» viibutas Jaan näppu. «Ei me seda tööd oska... Lähme, mis sa tühjast...»

Mart kõhkles. Ohkas siis ja tuli ära, käega visates. «Rämps neh... aga või sa pidama saad. Vaatad — kõik uksed valla. Nagu tuhin vajus pähe. Tund aega tuustisin keldris, otsisin taalritükke. Senikaua oli laut tühjaks tehtud. Junkru Jüri kiskus isegi naelad põrandast välja. Ptüi, kurat, kolm aastat sai oodatud...»

Ain viskas hämarduvas vaikuses viimase pilgu mõisale. Niineladvas kohises õhtune tuulehoog. Lubivalge häärber lebas elutult. Purukspekstud aknaavadest haigutas hauatühjus, katus oli aukline ja küürakas, nagu oleks aeg ise oma raske käega ta lömmi vajutanud.

Teisel pool kirikut, tee veeres, sumises meestesumm ja mõmisesid mõisakirjast maha võetud neljajalgsed.

«Sina oled, Ain . . .» päris Peet läbi pimeduse. «Ootasime sind juba. Eks hakkame siis astuma . . .»

«Mul teine tee, Peet. Linna poole!»

«Kuida nii . . . Ah et . . . Anne pärast?»

«Nüüd siis!» hädaldas Toomas. «Ei sedasi või. Satud sakste pihku . . .»

«Jah, üheteistkümnendal tunnil, kus sa sellega! Mis Annel sest kasu, kui sa oheliku kaela ümber saad . . .»

Ain raputas pead. «Pole parata, mehed. Pean!»

Toomas laskis härja lahti ja kargas minejal käisest kinni. «Ei lase! Kuuled!»

Peet asetas käe Aini õlale. «Ma ise lähen sõna viima. Sa ju teagi, kus ta elab . . .» Viipas ja hakkas astuma. «Hommikuks olen tagasi!»

Ain seisis tükk aega, kuni naaber pimedusse kadus. Ja tundis siis südames seletamatut pigistust, peaaegu magusat. Too seal läks ju — temale õnne tooma . . .

Ööle oli antud lugematuid astumisi. Astus sõjajumal, tulised leegid kanna all. Aga oli ka teisi astujaid, kel tundus, et maa nende all põles.

Üks neist oli Rõima Pärtel.

Vaesel oli kerge kolida, tal polnud muud kui kepp ja kott, aga Pärtlil istus mere ääres, kaldaliival, kaks kraamikoormatäit, arvestamata toda, mis maha oli jäänud võõraste käte sorida. Ta oli oma tarest ära tulnud silmaveega, süda valu täis, mida võtta või mida jätta. Ja küllap ta olekski jäänud sinna edasi kõhklema oma rõivakirstude, seapoolikute, viljavakkade ja muu maise vara manu, mille kaitseks vene tsaargi omad ametmehed kohale oleks saatnud, kui aeg käe oli ja selles ta ei kahelnudki, kui vahepeal poleks tulnud teadet Kepi Tõnni vägivaldsest surmast, mis Pärtlile judinad selga ajas. Ta oli juba siis tasa ja targu vedanud oma paadi Kiisa lautrikivide manu, kust kõige lähem oleks merele minna, kui kusagilt kobinat peaks kostma. Püstol oli tal istunud püksisääres öid ja päevi, kui aga teenijavaim täna õhtul oli tulnud verivärske uudisega, et Adruneeme Ain on külasse tagasi jõudnud ja rüüstab oma meestega mõisat, oli ta püsti karanud ja pannud tulema, nii kuidas andis.

Abimehi kolimise jaoks polnud. Sulane oli juba enne jaani varvast visanud. Vist pruudikoju, kus leib pidi olema vähem sõklane kui Rõima teenijate lauas. Ja teenijavaimust, tollest kõmpjalast, polnud muud abi, kui õhkamise poolest, sedagi silmakirjaks, sest ta pilgud näisid juba nüüd vaagivat, mida oma hõlma alla kahmata.

«Hakka nüüd minema,» käsutas Pärtel. «Ja hoia talu korras. Tulen tagasi, annad mulle aru iga õlekõrre eest. Panen su vangiraudu, mõistad...»

Eit nuuskas nina, soovis head reisi ja kolistas vankril minema. Pärtel kiskus seljast pikk-kuue, keeras särgivarrukad üles ja asus pihta. Jõust tal puudus polnud ja hirm andis kiirust juurde. Kotid ja kompsud lendasid matsudes paadi põhja, välja arvatud üks, mis vett mööda laiali pudenes. Pihku jäid vaid üksikud kaltsud, millest pimeduses silm ei osanud kinni võtta. Pärtel vandus ja kahmas uue sületäie kaldaliivalt. Lautrikivid olid libedad, paar korda tuli neid kõhtupidigi mõõta, aga lõpuks hakkas paat täis saama. Kena kuhi oli isegi otsa siginenud. Ta kobas veel kaldal ringi. Vatmanirull vedeles seal, tubli pundar parknahka, rangiroomasid ja muudki, mida külavahel kauplemiseks vaja oli läinud ja mis olid määratud linna, kaupmehe aita tagasi jõudma. Seda maha jätta ei saanud, verehinna eest kah mitte.

Nii ta siis vinnas ülejäänudki oma väsinud turjal paati, katsus, kas too kõige väärtuslikum — ruublikott ikka ahtrilaua all on, ja lükkas paadi lahvavette. Niipea, kui paat ranna varjust välja jõudis, kargas kerge briis ta kallale, pannes purje laksuma. Pärtel muheles. Tuul oli peaaegu tagant, sellega võis paari tunni järel jala linna sadamas maha panna.

Puri plaksus, soot naksus ja laine hakkas kergelt parrast paitama. Võis hinge tõmmata. Sellega oli siis korras. Segamini oli see kupatus siin küll, aga eks hommik andis arutada ja sättida. Peaasi — ruublikott oli alles. Ta küürutas veel kord selle perra. Seal ta oli neh, too tubli, leisikaraskune nahkpaun, mille sisu ringivahetamine rootsi taalrite asemele polnud vähe vaeva ja jooksmist nõudnud. Noh, nüüd võis sellega uuele elule põhja alla panna. Rootsi tõugu kaubasaksad panid üle mere tagasi, eks nende ninaalune jäi teiste näsida. Küll sealt

jätkus juba tema, Pärtligi tarbeks. Jah, küllap jätkus, kui vaid oskasid asja ajada. Alguses väikselt, mõne suurema mehe hõlma all mööda laatasid sõita. Matse ta tundis. Bohnsack ise oli ju pakkunud reisiselli ametit. Sellise ihnuskoi juures pole elu just meelakkumine, aga eks alguseks võis proovida. Rae Juhangi oli laadakaupmehe ametiga alustanud, aga nüüd — kaks maja Karja uulitsal, väimees — mõisarentnik. Jah, kui juba jala põhja saad, ega siis enam...

Too jalg ta unistustest üles ajaski. Saapasäärest tuli vett sisse. Mis kurat seal lahti oli! Ta tunnistas viivu oma istmealust ja tundis äkki, kuidas jäine külmus mööda säärt otse südame juurde ronima hakkas. Paat vajus ju! Lained laksusid üle parda ja kahisesid kottide vahele, meri imes ja matsutas lastiga ülekoormatud veesõidukit nagu näljane loom.

«Sa tuline kurat!» ähkis Pärtel ja vinnas enese käpukili kraamikoorma otsa nagu kass, kes sattunud tõusulaine kätte. «Kus on auskar! No kurat, kus on auskar!»

Ta tuhnis meeleheitlikult ringi, aga paadipõhja kätte ei saanud. Vettinud koli istus parraste vahel raskelt nagu savi. Tuli hakata koormat kergendama. Pärtel vaatas ahastava näoga ringi, kahmas korraks mingi kotisuu pihku, katsus teisalt tündripõhja ja hakkas siis nuuksuma. Issand, kuidas sa viskad kalli kraami niisama laiali. Tuli ju valida ometi, mida kõigepealt...

Lükkas viimaks rõivakirstu üle parda. See kadus nagu tükk tina.

«Kurat! No mida ma sellest ometi, juhm...» vandus Pärtel, end üle paadiääre vahtima upitades. Sellest aitas, vesi kohises tühjaksjäänud kohta ja viivu hiljem kadus paaditääv vee alla.

«Oh kuradi-kurat!» itkes Pärtel. «Ära uputab! Jumala eest uputab!»

Kargas püsti, haaras mastipuust kinni ja tundis, kuidas paat raskelt küljeli vajuma hakkas.

«Ruublid!» ähkis ta, põlvini vees. «Ruublid! Kurrat, neid ei jäta!»

Sai nahkpauna suure surmaga ahtrist kätte ja surus selle vastu rindu, ning tundis siis, et paat jalge alt kadus. Ümberringi laksus meri. Tol merel oli üsna vere-

karva nägu... Tulekahjude kuma näis taevarannalt imbuvat otse vette...

Ta katsus ujuda. Ühest käest ei jätkunud enese vee peal hoidmiseks. Aga teisega tuli hoida kotti. Sellest ei loobunud ta ka siis, kui tundis vete lämmatavat lainet pea kohal kokku löövat...

VIII

Ain oli haisvad sääresidemed lõukasse visanud, jalad tulise veega puhtaks pesnud ja tundis, kuidas magus rammestus mööda põlvi üles ronima hakkas. Tõmmanud selga Tooma ulatatud uhiuue linase särgi, heitis asemele ja sirutas ennast mõnuledes. Pirrutule valgus tantsis kambri laepalkidel, akna taga saagisid ritsikad ja kädistas rukkirääk ning enesetunne oli selline, et hakka või nutma. Ta oli nüüd lõpuks ometi koju jõudnud!

Jah — koju! Seda sõna näis sosistavat isegi õlevihk külje all. See oli pehme ja soe, nagu äsja päikese käest toodu. Ain peitis näo ta põue ega mõelnud enam midagi.

Tuli rehetarest vana Toomas ja viskas talle vaiba peale. Märkas siis teise näol vaikset naeratust.

«Sa ei magagi veel, poja?»

«Ei, taat.»

«Und ei tule?»

«Ei oska enam magada. Kaks aastat püstijalu elatud...»

Taat istus aseme veerele. «Jah — kaks aastat... See pole naljaasi.»

«Ega nad sullegi kerged olnud, Toomas. Küllap kippusid naha kallale.»

«Ää parem küsigi... Alguses tahtsid päris ää süüa. Küll käis siin püssiga ja püssita asjamehi põrutamas. Et räägi, vana röövlinägu, kuhu sa oma peamehe oled peitnud. Terves kihelkonnas otsiti ja kaugemalgi. Kantslistki kuulutati sind maha. Döpner kallas põrgutuld ja tõrva. Me olla ennast terve Liivimaa ees ära teotanud, jumalast säetud ülemuse ära tapnud. Hoolitseja ja eestkostja. Loomad ollede — karjus vanamees, tal ju iga

teine sõna — loomad ... Loomad ollede jah. Et teile on antud inimese õigused, aga ilmaaegu.»

«Inimese õigused ...»

«Jah. Küll laulis, saadan ... Noh, mõni päe hiljem kutsuti mind siis mõisa. Engwallist väimees, too kroonuvaras, põrnitses mind tükk aega. Mõrtsukaile mul maad anda pole, lausus. Leidub teisigi, ausaid talupoegi, kellele Adruneeme adraveerandik harida kõlbab ... Noh, nad siis otsisid toda ausat talupoega mihklist jüripäevani. Ei leidnud. Polnud kihelkonnas meest, kes meie tarele oleks hammast ihunud. Isegi need, kel näljane kaheksandik varuks, ütlesid ää. Et jäetagu aga vanale Kossu Toomale, niikaua kui Ainiga asi klaariks saab. Essuke, no küll saks oli siis vihastanud. Teie Ain ripub juba ammu oksas! Lase ripub siis Adruneeme koa — oli Puldri Jaan vastand, äh-äh ... Noh, jäingi ma siis siia, patuga pooleks, kuigi saks urises. Adruneeme ise, poeg, võib Toomaga rahule jääda. Küll homme näed. Tõupõld on kuni metsani väljas, söötis pole jalatäitki. Ega's ma ise oleks jaksanud, aga küla aitas. Ise tulid pakkuma! Et Adruneeme küll küla eest seisnud, nüüd aeg külal Adruneeme eest seista ... Puldri Jaan tegi talgud. Nelja hobusega kündsid, õhtuks oli küli maas. Jäi aega veel õllelaariks ... Ehh, siiamaani on meeles, kui Jaan kannu tõstis. Madise mälestuseks, mehed! Tema meid õpetas iseennast inimeseks pidama. Ja oma õiguse eest seisma!»

Toomas pühkis vesiseks läinud silmi. «Rahvas on hakanud kokku hoidma. Annaks jumal, et see edaspidigi nii jääks, ei siis ole ükski katsumine raske. Kesse mõni aasta tagasi oleks uskunud, et mõisaorjus nurka visatakse, aga näe ...»

«Ma kuulsin jah, et olete tänavu mõisapõllu maltsa alla jätnud ... Hirmu polnud ka?»

«Neil seal olid juba jüripäeval teised hääled sees ...» jätkas Toomas. «Opmanihärra silmis polnud ma muu kui vana röövel. Aga siis tuli korra mõisaõuel vastu ja viskas isegi käe pihku. Ah et sa, vana Toomas, ikke elad. Elan jah, vastasin ma. Pole veel jõudnud teie soovimist täita, et mulla alla kolinud oleks. Tegi teist juttu. Et raske aeg, vaenlane ukse ees, peame kõik ühte

hoidma. Sa niru! Küll ma juba tean, mismoodi see ühtehoidmine lõpuks välja näeb. Mats küürakil all, saks ratsa seljas... Jah, mõisa poolest pole nüüd enam muret. Ma kutsusin juba kevadel Annet tagasi, kesse nüüd enam keelama hakkab, et astugu aga perenaise ametisse, kodukolle ammu ootab...»

Ain tõstis pea. «Noh, ja siis?»

«Käiski. Jaanilaupäe tuli. Selle särgigi tõi kaasa. Pani kirstu, silitas. Ja hakkas siis nutma. Et sa võib-olla ammu haua põhjas. Ega see trööstiminegi aidand. Tal näis siin iga asi haiget tegevat, päev läbi olid silmad vees. Noh, kui oleks kauem olnud, ehk siis oleks harjunud... Aga õhtul lausus, et parem, kui läheb tagasi. Linnas südamelgi pisut kergem ja et ilma sinuta tal niikuinii õiget elu pole.»

Toomas ohkas. «Kõhnaks on ta jäänud, see sinu noorik. Päris ära närbunud! Küll ta ootas! Peediga oli kindel kaup, et iga kord, kui linna tuleb, toogu teateid. Mis teateid sa saadad, kui omalgi pole. Nähti sind küll siin, küll seal. Rahvasuu, teadagi. Korra oli Pärtel mõisas jumalakeeli vandunud, et Adruneeme Ain käinud akna taga piilumas. Ma mõtlesin kohe, et tühja sul selle Pärtli aknaga. Küll oleksid oma enne üles otsinud... Nojah, mis on olnud, mis sest enam...» lõpetas Toomas. «Eks nüüd hakkame jälle inimese moodi elama. Mina olen vana muld, aga sul, poiss, hakkab homsest uus põli. Saad nooriku tagasi ja adrakured pihku. Võid vagu edasi ajama hakata...»

Ain ei vastanud midagi. Oli sulgenud silmad. Aga too vaikus rääkis enam kui sõnad. Seda näis Toomaski mõistvat, kui ta teise rahule jättis ja oma asemele ronis.

Ta rähkles asemel tükk aega ja jätkas siis uuesti, nagu enesega juttu ajades.

«Mulgi oli kunagi... tüdruk... Ja-jah, poja, ää imesta kedagi. Seal — Kuusalu kandis. Adramehe tütar oli. Mõisapõllul saime tuttavaks. Linalakk, pikk ja merekarva silmadega. Kui oleksid näinud, ei sa oleks vist uskunud, et minusugusel kerjusel ka õnne on olnud. Noh, taat oli tal Pärtli tõugu mees. Või veel pisut hullemgi. Kauples lihase lapsega. Minul, sulasel, polnud muud lauale panna, kui kaks paljast kätt. Aidamees ta

siis omale saigi, kuigi läbi pisarate. Suri paar aastat hiljem. Ainuke olin, kes ta haual käis. Õige armastus, poeg, ei kustu. Ta ulatub ka teisele poole hauda...»

Toomas vaikis. «Kõigele sellele on nüüd ammu sammal peale kasvanud. Sandil pole sekipõhjas muud kui mure. Tollest ta elabki. Ja mullegi poleks kõike seda meelde tulnud, kui ma sinu ja Anne peale ei mõtleks. Maailmas on õnne nii napilt, et seda ei jätku isegi sakste jaoks. Teie olete tast osa saanud. See on suur asi, poiss. Suur asi...»

Ain mõtiskles kuuldu üle. Silitas vaikides särgi peent lõuendit. Ja tundis äkki, nagu oleks sellel küljes midagi Annest. Midagi väga ebamäärast, kuid siiski tajutavat. Südame tukseid, pisarate niiskust, pihkude soojust...

Akna taga aga mustendas öö edasi. Tunnid näisid astuvat pikalt, lausa lohisevat. Kuhu ometi oli jäänud hommik, mis tõotas ukse taha tuua tuttavad jala-asted ja käte vahele toda, kellest ta oli ilma olnud terve igaviku...

Küla magas rahutult. Tareuksed paukusid südaööni. Penid haukusid. Rahutud pilgud tunnistasid tulekahjude lõõmas punetavat silmapiiri. Ja merelt kostuv laevakahuri kõmin tõi südamesse tuska juurde. Kontvõõras oli tulemas. Tundmatu, metsik ja sünge. Too, kes kaasa tõi ahastust, surma, pisaraid.

Unetaadil oli tegemist, enne kui ta kõigil silmad jõudis kinni vajutada. Isegi opman Kiiratsil, kes lõpuks tormise päeva vintsutused oli südamepõhja peitnud ja oma eide selja taha asemele pugenud, et öölt magamiseks paari tundigi võtta väsinud hinge toibutamiseks.

Ta, vaene kurat, poleks seda kindlasti teinud, kui oleks teadnud, milline külaline ta ukse alla jõuab. Sel ajal, kui ta teist külge keeras, kihutas mõisaõuele sõjajumal ise. Logiseva, äraaetud kaubatõlla kannul veeres häärberi ette kaks pikka redelvankrit, maailmatu kraamikoormaga. Salkkond mehi ronis käratsedes maha. Tõlla uks lükati valla, maha kargas mingi saks.

«Vait, te sikud! Mis teil möirgab! Sina, Prits, teeb kindlaks, kas siin mitte venelasi oleb. Ja klaarib, kustkaudu köik see kiirem Saaremaa poole saab!»

«Käsuks, härra baroon!» kõmistas vastu nahkpükstes, kongisninaga mees.

«Kuss!» ähkis saks. «Ja teie seal, otsib see häärber läbi! Püssid valmis hoida, silmad lahti!»

Teised näisid seda käsutagi mõistvat. Tasandasid häält ja pugesid pimedusse.

Ülemus vandus sapiselt. Ei kiltrist-kupjast saa sõjameest. Kisab ja laiutab, peab jahti viinale, aga püssi hoiab kui malakat. Issand, ja sellistest kogu aadlilipkond koosneski, kui maha arvata paari seersanti, keda kroonu poolt oli toetuseks saadetud. Küüdimeesteks kõlbasid nad, mitte sõdimiseks...

Tõtt öelda oli parun von Eichhornil eneselgi sõdimiselust ammu seljataga. Juba tollest päevast peale, mil nad Jäärja all oma vati olid kätte saanud. Ta oli juba siis mõistnud, et tagasiteest oma mõisasse enam asja ei saa. Paturegister oli isegi ülejooksmise jaoks pisut liiga suureks kasvanud. Oli puistanud omasid ja võõraid, küllalt selleks, et lindpriiuse passi saada. Sõja vastu oli, jah, huvi kadunud. Nad võisid ju seal Pärnus veel Rootsi lipu auks ennast veristada. Temale see enam korda ei läinud. Nii ta siis oligi oma lipkonna riismetega juba kolm nädalat kurssi Saaremaa poole hoidnud, ühisel nõul mõõka koti vastu vahetades, kuhu ühisel jõul oli kokku korjatud mahajäetud mõisatest kõik, mis korjata andis. Toda kaasavara polnudki nii vähe, toda andis laevale tassida, kui nad ükskord nii kaugele jõudsid. Jagamise osas, tõtt öelda, tal nende oinastega kokkulepet polnud ja sellest oli omamoodi kasugi, kui seletamiseks läks. Ta oli lõpuks — ülemus...

«Tühi, härra baroon, nagu hauakabel!» katkestas keegi von Eichhorni mõtiskluse. «Laut samuti. Ei ainustki kahe- ega neljajalgset!»

«Kurat!» kähistas ülemus. «Juba teine päev pole midagi hamba alla saanud! Hakka või vareseid küttima...»

«Seal taga paistab veel üks hoone olevat, tervete akendega,» tähendas keegi. «Võib-olla annab sealt midagi välja kullerdada...»

Uks põrus raskeist löökidest. Kui opman värisevi käsi tule taelast küünla külge sai, nägi ta selle valguses meest, kelle seotud pea ja okashabemesse kasvanud nägu röövli mõõdu välja andis. Õigemini röövlipealiku, sest selja taga seisis veel kaks samasugust, püssitorud õieli.

«Ke... kellega on mul au?» võbises opman. Võib-olla ka külmast, sest peale särgi tal midagi seljas polnud.

«Joachim von Eichhorn, aadlilipkonna pealik...» tervitas külaline. «See siin on Audru mõis? Ja teie, härra...»

«Ki... Kiirats...» kummardas küsitu. «O... opman...»

«Opman...» venitas pealik, kulmu kergitades. «Noh, kuulge siis, opman. Meil on vähe aega. Härg ja kaks siga, muud me teilt ei taha. Aga olgu silmapilk siin!»

«Mul pole... kanapoegagi...» ehmus Kiirats. «Tõesõna, härrad...»

Pealik kiskus vöö vahelt püstoli. «Aitab naljast! Näen isegi, et olete kõik varjule viinud. Loen kolmeni... ja siis lõpp!»

«Issake!» kisendas opmani eit ja vedas enese juba teist korda tänase päeva jooksul põlvili halastamatu matinõudja ette. «Talumehed rüüstasid meid paljaks. Kõik vedasid laiali! Jumala eest, kallis härra. Kõik!»

«Kõ... kõik...» pobises lubivalge näoga Kiirats. «Va...vannun. Minge Nõmmikule, sealt saate kõik kätte...»

Pealik vahetas kaaslastega pilgu. Kongisninaga mõisamees piilus opmanit umbusklikult. «Nõmmikule!? Valetad, suli! Tahad meid rappa sokutada!»

«Jumal karistagu mind...» ägas opman. «Ammu see oli, kui nad läksid. Tee pealt saate kätte...»

«Tee pealt? On see Varbla poole minna?»

«Ju... justament, härrad! Jõ... jõukas küla. Sealt saab kõike!»

«Noh, siis võib...» otsustas pealik. «Aga sina — tuleb kaasa. Hoiab nahk, kui valetab, oksa riputame. Näitab teed!»

Veidi hiljem komistas pooleldiriietunud opman üle tõlla läve kellelegi sülle. Kostis naise kiljatus. Kiirats

vabandas, istus ja tundis tagumiku all mingisugust kirikukarika taolist riistapuud. Pealik kisas mehi kokku. Need tulid, jorutades laulu.

«Mis see tähendab!» käratas käskija. «Jälle olete lakkunud. Meil on siin sõjavägi, aga mitte kõrts!»

«Litsimaja on siin . . .» lällutas keegi tagantpoolt. «Nelja rattaga . . .»

«Pea lõuad!» vaigistas teda kaaslane. Astus ette, pühkis käisega suu puhtaks ja raporteeris luksudes: «Sai vähe visatud, härra ülemus . . . Neil viinaköögis oli veidike praagapealset . . .»

Pealik nohises ja ronis tõlda. Kutsar plaksutas piitsa. Mõisaõu lõi kaikuma rataste kärinast. Keegi jorutas taas laulu ja keegi põrutas püssist õhku...

Tühja kõhu ja täis peaga sõjavanderite killavoor jõudis Nõmmikule aovalgel. Tuliseks vemmeldatud tagumikega hobused hirnusid ja rabelesid rakmeis, ümberringi õuedel lõi vastuseks kajama penide ärritatud lõrin.

Opman ronis tõllast välja sandi enesetundega. Oli pistnud omaenda küla riisujaile pihku.

Ülemusel polnud isu lagedale tulla. Pistis näpu läbi ukse välja ja viipas Kiiratsi poole. «Tema neitab! Ja peab meeles, et mitte aega viidab, venelane võib iga silmapilk...»

«Küll saab...» noogutas kongisnina, käsutas mehed kaasa ja kadus.

Aga saamisega ei paistnudki asi seekord nii lihtne olevat. Tarede uksed põrusid, aga lahti ei läinud. Penid kippusid kintsu kargama, aeg venis.

«Kas saab lahti või ei saa!» möirgas kongisninaline peamees ühe ukse ees. «Või tahad, et pistan su osmikule tule otsa!?»

Vastajat polnud. Peremees viibis Oaras, sugulaste juures. Eks tarel tuli selle eest tasuda. Laurits kargas purjus mehe peost räästasse ja hakkas vilkalt-viledalt mööda õlgkatuse äärt haripalgi poole jooksma.

«Siit pole midagi saada, sai juba reheall vaadatud...» seletas keegi.

Kongisnina luksus. «Sina... Jaagup, võta too järgmine silma alla. Kirvega uks maha... Ma lähen siit otse, üle tee. Ammumist justkui oleks kuulda...»

Aesoo rehevärav saigi kirvest tunda. Lendas pärani. Peremeest polnud kaitsmas, too astus linnateed. Viivu hiljem toodi kirjak oheliku otsas välja.

«Kondine kui viljaredel. Kas kärsakandjaid pole?»

Hädaldav naine tekkis kusagilt ja vajus nuuksudes põlvili. «Ärge võtke viimast. Kulla härra, lapsed tahavad toita...»

«Kirve alla!» kamandas käskija.

Mehed kahmasid loomal sarvist, aga kaugemale ei saanud. Naine rippus kirjaku kaelas nagu takjas. «Tapke, aga ei anna!» karjus ta leegitsevi silmi.

«Mis te vahite, kohioinad!» kisas vihale aetud mõisamees. «Siin pole laat, et kauplema hakata!» Kargas talunaise küljest kinni ja kiskus ta eemale, ent Aesoo Leenal olid küüned. «Sa märа!» äigas riisuja üle verise näo ja virutas jalaga. Saapakonts tegi oma töö, segaja jäi oimetult maha.

«Mässajad!» ähkis kongisnina. «Mõisa rüüstasid paljaks, nüüd tulevad veel kallale. Tervele külale tuli otsa, küll siis teavad!»

Kirves raksus ja lehm vajus hääletult.

. . . Aini raudrasket und ei suutnud miski katkestada, aga Toomas ajas pea püsti. Keegi hädaldas kambriakna all. Lapse hääl kuuldus olevat.

«Kesse seal on? Aesoo Märt!»

«Tulge ruttu . . .» itkes poiss. «Ema lõid maha ja tarele suskasid tule otsa . . .»

Ain kerkis asemelt rõivaid kärinal selga kiskudes. «Kus teised on?»

«Taat linnas. Sõtse peitsin põõsa, ei jaksanud siia tuua . . .»

«Sina, Toomas, jääd maja hoidma!» käsutas Ain. «Küll ma ise . . .» Rehalavärav lendas vallale, sammud kadusid hommikuhämarusse.

Aesoo õuel asus pooltosinat meest loomakorjust kergitama, ent vaev jäi seekord nägemata. Ain kargas nende kallale nagu kull. Rusikahoobid langesid raksudes. Kes ühe sai, see teist enam ei küsinud.

«Elajad!» kähistas Ain. Kergitas rindapidi üles kongisninalise, kellest võis haista peameest. Raputas teda vasaku käega ja virutas siis paremaga nii, et riisuja elutult maha jäi. Teised piilusid metsikut talumeest, kes pikali, kes kükakil, nii kuidas keegi jäänud oli. Jämedaturjaline, lihuniku tegumoega mees, kellel soe loomaveri alles kuue hõlmadel nõretas, ajas enese pikkamööda püsti lahkamisenuga peos pigistades.

Ain astus talle paljakäsi vastu. Vastane tõstis välkkiirelt noa ja virutas. Aga ta käeranne jäi Aini pihku ja murdus sellise jõuga, et mees karjatades põlvili vajus

terariista pillates. Muud ta enam teha ei saanud, sest selja tagant kostis vali hoiatus.

«Hoia end, Ain!»

Ta viskas pilgu üle õla ja tardus. Püssitoru vahtis talle otse näkku ja mees selle taga oli omadega valmis jõudnud. Isegi püssikuke langemist võis jälgida, see tundus vajuvat kiirelt ja kindlalt, nagu kohtumõistja näpp.

Ja ometi oli kellegi käsi veel kiirem. Toomas kargas püssitorust kinni ja väänas selle alla. Pauk raksatas talle kõhtu kuuehõlmasid lendlema lüües. Aga taat näis surreski tuleriista külge kasvanud olevat. Vajus läbi suitsupilve, püssi vastase pihkudest lahti kiskudes.

Aini silme ees lõi kõik virvendama. Nuga oli ta peos ja see näis lausa kõrvetavat. Püssimees ebales hetke ja pani jooksu. Ain tormas ta kannul vihast ähkides. Silmade ees vilksatas aiatara, põõsad, maantee valendav lint.

«Appi!» karjus põgenik, itk kurgus. «Tapab!»

Mingisugused vankrid kerkisid Aini ette. Hobused. Trobikond ehmunud nägusid. Vastane hüppas jooksu pealt sõidukisse, virutas hobustele, need kukkusid lõhkuma ummisjalu minema tormates. Redelvanker kargas ja vappus oma kandamit teele puistates. Riivas küljega tõlda, viis selle lahtijäänud ukse kaasa ja kadus.

«Hilfe! Hilfee!» karjus mingi naisehääl. Kutsar viibutas piitsa ja tõldki pani tuhatnelja ajama.

Ain vahtis hämmastunult ringi. Ta oli ju üksi, miks nad kõik ta eest pagesid? Ja märkas alles siis, et külameeste vembladki olid platsi astunud. Raksusid ja matsusid küürutõmbunud, lippavate vastaste seljas. Teisel vankril polnud pääsu. Kaks lõhkilöödud peaga tundmatut meest vedeles koormal. Mehed tunnistasid kokkuriisutud vara. Küünlajalgu, altarilinasid, vaipu, patju, hõbetaldrikuid, siidkleite, ehtekarbikesi, vaskanumaid . . . Aga uudistamiseks polnud aega antud.

«Põleb!» kisas keegi.

«Issand, põleb jah!»

. . . Õlgkatus oli lauritsale maiuspalaks. Ta lehvitas selle kohal tiibu võimukalt ja kartmatult, tundes oma jõudu. Inimesed jooksid, ahastasid, kahmasid veetoob-

rite järele, tormasid suitsupilvedesse, heitlesid hammustavate leekidega, kiskusid tukke laiali, tampisid sädemeid surnuks, läkastasid, oigasid ja taandusid — veristena, kõrbenutena, heitlusest tühjaksmuserdatuna. Ei, tollest ei saa jagu, ainsaks käsuks jäi — päästa, mis päästa annab.

Laudauksi lükati valla. Tiriti välja hirmust ammuvad lehmad, ruigavad sead. Taredest tassiti lagedale vaevane vara. Suitsunud, igipõlised kirstud, võidunud järid, tünnid, toobrid, vakad, orjahallid rõivatükid, kompsud, kotid... Põõsaste varju, ao veretavasse valgusesse tekkisid hällid itkevate imikutega, kellele kõrge taevavõlv oli saanud uueks tarelaeks. Kraavikaldad said istepingiks koldesoojuseta jäänud raukadele.

Tuli vesikaare tuul, sasis kinni lõõmavaist leekidest, pillutas neid puude latvadesse, kiskus unkaaukudest välja sädemete saju, virutas selle vastu taevast, puistas siis laiali üle põldude ja aasade. Suitsusambad kihutas pilvede alla. Sattus siis vaimustusse oma jõust ja kukkus märatsema. Rebis lahti hõõguvaid kisklaudu, murdis roovikuid, käristas pilbasteks haripalke ja lennutas neid tuletungaldena kaugele üle õuede. Tantsi, laurits! Karga! Tõuse taevani, tulilind, sa kaunim kõigi teiste seas!

Inimesed istusid, tummalt tunnistades ennenähtamatut vaatemängu. Aastate vaev, põlvede hool, ättide uhkus, lesepõlve lohutus — kõik murenes söeks, kõik varises tuhaks. Need polnud tared, mis seal olematuks muutusid, need olid inimesed ise, nende elupäevad, nende minevik ja tulevik. Nõmmiku küla polnud enam. Nõmmiku põlde kah enam, nende viimne saak õõtsus hommikutuules, et anda varsti maad maltsale. Adramehed läksid otsima sulasepalukest, sulased uusi uksealuseid, ätid — kerjamiskohta. Mure oli saanud kõigi peremeheks. Tal polnud kupja kaigast, opmani kurja häält, paruni põrnitsevat pilku, aga ta sosin oli hirmsam kui kõik need kolm kokku. Mina olen nüüd teie leivaisa! Hakkame astuma, vennikesed, hakkame astuma koos! Mina teid juba maha ei jäta! Seadige valmis kaelakotid ja toeks kepid, tee saab olema raske, aga ta lõpeb heas paigas — kabeliväravas...

Opmanile oli saatus andnud sel ööl ainsaks ülesandeks — peita ennast. Ta istus nüüdki sarapuupõõsa varjus, kuhu pagemiserutuga oli põiganud ja vahtis läbi suitsupilvede, kuidas tared varemeiks kahanesid. Märgates peale pikka piilumist, et läheduses hingelist pole, ronis ta lagedale ja hakkas astuma. Algul mööda mahajäetud jalgrada, mis tarede tagant läbi viis. Rada oli võõras ja tõi ta lõpuks ikkagi sinna, kuhu ta sattuda ei soovinud. Märkas äkki ehmudes, et oli kõrbenud põõsaste vahelt sattunud õuele, inimeste keskele.

Tahmunud, higised näod ja umbusklikud pilgud ei teinud rõõmu.

«Opman...» venitas keegi. «Kust see... siia sai?»

Kiiratsil jooksid sipelgad üle selja, nahk lõi higist leemendama.

«Ju... jumalime, kulla rahvas! Tulin... koa vaatama. Õnnetus... ei hüüa tulles... aga ärge lootust kaotage... Jumal taevas ei jäta teid ja mõisagi aitab...» Vahtis ringi vingust tossavat ümbrust, maigutas hirmust kuivaks jäänud suud ja imestas vaikselt, kust tal see julgus tuli abimeest mängida pärast seda, kui ta kõrilõikajate salga ise siia vedanud oli. Kui see välja tuleb, pole enam andeksandmist...

Noogutas kurvalt, pobises midagi ja poetus minema.

Keegi vangutas pead. «Ainuke sakstest, kel ka veidi südant sees...»

«Poleks jah uskunudki...»

«Aga teie peksite ja uputasite...» õhkas mingi eit. «Ei ülekohus karistamata jää...»

«Jah — mõisat rüüstama! Noh, nüüd on käes. Piiblisõna läheb täide, ei jäta jumal õelaid karistamata, ei jäta...»

«Sind on ta karistanud kõige kangemini...» sähvas taat oma naisele, poolpõlenud vankrit kohendades. «Aru ära võtmisega! Miks too jumal siis sind, oma lambakest, karistas? Viimsed krossid viisid ta altarile, aga kerjakepi saad ikka...»

«Ää teota, taat, jumala nime...»

«Jumalat ei olegi...» lausus keegi sapiselt, veritsevat kätt sidudes. «Ma seni... veidi uskusin, aga nüüd — ei enam...»

«Ja-jah!» vastas teine. «Jumalat ei ole, aga kurat on see-eest kindlasti. Ma seni vahel kahtlesin. Aga nüüd — ei enam...»

Ain mõtiskles, silm sõestunud palgi küljes. «Kuradit kah ei ole. Inimene ise ongi kurat...» Tõusis püsti, kergitas maast sülle Tooma ja hakkas astuma oma tare poole. Oma taret, tõsi, tal enam polnud, aga Tooma jaoks tuli puhkepaik muretseda kas või sinna, õuenurka, sanglepa alla, kus ta päikese käes armastas külitada...

Päev käis keskhommikut, kui ta haua kaevamisega valmis sai. Asetas vana sõbra viimse aseme põhja, kattis ta vahakarva näo palakaga kinni ning hakkas siis mulda peale ajama.

Kääbas sai pisike ja märkamatu. «Ja-jah,» mõtiskles Ain, «sama märkamatu, nagu kogu su elu, vaene Toomas. Seitsekümmend aastat said täis, aga pole su nimigi kusagil kirjas. Nagu poleks sind olnudki. Ei tea sust mõis, ei kirikhärra, ei taathalter. Peavarjutute, kerjuste ja armuleivasööjate kohta ei peeta vist taevaski arvestust, neid on ju liiaks palju. Sulle ei passi vist ristigi peatsisse panna, sa, vennas, pole selle sisse ise kunagi suurt uskunud. Või kui panna, kas või selle märgiks, et üks inimene on jälle risti löödud, mis? Jutlust ma su jaoks, Toomas, pidada ei oska. Ja ega sa seda minult ootagi. Matusekõne on nende jaoks, kes on midagi teinud. Sina andsid vaid oma elu kurjategijaks kuulutatud talumehe eest, kelle elu siin maises maailmas kah midagi ei maksa. Tühi tähja eest... Aga see on siiski vaksajagu parem, kui surra niisama. Olen sulle kade, Toomas, sulle ja oma taadile. Ka mina annaks oma elu, kui vaid teaks, kuidas seda teha saaks. Mille eest, seda ma tean. Aga kuidas, seda ei tea meist keegi. Jah, Toomas! Kui seda musta maailma saaks puhtaks pesta verega, oleks ta ammu puhas, ammu enne meie põlvede päevi, ja meil sinuga ei pruugiks tänast päeva jagada nii, nagu nüüd peame...»

Ta oleks vana Toomaga veel tükk aega jutelnud. Päev oli juba selline, et kõik matsid minevikku. Aga kellegi käsi oli laskunud ta õlale. Aesoo Peedi musta viirutatud silmadest vaatas talle vastu unetu öö, vaevaväsimus ja veel midagi, mis lõhnas elutüdimuse järele.

«Ain . . . Ain . . .» nuuksus ta äkki. «Mis see siis ometi on?»

Ain vahtis naabri vappuvaid õlgu ja krobelisi pihkusid, mis asjata pühkisid habemevõrast üha juurdevalguvaid pisaraid, ja tundis, et temas midagi taas tugevaks oli saanud.

«Võta ennast kokku, Peet!»

«Mismoodi sa . . . kui kõik on läinud . . . kõik!»

«Elu on jäänud.»

«Elu!» Naaber ohkas, kibedust alla neelates. «Ole meheks . . . et mu pere eest seisid. Tasuda pole mul millegagi. Lubasin . . . Anne tuua, aga seegi jäi . . . Linnaväravad lukus ja ülevedu katki. Venelaste salgad Sauga all . . .»

Ain noogutas. Ta oli seda pooleldi aimanud. Tänane päev oli neetud . . .

. . . Külavaheteel lõid kärisema vankrirattad. Oara omad olid tulnud abi pakkuma. Hobused lõõtsutasid kiirest sõidust suuraudade vahelt vahtu puristades. Esimeselt vankrilt tõttas Aini juurde mees ja kahmas ta käisest nagu uppuja kinni. Tohera Jaani ahastuse ja ootusega segatud pilk lõi ta korraga nagu uimaseks.

«Ka seda . . . tuleb lohutada . . . Ka seda . . . Millega?»

Jah, aeg oli hirmus. Ja hirmsal ajal oli oma seadus — vastu pidada! Nõrgad lootsid jumalasse. Tugevad — oma rahva jõusse. Inimesed surid, tared põlesid, aga rahvas — jäi. Neil oli tarvis nüüd kokku hoida . . .

Ain asetas oma käed Tohera Jaani longuvajunud õlgadele, vaatas vabadiku murekortsudesse vajunud, hallide habemekõrtega kaetud nägu, mille taga viirastus midagi tuttavat surnud sõjakaaslasest, ja teadis, mida tal öelda on . . .

IX

Riia väravasse olid kokku kiilunud mõisate redelvankrid, loomakarjad, kahurid ja jooksust higine tragunikompanii. Major Gunersdorf rähkles selle pudru sees oma perutaval hobusel edasi ja tagasi, ähvardas kõiki maha lasta, kes teed ei anna, aga ei jõudnud ikkagi nii kaugele, et oleks oma paksu keret jõudnud kondiste

lehmatagumike vahelt värava varju poetada. Kurat näis kõigil kannul olevat, inimestel ja loomadel, sarve- ja püssikandjail. Kõik igatsesid bastion Marsi müüsrite varju pääseda, kõigil oli rutt, ei aidanud oberst Schvanghelmi adjutantide kinnitusedki, et vaenlane on alles Reiu jõe taga ja aega küll enese paigalepanemisega.

Põlemasüüdatud eeslinnast tuli peavarjuta jäänud teenijarahvas hanereas, kiiruga kokkukohmitsetud pambud seljas. Tulid kalurieided kitsede sabas. Tulid armetud, vigased ja sandid, kellele linn oli ikka olnud võõrasemaks ja kellele tänane päev pakkus küll kahureid kaitseks, aga selle eest tuli ulualune ringi vahetada lageda taeva vastu, sest linn kuuldi põgenikest puupüsti täis tuubitud olevat.

Need, kes kükitasid Nikolause platsil, võisid seda samuti tõendada. Turukaevu ümber kees äge võitlus iga ülesvinnatud pangetäie pärast. Heinakuu tuline keskpäeva lõõsk küpsetas armetult majade vahele nelinurksele väljakule kokkukuhjunud inimhulka, millele pealelõunatund tõotas tublit lisa anda. Vanker kiilus vankri külge, neljajalgsed hirnusid ja ammusid, aga ega kahejalgseilgi kergem olnud. Istumise ja astumise ruumi poleks saada olnud raha eestki. Sõjaväeülemused ja raesõdurid püüdsid tekkinud ummikut lahti harutada, soovitasid kolida mere poole, uuslinna, aga suupruukimisest ei paistnud suurt tulu olevat. Aeg, mil mundris meest usuti, oli mägede taha läinud ja laialt levinud arvamus, et majamüüride vahel on julgem olla, vähemalt vaenlase suurtükipommide eest, kaalus üles kõik muu.

Linn oli saanud igatsetud varjupaigaks kõigile, keda sõda tagant kihutas. Aga leidus neidki, kes olid nüüd raskel tunnil valmis teda maha jätma, ja kelle tallaalune näis nii palavaks läinud olevat, et seda võis jahutada vaid merevesi.

Reidil seisis fregatt nukralt lotendava rootsi lipu all. Oli jõudnud varavalgel pärale, ometi lõpuks, nende tarbeks, kes teda juba nädalaid ootasid. Oli kaasa toonud Stokholmist käsudki evakueerimiseks, kuigi siin enam midagi vaja käskida polnud, sest minejail olid ammu kolid valmis pandud. Raskelt koormatud aerupaadid

sadamasillas ja üha tihenev sõidukitevoor Tallinna väravas andis tunnistust sellest, et kui muud käsud seni paberile olid jäänud, siis vähemalt see viimane täideti enne tähtaega.

Statthalteri lossi korstnad Pikas tänavas suitsesid päev läbi, nagu oleks kätte jõudnud jõulud ja maugu küpsetamise aeg. Põletati papreid. Kõrgeaususe esimene adjutant, kapitaneus Derfeldt oli visanud mundrikuue seljast ja tassis higistades uusi aktipakke tuleroaks. Ahi lausa läkastas kõrritopitud küllusest, sülitas suitsu ja tuld kütjale vastu vahtimist. See äigas tahmaselt näolt higi ja vandus. Siin nad olid, need kallid dokumendid, mis kaalusid kulda ja mis nüüd ei kõlvanud enam õigeks tulehakatusekski. Ordenipatendid, vabastamiskirjad, maksukviitungid, kaitsetunnistused, vangistamiskäsud, läbipääsuload, litsentsid ja obligatsioonid ... Kõik, mille jaoks oldi elatud ja millest oldi elatud. Paber, tint, pitsatilakk, silmaseletus, ajuvaev ja hõbedakõlin ... Kõik muutus tuhaks, kõik läks kuradile ... Derfeldt vahtis nukrutsedes leekidesse. Sic transit gloria mundi ...

Sisse ruttas fiskaal Engwall, parukas viltu paremal silmal, tolmune ja sasitud nagu rehepeksust tulnu.

«Satthalter sõitis minema! Liigutage, Derfeldt, liigutage! Kella kaheks peame meiegi olemà fregatil!»

Kapitaneus laiutas käsi. Ega tema üksigi kõike jõudvat. Ja pealegi olla Schvanghelm öelnud, et venelane alles Reius.

«See lambapea ei tea midagi!» kärsitles fiskaal. «Gunersdorfi kompanii jõudis praegu linna. See on viimane. Jääb veel Kaulbarsi järelvägi, ja see ei suuda venelasi õhtunigi kinni pidada! Kähku!»

Sekretäri koltunud, magamata lõust kerkis ukse vahele. «Politsei-bürgermeister soovib audientsi.»

Fiskaal viskas käega. «Statthalter on juba laeval. Ja mul pole aega!»

«Tungivalt nõuab, kõrgeauline härra fiskaal!»

«Meil pole enam ruumi laeval. Öelge talle. Evakueerimiskontingendi alla on arvatud ainult riigiametnikud!»

«Härra fiskaal, härra fiskaal ...» kiunus bürgermeistri nutune hääl ukse vahelt. «Statuudi järgi on ju politseibürgermeister võrdsustatud kuninga ametnikuga!»

«Pole nomenklatuuris, noh!» laiutas fiskaal käsi. «Tooge kindralkuberneri luba!»
«Ma maksan, isand Engwall!»
«Pole võimalik, mõistate!» karjus fiskaal ärritatult. «Arv on täis. Me ei saa riiklikke dokumente üle parda viskama hakata, et teile ruumi teha!»
«Nad poovad mu üles...» itkes bürgermeister. «Kõik need aastad olen majesteeti truult teeninud! Nüüd, kui tarvis...»
Derfeldt põrutas ukse paluja nina alt kinni.
«Kas raha saatsite ära?» päris fiskaal kapitaneuselt.
«Jah! Kuussada tuhat hõbedas!» vastas päritletu, uut sületäit ahju toppides.
«Ülejäänu kohta koostame akti!» lausus Engwall. «Et hukkus tekkinud tulekahju läbi evakueerimisel.»
«Tulekahju läbi...» kergitas Derfeldt kulmusid. «Pole ju...»
«On!» lõikas Engwall, tõmbas ahjuukse lahti ja kiskus roobiga selle tulise sisu mööda põrandat laiali. «Sulgege alt uks ja kihutage õuelt vahisõdurid laiali! Et poleks ülearuseid vahtijaid ja vahelesegajaid!»
Derfeldt noogutas minematõttavale ülemusele järele, sügas kukalt ja muheles. Tal oli oma osa kõrvale pandud, aga seda noosi, mis siit sülle langes — andis alles tassida ka kahe mehe reisikorvis.
Viivu hiljem veeres statthalteri õuelt tänavale kinnine tõld.
Engwall kohendas end pakkidega ülekoormatud istmele ja piilus vargsi läbi akna välja, et viimast korda vaadata veel seda, mis nüüd maha tuli jätta.
Linn sumises nagu mesilaspesa, millesse visatud keeva vett. Tavaliselt vaiksed, kitsad tänavad ägasid põgenike rohkusest, keda siia olid kokku kullerdanud kõik Liivimaa rajad. Läbipääs oli jälle ummistunud. Sadamasse minejad ja sadamast tulijad, linna põgenejad ja linnast põgenejad tammusid paigal mingisuguse murdunud kaarikuratta pärast. Tänavanurgal perutas täkk kummulipöördunud sõiduki ees. Opmani moodi kerekas mustavurruline saks, kel kõige kiirem, raputas rusikat mõisa redelvankri otsast, nõudes kohe läbipääsu. Samm eemal purelesid ripakilejäänud kaubapaki kallal kaks sõ-

durit, valmis teineteisele nugadega kallale kargama. Teisel pool tänavat tagus räpane vanamoor, undrukusaba peos, jalaga sokku, kes ei raatsinud lahkuda mahapudenenud heinasao kallalt. Kaugete teede paksust tolmust lubjatud näod reetsid vaeva, viha, tigedust ja tülpimust, kuid ka kadedust täissöönud uudishimutsejate vastu, kellest kubisesid ümberringi kõrguvate majade aknad.

Turu nurgal kergitas saba must kass. Riid oli platsi astumas.

Salk sõjariistus maamiilitsamehi rabeles poeuksel kaupmehega, kes neid sisse ei lasknud.

«Pole ju leiba — mõistate!» ägises poodnik, ristseliti vastu ust.

«Või enda jaoks on ja teiste jaoks pole!» vandusid isehakanud kunded ja virutasid peremehe ukselävelt alla, trügides poodi.

«Röövlid!» kisas poodnik maas püherdades. «Appi, ristirahvas, röövlid!»

Inimesi jooksis kokku. Leidus nende seas ka abistajaid, aga needki näisid huvi tundvat ainult iseenese abistamise vastu. Viivu hiljem oli ukselävi tulijaid ja minejaid täis, igalühel midagi kaenla all. Ainult maksjaid polnud. Kaupmees kargas kellelegi hõlma vihast nuttes. «Ise miilits, aga riisumas!»

«Võta oma krossid!» vandus mõisamees püssi õlal kohendades. «Ja ära lõuga! On ausalt makstud!»

Kaupmees sülitas rahale ja viskas selle tänavarentslisse. «Mis ma selle sõnnikuga . . . Aidake, ristiinimesed . . . No aidake ometi!»

«Riisuvad . . .» mõtiskles fiskaal tõllas, mis viimaks ummistusest lahti oli pääsenud. Noh, kurat nende kõigiga. Võim oli antud sõjaväekomandandi kätte. Las too Schvanghelm näitab, mida oskab. Las päästab isamaad. Tema, fiskaali asi on päästa riigi raha. Ja see on siinsamas, kohvrites. Tema, härra Engwalli kohvrites. Jah, mõisaga Norrkjöpingis on, taevale tänu, nüüd asi ühe poole peal. Raha on rumal, ei ta oska rääkida, kelle kaukast ta pärit on. Ja lõpuks jõuavad need kroonu taalrid, mis praegu tema, fiskaali taskus istuvad, jälle kroonukassasse tagasi mõisa ostuhinnana. Kõik on korras, nii nagu peab olema. Eks tänasel päeval on teinegi tulu.

Saab lahti võlapaberitest Petersile, Dohrenile, Vossbeinile, Bohnsackile . . . Nõudku uuelt isandalt. Tollelt vene Peetrilt, kui soovivad. Pärija peab ju maksma pärandaja võlad, see on põline seadus, he-heh!

Tõld oli jõudnud linna väravasse. Sõduripikett tõkestas tee, tundmatu vahtmeister kiskus tõllaukse pärani.

«Olen kuninglik fiskaal!» kärgatas Engwall tigedalt. «Läbi lasta!»

«Ena kus rott pageb . . .» lõikas keegi tragunitest, läbi ukse sõidukisse piiludes.

«Tõllatäie manti kokku kraapinud . . .»

«Härrad purjetavad minema . . .» vandus tundmatu hääl, «aga meid soolatakse sisse.»

«Edasi!» karjus Engwall kutsarile. Piits vihises ja sõiduk kiskus enda külge klammerdunud sõdurikätest lahti.

Sadamasillal näis sarvik peremeheks saanud olevat. Kerekas pootsman heitles higistades pealetrügiva rahvaga. Lopsakas, krinoliini pakitud kaunitar ronis talle õitselepuhkenud rinnakuhelikkudega otse näkku.

«Olen politsei-bürgermeistri proua, mõistate! Laske mind läbi!»

Tagantpoolt viibutas mingi vanaeit päevavarju. «Või sina, lits, oled bürgermeistri proua! Ja kes siis mina olen, äh! Ärge laske teda, härra ohvitser! See on lõbunaine, kes minu mehe nime varjus . . .»

«Kust kurat mina tean, kes kellega . . .» kirus pootsman vastuseks. «Ega's ma pastor ole. Paberid, härrased, paberid! Ilma nendeta ärge tulgegi!»

Keegi toppis talle raha taskusse. Keegi katsus väevõimuga mööda pugeda. Selle viskasid madrused üle parda vette. Ülemeretee näis olevat kitsas, aga astuda tahtjaid palju. Engwall hingas kergendatult, märgates järele jõudnud tõlla uksest väljuvat Derfeldti. See kahmas kolm tragunit kaasa, et läbipääsu sõudepaadi juurde vabaks teha.

«Lubage fiskaal läbi, härrased! Teed kuninglikule fiskaalile!»

Keegi ei teinud tast väljagi. Üks möirgas vastu, las riigivargad lähevad jala, nad küllalt teiste seljas sõitnud. Ei aidanud muud kui jõud mängu panna. Sõdurid

kiilusid raksatades sagijate sekka. Kisa paisus kõrvulukustavaks. Sadamasilla ümber lõi vesi kobrutama mantleist, kübaraist, parukaist, krinoliinidest, sallidest ja surmahirmus kisavatest sakstest.

Lõpuks ometi oli see kõik läbi. Paat lendas aerude tõmbel sadamasillast eemale ja fiskaal hingas kergendatult. Sõudjad sikutasid aerusid, põrnitsedes teda altkulmu, pilkudega, millesse oli segunenud varjatud põlgus. Fiskaal keeras tusaselt vurru. Mida need kuradi härjad tast ometi jõllitasid? Oli tal siis mõni inimsööja märk otsa ees või?

See oli viimane paatkond, mis teele läks ootava fregati poole.

Neil, kes maha olid jäänud, polnud vaja enam pead vaevata vähemalt selle üle, kas pääseb igatsetud marjamaale, Skandinaavia päästvate skääride kaisutusse, või tuleb jääda siiasamasse, soolakala ja tõrva järele haisvasse külasse.

Aga leidus neidki, kes siiamaani ei teadnud, kuidas nendega jääb. Üks neist oli auväärt fiskaali enda perekond. Wulffide maja Kompanii tänaval oli kibedas uudistejanus kõik oma aknad pärani avanud. Clementine-Franceska kössitas kokkupakitud riidepambul ja vesistas punaseid silmi, vahtides seinal rippuvaid suveniire: põdrasarvi, taldrikuid pühakirjasalmidega, vaibakesi lilledega, papa-mamma kingitud broderiipaelu ja muud, mille külge igavust tundev süda ja tööst ilma jäetud näpud olid kasvanud ja mis kõik maha tuli jätta. Mamma oli küll kogu aeg lohutanud, et pääsevad nüüd pealinna, kuningalossi külje alla, linna, mille iga voorimees kaalub üles Pärnu bürgermeistrigi.

Frau Wulff ise jooksis lakkamatult mööda tuba edasi-tagasi nagu süstpool kangasteljel. Kohendas pakke ja pakikesi, tõstis kübaralaadiku kristallnõude pambu otsa, siis kristallnõude pambu uuesti kübaratelaadiku otsa, et proovida, kuidas nad paremini tõlda mahuvad, kui sõiduks läheb. Polnud ju ükskõik, kumb kumma seljas istus. Mõlemad olid õrnakesed, mõlemaid tuli hoida.

«Sülle võtan ta . . .» otsustas frau peale pikka kaalumist. «Jumal, kuhu see Engwall ometi jääb!» ohkas ta lõpuks, kui Nikolaus oli aknast kolmanda kellalöögi

sisse saatnud. Jah, väimees oli juba hommikul läinud ametisse lahkumist ette valmistama. Oli käskinud neil kõik valmis panna ja valmis olla, kui tõllaga järele tuleb. Noh, joodik, nagu ta oli... Küllap jäi jälle kusagile ripakile. Jumal küll hoidku sellise inimese eest! Ta oli eluaeg mõelnud, et kas see oli ikka õige samm oma ainuke tütar, nelikümmend tuhat taalrit ja mõis sellise lakekausi taskusse pista...

Noh, nüüd oli seda hilja arutada.

«Mis see ometi tähendab, Franceska...» hädaldas frau Wulff. «See on juba häbematus! Paneb meid istuma ja kaob...»

«Ja muidugi, maman!» noogutas tütar, pitstaskurätiku serva närides.

«Kas ta sulle midagi ei rääkinud, kui läks? Kui kauaks jääb?»

«Ei, maman!»

«Issand jumal!» vihastas frau. «Ta on ju su abikaasa! Pärinud järele!»

Tütar kehitas ahtaid õlgu. «Kust mina tean! Võttis rahakasti ja läks! Kutsari Jaan viis ehtelaadiku, tema kasti... Lubas kohe tagasi tulla, niipea kui laeval koha kinni paneb...»

Frau ronis aknale ja venitas lihavat turja, et silmadele paremat seletust anda. Poisikeste kari kakles kastanipuu otsas, muud nägema ei ulatunud. «Eh sind, neetut!» vandus frau. Näris küüsi, sülitas ja mõtles juba tänavale minna pärima, kui lõpuks saabus too, keda ammu oli oodatud. Kutsari Jaan tõllaga.

«Jaan!» kisas proua püsti karates. «Kuhu sa, lakekauss, jäid nii kauaks!»

Elatanud hobusemees punnitas imestunud silmi kitsaste bakenbaartide vahel. «Teie veel siin, proua!?»

«Mis tähendab siin!» karjus frau. «Kus ma siis pean olema?!»

«Laeval, armuline proua! Laeval!»

«Ma ei mõista!»

«Mina ka mitte!» vastas kutsar hädisel näol. «Härra Engwall saatis mu tagasi! Ütles, et te olevat juba laeval!»

«Kuidas me siis sinna pidime saama, tobu!?»

«Ei mina tea. Niikaua, kui ma Dohreni mant läbi läksin... olevat ta teid statthalteri tõllaga sadamasse toimetanud ja sealt laevale...»

«Hull oled või!?» karjus frau. «Mis see ometi tähendab, armas jumal! Franceska! Ruttu!»

Kahmanud esimese ettejuhtuva paki sülle, lükkas ta selle läbi akna õuele, imestunud kutsarile pähe. Lennutas teised järele, nii et kristall klirises ja püürid rebenesid.

Tõld läks teele enne kui sant oleks jõudnud issameiet maha lugeda. Hobused kihutasid puristades ja pead raputades selgalangevate piitsahoopide rohkusest. Rattad kargasid vastu trepiastmeid ja kivitulpasid, sõiduk kõikus ja kriuksus seesistujaid südametäiega teineteise otsa loopides.

Linnaväravast nad läbi ei pääsenud. Vahil olev vahtmeister kihutas nad tagasi, mingi oberst kärkis, et kas nad ogaraks on läinud või? Teisel pool jõge säevad venelased kahuripatareisid üles, kohe läheb tulistamiseks lahti. Kadugu bastioni varju, enne kui hilja.

«Laev!» kisas frau. «Aga laev?!»

«Läks juba! Tund aega tagasi!» vastati talle.

«Issand jumal!» karjus frau Wulff mõistust kaotades. «Närukael! Kaabakas! Riisuja!»

«Keda te sõimate?!» ajas oberst silmad tigedusest punni, märkamata, et vähemeeldiv iseloomustus oli hoopis kellegi teise jaoks määratud. «Faasan sihuke!»

Franceska jäi oimetult pakivirna otsa, aga proua Wulff kihutas nüüd jala piki Vee tänavat, inimesi pikali lükates ja lakkamatult kisades ühte ja sama, mis talle nagu raudnaelaga pähe näis taotud olevat: «Maha jättis, lurjus! Maha jättis! Riisus nelikümmend tuhat ja maha jättis!»

Tõttas statthalteri lossi ette, aga sisse ei pääsenud. Kompanii-jagu traguneid rähkles vuhisevate leekidega, mis kerkisid aknaavadest. Suits valgus talle näkku, pannes teda läkastama. Saanud hinge tagasi, kukkus mõisaproua uuesti vinguma nagu täispuhutud torupill: «Maha jättis, lurjus! Maha jättis!»

«Pole ime, et jättis...» tunnistas tusane takuropsija teda kõrvalt. «Sellise eest pageks minagi...»

Rahvamurd tegi talle pikkamööda teed. Keegi tähendas, et see hull tuleks kinni siduda, muidu ronib veel tulle.

Frau Wulff ei märganud enda ümber midagi. Tõttas edasi, raekoja poole, et sealt õigust saada kisendava ülekohtu vastu, millega teda oli nuheldud.

Raekojal oli eneselgi muret küllalt. Rahutu päev oli siia võimu esindajaks sättinud, imesta või silmad peast, turukupja. Suuremad isandad olid ammu kadunud nagu tina tuhka. Polnud justiits-bürgermeister Daud, keda otsiti tagajärjetult hommikutundidest alates, polnud politsei-bürgermeister Henot, keda oli nähtud sadama kandis nutuse näoga ringi jooksvat, polnud ainsatki raehärrat, kes oleks võinud korraldusi teha ehk vastust anda küsimustele, mida päev siia, bürgermeistri kirjutuslaua ette kuhjas. Oli vaid turukubjas, kelle hobuste lugemise oskusest siin laua taga nappus näis kätte tulevat. Kitsas, kõrgete võlvidega vastuvõturuum oli ärritatud inimestest puupüsti täis. Mingi kollane, maksahaigust põdev kapten armeest põrutas rusikaga lauale ja nõudis viivitamatult panipaika sõjamoona paigutamiseks. Linna pagenud mõisnik viibutas keppi, pahandades, et teda on ulualusest välja aetud. Kari majaperenaisi kisas, et mis ajast on kauplemine sisse seatud tagantuste kaudu ja rootsi raha enam poodnike poolt vastu ei võeta. Keegi igatses tagasi oma ärajooksnud naist, keegi otsis kadumaläinud lehma, keegi nõudis seletust, mis vahe on rekvireerimise ja röövimise vahel.

Surmani heidutatud turukubjas laiutas abitult käsi ja maigutas suud. «Palun oodata, härrased! Palun oodata!»

«Kui kaua?!» karjus keegi naistest. «Kas niikaua, kui näljast pikali kukun, äh!?»

«Kus su peremehed on, lottlõug!» kurjustas mehehääl.

«Eks seal . . .» lõikas keegi vahele, «kus kõik kaubasaksad praegu. Kraami keldrisse varjule poetamas! Et pärast, kui aeg käes, verehinnaga müügile lasta . . .»

«Sahkerdajad! Palka oskavad linnakassast võtta, muu pole nende asi!»

«No mida sa ometi jõllitad, punnsilm!» möirgas keegi kannatust kaotades. «Liiguta end!»

«Ma kohe...» kogeles turukubjas kössi tõmbudes. «Kutsun, härrad, kutsun!» Poetus tagauksest välja, heitis veel korra ebaleva pilgu üle õla ja pani joostes kõrvaltänavasse, et päästa oma nahka, todasama, mille koorimiseks varsti võis lahti minna, sest need, kes sinna maha jäid, ei mõistnud nalja.

Sel ajal kui väike vend oma elu pärast lippas, istus suurematest suurim, ooberkammerhärg von Dohren üsna rahulikult oma residentsis peekritega kaetud laua taga ja vahetas mõtteid maailma elu üle kokkutulnud külalistega, kellest üks oli äsja kohale jõudnud pikalt teelt, Riia alt.

«Mis teid küll, härra parun, siia lõksu ajas, seda ma ei mõista...» lausus Dohren kaugeltsaabunud külalisele. «Teil polnud ju mingit mõtet isakese tsaari eest joosta!»

«Ega's ma tsaari eest jooksnud, härra Dohren!» vastas parun. «Talupoegade eest jooksin! Need võimuvahetuse ajad on meiesuguse jaoks alati surmaohuks. Parem istun juba siin paos...»

«Mässavad?» päris keegi. «Seda võib sest tõprakarjast oodata...»

«Ega meilgi siin linnas parem ole...» tähendas raehärra Vossbein vahele. «Täna olla ju jälle Bohnsacki riisutud!»

Dohren naeris. «Ärgu jätku uksi ripakile seesugusel ajal...»

«Teil on hea naerda, härra Dohren!» vaidles Vossbein. «Angrookaupmehe vara istub pangas kindlas kohas. Aga meiesugusel...»

«Teiesugusel...» lõikas Dohren vahele, «on veel parem! Teie vara ei karda ei kuninga ega kursi muutust. Ja nüüd, kus linn härradest ohvitseridest puupüsti täis...» pilgutas Dohren silma, «tõuseb kasuprotsent tuhandeni. Jah, kallis Grass, meil tuleb nüüd blondi Veronika peale ennast vist järjekorda kirjutama hakata...»

Naerdi. Lõbumajapidaja viskas käega ja kergitas viinapeekrit.

«Muuseas...» pööras nüüd Dohren ringi vaadates jutu tõsisemale teemale. «Jäägu see omavahele, härrad... Kuidas on lood perspektiividega, härra parun? Tuleviku suhtes? Te tulite sealtpoolt...»

Mõisnik pühkis rätikuga suud. «Täpsemad andmed puuduvad... Nii palju kuulsin, et meie esindajad on samme astunud aadli eesõiguste kindlustamiseks tema majesteet tsaar Peetri poolt. Matsid seal külas muidugi loodavad, et ometi on tulnud aeg, kus ka meid, Baltimaade aadlikke, alandatakse härja seisusesse, astuma Venemaa riigivankri ette. Aga ega tsaargi ole pime, et ta ei märka, keda kutsariks panna ja keda — aiste vahele...»

«Ta peab seda juba tänutunde pärast tegema. Kas me pole vähe verd valanud, et rootsi võimule lõppu peale teha? Ilma Patkulita tal see asi poleks...»

«Tänu jääb paljaks tänuks, kui seda paberile ei panda,» katkestas parun. «Meie tingimused on selged. Seisuslike korporatsioonide autonoomia. Võim — rüütelkonna kätte! Baltikum ei saa olema Vene riigi osa, vaid lepingu põhjal seotud provints. Provints saksa rahvuse ja tema järeltulijate jaoks!»

«Braavo!»

«Hästi öeldud, härra parun!»

«Aga... kas tsaar on seda... ka lubanud?»

«Praegu on olukord lahtine, läbirääkimised käivad. Esialgu on antud lubadus, et ükski mõisnik ei pruugi midagi karta.»

Heno kibeles oma istmel. «Aga need aadlikud, kes rootsi võimu all... ametites olid? Kuidas nendega?»

Mõisnik viskas käega. «Asjata muretsete, härra bürgermeister. Ei Riias ega Tallinnas ole endistele raeliikmetele kurja tehtud. Raad — see pole riiklik, vaid seisuslik asutus...»

«Taevale tänu...» lisas keegi. «Tsaar oskab kõrgemat seisust hinnata...»

«Meie, mu härrad...» lausus parun tähendusrikkalt, «oleme maa sool! Seda mõistab tsaar Peetergi... Jah, kuningad ja keisrid tulevad ja lähevad — Balti aadel aga jääb. Miks? On teist keegi selle üle mõelnud, ah?»

Dohren kergitas kulmusid, manades rasvavoltidest

raamitud näole Aristotelese ilmet, mida oli kusagil büstil näinud. «Jääb — selle pärast, et tema käes on kõik selle maa rikkused...»

«Valitsemisoskus...» arvas Grass.

«Ajalugu ja kultuur...» lisas Vossbein.

Mõisnik noogutas. «Sellepärast, et aadel, see on faktor. Ajalooline faktor. Igavene ja muutmatu. Nagu taevas maa kohal. Ilma aadlita pole ühiskonda. Nagu pole mateerial vormi ega kuju ilma organiseeriva elemendita. Too element oleme meie...»

«Kurat teab!» kahtles koolirektor Scharno, skeptiline vanapoiss. «Ma ei tunne neid Venemaa olusid. Aga viimaks on nii nagu too Quensel mullu kinnitas? Et tsaar ja mõisnikud lähevad, aga rahvas — jääb?!»

«Vat kus leidis alles autoriteedi!» tusatses Grass. «Vanadusest ogaraks läinud eruprofessori...»

Scharno raputas pead. «Minule ei loe sõnad, härrad! Mina õpetan koolis ajalugu ja õpin ka ise temalt... Te räägite organiseerivast elemendist, härra mõisnik. Aga mida te arvate Stepan Razinist? Me oleme harjunud alamrahvast vaatama mateeriana, mis on meie organiseerida. Aga kui nad ise end organiseerivad, mis siis? Tuleb viimati niisama välja kui teiega, härra parun... Te ju pagesite oma matsikarja eest siia. Selle mateeria eest, mille organiseerivaks elemendiks ise olete?!»

«Jätke, Scharno...» viskas Dohren. «Te näete kuradit isegi altari seinal. Maailm on seitse tuhat aastat vana. Ja aadel samuti. Järgmise seitsme tuhande eest ma vastutan. Ja mis üle selle, see las huvitab Quenseli-taolisi põrundpäid, meil on muugagi tegemist teha. Proosit, härrased!»

Jutt katkes, sest tänav hakkas ragisema kahurite rattaist. Reiu jõe positsioonidelt taanduv suurtükivägi oli kohale jõudnud. Rahvas vahtis seda sõnatult, teed tehes. Surmani väsinud, tolmunud ja janust lõõtsutavad hobused rabelesid rakmeis, vihast tigetsevate kanoniiride piitsalöökide all. Moonakastidel lebasid haavatud verest roosatavais sidemeis. Tulid jalameheks jäänud tragunid, näod habemeis, kõhnad, piinatud ja räpased, vaevu järel vedades kõrgeisse, mudakoorikuga kaetud säärsaapaisse

kängitsetud koibi. Tulid salkadena, vihaselt vaikides, penikoormate pikkuse rännu väsimus kontides.

Dohren vaatas aknast, ohkas ja pani viinapeekri käest. Ei teinud isu enam juuagi. Too kaltsudeks ja kontideks jahvatatud sõjavägi tegi südame raskeks. Mitte sellepärast, et ta oleks neile palgatud kaklejaile seal all kuidagimoodi kaasa tundnud, vaid pigem sellepärast, et päev näitas oma tõelist palet. Jah, ükski suur ei jäänud igavesti suureks. Õnn — see oli muutlik nagu naine. Ta silmis oli tihti elustunud oktoobrihommik kümme aastat tagasi. Siinsamas. Kui algas too võidumarss Sarmaatia lagendikule. Trummide ja litauride põrinas, grenaderide raksuvas sammus, bajonettide kirkas sädeluses ... Mis oli sest kõigest järele jäänud? Santki hakkas itkema, kui ta seda viletsust nüüd siin pealt vaatas ... Jah, sõjajumal, see oli toores isand. Paraadidest ta lugu ei pidanud. Palja julgusega sa teda haneks ei püüdnud. Nendega, kes teda petta lootsid, käis ta halastamatult ümber. Peksis nii kaua, et sul elamise isu otsa sai ...

Midagi selletaolist näis mõlgutavat ka habemesse kasvanud, joomisest punsunud näoga vahtmeister, kes äraaetud setukal põrnitses möödavoorivaid sõdureid.

«No kas saab juba?!» möirgas ta alluvaile. «Või pean jalaga tagant virutama!»

Keegi urises vastu, et vahetagu oma lõuad veskikivide vastu ringi, on neist niigi palju kasu.

Vahtmeister haaras püstoli järele, aga lähemale kappav major kärgatas, et siin pole laat. Kobigu ülikooli ruumidesse, mis neile kasarmuks määratud, ja ärgu tõllerdagu teistel jalus. «Teie, vahtmeister Hansson, vastutate, et kõik oleks korras!»

«Käsuks!» saluteeris vahtmeister ja vaatas eemalduvale ülemusele järele. «Kohioinas sihuke ...» Ratsutas siis edasi.

Alma Mater Gustavo-Carolinast, kuninglikust ülikoolist, olid järele jäänud sünged kõledad sopased ruumid, evakueerimisel kiiruga segaminiloobitud ja purukspekstud sisustusega.

«Nagu tante Liljeni lõbumaja Karlskronas pärast pummelungi ...» arutas keegi tragun määratud majutuspaika silmitsedes.

Bengt Hansson lükkas ettejäänud raamatuvirna jalaga nurka. «Hotell första klass! Komfortaabel! Altar on olemas, võid paluda issandat, nii et siniseks lähed. Ja tagumiku pühkimise jaoks paberit...» viipas ta raamatukappidele, «kas või kogu armee jaoks.»

«Söögipoolistki paistab olevat...» viskas keegi kõrvalt, kellele pihku oli jäänud piiritusepurki pistetud preparaat. Selle ümber kogunesid nad kõik.

«Auastme järjekorras, härrad!» käratas Bengt. Võttis tubli lonksu formaliini ja laksutas keelt.

«See on ju solk, vahtmeister!» lausus keegi. «Surnu maksa loputusvesi... Kihvt viimati...»

«Kellele kihvt, aga kellele šnaps!» viskas vahtmeister. «See siin on teadus, mõistate, tolvanid! Teaduse kätte pole keegi surnud. Teadus teeb surematuks! Professorid söövadki neid purke, et tarkust juurde saada...»

Vahtmeister vinnas enese lauale magama ülearusest tarkusest, mis uniseks kippus tegema. Ja tragunid hakkasid end kombekohaselt sisse seadma tulehakatuseks toole puruks pekstes ja raamatutega segamini koldesse ajades. Suupoolis tahtis ju soojendamist saada.

Bengt Hansson norskas ega saanud enam endale muret teha sellest, et ta otsene ülemus alles lõpetas pikka, rasket ja väsitavat päeva.

Oberst Kaulbars taandus viimasena oma poolkompaniiga pealetuleva vaenlase ees. Kahel pool teed suitsesid eeslinna põlenud küünide, kuuride ja onnide ahervared, metsaveerelt lähenesid pikkamööda ja rahulikult kasakavägede luurepatrullid.

«Me veel näitame!» rähkles elatanud oberst sadulas. «Oodake, te habetunud lõustad! Tuld, poisid! Tuld!»

Tragunid ratsutasid tujutult linna poole, aeg-ajalt ringi pöördudes ja õhku paugutades, sest vahemaa oli vaenlaseni enam kui kahe püssilasu kaugusel. Aga käsk oli käsk, ja see vana kukk ülemuseks seatud. Kolm ööd ja kolm päeva oli ta neid dresseerinud, ise väsimata. Käsutanud lagedal teel karreesse, siis kolonni, tunginud kallale soodele ja pidanud võitlust metsapadrikutega. Lasknud neid kõhuli roomata ja jala joosta, et proovida vastupidavust juhuks, kui hobune peaks langema. Magadeski piinanud juttudega kellestki Leonida-

sest, kes oma kolmesaja grenaderiga miljon pärslast merre uputanud.

Noh, nüüd oli sellele kõigele kord ometi lõpp tulemas. Idiootsusele, mida mõni võis ju vana kombe kohaselt sõjaks nimetada, kui armeel oli veel armee nägu peas. Need kolme pataljoni riismed, mis järele olid jäänud, ei kõlvanud muuks kui moonavoori täienduseks.

Bastionide järsud nõlvad kerkisid taandujate kohale, kaitseks sirutades müüsrite vaikivaid torusid. Mehed laskusid ratsudelt, pühkisid higi ja sirutasid kangeksjäänud koibi. Retireerimine oli läbi.

Aga vana obersti energial ei paistnud siingi lõppu tulevat. Jooksnud üles bastionile, kargas ta kanoniiridele turja. «Mis te vahite! Tuld! Tuld — ma käsin!»

Kanoniiride pealik laiutas käsi. Kellele ta seda tuld pidi andma? Kas neile kolmele kasakale, kes eeslinna varemete vahel ümbrust uudistasid?

Oberst ei oodanud vastust. Kargas kahuri kallale, keeras ja sättis teist, süütas siis laengu. Prahvatas pauk, tuld ja suitsu puistates. «Meilgi on hambad!» kähistas sõjasõnn, rusikat nähtamatu vaenlase poole raputades.

Garnisoni komandant Schvanghelm pani pikksilma käest ja vangutas pead.

«Kahju, et Trooja sõja kombed ei maksa...» lausus ta üle õla major Gunersdorfile. «Paneks vanahärra duelleerima vene Peetriga. Meil oleks väljavaateid võiduks!»

Aga naljale oli määratud lühike lõpp. Samal hetkel kõmises kusagil selja taga, teisel pool jõge kahuripatarei kuri, terav haugatus. Sellele järgnes terve rida teisi, tõusva mürinaga üle valades õhtuselt sumisevat linna. Saturnuse bastioni müüsrid urisesid vastu, laisalt, pikaldaselt ja sügavalt.

Schvanghelm võttis mütsi peast ja pühkis higi.

Piiramine oli alanud.

X

On heinakuu. Lõunatunni päikeselõõsk virvendab kambri aknas sellise jõuga, et värskelttahutud tarepalgid higistavad vaiku. Selle mõrkjat lõhna õhkub kõik-

jalt: lumivalgelt, puhtakskuuritud põrandalt, samblakarva takkudega topitud seinalt ja erendavalt laelt, millele pirdude suits pole veel suutnud jätta tahmajälgi. Selle vastse tare vastsest lõhnast ei suuda jagu saada ka nurka istutatud kased, mille jaanik on toonud sisse südame ja silma rõõmuks. Laud on kaetud pika, linase palakaga, mille otstes punetavad vöökirjad. Mõdulähker kergitab liudadest üle oma punnis kõhtu, õllekapad silmitsevad üksteist vaikses mõtiskluses ja puuvaagen uhkustab pruunistunud, ümarpõsksete korpide rohkuse üle.

Tema, Anne, toetub vastu jahedat ahjumüüri ega suuda taltsutada võimsat verelööki, mis taob ta oimudes, kõmiseb vastu hingeldusest pakitsevas rinnas ja suriseb kogu kehas, varbaotsteni välja. Ta on tantsinud nii, et pea pööritab ja tallad on tulised. Aga väljas, õuel tormitseb pulm edasi. Räpsi Jaak pigistab torupilli nii, et see kiunub nagu oinasarv. Tohera Jaani viiul virutab vingudes polkat ja Mäe Matsi kandlil paistab sada keelt peal olevat. Paarid keerlevad tulises tantsus, muru põrub, nagu taotaks teibaid maa sisse, ärritatud kikas kisab tara otsas kaasa, niinepuu sahistab naerdes lehti ja isegi elatanud kaevukook noogutab: põruta, Jänn, ja anna aga pihta! Kui pole kappa, pole vaja vihta!

Anne on sulgenud silmad. Aga ta südames tundub selle peale vaatamata olevat enam päikesevalgust kui leegitsevas taevalaotuses. Pulmad! Need on ju tema pulmad! Küla on siia kokku tulnud, Adruneeme õuele, et temaga oma õnne jagada. Mis küla, terve maailm! Päike, kuu ja taevatähed; mets, niit, põld ja meri!

Anne kuulab ja kuulab. Kannel heliseb, torupill toriseb, kikas kireb, maa müdiseb. Rõõm hõiskab sajahäälses naerurõkatuses, tõukab taadid tantsima, moorid muru müttama, küla külge keerama, valla vahvalt veerema, ja tema, värske pruudi — siia, kambriüksindusse mõtisklema. On juba kord nii, et rõõm tahab rohket rahvast, aga õnn — too armastab pugeda varjule vaiksesse kohta, kus võid temaga olla silm silma vastu üksinda. Või — kahekesi. Jah — või kahekesi... mõtiskleb Anne...

Isegi uks näib olevat aimanud tema südamesoovi, kui

ta avaneb. Ain seisab lävel. Anne ei näe teda, aga tunneb. Ükski teine ei oska nii hääletult sisse astuda kui Ain. Ja vaikida. Vaadata talle, Annele, otsa, pisike naer silmis, veel pisem suukurdudes, ja vaikida. Vaikida tulles ja vaikida minnes, vaikida muret ja rõõmu jagades, aga ometi kõik ära öeldes, rohkem öeldes, kui ükski teine seda sõnadega suudaks teha.

Ta vaatab nüüdki Annele otsa pika, mõtliku pilguga. Viipab peaga välja, naeratab ja sirutab käe.

«Lähme pealegi. . .» vastab Anne.

Väljas on pimestavalt valge. Maailm näib koosnevat ainult sinisest taevast ja lõokestest selle all. Anne toetub Aini õla najale ja nad astuvad. Tihedalt, külg külje vastas, tundes teineteise ihusoojust ja südametukseid. Teed ei ole ja seda pole tarviski. Laotus on avanud kõik ilmakaared ja jalgade asemele näivad olevat kasvanud tiivad. Nii nad lähevadki, aina edasi. Pole aega ega ole ruumi. Kusagil kohiseb meri, kisavad kajakad, suvine tuulehoog lennutab aasalõhnade segu. Ja temal, Annel, on äkki tunne, nagu oleks ta äsja endale ostnud ainsagi krossita kogu maailma.

«Ain!» lausub ta.

«Jah, Anne!?»

«Küll ma olen õnnelik. . .»

Ain naeratab ega vasta midagi. Peatub. Tõstab ta sülle ja astub edasi. Käte ramm näib teda, Annet, tõstvat pilvedeni. Ja ometi leiab ta enese äkki heinasaolt. Ümberringi sirisevad ritsikad, kaks vikatit on vartpidi löödud püsti ja piimalähker vedeleb siinsamas, äsjaniidetud loo veerel.

Eemalt läheneb poiss. Põlvepikkune, valgepäine. Tatsab jalgadel, mis veel hästi sõna kuulda ei taha. Komistab käpuli rohtu, roosa tagumik upakil särgisaba all. Ähib ja puhib, sirutab pruntis huuli tundmatu õie otsingul, kuni ulatab seda pihku saama. Koperdab edasi, kätt lillega ette sirutades, kuni jõuab tema, Anne, manu. Anne sirutab pakutut võtma. Aga too, mille ta pihku saab, on hoopis mehe käsi. Tugev, pruun ja sooneline. Ta tõstab pilgu ja leiab eest jälle Aini mõtlikud silmad. Mõtlikud silmad, millesse näib olevat kätkenud isegi pisike piisake kurbust. Millele ta ometi mõtleb, too Ain?

Nüüd, kus enam millelegi mõelda pole, sest südamel on kõik, mida ta soovida oskab.

«Miks sa pole õnnelik?» pärib Anne.

«Olen ju, kullake...» vastab Ain.

«Ei, sa pole...» mõtiskleb Anne. «Sinu õnn on poolik õnn, Ain. Mu süda tunneb seda...»

Ain ei vasta. Ja see täidab tema, Anne hinge äkki murega.

«Mis sinuga on, Ain, kallis?!»

Ain ohkab. «Ma ei saa olla õnnelik, kui nii palju õnnetuid on ümberringi... Kas sa neid pole märganud, Anne?»

Tema, Anne, ei vasta. Aga ta südames on hakanud elama minevik. Näljasurma kätte kustuv memm Abajal. Kossu Tooma kühmas turi. Oheliku vööt Madise randmeil.

«Sul on õigus, Ain...» lausub ta. «Kui jõuaks seda kõike unustada... Ja elada minevikuta. Nagu äsjasündinu... Lapsest saadik olen temast ilma olnud, õnnest! Elaks ainult temale. Kümne küünega hoiaks tast kinni. Kellelgi pole ju kaht elu elada antud...»

«Me ei pea ainult enestele mõtlema...» lausub Ain. «Ja olnut — seda unustada ei saa...»

Anne noogutab ja tunneb, kuidas pisarad ta silmi vajuvad.

«Ain, Ain...» nukrutseb ta, surudes põse mehe käele. Aga käsi on külm ja jäine nagu koolnu oma. Midagi sellest jäisest külmusest kandub äkki Anne südamesse.

«Ain!» karjatab ta. Aga Aini pole. Ta kõrval lebab maas surnud sõdur rohelises rüüs. Selle tardunud pilk ripub kõrgustes, habetunud nägu on kollane kui vaha ja suu kokkupigistatud nagu igavese vaikimise märgiks...

Anne ärkas raskest, painajalikust unest ega tundnud esialgu muud, kui palavaid pisaraid põskedel ja tumma valu südames. Ta oli jälle unes nutnud. Jah, mure istus südames ja kui päevane askeldus tolle ka hetkeks maha mattis, siis öö kergitas ta ikka ja jälle uuesti vaimusilmade ette ja selle eest ei pääsenud ta kusagile.

Ta oli Adruneemel elanud nagu lind pesas. Ja alles

siin, linnamüüride vahel, Behrensi maja köögis, hakanud tundma elu tõelist maitset. See oli soolane ja kibe. Ta oli mõelnud pika aasta minevikule, aga minevik tegi nüüd ainult haiget. Oli elanud lootusest tulevikule, aga toogi näis ära lendavat, nagu heidutatud lind, sest päevad olid tema jaoks liiaks sünged ja karmid. Tared hävisid, pered pagesid, linnad põlesid, terved riigid varisesid, mis tähendas sellisel ajal ühe inimese elu, ka siis, kui ta sulle kõige kallim oli? Surm astus ega küsinud, kas sind armastatakse või mitte ja kas sul jääb järele leinajaid või ei jää. Tema lahutas ka need, kes olid eluksajaks tõotanud kokku jääda...

Väljas kõmatas üksik kahurilask. Tänaval tõtlesid raske, rautatud jala asted. Anne tõusis ja avas aknaluugid. Sombune, jahe hommikutuul keerutas sisse tuiskliiva. Tänav oli tambitud tolmama kahurväelastest, kes vedasid kiirustades pommidega laaditud kaarikut. Tagantpoolt ratsutas lähemale mingi sametisse ja kulda pakitud sõjaväeülemus.

Jah, eilsest saadik oli alanud kibe kindlustustöö ka siin, mereäärsel kindlusevallil. Vaikne, mahajäetud äärelinn lõi kubisema võõrapärastest nägudest ja võõrkeelseist käskudest. Öö läbi voorisid kivi- ja palgikoormad, matsusid liivased tänavad hobukapjade kõminas ja paukusid uksed pärimisest. Sõda oli nüüd siiagi astunud, kuigi tema, Anne, oli arvanud, et need, meretuulte üksindusse unustatud õlgkatusega onnid tol tigedal isandal kahe silma vahele jäävad. See oli ju inimestest ja jumalast põlatud nurk. Siia ei toonud oma jalga naljalt keegi, kes end täisvereliseks pürjeriks pidas. Linna tagahoov oli siin, vaeste, viletsate ja äratõugatute pesapaik. Nende jagu, kes vaksaga leiba mõõtsid, seda silgusoolvees leotasid, paigad pükstel pahempidi pöörasid ja ihunahast taldu käimiseks tarvitasid. Nende jagu, kes õhtuti linnast tulles kolme krossi peo peal veeretasid, millest pidi jätkuma pooletosina näljase suu tarbeks lageda laua taga. Lutikate, murede ja haiguste päriskodu oli siin.

Tema, Anne, ei teadnud isegi, miks see armetu agulisopp ta südame külge oli kasvanud. Küllap vist seepärast, et siin kõik meenutas koduküla: kitsed, õlgkatu-

sed, kaevukoogud ja ka inimesed ise. Inimesed, kelle seas võisid end tunda omasugusena. Nad ei takseerinud sind nagu kodulooma, ei käskinud sul köögiuksest sisse tulla ega kihutanud sind ulualt, kui märkasid, et sust tulu pole. Kõhutäiegi võisid siin ennem kätte saada kui kesklinnas kaupmehesaksa läve ees.

Eks temagi oli kerjusena siia tulnud. Tol ööl, kui Behrensi maja talle kitsaks muutus. Oli uidanud pikki tunde pimedas linnas suletud väravate ees, pääsemata koduküllа, kuni oli jõudnud siia sajust märjana, väsinuna ja näljasena. Küllap taevataat oli tol ööl ise ta sammusid juhtinud, et ta juhtus õigele tareкünnisele. Inimesi on raske näo järgi läbi näha, aga see, kes ta ees koputuse peale ukse oli avanud, oli hea hing, seda tundis ta kohe. Ta oli seda lihtsas kuues ja lapitud pükstes taati pidanud tükk aega kellassepaks ja alles siis kuulnud üleaedseilt, et tegu õppinud mehega, kõrge kooli professoriga, kes ametist lahti lastud. Noh, kes teab, kas sest tagasihoidlikust tarest olekski talle kauemaks ulualust saanud kui üheks ööks, kui saatus ise poleks oma otsust langetanud. Langetanud Rõima Pärtli näol, kes värskeltnuusutatud jälgi pidi juba järgmisel päeval siia oli ilmunud, et oma eestkostmiseõigust tema, Anne kohta jälle måksma panna. Noh, mõisakohtu ees oli too vana Pärtel olnud suur mees, aga professor Quenseli ees jäi ta üsna väikseks. Ja vaikseks, kui see talle peale põrutas, et jätku ta Anne rahule ja käigu uksest välja. Ju Pärtel oli siis astunud oma astumised, nagu oodata võis, seal kus vaja. Oli olnud isegi magistraadikohtu ees. Aga tühjagi polnud sest välja tulnud. Terava keelega kõhnukest kellasseppa pidas raad raskemaks kui ennast täisõginud külakurnajat, ja nii oligi temale, Annele, õigus jäetud otsustada oma tahtmise järgi, kas läheb külasse, Pärtli käe alla või jääb linna, vana Quenseli eestkostmisele, kelle doktoripaberite ees isegi bürgermeister aupaklikkust ei unustanud, kuigi nende laualeladujal polnud suurte isandate ette astumise puhuks sametvammust selga tõmmata.

Jah, ka sakste seas leidus häid inimesi, kuigi neile omasuguste seas asu ei antud. Ka sakste seas! Tema, Anne, oleks seda nüüd heameelega iseenda kogemuste

najal Ainile näidanud, et lõpetada toda vaidlust, mis kunagi nende vahel aset oli leidnud. Noh, Ainist polnud nüüd vist enam vaidlejat. Tema mõtted olid mulla all...

Anne pühkis rätikunurgaga silmast pisara, võttis kaelkoogud ja astus tänavale. Keegi viipas talle tervituseks, keegi hõikas midagi, aga tal polnud mahti seda märgata. Kõhn, lahja, habetunud sõdurinägu istus ta vaimusilmis edasi ja südamesse oli vajunud selline lein, mis võttis isu isegi jutuajamiseks.

Ristteel, kaevu ümber sagis salkkond naisi, undrukuääred vöö vahel, käised üles keeratud. Liikusid käed ja liikusid keeled, matsus kurikas, kriiksus kaevukook ja uudis kargas kõrvast kõrva. Keegi seletas laia suuga, et Sauga väljal olla kuus rügementi venelasi. Tsaar jõudvat homme kohale, siis hakkab tormijooks. Vangide võtmist polevat. Riias olla kõigil kõrid ja kõhud lõhki lõigatud. Westphal olla ise kantslist kuulutanud.

Anne täitis vaikides panged ja asus tagasiteele, kõrvus kuuldud jutukatked. Noh, tapavad siis tapavad, arutas ta. Parem ongi.

Õue nurgas raius taat — nii ta nimetas oma hooldajat — kirvega hagusid peeneks, tule hakatuseks. Üle tara vahtis naabrimees, sadama mündrik, kelle linna piiramine eilsest alates oli ilma leivata jätnud.

«Hommikust, perenaine!» noogutas Quensel sõbralikult. Märganud Anne näol tuska, pani kirve käest. «Eh, noorik, noorik! Jälle mured!?»

«Mille üle siin rõõmu tunda...» vastas Anne vaikselt. «Kuhu sa ei vaata, surm ümberringi. Räägivad, et venelased...»

«Lõikavad kõigil kõrid läbi...» lisas üleaedne. «Mulgi eit hommikul jooksis tarre, juuksed hirmust turris... Et mis tegema hakata. Ma siis ütlesin, et sel Westphalil kuluks endal kõri läbi lõigata...»

Quensel noogutas. «Eks hirm ole nende leib. Sellega saab inimese kõige kergemini põlvili...»

«Mis te nüüd, Quenseli härra...» õhkas kohalejõudnud naabrieit. «Jälle olete jumalasõnasulaste kallal...»

«Pole parata, emand...» kehitas Quensel nukralt naeratades õlgu. «Ei salli ma neid kirikuhakke... Kakskümmend aastat olen nendega kiskunud. Kolmest lin-

nast on nad mu välja söönud. Kohtu all olen olnud. Issanda tapmise pärast. Juudas Iskarioti paarimeheks tunnistatud...» Quensel ohkas. «Mina neist jagu ei saa. Aga aeg saab. Too paneb need ise ükskord kohtulaua ette...»

Naabrieit lõi risti ette. «Kuulutajad võivad kohtu ette minna, prohvessori härra. Aga jumalasõna, see jääb...»

Quensel viskas käega. «Jätkem, kulla emand! See, mida me siin arutame, on kõige hirmsam teadus maa peal. Ta käib ringi, kott peas ja komistamisest elabki...»

Majade taga kärgatas suurtükk, pannes maa vabisema. Naabrinaine jooksis kisades oma tarre.

«Need ju rootslaste jaod! Hakkavad merd materdama...» arutas üleaedne.

Quensel võttis panged ja astus Anne kannul tuppa. Keskhommik oli käes ja kahurikõma kuulamine ei täitnud kõhtu. Aeg oli einele mõelda.

Professor asus kella kallale. Tubli riist oli see siin, see Nürnbergi oma. Tark. Lükkas sind tagant, jaotas su päevi, tuletas meelde, pani mõtlema. Korrastas su laokile jäänud mälu, peaaegu et juhtiski sind, see kompassi paarimees. Jah, riist oli saamas targemaks kui mõni inimene talaaris. Surnud asigi tajus aega ja ruumi, märkas maailma ehitust, aga elav inimene pelgas oma aru, pidas seda vaenlaseks, toppis ta juudi ajalooraamatu vahele. Puges issanda mantlivoltide varju ja alandas enese täiks... Miks vihkasid need teoloogid nii kangesti mõistust? Kas mitte sellepärast, et see ikka ja jälle koputas nende südametunnistusele...

Quensel ärkas mõtetest. Keeras lahti hammasratta, vahtis seda vastu valget, aga ei unustanud pilku heitmast läbi lahtise vaheukse ka Annele. Sellega näis täna midagi korrast ära olevat. Seda ei tunnistanud üksi nutust punetavad silmalaud, vaid ka toimetused, mis tavaliselt virkade käte käes ei tahtnud täna kuidagi edeneda.

Quensel kortsutas murelikult otsaesist, tundes oma abitust. Ta oli Annet jälginud pikki nädalaid nagu rasket haiget. Juba tollest ööst alates, kui tüdruk ta ulualla tuli. Noh, elu polnud toda vaesekest hellitanud, oli võtnud talt kodu, kallima, kasuisa, oli võtnud rõõmsa

nooruse, tulevikuunistused ja istutanud maamullas kasvanud lille võõrale, liivasele pinnale. Polnud siis imestada, kui ta kidunes, mõni teine oleks tema asemel juba vette läinud. Aeg oli see, mis kõik haavad pidi parandama. Temagi oli lootnud sellele. Oli tõusva lootusega jälginud Anne naerurõkatusi ja arvanud, et noor naine hakkab endast võitu saama. Oli püüdnud jagada teise üksildust, riputada ta mõtteid tööde ja toimetuste külge. Oli katsunud oma tulutuid päevi kasutada selleks, et üht noort hinge elule tagasi võita. Pidi aga nii mõnigi kord oma kätetöö nagu lõhkise küna juures seisma jääma, kui nukrus, lootusetus ja meeleheide taas jälle peremeheks kippusid saama. Nagu tänagi.

«Mis sul on, Anne?» päris ta, vaadates naisele silmadesse. «Olen ma sind kuidagi...»

Anne langes nagu niidetult laua taha, peitis näo käte vahele ja hakkas kibedasti itkema. Vana professor ohkas ega osanud muud teha, kui ta pead silitada. Vaikis, oodates, kuni istuja süda pisarate varal veidi kergenema hakkas.

«Te olete nii hea minu vastu...» lausus Anne põlleservaga põski pühkides. «Ma pole siin linnas peale tigeduse muud tunda saanudki...»

«Mis su südant siis vaevab?»

Anne raputas pead. «Väsinud olen... sest tühjast elust... Ei suuda enam. Milleks mind vaja, või kellele... Tuleks juba lõpp!»

«Anne-Anne...» raputas Quensel pead. «Aga tema? Temale on sind vaja!»

«Teda ei ole enam!»

«Kust sa seda tead?»

«Süda ütleb...» nuuksus Anne. «Ma tean! Tean!»

Quensel mõtiskles. «Ja kuigi see nii oleks... Sa ei ela ju üksi tema jaoks, laps...»

«Kelle jaoks siis!? Kelle jaoks ma olen elanud! Ainult tema jaoks!» kibetses Anne. «Pole mul enam kedagi teist! Isa suri, kui olin veel hällis. Ema suri! Kõik on surnud!»

«Sugulasi sul pole...» noogutas Quensel. «Aga elatakse ka nendeta. Kodukula sul ometi on. Naabrid, tuttavad, sõbrad. Rahvas. Rahvas, Anne!»

«Rahvas?!» sosistas Anne. «Mis . . . rahvas?»

«Too rahvas, kelle tütar sa oled . . .» lausus Quensel. «Me kõik elame lõppude lõpuks millelegi. Isegi minusugune vana reha. Mis siis sinust rääkida, kelle päevad alles ees. Vaata mind! Need mustakuuemehed on mind taga kihutanud nagu jahilooma. Aga tõtt nad minust välja ei aja. Kui ma oleks läinud kuhugi kõrbesse ja hakanud oma viletsust vahtima, üksinda, päevast päeva, ja muud ei midagi, võib-olla oleks ma juba ammu oheliku endale kaela sättinud. Kui ma siia tulin, siis teadsin, miks. Miks ma oma sametvammuse ja õpetatud variseride seltskonna katkiste seljariiete, kellade ja mündrike naabruse vastu vahetasin. Kaotasin kõhutoiduse, aga võitsin südamerahu ja tõe. Tolle, mida ainult rahva seast võid leida. Ja sinagi, Anne, peaksid veidi selle üle mõtlema. Veidi vähem vaatama ennast ja rohkem neid, kes su ümber. Todasama rahvast, kelle hulka sa kuulud. Küll siis märkad, kes sa oled, miks sa oled ja milleks ning kellele sind veel vaja on . . .»

Anne vaikis. See oli keerukas jutt. Inimese oma, kes aastaid oli elu mõtete varal vaaginud. Aga midagi selletaolist oli talle endalegi viirastunud, kui ta Aini peale mõtles. Ain armastas teda ju üle kõige. Kes oleks teda keelanud jätta mõis ja küla ning minna temaga, Annega? Jätta kõik ja pugeda võõrasse kihelkonda mõnda vabadikuonni varjule . . . Aga ta ei läinud endale vaikset kodu soetama. Läks ja tegi lõpu parunile, kuigi see maksis talle elamise õiguse kodukülas. Võttis oma jalge alla tasuja kitsad ja vaevased teerajad. Ja valis elu asemel surma. Kelle pärast? Enda pärast? Või Adruneeme pärast? Küllap vist kõigi pärast. Madise pärast, Tooma pärast, Tohera Jaani ja Miika Ode pärast . . .

Jah, sealt too Ain vist oma jõu ammutaski. Külast. Temagi, Anne, oleks vist pidanud külasse tagasi minema. Kas või sinnasamasse, tühjaks jäänud Adruneeme taresse, Rõima Pärtli ja tema käealuste kiuste. Too Adruneeme oleks talle enam südamejulgust ja uskugi andnud. Kõike seda, millest tal siin vahetevahel nii kibe puudus näis kätte tulevat . . .

Anne maadles oma mõtetega ka siis, kui oli majatoimetused ammu lõpetanud ja astunud õue pesu üles ripu-

tama. Oleks mõelnud või õhtuni välja, kui uudistav lapsehääl poleks teda sellest äratanud.

«Anne-tädi...» pudistas aia vahelt naabri pisike plika. «Lase ma aitan kah...»

Ja juba ta tuligi, ronides laialilükatud taralattide vahelt läbi. Jäi seisma, mullane näpp ninaaugus, varbakesed vanaemalt laenatud kandadeni ulatava katkise seeliku veere alt väljas. Kahmas korvi põhjast särgi ja hakkas seda vedama mööda maad, nii et puhas rada järele jäi.

Anne naeratas ega osanud abilise üle pahandadagi. Vaatas kaheaastase lapse toimetusi ja tundis, kuidas valu temas jälle võimust kippus võtma. Oleks tal lapski olnud! Selline, nagu too seal. Tal poleks siis vaja olnud unenägudes selle järele igatsust tunda. Midagi Ainist oleks tal siiski olnud, midagi, millele elada...

«Anne-tädi! Onu... tuli...» kostus äkki ta kõrvalt. Tüdruk viipas õueväravasse. Anne tõstis pilgu. Seal seisis üsna ootamatu võõras — Bartolomeus.

Ta polnud siia oma jalga tõstnud juba pikki nädalaid. Ja Anne oli ta unustanud, nagu ta oli unustanud kõik need vastikud päevad, mis tal olid tulnud Pühavaimu tänavas, Behrensi majas läbi elada. Jah, pikad kuud olid sest nüüd möödas, aga too mees seal õueväravas nägi välja, nagu oleks ta välja kerkinud mitte nädalate, vaid aastakümnete varjust. Haud näis teda hoidnud olevat, kraavi kaldad kallistanud, sajud sakutanud, tuuled tuustinud. Turbakarva, luitunud habemesse olid päevad kudunud tublisti halli, toosama hallitus näis olevat levinud mujalegi. Õõnsaile palgeile, katkenud kuuele, võidunud püksipõlvedele. Kingade tolmukordki nägi välja hallituse järele, rääkimata silmadest, mis näisid olevat kustunud, nagu oleks nad surma näinud.

Too vapustav muudatus ängistas Annet nii, et ta äkitselt ei suutnud teise tervituselegi vastata.

Bartolomeus seisis väravas, astus siis kõheldes ettepoole, segane, alandlikkusega poolitatud naeratus näos.

«Anne, kullake...»

«Mis on, härra?»

Tulija luksus pilku mööda maad veeretades. «On sul kaupmehe jaoks taalrikest?»

Anne ohkas. Viina ving, mis külalise suus rippus nagu kõdulehk, rääkis iseenese eest.

«Härra, miks te ometi joote? Juba jälle...»

Võtnud külalisel käe alt kinni, toimetas Anne ta tuppa. Pani istuma laua taha ja tõstis koldelt leemekausi ette.

Bartolomeus raputas pead. «Söövad need, kel kõht on tühi. Aga mul on hing tühi. Mina pean jooma. Kas sul kusagil pudelikeses...»

Taganttoast tuli Quensel, kell peos. «Teie olete härra Reym...?»

Bartolomeus noogutas. «Tere, professor. Jah, minap see olen... mis härra Reymist järele on jäänud. Parem pool ühest... räbalast inimesest...»

Quensel vangutas pead. «Ükski inimene pole küllalt räbal, et ta millekski ei kõlbaks.»

«Inimene...» viskas lohutatu käega. «Teie, professor, peaksite pastor olema. Ainult valges talaaris. Olete te... kunagi tõsiselt mõelnud, kes on inimene? Mina olen seda... See on kõige hirmsam loom maa peal... Kurat lõi hundi, aga jumal... trumpas ta üle, lõi inimese. See oli ainuke viga, mida ta... maailma loomisel tegi. Aga suur viga. Selle nahka läks kõik ülejäänu, sest too tõbras rikkus kogu maailma näo...»

«Jätke...» katkestas Quensel. «Te ei usu seda ju isegi...»

«Mina olen... elav tõend, aga te räägite usust...»

Quensel ohkas. «Teiega on raske.»

«Raske jah. Mina pole kell, eks? Selle keerad üles, kui ta on maha käinud, aga inimest ei keera...»

Nad tunnistasid tükk aega külalise kühmuvajunud kogu, ta värisevaid raugakäsi, mis rahutult komplesid räbaldunud põlvenukke ja veel rahutumat pilku, mille taga näis küünlaleegina kustuvat ja loitvat surmaga heitlev hing.

«Miks te end hukutate, Reym?»

Küsitu muigas. «Hukutan? Aga sellepärast, et olen... eneses selgusele jõudnud. Et olen... ülearune. Noh, teie, professor... sellest aru ei saa. Aga võib-olla hakkate kord saama. Elamine vajab suurt valetamise oskust iseendale, mille nimel ja mille jaoks elada. Oskust...

ennast millegi külge riputada ... au, raha, naine ... Või ka ... töntsi nägemist, et saad sõnnikut kullaks pidada. Aga mina olen teda vaadanud lahtise silmaga ja mul on ta kohta ... selge sott. Vaadake ringi, Quensel! Issand jumal olla inimesed loonud oma näo järgi. Kus too nägu on? Loomi võid näha, kaht tõugu loomi ... ja muud ei midagi. Tööloomad — matsi ürbis. Ja kiskjad — sakste sametis. Oleminegi ... on selle järgi seatud. Orjad teist ehk lased ennast orjata. Aga mis ma saan parata, kui ma ei kõlba kummakski, ei orjaks, ei orjapidajaks. Kas ma pean enda jaoks uue maailma ehitama? Ei, professor. Elu on üldse ... suur eksitus. Seda on vist märganud toogi seal üleval, ega ta muidu kõike lõpetama kipu. Kuhu vaatad — sõda, tapmine, surm.»

Bartolomeus vajus laua kohale pead käte vahele võttes, nagu oleks see lõhkemas. «Küll puurib aga ... hulluks võib teha. Kas teil siis tõesti lonksukest pole?»

«Jätke ometi see viin, härra ...» ohkas Anne. «Mis ta teile annab?»

«Mis ta annab ... Õige silmaseletuse, vat mis. Ainult joodik näeb maailma sellisena, nagu ta tõeliselt on ... Viinasse on peidetud küll vale, aga pohmelusse selle eest see õige tõde ...»

Quensel asetas käe külalise õlale. «Kui te, Reym, mõistaks! Teil ei puudu muud kui tahtejõud. Katsuge ennast kokku võtta! Te olite ju kunagi ... midagi ...»

Bartolomeus tõstis näo nagu piitsa saanud hobune. «Ärge seda mulle meelde tuletage, mis olin. Mina olen seda suutnud juba unustada, miks te ... mulle seda nina alla topite!»

Quensel vaatas imestades lauakaaslasele otsa ja märgates selle rähmastes, luitunud silmades piinatud looma tigedust, vaikis. Viskas siis käega. «Hea küll, Reym. Jätame pealegi, ma ei soovi teile halba.»

«Ma võin ka kerjus olla,» pigistas Bartolomeus hammaste vahelt, «aga kaastunnet, härra, ma ei vaja. Te vahite mu kaltse ja arvate, et ma seestpoolt ... samasugune olen, eh? Et sellele hulgusele pole enam midagi jäänud. Ei mõistust, ei au, ei iseenesest lugupidamist. Te arvate, et ma vahetasin oma mineviku ringi mitte millegi vastu, ah? Eksite, professor. Ma vahetasin ta —

südametunnistuse vastu, kuulete! Selle vastu, millega õige inimese mõõt peale hakkab. Kas see teie arvates polegi midagi?»

Quensel oli muutunud väga tõsiseks. «Ma pean teist, Reym, palju enam lugu, kui te arvate. Andke mulle andeks, kui ma teid kuidagi solvanud olen. Aga kas te ei arva, et tolle... südametunnistuse juurde peaks kuuluma ka teod. Inimene on ju loodud võitlema hea eest...»

«Teod?» Bartolomeus raputas pead. «Seda maailma tegudega ei paranda. Liiaks mäda. Ma ei usu piiblit, aga Johannese ilmutamise raamatut usun. Lõpp tuleb. Lõpp, professor. Aasta varem või hiljem, hullemaks enam minna ei saa. Mul on tast isu täis. Kõrini!»

Vaikus laskus tuppa. Quensel noogutas omaette, vaatas kella ja sulges klõpsuga selle kaane. Bartolomeus oli unustanud pilgu kolde tuhasse ega tõstnud teda sealt enam.

«Kus te siis nüüd elate?» päris Anne peale pikka vaheaega.

«Kus juhtub, kullake... Vahel kitsetallis, linnamüüri ääres. Vahel hobuveskis. Seal on teisigi minusuguseid...»

«Tulge meile, härra... Teile on hoolitsemist vaja...»

Bartolomeus raputas pead. «Sa oled hea, Anne. Liiaks hea minusuguse jaoks. Ma ei taha oma võlga sinu ees suuremaks teha, kui see juba on. Rõima nahka on läinud kogu su elu. Oleks alles tore, kui sa tänuks selle eest hakkaks üht nende omadest...»

«Jumal küll!» ohkas Anne. «Kas te sest ikka üle ei saa?»

«Ei saa, kullake. Sina, laps, oled minule...» Ta peatus, vedas peoga üle näo ja ohkas. «Ei sa seda mõista...» Tõusis püsti ja hakkas vankudes minema, ilma jumalagajätmata. Ärkas siis nagu unest üles, pöördus lävel ümber, tuli tagasi ja laskus Anne ette põlvili.

«Lase ma suudlen su jalgu. Enamaks ma pole väärt. Olen vaid muld ja selleks ihkangi saada...»

«Ei tohi niimoodi, härra...»

«Ära ole kuri. Võib-olla on see viimane kord, kus näeme.»

... Kui külaline läinud oli, pühkis Anne salaja põselt pisara.

«Issand jumal...» ohkas ta. «Mis see nüüd oli? Ta on ju... segane...»

Quensel ei öelnud midagi. Vahtis vaid mõtlikult aknast välja. Jah, elu — see oli nagu torm. Ja inimesed — nagu taimed. Kes oma mulda ei juurdunud, selle pühkis ta minema, tuulte tõugata, vete loksutada. Nagu tollegi, kes siit läks.

Päev astus edasi, sompus ja vihmasegune. Astus, aga aru ei saanud, kui kaugel ta oli. Nagu kõik need päevad, mil päike on peitunud sügavale pilvede taha, tuul tukub, meri lebab surnuna ja hämar unine liikumatus näib olevat saanud kõige peremeheks.

Astus edasi ka üksik, räbaldunud mees mööda rohtunud kõrvaltänavat. Astus vaevaliselt nagu kannaks aastasadade raskust jalgade küljes. Jäi vahest peatuma, põrnitsedes omaette, nagu oleks kaotanud tee. Vastutulijad vahtisid teda võõrastades, mehed tusatsedes, naised käekotte kõvemini kaenla alla võttes. Sest too seal näis olevat üks nende killast, keda sünnitas öö.

Videvik leidis ta Bürgeri kneipest. Lauad olid inimesi täis. Aga heldeid oli õhtu vähe kokku toonud. Pulstunud, räbaldunud hulgus uitas ringi, jäädes aeg-ajalt mõne seltskonna juurde peatuma, näljaste silmadega tunnistades laual sädelevat joogipoolist. Leidus neid, kes talle lonksu peekripõhjast ei keelanud. Aga enamik tegi välja, nagu ei märkakski ta segajat. Viin polnud igaühe kaela maha kallata ühti.

Ta olekski pidanud vist seekord pooliku peatäiega lahkuma, kui poleks sattunud rohkearvulise laudkonna silmi. Sellise, kus rahast puudu ei paistnud olevat. Claus Peters oli seal, Jürgen Vossbein ja Dohreni kaubamaja rahvastki.

«Aa! Tema ekstsellents Reym!» viipas Vossbein. «Kuidas kõrgeaususe käsi käib? Hästi, nagu alati?»

Osatatu oli jäänud seisma. Tunnistas pika pilguga kunagisi tuttavaid, aga ei vastanud sõnagi.

«Keelekastet ekstsellentsile!» kuulutas Peters. «Härrad, panen ette korjandus korraldada!»

Keegi oli lükanud keset lauda tühja õllekannu. Too

hakkas ringi liikuma. Igaüks kallas sinna sisse oma joogi pära. Kes õlut, kes viina, kes veini. Vossbein tõusis pidulikult ja sirutas kannu Bartolomeusele.

«Proosit, gildikaupmees! Sinu ja su köögikatast kallima terviseks!»

Bartolomeus võttis kannu, mõtles viivu ja virutas selle sisu lõbumajapidajale vastu nägu.

Tollest kannutäiest näoloputusest jätkus korralikuks kisklemiseks. Nad kargasid kõik üheskoos ülbe vaenlase kallale, väänasid ta põrandale ja peksid kõigega, mis pihku puutus. Raksusid toolid, kolksusid kannud, matsusid rusika- ja jalahoobid. Siis kergitati verest nõretav ohver maast, lohistati kõrtsi läveni ja visati välja.

Ta lebas tubli tunni trepi kõrval, müürinurgas. Ajas siis enese vaevaliselt seina najale püsti. Sinna ta jäi seisma nagu halg, kaks kätt taskus, selg vastu kiviseina, silmad suletud. Taevas kustus ehavalgus, öö astus maha. Tuli kõrtsiteenija ja süütas laterna ukse kohal. See jäi kahvatult vilkuma. Tänavanurga tagant välja hüpanud tuulehoog kustutas tule ja pimedus sai uuesti peremeheks.

Kusagilt eemalt kerkis öövaikusesse rataste kõmin, mis üha valjemaks muutus. Hobused norskasid kahurilafeti ees kanoniiride piitsahoopide all. Suurtükk veeres raskelt läbi pimeduse rautatud rataste ragisedes, veeres, kuni äkki jäi kõrtsiukse ees seisma. Hobused perutasid, seersant ronis vandudes sadulast maha.

«Mis seal lahti, kurat võtaks?!»

«Keegi jäi alla...» raporteeris kanoniir, rataste alt tundmatut meest välja kiskudes. Üksik möödaminejagi jäi seisma, uudistades õnnetut. Selle habetunud, mustahambulisest suust venis rinnale soe verejuga ja põskedele oli jõudnud asuda surma rohekashall kahvatus.

«Joodik mingisugune...» kirus kanoniir. «Leidis aja töllerdamiseks...»

«Viska ta värava taha...» käsutas seersant. «Aeg pole raisata.»

Kriiskasid roostetanud uksehinged. Midagi matsus vastu maad. Ja kahur veeres edasi, rataste raginas, mis pikkamisi kustus, aset andes surmavaikusele.

Rõima Bartolomeust polnud enam.

Öö oli ainuke, kes teda leinama jäi. Hõredad vihmapisarad sahisesid pimeduses. Ja tuulgi nuuksatas korraks katuserääastas...

XI

Uus hommik oli saabunud. Päike seisis kõrgel, aga majad näisid ikka veel magavat. Kuhu sa nina ei pistnud, igal pool vahtisid vastu suletud luugid, tabade taha kinnitatud uksed, riivistatud õueväravad. Isegi poed, mille ees sel tunnil tavaliselt oli saginud rohkesti rahvast, näisid surnud olevat. Linn vaikis hirmunult. Küllap vist sõjajumalast kontvõõra ees, kes siin peremeheks oli hakanud. Turuplatsile, mis häil päevil kubises talumeeste vankreist, oli uus käskija lahti löönud vanakraamikaupluse, pakkudes rohkesti kahureid, pommidega koormatud veovankreid, hobumoona, telke ja muud. Sedagi vist kõva hinnaalandusega, sest kaup oli kulunud ja armetu, nagu oleks ta seitsmest kaotatud lahingust läbi käinud.

Lossiväljaku ja Pika tänava risttee oli ta kiiruga kohendanud väljapraagitud sõdurite panipaigaks. Puudu neist siin polnud. Iga mesti suitsunud, määrdunud, vihmast ja tuulest pargitud hulkureid, kes olid küll suurtükiliha ette arvestatud, kuid tulid nüüd maha kanda niisama, sest suurtükid vaikisid. Hommik oli sõjasellidele kostiks kaasa toonud kõhumure. Tragunid sagisid vesiste suudega tühjade katelde ümber. Kes tassis nahklähkriga kaevust vett, kes sikutas tulehakatuseks puruks-taotud õueväravat, lõhkus vankrit või kapiust, kes pigistas hõlma all tagahoovist äravirutatud kukke, sest kroonu poolt polnud pensioneeritud sõjasulaste karjale ette nähtud muud kui prii hingeõhk, kaevuvesi ja naelajagu kaerasõklaid nina peale. Muu tuli otsida mujalt.

Noh, neil näis siiski veel midagi hamba alla panna olevat. Hullem oli lugu põgenikega, nendega, kellest kubisesid mereäärse uuslinna õuesopid, kuurialused, aidapealsed, pööningud, aiad ja ristteed. Siin oli viletsus kutsarina pukis istunud, kellel kuu, kellel kaks, kellel juba kevadest saadik. Kohale oli ta sõidutanud tühja

redelvankri ja kui see ka juhtus täis olema, siis ainult nälginud lapsi, haavatuid, haigeid või surijaid. Lõkked tossasid siingi, aga rohkem moe pärast, vana kombe kohaselt. Kuum pajavesi sai lisaks vaid pisaraid ja ohkamisi, sest pererahvalgi, aguli majateenijail, voorimeestel, mündrikel ja takuropsijail polnud midagi lisaks pakkuda ammu tühjaksjäänud toidukapist. Nii nad siin siis istusidki, kodust, omastest, küljealusest ja viimaks ka kõhutoidusest ilmajäänud hulkurid ja pidasid lõputut nõu, kust oleks veel midagi hamba alla võtta.

Piiramine kestis juba kolmandat nädalat. Kolmandat nädalat kõrvetas heinakuu päike hirmust kössi tõmbunud väikelinna, kes kõrgete isandate käsu perra oli määratud kaitsma kurat teab kuhu kadunud võõra kuninga au ja kuulsust. Seal ta vaene siis lössutaski jõesuudme liivaseljandikel, turri ajades oma armetuid bastione mõnekümne ajast ja arust läinud haubitsaga, millest viimased paugud olid kostnud tubli inimpõlv tagasi. Väliväe kahurid olid viisakamad, aga needki ei ulatunud kaugemale peletama tsaariarmee sõjaväeleeri, mille tuhanded telgid olid katnud Sauga väljad ja ulatusid teisele poole Tammistu ruugeid männikutukke. Kindral Bauer oli siia toonud kuus polku traguneid, ja kahurväge tuli üha lisaks. Oberst Schvangelmil polnud linnas talle rohkem vastu seada kui neli pataljoni ja needki olid pataljonid vaid nime poolest. Nad olid arvanud juba sel õhtul, kui väravad vaenlase ees sulgusid, et hommik toob linna kohale turmtule ja tsaari polkude tormijooksu. Nikolause kellad olid paukunud pika öö, kihutades väljakäsutatud inimesi bastionide kindlustustöödele. Linna müüridel ja tornidel olid lakkamatult lõõmanud riidad, et valgustada kogu ümbrust. Härrad ohvitserid olid närinud närvide rahustamiseks tubakat nii, et lõuad rohetasid, ja soldatid paugutanud pimedust nii, et püssirauad kõrvetasid. Alles hommik oli toonud tarkuse majja. Nood seal väljas ei mõelnudki kallale kippuda. Suplesid jões, pesid pesu, karjatasid hobuseid ja tossutasid lõkkeid supipadade all. Ja oberst Schvangelmgi oli lõpuks pidanud enesele tunnistama, et see oli õieti tehtud. Sõda oli ju samahästi kui lõppenud ja selle niikuinii alistumisele määratud kindluse pärast ei

tasunud ainsagi sõduri hingekest mängu panna. Jah, Pärnu polnud muu kui põuapäikese käes küpsev vaarikas, mis lõikusekuuks oli määratud ilustama tsaar Peetri lõunalauda.

Neid mõtteid ei mõlgutanud üksi oberst Schvangelm. Neid näisid mõlgutavat paljud teisedki. Eriti need, keda päev oli vastamisi pannud näljaga ja kellel kõht ei andnud aega oodata, kumma kannatus ja kangus enne katkeb, kas venelase või rootslase oma. Sõjavägi võis seda lõbu endale lubada, passida vaenlast kahurite varjust, helpida suppi ja oodata, mis tulevik toob. Too, kes aastaid oli elanud peost suhu ja kellele issand jumal igapäevast leiba oli andnud vaid iga tööpäeva lõpuni, ei suutnud seda mängu kaasa teha. Ega tahtnudki. Ja õigusega. Kui keisritel ja kuningatel oli isu omavahel kiskuda, siis võisid nad seda teha, aga mitte vaese rahva naha peal ja tema elu hinnaga.

Seda leidis salkkond kalamehi ja takuropsijaidki, kes keskhommikut olid lõunasse veeretamas bastion Luna varjus, kuhu neid kokku oli käsutanud linnakomandandi võim, valveteenistuseks, kui vaja peaks minema abikäsi. Vaenlase rünnaku tagasilöömiseks, kahjutulede kustutamiseks või pommide vedamiseks haubitsate tarbeks.

«Maksku, kurat, päevapalk kinni...» lausus vimmasseljaline rõugearmiline linaaidatööline, «ja sõdigu siis või viimsepäevani! Mul neli suud toita. Suutäit leiba hinge taga ei ole. Tunahomme pean nad näljasurmale ohvriks andma. Oma naha veel tagantjärele, kui tapluseks lahti läheb.»

«Mis see sinu nahk ikka maksab...» arvas teine. «Peaasi, kui sakste oma terveks jääb... Bohnsack, näe, sitsib oma viljakeldri ukse ees, taalrikott tagumiku all ega mõtlegi meile kampa tulla. Mis muret tal? Eile oli ta rootsi kaupmees, täna saksa, homme vene oma. Eluke jääb sisse, kõhuke ette, katus pea kohale, kaup keldrisse... Ainult taalri asemel hakkavad ruublid kaukasse jooksma...»

Kolmas, kes istus tühjaksjäänud vangitorni välistrepil ja näris kummelivart, sülitas lopsaka suutäie.

«Maailmas on juba nii sisse seatud, et kui sünnid voorimehena, siis sured kah. Ja sõidutad oma vankril

saksa, kuni kõnged. Sõda, see toob vaid lippude vahetuse, kõik muu jääb vanaviisi. Kes nälgib rahu ajal, see nälgib ka sõjas. Kes õgib rahu ajal, see õgib ka sõjaajal...»

«Kümnekordselt õgib!» lisas keegi. «Sõda — see nende õige õgimiseaeg ongi...»

«Issand küll,» pistis keegi noor naine näo põlle varju. «Kas siis tõesti enam kusagilt... Ei ma enam suuda, Jaan. Laps teist päeva söömata. Ohelik ja muud ei midagi...»

Mees vaatas hädaldavat naist ja tõusis püsti. «Aitab! Lähen ja võtan ise. Kas või kirve abil!»

«Sa jäta juba...» lausus aeglaselt vana, hallipäine taat. «Kirvest pole siin vajagi. Milleks kirves, kui on seadus olemas? Oleme praegu kroonu teenistuses? Oleme! Sõduripalka peame saama? Peame! Tuleb nõuda ja muud midagi!»

«Saa sa sõjaväeülemuselt midagi! Neil omalgi sekipõhi käe!»

«Eks võtku kaupmeestelt! Ega's rahvas saa nälga surra. Ennegi sunniviisil võetud. See ju sõjaaegne pruuk!»

Mõtlik vaikus laskus istujate vahele.

«Kui prooviks tõepoolest...» arutas keegi.

«Asjata!» tähendas teadjam. «Naised käisid juba mineva nädala raes...»

«Mis meil raega asja! Rael pole muud kui kopitanud pabereid. Lähme komandandi juurde!»

Rõugearmiline tõusis püsti. «Mis siis! Lähme!»

Pisikene inimkobar hakkas astuma. Jõudnud tänavanurgale, kohtas teist samasugust. Kari häälekaid naisi olid riielnud naerikoti ümber. Kuulnud, et siin tegemist rohkem kui paljaste naeristega, lõid kampa.

Üha uusi vastutulijaid jäi seisma. Päriti kuhu minek.

«Komandandi juurde! Leiba nõudma!»

«Komandandi? Mis leivajagaja tema on?»

«Võtku välja, kust tahes!»

Kehitati õlgu. Mis seal ikka. Komandandi käes oli kõrgem võim kogu linnas. Ju ta pidi vastust andma. Mindi kaasa.

Oberst Schvangelmil, linnakomandandil, polnud

omalgi muredest puudus. Stokholmist saadud korraldus, viimane, mis enne piiramist otsaga siia oli jõudnud, lebas ta laual juba kolm nädalat. Ta oli seda lugenud poolsada korda ja mida enam ta seda luges, seda raskemaks ta oma südant tundis minevat. Neil seal mere taga oli kerge paberile panna, et teie, kuningliku sõjaväe oberst Jakob Heinrich von Schvangelm olete määratud Pärnu kindluse komandandiks täie voli ja ülemjuhatuse õigusega. Ja et teie peale on pandud Tema Majesteedi mõõga ja Rootsi riigi au kaitsmine. Ja et teie olete kohustatud kindlust hoidma kõigi käsutuses olevate abinõude ja jõududega kuni abivägede tulekuni...

«Kuni abivägede tulekuni...» ühmatas komandant kibestunult. Nad oleksid võinud ju parem kirjutada, et kuni issanda Jeesuse Kristuse kolmanda tulekuni, mida Johannese ilmutamise raamat ette nägi. See oli siiski veidi kindlam, kui too laevastik, mida Stokholm lubas...

Teinegi paber lebas laual. See oli selge, lühike ja üpris käegakatsutava tähtajaga. Ultimaatum kindral Baueri allkirjaga. Too, mille parlamentäärid ühel ööl siia olid toonud. Selgitusega selle kohta, et vastupanemisel pole enam mingit mõtet, kuna kindlus on muutunud ainsaks järelejäänud toetuspunktiks kogu Liivimaal, mis on ära lõigatud nii maa kui mere poolt. Ja et vene sõjaväejuhatus ei soovi valada asjatult süütute inimeste verd, mispärast paneb ette kapituleeruda ühes garantiiandmisega selle kohta, et kodanikkude õigused jäävad puutumata ja rootsi väeüksustel on lubatud äraminek kõige sellega, mis nende käsutuses, välja arvatud moon ja kahurid.

Schvangelm ohkas. Issand ise võis vaadata ta hinge! Ei tema soovinud verevalamist. Ta oleks heameelega vastu võtnud selle, kõigi mõistete järgi auväärse ettepaneku, kui see vaid tema võtta oleks olnud. Aga ta polnud oma otsuse peremees. Ta oli vaid tühipaljas vigur malelaual, kel kõik silma peal hoidsid, kes oli määratud seisma sinna, kuhu ta oli pistetud. Ainult ülemjuhatus ise võis ta siit ära liigutada ja ei miski muu. Jah, allaandmisele polnud mõeldagi, kui ta ei tahtnud sattuda äraandjate kirja. Ja seda ta ei tahtnud, sest

perekond ja oma mõis Liljenkrones luges kah midagi. Oma nahk peale selle. Kuuekümnekaheselt pole sunnitööle minek parem kui vaenlase pommi all suremine...

Komandant oleks veelgi kahe paberi kallal oma hinge vaevanud, kui maja ees poleks lärmiks lahti läinud.

Mis pagana laat seal jälle lahti on — tusatses ta ja astus akna alla. Majaesine kubises ärritatud rahvahulgast, vahikorra seersant püüdis seda asjatult tragunite abiga tagasi suruda.

Ta astus välja, trepile, ja sattus silm silma vastu mingi tigetseva õigusenõudjaga, kes ei pidanud vajalikuks ülemuste ette tulekuks isegi lodumütsi peast maha võtta, rääkimata rõivastuse kohendamisest. Särgikaelusest välja vahtiv karvane rind ja rebadele vajunud püksid ei andnud tunnistust kõrgest päritolust.

«Mida te tahate?!» laskis Schvangelm tõlgi kaudu pärida.

«Rahvas on näljas...» lausus mees ta vastas. «Komandandihärrad andku korraldus — toidumoona välja jagada...»

«Leiba!» karjus keegi.

«Kas või veerandikki hinge peale!»

Komandant tõstis käe rahustamiseks. «Minul, kallid inimesed, pole teile leiba anda!»

«Kuidas ei ole!» karjus keegi vahele. «Me oleme kaitsetöödel. Peame saama soldatipajukit!»

«Soldatitelegi ei jätku...» lausus komandant pead raputades. «Katsuge veel kannatada, abi on lähedal...»

«Surm on veel lähemal...»

«Linnas on leiba küll...» lausus too, kes teisi juhtis. «Kaupmehesakste aitades! Me teeme kindlustustööd ja nälgime, aga nemad magavad ja õgivad! On see kord!? Andke käsk arvelevõtmiseks ja väljajagamiseks! Kõigile!»

«Kõigile! Leiba kõigile!» hakkas rahvasumm jälle keema.

«Ma andsin juba möödunud nädalal raele korralduse...» vastas Schvangelm, «et ülejäägid saaks arvele võetud nende tarbeks, kes kaitsetöödel...»

«Raele!» karjus keegi tigedalt. «Leidis, kellele usaldada! Suurvarastele! Need jagavad omavahel...»

Komandant kehitas õlgu. «Mina ei tea... Raad on ju teie endi volimeheks...»

«Pole me neid valinud!»

Schvangelm tõstis uuesti rahustamiseks käe. «Minu ülesanne on linna kaitsmine! Ja sõjaväe varustamine. Mis üle selle, see on kodanikkude oma asi. Seda otsustab raad. Minul mingit moonatagavara pole. Seda näete isegi!»

«Kui sul pole anda...» hüüdis keegi, «mis sa siis sõdid! Ega's sa ole meid ära ostnud, et võid nälga suretada!»

«Ettepanek allaandmise kohta on olemas, võtke see vastu!»

«Mis te muidu inimesi piinate!»

Komandant läks turri. «See on äraandjate jutt! Teie olete majesteedi alamad. Ja olete kohustatud oma truudusevannet...»

«Pole me vandunud midagi!» kisati vahele. Oberst avas suu, aga sõnaõigust tal enam polnud.

«Kui ta tahab majesteet olla, siis mõelgu ka rahva, aga mitte üksi mõõga peale!»

«Rahu!» kisendas komandant. Ta ei saanud küll kõigist vahelehüüetest aru, aga see laat hakkas teda juba tüütama. «Ma hoiatan! Ässitajate jaoks on ette nähtud surmanuhtlus! Igasugune jutt selle kohta, et vene väejuhatus on teinud allaandmise ettepaneku — on vale! Surm ootab teid seal, linna vallide taga — piinasurm!»

«Hirmuta omasuguseid!» pistis keegi vahele.

«Mina igatahes ei kavatse ennast vene kasaka mõõga alla anda...» lõpetas Schvangelm. «Majesteedi käsk on — vastu panna! See saab täidetud! Ja kes seda ei täida — seda ootab sõjakohus!»

Komandant pöördus kanna peal ringi ja kadus ukse taha, tõlk kannul.

«Vat sulle abimeest!» osatas keegi. «Leiva asemel pakub poomisnööri!»

Õuelt tuli joostes füsiljeede pikett, püssitäägid õieli. Seadis ennast ahelikku maja ette. Seersant ronis trepile ja viipas käega «Gä rakt!»

Rahvas vahtis tükk aega püssisuudmeid ja hakkas siis pikkamööda laiali valguma. Keegi sülitas vihaselt

seersandi jalgade ette. Võtku ja viigu see oma ülemusele. Teine viskas käega. Ei saa see mundrimees su keelestki aru. Ja mis aruandja ta sulle on? Pandi püsti püssi najale seisma ja seisab. Tal omalgi sõklad kõhus.

«Peakurjategijad, need istuvad suletud poeuste taga, vat mis,» tähendas keegi.

Jah, peakurjategijad — need istuvad poeuste varjus!

Kelle suust see tõde oli lagedale tulnud, seda ei teadnud keegi, aga juba tund hiljem sirutas ta oma tiibu kogu linnas. Viletsusest ja näljast meeleheitele viidud rahvas, kelle nina all linnakomandandi ja rae uksed olid kinni löödud, hakkas mõistma, et neilt pole õigust oodata. Mis võtta andis, tuli võtta rusika jõul. Nad ei mõelnudki hakata ootama kõngemist, kui aitades jahu jätkus ja kui koormad, kotid, sekid ja korvid sellega üha liikusid, tund tunni, päev päeva järel kaubasakste tagaõuedelt mööda linna laiali isandate köökidesse.

Näljased silmapaarid pidasid juba ammu valvet õueväravais. Ja kui hilisel pealelõunatunnil mingi landoo Bohnsacki õuelt välja veeres, haakusid tugevad kämblad hobuste päitseisse. Keegi oli haaranud kutsari hõlmast.

«Mida sa seal vead?» päris kare mehehääl. «Näita välja!»

Kutsar ajas enese pukis turri. «Mis te tahate? Laske läbi!» Ta tõstis ähvarduseks piitsa, aga langetas selle. Landoo oli piiratud räbaldunud inimestest, kelle näod ei ennustanud head. «Pole — siin midagi . . .» ebales kutsar. «Üks isanda tuttav . . .»

Kellegi käsi oli rebinud tõllaukse valla. Mingisugune kogu küürutas sees musta mantli varjus, müts ninale vajunud, nagu magaks. Üks hakkaja naine kergitas selle. Polnudki seal hingelist istumas. Kaks teineteise otsa tõstetud jahukotti vahtisid vastu nagu tummad tunnistajad.

«Või isanda tuttav!» karjus vihane mehehääl. Aga kutsar oli juba pukist maha karanud ja sibas mis jalad võtsid.

«Lähme, mehed!» hüüdis too, kes oli hobused peatanud. «Ja vaatame, mis auväärt kaupmehehärral ka meile pakkuda on!»

Õuevärav prantsatas ristseliti. Hetk hiljem tatsusid sajad jala-asted tagatrepil. Köögist kuuldus teenijarahva kisa, purunevate nõude kõlinat. Ja siis hakkas kogu maja paukuma, ähkima ja võbisema. Keegi karjus issand-issand! Keegi nõudis võtmeid. Raksusid uksed, kõlisesid aknaklaasid, ait avas ohates roostetanud tabad ja riivid. Õu kihises ärritatud rahvast nagu mesilassülem. Aga tänavapoolsest aknast kargas välja vestiväel ja hommikumantlis kõhukas saks, ühes jalas tuhvel, teises king ning pani sellise ajuga jooksma, nagu oleks tal kusagile kotitäis kulda maha ununenud.

Sõnum kaupmees Bohnsacki puistamisest levis laiali nagu kulutuli. Veidi hiljem hakkas Pühavaimu tänaval paukuma kaupmees Petersi aidauks. Siis Vossbeini oma. Rekvireerimine oli alanud. Ilma rae loata ja komandandi korralduseta...

Härra von Bohnsack jooksis, nagu oleks ta raskesti purjus olnud. Komistas, lendas käpuli, vandus ja ähkis. Trepiastmed ronisid talle jalgu, munakivid libisesid talla all...

Soo, taevale tänu. Sealt paistiski Dohreni maja. Tema leiab nõu. Ainult tema, sest raadi polnud samahästi kui olemas. Dau oli ammu kadunud, Heno — peast segane... Jah, ainult Dohren võis aidata...

Bohnsack tormas trepist üles, lükkas toaneitsi kohvikannuga kummuli ega märganud toauksele koputadagi. Tabas majaisanda rahalaeka eest müntide lugemiselt. See kortsutas kulmu ootamatu sissetungimise üle ja vedas käise hõberubla pakkidele katteks peale.

«Palun vabandust... segamise pärast, kallis Jakob...» ägises Bohnsack. «Riisuvad! See kuradi pööbel... murdis sisse! Tassivad kõik laiali!»

Tagantpoolt kerkis uksetühemikku toapoisi ärritatud nägu. «Auline kammerhärra... riisuvad jah. Vossbeini juures, Petersi juures... Igal pool... Mida käsite?! Meilgi üle tänava kogunevad mingisugused hulkurid. Kas panna uksed lukku?!»

Dohren urises nagu koer, kes kondi närimise peab pooleli jätma. «Ja mida see komandant vahib, kurat võtaks!» möirgas ta. «Linn sõjaväge täis, korda peetud ei saa!»

«Mis sest sõjaväest...» viskas Bohnsack käega. «Soldatidki nendega kambas...»

«Lilje!» karjus Dohren. «Lilje, sa vana mära!»

Toatüdruk tõttas uksele. «Paraadmunder ja ordenid!» käsutas majaisand. «Ja kutsar valmis panna!»

Nad asusid neljakesi kammerhärrat riidesse panema. Tõtates ja rutates. Isand ise ei muretsenud muu pärast, kui et ordenilindid oleksid õiges järjekorras. Lükanud enda ümbert kõik laiali, kehitas ta enese veel hetkeks peegli ette ja tormas uksest välja. Bohnsack tõttas ta kannul, ohkides ja hädaldades...

Nikolaus helistas altariteenistuse lõppu. Kellalööja pühkis higi ja kirus omaette. Teised seal all istusid, käed süles, aga tema amet oli piiramise algusest peale kolm korda raskemaks läinud. Nad arvasid vist, et linnavõtmete saatus on tõepoolest jumala käes. Ega's muidu nüüd kolme teenistust nädalas peetud, ülepäeviti.

Jah, linna võtmete saatus näis sõjaväelastegi arvates Vägede Jehoovale pihku pistetud olevat. Ega's muidu garnisoni ohvitserkond ennast koguduse pinkidele ritta polnud istutanud. Rahuajal sellist nalja ei tuntud ja nüüdki paistis suurem osa neist sõjakalt vurrutatud sakstest igavust tundvat kneipe kärarikka lõbususe järele, selle asemel et vahtida Kristuse väljaväänatud ihuliikmeid altaripildi süngel taustal või kuulata Westphali hambutut podinat. Aga ülemus, oberst Schvangelm oli jumalakartlik nagu kõik, kelle vaim on vanadusest väetiks jäänud, ja tema parem käsi, Kaulbarski näis mõõga asemel risti sisse uskuma hakkavat. Nende käsku mööda siis see vahiteenistus issanda altari ees oligi käima pandud.

Pastor pani piibli kantsli äärele ja maigutas pajatamisest kuivanud huuli.

«Ja oma hingepalves, kallis kogudus...» jätkas ta saksa keeles, «mõelgem kõigepealt meie armsale bürgermeistrile Michael Daule, kes kahekümne seitsmendal heinakuu päeval on väljaspool linna piire, kui ta jalutamas oli, halastamatu vaenlase poolt kinni püütud ja vangi võetud. Ja hirmsate piinamiste järel, mida tatarlastest ja kalmõkkidest mõrtsukad ta kallal on toime

pannud, on nüüd hinge heitnud, et issanda trooni ette astuda. Tema lõhkirebitud ihu liikmed, tema väljapistetud silmad, tema äralõigatud keel saavad seal jumala palge ees tagasi oma nägemise ja ütlemise jõu ja võivad Vägede Jehoova ees tunnistust anda...»

«Mis ta jälle sellest...» tusatses Schvangelm kõrvalistuvale Kaulbarsile. «Ma ju ütlesin talle, et Dau kohta tuli teade, koos ultimaatumiga, et on elus ja terve...»

«Pole tähtis!» vastas Kaulbars issameiet pooleli jättes. «Ta on nende käes. Ja kes ütleb, et nad edaspidi...»

Pastor jätkas: «Meie kadunud bürgermeister sündis Preisimaal, Marienburgis. Juba noorest põlvest peale valgustas issand tema mõistust. Nii et ta kõrge kooli võis lõpetada signum laudisega. Ta oli Tartu Universiteedi rektoriks, Riia lütseumi konrektoriks, ajaloo, teoreetilise filosoofia, esteetika ja luulekunsti professoriks, Pärnu Universiteedi esimeseks rektoriks ja lõpuks, Tema Majesteedi Carolus Kaheteistkümnenda armu ja helduse märgiks, tõstetud meie armsa kodulinna justiits-bürgermeistriks. Kadunu sügav elutundmine, otsustamise võime ja energia...»

Ta oleks veel tükk aega pajatanud tolle elava surnu olematutest iseloomuomadustest, kui kiriku eeskojas poleks tekkinud lärm ja tunglemine. Keegi trügis palvetajaist läbi, neid toorelt laiali lükates ja enda kannul pahameelt kergitades. Westphal oli ajanud juba huuled prunti, et hurjutada jumalavallatut, kes rikkus teenistuse rahu, aga jäi äkki vait. Too, kes sealt välja tormas, oli ju kammerhärra Dohren. Linna esimene aadlik.

«Mäss!» kisas Dohren linnakomandandile otsa trügides.

«Mäss, härra komandant!» piuksus Bohnsack, obersti käisest nagu uppuja kinni kahmates. «Pööbel riisub, tapab ja põletab!»

«Käskige kohe sõjaväel vahele astuda, härra oberst!» nõudis Dohren.

Rohkem ta öelda ei jõudnud. Sakstest täistopitud kirikuruumi näis sarvik ise lahti lastud olevat. Kriiskav hirmukisa tõusis nagu tormilaine, vahutas vastu kõrgeid võlve ja pani aknaklaasidki klirisema. Westphal haaras

talaarisaba pihku ja tuli robinal kantslist alla. Koguduselgi oli äkki selline minek sees, et kirikupingid aiva ragisesid rüselevate kehade raskusest. Kõik igatsesid välja, et päästa oma mammonat hukatuse küüsist. Kõigil sügeles süda sees ja põlesid jalatallad, aga lävi oli vaid kaks küünart lai ja sellegi olid härrad Rode ja Vossbein külgepidi nii kinni kiilunud, et väljapääsemiseks oleks tulnud neist auk läbi raiuda. Viimaks pääsesid teiste sabas needki päevavalgele, kes kogu selle segaduse põhjustanud olid. Dohren kohendas viltuvajunud parukat peas ja otsis silmadega komandanti. See lõõtsutas kirikumüüri najal, higine ja sasitud, nagu oleks kaklusest tulnud.

«Sõjavägi!» ähkis Dohren uuesti oberstile näkku.

«Mis sõjavägi!» vandus see tigetsedes. «Sõjavägi on selleks, et vaenlasega sõdida, mitte oma rahvaga!»

«On see siis rahvas?!» piuksus Bohnsack. «Need on röövlid!»

Aga Schvangelmil näis pilt asjakäigust selge olevat. Leivamäss, see oli tavaline lugu. Aga mitte nüüd, kus vaenlane väravas seisis. Valida oli majesteedi ja Dohreni huvide vahel. Ja siin sai otsus olla ainult üks. «Kes teil, kuradi päralt, käsib hangeldada!» karjus ta kaupmehele näkku. «Ja rahvast üles ärritada!?»

«Miks te toidumoona ülejääke üles ei andnud!» kargas nüüd Kaulbarski vahele. «Ise olete õueaadlik, aga petate majesteeti! Te olete riigivargad! Äraandjad! Saada kohe piketid välja, Jakob, ja korralda läbiotsimine nende juures. . .» pöördus ta komandandi poole.

See noogutas.

Dohren näris vurrusid, märgates, et oli vihma käest räästa alla jooksnud.

«Ma protesteerin!» tõstis ta häält. «Kogu Pärnu kaupmeeskonna nimel! Teil pole õigust eraomandust puutuda, mille kohta kaitsekiri on antud!» Kiskunud põuest paberi, toppis ta selle komandandile nina alla.

Kaulbars kahmas selle enda kätte. «Engwalli oma! Ma sülitan sellele! Mõistate!» Ja sülitaski, dokumenti puruks käristades. «Kurat! Ma olen majesteedi sõdur, mitte mõne nuumatud orika ihukaitsevalvur!»

Dohren viskas Kaulbarsile vihast leekiva pilgu. Ootas

komandandi vastust, ja seda saamata, pöördus kannal ringi ning läks sammu raksudes minema.

Veerand tundi hiljem hakkasid häiretrummid lossiväljakul põrisema. Tragunid rivistusid rutates, bajonette tapluseks püsside otsa kinnitades. Osa neist tormas bastionidele, jäädes ammulisui vahtima, sest venelase rünnakuhimust polnud midagi märgata. Telkidemeri silmapiiril, Sauga haljal väljal tukkus endiselt lõkketulede suitsu taeva poole tossates. Valvetõkkes olijad jõe ääres püüdsid kala.

Alles kui seersandid korraldused salkadele kätte jagasid, selgus, et sõda oli kuulutatud kaubaaitadele.

Jah, sõda oli kuulutatud kaubaaitadele. Need said täna sellise vati, millist nad polnud näinud sündimisest saadik. Paljukirutud pööbel jõudis endale kahmata vaid peotäie, aga too, mis sõjaväe moonavankritele laoti, kaalus kümneid sälitisi. Käsk oli antud jahutagavarade rekvireerimise kohta, aga pääsu polnud ka sinkidel, linnulihal, suitsukalal, munadel, viinapudeleil ja õllevaatidel. Kõik, mis hamba alla sündis panna, kõndis minema. Palju sellest paberile pääses, oli raske öelda, sest kirjutajateks määratud seersandid ei osanud tund hiljem kätteantud lehti muuks kasutada kui kalli kraami pakkimiseks enne taskupistmist.

Linn kahises ja imestas. Keedukatlad lõkete kohal, mis juba päevi polnud muud näinud kui sitket hobuseliha ja konte, said õhtueineks tubli leemelisa. Lapsed kargasid paja ümber, helpisid lusika varal tulikeeva suupoolist ja vanadelgi istusid neelud kurgupõhjas. Päike oli ammu loojas, tähed sirasid taevavõlvil, aga öö kergitas mereäärsest agulist suitsu, sädemeid ja toidulõhnasid, nagu oleks seal ei tea mis pulmad käimas.

Vaid too, kes oskas õige tähelepanelik olla, võis märgata öö varjus muidki muudatusi, mida näljamäss kaasa oli toonud. Osa mereäärsete bastionide kahureist olid oma suudmed pööranud linna poole ja põrnitsesid agulionne mõtliku tigedusega. Ja Rüütli tänava veerde, mis eraldas uut ja vana linna, olid tekkinud uued piketid, mis näisid end sättivat siia alaliseks, nagu oleks too upsakas, tornitatud vanalinn oma vaese naabri sõprusest lahti öelnud ja end kakluseks valmis pannud.

See oli komandant Schvangelmi korraldus. Ta oli arutanud möödunud päeva sündmusi risti ja põigiti ja leidnud lahenduse vanasõnas, et ettevaatus on tarkuse ema.

Samal ajal, kui südalinn kaikus joobnud soldatite laulust ja vene valvepiketid teisel pool jõge imestusest kõrvu teritasid, valitses kammerhärra von Dohreni kodus surmavaikus. Saali suure ümmarguse laua taha olid enese istutanud kõik need, keda päev oli läbi peksnud ja vaeseks teinud. Muidugi mitte nii vaeseks, et sellest lauale poleks prisket õhtusööki jätkunud. Karahvinid, liuad ja vaagnad vahtisid endiselt, rõõmsas lootuses, et saavad külaliste isu kustutada. Aga toda isu ei paistnud täna kellelgi olevat.

Polnud isu söömiseks ega rääkimisekski. Rüübati vaikse vihaga kadakaviina niikaua, kui näod punetama hakkasid.

Siis tõusis peremees ise püsti, tõstis klaasi ja kuulutas välja pidulikult selle, mis ta hingesopis küpseks oli saanud.

«Vivat tsaar Peeter Esimene!»

Oli neid, kes vahtisid ehmatades ringi, kas keegi toda reetmist pealt kuulama ei juhtunud. Aga suurem osa süttis, nagu oleks neil põlevat püssirohtu hambavahe täis.

«Elagu! Elagu!» kärisesid kümned hääled.

«Elagu Liivimaa rüütelkond!» kuulutas keegi parun.

«Elagu!» kisasid kõik üksmeeles, tundes, kuidas süda ängistusest vabaneb.

Edasi läks juba nagu määritult.

«Elagu Balti aadel!»

«Elagu kaupmeeskond!»

«Elagu Suur-Gild!»

«Maha rootsi röövlid,» kuulutas Dohren, «kes ei austa kodanikuõigusi!»

«Kadugu võõrad võimutsejad, kadugu vabaduse vägistajad!»

«Lõpp orjusele!»

Siidi ja sametisse pakitud orjad olid valmis kargama sõjariistade kallale. Viin andis julgust juurde.

Klaasid tõusid üha. Lärm paisus kõrvulukustavaks.

Keegi ei märganud kõhna, pisikest, musta rüütatud

meest, kes oli tekkinud uksekünnisele ja vahtis kogu olemist sünge pilguga. Vahtis seni, kuni tundis, et enam pidada ei suuda.

«Jätke juba, issand jumal!» kisas ta, nagu kurjast vaimust vaevatu.

«Mis on?!» ajas Dohren joomisest punsunud silmalaud lahti. «Mida sa, Grass, kisad! Tulid surnu juurest testamenti tegemast, et sul selline nägu peas on?»

Notar vajus laua taha ja noogutas. «Tulin — surnu juurest! Katk on linnas, mõistate! Katk!» karjus ta. «Katk!»

Kõik tardusid kohtadele, nii nagu nad olid. Ja saalis oli korraga nii vaikne, et isegi kella tiksumine tundus kabjaplaginana. Nagu oleks keegi siiapoole ratsutamas...

XII

Must mees oli tulnud linna. Kes teda esimesena märkas, seda oli tagantjärele raske kindlaks teha. Aga esimene tema ohvritest leiti Riia värava juurest, Hospidali tänavalt mingisugusest õuesopist. Too oli tundmatu vanaeit, üks neist, kelle pagemiserutt oli kaugeilt teedelt linna toonud. Tema tuhmid, klaasistunud, tumehalli näkku tardunud silmad olid avatud pärani, nagu oleks neisse mingi õud kätketud. Mustakstõmbunud huuled vaikisid surmasaladust kokkupigistatud hammaste taha peites. Too oli esimene ohver. Linnavaht polnud tema jaoks kindlusevalli veerde jõudnud veel haudagi valmis kaevata, kui uuslinn juba hirmu- ja õudusejuttudest kihama lõi. Must mees, keda juba aastakümneid siin mail polnud nähtud, oli tagasi tulnud. Tema astumisest liikus kuuldusi juba varemaltki põgenejate kaudu, kes tulid lõuna poolt, Riia kandist. Seal oli katk suretanud külasid tosinatekaupa, kihutades inimesi maha jätma oma eluasemeid ja minema kohutava võõra eest metsaüksindusse. Tema tulekule oli varakult mõeldud, abinõusidki tarvitusele võetud, valveteenistus välja seatud, kraavid kaitseks kaevatud. Aga asjata. Ta oli sõja hõlma all läbi lipsanud. Ta kohalejõudmine mõjus välgulöögina. Õud laotas oma nähtamatud tiivad inimhinge-

dele. Tegi rahutuks südame ja sõgedaks silmad. Kutsumatut võõrast märgati varsti mitmel pool. Õhtuvidevikus nägid lapsed teda astumas Jupiteri bastionil. Ta oli kõndinud edasi-tagasi tuulest lehvivate mantlihõlmadega, peatunud ja kätt silmade varjuks tõstes üle linna vaadanud. Nagu valides paika, kuhu saaks ennast ja oma kurja nõu varjule poetada. Siis oli teda märganud naistekari piilumas hobuveski mustendavast aknaaugust. Ja kui sama veski varjust järgmisel hommikul avastati surnud hulkur, oli selgus lõplikult käes. Jah, katk oli tulnud kaasüüriliseks, lisaks vaenlasele ja näljatondile. Katkusurm, too, mille eest isegi teised surmad kõrvale hoidsid.

Linna kohale oleks nagu must kõuepilv kerkinud. Inimesed lõpetasid jutud ja toimetused ning pugesid varjule taresügavusse. Ustele lükati ette riivid, akendele eesriided, hirmuga topiti kinni suitsuavadki. Onnid tõmbusid üksteise ees hirmust kühmu, surusid end õuenurkadesse ja vaikisid. Tänavailt kadus kõnekõma ja kustusid jala-astumised. Tollega, kes seal jalutas, ei teinud isu kellelgi kohata. Piiluti pragude vahelt, hinge kinni pidades ja oodati, mil too peletis minema kõnnib.

Aga tast ei saanud minejat. Tal oli hakanud siin meeldima. Ja miks mitte, kui naabriks olid sellised mõnusad paarimehed, nagu Viletsus ja Nälg. Saaki oli ohtralt loota, suletud uste ja akende kiuste. Need teda juba ei pidanud. Nii ta siis alustaski oma vaikset, hääletut astumist. Onnist onni, tänavast tänavasse, muutes täistuubitud tared ühiseiks puusärkideks pererahvale. Puistas mustaksmuljutud ohvreid õuesoppidesse, väravate varju, aidapealseile, viimaks isegi teeristidele ja tänavaile.

Ta oli virk ja väsimatu nagu heinaline enne vihma. Ta ei andnud endale öö- ega lõunapuhkust... Vähe oli neid, kes mõistsid tema peletamiseks midagi ette võtta. Linnakomandandi poolt saadetud velskridki ei osanud targemat, kui kahtlasi taresid kadakavihaga suitsutada lasta ja need, kuhu surm oli sisse kolinud, tuleroaks anda. Tragunid, kelle peale põletamine oli pandud, tegid oma töö nagu kroonumehed ikka, viitsimata ohutusabinõusid tarvitusele võtta, et laurits omapead ratsutama ei kipuks. Sellest siis tuligi, et mõni päev hiljem uus-

linna onnidekari leegitses ja tossas kolmest kohast korraga. Kustutajat ei olnud.

Rahvas nuttis ja hädaldas. Kes istus toanurgas ja ootas lõppu, kes toimetas õpetatud meeste näitamist mööda ja materdas rotte surnuks. Mõni sõi sibulat, mõni salpeetrit, mõni loputas end soolveega, mõni äädikaga. Abi neist rohtudest polnud, ainsaks rohuks jäi too, mida kantslist maha oli kallatud — issanda arm. Too oli teistest selle poolestki parem, et kui ta surma vastu ei aidanud, siis aitas hinge teise ilma minekuks puhtaks pesta. Seegi oli asi.

Must mees aga astus ja astus. Heinakuu viimase päeva õhtupoolikul ilmus garnisoniarst raportiga komandant Schvangelmi ette ja teatas, et tema jõud on otsas ja mõistus samuti. Nelikümmend maja on maha põletatud, kakssada inimest mullapõue aetud või tuleroaks antud, aga tõvekoldeid sigib aina juurde. Ta ei või enam vastutada selle eest, et katk ei astu üle linnamüüri vanalinna, kuigi läbipääs väravaist on juba kolm päeva tagasi kontrolli alla võetud.

Komandant sügas mõtlikult oma kitsehabet, viipas politsei-bürgermeister Heno endaga kaasa ja astus tõlda. Oma silm on kuningas. Tohtrid, see oli üldse üks ara verega rahvas, kes oli valmis sulle surmatõbe kuulutama juba nohuse nina järgi.

Sõiduk veeres Rannaväravast uuslinna. Tallinna ja Akadeemia tänavate vahele asuvale lagedale krundile oli kokku aetud tubli kari peavarjuta jäänud põgenikke. Isandad võtsid vastu vahiseersandi tervituse ja astusid väravast sisse. Taraga piiratud rohuväljak mustendas kössitavatest inimkogudest. Lage taevas oli neile lae eest, päike andis valgust ja sooja, vihm — pesuvett, ja meretuul — jahutust. Söögi- ja köögimurede peletamiseks olid mitmed lõkkedki maha tehtud, aga padade täitmisega paistis asi kehv olevat. Seda tunnistasid kokkade nukrad pilgud ja jumal teab kust keetmise jaoks kokkukuhjatud kuivanud kõrkjate sületäis, millesse suupoolise ootajail suurt usku ei paistnud olevat. Tagapool, mingisuguse pargikoja külje all õngitsesid naised ämbritega nahaleoaugust vett. See oli rohekas, veniv ja limane, et pista või leeme pähe patta. Teistest eemal, kõrbenud

kastani varjus sussitas noor naine, näol meeleheide, oma näljast virisevat last magama. Teine, veidi elatanum, nokitses täisid tütre peast. Keegi ragistas rasket köha ummistunud lõõridest, keegi oli näljaga jumal teab mis alla ajanud ja oksendas seda pikalt kõõksudes. Ainult üks oli rahul. Selle oli surm suigutanud maakamarale pikali, omaste keskele silmade vesistamiseks.

Isandate tulekut oli märgatud. Pead tõusid, uudistavaisse pilkudesse oli siginenud pärimise kihelus. Venitati end püsti. Viivu hiljem oli komandant, bürgermeister ja garnisoniarst piiratud tihedast inimmüürist.

«Andke süüa!» kähistas kaltsakas vanamees Henole roiskunud hingeõhku näkku. «Neli päeva pole iva hamba alla saanud...»

«Mõelge ometi lastelegi, te mõrtsukad...» nuuksus luukõhn naine samasugust linalakka tüdrukukest nende ette lükates.

«Laske linnast välja!» tigetses keegi tagantpoolt. «Mis kuradi õigusega te meid siin katkusöödaks hoiate!»

Bürgermeister maigutas suud ja tundis, nagu oleks keegi oma küüned ta kõri ümber klammerdanud. Schvangelm tõstis käe ja rahustas, nagu alati:

«Pole viga, sõbrakesed! Kannatame veel veidi. Abi on lähedal!»

Nad pöördusid ringi, kiirendades sammusid. «Süüa! Andke leibagi!» voogas kisa neil kannul. Jõuetusest värisev eit upitas enese maast, kätt nende poole sirutades. Tollele suskas Heno krossi pihku, et mööda pääseda.

«Irvitad mu üle või...» kähistas nälgija. «Kust... ja mida ma selle eest pean ostma...»

«Kuhu te pagete, kuradid!» kisas keegi selja tagant. «Kas me oleme vangid või, et meid luku taga peetakse!»

Heno lipsas läbi värava välja, Schvangelm ruttas kannul ehmunud pilku üle õla heites. Tragunid sirutasid väravas järeltõttajaile nina alla bajonetid. «Hei, teie, tagasi!»

Isandad ronisid ohates tõlda.

«On need katkukahtlased?» päris komandant tohtrilt.

«Ei. Need eraldasime välja... teiste seast,» vastas arst. «Kõiki ei jõua hoole alla võtta...»

«Ah need on siis . . . hoolealused . . .» noogutas komandant rahulolevalt. «Ei, no-jah . . .»
«Toidupoolist tundub . . . napivõitu olevat . . .» arvas garnisoniarst bürgermeistri otsa vaadates.
«Hobuveski pühkmeid sai tunaeile jagatud . . .» selgitas bürgermeister. «Ja tallidest järele jäänud sasi . . . Sõja aeg . . .»
Schvanghelm noogutas. «Sõdur sööb käbisid ega virise, aga nendega . . . häda . . .»
«Lihtsal inimesel on vaimujõudu vähe, aga raskel ajal ilma selleta läbi ei tule . . .» lausus Heno liigsest söömisest tekkinud kõrvetist kirudes.
Tõld veeres edasi tolmu üles keerutades. Möödus valgeks lubjatud pargikojast. Väravanurga taga kergitasid end õhtuvidevikku mingi suure palkehituse ahervaremed. Murtud kooguga kaevu raketel sirutas turja jumal teab kust lagedale ilmunud närune kassiroju, käunudes kaeblikult keelekaste järele. Siis tuli tubli tükk peenramaad, mille näljased näpud olid ammu lagedaks kiskunud . . .
Tõld pöördus veel korra. Jälle ahervaremed. Keset tänavat pooleldi mulda sõtkutud surnu, kellest sõidukirattad kerge tõukega üle veeresid. Püstijäänud ahi . . . lõhkine pada . . . nõgesepõõsasse unustatud kätki . . . Sellest edasi madal tara ja selle taga avatud laudauks mingi maasvedeleva loomakorjuse luustikuga. Tagapool tulest ja suitsust ruugeks tõmbunud põõsad ja üksik järele jäänud puutüügas, mille otsas vares teritas nokka . . .
Lõpuks ka üks elus inimene. Takuses ürbis tahmunud sell, tont teab kust tuleasemelt korjatud poolpõlenud vasikaga turjal, rahulolev naeratus näol.
«Hull . . .» lausus Heno tulijat silmitsedes.
Vastutulija jäi tee veerde seisma ja uudistas neid. Aga näis äkki bürgermeistri ära tundvat, sest raputas rusikat.
«Pole ta hull midagi . . .» arvas Schvangelm. Heno mossitas, sõnagi vastamata.
Edasi polnud mõtet sõita. Teisel pool tulest lagedaks söödud, ahervaremetega ülekülvatud kvartalit kõrgus bastioni rohetav hari. Ringkäik oli lõppenud.

Komandandil istus veel ikka silmade ees tulest, näljast ja surmast paljaksriisutud agul. Hingamisruum oli kinnise tõlla umbses kupees lausa lämmatavaks muutunud. Ta sirutas käe ukselingi poole, aga garnisoniarst tegi keelava liigutuse.

«Ohtlik, härra oberst! Siin on kõik kohad katku hõngu täis...»

Nad laskusid istmete seljatoele ja närisid vaikides igaüks oma mõtteid, kuni vanalinna väravavõlv uuesti nende kohale kerkis.

«Teie ettepanek, härra doktor?» lausus viimaks oberst. «Mida ette võtta?»

Arst kehitas õlgu, aga Henol näis juba oma kava varuks olevat. «Seal...» viipas ta peaga aguli poole, «pole midagi päästa. Sellele, mis alles, tuleb kah veel tuli otsa pista ja lõpp sellega...»

«Ei mõista...» kehitas arst õlgu. «Aga inimesed? Ega's te neid kavatse ära põletada?»

Heno tusatses. «On valida nende vahel, kes siinpool ja nende vahel, kes sealpool linnamüüri. Nii enam edasi ei saa... Tuleb lõpetada igasugune läbikäimine, väravad sulgeda... Kui me seda ei tee, on katk varsti siingi...»

Komandant ühmatas omaette: «Nad surevad seal ju — nälga...»

«Surm on surm... Nälg või katk, mis seal vahet!» kehitas Heno õlgu. «Mina bürgermeistrina pean vastutama linna kodanikkude elu eest...»

«Need seal on... ka kodanikud!» arutas komandant. «Riigi kodanikud...»

Heno raputas pead. «Õigusteta rahvas... Jooksikud igasugused, agulist ja maalt. Nende süü tõttu too katk linna pääseski...»

«Süü või mitte süü...»

«Aga kuidas siis...» tõstis Heno häält. «Eks jäänud sinna, kus nad olid. Ma pole neid siia kutsunud...»

«Aga mina olen!» lausus komandant.

«Eks siis hoolitsege ise nende eest...» lausus bürgermeister jumalagajätuks kübarat kergitades.

Komandant ja garnisoniarst vahetasid pika pilgu. «Resoluutne see mürgisegaja!» lausus lõpuks arst. «Ja mina pidasin apteekreid inimesearmastajaiks...»

«Mis tal viga resoluutne olla meie bajonettide najal...» tusatses komandant. «Ma olen sõdur, aga nüüd surub too raad timuka ameti kah mulle kaela...»

Arst sügas kukalt. «Ega mullegi see meeldi, aga teist valikut vist pole!»

Korraldused läksid oma teed. Öö tulekul taganesid sõjaväe valvepostid uuslinnast vanalinna. Väravad sulgusid ja seekord mitte enam hommikutundideni, vaid määramatuks ajaks. Linnamüürile ronis poolkompanii traguneid. Püssid pandi valmis.

Elatanud, pikad sõja-aastad läbi teinud sõdurid närisid tummas tusas tubakajunne ja silmitsesid tulekahjude kumas hõõguvat agulit. Puudus isu isegi jutuajamiseks. See, mis siin toimus, oli hullem kui ükski lahing. Nad olid sõdinud tsaar Peetri välivägede vastu, pidanud tulevahetust füsiilpolkudega, ristanud mõõku tatari ratsasalkadega. Aga pidada sõda naiste ja lastega, surmale määratud näljast nõrkevate inimestega — seda tuli teha küll esimest korda. Need seal olid ju inimesed, kes ootasid abi, aga mitte püssitääke. Surm kõndis uuslinnas nüüd vabalt ringi ja nemad, endised kuningliku kaardiväe sõdurid, olid pandud teda abistama, et ükski elav hing ei pääseks enam välja sest suurest, bastionide ja müüridega ümbritsetud kalmistust. Käsk oli selge ja kindel — tulistada igaüht, kes teeb katset välja pääseda. Noh, käsk oli käsk, käsu vastu ei saadud, aga ülemus oleks pidanud enne mõtlema, kui ta selle andis.

«Kurat...» vandus keegi seersant. «Kümme aastat olen maad kündnud, kümme aastat püssi kandnud, aga et timukaks kah tuleb hakata, seda poleks kunagi arvanud... Ma pidasin oberst Schvangelmi senini ausaks inimeseks...»

Teine, võtnud põuest tubakakoti, puistas sellest näputäie peopesale. «Schvangelm seda poleks ise teinud... See olevat... rae nõudmine...»

«Rae...» ühmatas seersant. «Ma oleks need täisõginud jõmmid ise saatnud sinna...» ta viipas alla, «korda pidama oma lihapottide mant. Nende jaoks pole sõda nagu ollagi. Millal sa kaubasakste akna alt ka läbi ei lähe, üks laulmine ja lakkumine alati. Alamrahvas,

too peab tegema kõik ülejäänu. Söötma ja kasima neid, kindlustama linna ja kaitsma vaenlase eest...»

«Sigadus...» noogutas teinegi. «Meil, Landskronas polnud Dahlgrenist mõisnik kah kiita, armastas kepinuhtlust nagu kits soola, aga seesuguseid tõpraid nagu see Balti aadel, pole vist ükski maa veel sigitanud...»

Kellegi jala-asted kostsid läbi pimeduse. «Lõpetada plära, härrad!» kamandas kare hääl. «Ja silmad lahti hoida! Te pole plika juures voodis, vaid vahipostil!»

Kui ülemus oli ära kõndinud, sülitas seersant südametäiega. «See vahtmeister Hansson passiks kah mõneks politsei-bürgermeistriks. Rusikas tal on, lõuad on, must süda kah! Elus kurat!»

«Pst!» hoiatas sõber. Nad kuulatasid viivu. Ei, too seal oli läinud.

...Öö venis. Lühike suveöö. Kusagil kahistas meri laineid, kusagil voogasid küpsevad põllud, siristasid ritsikad lõhnavail heinasaadudel. Maantee valendaval lindil jalutas valgepealine, kaunis tüdruk. Õitsesid sirelid, sellised sirelid, nagu neid ainult Landskronas võib leida.

Seersant ohkas. Suletud laugude varjus oli taas elama hakanud too öö, mis oli ta elus kõige õnnelikum, mis oli jäänud silmi ja südamesse. Siis, kui südamel oli veel sõnaõigust ja päevad ei koosnenud ainult mustast leivatükist ja vahtmeistri roppudest vannetest... Ta oli siis olnud inimene, mitte aga kroonumundrisse topitud loom. Kus oli too öö?! Ja mis tast järele oli jäänud? Katrin ootab kümnendat aastat... Poiss, too on suur... Proovib juba vikativart pihku. Tare on vajunud veel enam upakile, peremeest pole ju... Jah, peremeest pole. See notib teisi omasuguseid... Põletab maju, kihutab ulualt lapsi, on surijaile vangivahiks... Millise näoga ta vaatab omastele otsa, kui see kõik kord seljataha on jäänud? Rahu võib tulla sõja asemel, aga kes annab rahu... südametunnistusele? Kus on too nõiarohi, millega musti südameid puhtaks pestakse?

Ao hallikas, tinane valgus kerkis pikkamööda katkust haaratud aguli kohale. Tragunid sirutasid öisest jahedusest kangestunud kehaliikmeid. Ilmus kohale major Gunersdorf, lohkuvajunud põskedega ja tollipikkuse

habemetüükaga. Noh, polnud imestada. Eile õhtust saadik näis see kaitseliin kogu linnas kõige tähtsamaks kujunenud olevat. Katku kardeti rohkem kui venelast...

Ülemus oli rahutu, kõmpis müüril edasi-tagasi, uuris läbi pikksilma mereäärseid bastione, mis nüüd peakaitsevööst samahästi kui ära lõigatud olid, ja jäi viimaks seirama mingit puudega piiratud õue. Vahtis ja vahtis, viipas viimaks vahtmeistrigi enda juurde ja näitas sellele. Tragunid teritasid pilku. Tõepoolest, seal aguli-sopis näis midagi lahti pääsenud olevat...

Veretav koidukuma süütas põlema taevaranna. Ja silm ulatus nüüd eraldama todagi, mis äsja oli peitunud varjudesse. Jah, seal all, onnide vahel liikus midagi. Pikalt ja aeglaselt, nagu oleks katk ise oma pikki, musti jäsemeid liigutama hakanud. Neile, kes sealt ülalt vahtisid, vähemalt paistis nii.

Too, mis sealt tuli, polnud katk. Sealt tulid need, kes ta eest pagesid. Inimesed üksikult ja salkadena. Armetu oli too tulek. Nälja nähtamatu ike oli nad küüru surunud, keda kepi najale, keda toetama ennast vastu naabri õlga. Pani nad komistama ja langema, vedas neid õueväravate ja tarede najale hinge tõmbama. Aga nad tulid ja tulid, samm-sammult, sest see, mis neid tagant surus, oli tugevam kui too, mis neid maha rõhus. Hirm katku eest võitis jõuetuse.

Esimesed neist, salkkond räbalais naisi, lapsed käekõrval, jõudsid linnamüüri veerde ja jäid tummalt tunnistama suletud väravaid. Vahtisid tükk aega ja võtsid istet, arutama hakates, millal sissepääsud avatakse, sest päike oli juba väljas ja liikumise tund käes.

Uusi põgenikke tuli üha juurde. Tigedaid, takusesse ürpi rõivastatud mehi, kellest välimuse järgi juba võis ära tunda köiepunujaid ja takuropsijaid. Salkkond kõrgeis nahksaabastes kalamehi mahapõletatud eeslinnast. Kamp parkaliselle. Siis suur hulk talupoegi üle põlve ulatuvais, tolmunud pikk-kuubedes, koos naistega, kes suvisel päevalgi polnud raatsinud sõba kergitada paljaks aetud pealaelt. Ja lapsi, kümneid kõhetuid, kahvatuid olevusi, kelles päevade raskus oli ammu suretanud jooksu ja vallatuse; lapsi süles, käekõrval, seljas...

Kõik nad ootasid rahutuil ilmeil sissepääsu avamist,

aeg-ajalt pilku heites väravatornile, kust neid seiras tragunite valvemeeskond. Ootasid, kuni ühel lõpuks kannatus näis katkevat.

«Tehke kord juba lahti!» karjus süngeilmeline töömees. «Meil on tarvis pürjermeistri juurde!»

Seersant, kes oskas eesti keelt, raputas pead. «Läbipääsu ei ole!»

Põgenikud tõstsid pea. «Kuidas ei ole? Mis see tähendab?»

«Ülemuste korraldus!»

«Noh, aga millal siis avatakse?!»

Seersant kehitas õlgu. Tagantpoolt astus välja major ja kuulutas ametlikult:

«Rae korraldusega on läbipääsud kinni pandud! Katkuaja lõpuni! Mõistate!»

Jahmatus oli karanud allseisjate näkku. «Kuhu meie siis jääme!» karjus keegi tigedalt. «Eks surma talitseda!» lõikas teine sapiselt vastu. «Kuulsid ju, rae korraldus!»

Hädakisa lainetas rahva kohal, üha kangemaks minnes. Naised nutsid, mehed vandusid. Viimaks kargas üks kangem teistest ette. «Kutsuge kohe pürgermeister siia! Kuulete! Kohe! Või me lööme väravad maha!»

Et see polnud paljas ähvardus, tunnistas hulk kobarasse kogunenud mehi, kes olid asunud ägedalt nõu pidama.

Major näris tornis närviliselt vurru. Põrnitses vihaselt üle torniluugi välja, aga ta pilkudest alamrahva taltsutamiseks ei jätkunud. «Käsin teid laiali minna! Mõistate!» karjus ta viimaks kannatust kaotades.

Gunersdorf ähvardas asjata. Lärm oli paisunud kõrvulukustavaks.

«Mehed, mis siin oodata! Teeme tee ise vabaks!»

«Lase hirmutab . . . Hullemat kui surm pole!»

Agulirahvas tormas rüsinal värava kallale. Sel vaesel raugal oli auväärt iga seljataga. Aastakümneid oli ta hingede otsas rippunud moe pärast ja tormijooksu tõrjumiseks polnud tast ilmselt enam asja. Toda näis märkavat ka tont teab kust kohale ilmunud politsei-bürgermeister Heno ise. Tõtanud hingeldades üles, kargas ta majorile rindu.

«Mis see tähendab!? Mis te magate? Teie, major, tahate meid kõiki hukka saata! Käskige kohe tuld anda! Otsekohe!»

Värav ragises ja kiunus raskete löökide all. Too ragin näis lõpuks majorilgi häälepaelad lahti päästnud olevat. Karanud tornist müüriharjale, tõstis ta käe.

«Valvel! Püssid laadida!»

Tragunid vaatasid üksteisele otsa. Püssitorud hakkasid ükshaaval ronima üle müüriääre. Alt näis neid märgatud olevat, sest naiste sajahäälne hädakisa voogas äkki nagu tormilaine üle linna.

«Laske, mõrtsukad! Laske!» karjus noor naine ja sirutas oma sülelapse tragunite poole. Elatanud pereema ta kõrval lükkas peast sõba, paljastades oma hallijuukselise pea, pani käed risti ja andis märku, et temagi on valmis. Veidi eemal peitsid kaks tüdrukukest oma pead emme undrukusse. See sirutas oma abitud käed nende kaitseks, tumm hirm päraniaetud silmis...

«Tuld!» möirgas major.

Aga pauku ei tulnud. Sõnatu vaikus näis maha murdvat tekkinud tormi. Vaikus, mis oli tugevam käskudest. Polnud kisa, polnud värava lõhkumise müra, polnud liikumist. Sajad silmad vahtisid alt üles.

«Mida see tähendab!» möirgas major sõdurite peale, näost punetades. Kiskus siis püstoli vöö vahelt. «Mäss?! Ma lasen teid maha! Ilma sõjakohtuta! Mõistate!»

Aga püstoli kukk ei langenud. Püssid meeste käes tõusid nagu sõnatu käsu peale, ent ülemusele vastu. Too tunnistas viivu mustendavaid torusuudmeid, millest talle surm vastu vahtis, pöördus kanna pealt ringi ja läks.

«Käi kuradile!» hüüdis üks traguneist järele.

«Maha mõrtsukad!» karjus teine.

«Maha!» kõmises kümnehäälne vastus. «Maha!»

Bürgermeister tormas torni trepist alla, näost valge nagu lubi, üle õla piiludes, kas pauku pihta ei saa. Põrkas uksel kokku oberst Schvanghelmiga.

«Mäss, oberst! Mäss! Käskige kohe üks kompanii...»

Aga obersti näkku oli roninud mingi tuim, nüri lootusetus, jäik nagu surimask, millest bürgermeistri erutuski läbi ei pääsenud.

«Käskige!» karjus bürgermeister.
Oberst katkestas ta käeliigutusega. «Asjata, bürgermeister! Surm on tugevam kui meie...» ja astus edasi, väsinult nagu raûk.
«Mida see tähendab?» päris Heno garnisoniarstilt, kes oli asunud ülemuse kannul üles minema.
See ohkas allasurutult. «Täna hommikul... leiti Pühavaimu tänaval... ja Saturnuse bastionil... katkusurnuid... Ta on nüüd igal pool. Pääsu pole kellelgi. Milleks siin veel... kakelda?...»

XIII

Frau Wulff tõstis pisarmärja näo asemelt ja jäi tumma ahastusega vahtima hinge vaakuvat tütart. Too oli selili maas, valge palakas lõuani tõmmatud ja meenutas pigem nädalaid kirstus lebanud laipa kui elusat inimest. Todagi elunatukest, mis alles jäänud, võis märgata vaid katkelise hingamise järgi, mis vahetevahel tükiks ajaks päriselt kadus. Too polnudki enam hingamine, too oli allasurutud korin, nagu oleks sel seal kurgupõhjas ja kopsu sügavuses vulisema löönud mingi vedelik. Mäandumist ja surma õhkav lima oli roninud hammaste vahele ja korpunud huultele, värvinud mustaks ninasõõrmed, kuivanud kiprunud kurdudesse kokkupigistatud suu ümber.
Tütre nägu oli selline, et ema ei suutnud ta otsa enam vaadata. Surus rusikad silmile ja nuuksus vaid. Ikka üht ja sama.
«Issand jumal... Clementine! Issand jumal... Clementine!»
Jah, pähe oli mõtete asemele taguma jäänud ainult näriv, ühetooniline, hammustav valu. Ei miskit muud kui halastamatu, karm teadvus, et tütar oli nüüd minemas ja et teda ei saanud enam päästa ükski võim. Ei miski. Isegi jumal taevas mitte, kuigi see oli vägevaim kõigist ja kõigest.
Ainuke tütar oli suremas. See, kelle pärast ja kelle jaoks oldi elatud. Keda oldi kiigutatud siidpatjadel roo-

savärvilises hällis, jooksutatud mõisaaia liivastel teedel, ehitud šleieritega leeritamise päeval. Kellele oldi kogutud veimevakad, tuhat tuhandekese kõrvale. Raskesse, tammisesse laekasse, mille kallal papi pidas igal pühapäeval arvestust...

See kõik oli läbi. Oli muutunud tarbetuks, mõttetuks, ülearuseks. Ja paruniproual oli äkki tunne, et elule oli nüüd ette tõmmatud eesriie nagu ülearusele asjale, mida aeg on varjule panna. Toda, mille jaoks tema elanud oli, polnud nüüd enam olemas. Polnud tütart, polnud meest, polnud mõisat, polnud raha... Issand jumal, suurimat õnnetust ei saanud enam olla. See oli rohkem kui üks inimene suutis kanda. Temalt oli võetud ju kõik. Kõik!

Proua nuuksatas valjult ja tundis, kuidas temasse hakkas poetuma midagi kadedusetaolist teiste inimeste vastu. Keda oli jumal veel nii raskelt karistanud kui teda?! Iga talueit, ka kõige vaesem kusagilt vabadikuonnist, oli õnnelikum kui tema. Saatus ei mänginud nendega nii nagu temaga, et algul andis ja pärast võttis. Hea oli nende elu. Hea ja muretu. Polnud hirmu, et midagi kaotad, sest kaotada polnudki midagi. Ja mida tähendas sellisele isegi tütre surm, kui seitse tükki järele jäi. Jah. Issand oli teda tõesti raskemini nuhelnud kui kedagi teist...

Sosin katkestas ta mõtiskluse. Tütar liigutas vaevaselt huuli.

«Mis on, lapsuke? Mis on, Clementine?»

«Jumala... armu...» kostis mustavate huulte vahelt nagu kusagilt aseme põhjast. Ja ei ühtki sõna enam.

Paruniproua ajas enese vankudes püsti. Jah, aeg oli minna Döpneri juurde. See oli olnud talle ristiisaks, see pidi teda ka ära saatma. Sinna, kust tagasitulekut pole. Visanud pähe musta siidrätiku, laskus ta trepist ja avas ukse. Suvepäeva palav, tolmune leitsak kargas talle näkku, jättes viivuks mulje, et maapealne ja taevaalune lausa pakatab elu voogamisest. Aga tänav oli tühi ja vaikne nagu kesköõl. Suletud luukidega majad tukkusid kahel pool teed. Sammude kaja näis seintelt tagasi kaikuvat nagu elutu kuristiku põhjast.

Ta astus ja astus, ning peatus siis, hirmukarjet maha surudes. Bohnsackide maja, nagu näha, oli läinud kah surnute kirja. Välisuks oli lattidega kinni naelutatud. Müüril kõrgus värske tõrva järele lehkav rist. Jah, nii see nüüd käis. Kel veel aega oli tegelda kirstude ja matustega? Neil, kel omakseid järele jäi. Aga kui otsa sai perekond ja polnud neid, kes hoolitseks ülejäänu eest, tuli too ülejäänu sooritada rael. Noh, linnavahtidelgi näis tööd sellega ülepeakaela olevat. Polnud siis imestada, kui korraldustest vaid pool täidetud sai. Nagu sellestki, et katkust nakatatud majad sulgeda tulevad. Surnute muldapaigutamiseks ei jätkunud igal õuel enam maadki, mis siis imestada, kui nad niisama igaüks oma asemele vedelema jäeti. Maja käis kirstu eest...

Paruniproua Wulff viskas veel kord pilgu tuttavale paraaduksele, millest nii tihti oli tulnud üles minna, ja astus edasi... Üle katuste roostekarva kelpade tõusis üha kõrgemale Nikolause teravatipuline torn, hakates pikaldaselt helistama leinakella. Torm tõusis sammsammult ja helin, too muutus üha tugevamaks. Ja paruniproual oli äkki tunne, et too kell seal heliseb nüüd tema tütrele. Ja mitte üksi tütrele, vaid ka temale enesele...

Turg oli räpane, koristamata ja must. Raekoja trepil tukkus üksik vahimees, püss põlvedel, veidi eemal lössutas kummulivajunud, katkise lafetiga kahur, selle jalus surnud hobune, kõht pungil, nagu oleks heinasao alla neelanud. Aga proua ei näinud sest midagi, tema pilk rippus kiriku sissekäigul, kust välja toodi kõrvalasuvale kalmistule matmiseks üha uusi puusärke. Matjad ei paistnud millegagi erinevat maetavatest. Nad liikusid vaevu, mõtlikud pilgud maas, nelja-kuue kaupa, kandes raamidel raskeid, krobelisi, kiiruga kokkuklopsitud ja ületõrvatud kirste. Polnud märgata ei pisaraid ega hädaldusi. Kaamed, habetunud näod reetsid tumma tüdimust ja alistumist tollele, kes oli pääsenud linnas pärisperemeheks, kes neid kõiki oli nüüd asunud koristama nagu küpsenud vilja, sületäis sületäie kaupa... Too, kes mattis täna surnut, oli homme ise surnu. Pääsemist sellest suurest, müüridega piiratud kalmistust polnud.

Kiriku löövialused olid tihedalt puusärke täis, kahes pikas reas nagu lahkumiseparaadiks valmis pandud. Pastor Westphal astus jõuetul sammul, õnnistas neid, luges eestpalveid ja viskas näpu otsast riste. Lõpetanud ühega, astus teise juurde, kuni järg täis sai. Niikaua kui oli ametis ühe kirikupoolega, viidi teisest surnuid minema ja toodi uusi sisse. Rahvas tuli ja läks, puusärgid tulid ja läksid, surm näis töötavat nagu korralik handverker kunagi, aeglaselt, rahulikult ja täpselt. Ja pastori töögi näis sellega sarnanema hakkavat. Enne parem pool kirikust, siis pahem, siis altaripalve nende eest, kes kodus hinge heitmas, siis uuesti parem...

Teine ühishaud välismüüri veeres oli nende jaoks, kel polnud leinajaid, ja kel mulda tuli minna otse kanderaamilt teiste omasuguste sekka, saateks tublid labidatäied põletamata lupja. Laipade virn kasvas siin tund-tunnilt, kergitades paksu roiskumise lehka, mida ei suutnud kinni matta isegi pealeaetavad mullalademed. Neilegi ei keelanud issand oma troosti hingekarjase käe ja sõna läbi.

Nii oli see kestnud hommikutundidest alates. Majad ümberringi surid vaikides, aga pühakoda, too kisas appi, torni taeva poole ringutades. Et seal kord ometi juba järele jäetaks.

Taoti hädakellasid juba kuuendat päeva. Palveid kerkis üha. Palveid, ahastust ja ohkeid. Lakkamatult, sadadest suudest, palavate pisarate saatel. Aga too, kellele need määratud, vaikis ega teinud väljagi. Toda näis tundvat pastor Westphal isegi, kui ta altari najale suurest väsimusest tukkuma jäi, nii et vöörmündril teda üles äratada tuli...

Paruniproua vahtis seda kõike nagu poolunes. Toetus samba najale ja tundis, kuidas ta silme ees põrand kõikuma lõi. Nagu oleks kirik hakanud õõtsuma kesk mere tormiseid laineid. Ta hingas sügavalt, luges issameie ja taarus värske õhu kätte, lootes, et nõrkus üle läheb. Aga too värske õhkki näis õhkuvat surma järele... Küllap minagi olen... katku märgitud... Jah, küllap minagi... mõtiskles proua Wulff ja tundis äkki, kuidas seletamatu, raske hirm hakkas pikkamööda kusagilt sügavusest südame juurde üles ronima. Ta oli küm-

neil kordadel enesele kinnitanud, et nüüd on ükskõik, kas ta jääb elama või mitte. Ja et parem ongi, kui sureb. Aga too tõelise surma hingus, see oli siiski hoopis midagi muud, võrreldes sellega, mida ta ette oli kujutanud. Too tegi ta äkki nii jõuetuks, et ta hädavaevu suutis end vedada sinna, kuhu ta sammud olid määratud.

Döpneri maja eesuks oli suletud. Seda ei avanud ka kõige kõvem koputus. Tuli minna õueväravast. Ta lükkas selle valla ja karjatas hirmust. Tundmatu mees istus selgapidi vastu väravaposti, pea kuklas ja naeris. Naeris hääletut naeru, hambad irevil, silmad pärani, mustakstõmbunud nägu kaetud õlise läikega.

Too oli katkusurnu. Proua pigistas silmad kinni, keeras näo kõrvale ja komberdas tagaukse juurde. Koputas sellele, vastust ei tulnud. Riiv oli seestpoolt ette lükatud.

Avatud värav langes raksatusega taas kinni, aga prouale tundus, et selle vaikiv valvur oli hakanud end liigutama. Ta kiljus läbilõikavalt ja hakkas peksma majaust rusikatega nii, et terve õu vastu kõmas.

Viimaks, terve igaviku möödudes, avanes teisel korral aken üsna veidi ja selle prao vahele ilmus Döpneri kolletanud nägu.

«Lase sisse, Jakob . . .» ägises paruniproua. «Clementine on suremas! Palub jumalaarmu . . .»

Pastor ei vastanud. Aken sulgus. Proua ootas tükk aega, arvates, et keegi tuleb avama. Kaotas lõpuks kannatuse ja põrutas uuesti. Ta ei saanud siin ju lõpmatuseni seista, Clementine ootas.

«Mine minema!» kuulis ta äkki pastori tigetsevat karjumist. «Sa vead katku siia!»

Proua Wulff tundis, nagu oleks too seal ülal talle rusikaga näkku virutanud. Pisarad valgusid silmi. «Kuidas siis nii . . .» hädaldas ta. «Jumalaarmu . . .»

«Jumalal pole enam armu! Lõpp!» ragises vihane vastus ja aken prantsatas kinni. Seekord jäädavalt. Paruniproua tundis, kuidas ta süda pikkamööda külmaks läks. Jah, see oli vist tõesti lõpp. Maailm oli kokku varisenud. Kui juba pastor seda ütles . . . siis ei saanud halastust enam olla . . . See oli suure viha päev, mis nüüd oli saabumas. Johannese ilmutamise raamatu suure viha päev . . .

Ta astus sammu, kahmas uksepiidast ja tundis äkki, kuidas meelemärkus kadus...

Pastor Döpner kõndis omas toas ärritatult ringi. Kurat, need jumalaotsijad kleepusid talle nagu kärbsed külge... Esimesest tunnist alates, mil siia oli saabunud teade sellest, et katk on jõudnud ka vanalinna, oli ta enese luku taha peitnud. Too must lummutis võis ringi kaaberdada, suletud ustest ja akendest ta ometi sisse ei pääsenud... Oli peitnud jah enese luku taha, poja ja naise pistnud kõrvaltuppa, vaadanud üle söögi- ja joogivarud ning leidnud, et jõuab selles vabatahtlikult valitud vanglas kaks nädalat vastu pidada küll. Niikaua kui kapitulatsioon ehk teoks saab ja linnaväravad jälle lahti lähevad katku eest pagemiseks.

Noh, seni oli vedanud. Vähemalt eilseni. Aga täna hommikul, kurat seda teab... Pea kippus valutama. Ja südagi oli kuidagi nõrk. Enesetunne polnud see, mis olema pidi. Võib-olla oli too umbsest õhust? Kui avaks siiski veidi akna?

Döpner kõhkles tükk aega akna taga. Viskas pilgu alla ja põrkas tagasi. Sülitas. Too hulkurist väravavalvur seal alla jõllitas talle jälle otsa, nagu kutsuks enesega kaasa. Jah, ta oli selle juba vahepeal unustanud. Aga too seal tuletas end ikka ja uuesti meelde. Vist juba tosin kordi selle paari päeva jooksul, mil tundmatu ränd ta siia, õuenurka, surema oli vedanud. Jah, ta oli juba tosin kordi ehmatanud kontvõõra üle. Aga polnud kedagi, kes teda sealt ära oleks koristanud. Jah, isegi raha eest mitte...

Döpner taganes akna alt. Istus sohvale. Võttis laualt peegli ja vahtis enesele näkku, nagu oli seda teinud juba sadu kordi, et peletada üksildust ja julgustada ennast. Noh, ei saanud midagi öelda. Silmamunad olid nagu veidi kollakad, aga muidu...

Ajas hambad irevile. Igemed olid puhtad. Keel kah. Või siiski... Noh, see võis ka söögist olla. Katsus kaelasooni. Midagi polnud märgata. Ainult too pagana peavalu, mis näris nagu hiir kolba sees...

Pastor vahtis metallpeeglist jõllitavat lõusta, kuni see talle vastikuks läks.

Tagatoas kobistas keegi. Avanes uks ja selle vahele ilmus studendist poja sasitud, unine nägu.

«Kuule, taat, kas sul on veel . . . viina?!»

«Käi kuradile!» tigetses pastor. «Oled küllalt kaaninud!»

Poeg piilus viivuks toas ringi, kergitas kapinurgast pudeli, vahtis seda vastu valget ja leidmata tilkagi hingerohtu, läks uuesti ust paugutades välja.

«Tolvan seesugune. . .» tusatses Döpner. «Selget päeva ei näe.» Noh, aga kui mõelda, ega olnudki midagi targemat teha. Surm luuras akna taga ja silm silma vastu seismiseks temaga oli julgust vaja, kui sa päris hulluks ei tahtnud minna. Või vähemalt unustust, toda, mida pudelist võis kätte saada. Ju ta siis isegi oli rüübanud vahetevahel, kui tundis, et päev venis nii pikaks, et sellele enam lõppu ei paistnud tulevat. Või kui hirm kõrist kinni haaras ja õhust puudu kippus jääma . . .

Pastor venitas üle laua endale vana testamendi nina alla. Vahtis selle raskeid, kullaga kirjatud kaasi, aga tundis isegi, et lugemiseks isu puudus. Imelik, kui mõelda, et ta kogu oma elu, kõik need pikad aastad oli teistele nende mustade kaante vahelt hingekinnitust lugenud, aga nüüd seda enesele siitsamast kuidagi ei leidnud. Jah, mitte kuidagi. Ta oli proovinud. Oli lugenud Hiobi raamatut. Lugenud kümneid kordi. Ikka oli ta sellest leidnud midagi kantslist kogudusele pajatamiseks. Selle kohta, et surm ja kannatused, see on meie kõigi pärisosa. Ja et Kõigevägevama karistust ei tule mitte ära põlata. Aga kui ta tuttavaid salme siinsamas, laua taga hakkas arutama, ei öelnud need talle muud kui seda, et see kõik on üks suur jaburus. Seal väljas suretas katk iga päev sadasid, vaeseid ja rikkaid; õigeid ja õelaid, usklikke ja uskmatuid, noori ja vanu ilma mingisuguse vahetegemiseta. Mis mõte sel oli, või mis karistus see oli? Isegi timukas vaatas enne, kellele ta kirvega äigas. Suur, halastaja ja kõikväeline, too, kes juba seitse tuhat aastat mõistis õigust elavate ja surnute üle, näis seda tegevat aga ilma igasuguse aruta. Mismoodi see kokku sobis jumaliku tarkusega? . . .

Too, mis siin ümberringi toimus, polnud enam jumala kätetöö. Kurat näis ise pukki pääsenud olevat.

Döpner ohkas. Eluaeg oli ta käskinud kantslist vaid üht — paluge! Kas oli mõtet toda seal paluda? Või mis oli sest palumisest senini tulu olnud? Saunikunaine palus leivalisa, palus igal pühapäeval altari ees ja igal hommikul ning õhtul kodus. Ja jäi ikka ilma, aga von Wulff ei pistnud jalgagi kirikusse ja sai kõike, mida tahtis. Jah, kui jumal olemas oli, siis oli ta arutu. Aga kui ta arutu oli, siis polnud ta enam jumal... Siis polnud jumalat... Noh, nad rääkisid ju kõik, need juudi ja hollandi mõtte- ja tähetargad, et Kopernikus olla jumala ära tapnud. Tapnud sellega, et teinud piiblitõed valeks. Et päike ei käivat enam ümber maakera, vaid maakera ümber päikese... Vana Testament valetas... Jah, kui neil õigus oli, siis ta valetas. Ja kui ta valetas, siis polnud enam tõde. Vähemalt jumalikku tõde... Milline tõde siis oli? Ja kus ta oli? Tõde seisab inimese käes — oli kuulutatud juba vanas Kreekas... Inimese käes. Too on ise kõige algus ja ots. Isegi jumal on tema tehtud. Tema välja mõeldud. Peletised... Noh, neil polnud ju Kristuse armuõpetusest aimugi. Kristus ju lunastas... Jah, millest ta lunastas? Patust? Surmast? Näljast? Tõbedest? Oli maailmas midagi muutunud tema läbi?... Aga kui ta viimati oli samasugune inimene kui kõik teised? Tõe kuulutajaid on olnud tuhandeid, kui kõigil peaks õigus olema, siis peaks jumalaidki tuhat olema. Ja eks neid olegi: türklastel oma, hiinlastel oma, katoliiklastel... Seitse tuhat aastat on jumalaid tehtud. Vasest, kullast, tulest, piksest ja inimese mõtetest. Kurje, vihaseid, halastajaid, armulisi. Ja kõik nad on surnud, surnud, ainult saatan näib elavat... Surnud, jõuetud jumalad... Jumal küll, hakkan vist hulluks minema! Elus pole sihukest asja pähe tulnud, aga nüüd...

Döpner oli ärritusest püsti tõusnud. Kolmkümmend aastat oli ta kuulutanud tõde tolle paksu raamatu kaante vahelt, mis laual lebas. Kolmkümmend aastat oli ta teeninud jumalat endalt küsimata, kas toda jumalat ka üldse olemas on. Aga nüüd näis too küsimus enese tema ees püsti ajanud olevat ja nõudis vastust. Too vastus oli tal seni olemas olnud. Kui mitte enese, siis vähemalt teiste tarbeks. Et jumal on olemas ja jumalik tar-

kus on olemas. Ja kuigi neid keegi silmaga näha ja käega katsuda ei saanud, siis mõista neid võis vähemalt igaüks. Elu käis kirjutamata seadust mööda. Suvi tuli talve järel, põld kasvas, küpses ja läks lõikuse alla, inimesed sündisid ja surid... Kellegi suur, võimas tahe näis seda kõike juhtivat. Too, mis pani alamrahva tööd tegema, ülemused alamuste eest hoolt kandma, mis hoidis püsti küla ja mõisat, rahvaid ja riike. Kõik oli olnud lihtne ja selge. Polnud vaja ei peamurdmist ega arutamist. Jah, tõde oli olnud sama lihtne nagu jutluse lugemine kirikuraamatust. Löö vaid igal pühapäeval määratud koht lahti ja kuuluta, mida kuulutada kästud. Et liha on kui lilleke, mis närbub, et surm on patu palk, et õndsad on need, kes surevad issandas...

Aga tänane päev näis selle kõik kummuli keeravat, kogu selle õpitud tarkuse. Tõepoolest, neil võis õigus olla, et jumalat polegi, nagu too Quensel ütles. Et loogika ja jumal — need kahekesi elama ei mahu. Üks neist peab ära kolima... Noh, jumalal võis ka oma loogika olla. Toda, mida inimese mõistus kinni ei võta. Nagu seda kunagi oli lugenud veel õnnis teoloogiaprofessor Arrenius. Et jumal, see on nagu päike. Ja ära sa püüagi teda vaadata, kui sa pimedaks ei taha jääda. Usu. Ja pane teisi uskuma. Selleks on sind kutsutud ja seatud. Aga mitte targutamiseks...

Döpner istus uuesti, aga tundis, et ka Arreniusest polnud südame rahustajat. Mida see ometi tähendas? Too sügelemine südamesopis? Noh, küllap see oli sellest, et ta siin päevade kaupa pidi seisma enesega silm silma vastas nelja seina vahel ja vahtima ennast seest- ja väljastpoolt... Ja vaagima, kes ta õieti on...

Jah, kes ta õieti oli? Tema, Audru praost, tuhande inimese hingekarjane?

Kui jumalat polnud, siis oli tema, jumala kuulutaja, elukutseline valetaja. Ja muud ei midagi. Koguduse enese poolt kinnimakstud valetaja, kes valetas iga pühapäev sadadele. Ja kui jumal oli? Jah, kui ta oli? Kas ta polnud siis valetaja iseenese ees? Ta ei uskunud ju jumalasse! Uskus ju see, kes teda oma südames tundis elavat. Aga ta polnud ju eluaeg õieti mõelnudki jumalale. Kirikumaksudele oli mõelnud, kirikumõisale,

viinaköögile, andamitele. Jumalale aga? Ta poleks sellele vist tänagi mõelnud, kui see neetud katk seal akna taga ta hinge järele küüsi poleks sirutanud... Ja kui leinakellade lakkamatu helin poleks meelde tuletanud, et aeg on ennastki valmis panna...

Mõttering oli täis ja Döpner tundis, kuidas tal hirm jälle hakkas pähe ronima arutlustest tühjaks jäänud kohale. Mingi varblane krabistas aknalaual, aga pastor võpatas. Hetkeks viirastus talle, et koolnu õueväravas on hakanud mööda majaseina tema juurde üles ronima. Ta kuulatas tükk aega raskesti peksva südamega, vandus vihaselt ja ronis raamatukapi alla. Seal kusagil pidi olema veel üks pudel põletatud viina...

Saanud otsitu kätte, kaanis pastor enese januselt pudeli külge ega jätnud enne, kui põhi väljas oli. Kehasse valgus pikkamööda mõnus rammestus. Ja vaimgi leidis rahu. Kobinud sohvale ja vedanud kuuehõlma enesel üle pea, hakkas ta varsti norskama...

Kui ta uuesti silmad avas, oli tuppa astunud hämarus. Keegi kägistas teda kõrist, istudes raskelt rinnal. Ase ta all põles, kuigi leeke polnud näha. Oimudes tagus südamelöök. Ja higi nõrgus kõikjalt, nagu oleks sipelgad roninud mööda kraevahet, abaluid ja selga...

Döpner neelatas ja ägises. Katsus tõusta, aga langes tagasi. Pea käis ringi. Südame alt kiskus.

See oli palavik... Jah, see oli palavik. Katkutõve esimene tundemärk... Too teadmine lõi pastori esialgu uimaseks. Issand jumal, kas ikka tõesti... Ta oli ju ennast nii hoidnud! Mis see ometi tähendas?

«Maria!» karjus Döpner. «Jakob!... Jakob!»

«Mis on?» kostis unine naisehääl seina tagant.

«Ma... olen haige! Haige!»

«Armas jumal!» hädaldas naine. Uksele tekkis ehmunud, öötanust raamistatud nägu. Poegki vaatas üle ema õla, juuksed turris.

«Katk...» ägises pastor, «on kallal! Katk!» Ta ajas enese uuesti püsti, kõikudes nagu puu tormis.

Naine vaatas pärani silmi mehe õudseks moondunud ilmet, punniaetud silmi, vaevahigist nõretavat nägu. Kiljatas hirmust, virutas ukse kinni ja pages.

«Vett!» oigas Döpner. «Vett!»

Keegi ei vastanud talle. Kusagil trepil tõttasid sammud. Paukus välisuks. Ja siis jäi maja vaikseks.

Döpneril polnud mahti teiste üle mõelda. Käsi kobas aknalaualt veenõud, seda leidmata. Tuli ta sees kõrvetas nii, et ta tundis suus lausa kõrbemaitset. Kuhu nad olid ometi tolle veekarahvini toppinud?! Kuhu!

Päevadepikkune hirm oli äkki murdunud ahastuseks ja meeleheiteks. Hinge tõusis, tont teab kust, mingi hullukstegev vihasööst. Ta oli ennast ju hoidnud! Mis õigusega ja kelle loaga tohtis too tõbi ta kallale ronida!

Hämarus ei vastanud talle. Tõmmanud tulekivist sädeme taela otsa, süütas pastor väriseva käega küünla. Vilkuv leek ei avastanud ikka otsitud vett. Heitles toaseintel, tõstis ja langetas mustavaid varjusid, mis tantsisid pikaldaselt ja vaikselt nagu vaimud surnute riigis. Vett polnud. Kummutil hõõgus vaid veretavas vases ristilöödu kuju. Tolle külge pastori pilk kleepuski.

Issand näis teda silmitsevat kokkupigistatud laugude vahelt, pikalt ja mõtlikult, nagu vaagides, mis tema, Audru pastoriga, nüüd peale hakata. Kas päästa, või saata surnute manu.

Döpner vajus kodualtari ette kummuli ja hakkas nuuksuma. Hingele oli kerkinud ühekorraga tuhat palvet, aga suhu ei pääsenud neist ühtki. Isegi issameie mitte. Toogi oli nagu peast pühitud, kuigi pastor end meeleheitlikult pingutas, et oma südant selle varal kergendada. Nii ta siis nuuksus omaette, pigem Õnnistegijat süüdistades, kui armu paludes.

«Mis kurja ma olen teinud, et pean surema!» kisendas Döpneri hing.

«Ütle, issand, mis kurja! Kolmkümmend aastat olen sind orjanud! Kolmkümmend aastat! Kas selleks, et kõngeda nagu koer aia ääres!»

Mina surin kah — näis Kristus talle ristil ütlevat. Ma ei kaevanud isa tahtmise peale...

«Aga mina ei taha!» karjus Döpner talle näkku, meeleheitest aru kaotades. «Ei taha! Elada tahan! Kuuled sa, surnute jumal, elada tahan!»

Ta vahtis ristilöödut nagu elavat olevust. Ootas vastust, aga too ei vastanud midagi.

Sapp ja kibedus valgusid pastori hinge. Too jõuetu ussike ristisambas ei käsutanud ju ei elu ega surma üle. Ta polnud ju muud, kui tükk nikerdatud vaske, millega ja mille nimel tehti, mida taheti. Ta oli tööriist vaimuliku peos. Samasugune nagu kirves lihuniku käes. Jah, temaga võidi teha, aga tema ise — ei teinud midagi.

Döpner tõusis pilkugi altarile heitmata. Nagu inimene, kes on jätnud teisega jäädavalt jumalaga. Kiskus valla ukse ja vankus trepist alla, et abi otsida ümbritsevast ööst. Linnakomandandi juures olid arstid. Need pidid aitama, kui inimlik abi üldse veel aidata võis.

Tänavad olid pimedad. Vaid kuuvalguse kahvatu kuma valendas majakelpadel, mis olid lõikunud öisesse taevasse nagu hauasambad. Ainustki inimest ei liikunud kusagil. Aga surnuid lebas tee veertel, nagu oleks nad kividele ööbima heitnud. Seliti oli neid ja küliti. Tukkumas tummas öös...

Döpner kiskus mantlihõlmad kokku ja tõttas edasi. Oli kaotanud õige tee. Eksles tänavail, kloppis majaustele, saamata vastust, kobas käsikaudu õuedel ringi ja alles valges jõudis sinna, kuhu vaja.

Unest üles aetud garnisoniarst vahtis teda tujutult tükk aega. Laskis rõivastest lahti võtta, vahtis suhu, kaenla alla, kõrva taha, pööras paaril korral ringi ja pomises tigedalt midagi habemesse.

«Kas on... lootust?» päris Döpner kõlatul häälel.

«Toda pärige issandalt. Teil on temaga paremad suhted...» vastas arst sapiselt. «Minu arvates pole teil muud häda kui see, et olete enese kõrini viina täis kallanud...»

Pastor hingas kergendatult.

«Niisiis pole mul viga midagi?»

Arst kehitas õlgu. «Nüüd ma enam vastutada ei või... Kes teid käskis kodust välja ronida? Kõik kohad katkuhõngu täis, aga teie kaaberdate purjuspäi ringi...»

Kui Döpner jälle koju jõudis, jäi ta tükiks ajaks vahtima ristilöödut altari kattel.

Mõtles ja mõtles, aga vastust ei leidnud. Oli see siis kättemaks? Kui ta nüüd suri, siis suri iseenese süü pärast... Sellepärast, et oli reetnud tolle, kes ta ees

siin seisis. Too oli vist käskinud uskuda jumala sisse ja jääda koju. Aga tema oli jooksnud inimeste juurde abi saama ja sai selle asemel surmatõve...

Tuuletu, lämbe suveöö tukkus hinge vaakuva linna kohal. Must mees, suur, kondine ja sünge, astus pikkamisi hääletul sammul mööda surnud tänavaid mantli lehvides. Vaatas sisse akendest, heitis pilgu õuedele, loendas värskelt kerkinud hauakääpaid, arutas, kuhu uusi kaevata lasta. Peatus siin-seal, märkis musta ristiga uusi maju, koputas ustele, meelde tuletades, et seatagu end valmis. Käis ära isegi Nikolause künnisel, astus kirikusse, kombekalt mütsi kergitades oma kolbastunud pealaelt, lõi risti ette ja vaatas, kuhu mahutada need, kes homme olid määratud tõstmisele puusärkidesse. Seisatas viivuks isegi küünlavalgusel evangeeliumi lugeva köstri kõrval, piilus üle selle õla raamatusse, noogutas ja astus siis kirikuaeda, et taas võtta istet ja veidi jalgu puhata värskete kalmude vahel.

Kõik kartsid teda. Kõik istusid toanurkades, põlvitasid ja itkesid, saates palveid taeva poole.

Aga leidus ka neid, kes teda ei kartnud, kellele katk oli kama. Neid oli kaks. Või õieti üks. Too, kes teist toetas, sest tollest teisest polnud enam asja kõige selle märkamiseks, mis ümberringi toimus. Too üks oli kuninglik vahtmeister Bengt Hansson.

«Pea püsti, Sigward!» kamandas ta kaaslasele, kellel kõva kortel kadakaviina küll kõhtu oli kõvendanud, aga jalad selle eest nõrgaks võtnud. «Pea püsti! Ja seisa sirgelt! Või ma keeran sul kaela kahekorra, kuigi oled mu parem sõber! Ma olen kuninglik vahtmeister ja minu ees seisab isegi peaingel Gaabriel valvel, kuuled!»

Sõber Sigward luksus vastuseks ja isegi «subordinatsioon» ei paistnud talle jalgu alla andvat.

«Kurat sind küll!» tusatses vahtmeister. «Mis grenader sa oled, kui isegi viina ees kapituleerud! Kui majesteet sind näeks, ta häbeneks...» Lükanud sõbra kivitrepile istuma, vahtis vahtmeister ringi. Oleks kulunud veel keelekastet ära. Viimane, mille ta tund tagasi mingist laatsaretist oli ära tõstnud, polnudki vist õige viin. Haises äädika järele, keeras sees, nagu oleks seal keegi

raspliga üles-alla nühkinud ja ajas jooma. Noh, ta ei mõelnudki janusse surra, nüüd, kus kogu linn ta pihku antud oli.

Teisel pool tänavat paistis mingisugune pood olevat. Sellistest said ikka midagi, kui vaevaks võtsid veidi ringi vaadata. Ja vahtmeister, jätnud sõbra trepile puhkama, asuski tegevusse. Silmitses fassaadi. Veeris vaevaselt läbi kuupaiste mustavat silti. Beh-rens. Talu... rahva... pood... Noh, mis seal ikka. See punker siin oli küllalt matse teeninud, nüüd oli tal aeg ka kuningliku sõjaväe auks veidi oma laadikuid kergendada.

Bengt Hansson proovis ust. Sel istus ees tubli vasikapeasuurune taba. Ja raudlattki toeks selline, et nädalaga läbi ei näri. Ei siit tasunud pihta hakata...

Kobis õueväravasse. Seegi oli suletud laudadega, musta risti all. Noh, need ristid võisid peletada nõrgakesi. Grenader ei karda ei jumalat ega kuradit, ei rauda ega risti, toda oleks pidanud see teadma, kes siin tulutu vaeva oli ette võtnud tõrvapintsli liigutamiseks...

Hansson võttis hoogu ja põrutas kannaga värava lahti. Käis korra ümber õue, kuni jõudis tagaukseni. See oli, tänu taevale, lahti. Astus hämaras eeskojas edasi, kuni komistas trepile. Astmed viisid üles, kottpimedasse koopasse, mis haises, nagu oleks seitsme parkalitoa õhk ühtekokku pandud.

Ta astus edasi käsikaudu kobades. Käed tundsid tuge, aga jalad olid nähtavasti sellevõrra lohakamaks muutunud. Miski jäi talle ette ja vahtmeister leidis enese äkki kõhuli põrandalt. Jah, mingi kott oli jalgu jäänud. Ta kobas seda käega. Ligane tükk nahka ja tutt karvu jäi pihku... Vahtmeister vandus. Too raisk oli ju mingi koolnu, pärgel teda võtaks...

Kusagilt prao vahelt immitses vaevast valgust. Ta virutas jalaga. Avanes uks ja selle taga mingi tuba. Kuupaiste kahvatud ruudud helendasid liikumatult põrandal. Ta astus akna juurde ja lükkas eesriided pärani. Vasakult kerkis pimedusest voodi, kerkis välja, nagu oleks ta maa seest tõusnud. Ja voodil lebas — jälle koolnu. Mingi naine. Ebamäärast värvi öötanus, mille varjust siia ei paistnud muud, kui mustendavad silmakoopad.

Vahtmeister urises rahulolematult. Ta oli siia tulnud viina ja mitte naiste järele. Aga noh, võis ju järele vaadata. Surnule polnud ehteid vaja, aga elavale kulusid need ära.

Ta kobas ringi, niikaua kui leidis, et sest tulu pole.

«Kurat!» kirus vahtmeister valjult. «Ise suur kaupmehe proua, aga niipalju pole viisakust, et viimsepäeva balli jaoks ennast üles lööks!»

Jah, polnud parata. Tuli minna. Päevavalgel oleks tasunud siin ringi vaadata, aga ööpimeduses oli vaeva enam kui asi väärt...

Kui ta tänavale jõudis, leidis sõbra juba veidi toibununa.

«Surnud on üles tõusnud!» noogutas Bengt, sõpra silmitsedes. «Nagu ütles kaplan Krogius, kui ta pärast viiepäevast joomist jälle kantslisse ronis! Noh, vanapoiss. Sealt ma ei saanud küll midagi. Aga see ei loe. Täna alles teeme olemise! Sellise, millist kümme aastat pole nähtud!»

Tõusnud püsti, taarusid nad mööda tänavat edasi.

«Sa mäletad, vennas...» jätkas Bengt. «Kuidas me tookord selle lõbumaja... ära lammutasime... Äh... äh... Kuradi päralt. Kuule, siinsamas see kuskil peab olema?»

Jah, sealsamas ta tõesti oligi. Vossbeini neitsikeste maja. Ainult vahega, et sellegi oli katk oma kirja võtnud ja märgistanud musta ristiga.

«Mis sa hull!» luksus Sigward sõbrale, märgates, et see ust oli hakanud sikutama. «Seal on ju — surnud...»

«Surnud?!» kehitas Bengt õlgu. «Ja mis siis sest? Kui üks grenader naist armastab, siis jäävad elavaist surnud järele, aga surnud tõusevad see-eest ellu! Tule, ma näitan!»

Sigwardil oli tublisti tegemist, enne kui ta suutis oma sõpra teisele teele peibutada. Ees olla kõrtse küll, mõnes ikka midagi rüüpamiseks järele jäänud. Parem sinna minna.

Nii nad lootsid. Aga neid lootjaid näis ennegi olnud olevat, kes oma käigud juba olid sooritanud ja põhjaliku inventuuri teinud...

Sellest andis tunnistust ka Bürgeri kneipe, kuhu nad viimaks jõudsid. Uks oli pärani valla, sissekäiguks vaba kõigile, sakstele ja santidele. Põrandal vedelesid puruks-pekstud toolid, kroonlühtri otsas rippus lömmilöödud kürass, nurgas vedeles lõhkisena ammu tühjaks jooks-nud veinivaat. Ja nurka oli keegi mälestuseks jätnud selle, mis kuulub peldikusse.

Bengt raputas pead. «See on jumalateotus, vennas. Kõrts — see on püha paik. Püham kui kirik! Võin kihla vedada, see on Wohlfeldti kanoniiride töö. Kui me kuus aastat tagasi Erastvere alt taganesime, leidsin nad üles haisu järele...»

Kui nad taas tänavale said, kiskus taevarand juba punaseks. Uus päev oli algamas, aga nad olid veel ikka selleta, mille pärast oma Ahasveeruse rännakuid olid alustanud. Pead lõhkusid otsas, aga parandust polnud kusagilt võtta.

Bürgermeister Heno apteek, mis oli määratud kõigi ihuhädade ravimiseks, aitas lõpuks ka kaht vaest kan-natajat. Bengt oli see, kes märkas, et oli sattunud õigesse kohta.

«Ei ole raskemat haigust...» lausus Bengt, «kui see... mille küüsis me vaevleme. Katk on sellega võr-reldes tühi asi. Grenader võib elada söögita-joogita, võib elada isegi õhuta. Aga kui ta viinata jääb, siis on lõpp... Avage, majesteedi nimel!» karjus ta uksele põrutades.

Aga avajat polnud. Tuli jälle endal vaeva näha ukse mahamurdmiseks. Pilpad lendasid, kui nad kahekesi oma tugevad õlad tööle panid. Kogu maja raksus. Rak-suma hakkas isegi mingi kollase lõustaga vanamees, kes, tont teab kust, apteegiruumi tahauksele oli tekkinud.

«Röövlid!» kisas ta särki kiiruga pükstesse toppides. «Teate, kes ma olen! Politsei-bürgermeister!»

«Rõõmustab tuttavaks saada!» tähendas Bengt vastu. «Selliste kõrgete isikute auks oleme alati valmis saluuti andma!» Tõmmanud püstoli vöölt, viipas ta Sigwardile. «Valvel! Tuld!»

Paugud raksatasid bürgermeistri pea kohale seina, nii et lubi lendas. Kõrge külaline kadus, nagu oleks tal neli paari jalgu all olnud.

Sooh, rahu oli majas ja võis alustada raviprotseduuri. Vahtmeister pühkis ühe laua ülearustest purkidest lagedaks.

«Sa, vennas...» lausus ta Sigwardile, «ladina keelt tunned?»

«Ega's ma tohter ole!» kehitas sõber õlgu. «Kus ma seda...»

«Vaat see on, kui inimene ei õpi...» vangutas vahtmeister etteheitvalt pead. «Mina magan praegu universiteedis. Ja isegi magades õpin... Too sealt see pudel...»

«Sigward vedas kohale kõhuka anuma.

«Spiritus vini,» noogutas vahtmeister. «Kalla sisse... Kaks suurt asja on maailmas, vennas. Viin ja jumal, jumal ja viin. Üks on elavate, teine — surnute jaoks. Ja kui ma ükskord suren, siis nutan ainult sellepärast, et ma teda teise ilma kaasa ei saa võtta...»

Nad tempisid teda veega. Tühjendasid siis klaasid. Sigward puristas, silmist pisaraid pühkides ja ajas suu pärani, et jahutada tuliseks kõrvetatud keelt. Aga Bengt leidis, et märjuke on siiski liiga lahja.

Kohmitses veel riiulilt pudeleid juurde, kuni leidis ühe, kauni nagu tõusva päikese kuma. Punane oli ta. Rubiinpunane. Ja kange. Sest viin värvus juba sõrmkübaratäiest verekarvaseks. Isegi lõhn oli tal selline, et võttis vee silma.

«Proosit!» tõstis Bengt klaasi.

«Proosit!» kordas Sigward.

Suutäis valgus kõrist alla nagu sulatina. Bengt laksutas keelt, nagu kombeks oli saanud ja tahtis veel midagi öelda, aga tundis, et kõri oli nagu kinni nööritud... Sigward teisel pool lauda näis teda vahtivat üllatusest päraniaetud silmil. Vahtis ja vahtis, kuni hakkas vajuma nagu raiutud puu. Ja prantsatas siis põrandale...

Mis see... sähvas Bengtil läbi pea. Olid nad... mürgi otsa sattunud?

Lagi käändus kummuli, põrand virutas talle hirmsa hoobi kuklasse ja valgus hakkas kustuma, pikkamööda, nagu oleks keegi eesriideid akna ette vedanud...

XIV

Õhtuhämarus oli varjutanud akna ja ruutudest järele jätnud vaid mustendava risti müüritühemiku taustal. Sünge vaikus rippus madala lae all. Aeg-ajalt katkestas selle nuuksumisega segatud palvesosin. Lootsi naine itkes laste aseme ees.

«Jumal taevas... kui sa tõesti olemas oled... ära lase meid hukka minna... Võta mind, aga halasta maimukestele...»

Anne ajas enese vaevaliselt püsti ja astus Quenseli voodi juurde. «Ma nüüd... lähen.»

«Kuhu?»

«Sinna...»

«Seal pole muud kui... surm...»

«Valida pole,» heitis Anne pilgu laste poole. «Me peame... söögipoolist leidma. Homme... on hilja.»

Quensel ajas enese küünarnukkidele püsti ja vajus siis asemele tagasi. «Ei... suuda!»

«Jää! Küll ma ise...»

Anne kobas seina, leidis ukse, avas selle ja kadus.

Quensel vahtis tükk aega ukse nelinurka, mis näis nüüd igaveseks sulgunud olevat, ja ohkas. Too, kes kõike lõpetas, oli nüüd siis järjekorraga siin. Nad olid ta eest pagenud nädalaid: Põlevast agulist... mingisse kitselauta, sealt — lootsimaja varju. Vihma eest võisid pääseda, tuule eest, isegi katku eest. Aga nälja eest polnud pääsu, ta jõudis sulle... nagu vari järele...

Jah, aeg oli astuda... silm silma vastu... Suure Tundmatuga. Nii nad teda... nimetasid. Kes ta oli? Maailma isand — nagu arvasid papid. Või tühipaljas kojamees, kes koristas ülearuse. Nii oli teda Herakleitos nimetanud, too kreeka mõttetark... Noh, kojameest... oli ehk pisut vähe. Küllap ta oli omamoodi tõe kuulutajagi... kes sulle peegli näo ette tõstis, kui aeg käes. Tema ees selgus su pale, kes sa oled. Tema ette läksid roomates need... kes eluaeg olid roomanud issandat appi karjudes... Ja püstipäi need, kel vaim oli omast käest. Tark võis talle lahtiselt silma vaadata, hirmu ta peale ei ajanud. Võimu tal polnud, tol kalmistute peremehel. Inimene oli tast tugevam. Iga häll võis sellest tunnistust anda. Elu ei katkenud iialgi...

Quensel avas silmad. Keegi istus ta asemel. Pehme käsi oli laskunud otsaesisele.

«Oled see sina, Anne? Jah, muidugi, kes muu. Kes mind, vana ronti, ikka põetaks...»

«Sa oled hea...» sosistas Quensel. «Sina oled see... kes minu usu inimesse on kindlaks teinud. Seda poleks suutnud filosoofia-professorid. Nad oskavad vaid rääkida, aga ladina keel on surnud keel. Sinu silmad aga... on elavad. Ja su südames on... nii palju truudust, et sellega võib üles kaaluda... kogu maailma alatuse. Ära vaidle, laps, mina tean paremini. Sa ei tea isegi... kui hea sa oled. Mina olen... inimesi näinud. Küllalt palju seks, et veel millessegi heasse... uskuma jääda. Ja ometi usun...»

«Härra!» sosistas lootsi naine tagatoast. «Härra Quensel!»

«Mis... on?»

«Mis teiega on? Te vist sonisite?»

Quensel võttis värisevail kätel veekruusi ja jõi. Ta oli viirastusi näinud. Need tulid ikka enne lõppu. «Vist küll, proua...» ohkas ta.

«Jumal, jumal...» itkes lootsi naine.

Anne toetus vastu väravaposti. Polnud mitmel päeval välja, õhu kätte saanud. Ja see võttis pea pööritama. Kogus end ja lükkas värava valla.

Linn lebas ta ees surnud, tardunud liikumatuses.

Katusekelbad sirutusid vastu tuhmi taevavõlvi, mustendavad aknaaugud vahtisid nagu koolnu silmad. Ei ainustki elavat hinge...

Kuhu minna? Onnid linnamüüri varjus olid lagedad. Seal polnud kunagi ülearust suupoolist, ka parimail päevil. Jäid — härraste kivimajad. Seal polnud südameid, mis halastust oleksid tundnud. Aga minna tuli. Neli suud ootas. Ja tema oli ainuke, kes veel jalul seisis, kelle peal oli nüüd viimne lootus. Enesest ta ei hoolinud. Tema elu ei maksnud nüüd niikuinii enam midagi, pärast seda, kui Ain oli läinud. Aga nood kaks tagatoas pidid oma suutäied saama, nii ta oli otsustanud. Tühjalt ta tagasi ei lähe...

Tänav oli aukline. Ja majade müürid kõikusid nagu tormis. Too torm näis tedagi pillutavat. Ta haaras käega seinast, vajus põlvili ja tundis südames iiveldust. Nälg oli istunud selga ja vajutanud küüned kuklasse. Pea tundus olevat tühi. Ja jalad õõtsusid nagu vees...

Ta puhkas viivu ja ajas enese taas püsti. Otsaesine nõretas, süda kloppis, aga minna tuli.

...Õhtuhämarus kergitas ta ette kõrge, tammise ukse. Ta haaras pihku koputi. Kogu maja kõlas tumedalt vastu nagu tühi puusärk. Aga ei, siin elati. Korsten tossas suitsu... Ta ootas tükk aega hinge pidades ja koputas siis uuesti. Ülal süttis aken. Keegi uudistas teda, aga sõna ei lausunud.

«Olge armulised...» kähistas ta kuivanud suust. «Natukegi leiba... lastele!»

Kustus tuli ja kustus ka vasttärganud lootus. Ta oli seda juba arvanud. Kivimajast polnud kerjuselgi muud oodata kui kivi.

Nurga taga kõrgus Petersi kaarjate võlvidega majamüür. Uks oli suletud, aga värav tundus irvakil olevat. Ta surus enese selle vahelt läbi. Õue nurgas hakkas klähvima peni ja keegi komberdas talle kärmelt vastu.

«Kes seal on?» päriti.

Anne ei vastanud midagi. Latern kerkis ta näo ette. Umbusklikud silmad seirasid teda tükk aega. Siis kähistas mehehääl: «Tee, et sa siit kaod!»

Anne sirutas käed nagu palves ja langes põlvili. Ta ei suutnud enam. Majaori ta vastas lõi kõhklema ja

kobas ebaledes lõuga. Aga siis hakkas siserõdul kilama vali naisehääl:

«Mis seal lahti on, Jakob?»

«Kerjus . . .»

«Kust ta sisse sai! Jälle sa, lakekrants, unustasid väravad valla!»

«Armuline proua . . .»

«Katku tahad kaela tuua! Silmapilk kihuta ta välja! Silmapilk!»

«Kuulsid või . . .» urahtas majaori. «Hakka minema!»

«Kas teil tõesti südant pole!» ahastas Anne.

«No kas saab juba!» kisendas majaemand kannatust kaotades.

Raske rusikas lükkas ta värava vahelt välja, tänavakividele. Ristpalk lendas raksudes tappidesse.

. . . Ta toetus seljaga vastu müüri ja tundis, et jõud oli läinud. Oli kuidagi hea olla. Mõtteid pähe ei jätkunud. Ja kivid selja taga tundusid olevat pehmed, nagu polekski ta istunud enam tänavasillutisel, vaid mingis lumehanges. Lumehanges jah. Too lumi näis venivat silmapiirini, kuni Lautri metsani välja. Ja lumes — vaevumärgatav teerada, tipitud ühe paari jalajälgedega, looklev ja lõputu . . . Eemalt lendas vares, istus aiateibasse, saputas tiibu ja vaatas talle imestunult otsa, nagu tahtes öelda, et mis sa, tüdruk, tukud . . . Jah, muidugi, ta pidi ju minema. Memm ootas. Ta pistis käe põue. Taevale tänu, leivakakk oli alles. Ümarik, kohev odrakakk, mille küljes tundus olevat veel suts ahjusooja. Tubli kakk, mille Madis oli andnud. Millest jätkus nüüd neile memmega nädalapäeviks . . . Jalad olid küll hirmsasti väsinud, varbaotsadki viisu põhjas kipitasid külmast, aga pole viga, küll kodus, kolde ees unub kõik. Kui vaid too kakk . . . Ent taevas hoidku! Kakku polnudki enam! Ta kiskus kindad käest, ajas peod põue ja tundis seal tuksuvat vaid ahastusest ängistatud südant. Kakk oli kadunud. Kuhu? Kuhu, jumala pärast!? Ta surus peod lumme, kaapis ja otsis ning märkas taas, et seal polnudki lund. Olid külmad, kõntsased tänavakivid, mille kallal ta oli kiskunud käed marraskile . . .

Viirastus oli silmist kadunud, olevik asemele kerkinud, karm ja halastamatu. Näljasurm seisis siinsamas,

selja taga. Tuli astuda, kui ei tahtnud maha jääda. Lapsed ootasid, lootsi naine ootas, terve maailm näis ootavat. Vaagivat teda pika pilguga ja pärivat, ega sa reeda meid ometi, Anne? Me elupäevad on su käes, sa ei pilla neid ometi tänavale?

Ta astus ja astus, nagu lõves. Põrkas pimeduses millegi vastu ja ehmus. Tõrvane rist väraval sulges tee. Katk istus seal ja ootas. Katk.

Tuhmuma löönud aru polnud siiski veel päriselt kustunud. Ja ta pööras ära. Kuni jõudis oma rännakul mingisuguse bastioni varju. Ta kobas ringi, komistas ja märkas enda kohal kaarjat väravavõlvi öö tumehalli taeva taustal. Ees kerkis vall, must ja ähvardav ning selle taga vilkusid silmapiiril tuled, kahekordselt vastu peegeldudes jõevete sügavusest.

Anne vahtis kaugusse ega mõistnud midagi. Tajus vaid ühte — seal eemal on leib. Kindlasti leib. Tuul tõi pimedusest metsade ja põldude hõngu. Ja kus oli põld, seal oli ka leiba. Tuli vaid minna. Kohe minna . . .

Elatanud grenader tukkus müüsri najal. Tukkus, nagu tukuvad elupõlised sõdurid valveteenistuse ajal, iga natukese aja tagant silma avades, ümbrust tunnistades ja siis jälle tukastades.

Sellest silmaavamisest aitas. Valvur tõusis ja kahmas püssi. Lükkas kaaslaselegi ribide vahele.

«Näed sa, Lars! Seal!»

Nad tunnistasid viivu inimest valliharjal. Teine tõstis sõnatult relva, aga vanem, hallipäine, pani sellele käe. «Pole vaja. See on naine . . . niipalju kui minu silm seletab . . .»

Viivu hiljem kerkis Anne ette kaks kogu.

«Kuhu nüüd, fröken?»

Ta ei osanud neid kartagi. Sirutas abitult käed. «Laske mind ometi . . .»

«Sinna ei saa . . . Pole lubatud, tagasi!» käratas üks. Aga teine, too vanem, võttis Annel käe alt kinni. «Mis sa karjud, Lars! Ta on ju — haige . . .»

Anne ei tahtnud tagasi minna. Rabeles, rähkles ja vajus siis meelemärkusetult maha. Mehed toimetasid ta müüri varju, lõkketule paistele ja asetasid maha.

«Päris laps alles...» vangutas noorem. «Ja kuidas otsa lõppenud!»

«Nälg...» noogutas vana grenader. «Anna mulle — joogipudel...»

Anne avas silmad ja ajas enese istukile. Vahtis segase pilguga ringi. Vana grenader viskas talle oma mantli õlgadele. Võttis siis Anne käe, vedas taskupõhjast tüki leiba ja pistis selle pihku. «Ja nüüd, laps, hakkame sööma...» Nähes tüdruku silmi suuri pisaraid valguvat, vangutas pead. «No võta, võta...» Aga kui see leivatüki sõnatult põue pistis, ohkas. «Näed sa, Lars. Tal on laps. Võin kihla vedada. Kellele muule inimene oma viimast suutäit hoidma hakkab...»

Nad vahtisid kolmekesi tükk aega tulle, igaüks oma mõtete kütkes. Siis tõusis vana grenader. «Sina, Lars, jää siia! Ma ei või teda niisama ära lasta minna...»

«Kuhu sa siis...»

«Meil on salves veel kaeru.»

«Vahtmeister poob su üles!»

«Las poob. Niikuinii on kõik kuradile läinud. Aga sina, fröken, oota...» Läks ja kadus.

Teine valvur istus vaikides. Viskas uut hagu tulle. Vaatas poolsalaja kaaslase surmani kahvatut nägu, suuri, sügavale vajunud silmi ja tundis, kuidas pikkamööda temassegi mingi härdus vajus. Göteborgis ei leidu kenamat — arutas siis mõttes. Aga kuidas aeg teda küll katsunud on! Läbi paistab nagu klaas. Issand, on aga päevad!

Vana tuli tagasi, käe otsas ranits. Pani selle Annele põlvedele. Anne vahtis viivu imestades pakutut, neelatas ja purskas siis nutma. Nuttis ja nuttis, õlgade vappudes kuldsete terade kohal, nuttis vaikselt ja mahasurutult, süda lämbumas.

Sõdurid vahtisid teda sõnatult. Vana grenader ei suutnud kah ennast pidada. Pöördus tulest eemale, tegi asja vööpandla kallal, aga ise äigas peoga üle silmade. «Eh, Lars...» sosistas siis. «Ta on ju päris minu tüdruku moodi... Olgu neetud see sõda! Olgu ta neetud...»

...Anne astus taas jälle. Süda oli kergemaks läinud, aga jalad sellevõrra raskemaks. Kandam oli tubli. Ta

oli selle süleshoidmisega nii ametis, et ei märganudki enam teed tähele panna. Leidis enese pilkasest pimedusest, ümberringi majamüürid, nagu oleks õuele sattunud.

Tuli hinge tõmmata. Veri peksles oimudes, kurgus pigistas ja pähe oli vajumas jälle seletamatu raskus. Kui ta vaid peaks niikaua vastu. Istuma ei tohtinud jääda, tal oli tunne, et kui ta seda teeb, siis pole tal enam jaksu tõusmiseks. Tuli minna, ennast kokku

võtta ja minna... Aga õu näis olevat määratu. Ja ta müüridel polnud enam lõppu. Nad venisid ja venisid. Poetasid talle jalgu trepiastmeid, uksekivisid, poste, ahelaid. Lükkasid teda, tõukasid, astusid ta teele ette, kuni lõpetasid ta sammud mingisuguses umbsopis.

Ta tunnistas tükk aega pimedust enda ümber, milles ei paistnud ainustki päästvat tulukest, isegi taevatähti mitte. Nagu oleks ta hauda sattunud.

«Jumal olgu tunnistaja...» oigas Anne. «Enam ma... ei suuda...»

Aga jalad liikusid ikka veel teda üha edasi tassides. Nagu oleks neil oma elu ja oma eesmärk. Lõpuks ta komistas ja häält tegemata kukkus. Lõputusse kuristikku, mis oli pimedam kui pimedus ise...

XV

Magamistoa kõrgete võlvide all rippus hämarus. Ja akende ees — rasked sametkardinad, millest isegi lõikusekuu päikeselõõm jõudis vaevu läbi tungida, pudenedes üksikuteks, armetuteks valgusvihkudeks. Ruum oli küllastatud peeglitest, kandelaabritest, vaipadest ja ruskest, kulla järele õhkuvast hiilgusest, kuid kõik see oli vajunud pimediku katte alla ja jättis pigem kabeli kui eluruumi mulje.

Dohren pidas oma asemel surmavõitlust. Ahmis lõõtsutades hingeõhku, maigutas kuumusest kõrbevat suud ja oigas, nagu oleks keegi talle nuga rindu ajanud. Suurkaupmehe võimas, rasvaga polsterdatud keha ei tahtnud tõvele alistuda, sõrmed kramplesid teki siidvoltides tummas vihas, pea väänles küljelt küljele ja jalad tampisid vastu voodi otsalauda. Aga tolle nähtamatu käest, kes ta rinnale oli istunud, polnud pääsu. Jah, polnud pääsu. Aeg oli mõelda armulauale ja viimsele võidmisele.

Praost Westphal, matnud nädala jooksul ilma sakramendita inimest viissada, oli tulnud seda nüüd pakkuma sellele, kes kaalus üles kaks tuhat. Vähemalt selle poolest, mis kiriku annetustesse puutus. Jah, kui kammer-

härral oli tarvis issandaga arvet pidada, siis tal poleks olnud tarvis häbeneda. Kõigevägevam võlgnes talle rohkem kui tema Kõigevägevamale. Seda oli arvesse võtnud ka praost.

Ta astus surija aseme ette, karikas ühes ja rist teises käes. Oli vist õige aeg, sest kammerhärra näis veidi rahunevat ja ta avatud, tuhmidesse silmadesse oli siginenud midagi aru taolist.

«Armas poeg issandas...» alustas praost. «Sel raskel tunnil...»

«Ei ole... tarvis...» korises Dohren. «Grass... Las tuleb... Grass. Ja... Heno...»

Notar ilmus voodibaldahhiini tagant teenistusvalmilt nagu alati, mapp kaenla all ja hanesulgki valmis pandud. Lükkas jahmatanud kirikuisanda kõrvale ja andis mõista, et tahab testamendiga alata. Kerkis Henogi välja hämarast nurgast ja jäi ootevalmilt seisma.

Kui uks lahkuva praosti taga oli sulgunud, sigis ruumi tükiks ajaks vaikus. Dohren kogus jõudu.

«Kas... kutsun ka... abikaasa?» kummardus notar Dohreni kõrva juurde.

Kammerhärra oigas mahasurutult. «Pole... seda krõhvat... tarvis...» Pööras siis pea paremale ja viipas silmadega raskele kapile. «Laadik... paremal... all...»

Notar ja politsei-bürgermeistrist testamenditäitja mässasid tükk aega võtmetega, enne kui raske laeka kapist välja said. Tassisid selle aseme ette toolile ja jäid uudistades tunnistama kuldtukatite riitalaotud pakke ja väärtpaberite kohevat kuhja laeka põhjas.

Dohren katsus end küünarnukile ajada. Heno ei julgenud teda abistada. Too seal lehkas juba laibahaisust ja nad olid niigi oma elu siiatulekuga mängu pannud. Aga nad olid juba aastaid kenade summadega võlglasteks suurkaupmehe ees ja kes teadis, jutt võis ka vekslitest tulla. Surijad olid ju vahest ka helded...

«See... on väike osa...» ähkis Dohren. «Ülejäänud on... Riias, vene hõbedas. Liphardt teab... Paber selle kohta... on seal... Kõik jääb... kaubamajale! Pane kirja... Grass... kaubamajale. Eidele — ahtrale lehmale — ainult nii palju kui... seadus ette näeb...»

Kammerhärra vajus selili asemele tagasi. Ja notar jäi kimbatuses ta otsa vahtima. Testament — kaubamaja nimele? Mida ta mõtles selle all?

Dohren näis notarist aru saavat. «Kaubamaja jääb õepoeg Frantsule... Lüneburgis... Kirjuta... õepoeg. Kuigi ta on... ka minu poeg. Seda... ära sa... kirja pane. Aastad on selle veresüü ammu kustutanud...» Kaupmees sulges hetkeks silmad, mõtteid kogudes. «Emmile... Emilie Behrensile jäävad legaadina... ehteasjad...»

Grass keerutas üllatusest sulge peos, suutmata nii kiirelt seedida saladust, mille kaasteadjaks ta äsja saanud oli.

«Mis sa jõllitad...» tigetses Dohren. «Kirjuta...»

«Ega ma sellest...» venitas notar. «Ainult et Emilie — on surnud. Eile hommikul...»

«Mis?» korises Dohren. «Tema kah!»

Surmateade näis tal viimase võhmu välja võtvat. Kiskunud hinge kurku, hakkas ta läkastades köhima, kopsudega, mis ragisesid nii, nagu rebeneks tal sees midagi õmblustest lahti. Köhis, kuni suust purskas rinnale tume juga mustavat verd. Korises veel veidi ja vaikis.

Notar pani sule käest ja heitis apteekrile uuriva pilgu.

«Vist... suri!»

Heno noogutas. «Oli... arvata...»

Laegas vaikis tummalt.

«Peaks vist... järele vaatama...» arutas Heno, kobades väärtpaberite pakke.

«Peaks... jah...» noogutas notar.

Kuulatanud veidi, kas eestoast pole liikumist kuulda, asusid nad mõlemad nagu kokkuräägitult laeka kallale.

Vekslite pakk kirendas nimedest. Seal ta istus, kogu Pärnu. Majad, kaubaaidad, linakoormad, kalalaevad, kneiped, veskid, poed... Kogu Pärnu, ümberarvestatud taalritesse ja kirja pandud numbritena. Aastatepikkune suurte ja väikeste rahakogujate jooksmine, kisklemine, mured ja vaev. Kõik koos, tublis kamalutäies koltunud paberites, millest poleks vist jätkunud korralikuks tulehakatusekski mitte.

Heno otsis seni, kuni oma võlakohustused kätte sai. Vaatas veel korra — jah, olid kõik kolm. Toppis nad häbenematult taskusse, sest oli märganud, et notargi omadega sama tegi.

Paberitega oli asi jutis, aga tukatid tegid isu. Lollus oli neid siia ripakile jätta.

«Ta oli... mulle võlgu...» lausus politsei-bürgermeister moka otsast ja pistis ruske mündirulli endale põue.

«Mulle ka...» noogutas notar ja kahmas teise.

Nad vahtisid viivu teineteise otsa nagu kaks harakat leivakoorukese man ja hakkasid siis sõnalausumata raha oma taskutesse ajama, tõtates ja ärritusest hingeldades, et teisest mitte vähem saada.

«Vargad!» korises äkki mingi õudne hääl hämarusest. «Raisa... kullid... »

Notar kargas ehmatusest püsti, bürgermeister pillas mündid peost. Need veeresid tumeda kõlinaga aseme alla.

Dohren oli enese istukile ajanud. Hingas raskelt, lõõtsutades. Kuri kihk, mida tavaliselt ainult joobumus ta hingepõhjast jaksas üles kergitada, oli äkki tekkinud ta silmadesse.

«Pane... tagasi!» rögises Dohren. «Röövel!» Ja haaras notaril kahe käega kõrist kinni, kogu oma keharaskusega kõhnale ametimehekesele otsa vajudes. Notar kiljus kohutavast hirmust ja püüdis asjatult sureva katkutõbise kaisutusest lahti rabelda. Politsei-bürgermeister ei jäänud ootama asjade arenemist, vaid andis jalgadele tuld. Kiskus ukse lahti, sattus rinnutsi kokku majaprouaga, kes nähtavasti oli ammu oodanud järjekorda sissepääsemiseks, põikas sellest mööda ja tormas trepist alla.

Kõik ta ümber kõikus ja pöörles. Susi söögu, arutas bürgermeister, küllap too katk vist mullegi siit külge hakkas. Katsus peoga taskuid. Jah, kõik paistis alles olevat. Oli aeg koju tõtata, päev tõi toimetusi, aga ta oli terve hommikupooliku siin nahka pannud.

Kui ta koju jõudis, leidis eest raesõduri. See oli oodanud juba tükk aega. Linnakomandant olla käskinud kohe ilmuda erakorralisele nõupidamisele.

Erakorralisele... arutas bürgermeister ametikuube

selga kiskudes. Mis erakorralist seesugusel erakorralisel ajal enam saab olla. Linn oli surnud, maa — lage. Ainult maailma lõpp võis veel midagi uudist tuua...

Linnakomandandi residents endise ordulossi paremas tiivas oli jäänud viimaseks kohaks, mis veel veidi lõhnas Rootsi kuningliku sõjaväe käskude ja korralduste järele. Alumisel korral pesitses tagavarakompanii ja selle ees, väljakul, tukkusid kolm raugastunud kahurit. Õuel vahtis valvekorra seersant vihaselt oma lagunenud jalavarje ja pooltosinat habemesse kasvanud, maailmaelust tüdinenud grenaderi viitsid aega täringuviskamisega.

«Kui tuleb üks, siis kärvan homme...» lausus üks neist täringut trepi kiviplaadile heites. «Kui kuus — pean tuleva nädalani vastu...»

«Mis tähtsust sellel on?» kehitas teine õlgu, tubakajunni närimiseks suhu pistes. «Lõpp on ikka üks. Katku käest võib meid päästa vaid... venelane. Aga sel kuradil ei paista tulekuga kiiret olevat... Suvitavad ja vaatavad... kuidas me siin, nagu kärbsed kõngeme...»

«Tõmbaks valge lipu üles...» tusatses kolmas. «See on ju jaburus, veel abi oodata...»

«Eks mine tõmba...» tähendas esimene uuesti. «Saad vahtmeistrilt kuuli pähe nagu Hellström bastion Lunas, kui üle katsus joosta...»

Vaikus sigis meeste vahele. Nad olid kapitulatsiooni oodanud juba esimesest piiramise päevast peale, aga ülemused näisid eelistavat kapituleeruda ennem Mustale Peetrile, kui Vene Peetrile. Jah, Mustale Peetrile, nagu katk nüüd hüüdnimeks oli saanud.

«Too teade, mis eile venelaste laagrist siia saadeti...» lausus lõpuks tubaka närija mõtlikult, «polnud paljas tervitus. Küllap tehti uus ettepanek allaandmiseks...»

«Mis meil sest tulu?» tähendas teine vastuseks. «Ega seda sulle ikka otsustamiseks anta. Peetakse saladuses. Oled pandud siia majesteedi auks püsti seisma ja seisad, kuni mädaned...»

Sõjaväes oli selge vahe alamuste ja ülemuste vahel. Ühed ei teadnud, mida teised arutasid. Aga aeg oli neid õpetanud üksteist mõistma ka vaikides. Grenaderid olid arvanud õieti, ülemustel oli täna tõesti peamurdmist.

Linnakomandant Schvanghelm istus teisel korrusel oma töötoas ja vahtis hajameelsel ilmel oberst-leitnant Kaulbarsi otsa. Too oli veidrik, tema üle naerdi, aga kui raske tund käes, peatusid kõigi pilgud ta elatanud, okashabemesse kasvanud sõjamehenäol. Seda tegi ka linnakomandant.

Kaulbars luges kindral Baueri ultimaatumit tusase näoga. Luges, kehitas õlgu ja viskas siis paberi lauale.

«Ena ahvi... Või tema olla tüdinenud ootamast, kuni meil aru pähe tuleb...» venitas Kaulbars. «Noh, las ta tuleb oma kuue tragunipolguga tormijooksule, nagu lubab... Eks me vaata, palju talle neid järele jääb...»

Schvanghelm ohkas. Seda ta oli arvanud. Selle kangekaelse vanamehe retsept oli ühetaoline. Rabele vastu niikaua kui sirgu jääd...

Aga mõttevahetuseks ei jäänud enam aega. Saabusid need, keda raske otsuse langetamiseks oli kohale kutsutud. Ilmus oberst-leitnant Wohlfeldt, kindluse kahurväeülem, kelle sapine nägu ja kokkupigistatud huuled tunnistasid, et tal midagi rõõmustavat kaasa tuua polnud. Saabus major Rosenkampf, kes haigestunud Gunersdorfi asemel oli asunud käsutama kokkukuivanud garnisonimeeskonda. Saabusid väljakutsutud raehärradki, sest asi ei puudutanud kodanikke vähem kui sõjaväge. Nõupidamisruumi poetusid veel mõningad ohvitserid ja ametnikud.

Istuti vaikides laua taha. Ühele poolele sõjaväeülemused, nende vastu rae ja gildide esindajad. Adjutant kandis ette, et surma tõttu puuduvad kammerhärra von Dohren, härra Vossbein, härra Scharno... Notarius Grass on haigestunud. Politsei-bürgermeister härra von Heno esindab seega magistraati...

Oberst Schvanghelm tõusis, vaatas üle kokkutulnute vahatunud, väsinud ja habemesse kasvanud nägude, laua najale vajunud pilkude ja kühmutõmbunud selgade, ning mõistis, et otsus oli langetatud juba enne otsustamist. Seepärast tundusid sõnadki, mis vaikusesse tekkisid, kuidagi mõttetuina ja ülearustena.

«Kindral Bauerilt on saadud ultimaatum allaandmiseks... Tähtajaga — täna keskööks. See on viimane.

Kui seda ei rahuldata, algab tulistamine ja tormijooks...» Oberst ohkas. «Mul on raske seda teile teatada, aga asja praeguses seisukorras pole seda vist võimalik enam tagasi lükata...»

«Katk on see...» jätkas oberst, «kes meid võitis. Mitte vaenlane, kuigi ta on kümnekordses ülekaalus. Katk... Kahest maakaitseväe rügemendist on tänaseks järele jäänud üheksasada kolmkümmend neli tääki koos kanoniiridega. Neist ei jätku isegi bastionide mehitamiseks... Enam kui pooled kahurid on ilma meeskonnata... Elanikkonnast on abiteenistusse jäänud kuuskümmend kuus meest, neistki suur osa haiged...»

«Tuleb juurde värvata...» sõnas Kaulbars vahele.

Schvanghelm raputas pead. «Kustkohast? Uuslinna tuhat kahesajast inimesest on järele jäänud vaevalt viiskümmend. Ja vanalinnastki on pooled mulla põues... Ma ei taha, härrad, teie eest otsustama hakata, kuigi mul selleks õigus on. Mõelge ise järele ja tehke, kuidas südametunnistus käsib. Sõjaväelippude au ja äramineku vabadus on kindral Baueri poolt garnisonile lubatud, kui nõusolek allaandmiseks antakse. Ja seda hiljemalt täna keskööks, nagu ma juba tähendasin...»

Ta istus. Istusid edasi ka teised. Pilgud maas, näpuotsad toksimas tindiga plekitatud tammelauda või sõrmitsemas habemetutte...

Politsei-bürgermeister tõusis viimaks. Maigutas suud, viskas pilgu läbi akna välja lõunavaikusesse tardunud linnale ja algas. Tema ei leidvat, et praeguses seisukorras võiks neilt keegi rohkem nõuda, kui nad andnud on. Pärnu bürgerkond on oma elu majesteedi eest jätnud ja kinnitanud oma truudust verega. Nagu üks mees! See surematuse epopöa, see võitlus viimse meheni läheb ajalukku kustumatu kangelasteona...»

«Aitab...» viskas Kaulbars käega. «Mulle meeldib, härra Heno, et bürgerid on otsustanud viimse meheni vastu panna. Kartsin juba, et teiegi olete... kapitulatsiooni poolt. Nagu härra oberst...» ta viipas peaga linnakomandandi poole, «kes näeb olevat unustanud, misjaoks ta siia ametisse pandud on!»

Bürgermeister Heno köhatas kohmetusest. «Mis puu-

tub kapitulatsiooni, siis jagan ma härra Schvanghelmi arvamust... Pole enam mõtet jätkata...»

«Kangelaslikku epopöad, ah!» lõikas Kaulbars sapiselt. «Aga mina mõtlen, et on!»

Ta tõusis, juuksed turris, silmis vihalõõsk. «Teie, Heno, räägite kahesaja bürgeri nimel, kes alles on jäänud. Aga mina räägin nende kahe tuhande nimel, kes on surnud... Tema Majesteedi eest. Mina jagan oma meeste saatust, nende saatust, kes on maha maetud Venemaa väljadele! Siit kuni Poltaavani! Ja teie asi on jagada nende kahe tuhande saatust, kes on maetud siin, kindlusemüüride vahel! Kui te tahate olla oma ametiau vääriline!»

Heno kehitas õlgu näost punetades. «Milleks... seesugune mõttetu kangelaslikkus...»

«Te ju ise ütlesite, et olete valmis majesteedi eest surema! Need on teie enese sõnad!» sähvas Kaulbars. «Kümneid kordi olete seda kinnitanud. Nüüd on aeg seda tegudega tõendada!»

Komandant tõstis rahustamiseks käe. Asja tulevat kaaluda mitte üksnes südame, vaid ka mõistuse järgi.

«Mõistuse järgi!» urises Kaulbars. «Öelge parem: naha ja raha järgi...» Ja istus. Aeg oli ka teistel oma sõna öelda.

Tõusis oberst Wohlfeldt. Temal olla ükstakõik, kas kärvab täna või homme. Aga ta ei usu, et majesteedil sellest enam mingit kasu või kahju saab olla. Isegi vaenlase hävitamise mõttes. Kanoniire on alles jäänud tosinajagu ja teised ei oska kahuritega ümber käia. Kui tormijooks lahti läheb, annavad patareid tõkketule asemel vaid aupauke pealetungija jaoks...

Sama arvas ka Rosenkampf. Sada tääki kuue tuhande vastu! Sellise vahekorra juures tema küll mingit taplust kindlustada ei saa. Vähemalt sellist, millist Kaulbars oma matuste auks tahab lasta korraldada. Kangelasliku epopöa jaoks oleks vaja vähemalt paari korralikku kompaniidki... Mis puutub ajalukku minemisse, tollesse, millest härra Heno räägib, siis ta olevat juba kümme aastat ajalugu teinud ja ei usu, et võiks sellele veel midagi juurde lisada.

Sapised sõnavõtud olid õhkkonna palavaks kütnud. Kaulbars, suutmata ennast taltsutada, tõusis lubivalge näoga püsti.

«Ma olen nelikümmend aastat teeninud majesteeti...» lausus ta õõnsal häälel. «Olen läbi teinud selle sõja esimesest päevast alates... Olen võitnud, olen ka peksa saanud, nagu jõud kandis ja jumal õnne andis... Aga alla ma andnud ei ole! Ja seda ei juhtu, niikaua kui elan! Te võite minna kodumaale tagasi vene kindrali armuandmiskirjadega taskus. Rahva naeruks, ootama tudikese surma oma eide selja taga! Mina seda kaasa ei tee! Mõistate!»

Ta viskas kaaslastele põlgusest leekiva pilgu, pööras ümber, kihutas jalalöögiga ettejäänud tooli nurka ja läks ust paugutades välja.

Linnakomandant raputas pead. «Raske iseloom... Temale midagi selgeks teha...»

Noh, otsus oli langetatud. See jäi vaid paberile panna. Aga enne, kui Schvanghelm jõudis kapitulatsiooniaktiga lõpetada, kärgatas kõrvalruumist püstolipauk. Pead tõusid. Üllatus oli kerkinud nägudesse.

Keegi kiskus ukse lahti. Lävel seisis vahikorraohvitser. «Oberstleitnant Kaulbars... laskis enese maha...» lausus ta kõlatul häälel.

Linnakomandant tõusis kõheldes püsti. Tõusid teisedki. Vahiohvitser võttis mütsi peast...

XVI

Kaheteistkümnenda augusti hommikul, aastal üks tuhat seitsesada kümme, avanesid Pärnu kindluse väravad uue peremehe ees.

Öö jooksul olid glassiid sissepääsu ees lammutatud ja kaitsekraavid kinni aetud. Tsaariarmee pataljon, kelle kätte võimu ülevõtmine oli määratud, leidis eest avatud linnaväravad ja rootsi käsundusohvitseri, kes vaikides käe tervituseks tõstis ja märku andis edasiminekuks. Trummid raksatasid marsi algust, lõid helisema fanfaarid ja pasunad, aga majad kahel pool tänavat tardusid edasi jäises liikumatuses. Uksed olid suletud,

luugid kinni, kõnniteed lagedad, nagu poleks nad ammu jalatalla raskust tunda saanud.

Sotnik, kes kolonni ees ratsutas, tusatses hämmastunult. Nii külma vastuvõttu polnud nad seni veel tunda saanud. Alles siis, kui ta tänavanurga taga märkas maas laipa, teist samasugust õueväravas ja riste majamüüridel, hakkas mõistma tolle kurbmängu ulatust, mis siin aset oli leidnud.

Lossiplatsil seisis garnisonikomando karrees lippude ümber, ohvitserid paljastatud mõõkadega rivi ees. Komandant tervitas kohalejõudnud sotnikut ja kortsutas tujutult kulmu. Oli lootnud, et pidulikuks toimetuseks saadetakse siia mõni nimekam isand. Aga Bauer nähtavasti ei pidanud teda endaväärseks ja see solvas Schvanghelmi hinge põhjani.

Sotnik käsutas pataljoni seisma. Ronis ratsult maha ja võttis vastu bürgermeistri poolt siidpadjal pakutud linnavõtme. Peatus tervituseks lippude ees, tervitas ka ülesrivistunud garnisonikomandot, aga linnakomandandi väljasirutatud kätt vastu ei võtnud.

«Mõõgad lubati meile jätta...» lausus komandant solvumisest punetades. «Ja lipu au...»

Sotnik noogutas. «Meie te lipu au määrima ei hakka... Te olete ta ise ära määrinud, oberst!»

«Kuidas nii?!» sosistas Schvanghelm imestunult.

«Vaadake ringi, kui teil silmi on!» sähvas sotnik talle näkku. «Teie kätte usaldati linn. Aga mis te tegite?! Muutsite ta kalmistuks, et oma lolli upsakust rahuldada. Need tuhanded, kes siin surnud, jäävad teie hinge peale!»

Oberst ei vastanud midagi suud tummalt kokku pigistades.

«Esimene rood!» käsutas sotnik. «Alustada bastionide ülevõtmisega! Piketid valmis panna!»

Sajahäälne sõdurisamm raksatas vastuseks, alustades voogamist mööda surnud linna ja tuues uut elu ammu vaikinud tänavaile.

Ain jõudis linnaväravasse pealelõunatunnil. Oli tulnud jooksujalu, niipea kui teade piiramise lõpetamisest külasse jõudis. Oli tõtanud siia teisigi, kes vankril, kes

jala, et teadust saada sugulastest ja tuttavaist. Tuldi linna, aga linna polnud enam. Suur kalmistu oli järele jäänud. Polnud pärida kelleltki. Vaikivate majade sügavusest ronis välja üksikuid koolnukahvatuid rauganäoga inimesi, kes ei paistnud nägevat ega kuulvat, mis nende ümber toimus, nagu oleks nad alles poolunes. Sirutasid vaid käsi leiva järele. Ja närisid seda, närisid aplalt ja järele jätmata, kuni maha langesid, ägades ja karjudes.

Ain otsis nende õnnetute seast asjatult tuttavaid. Tõttas siis sinna, kus Aesoo Peedi seletust mööda pidi olema Anne eluase. Leidis vaid poolrohtunud ahervaremed teiste omasuguste seas.

Tee Behrensi maja juurde oli suletud. Sõdur seisis püssiga tänavanurgal, mõista andes, et siit läbikäiku pole. Katkuristid müüridel rääkisid enese eest. Ta pääses läbi teiselt poolt, aga ainult seks, et hirmsat tõde oma silmaga näha. Oodatud värav oli laudadega kinni löödud, uks polnud vist juba kuid võtit tunda saanud, ja rist, too vaikne, sünge tunnismees andis mõista, et parem, kui siit lähed...

Jõudnud turuplatsile, tundis Ain, et jõud oli otsas nii jalgadest kui ka südamest. Kust pidi ta Annet veel otsima? Kas sealt, pooleldi kinni ajamata ühishauast kiriku külje all, kuhu musta põlletatud ja kinnastatud sõdurid üha uusi korjuseid juurde tõid? Või tollest üksikust kääpast, mis kerkis siinsamas, õuevärava taga?

Ta oli ikkagi lootnud, kõigi kiuste. Ka siis, kui kuuldused katkupeost üha tugevamaks läksid ja inimesed arutama hakkasid, et ega sealt linnast vist tagasitulijaid enam pole... Ta oli lõpuks saatusele küllalt matti maksnud. Talt oli võetud kõik, ta oli kerjus koduaseme, vara, sõpruse ja armastuse poolest. Midagi pidi talle ometi jäetama, mille jaoks elada!

Ta oli vajunud istuma mingisugusele trepikivile. Mõtteid enam ei jätkunud. Ainult ahastus pures südames. Hirmus ahastus. Polnud leinakellade helinat, polnud pisarat, polnud hauda, aga see-eest oli suur vaikiv jumalagajätt kõige sellega, mis senini südant oli soojendanud, mälestustega, mis tõusid ja vajusid nagu

tormist õõtsutatud. Joosu Kaarli vanker... Abaja onn... Kevadine künnipõld... Mihkli-taat... Viimne pilk, viimne sõna. Oota mind, Anne! Ootan!...

...Päev astus edasi, jõudis keskhommikust lõunasse, kergitas taevakaarele kergeid pilvi, muutlikke ja põgusaid nagu inimese õnn. Ja hakkas siis kiskuma õhtusse varjusid üha pikemaks venitades.

Üksik mees trepil ei märganud sest midagi. Istus, pea käte vahel ja tunnistas tummalt tänavakive. Ta ei märganud, millal sest tardumusest ärkas. Vaatas ebaledes ringi. Tõusis siis püsti. Jalad näisid olevat maasse kasvanud ja südame asemel istus rinnas kivi. Kuhu siis nüüd? Tagasi Nõmmikule? Nõmmikut polnud enam. Nõmmiku astus mööda maanteed, kepp käes ja kott seljas. Toosama saatus oli tallegi jagada jäetud. Noh, tuli minna, päeva polnud pikalt antud ja linnast polnud täna ulualuse andjat... Ülal, kindlusevallil puhus soldat õhtuseks ülevaatuseks signaalipasunat... Nurga tagant veeres kraamikoorem majade vahet kaikuma pannes... Ja Nikolaus hakkas pikalt leinakellasid helistama... Ära oli siit tarvis minna, ära siit haudade vahelt! Sinna, kus liikusid harkadrad, ammusid lehmad, säras vikat! Ära!

Visanud pambu õlale, hakkas Ain astuma. Keeras esimesse põiktänavasse, mis oli rohtunud ja ammu võõrdunud jala-asteist, viskas põgusa pilgu aidamüürile, mille trellitatud akendest imbus hämarat rõskust, ja jäi siis äkki üllatunult peatuma viltuvajunud õueväravа ees.

Laps oli seal. Pisike, kleenuke tüdrukuhakatus, seljas kleidiräbal, mis ei ulatunud katma hämmastavalt kõhnu ihuliikmeid. Peos tükk leiba, mida hambad ahnelt järasid. Ja silmade vahel murekorts, sest püsti pandud nukk kippus vägisi pikali vajuma, kuigi talle väravaposti toeks pakuti.

Ta oli kahvatu nagu kuukiir, too pisike inimene, aga midagi temas näis soendavat kogu seda sünget, troostitut ümbrust. Nagu rohulible varemete vahel — mõtiskles Ain ega pääsenud edasi astuma.

Tüdruk viskas onule küsiva pilgu ja alustas juttu nagu lapsed ikka — keskelt peale.

«Ei taha teine seista... Näljas — vat mis. Näljased ei jaksa...»

«Ja milleks ta sul seisma peab?»

«Aga kuida siis. Panen ta siia kerjama... Ema ütles, et kui oleks jaksu... läheks veel kerjama. Kas või väravaposti najale. Ema ei saa, aga tema, näed, on kah vilets...»

Ain ohkas, otsis seljakotist tüki karaskit ja pani selle nukule sülle.

«Nägid!» rõõmustas tüdruk. «Kui nii edasi läheb, on tal hommikuks kotitäis käe!» Tunnistas viivu heldet andjat rahututest nirgisilmadest. «Sa, onu, oled külast?»

«Külast ikka, kullake.»

«Ema ütleb kah, et ega leiba mujalt tule, kui külast. Linnas on ainult kivid ja nälg. Aga... miks sul püssi pole? Nüüd on kõigil püssid...»

«Ma pole soldat.»

«Aga miks sa soldat pole?»

Ain kehitas õlgu. «Ma ... ei armasta sõda.»

«Kas soldatid armastavad sõda?»

«Ei vist nemadki, kullake...» arvas Ain.

«Aga miks nad siis on soldatid?»

«Ei tea, laps...»

Tüdruk noogutas. «Sõda on hirmus asi, eks?»

Ain ohkas. Teise püüd ajada vanainimesega vanainimese juttu oli naljakas ja ka kurb.

«Ilus nukk on sul...»

«Ilus neh.»

«Ise tegid?»

«Ei. Tädi Anne...»

«Anne?» Ain jäi äkki vait. Mis see siis tähendas? Aga ei, Annesid oli sadasid. «Mis... tädi Anne nimi on?»

«Tädi Anne nimi on — tädi Anne.»

«Adruneeme Anne?»

«Ei! Tädi Anne!» Tüdruk tõstis imestunult pilgu.

«Kas ta elab siin?»

«Elab küll!»

«Ma tahaks teda näha.»

Tüdruk raputas pead. «Ema... ei luba. Kindlasti mitte. Tädi on haige. Arvavad, et sureb. Ema ütles, et kui sureb, saab taevasse...»

«Taevasse...» kordas Ain segaselt.
«Taevasse jah. Sinna pidid ainult kõige paremad saama. Ja tema on hea. Ilma temata, ütles ema, poleks mind enam olnudki.»
Ain lükkas õueväravа pärani ja läks otse uksest sisse, märkamata koputadagi. Esik oli pime ja lõhnas tõrva järele. Toa ukse tagant kerkis hämar ruum. Akna all oli ase, sealt vaatas talle otsa hõbehalli peaga taat. Teine ase seisis ahju kõrval. Sellel lebas liikumatult naine.
Ta astus naise juurde. Too oli tundmatu. Surnud tüdruk, kumera vahakarva otsaesisega, sissevajunud põskedega ja sügavale silmakoopaisse varjutatud laugudega. Ain oli valmis juba pöörduma, kui ta pilk libises üle lahkunu juuste. Midagi külma ja jäist valgus äkki ta südamesse.
Ta tunnistas teist veel viivu ja langes siis põlvili aseme ette, nagu kirvega löödu...

Öö poetas vaikides pikki, murerikkaid tunde, mil lõppu ei paistnud tulevatki. Ain istus järil, vahtides tummas ahastuses küünla võbisevat leeki, kuni märkas viimaks Quenseli mõtlikku pilku, mis näis teda vaagivat sõnatu kaastundega.
«Ta on mul viimane, kes veel jäänud...» lausus Ain rämedal häälel. «Ei ma suuda mõelda, mis saab, kui ta... sureb...»
Quensel raputas pead. «Ta ei sure. Nüüd enam mitte. Ainult sina puudusid tal...»
Ain peitis pea pihkude vahele, vaevu taltsutades nuuksumist. Tundis siis kätt oma põlvel. «Võta end kokku... Elu ootab teid ees... Kaunis elu...»
«Jätke, härra. Mul pole tarvis muud kui Annet. Tema on mu elu... Kui kaunis too elu aga on, millest teie räägite — seda ma tean...» Ain viskas käega. «Liiaks palju olen... teda näinud. Orjus... viletsus... nälg... ülekohus... Öö, lõputu öö ja muud ei midagi...»
«Öö järel... tuleb hommik, mu poeg. Ära unusta. Selline on looduse seadus.»
«Hommik...» Ain vahtis mõtlikult mustendavat akent.

«Seda ei näe silmadega...» lausus Quensel teise pilku jälgides. «Südamega tuleb vaadata...»
«Südamega? Ja teie näete teda, härra? Toda — hommikut?»
Quensel naeratas nukralt. «Vahest jah... Teda peab oskama vaadata...»
«See tähendab, härra, et tuleb kord aeg, kus pole enam nälga?»
«Tuleb, poeg.»
«Ega orjust? Ega ülekohut?»
«Ei orjust ega ülekohut!»
«Ega sõda?»
«Jah, ka sõda enam mitte!»
«Ja teie usute seda?»
«Ma tean, poeg. Pimedus pole igavene. Tuleb ka aovalguse aeg. Kuigi ta tuleb pikalt ega jätku tast võib-olla meie põlve päevadele...»
Ain ohkas. «Hea oleks seegi. Tead, mille eest seisad, mille jaoks sünnid, elad ja sured!»
Quensel noogutas. «Hästi ütlesid, poeg. Selle jaoks me sünnime, võitleme ja sureme, et pimedusest valgus saaks.»
Teisest seinast kostus ohkamine. Ain tõusis ja astus Anne aseme ette. Istus selle äärele ja asetas käe haige rinnale. Tundis siis, kuidas teise rahutud näpud sellest kinni haarasid.
«Ain! Oled see sina, Ain?»
«Mina, kullake...»
«Hoia minust kinni... Hoia kõvasti...» nuuksus Anne. «Mul on vahel tunne, et mu süda seisma jääb... Oi, kuidas ma kardan... surra...» Tal oli päris lapse hääl, abitu ja värisev. Ta ei jäänud enne rahule, kui Ain ta oma embusse oli võtnud. «Maga, pisike... Maga...» sosistas Ain, ängistus kurgus. «Me oleme nüüd koos ja meid ei lahuta enam miski.»
«Jah, Ain, kullake... Sa viid mind jälle Adruneemele...»
«Viin, kallis, kindlasti viin.»
«Toomas ootas juba ammugi...»
«Ootas jah...» vastas Ain ohates.
«Miks ta... kaasa ei tulnud?»

«Ta ... ei saanud. Aga sina ... pead nüüd magama. Oled väga kurnatud.»

«Ma ei ole ... kurnatud. Tahan sinuga ... rääkida ...»

«Homme, kullake, homme. Aga nüüd — magame!»

Anne ohkas. «Hea ... küll ... Magame siis ... pealegi ...»

Ain lebas asemel, pilk pimeduses. Kuulatas, kuidas teise hingetõmbed ühtlaseks ja sügavaks muutusid ja kuidas südagi oli hakanud tuksuma rahulikult ja kindlalt. Vahtis pimedust kaua-kaua, ja tundis siis pikkamööda, kuidas ta sees, üsna hinge põhjas midagi valgusetaolist koitma lõi.

Jah, see polnud ainult viirastus. Hahetav akengi tunnistas. Hommik oli astumas ...

SÕNASELETUSI JA SELGITAVAID MÄRKUSI

Leiba!

Lk. 42 reduziert (saksa k.) — redutseeritud, tagasiantud.
„ 42 fiskus — riigikassa, riigivara.
„ 42 kuninga ordonnants — kuninga eeskiri, korraldus.
„ 42 kreisifoogt — maaülem kreisi piires.
„ 45 sälitis — endisaegne vilja mõõtühik. 1 Tallinna sälitis võrdus 24 tündriga või 3188 liitriga.
„ 48 subordinatsioon — alluvus, teenistusliku alluvuse kord.
„ 48 statthalter — asehaldur.
„ 50 fiskaal — kõrgem riigiametnik riigikassa ja maksude alal.
„ 57 suplikaat — palvekiri.
„ 73 konossamendid — laeva lastikirjad.
„ 77 frühstük (saksa k. Frühstück) — hommikeine.
„ 81 Hilfe! (saksa k.) — Appi!
„ 84 Kneipe (saksa k.) — kõrts.
„ 85 Warenhaus Johann von Dohren, Oberkammerherr d. K. M. gegründet anno 1681 ... (saksa k.) — Tema Kuningliku Majesteedi Ülemkammerhärra von Dohreni kaubamaja, asutatud 1681 ...
„ 95 Lacrimae Christi (ladina k.) — Kristuse pisarad, tumepunane vein.
„ 96 In vino veritas (ladina k.) — viinas on tõde.
„ 98 olderman — vanem, esimees.
„ 103 Vivat concordia! (ladina k.) — Elagu üksmeel!
„ 104 sündikus — linna- või raevolinik.
„ 105 per aspera ad astra (ladina k.) — läbi raskuste tähtede poole.

Viimne viiking

„ 153 kindralkuberneri plakaat — kindralkuberneri avaldus, teadaanne.
„ 163 August Teine — Poola kuningas 1697—1704 ja 1709—1733.

Lk. 168 Was wünschen Sie? (saksa k.) — Mis te soovite?
„ 173 Reserviert f. Königl. Majestät (saksa k.) — reserveeritud Kuningliku Majesteedi jaoks.
„ 176 Patkul, Johann Reinhold — Liivimaa aadlitegelane ja diplomaat (1660—1707), äge Liivimaa mõisate reduktsiooni vastane, astus a. 1698 Poola kuninga August II teenistusse, mõjutas Rootsi-vastase rinde organiseerimist. Põhjasõja puhkemisel siirdus Vene riigi teenistusse, vangistati Saksis (1705. a.) ja hukati rootslaste poolt äraandjana.
„ 184 Hvad är meningen med det! (rootsi k.) — Mis see tähendab!
„ 184 Var så god! (rootsi k.) — Palun, olge nii hea!
„ 185 God afton! (rootsi k.) — Tere õhtust!
„ 185 Vin! Bir! Flicka! (rootsi k.) — Vein! Õlu! Plika!
„ 186 Hvad för slags... (rootsi k.) — Mis sa ütled...
„ 187 Brännvin! Tre! (rootsi k.) — Viina! Kolm!
„ 187 Farväl! (rootsi k.) — Jumalaga! Head aega!
„ 188 Lycklig resa! (rootsi k.) — Õnnelikku reisi!
„ 188 Flickan (rootsi k.) — tütarlaps, plika, tüdruk, neiu.
„ 189 Hvad betyder... (rootsi k.) — Mis tähendab...
„ 190 Heraus! (saksa k.) — Välja!
„ 205 verfluchter Kerl (saksa k.) — neetud mats.
„ 210 Hauptmann (saksa k.) — kapten.
„ 211 Mannschaft (saksa k.) — meeskond.
„ 212 En, två! Se upp! Halt! (rootsi k.) — Üks, kaks! Tähelepanu! Seis!
„ 231 Modus vivendi — elamisviis.
„ 242 Mein himmel, mein kott (moonutatud saksa k.) — mu taevas, mu jumal.
„ 252 Oberpastor (saksa k.) — ülempastor.
„ 252 kanooniline õigus — kirikuõigus.
„ 253 Kaufmann (saksa k.) — kaupmees.

Kohus kohtu üle

„ 283 Sic transit gloria mundi (ladina k.) — Nii kaob maailma hiilgus.
„ 283 Vivat, crescat, floreat! (ladina k.) — Elagu, kasvagu, õitsegu!
„ 284 Ubi bene, ibi patria (ladina k.) — kus on hea (elada), seal on (mu) isamaa.

Lk. 288 resektsioon — vaheltlõige, osaline väljalõige.
„ 288 prosektor — anatoomia õpetaja, anatoomiliste preparaatide valmistaja.
„ 288 studiosus theologiae (ladina k.) — usuteaduse üliõpilane.
„ 289 Vesalius, Andreas — belgia arstiteadlane-anatoom (1514—1564), kirurgia ja anatoomia professor. Toetudes rikkalikele lahkamisandmeile, lõi Vesalius moodsa inimeseanatoomia. Tema sulest ilmunud anatoomia õpik «De humani corporis fabrica» oli kasutusel ka tolleaegses ülikoolis Pärnus.
„ 290 Thomas Hobbes — inglise filosoof 1588—1679.
„ 291 dixi, et animam salvavi (ladina k.) — olen rääkinud ja hinge kergendanud.
„ 293 Omnia mea mecum porto (ladina k.) — Kõike (mis minu) oma kannan endaga kaasas.
„ 299 God natt (rootsi k.) — head ööd.
„ 305 karree — sõdureist kujundatud nelja rindega nelinurk.
„ 305 glassii — kindluse välise rinnatise muldnõlv.
„ 305 kurtiin — keskvall, kahe bastioni külgi ühendav peavalli osa kindluses.
„ 305 müüser (mortiir, mörser) — liik suurtükke.
„ 305 retranšment — kindlustus, kindlustatud liin.
„ 310 publikatsioonides — teadaandeis.
„ 339 Se upp! (rootsi k.) — Tähelepanu!
„ 343 Hvar-är? (rootsi k.) — Kus on?
„ 345 anständig (saksa k.) — viisakas.
„ 351 gratuleerima (saksa k. gratulieren) — õnnitlema.
„ 351 kassakolleegium — kassa revisjonikomisjon.
„ 356 abrehnung (saksa k. Abrechnung) — lõpparve.
„ 372 Rakt fram! (rootsi k.) — Otse marss!
„ 381 kandelaaber — suur lühter, küünalt või lampi kandev alus.
„ 381 Namn är... (rootsi k.) — Nimi on...
„ 382 Jag förstår (rootsi k.) — Saan aru, mõistan.
„ 382 Hvad befalss? (rootsi k.) — Mida käsite?
„ 384 crimen laesae majestätis (ladina k.) — majesteedi solvamine.
„ 384 fortiter in re, suaviter in modo (ladina k.) — tugev asjas, õrn viisis, s. t. kindlalt, aga ettevaatlikult.
„ 386 Summum jus... summa injuria (ladina k.) — Suurim õigus on (sageli) suurim ülekohus.

Lk. 396 Ich muss hierdurch in schuldigster Submission vorstellig machen... (saksa k.) — Ma pean käesolevaga kõige alandlikumalt teatavaks tegema...
„ 396 Hochwohlgeborner Herr Generalgouverneur. In jure et facto fundierte Anzeige und Bitte... (saksa k.) — Kõrgestisündinud härra kindralkuberner. Õigusel ja faktidel põhjenev avaldus ja palve...
„ 396 Bauer (saksa k.) — talupoeg.
„ 399 Was ist los? (saksa k.) — Mis on lahti?

Murtud mõõk

„ 466 fröindin (saksa k. Freundin) — sõbratar.
„ 466 frech (saksa k.) — häbitu, jultunud.
„ 467 Frau (saksa k.) — proua.
„ 501 Na, bratets (vene k.) — Noh, vennas.
„ 552 Hotell första klass (rootsi k.) — Esimese järgu hotell.
„ 575 Gå rakt! (rootsi k.) — Sirgelt!
„ 579 Signum laudisega (ladina k.) — kiitusekirjaga.
„ 579 konrektor — kaasjuht, esimene õpetaja pärast rektorit.
„ 615 fröken (rootsi k.) — neiu, preili.
„ 620 legaat — ese, rahasumma või õigus, mis on pärandis määratud kellelegi kõrvalisele isikule, mittepärijale.

SISUKORD

Аристарх Синкель
МЕЧОМ ИЗМЕРЕННАЯ ЗЕМЛЯ
На эстонском языке
Иллюстрации Э. Роонээма
Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярнуское шоссе, 10
*
Toimetaja H. Välk
Kunstiline toimetaja H. Vitsur
Tehniline toimetaja O. Kasemets
Korrektorid M. Pedajas ja V. Pillau
Ladumisele antud 13. X 1958. Trükkimisele antud 25. XII 1958. Paber 54×84, 1/16. Trükipoognaid 40. Formaadile 60×92 kohaldatud trükipoognaid 32.8. Arvutuspoognaid 35.25. Trükiarv 21 000. MB-08974. Tellimise nr. 3?00. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk t. 40/42.
Hind rbl. 12.10
7—3